ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

I. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1954

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, DOBROVITS ALADÁR, HARMATTA JÁNOS,
SZILÁGYI J. GYÖRGY, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Borzsák István: Echo Vergiliana 84
I. Borzsák: Echo Vergiliana (Résumé) 93
Csallány Dezső: A bizánci fémművesség emlékei I. 101
Д. Чаллань: Памятники византийского исскуства обработки металлов I. (Резюме) 126
D. Csallány: Quelques spécimens de l'art byzantin des métaux (Résumé) 127
Dobrovits Aladár: Társadalmi valóság és társadalmi kritika az egyiptomi művészetben 217
Haeffner Emil: Három történelmi usebti 14
E. Haeffner: Trois ouchebtis historiques (Résumé) 23
Harmatta János: Egy újabb óperzsa feliratról 29
Harmatta János: Irano-Elamica I 66
Harmatta János: Irano-Elamica II. 253
Marót Károly: «Duo crimina: carmen et error» 94
Moravcsik Gyula: Szibériai útleírás görög nyelven 129
Gy. Moravcsik: Une relation de voyage de Sibérie en langue grecque (Résumé) .. 139
Moravcsik Gyula: Aristophanés 209
Szádeczky-Kardoss Samu: Egy archaikus kylix 24
Szilágyi J. György: Az északra irányuló etruszk kereskedelem kérdéséhez 41
Trencsényi-Waldapfel Imre: A két Ádám-mitosz társadalmi háttere 1

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kubinyi Mária: A Magyar Nemzeti Múzeum görög kéziratai 275
Szilágyi János: Varázsszöveges írásos tégla az aquincumi helytartói palotából 272
Vértes O. András: A mondathanglejtés legrégibb grafikus ábrázolása 141
Visky Károly: Votum solvit libens merito 264

K. Visky: Votum solvit libens merito (Zusammenfassung) 271
Zguszta László: Egy adat a mysek samanizmusára 262
L. Zgusta: Ein Beleg für den Schamanismus bei den Mysern (Zusammenfassung) 263

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Balogh József *(Borzsák István)* 143
† Csengery János *(Marót Károly)* 144
† Finály Gábor *(Györkösy Alajos)* 145
† Graf András *(M. Gy.)* 146
† Haeffner Emil *(Wessetzky Vilmos)* 146
† Heinlein István *(Borzsák István)* 147
† Horváth Endre *(M. Gy.)* 148
† Huszti József *(M. Gy.)* 148
† Láng Nándor *(Marót Károly)* 149
† Kallós Ede *(M. Gy.)* 150
† Mahler Ede *(Wessetzky Vilmos)* 150
† Soltész János *(Harmatta János)* 152
† Szidarovszky János *(Harmatta János)* 152
† Tomasz Jenő *(Borzsák István)* 153

MŰFORDÍTÁSOK

Mesomédés himnusza a naphoz (Ford. *Ritoók Zsigmond)* 281
Vergilius V. eclogája (Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre)* 281
Horatius I. 1. szatírája (Ford. *Horváth István)* 284

VITA

Beszámoló *A. B.* Ranovics: A hellénizmus történeti szerepe című művének vitájáról *(Ritoók Zsigmond)* 155

Az egyiptomi stilisztika történetéhez

H. Grapow: Untersuchungen zur ägyptischen Stilistik. I. (Ism. *Wessetzky Vilmos)* 161

Az Atlantis-mitosz kérdéséhez

W. Brandenstein: Atlantis. Grösse und Untergang eines geheimnisvollen Inselreiches. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 163

A görög művészet helyzete a mai kultúrában

R. Bianchi-Bandinelli: Situazione dell'arte greca nella cultura contemporanea. (Ism. *Szilágyi J. György)* 167

Új görög művészettörténet felé

Szilágyi J. Gy.: Görög művészet (Ism. *Castiglione László)* 257

Publikációk a görög és római művészetről a Német Demokratikus Köztársaságban (1952—53) *(Szilágyi J. György)* 296

A principatus kialakulásának kérdéséhez

N. A. Maskin: Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege (Ism. *Sarkadi János)* 302

Ovidius Fasti-jának műfordításához

Ovidius Római naptára. Fordította Gaál László (Ism. *Szilágyi J. György)* 310

KÖNYVSZEMLE

Világirodalmi antológia. I. k. Ókor. Szerk. Szilágyi J. György és Trencsényi-Waldapfel Imre (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 316

Marót Károly: Homeros. (Ism. *Szilágyi J. György)* 171

Sophoklés összes drámái. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 173

Acta Antiqua. I. (Ism. *Sarkady János)* 175

Szovjet régészeti tanulmányok. (Ism. *Borzsák István)* 176

Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. (Ism. *Gyóni Mátyás)* 178

Л. Липин—А. Белов: Глиняные книги. (Ism. *Borzsák István)* 181

H. T. Wade-Gery: The Poet of the Iliad. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 183

V. Ehrenberg: The People of Aristophanes. (Ism. *Töttössy Csaba)* 184

E. Homann-Wedeking: Die Anfänge der griechischen Grossplastik. (Ism. *Szilágyi J. György)* 185

J. D. Beazley: Potter and Painter in Ancient Athens. (Ism. *Szilágyi J. György)* 187

H. Metzger: Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle. (Ism. *Szilágyi J. György)* 188

K. Schefold: Orient, Hellas und Rom in der archäologischen Forschung seit 1939. (Ism. *Harmatta János)* 190

J. B. Hoffmann: Etymologisches Wörterbuch des Griechischen. (Ism. *Vekerdy József)* 191

С. Л. Утченко: Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики. (Ism. *Borzsák István)* 192

Н. А. Машкин: Принципат Августа.(Ism. *Borzsák István)* 193

J. Cousin: Études sur la poésie latine. (Ism. *Horváth István)* 317

D. Magie: Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ (Ism. *Szepessy Tibor)* 318

E. Manni: L'Impero di Gallieno contributo alla storia del III secolo. (Ism. *Pekáry Tamás)* 320

H. Gerstinger: Bestand und Überlieferung der Literaturwerke des griechisch-römischen Altertums. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 198

A. Dain: Les manuscrits. (Ism. *Szalay Ágnes)* 199

M. V. Levtchenko: Byzance dès origines á 1453. (Ism. *Gyóni Mátyás)* 200

Φαίδων Κουκουλές: Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 202

Ф. И. Успенский: История византийской империи. III. (Ism. *Moravcsik Gyula)* 203

HÍREK

Újabb régészeti kutatások *(Szilágyi J. György)* 205

A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Főbizottsága mellett működő munkaközösség eddigi rendezvényei *(Borzsák István)* ..... 207 és 322

Aristophanés-emlékünnepély *(R. Zs.)* 322

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Res Gestae Divi Augusti (Bevezetéssel ellátta és fordította *Borzsák István)* 323

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

A KÉT ÁDÁM-MÍTOSZ TÁRSADALMI HÁTTERE

A bibliakritika legmegtámadhatatlanabb eredményei közé tartozik, hogy az ember teremtésének a történetét Mózes I. könyve két különböző eredetű változatban hagyományozza. Már Astruc felfedezésének, a «Jahvista» és «Elohista» redakció megkülönböztetésének legelnagyoltabb alkalmazása is a hagyomány két élesen elkülönülő rétegébe utalja egyfelől a világ teremtésének hat napjáról és a szombatról beszámoló első fejezetet és a második fejezetnek ehhez csatlakozó első három versét, másfelől Ádám és Éva teremtésének és bűnbeesésének a második fejezet 4. versével kezdődő és a harmadik fejezetet is magábanfoglaló történetét ; a «hat nap» elbeszélésében *Jahve* a következetesen használt isten-név, az Éden-kert mítoszában *Jahve Elohim*. A további kutatásokban további megkülönböztetések merültek fel. Gunkel a «Jahvista főforrásából» eredezteti az elsőt, minden lényeges vonásában az ú. n. «Papi-kódexből» a másodikat.[1] A két «recenzió» formai különbségeit talán Schwally határolja el a legélesebben : «Itt drámai cselekmény, ott pedáns felsorolás ; itt minden az ember körül forog, aki kezdete és vége a cselekménynek, ott az ember *csak* záróköve az épületnek és egy szám a felsorolásban ; itt a paradicsom mondai alakja a színtér, ott a való világ».[2] Ezek alapján kevesli is, hogy csupán «két recenzióról» beszéljünk, s ennyiben csatlakoznunk is kell hozzá. Úgy hisszük azonban, rajta is túl kell mennünk, mert lényegében ő is csupán két különböző jellegű és fokú elbeszélő művészetet észlel, s legfeljebb ugyanannak a mítosznak különböző célú feldolgozásait látja a két elbeszélésben, egyik esetben a szombat indokolására szolgál a teremtés művének hat napra való, erőltetettnek látszó elosztása, a másik esetben maga az ember a központi probléma. De a két különböző tendenciájú feldolgozás adatai szerinte felhasználhatók egymás megvilágítására, így az elbeszélés egy sokat vitatott mozzanata — Isten «férfinek és nőnek teremtette őket» (Gen. I. 27.), amit Schwally önkényesen, de nem vele egyetértők nélkül egyesszámra javít — teszi érthetővé, hogy a második elbeszélésben (Gen. II. 22.) Isten Ádám bordájából teremti Évát. Ez álláspont tarthatatlanságáról még lesz szó az alábbiakban, de már most hangsúlyozzuk : aligha helytállóan jellemzi az első elbeszélést Schwally úgy, hogy ott az ember csak egy szám a teremtmények katalógusában, míg a másodikban minden az ember körül forog ; abban igaza van, hogy az elsőben az ember az egész

[1] Göttinger Handkommentar zum Alten Testament, I. Abt. I. Bd. 1922, 4—25, 101—115.

[2] *Fr. Schwally:* Die biblischen Schöpfungsberichte. Archiv für Religionswissenschaft, 9/1906/, 159—175.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA BUDAPEST

épület záróköve, de kár volt ez elé a megállapítás elé a «csak» szócskát tenni, mert valójában a két Ádám-mítosz közül az első tükrözi a határozottabban antropocentrikus világképet. Mert a két elbeszélés e tekintetben is, mint minden más részletvonására nézve, nem csak két különböző szempontú feldolgozása ugyanannak a hagyománynak, hanem az ember teremtésének két különböző mítosza, amelyekben két egymással élesen szembenálló világkép, két különböző társadalom felfogása tükröződik. Csak ne forduljunk az ellentétek kiegyenlítése végett az önkényes szövegjavítások kényelmes módszeréhez, hanem vegyük szemügyre ezeket az ellentéteket elfogulatlanul, magához a szöveghez fordulva, a két elbeszélést önkénytelenül is összeolvasztó emlékeinktől sem hagyva magunkat befolyásolni.

Az első elbeszélés szerint Elohim a világ teremtésének hatodik napján teremti az embert, miután sorjában megteremtette már a világosságot, a mennyboltot, a szárazföldet és a tengert, a növényzetet, az égitesteket, a tenger élőlényeit és az ég madarait, a föld vadját, a barmot és a csúszómászókat. S miután mindezt látta már, hogy jó, a hatodik napon, melyre a föld állatvilágának a megteremtése is esett, mondta Elohim: «Teremtsünk embert képünkre és hasonlatosságunk szerint és uralkodjék a tenger halán és az ég madarán és a barmon és az egész földön és minden csúszó-mászón, amely csúszik-mászik a földön.» Az ember tehát, mint az állatvilág és az egész föld ura, a már minden vonatkozásban kész világba kerül. Ezzel szemben a második elbeszélés éppen azt hangsúlyozza, hogy amikor Jahve Elohim megteremtette az eget és a földet, még nem volt rajta növényzet, mert hiányzott még az eső és az ember, «aki szolgálja a földet» *(laabod eth-haadamah)*. Az első esetben tehát az ember utolsónak jelenik meg a teremtett lények közül, hogy ura legyen a földnek és elsősorban az állatvilágnak, a második esetben az ember teremtése feltétele annak, hogy a növényzet kisarjadjon, s a földnek nem urául, hanem szolgájául rendeltetett. A hexaémeron (a «hat nap») rendjében az isten teremtő igéjére jön létre minden, az emberrel kapcsolatban nem hangzik el ugyan kifejezetten isten «legyen» szava, de a verbumok, melyek az ember teremtésére vonatkoznak, elmondhatók voltak azokról a teremtményekről is, melyeket a «legyen» szó hívott elő a semmiből: *Naaszeh adam* . . . teremtsünk embert, *vajibra elohim eth haadam* . . . és megteremtette isten az embert, mint ahogyan már a kezdetben teremtett égről és földről is elmondható: *bara* s a «legyen» szóval teremtett boltozatról is ez áll: *vajaasz* . . . A második elbeszélésben viszont, mely részletezi, hogy Jahve az embert a föld porából alkotta és élő lelket lehelt beléje, a *jacar* ige fejezi ki a teremtő aktust, *vajjicer*, ami köztudomásúan az agyagot megformáló fazekas tevékenységét is jelenti.[3] Ebből pedig arra kell következtetnünk, hogy a hexaémeron nemcsak rövidség kedvéért mellőzi az ember teremtésének Gen. II.-ből ismert mikéntjét, hanem szerinte az embert isten teremtő elhatározása ugyanúgy a semmiből állította elő, mint a többi létezőt:

[3] V. ö. *H. Schmidt:* Die Erzählungen von Paradies und Sündenfall. 1931. 7. Jelentéstanilag ennyit *B. Jacob* is elfogad: Das erste Buch der Tora. 1934. 83; hozzáfűzött apologetikus fejtegetéseit nem szükséges követnünk. *A. Jeremias:* Das Alte Testament im Lichte des alten Orients. 1930[4]. 51 egyiptomi párhuzamot közöl: a fazekaskorongon embereket formáló Chnum ábrázolását. *Szolgálatra*, mégpedig *többek között* a növényvilág és az állatvilág ápolására is teremtik meg az embert az istenek a babyloni teremtés-mítosz szerint, v. ö. *A. Ungnad:* Die Religion der Babyloner und Assyrer. 1921. 57.

»mondta . . . és lett». A teremtő kijelentésnek viszont ezen a ponton két olyan mozzanata is van, mely sokféle magyarázatra adott alkalmat : a teremtő elhatározást kifejező ige többesszáma és az ember teremtésének isteni mintája, különösen, ha a teremtés szándékát és a teremtés tényét tartalmazó két mondatot nem különítjük el egymástól olymódon, mint ahogyan általában a szöveg monoteisztikus és spirituális színezetének megóvása érdekében történni szokott : «És mondta Elohim : Csináljunk embert képmásunkra és hasonlatosságunkra és uralkodjanak a tenger halán és az ég madarán és a barmon és az egész földön és minden csúszó-mászón, mely csúszik-mászik a földön. És megteremtette Elohim az embert a maga képmására, Elohim — vagy az istenek — képmására teremtette őt, férfinak és nőnek teremtette őket.» Nézetem szerint a két felötlő mozzanat, a teremtő alany többesszáma és az istenképmás tartalma csak együtt lesz értelmezhető ; addig is mutassunk rá, hogy a második elbeszélés nem csak arról nem tud, hogy az ember az istenség képmására teremtetett, hanem egyenesen a tiltott fa gyümölcsének élvezetéből következik, hogy olyanná lett, «mint egy az istenek közül» : jó és rossz tudója.

Ezek alapján két egymásból le nem vezethető mítoszról kell beszélnünk ; a bűnbeesés mítosza a kettő közül csak a másodikhoz kapcsolódik, de alaphangulatuk különbözősége már enélkül is szembetűnő : az egyik szerint az ember az istenség képmása, a világ ura, a másik szerint az ember, aki a földből vétetett, a föld szolgálatára van rendelve. Bizonyos, hogy az ember és az első ember neve — Ádám — összefügg a föld jelentésű *adamah* szóval, de az első elbeszélés ezt az összefüggést a mítosz szempontjából egyáltalán nem használja ki. Nyilvánvaló, hogy a két mítosz két egymásnak ellentmondó világkép kifejezése, az egyik optimisztikusan, a másik pesszimisztikusan ítéli meg az ember helyét a természetben. A kérdés csak az, hogy milyen társadalom áll az egyik és milyen a másik világkép mögött. Bár a kérdést tudtommal senki nem fogalmazta meg idáig ilyen élesen, a megoldás benne rejlik azokban a megfigyelésekben, melyeket más összefüggésekben a tudomány máris felhalmozott. Mindenekelőtt Goldziher Ignác úttörő mitológiai kísérletére kell utalnunk, mely méltatlanul szorult háttérbe a nagy magyar orientalistának később inkább az iszlámra és az arab világra vonatkozó munkássága mögött ;[4] eredményei és szempontjai megérdemelték volna a legnagyobb figyelmet azután is, hogy a módszer, melynek jegyében fiatalkori műve a héberek mitológiájáról megszületett, Max Müller iskolájának túlzásai folytán — a szoláris mítosz-magyarázat tűzön-vizen keresztül való erőszakolásával — hitelét vesztette.

Goldziher könyve külön fejezetet szentelt azoknak a különbségeknek, melyeket a nomád-pásztor társadalom és a földműves társadalom mítoszai mutatnak fel. S ebben az összefüggésben, anélkül, hogy a két Ádám-mítoszt megkülönböztette volna, tett két olyan megállapítást, mely a mi problémánk megoldását is elősegítheti. A földműves kultúrák napok szerint való időszámításával szemben áll ezek szerint az éjtszaka vonuló pásztor-nomád kultúrákban az éjtszaka szerint való időszámítás, ezt mutatja pl. az arab nyelvhasználat, mely helyek távolságát is az út megtételére szolgáló éjtsza-

[4] E munkásság értékelését többek között l. L. Klimovics tollából, Goldziher egyik munkájának moszkvai kiadása élén: Культ святых в исламе, 1938, 4. és köv. ll V. ö. még И. Ю. Крачковский : Над арабскими рукописями. 1948.[3] 111. és Очерки по истории русской арабистики. 1950. 145—146.

kákban adja meg, s evvel függ össze az éjtszaka prioritása araboknál és hébereknél egyaránt, ami abban is kifejezésre jut, hogy az ünnepek nem reggel, hanem előző este állnak be.[5] Ebből számunkra is értékes tanulság, hogy a hexaémeron megfogalmazásában az éjtszaka és nappal viszonyának a pásztor kultúrára jellemző felfogása érvényesül : «És lett este és lett reggel — egy nap.» Minthogy azonban Goldziher a két Ádám-mítoszt nem különböztette meg, egy másik megfigyelését csak bizonyos korlátozásokkal fogjuk felhasználhatni. A bibliai bűnbeeséssel Bastian közlése alapján állít párhuzamba egy kalabari mítoszt az első emberpárról, melynek az istenség, Abaszi megtiltotta a földművelést és a szaporodást, az asszony kezdeményezésére megszegik a tilalmat és evvel a halandóság büntetését vonják magukra.[6] Az egyezések kézenfekvők, de mi inkább a különbségeket akarjuk hangsúlyozni. A kalabari hagyományban a földművelés maga az isteni tilalom áthágását jelenti, tehát valóban a pásztor-kultúra szempontjai érvényesülhetnek benne, aminthogy a földművelés bűnösségéről számos néphagyomány vall, amelyek részben a pásztor-kultúrákkal hozhatók kapcsolatba.[7] A bibliai elbeszélésben viszont a föld megművelése — úgy látszik, kertművelés[8] — az embernek már teremtésében megadott feladata, illetőleg — a földművelés vesződségesebb formái — a megszegett isteni tilalom büntetése. Ez pedig arra vall, hogy a bibliai bűnbeesés — mely szövegileg a második Ádám-mítosszal áll összefüggésben — egy földműves-kultúra számára a verejtékes paraszti élet aetiologiai mondája, ugyanúgy, mint a Prométheus-mítosz és a vele összefüggő Pandóra-mítosz a boiótiai parasztok világképét tükröző Hésiodosnál.[9] Ha pedig így van, ez is azt az álláspontunkat erősíti, hogy két Ádám-mítoszunk van, két különböző társadalommal a háttérben.

Ha Goldziher anélkül, hogy a két Ádám-mítoszt megkülönböztetné, a hexaémeron refrén-szerűen ismétlődő mondatában a pásztor-kultúrákra jellemző megfogalmazást vesz észre, Gressmann, ugyancsak anélkül, hogy különbséget tenne a hexaémeron keretébe illeszkedő és a bűnbeeséssel összefüggő Ádám-mítosz között, magáról az Éden-kert mítoszáról állapította meg, hogy csakis egy földművelő közösségben alakulhatott ki. Szerinte az a megismerés, melyet a tudás fája közvetített, a szexuális élet megismerését jelentette ; támogatja ezt a megismerést jelentő héber ige *(jada)* gyakori eufémisztikus használata is. (Pl. «és Ádám *megismerte* Évát» Gen. IV. 1.) De ez a megismerés rejti magában a földművelést is, aminthogy teljes és tudatos a párhuzamosság a föld és az anyaméh megtermékenyítése között — erre

[5] *Goldziher:* Der Mythos bei den Hebräern. 1876. 75.

[6] U. o. 104.

[7] V. ö. következő tanulmányaimat : Vergilius pásztori Muzsája, a »Pásztori Magyar Vergilius« c. kötetben, 1938, 91—93 és Az oxfordi symposion. Heller Bernát Emlékkönyv. 1941. 113—123.

[8] A palesztinai kertművelés realitását az Éden-kert mítosza mögött részleteiben talán kissé túlzóan is, *A. Brock—Utne:* Der Gottesgarten. 1936. 8 és köv. 11. hangsúlyozza. Mezopotámiai gazdasági viszonyokat feltételez a háttérben *M. Weber:* Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. III. 1923[2] 244.

[9] *Ἔργα καὶ ἡμέραι* 42. és köv. vv. V. ö. *U. v. Wilamowitz—Moellendorff:* Hesiodos Erga. 1928. 138. és *F. Dornseiff:* Antikes zum Alten Testament. Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. Neue Folge, 11/1934/, 63. és Hesiods Werke und Tage und das alte Morgenland. Philologus 89/1934/, 400. L. még, sokszor megalapozatlan következtetései ellenére, *H. Türck:* Pandora und Eva. 1931, továbbá a W. Headlam hagyatékából G. Thomson által sajtó alá rendezett jegyzeteket : Prometheus and the garden of Eden. The Classical Quarterly 28 (1934) 64—71.

nézve utal Ézs. 62, 4. és Hós. 1—3. mellett Sophoklés Antigonéjának 569. versére is.[10] Hogy az a földműves-társadalom, amely az Éden-kert mítoszát létrehozta, a mezopotámiai, s a mítosz iránt az izraelita félnomádok, amikor még Harran körül sátoroztak, nem is érdeklődhettek, s csak akkor vehették át, amikor Palesztinában letelepedve a földművelő életmódra tértek, Gressmann további, igen plauzibilis következtetései. S mindenesetre az ellentmondás Goldziher és Gressmann önmagukban tekintve helyes megfigyelései között csak úgy hidalható át, ha két, egymástól független Ádám-mítoszt feltételezünk: a pásztor-társadalom Ádám-mítoszát a hexaémeron keretében és a földműves-társadalom Ádám-mítoszát az Éden-kert és a bűnbeesés mítoszával összefüggésben.

Ez a megkülönböztetés azután nyilvánvalóvá teszi a két mítosz ellentétes tendenciáját: a pásztor az, aki az állatvilág urának tudja magát, a földműves az, aki a nehezen megművelhető föld verejtékező szolgájának tekinti az embert. «Átkozott a föld temiattad, fáradság árán egyél belőle életed minden napjaiban. Tövist és bogáncsot sarjaszt számodra és enni fogod a mező fűvét. Arcod verejtékével eszed a kenyeret, amíg visszatérsz a földhöz, mert belőle vétettél, mert por vagy és porhoz térsz vissza.» Így összegezi pesszimisztikus álláspontját az emberről a földműves-társadalom Ádám-mítosza. A hexaémeron nem moralizál, de a hexaémeron konzekvenciáit vonja le a VIII. zsoltár, melynek humanista öntudata már másokat is[11] emlékeztetett az Antigoné híres kardalára. «Ha elnézem a te egeidet, ujjaid alkotását, a holdat és a csillagokat, amelyeket megszilárdítottál: Mi az ember, hogy megemlékezel róla, és Ádám fia, hogy számba veszed? És csak kevéssel tetted kisebbé Elohimnál — vagy az isteneknél — és dicsőséggel és méltósággal koronáztad. Urrá tetted kezed alkotásai felett, mindent lábai alá adtál: A juhot és a marhákat mind és a mező barmait is, az ég madarát és a tenger halait . . .» Egyenesen egész interpretációm próbájának tekintem, hogy erre a zsoltárra nézve a teremtés mítoszától függetlenül is igazolható beletartozása a bibliai hagyományok pásztori vonalába. És itt ismét Goldziher alapvető megfigyeléseit értékesíthetjük.

Pásztor-nomád és földművelő kultúrák költészetében és mitológiájában egyaránt az égitestek és a meteorológiai viszonyok Goldziher megfigyelései szerint ellentett előjellel szerepelnek. A földművesek a termést érlelő napot, a pásztorok a legelők számára bőséges esőt igérő elsötétülő égboltot kísérik rokonszenvükkel: földműves-mitológiákban a Nap győzi le az Éjtszakát, a világosság a sötétséget, pásztor-mitológiákban a felhőzet, a leszálló éjtszaka, a Hold és a csillagos égbolt kerülnek fölénybe. S minthogy a pásztor-nomádok — kivált a déli éghajlat alatt — éjtszaka vonulnak, költészetükben is a csillagos égbolt tükröződik, ezért találkozunk a Koránban és a beduin költészetben is olyan gyakran célzásokkal az éjtszakai csillagos égboltra — idézi Sprenger egy megállapítását is Goldziher, s utal a karavándalokra *(Ḥidāh)*, melyek szintén jobbára éjtszakai vonulásokra vonatkoznak.[12] Ezeket az idézeteket is bízvást kiegészíthetjük a VIII. zsoltárral, melynek költője, ha az égre tekint, nem a napot, hanem a holdat és a csillagokat látja.

A két Ádám-mítosz elkülönítésével s az elsőben a pásztor-társadalom,

[10] *H. Gressmann:* Die Paradiessage. Harnack-Festgabe. 1921. 24—42. V. ö. még különösen *A. Dieterich:* Mutter Erde. 1925. [3] *passim* és *H. Schmidt:* i. m. 23—24.
[11] V. ö. *W. Stärk:* Die Schriften des Alten Testaments. III. Abt. I. Bd. 1911, 73.
[12] *Goldziher:* i. m. 69.

a másodikban a földműves-társadalom szempontjának a felfedésével talán biztosabb alapokat teremtettünk a bibliai teremtés-történet legtöbbet vitatott mozzanatainak, a teremtés mintájának, férfi és nő viszonyának és a szaporodásnak nézetünk szerint csak együttesen megadható magyarázatához is. Vegyük itt mégegyszer szemügyre az ellentéteket. A pásztor-társadalom mítosza szerint Elohim a maga képére teremtette az embert, a földműves-társadalom mítosza szerint az istenség attól tart, hogy a tiltott fa gyümölcsének megízlelése után hozzá hasonlóvá válik, az első szerint férfinak és nőnek teremtette az embert, a második szerint csak miután az állatok közt nem talált magához való segítőtársat az ember, kerül sor Éva teremtésére Ádám bordájából,[13] s ami a legkevésbbé áthidalható, s egyben a pásztori mítosz optimisztikus és a földműves-mítosz pesszimisztikus színezetére egyaránt jellemző: a hexaémeronban az ember teremtését nyomonköveti az «első parancsolat»: «Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet» — míg az Éden-kert mítoszában a szexuális életet ugyanaz a bűntudat kíséri, mint a földművelést. Ha elfogadjuk a kétféle Ádám-mítosz megkülönböztetését, eleve el kell utasítanunk minden egyeztetést, azaz minden olyan magyarázó kísérletet, mely a két szöveget egymásra vonatkoztatva, az egyiknek a hézagait a másikból igyekszik kitölteni. Vonatkozik ez különösen Gen. I. 27. és Gen. II. 22—24. kombinálására, ami többeket a teremtés-mítosz olyan rekonstrukciójára vezetett, melyben az androgyn ősember jut egészen a Platón *Symposion*jában Aristophanésnek tulajdonított mítosszal egyező szerephez.[14] Az az indonéziai mítosz pl., melyet Ad. E. Jensen személyes közlése alapján Szabó Árpád felhoz, a kettévágott gömbről, melynek egyik feléből férfi, másik feléből nő lesz, s az egyik a folyó mentén felfelé, a másik a folyó mentén lefelé vándorol, amíg ismét egyesülhetnek, — szép párhuzam az Aristophanés-féle mítoszhoz, de semmit sem mond a bibliai elbeszélés szempontjából, mert hiszen a bibliai szöveg ilyetén értelmezésére csak a két összenemtartozó mítosz önkényes összekapcsolása adott alkalmat. Annál értékesebb a mi szempontunkból is annak a cerami mondának a vallomása, melyből Szabó Árpád fejtegetései kiindulnak: az ember teremtése előtt a kő és a banánfa vetélkedtek, hogy melyiknek az alakját öltse fel az ember, a banánfa győz, tehát az ember nem a kő terméketlen halhatatlanságát örökölte, hanem a vegetáció szaporodáson és halálon keresztül vezető halhatatlanságát.[15] Szaporodás és halál így függenek össze a földműves-társadalom Ádám-mítoszában is. Amihez csak azt kell még hozzátennünk, hogy a szaporodást és földművelést ugyanaz a bűntudat is kísérheti, mint pl. Ovidiusnál, ahol az aranykori jámborság jellemzője, hogy akkor még nem zavarta meg az önként termő föld szűzies érintetlenségét az ekevas.[16] Mind erről nincs szó, nem is lehet a pásztori társadalom Ádám-mítoszában, hiszen, ha a földet az emberi beavatkozás kényszeríti termékenységre, az állatvilág

[13] *Schwally* i. h. egy a Fidzsi-szigeteken feljegyzett hagyomány analógiájára utal, mely szerint az istenség sok félresikerült kísérlet után teremti meg a nőt az ember mellé.

[14] L. alább.

[15] *Szabó Árpád:* Egy cerami mythos és a bibliai bűnbeesés. Ethnographia-Népélet 53 (1942), 1 skk. és Der halbe Mensch und der biblische Sündenfall, Paideuma 2 (1941) 95—100. *Pákozdy László Márton:* Egy cerami mythos és a bibliai bűnbeesés. 1944, ellenvetései inkább apologetikus, mintsem történeti-filológiai természetűek.

[16] Ipsa quoque immunis rastroque intacta nec ullis — Saucia vomeribus per se dabat omnia tellus . . . Ovid. Metam. 101—102. vv. V. ö. Pásztori Magyar Vergilius. 91.

szaporodása lényegében független az embertől. És minden jel arra vall, hogy amint a földműves-mítoszban az ember szaporodása a vegetációval rokon, a pásztori Ádám-mítosz számára az ember teremtésének ősmintája végső elemzésben — az állat.

«És mondta Elohim: Teremtsünk embert *(adam)* képmásunkra és hasonlatosságunk szerint és uralkodjék a tenger halán és az ég madarán és a barmon és az egész földön és minden csúszó-mászón, amely csúszik-mászik a földön. És teremtette Elohim az embert a maga képmására, Elohim — vagy az istenek — képmására teremtette őt, hímnek és nőnek teremtette őket.» Az ember teremtésének ez a Gen. I. 26—27. verseiben összefoglalt története legalább három, többnyire elkülönítetten tárgyalt pontján problematikus; a nehézségeket, melyek részben már a középkori, sőt az ókori biblia-magyarázatot is foglalkoztatták, többen önkényes szövegjavításokkal igyekeztek kiküszöbölni. Így mindjárt a teremtés szándékát kifejező igének *(naaszeh* = teremtsünk) s a teremtés isteni mintáját kifejező főnév birtokos személyragjának *(b'calménu kid'muthénu* = képmásunkra hasonlatosságunk szerint) többesszámát hol pluralis majestaticusnak értelmezték, hol apologetikus célzattal a Szentháromságra magyarázták; az utóbbit egy történeti szempontú vizsgálat elhanyagolhatja, de az elsőt is el kell ejteni, mert a pluralis majestaticus használata a héberben csak utóbb lép fel, perzsa hatásra.[17] Az ókori és középkori zsidó magyarázat, melyet Rasi kodifikál, azt olvassa ki ebből a többesszámból, hogy isten az embernek mint a legfőbb teremtménynek az alkotását udvari népével — «familiájával» — tanácskozza meg:[18] ennek azonban ellene mond, hogy nemcsak a teremtésre felszólító ige, hanem az isteni minta birtokosszemélyragja is többesszámú, ami csak úgy volna érthető, ha a teremtő istenség a környezetében helyetfoglaló isteni lényekkel egylényegű. Ugyanez a megjegyzés talál Gunkel álláspontjára is: «Ez a képzet a politeizmusból vezethető le, de már nem politeisztikus, minthogy az egy-istent (Jahvét) mint urat, mint egyedül mérvadót tekinti, a többi ‚Elohim'-ot azonban mélyen alatta állóknak, sőt szolgáinak.» Ami pedig azt jelenti, hogy a politeizmus kikerülését célzó magyarázat is menthetetlenül a politeizmusba torkollik.

A többesszám kérdését egyelőre nyitva hagyva, nézzük a teológiai magyarázat következő botránykövét: mit jelent az, hogy az ember az isten — vagy az istenek — képmására teremtetett? Egy elfogulatlanul antropomorf mitológia számára, mint amilyen a görög-római, éppoly természetes gondolat az, hogy az ember az istenek képmása (v. ö. Ovidius Met. I. 83.), mint amilyen természetes az antropomorf mitológia racionalisztikus kritikája számára az az ellenvetés, hogy az emberek mindenütt a maguk képére teremtették isteneiket (Xenophanés).[19] A monoteizmusok spirituális istenfelfogása viszont a bibliai szöveg kinyilatkoztatott hitelét csak úgy őrízhette meg, ha a szövegen túltette magát, azaz, ha a szövegen kívüleső mozzanatokat olvasott bele. Áll ez a patrisztika óta általános dogmatikai értelmezésre is, mely szerint csak a bűnbeesés előtt és a megváltás után tekinthető az ember isten

[17] V. ö. *Gunkel:* Göttinger Handkommentar, id. kötet 111.

[18] V. ö. *Jacob:* i. m. 57. l. A magyarázatra talán alkalmat adhatott valamilyen homályos emlékezés a babylóni teremtés-mítoszra, amely valóban tud az istenek tanácskozásáról, l. Ungnad i. m. 56.

[19] Lukianos, Pro imaginibus, már mindenestre a bibliai elképzeléssel mint durva antropomorfizmussal gúnyolódik; v. ö. Lucian, Orient and Occident in the Second Century, Oriens Antiquus, 1945, 143.

képmásának, azaz éppen a testiség az, mely ellentétben áll az isteni természettel,[20] de áll ez arra a magyarázatra is, mely már az apokrif Jesus Siracidesnél felmerül, s mely mindenesetre a VIII. zsoltárnál sokkal határozotabban korlátozza az isten képmásának az értelmét arra, hogy az ember istenhez hasonlóan uralkodik a többi teremtményen (XVII. 2—3.). Csakhogy Gen. I. 28., mely kimondja, hogy az ember fog uralkodni az állatvilágon, nem a teremtő aktus, hanem már kifejezetten az áldás konzekvenciáit fejti ki : «És megáldotta őket Elohim és mondta nekik : Szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek be a földet és igázzátok le, és uralkodjatok a tenger halán és az ég madarán és minden élőn, ami nyüzsög a földön.» Sőt még Gen. I. 25. célhatározó mellékmondata — amennyiben a kapcsoló *va* kötőszót szabad egyáltalán alárendelő szerkezettel helyettesítenünk — sem a «képmást» értelmezi, hanem csupán az ember teremtésének a célját határozza meg : «Teremtsünk embert képmásunkra és hasonlatosságunk szerint, *és* uralkodjanak stb.» Ezt annál inkább kell hangsúlyoznunk, mert mint mindjárt látni fogjuk, a bibliai szöveg egész határozottan kimondja, hogy miben teremtette Elohim a maga képére az embert. Az antropomorf istenelképzelés kikerülésére kialakított értelmezések kritikájában egyet kell tehát értenünk Gunkellal, de magyarázatának pozitív oldalát nem tekinthetjük kielégítőnek. Ha a Biblia az istenség kezéről, füléről, nyelvéről, ajkáról stb. beszél, valóban a középkori (s részben már ókori) bibliamagyarázatban érvényesülő «emberi beszédmód elvére»[21] jogosult hivatkoznunk. Egy háttérbe szorult antropomorf mitológia csökevényeire már csak azért sem lehet következtetni az ilyen kifejezésekből, mert, mint B. Jacob is helyesen hangsúlyozza, az ilyen antropomorfizmusok a nyelvi kifejezésekben éppen azokra a bibliai könyvekre (pl. Ézsaiás és Jób) a legjellemzőbbek, amelyeknek az istenfogalma a leginkább spirituális.[22] Ám ebből is csupán annyi következik, hogy elesik Gunkel bizonyítéka az ősi antropomorf mitológiára vonatkozólag, de semmiesetre sem következik belőle, hogy a Biblia által dokumentált héber kultúra számára isten «kezdettől végig tiszta szellemi lény test és alak nélkül.» Mert, ha arra nincs is kétségtelen adat, hogy istent valaha is emberalakban képzelték volna el a héberek, annál szívósabb ellenfele volt a bibliai monoteizmusnak isten állatalakú elképzelése. Jellemző már a dekalógus képtilalma is ; nem emberalakú bálvány faragását tiltja a törvény, hanem — s itt az állatvilág ugyanolyan háromrétegűsége szerepel, mint a teremtés-történetben —, hogy arról vegyenek mintát az istenség elképzeléséhez, «ami az égben fent, ami a földön és ami a vízben a föld alatt van.»[23] Hogy abban a kultuszban, melyet a bibliai monoteizmusnak

[20] V. ö. *A. Harnack:* Dogmengeschichte. 1914.[5] 120.

[21] V. ö. *Endrei Gerzson:* Adalékok az emberi beszédmód elvéhez a szentírásmagyarázat történetében, 1898. — Az elvet Pál apostol is ismeri, Rómaiakhoz írt levél, 6, 19, és Galatákhoz írt levél 3, 15.

[22] *Jacob:* i. m. 58.

[23] Exod. XX. 4. és Deut. V. 8. A képtilalmat egyenesen a theriolatria tilalmával azonosítja Josephus Flavius kivonata : *ὁ δὲ δεύτερος κελεύει· μηδενὸς εἰκόνα ζώου ποιήσαντας προσκυνεῖν.* Antiq. III. 5, 5. V. ö. még Pál levele a rómaiakhoz, I. 23. *H. Th. Obbink* Jahwebilder, Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Neue Folge, 6 (1929), 264—274. tagadásba veszi, hogy a dekalógus képtilalmából vagy egyéb adatokból Jahve bármily ábrázolására lehetne következtetni, de elismeri a Jahvekultusz mellett Anu, Enlil és Ea körébe tartozó idegen istenek befolyását ; a Jeróbeám által felállított bikában sem isten-ábrázolást, hanem csak a láthatatlan isten »piedesztál«-ját hajlandó elfogadni, de elismer annyit, hogy a néphit nem volt képes isten és a piedesztál között ilyen finom megkülönböztetést tenni.

ki kellett szorítania, milyen állatképmás jött elsősorban tekintetbe, arra már egész határozott adataink vannak az aranyborjútól — pontosabban fiatal bikától[24] — kezdve, melyet a monda szerint a Jahvétól elpártoló nép éppen akkor öntet magának, amikor Mózes a törvénytáblákat várja a hegyen (Exod. XXXII.) Somrón és Béthél bika-bálványáig, mely ellen Hosea (VIII. 6. és X. 5.) s minden bizonnyal Ámosz is (pl. VII. 9.) mint a hivatalos kultusz tárgyai ellen hadakozott, s melynek archeológiai realitását samariai *Égel Jahve:* «Jahve bikaborjú» feliratú leletek igazolják.[25]

Ezek után visszatérhetünk előbbi kérdésünkhöz : mennyiben hordozza az ember isten képmását? A bibliai szöveg (Gen. I. 27.) egészen egyértelműen válaszol : «És megteremtette Elohim az embert a maga képmására, Elohim — vagy az istenek — képmására teremtette őt : hímnek és nőnek teremtette őket.» Érthető, hogy annak a bibliamagyarázatnak, mely történeti rétegek megkülönböztetése nélkül az egész Biblián végig ugyanazt a spiritualisztikus monotheizmust akarta érvényesülve látni, holott ez voltaképpen csak a profétizmusban alakult ki, el kellett zárkóznia az elől a mitologikus elképzelés elől, hogy az ember a maga szexualitásával képmása az istenségnek. Annál kevésbbé érthető, hogy a vallástörténeti magyarázat is inkább messziről hozott párhuzamokhoz, sőt szövegjavításokhoz folyamodik, mintsem hogy a szöveg egyértelmű és világos vallomását elfogadja. Legmesszebb e tekintetben Schwally megy, aki az utolsó mondat többesszámú tárgyát *(otham)* egyesszámúra javítja *(otho):* «...hímnek és nősténynek teremtette *őt.*» Csak e konjektúra elfogadása tenné szükségszerűvé a visszatérést a Rasi által is idézett midráshoz, melyet Schwally vallástörténeti párhuzamokkal is támogat, a Symposion Aristophanésnak tulajdonított mítoszán kívül az Eusebius egyházatya által fenntartott Bérossos-töredéket is idézve : az embereknek eredetileg egy testük volt és két fejük, s ez az egy test mindkét nem jellegzetességeit magán viselte.[26] Schwally az androgyn ősember kettéválasztását látja Éva megteremtésében is, ami ellen mindenekelőtt azt az ellenvetést kell tennünk, hogy az androgyn ősember két egyenrangú félre való kettéhasítása egészen más képzet, mint az, hogy a magános, de önmagában teljes férfi testének egy alárendelt részéből alkotja meg az istenség az asszonyt : Éva teremtésének előzménye az, hogy «nem jó az embernek egyedül lenni», az

[24] *A. Jeremias:* i. m. 265, i. m. 265, 439, stb.

[25] U. o. 717. és 719. V. ö. még *W. Robertson Smith:* Lectures on the religion of the Semites. 1927.[3] 310. és *M. Löhr:* Alttestamentliche Religionsgeschichte. 1921. 20—21. *E. Meyer:* Geschichte des Altertums. II. Bd. 2. Abt. 1931. 154—155 stb. — Az ugariti mitológia főistene, El, bikaalakban egyesül Asherat anyaistennel; ezt az Európa-mitosz Zeusával állítja párhuzamba *F. M. Cornford:* Principium Sapientiae. 1952. 252—253. Zeus eredeti bikaalakú elképzelésére többek között természetesen »tehénszemű« illetőleg tehénalakú párja, Héra és Ió mitoszából is következtethetünk, aminthogy ugyancsak az ugariti Baal bika-természetének a bizonyítékát látja abban a Ras Šamra szövegben, amely Baal és egy üsző fiatal szerelméről ad hírt, *H. Bauer:* Die Gottheiten von Ras Schamra. Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. Neue Folge. 12(1935). 56. *Meek,* American Journal of Semitic Language and Literatures, 45(1929.) 157. megfigyelése alapján, amely szerint Áron kultikus vétségért meghalt két fia, Abihu és Nadab. I. Jeróbeám két fiára (Abia és Nadab) emlékeztet, *Dornseiff* arra következtet, hogy Exodus XXXII. elbeszélése az aranyborjúról támadás a Jeróbeám által bevezetett — egyébként az ókori keleten általános — bikakultusz ellen : Antikes zum Alten Testament. II. Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. 12(1935) 164.

[26] *Schwally:* i. h.

androgyn őslény kettéhasításának — Aristophanés mítoszában csakúgy, mint a Szabó Árpád által felhozott indonéziai hagyományban — következménye, hogy önmagában sem a férfi, sem a nő nem érzi teljesnek magát. De még ha Éva teremtésében, tehát a második Ádám-mítosz tartozékában, valóban az androgyn ősember képzetének a nyomát kellene is látnunk, a két Ádám-mítosz fentiekben elfogadott szétválasztása után a hexaémeron magyarázatában ezt nem érvényesíthetjük többé: a két Ádám-mítosz egymástól független, egyiket a másik alapján kiegészítenünk nem lehet. Arról nem is szólva, hogy ha Schwally feltevését elfogadva következetesek akarunk maradni, arra az álláspontra kellene helyezkednünk, hogy a teremtő istenség is androgyn-alakú volt, márpedig ennek a héber mitológiában semmi nyoma. Annál inkább bizonyítható — láttuk már —, hogy az istenség bikaalakban való elképzelése ellen még a prófétáknak is küzdeniük kellett. Ha pedig azt feltételezzük, hogy a bikaalakú istenség teremtette önmaga képére az embert, Gen. I. 27. minden nehézsége egyszerre megoldódik, a grammatikai nehézségek, az isteni minta többesszáma és az emberre rámutató mutatónévmás előbb egyesszámú *(otho)*, majd többesszámú *(otham)* használata is. És itt Gressmann egy megfigyelését értékesíthetjük, jobban, mint ő maga — a két Ádám-mítosz éles megkülönböztetése nélkül — tehette.

Gressmann a második Ádám-mítosz vizsgálata során jutott el ahhoz a megállapításhoz, hogy ha az ember a tiltott fa gyümölcsének az élvezete után az istenekhez vált hasonlóvá — «És mondta Jahve Elohim: olyan lett az ember, mint egy mi közülünk, jó és rossz tudója» (Gen. III. 22.) —, ez annyit tesz, hogy az ember a maga szexualitásának a felismerésével képessé vált a teremtőerő gyakorlására. Hogy Jahvénak sem női párja, sem gyermeke nincs, az nem mond ellent e magyarázatnak. Gressmann arra utal, hogy annál gyakoribbak az istenpárok más sémi népeknél: Istár és Thammuz Babylonban, Baalat és Adonis a phoeniciaiaknál, Astarte és Baal az amoritáknál.[27] Ám nekünk voltaképpen ezekre az analógiákra sincsen szükségünk, elegendő, ha feltesszük a kérdést, hogy mit jelent Jahve bikaalakja? Annyit mindenesetre, hogy szexualitása erősen hangsúlyozott. Renan elképzelését a sémiták eredendő monoteizmusáról Goldziher száműzte a tudományos legendák világába,[28] s egy az állatok párosításával foglalkozó pásztori kultúra számára a monoteizmust megelőző fokon különösen elképzelhetetlen a bika-isten kultusza a női elv elismerése nélkül, még akkor is, ha az *Égel Jahve* vagy bármely synonymonja alatt elképzelt istenség mellett állandó női istenség nem is szerepelt. Hogy az ember szexualitásával valósítja meg az istenség képmását, a bibliai szöveg elfogulatlan olvasásából közvetlenül következik; s ha ezt tartjuk szemelőtt, magától értetődik az isteni minta többesszáma: az istenség is párosan, férfi és női alakban mintája a teremtésnek. De magától értetődik az első mutató névmás egyesszáma is: az istenség az embert mint fajtát alkotta kétneműnek, és magától értetődik a második mutatónévmás többesszáma is: az *embert* kétneműnek teremtette, azaz az *emberek között* vannak férfiak is, nők is. Hogy a mutató névmás egyesszámának és többesszámának a váltakozását helyesen magyarázzuk s hogy Schwally szövegjavítását vissza kell utasítanunk, abban megerősíthet minket az a körülmény, hogy lényegében

[27] *Gressmann:* i. h.

[28] V. ö. *Renan:* Histoire générale et système comparé des langues sémitiques (1855) bevezetéséhez Goldziher bírálatát: Renan mint orientalista. 1897. 28—30.

hasonlóan ismétli meg az egész szerkezetet Gen. V. 1—2: «...Amely napon teremtette Elohim az embert, Elohim képére alkotta őt *(otho)*. Férfinak és nőnek teremtette őket *(b'raam)* és megáldotta őket *(otham)*...»

A kétféle Ádám-mítosz megkülönböztetése tehát arra is alkalmasnak bizonyult, hogy a bibliai teremtés-történet néhány sokat vitatott pontjának helyesebb megvilágításához segítsen. Kérdés csak az, hogy a pásztori és földműves szemlélet érvényesülése a Genesis feltételezett forrásszövegei között egyértelműen osztható-e el? Ha pl. Gunkel analízisének eredményeit fogadjuk el, a pásztor-kultúra Ádám-mítosza az ú. n. «Papi-kódex» hagyományába kerül, a földműves-kultúra Ádám-mítosza pedig a Jahvista szerkezet «főforrásába.» Viszont ugyancsak a Jahvista szerkezet — igaz, hogy Gunkel szerint annak egy «mellékforrása» — hagyományozza Káin és Ábel történetét, melyben nyilvánvalóan a pásztori szempont érvényesül.[29] Főrészében az Elohista szerkezetet követi, de a Jahvista szerkezet elemeivel keverve, a Genesis elbeszélése Izsák feláldozásáról, melyben Wundt hangsúlyozza azt a tendenciát, hogy a pásztor-kultúra áldozati kultuszát állítja szembe a kánaáni földműves-kultusz gyermekáldozatával.[30] Kikövetkeztethető volna-e még a Biblia olyan szövegszerű forrása, amely akár az egyik, akár a másik szempontot következetesen viszi keresztül? Olyan kérdés, melyre csak a bibliai pásztor-mitológia és földműves-mitológia további részletekbe menő kidolgozása adhat feleletet; egy ilyentermészetű vizsgálathoz Goldziher alapvetésén túl Wundtnak azok a megfigyelései is szolgáltatnak adalékokat, melyeket ő úgy összegezhet, hogy a bibliai mondák egy részében (Káin és Ábel, Ismael és Izsák, Ézsau és Jákob) a vadász, a földműves, a pásztor-nomád és a két utóbbi közt elhelyezkedő stabil állattenyésztő életforma ellentétei tükröződnek.[31]

Anélkül, hogy ezt a feladatot végleg el akarnám hárítani magamtól, ezúttal meg kell elégednem azzal, hogy a bibliai mitológiák egy középponti jelentőségű példájával hangsúlyozzam: ha igényt tart arra, hogy történeti tudománynak, azaz egyáltalán tudománynak tekintessék, a Biblia magyarázata sem nélkülözheti azt a minden történeti vizsgálatnál magától értetődő elvet, hogy minden szellemi formát — a mítoszokat is — valamely konkrét társadalom gazdasági rendjéhez mint alaphoz tartozó felépítmény összefüggéseiben kell vizsgálni.

A két Ádám-mítosz alapvető hangulati különbségét is csak a történelmi materializmus alapján tudjuk megnyugtatóan értelmezni. A hexaémeron optimizmusa azoknak a pásztor-nomád népeknek az öntudatát tükrözi, amelyek i. sz. e. a II. évezredben Dél felől jutottak Palesztinába és itt a kánaáni, fejlettebb termelőerőkkel rendelkező, elsősorban földművelő törzseket hosszú

[29] V. ö. Az oxfordi symposion és *A. Brock—Utne:* Die religionshistorischen Voraussetzungen der Kajin-Abel-Geschichte. Zeitrschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Neue Folge, 13 (1936) 202—239. H. Schmidt magában az Éden-kertről szóló elbeszélésben, Gen. II—III-ban három, eredetileg egymástól független, de egyaránt a szerelem aetiologiai mondájának tekinthető elbeszélést vél kielemezhetni: az asszony megteremtésének, a «tudás fájának» és az «élet fájának» utólagosan egybeszerkesztett mítoszát, s e három (?) mítoszt iparkodik a Genesis különböző Jahvista és Elohista forrásszövegei között elosztani. *H. Schmidt:* i. m. 47.

[30] *W. Wundt:* Völkerpsychologie, V. Bd., 3. Teil (1915), 183—184.

[31] *Wundt:* i. m. V. Bd. 2. Teil (1914), 396. Káin és Ábel mítoszáról a Bolsája Szovjetszkája Enciklopedija 2. kiadása (1950, I. k. 68) világosan kimondja, hogy a palesztinai állattenyésztő és földművelő törzsek ősi küzdelmének az emléke ismerhető fel benne.

harcok után leigázták ; ennek a pásztor-nomád társadalomnak az emlékeire a héber nyelv szó- és kifejezéskészletében Avgyijev utal,[32] és ennek a hódító lendülete tükröződik a minden más teremtményt uralma alá hajtó ember teremtésének a mítoszában. A másik Ádám-mítosz eredetileg a mezopotámiai és egyiptomi kultúrális hatás alatt álló kánaáni népek[33] mítosza volt ; nem véletlen, hogy ennek egyes vonásait ismerhettük fel az egyiptomi és babylóni teremtés-mítoszokban is. De e mítosz bibliai formájának már osztályjellegét is hangsúlyoznunk kell : a földet művelő, elnyomott és kizsákmányolt dolgozóknak a munkához való viszonyát fejezi ki. A munka itt büntetés, akárcsak a Prométheus-mítosz boiótiai paraszti változatában, a munka kényszer-jellege fejeződik ki ebben, ami végigkíséri a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalmak minden formáját. Mert magától értetődően visszamenőleg a rabszolgatársadalomra is kiterjesztendő — *mutatis mutandis* — az, amit Lenin a hűbériségről és a kapitalizmusról megállapított : «A társadalmi munka hűbéri szervezete a deresfegyelemre támaszkodott, és emellett a dolgozók, akiket maroknyi földesúr rabolt és gyötört, a legteljesebb sötétségben és megfélemlítettségben éltek. A társadalmi munka kapitalista szervezete az éhség fegyelmére támaszkodott, s a dolgozók óriási tömege a polgári kultúra és polgári demokrácia minden haladása ellenére, még a legelőrehaladottabb, legcivilizáltabb és legdemokratikusabb köztársaságokban is, bérrabszolgák vagy leigázott parasztok tudatlan és megfélemlített tömege maradt, amelyet maroknyi kapitalista fosztogatott és gyötört. A társadalmi munka kommunista szervezete, amely felé első lépés a szocializmus, maguknak a dolgozóknak szabad és tudatos fegyelmére támaszkodik, akik lerázták mind a földesurak, mind a kapitalisták igáját, és mindinkább erre fog támaszkodni.»[34] Ez azt is megmagyarázza, hogy miért találkozunk az osztálytársadalom eleven népköltési anyagában is a bűnbeesés valamiféle változatával a munka kényszerűségének a magyarázatára,[35] s miért fejezi ki ezzel szemben nemcsak a szovjet irodalom, de a szovjet népköltészet is a felszabadult munka hősiességét és örömét. Mint ahogyan Sztálin a sztahanovisták első szovjetunióbeli értekezletén hangsúlyozta : «Nálunk az emberek nem a kizsákmányolók javára dolgoznak, nem semmittevők gazdagítására, hanem sajátmaguk, saját osztályuk, saját szovjet társadalmuk javára, ahol a hatalom a munkásosztály legjobbjainak a kezében van. Innen van az, hogy nálunk a munkának társadalmi jelentősége van, hogy a munka nálunk becsület és dicsőség dolga.»[36]

A mi biblia-szövegünkben a két egymásnak ellentmondó Ádám-mítosz csak azért érvényesülhet egymás mellett, mert amikor a bibliai kánon kialakult, az állami önállóságát vesztett népben az idegen hódítókkal szemben tanúsított ellenállás közepette az osztályharc, melynek a héber irodalomban az elnyomottak oldalán a nagy próféták voltak a legtudatosabb képviselői,[37] egy időre elmosódott : a makkabeusok fénykorában átmenetileg a külön-

[32] В. И. Авдиев: История древнего востока 1953.[2] 390. Hasonló ellentétekre nézve a pásztor-nomád honfoglaló magyarok és a földművelő szlávok között l. *Molnár Erik:* A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig, 1949,[2] főleg 41. és köv. 11., 96. és köv. 11.

[33] *Avgyijev:* i. m. 385. s köv. 11.

[34] *Lenin művei.* 29. kötet, 1953. 427.

[35] Ezekről l. Az oxfordi symposion c. tanulmányomat.

[36] *Sztálin:* A leninizmus kérdései. 1953. 601.

[37] V. ö. *Avgyijev:* i. m. 405.

böző osztályok érdekegyesítésére is sor kerülhetett.[38] Az írástudók, akiknek a hagyományok összegyűjtése, rendszerezése és fenntartása volt a feladatuk, a különböző eredetű hagyományok eredeti intencióitól idegen szempontokat alkalmaztak a válogatásban, a különböző eredetű szövegekben és szájhagyományokban megnyilvánuló osztályöntudat iránt kevés érzékkel. Csak így voltak az egymásnak ellentmondó szövegek és hagyományok az áthidalás minden kísérlete nélkül egyetlen könyvben — az ószövetségi kánonban — egyesíthetők. Abban viszont, hogy mindkét Ádám-mítosz az írásbafoglalásig ilyen szívósan megőrízhette egymásnak ellentmondó és egymással ellentétes társadalmi háttérre valló vonásait, része lehetett a palesztinai fejlődés Marx által megfigyelt, illetőleg a héber és arab viszonyok vizsgálata alapján általánosabb érvénnyel is megfogalmazott jellegzetességének: «A történelem kezdetétől valamennyi keleti törzsnél kimutatható egy *általános* viszony azok egy részének letelepedése és a többiek további nomádsága között.»[39]

[38] V. ö. pl. Simon uralkodásáról Makkabeusok I. könyve XIV. 6.—15. v.

[39] *Marx—Engels:* Válogatott levelek, 1950. 87. — Az Ádám-mítoszoknak ez a magyarázata először a párizsi nemzetközi orientalista kongresszuson került bemutatásra 1948. július 27-én, v. ö. Actes du XXI. Congrès International des Orientalistes, 1949. 99. Orosz nyelven megjelent: Acta Orient. Hung. 1 (1950) 32—45.

HAEFFNER EMIL

HÁROM TÖRTÉNELMI USEBTI

I

NESITANEBTASRU USEBTIJE

Nesitanebtasru usebtije korának számtalan hasonló darabjától sem típusban, sem kivitelben semmiben sem különbözik és így csak tulajdonosának személye és annak a kornak, amelyből származik, történeti és társadalmi jelentősége teszik érdemessé, hogy vele itt röviden foglalkozzunk.

A 15 cm magas, kék fajansz usebti a XX—XXI. dinasztiák ideje alatt használatban volt, ú. n. «kékzománcos usebtik» típusához tartozik. Tömegcikknek készült, mintában formázott, elnagyolt mintázású, álló, múmialepelbe burkolt alak. Fején háromrészes paróka, amely elől hosszabb, mint hátul. Mellén keresztbetett kezeiben egy-egy rögtörő kapa. Az usebtit borító vastag, élénk, ú. n. «dehr-el-bachri-i kék»-színű, erősen érdes zománcon a parókának a homlok felett vízszintes, a lecsüngő részeken függőleges csíkozása, valamint a háton, a paróka alatt a magvető-zsák rajza, továbbá a szemek és a száj feketével festettek. Ugyancsak feketével festett az usebti testén a deréktól lefelé, jobbról-balra haladó nyolc függőleges sorban erősen kurzívjellegű jelekből álló felirat. A jobbfelé fordult jelekkel írott sorok közül csak az első és a harmadik olvasható teljesen — a negyedik és ötödik sor erősen elhalványult jelei csak részben —, a hatodik, hetedik és nyolcadik sor jelei egyáltalán nem olvashatók, teljesen kifakultak, úgyhogy csak egyes helyeken láthatók az egykori írás nyomai.

Az usebti, a fej tetején és a jobb kézfőn lévő kis — valószínűleg földpát —, lerakódástól eltekintve, teljesen ép.

A szöveg (ld. 1. kép) a szokásos usebti-felirat (a «Halottak Könyvé»-nek VI. fejezete kissé rövidített fogalmazása :

Átírás:

1. ś. ḥḏ wśjr ḥrj-tjj-šps. w ns-t3-nb-jšr m3ᶜ-ḫrw
2. j šbtj jpt.w j
3. (wś) jr ns-t3-nb-jsr m3ᶜ-ḫrw ś.rwḏ šḫ(wt) r ś.mḥ
4. jj wḏb.w r ḫnt
5. j3b.t r jmnt. j ḥwj
6.
7.
8.

Fordítás :

«Ragyog az Osiris-(szé vált) igazhangú Nesitanebtasru, az előkelő hölgyek előljárója! — Ó, te Usebti! Ha számba vétetik az igazhangú Nesitanebtasru, megművelni a mezőket, megöntözni a partokat..... (a homokot elszállítani) keletről Nyugatra, (valamint) elhárítani (a bajt..... stb.)»

Nesitanebtasru[1] a XXI. dinasztia negyedik thébai papkirályának II. Painedzem-nek[2] volt a leánya, anyja Nesi-Chonsu királynő.[3] Egyesek szerint i. e. 1000 és 950. között,[4] mások szerint[5] i. e. 1008-ban született, valószínűleg

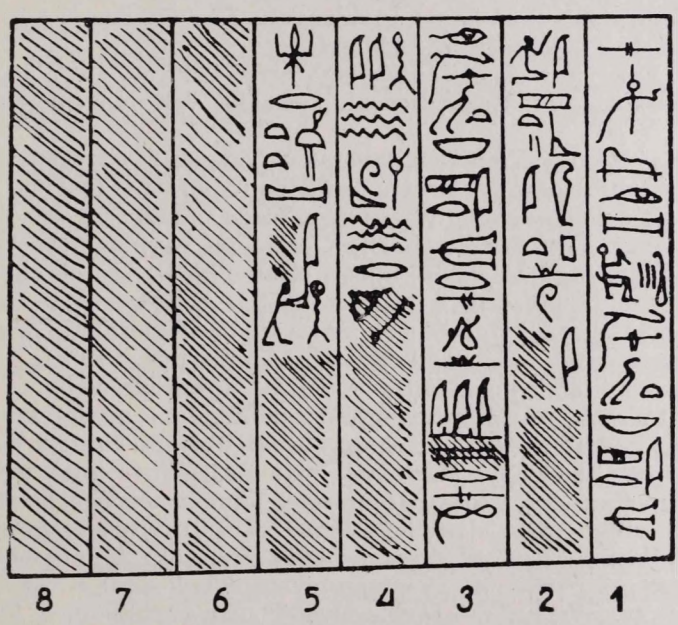

1. kép

Thébában. Gyermekkoráról és további életéről semmi sem ismeretes. Múmiájának állapotából ítélve, halálakor 35—40 éves lehetett, — így tehát élete az i. e. 10-ik század első felére, az egyiptomi állam végső hanyatlásának kezdetére tehető. Halotti papíruszának — melyet valószínűleg ő maga írt[6] —, szövegében

[1] Nevének jelentése = «Aki Aser Úrnőjéhez tartozik». — Aser (jšr) . Mut istennő temploma és szent tava, Karnak mellett. *(Erman-Grapov*, Wörterbuch, I. S. 135—6) ; «Aser Úrnője» tehát Mut istennő.

[2] (P3jj-ndm, uralk. i. e. 1025—1006. körül *(Flinders-Petrie:* A History of Egypt, Tome III. p. 215.)

[3] Ns-ḥnśw.

[4] *E. A. Wallis Budge:* The Greenfield Papyrus, London, 1912, Intr. p. XVI.

[5] *Flinders-Petrie:* A History of Egypt, Tome III. p. 219.

[6] *E. A. Wallis Budge:* op. cit. Plate I. I/3. Papiruszának első fejezetében (az említett helyen) így nevezi magát :

b3kj p3 jp.w n jmn-rᶜ nśw nṯr.w
ḥśwj n p3ᶜ n mw.t wr(t) nb(t) jśrw

«Amon-Ré, az istenek királya tekercseinek készítője és Mut-nak, Aser nagy Úrnőjének énekesnője.»

előforduló címei mutatják, hogy nagyrészt ugyanazokat a címeket és méltóságokat viselte, mint anyja, Nesi-Chonsu. «Amon, az istenek királya háremének előljárója» volt, valamint, amint az usebtijének szövegében is olvasható — «az előkelő hölgyek előljárója.» Ezzel szemben nem volt főpapnő, mint anyja és sohasem viselte a «királyi feleség» = ḥm.t-nsw-címet. Bár több magas hivatali címe volt, sohasem viselte a «Chenemu papnője és az első vízesés vidékének úrnője»-címet és nem örökölte anyjának «Kus hercege»-címét sem. Halotti papíruszának vignettáin gyakran szerepel egy férfi társaságában. Ez, név szerint dd.f-pṯḥ-jw.f-ʿnḫ, valami magas hivatalt töltött be és a XX. dinasztia utolsó Ramzeszeinek egyikétől származott —, egyesek szerint a férje,[7] mások szerint a fia.[8] Egy leánya is volt, Nesi-Chonsu II.[9] Ez körülbelül minden, amit Nesitanebtasru-ról tudunk.

A kor, amelyben élt — amint már erről szó volt —, a hanyatlásnak induló Egyiptom egyik legzavarosabb korszaka volt, a végleges felbomlás kezdete.[10]

Az utolsó Ramesszidák alatt teljesen elgyengült és elszegényedett ország ereje már nem volt elégséges, hogy a területen itt is, ott is fellángoló felkeléseket leverje, sőt az egyre gyakoribb külső támadásoknak sem volt képes kellőképpen ellenállni. Gyarmatait, hűbéres országait egymás után vesztette el. A külföldi anyagi források, adók, hűbéri járandóságok, sarcok elmaradásával az állam, a királyi udvar és a papság minden költségének fedezése a már különben is módfelett elnyomott és kizsákmányolt dolgozókra hárult. Az egykor, II. Ramzesz által a dolgozó nép javára hozott intézkedések — a mellett, hogy anyagi alapjuk is megszűnt —, végleg a bürokráciába és a hivatali korrupcióba fulladtak. Az állam vezetése mindinkább a papság kezébe került, annyira, hogy végül is Herihór, Amon thébai főpapja királlyá koronáztatta magát. A papság azonban, amely most már a királyi trónnak is birtokában volt, hiába igyekezett a vallás parancsaival, Amon nevében hozott rendeletekkel rendet teremteni, az elviselhetetlenné fokozott terhek egyre gyakrabban nyílt felkelésekhez, sőt véres zavargásokhoz vezettek. Az anarchia úgyszólván teljes volt. A papok és a korrupt hivatalnokok által a végső kétségbeesésbe kergetett, mindenre elszánt tömegek már a templomok kincseit sem kímélték. A sírok kifosztása mindennapos lett. A régi nagy királyok sírjait egyre sűrűbben fosztogatták és a kormányzat tehetetlen volt a fosztogatókkal szemben. Végülis a kifosztott sírokban hagyott holttesteket és felszerelési tárgyakat a még érintetlen sírok múmiáival és felszerelési tárgyaival együtt Dehr-el Bachri-ba vitték, ahol valamennyit egy jól elrejtett közös sziklasírba helyezték el.[11] Itt tényleg háborítatlanul maradtak, a sírnak senki sem jutott nyomára 1871-ig.

1871-ben Abd-ar-Rasul, egy karnaki régiség-kutató és kereskedő véletlenül felfedezte a sírt. Felfedezését közölte fiaival és két fivérével, akiknek segítségével nagymennyiségű kisebb tárgyat a sírból házába szállított. 1878-

[7] *E. A. Wallis Budge:* op. cit. Intr. p. XVII.
[8] *W. M. Flinders-Petrie:* op. cit. p. 219.
[9] Rev. Arch. XXVIII. 86.
[10] В. И. Авдиев: История древнего востока. 1948, 237 sk. *J. H. Breasted:* Gesch. Ägyptens, S. 272—79. *Erman-Ranke:* Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, Tübingen, 1923, S. 51—52.
[11] A sír eredetileg I. Amenhotep-é volt (E. A. Wallis Budge, op. cit, Intr. p. XX.).

ban néhány eladott és külföldre került tárgy révén Maspero is megtudta, hogy a fellahok felfedezték a XXI. dinasztia papkirályainak sírját. Miután az illetékes hatóságoknál a megfelelő lépéseket megtette, 1881-ben Abd-ar-Rasul kénytelen volt megmutatni a dehr-el-bachri-i rejtett sírt, melynek még ott lévő múmiáit és a többi tárgyakat is (köztük Nesitanebtasru múmiáját és egyéb tárgyait), előbb Luxorba, majd onnan a bulaqui múzeumba szállították.[12]

A magánkézbe jutott tárgyak közül néhány Angliába került, így Nesitanebtasru halotti papírusza és több usebti is. Az usebtik közül egy szép példányt 1885-ben a British Museum vásárolt meg. Ennek, valamint Nesitanebtasru egy másik, szintén a British Museumban őrzött usebtijének rövid leírása :

16 652 sz.

Usebti, sűrű vastag, tiszta, kék zománccal, fejkendővel és két kapával, hátul magzsákkal, feketén sávozva (tehát körülbelül ugyanolyan mint a fentebb ismertetett budapesti usebti). Mérete — sajnos, — hiányzik.

20 402 sz.

Usebti, nehéz parókával, jobbkezében kis ládát (?) tart. Balkeze oldala mellett szabadon csüng alá. Hosszú, előreálló köténytt visel, amelyen feketével írottan szerepelnek neve és címei. Méretei szintén hiányoznak.[13]

Bizonyosra vehető tehát, hogy a fentebb ismertetett budapesti usebti az 1878 és az 1881. évek között Abd-ar-Rasul által idegeneknek eladott usebtik egyike. A dehr-el-bachri-i sírrabló kereskedőtől a budapesti Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményéig megtett útja azonban már nem volt követhető. A Gyűjteménybe mint Morvay Endre ajándéka került, 1950-ben.

II

PA-MAJ USEBTIJE

Mint az előbbiekben ismertetett usebti, ez is Egyiptom hanyatlásának korszakából, de a kb. kétszáz évvel későbbi libyai korból származik. Ugyanúgy mint az előbbit, ezt sem különleges típusa vagy kivitele, hanem a kor, amelyből származik, teszi említésreméltóvá.

A kis, 10,5 cm magas, élénk-kék (dehr-el-bachri-i-kék)-színű, fényes, sima-szemcsés zománccal borított, múmia-lepelbe burkolt fajansz-alak — ugyanúgy mint az ebből a korból való usebtik legtöbbje —, tömegcikknek készült, mintában formázott. Mintázása elnagyolt, részletek nélküli. Háromrészes parókája, amely elől hosszabb, mint hátul, a homlok felett vízszintesen, oldalt és hátul függőlegesen csíkozott. Melle alatt keresztbetett kezeiben egy-egy rögtörő-kapa. A vastag, erősen érdes zománcon úgy a paróka rajza, továbbá a szemek és a száj, valamint a kezekben tartott szerszámok, feketével festettek. A háton hordott szokásos magzsák hiányzik.

Az alak első oldalán, az összetett kezektől lefelé, egy függőleges sorban, jobbfelé fordult, erősen kurzív (hieratikus)-jellegű, szintén feketével festett jelekkel a felirat :

[12] *E. A. Wallis Budge:* op. cit. Intr. p. XXI.
[13] ibd. p. XXI—XXII,

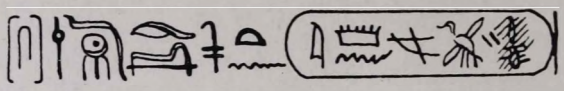

«*(ś)ḥḏ wśjr nśw jmn mrj p3-mjj*»

= «Ragyog az Osiris(szé vált) király, Pa-maj!» Pa-maj, teljes nevén :

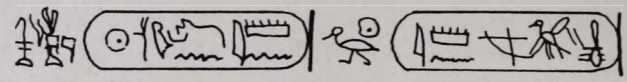

«*nśw-bjtj wśr m3ᶜ. t rᶜ śtp n jmn s3-rᶜ jmn mrj p3-mjj*»

= «Alsó- és Felső-Egyiptom királya, Uzer maat Ré, szotep en Amon, (Ré erős igazsága, Amon kiválasztottja) — Ré fia, Amon meri Pa-maj (Amon kedveltje, Pa-maj)» —, a XXII.[1] (bubastis-i) dinasztia 8-ik (utolsó-előtti) királya, i. e. 786-tól 782-ig, tehát mindössze négy évig uralkodott. A XXII. dinasztia királyai, bár libyai eredetűek voltak, már annyira egyiptomivá váltak, hogy magukat a macskafejű Bastet istennőtől, Bubastis (prbꜣst.t) úrnőjétől származtatták. A dinasztia több tagja viselte a »Bastet fia«-nevet (II. Osorkon, III. Sesonk). Pa-maj neve (= »a kandur«)[2] szintén az istenőtől való származását igyekszik igazolni. A dinasztiának a »bubastis-i«-nevet Manetho adta, valószínűleg ugyanezen az alapon.

A dinasztia alapítója és egyben legjelentősebb tagja a libyai származású I. Sesonk volt. A libyaiak ebben az időben egyre nagyobb számban vándoroltak be Egyiptomba és így békés úton elérték azt, amit évszázadokon át megismételt betöréseikkel erőszakkal elérni nem tudtak, t. i. hogy Egyiptomban egyre számottevőbb tényezővé, majd valósággal az ország uraivá lettek. Az egyiptomi hadsereg zöme ekkor már csaknem kizárólag libyai zsoldosokból állott, akiknek vezérei a Delta városai felett egyre nagyobb hatalomra tettek szert. Hogy az előző, tanis-i uralkodócsalád (a XXI. dinasztia) kihalt-e, vagy pedig a zsoldosvezérek egyre növekvő hatalmának nem tudott ellenállni, — nem tudjuk. Mindenesetre az utolsó tanis-i uralkodók alatt a zsoldosvezérek egyike Herakleopolis valóságos fejedelme lett, és később székhelyét Bubastisba téve át, királlyá deklarálta magát és I. Sesonk néven a XXII. dynasztia első királya lett. Mivel azonban egyiptomi felfogás szerint úgy ő maga, mint utódai is így örökre trónbitorlók maradtak volna, igyekezett — legalább utódai számára, — az uralkodást legalizálni : fiát, a későbbi I. Osorkont összeházasította az utolsó tanis-i király, II. Psusennes (p3-śb3-ḫᶜ-n-nw) leányával. Bár a politikai helyzet nehéz volt és zavaros, Sesonk uralmát, — ha nem is teljes mértékben, — fenn tudta tartani. A hűbéresek, nyugtalan kisebb főnökök, (mint egykor ő maga is), bár tudták hogy szerencsés esetben ők is elérhetik azt, amit Sesonk elért, — a kötelező számú legénységet a király rendelkezésére bocsátották, de városaikban ők maradtak az urak.

Egyiptom ekkor — mint később, a ptolemaioszi időkben is —, már három részből állott : Théba — bár Sesonk egyik fiát thébai főpappá nevezte

[1] *Flinders-Petrie :* A History of Egypt (Methuen & Co, London), Tome III. p. 257.
[2] mjw : *Erman-Grapow* · Ägypt. Wörtb. Bd. II. »a kandur« S. 42/I.

ki, független maradt és nem fizetett adót a herakleopolisi királynak ; a Delta libyai város-uralkodói és az állam másik két része (Théba és Herakleopolis) között az összeütközés nagyon valószínű lett volna, ha egy Sesonknál gyöngébb uralkodó ül a bubastisi trónon. Sesonk erős keze alatt Egyiptom palesztinai igényei is kielégültek. Salamon, akinek egyik felesége lehetséges, hogy a király egyik leánya volt, minden valószínűség szerint hűbérese volt Sesonknak. Salamon halála után Sesonk betört Palesztinába, a zsidó források szerint Jeruzsálemet is elfoglalta és Salamon kincseit elrabolta. Így tehát ez a hadjárat egyelőre újra megtöltötte Egyiptom kincseskamráit és a régi fény — ha rövid időre is —, újra felragyogott ; a királyi kincstárba a jövedelmek ismét olyan nagy területről folytak be, amely Észak-Palesztinától a Felső-Nílusig — az oázisoktól a Vörös-tengerig terjedt.

A XXI. dinasztia tanisi uralkodói nem igen építkeztek, sőt a fővárossal, Thébával sem igen törődtek. Sokkal nagyobb gondot fordítottak — amint azt Nesitanebtasru esetében láttuk —, királyi őseik sírjainak megőrzésére, amelyek a zavaros idők alatt állandó rablási veszélynek voltak kitéve. Sesonk azonban, most már az anyagiak birtokában, folytathatta az elődei által, mintegy kétszáz évig szüneteltetett építkezéseket. Bubastisban nagyszerű épületeket emeltetett, Thébában, a karnaki templomhoz hatalmas udvart csatolt, ugyanitt, a déli kapun hatalmas reliefen, palesztinai hadjáratát örökítette meg, amint Amon előtt leveri az ázsiaiakat. Az isten 156 megkötözött foglyot vezet a király elé, akiknek mindegyike egy-egy elfoglalt várost jelképez (közöttük számos bibliai helységnevet ismerhetünk fel).

Hogy a XXII. dinasztia hatalma és gazdagsága I. Sesonk után miért hanyatlott, azt a thébai állam sorsa világosan mutatja : az állandó belső viszályok és az ezeknek következtében beállott bel- és külpolitikai zavarok, a teljesen bizonytalan, sőt a teljesen megszűnt belső rend és elsősorban, ami mindezekkel együtt jár : az, hogy a dolgozók eddig is alig elviselhető nehéz sorsa mind elviselhetetlenebbé vált — az állam külső és belső erejét egyre gyengítették. A folyton nyugtalankodó, egymással és a királlyal állandóan torzsalkodó hűbéres fejedelmek viszályai, a Thébával való állandó súrlódások, amelyek annak ellenére sem szűntek meg, hogy — mint említettük — a főpap egy királyi herceg volt — egyre jobban aláásták a dinasztia hatalmát és tekintélyét. A Sesonk által újra megszerzett palesztinai befolyás egyre gyengült, míg végre teljesen megszűnt. Egy esetben még — megijedve Ninivének Szíriában egyre növekvő hatalmától —, a bubastisi királyok egyike (valószínűleg II. Takelot) mintegy 1000 emberből álló sereget küldött a nyugati szövetségesek segítségére Asszíria ellen —, ezt a sereget azonban II. Szalmanasszár Karkarnál, az Orontes mellett, 854-ben megverte.

Több évig tartó polgárháború után elűzték a thébai főpapot. Az utolsó három bubastisi királynak (tehát Pa-maj-nak is) Théba még birtokában volt, de saját városuk (Bubastis) teljesen eltűnt a föld színéről. Théba és Herakleopolis állandó viszálya, a zsoldosvezérek soha meg nem szűnő ellenségeskedése mind gyakrabban vezetett felkelésekhez.[3]

Ilyen körülmények között uralkodott Pa-maj rövid négy évig. Sem az utolsó bubastisi királyok személyéről (neveiken kívül), sem családjaikról semmi közelebbit nem tudunk ; Pa-maj uralkodásának is egyedüli emléke az

[3] *Flinders-Petrie:* A History of Egypt, Tome III, p. 227—259 ; *J. H. Breasted:* Geschichte Ägyptens, S. 280—283.

a négy sztélé, amelyet a párizsi Louvre őriz : [4] Peduast,[5] Horsiast,[6] Horkheb[7] és Khenem—Khonsu[8] sztéléi. Mind a négy sztélé ugyanannak az Ápisnak van ajánlva, amely II. Sesonk uralkodásának 28-ik évében született, 26 évet élt és Pa-maj uralkodásának második évében múlt ki.

Pa-maj személyét illetőleg egyedüli adatunk még, hogy az utolsó bubastida király, az őt a trónon követő IV. Sesonk, Pa-maj fia volt.[9]

Kis usebtink tehát, amelynek lelőhelye ismeretlen és amely mint Morvay Endre ajándéka került gyűjteményünkbe, — nemcsak a fentebb vázolt kor miatt, amelyből származik, hanem azért is érdekes számunkra, mert egy olyan király sírfelszerelési tárgyai közül való, akinek uralkodási idejéből az egyiptomi gyűjtemények alig rendelkeznek emlékekkel.

III

UAH-IB-RÉ USEBTIJE

Gyűjteményünk szaita usebtijei között egyike a legszebbeknek, a történelmi jelentőséget illetőleg pedig egyetlen ebből a korból.

A 17,5 cm. magas, múmia-lepelbe burkolt álló fajansz-alak színe több helyen kissé megfakult világos-zöld, a lábrésznél barnás elszíneződéssel. Parókája a homlok felett és a fejtetőn vízszintesen, az oldalt lecsüngő részeken és hátul függőlegesen rovátkolt. Fonott szakállt visel. Kezeit a szokásos pózban, mellén keresztbe téve tartja : jobb kezében rögtörő-szerszám, bal kezében kapa és a magvető-zsák zsinórja, — bal vállán hátul a magvető-zsák. A paróka hátsó része, mint ebben a korban szokásos, hátpillérben folytatódik.

Bár sorozatban készült, teljesen sablonszerű, de utólag aprólékosan kidolgozott, elsőrangú művészi munka, — az arc portré-szerűen tökéletes. Az usebti, az említett elszíneződésektől eltekintve, teljesen ép.

Az usebti testének első részén, az összetett kezektől lefelé a lábrészig 9 jobbról-balra haladó sorban, igen jó rajzú jelekkel a felirat, amely — eltekintve néhány jelentéktelen íráshibától, — a „Halottak Könyve“ VI. fejezetének teljesen pontos fogalmazása (ld. 2. kép) :

Átírás:

1. ś. ḥḏ wśjr nb-ph. tj(?) ḥm-nṯr w3ḏ. t m ḥnn-nśw w3ḥ-jb-r^{c} m 3ḫ.t
2. mś n mḥ3. t mz^{c}-ḫrw ḏd. f j wšbtj, jpt jṙ jpt.
3. w wśrj ḥb ph. tj(?)ḥm-nṯr w3ḏ. t m ḥnn-nśw w3ḥ-jb-r^{c} m 3ḫ. t m
4. ś n mḥ3. t m3^{c}-ḫrw ṙ jrt ḳ3. t nb jm m ḫrj. t-nṯr
5. jst ḥw śdbw jm m sj r ḫr. t. f
6. m^{c}kwj ḳ3j tn jp. tw tn
7. r nw nb jm jr śrwḏ š3ḥ.

[4] *Flinders-Petrie:* op. cit. p. 258.
[5] *Mariette:* Serapeum, XXVI., — Recueil de Travaux Égyptiennes et Assyriennes, XXII, II.
[6] *Mariette:* Serapeum, XXVII, — *Mariette:* Serapeum (ed. Maspero) 165.
[7] *Mariette:* Serapeum, XXVIII.
[8] Recueil de Travaux Égyptiennes et Assyriennes, XXI. 58.
[9] *Mariette:* Serapeum, XXX, — *Mariette:* Serapeum (ed. Maspero), 168.

8. t r śmḥ wdb r ḫnt ś'jj. t jmnt.
9. t r jbt. t (tś-phr) m'kwj k3j tn

Fordítás :

«Ragyog az Osiris(szé vált) «Erőknek Ura» (?) Uadzset papja Henennesu-ban (Herakleopolis), Uah-ib-Ré az ő horizontján, aki született az igazhangú Mehat-tól! Ő így szól : «Ó,ti Usebtik! Ha számba vétetik, ha felszólíttatik az Osiris(szé vált) «Erőknek Ura»(?), Uadzset papja Henen-nesu-ban,

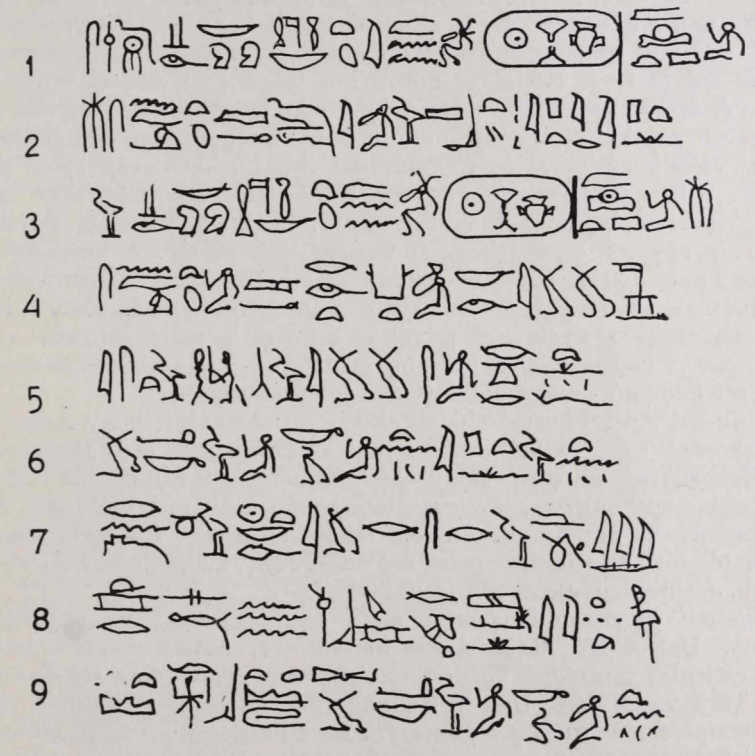

2. kép

Uah-ib-ré az ő horizontján, aki született az igazhangú Mehat-tól, — hogy elvégezze mindazon munkákat, amelyeket ott a Túlvilágon el kell végezni, éspedig : elhárítani a bajt, ami az emberek kötelessége, «Ime, itt vagyok!» Így feleljetek! Ha szóllíttattok bármely időben, hogy megműveljétek ott a mezőket és megöntözzétek a partot, (valamint) a Nyugat homokját Keletre szállítsátok és viszont, — «Íme, itt vagyok!« így feleljetek.»

Uah-ib-Ré (görögösen Apries,[1] a Biblia szerint Hophra[2]) uralkodott

[1] *'Απρίης* (Manetho szerint *Ουαφρις)*.
[2] Jerem. XLIV. 30.

i. e. 589—570.[3] — I. Psamtik fia és utódja, a XXVI. dynasztia 4-ik[4] uralkodója volt.

Teljes neve :

nśw-bjtj h^{cc}-jb-r^{c} *s3-r^{c} w3h-jb-r^{c}*

(Nem tévesztendő össze sem II. Tafneht-tel (i. e. 715—678), sem I. Psamtik-kal (i. e. 664—610), akiknek *trónneve* Uah-ib-Ré volt.)

Uah-ib-Ré uralkodásával a hanyatló Egyiptom önállóságának utolsó állomásához érkezett. A XXV. dinasztia étióp királyai nem tudták az immár évszázados politikai és társadalmi zavarok folytán egyre hanyatló Egyiptomot újból erős állammá összefogni. Ekkor Psamtik, aki a saisi városfejedelmek nemzetségéből származott, káriai és görög zsoldosok segítségével előzte Egyiptomból az étióp királyok gyengesége és helytelen politikája folytán oda hódítókként behatolt asszírokat. Úgy ő, mint utódai felhagytak az eddigi szerencsétlen ázsiai vállalkozásokkal és figyelmüket inkább az ország belső ügyeinek szentelték. Míg egyrészt elősegítették a görögök bevándorlását, másrészt a régi Egyiptomot igyekeztek visszaállítani. Uralkodásuk alatt az egyiptomi kultúra még egyszer — utoljára — virágzásnak indult. A művészet, a régi mintákhoz kapcsolódva, új életre kelt. De az alkotásokból, bármennyire művésziek, finomak és szépek — hiányzik a lüktető életerő. Ennek a kultúrának mesterséges, árnyékszerű mivoltát mi sem igazolja jobban, minthogy alig száz évnyi élete az első erősebb érintésre — Kambyses támadásának hatása alatt 525-ben —, összeomlott és végleg megszűnt.

Uahib-Ré nem követte elődeinek azt a politikáját, hogy Ázsia ügyeibe nem avatkoztak bele. Érintkezésbe lépett az akkor igen erős Babylon-ellenes jeruzsálemi párttal, anélkül, hogy azt eredményesen támogatni tudta volna — legfeljebb annyiban, hogy Jeruzsálem eleste után menedékjogot adott az onnan elmenekült zsidóknak. Fönícia ellen hadjáratot indított, megverte a föníciai hajóhadat és annak cyprusi szövetségeseit, s elfoglalta Sidont- (Tirust már előbb, Jeruzsálem eleste előtt elfoglalta).

Magában Egyiptomban ezek alatt az idők alatt viszonylagos béke uralkodott. Uah-ib-Ré hatalmának hanyatlása, amely végülis bukásához vezetett, az irasai vereséggel kezdődött. A kyrenei görög telepesek és a libyaiak között kitört viszályban Uah-ib-Ré nagyobb hadsereget küldött Adikrannak, a libyaiak fejedelmének segítségére. Ez a hadsereg azonban Irasa mellett a kyreneiektől vereséget szenvedett. A veszteség felett elkeseredett egyiptomiak lázadást szítottak a fáraó ellen.[7] A lázadás elfojtására Uah-ib-Ré egyik alacsonyabbrangú tisztjét, Aahmest küldte ki, aki azonban a lázadókhoz pártolt. A lázadók Aahmest királynak kiáltották ki és a követet, akinek Aahmest a király elé kellett volna vezetnie, becsmérlő, goromba válasszal küldték vissza. Uah-ib-Ré a követet dühében megcsonkíttatta. Ez az elhamar-

[3] *Flinders-Petrie:* A History of Egypt, Tome III. p. 342. *J. H. Breasted* szerint 588—569. (Gesch. Äg.). *Pietschmann* szerint (l. a 3. sz. jegyzetet) 589—569. *Ricciotti* szerint (Histoire d'Israel) 588—566.

[4] Egyesek szerint (Pietschmann) a 7-ik (Pauly's Real Encyclopedie II/1, S. 270 »Apries«).

[5] Herod. II. 161.

[6] Diod. I. 68.

[7] Herod. IV. 159. II. 101.

kodott lépés ezután a trónjába került. Bár a király 30 000 káriai és ioniai zsoldossal indult Aahmes ellen, a — valószínűleg Momemphisnél (a mai Menouf mellett) vívott — döntő csatában vereséget szenvedett és maga is mint fogoly került Saisba. Aahmes tisztelettel bánt legyőzött ellenfelével és egy ideig együtt is uralkodtak (ez az idő azonban Aahmes uralkodási idejének számít).

Néhány évi békesség után azonban újra kitört köztük a viszály. Aahmes görög zsoldosaival Sais ellen vonult és újból megverte Uah-ib-Ré-t, ki egyes források szerint elesett a csatában,[8] mások szerint Aahmes kiszolgáltatta ellenségeinek, akik megölték.[9] Aahmes ismét bizonyságát adta Uah-ib-Ré iránti tiszteletének : királyi származásához és méltóságához illő módon temettette el és a halotti áldozatok ellátására nagyösszegű alapítványt tett.[10]

Uah-ib-Ré uralkodása eredménytelen külpolitikai és reá nézve végzetes belpolitikai vállalkozások sorozata volt. Uralkodása alatt a dolgozó nép helyzete semmit sem javult, ha csak annyit nem, hogy az évszázadok óta tartó belső zavarok és az ezekkel együtt járó anarchia megszüntek. Az eltelt néhány békés év alatt az Egyiptom régi nagyságát visszaidéző »renaissance«, a szaita művészet és kultúra, a maga teljességében kivirágzott, — de a hanyatló ország politikai, gazdasági és társadalmi zűrzavaraiban elgyengült népben nem találva kellő táptalajra, hamarosan el is hervadt.

E. HAEFFNER

TROIS OUCHEBTIS HISTORIQUES

(Résumé)

1. L'ouchebti de Nesitanebtasru

Cet ouchebti à émail bleu ne diffère en rien des spécimens innombrables. Il a fait partie du mobilier funéraire des momies cachées dans une tombe secrète de Dehr-el-Bahri où elles furent mises à l'abri de devant pillages d'églises et de sépultures occasionnés par l'anarchie presque complète et les troubles politiques et économiques qui régnaient à l'époque des prêtres-rois de Thèbes. La sépulture avait été découverte par un marchand d'antiquités arabe qui a vendu une partie des objets qu'il y a découverts; notre ouchebti est du nombre de ces objets.

2. L'ouchebti de Pa-maj

Le petit ouchebti à émail bleu, d'exécution simple, qui est également une objet de série, remonte à l'époque des derniers rois de la 22e dynastie d'origine libyenne, époque où l'Égypte est tombée déjà entièrement sous la domination libyenne. Ce qui rend intéressant cet ouchebti, c'est que cette époque est à peine représentée dans les musées.

3. L'ouchebti de Uah-ib-Ré

L'époque où doit remonter cet ouchebti, d'exécution artistique et à émail vert, est celle qui précède immédiatement de la suppression de l'indépendance national de l'Égypte. Ce petit ouchebti est le produit de la »renaissance« égyptienne qui florissait pendant quelque temps malgré la décadence accélérée par des entreprises de politique extérieure et intérieure vouées à l'insuccès. Cependant cette floraison prit fin bientôt et définitivement à cause des désordres politiques, économiques et sociaux qui régnaient dans le pays.

[8] *J. H. Breasted:* Gesch. Äg. S. 313.

[9] *Pietschmann:* op. cit.

[10] *J. H. Breasted:* Gesch. Äg. S. 313. valamint : ibd. S. 310—313 ; — *Flinders Petrie:* A History of Egypt, Tome III. p. 342—47. *Ricciotti:* Histoire d'Israel, Tome I. p. 320—28. (Paris, A & J Picard, 1947.)

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

EGY ARCHAIKUS KYLIX

Ha egy kylix lendületes vonalait nézzük, önkéntelenül is egy nyíló virágkehely jut eszünkbe, s ennek a spontán benyomásnak a hatása alatt szívesen fogadjuk a nyelvészek szófejtését, akik a *κύλιξ*-et, a 'virágkehely'-t is jelentő görög *κάλυξ* és a szanszkrit *kalikā* 'virágbimbó' szavakkal hozzák kapcsolatba.[1] Ennek a nemes vázafajtának egy Korek József ajándékaként a Szépművészeti Múzeumba került példánya az, amelyet itt ismertetek.[2]

A törött edény javarészét az eredeti darabok összeragasztásával, kisebb felét gipszkiegészítéssel lehetett rekonstruálni (a talp és a két fül az, ami épen megmaradt ; az edénytestnél két nagyobb hiányt kellett gipsszel pótolni ; erősen megsérült a belső, figurális díszítésű rész is). Ahhoz mindenesetre elég maradt az edényből, hogy a formát és a külső felépítést teljes bizonyossággal állapíthassuk meg (ld. 1. kép).[3] A talpkorong oldala (akárcsak az edény alja és a talpcső üregе is) a kiégetett agyag nyers téglaszínét mutatja. A talpkorong teteje, az ehhez töretlen ívben csatlakozó talpcső és a kónikus talpcsövön ülő edénytest alja egyetlen feketeszínű zónát alkot. E fölött egy keskeny vörös-, majd egy szélesebb fekete öv következik. Ezen túl a váza külső felülete vörös, csak a fülek fölött fut körül egy keskeny fekete-fehér csík, amelynél a fehér festéket bekarcolt barázdába ágyazta a mester. A fülek, belső oldaluk egy darabkájától eltekintve, feketék voltak. A szájperemet is keskeny fekete sáv hangsúlyozta ki.

Az edény belső oldalán lehetetlenné teszi a hiánytalan rekonstrukciót a váza töredékessége (2. kép). Itt egy keskeny, vörösen hagyott vonal jelzi a szájperem szélét, azután széles fekete zóna tölti ki a felület javarészét. Ott, ahol kívülről a bekarcolt fehér barázda futott körül, belül egy lépcsőfokszerű törés tagolja a fekete felületet. A középütt levő kerek vörös mezőt keret fogja körül ; ezt a keretet négy-négy sötétbarna kör közt elhelyezett «nyelvminta»-sor (ú. n. dór kymation) alkotja ; a «nyelvek», amelyeket egyenes fekete vonalkák választanak el egymástól, felváltva fekete, ill. lilásvörös színűek. A dekoratív keretben figurális rajz foglal helyet. Tárgya : Dionysos és két kísérője.

[1] *E. Boisacq:* Dictionnaire étymologique de la langue grecque.[2] 400, 533 ; RE Suppl. V. 520 *(Naschod)*. — A görög kerámikában a kylix-forma a fémművesség hatása alatt alakult (*Naschod:* i. h.), *E. Pfuhl:* Malerei und Zeichnung der Griechen. I. 275.

[2] A leírásban vörös sötét, fényes narancsszínt, fekete és barna sötét, fényes, az égetésnél nyert színt, lilásbarna és fehér utólagosan feltett ú. n. járulékos színt jelent.

[3] Az edény magasága 13 cm, szájnyílásának átmérője 22,5 cm. Leltári száma 51.91.

Az alakok általában feketével festettek ; a középső alak egyik ruharedőjén, a szakállakon és a szatír haján lilásbarna járulékos szín. A rajz belső részleteit karcolással vitte a sötét alapra a mester. A három alak közül a szatír épen maradt. Jobb profilban áll összezárt és kissé meghajlított lábszárakkal, hátrahúzott jobb könyökkel, hegyesen előreálló szakállal ; szemét egy kör és ebből kinyúló vonalka jelzi. A jobb profilban álló Dionysos már töredékes. Fejét három felfelé- és egy lefeléfordult borostyánlevél koszorúzza, szeme két koncentrikus kör, a külsőből vonalka nyílik ki ; köpenyének alsó szélét folytonos és szaggatott vonalak díszítik, lábai lépőállásban egymás előtt egész talppal nyugszanak a talajon, amelyet a dekoratív keret belső köre jelez itt ; egy előreálló ruhaszegélyrészlet mutatja, hogy legalább egyik karját maga elé nyújtotta az isten ; persze, hogy az ilyen jeleneteknél szokásos tárgyak (csésze, rhyton, borostyánág stb.) közül mit tartott egyik- vagy esetleg mindkét kezében, azt nem tudhatjuk. A harmadik alakból csak egy díszített ruhaszegély és két élénk lépőmozdulatot idéző lábfej maradt meg : valószínűleg nő, mainas lehetett ; a vázaképek bakkhikus jeleneteinél gyakori t. i., hogy egyik oldalról szatír, másikról mainas fogja közre a bor istenét ; a kompozíció centrumát ilyenkor Dionysos alakja jelenti, a többiek gyakran feléje fordulnak,[4] a mi képünk mainas-át is hátranéző fejjel képzelhetjük el.

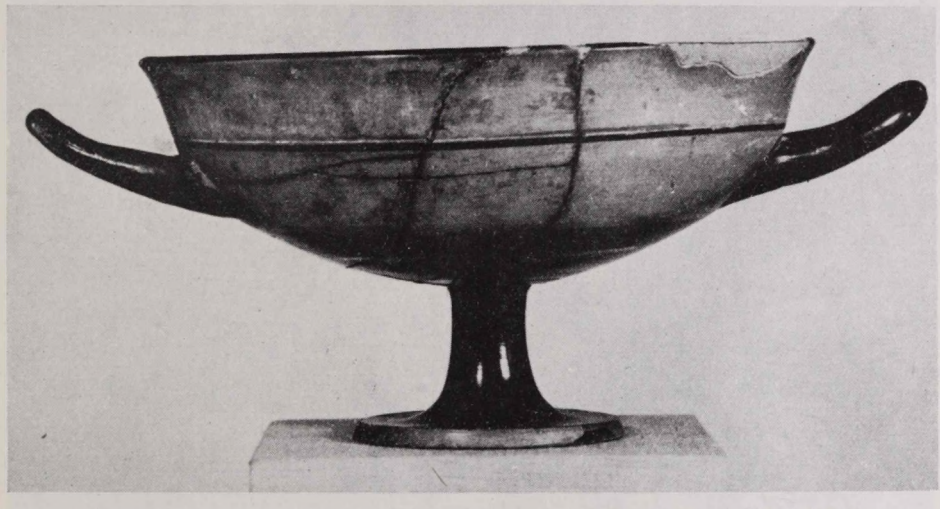

1. kép

[4] Ld. pl. *Pfuhl:* id. m. III. 68,261. — Meg kell itt jegyeznem, hogy a feketealakos attikai vízfestményeken a meztelen női láb általában fehér szokott lenni (*Pfuhl:* id. m. I. 310 ; kivételek : *Haspels:* Attic black-figured lekythoi. 30—31 és 196. lap). A fehér festék könnyen eltűnik ugyan, de valami nyoma rendesen felfedezhető ; többnyire az, hogy a fekete fénytelenebb lesz ott, ahol fehér fedte egykor. A mi vázánkon az általam mainas-nak minősített alak lábán semmi olyan árnyalati eltérés nem figyelhető meg a rajz többi részének a feketéjével szemben. Ez alighanem onnan van, hogy kylixünk egész felülete igen megviselt, kopott. Emellett a váza belsejében a kompozíció hiányosságát okozó törésre rákent modern festékfolt alapján utólagos »szépítgetési« kísérletekkel is számolhatunk, amelyek az eredeti fehér nyomait, ill. a női láb és a többi fekete részlet

Vázánk technikai kidolgozása nem mondható gondosnak : pl. a fekete festékréteg a talpcsövön vastag és elég fényes, az edény belsejében, főleg a

2. kép

rajznál, igen vékony és meglehetősen fénytelen, a füleken lepattogott, s mindez az egyenetlenség csak részben írható a vázát ért erős rongálódás számlájára,

közötti különbséget eltüntetni segítettek. Meglehet azonban, hogy a töredékes alak nem mainas volt, hanem férfi, aki a κῶμος mintájára elképzelt dionysosi menetben vett részt (v. ö. : Corpus Vasorum Antiquorum. Deutschland 3 = München 1 = Pl. 32, 2 és u. o. Great Britain 4 = British Museum 3 Pl. 25, 4 b).

részben mindenesetre készítési fogyatékosságból magyarázható. A belül levő figurális rajz sem vall valami kimagasló művész kezére, s így nincs okunk valamelyik névszerint ismert mester műhelyében keresni kylixünk eredetét, még olyan egyezés láttára sem, amilyen pl. a mi vázánk és egy Neandros-féle csésze külső felépítése közt mutatkozik (Corpus Vas. Ant. France 12 = Louvre 8 Pl. 79,2). A névtelen kismesterek készítette csészék sorába tartozik az ismertetett váza, amilyeneket százszámra tart nyilván az irodalom az i. e. VI. század közepe tájától («Kleinmeisterschalen»).[5] A kismester-csészék formája VII. századi előzmények után közvetlenül a VI. század második negyedének attikai csésze-formáit fejlesztette tovább, és két alaptípusa van: az egyiknek — ehhez tartozik az itt közölt darab is — a csésze pereme, ill. felső része éles töréssel válik el az alsótól, a másikon a csészetest töretlen vonalban kanyarodik a perem széléig.[6] A Szépművészeti Múzeum csészéje bizonyos tekintetben átmeneti forma: külső részén a törés alig észrevehető, az éles profilú lépcsőzet csak a csésze belsejében van meg. A kismester-csészéket Attikán kívül az iónoktól lakott kisázsiai partvidéken is készítették, jórészt attikai minták nyomán, s ezeket legtöbbször alig lehet az attikaiaktól megkülönböztetni.[7] A csoport virágkora, amelyben legnépszerűbb, név szerint ismert attikai mesterei: Nearchos és fia, Tleson is működtek, a VI. század harmadik negyede.[8] A feketealakos attikai vázák virágkorát jelenti ez az időszak, s valóban nincs egyetlen olyan eleme sem kylixünknek, amely ennek a kornak a műgyakorlatában ismerős ne volna. A viszonylag magas sima talpcső, az enyhén kihajló perem, amellyel az edénytest S-szerű profilt kap, a vékony csengőn keményre égetett agyag a kismester-csészék megszokott jellegzetességei; a dionysosi menet ábrázolása és a «nyelvminta»-sorból álló keret a kor attikai vázafestményeinek közkedvelt motívumai; a téglaszínű anyag, a narancssárgába játszó fényes vörös felület, a ráégetett sötét festékréteg, a rajz részleteinek bekarcolása a sötét sziluettbe, a fehér és lilásvörös »járulékos« fedőfesték a görög feketealakos kerámika általános technikáját mutatják.[9] Két, viszonylag ritkább jelenségre érdemes csak külön fel-

[5] *Pfuhl:* id. m. I. 273—278.

[6] A formáról legutóbb részletesen *Fr. Villard:* RÉA 48 (1946) 162—169.

[7] *E. Kunze:* Ath. Mitt. 59 (1934) 81 skk. (az ión kismesterekről).

[8] Az attikai kismester-csészékről és mestereikről: *J. D. Beazley:* JHSt 52 (1932) 167 skk.; *u. a.:* Development of Attic Black-Figure. Berkeley 1951. 49—56.

[9] A nem-klasszikus archeológus olvasó számára talán nem lesz érdektelen, ha röviden ismertetjük (Weickert nyomán) a VI. századi attikai agyagművesek technikai eljárását.

A vastartalmú vörössárga agyagot (főleg a *Kolias*-fok földje volt kedvelt kerámiai nyersanyag) e célra készült medencékben iszapolták, köves, szemcsés elemeitől így megtisztították, meggyúrták, majd fazekaskorongon kiformálták, lesimították, a nagyobb gonddal készült darabok esetén a rendesnél jobban iszapolt vékony bevonattal (»*Slip*«) látták el felületét, végül a külön elkészített fül ráillesztése után (valószínűleg szabad levegőn és nem kemencében) megszárították. — Most került sor a *festés*re. Az agyag természetben koagulált állapotban fordul elő, ilyenkor részecskéi nagyobb csomókká egyesülve helyezkednek el benne. A természeti állapotban lévő agyagot lehetőleg esővízzel (mert az attikai víz mésztartalma a következő eljárásnál ártalmas lett volna) egészen lágy péppé tették és ebbe megfelelő kis mennyiségű hamuzsírlúgot vittek bele, gyakorlatban tehát némi fahamut kevertek hozzá, mire a koagulált agyag csomóba összeállt részecskéi szétváltak (peptizáció), és az agyagpép egyszerre folyékonnyá változott. Hogy a különvált részecskék (kolloidok) esetleges újabb összecsomósodása be ne következzék, valószínűleg védőkolloidot is kevertek a hamuval együtt az agyagpépbe; erre a célra bizonyos organikus vegyületek (huminok) szolgálhattak: cserzőanyagok vagy epe, amelyek állati ürülékben is megvannak. A folyékonnyá vált agyag-

hívni a figyelmet. Az egyik, hogy a figurális kompozíció kilép keretéből :[10] a szatír farka és a mainas lába mélyen belenyúlik a képet körülfogó dekoratív gyűrűbe. Ez a jelenség azonban éppen a kismester-csészékre jellemző. A másik, hogy az isten koszorúját mindössze négy, aránytalanul nagy borostyánlevél alkotja,[11] pedig rendesen számos kicsi, szívalakú levélkével ábrázolják a koszorút.

A közelebbi időmeghatározást mármost egyfelől az segíti elő, hogy kylixünk külsején a perem alatti zóna vörös, már pedig ilyen darabok («Randschalen») a szoros értelemben vett kismesterek idejénél később nem igen készültek.[12] Másfelől, hogy csészénk egészen egyszerű külső felépítése (amelyen nemcsak figurális rajz nincs, de a füleknél szokásos palmetták is hiányoznak) éppen az 540. körül működő Neandros[13] egy vázájára emlékeztet leginkább a számomra elérhető anyagon belül. Ez a körülmény és a rajz néhány sajátsága a nagyon korai datálás ellen szól. Így valószínű, hogy az 550—530. közötti időben, s annak inkább a vége felé készítették kylixünket, akkor tehát, amikor a kismesterstílus alkotásainak a zöme született.

pépet egy darabig állni hagyták, mialatt minden durvább, nem peptizált részecske leülepedett, a felszínen pedig egy (a használt védőkolloid színét mutató vagy védőkolloid elhagyása esetén agyagszínű) festékfolyadék (»*Schlicker*«) maradt. Ezt vitték rá az edény felszínére (ecsettel vagy bemártással), és az ott gyorsan megszáradva leheletvékony fénylő rétegként helyezkedett el (az edény végleges színe szempontjából a védőkolloidként alkalmazott humin színe közömbös, mert ez az edény kiégetése alkalmával, organikus anyag lévén, elégett). Ezután a folyékony, peptizált agyagfestékhez további fahamut kevertek, amelynek hatására az besűrűsödött, elkocsonyásodott. (Párologtatással is elérhették a besűrűsödést.) Ezzel a sűrűbb festékmasszával (»*Malschlicker*«) fedték be azokat a felületrészeket, amelyek később a kész edényen sötétszínűek (feketék) lettek ; megszáradáskor ez a réteg is fényessé vált. Fehér fedőfesték vasban szegény (világos) agyag peptizációjával készülhetett, a fent leírt módon. A lilásvörös fedőfestéknél okkerport kevertek a peptizált agyagból készült festőmasszához (az okker magas vastartalmú ásvány lévén, égéskor, tehát a fazekaskemencében is lilásvörös színű lesz). A fedőszíneket a még meg nem száradt s így fénytelen festett felületrészre tették (ezért fénytelen az előkerült vázákon a fekete ott, ahol fedőfesték vált re róla). — Most következett a *kiégetés*. Az égetés első (oxidáló) fázisánál a kemencébe állandóan sok levegőt engedtek, és így az edény alapanyagában éppen úgy, mint a festékrétegekben, a vas a levegő oxigénjével vöröses vasoxiddá változott. Az égetés második (redukáló) fázisánál a kemence szellőztető nyílásait majdnem egészen elzárták, a fa így tökéletlenül égett el, szénmonoxid keletkezett, ami a vasoxidot vasoxiduloxiddá változtatta ; ez utóbbi vegyületnek a színe mélyfekete. Az égetés harmadik (reoxidáló) fázisában újra levegőt engedtek a kemencébe, a levegő oxigénje az edény porozus alapanyagát és a peptizált agyagból származó vékony festékréteget gyorsan átjárta, és ott a vasoxiduloxidot ismét vörös vasoxiddá változtatta vissza (ugyanez az eset az okkerpor miatt porózus vörös fedőszínnél is). A besűrített állapotban feltett peptizált agyagréteg vastagabb, és így az oxigén behatolásával szemben sokkal ellenállóbb volt, fekete maradt akkor is, midőn a többi felületrész vörössé válásakor az edényeket a kemencéből kiemelték. Ahol a besűrített agyagfestéket nem alkalmazták elég vastag rétegben, az a harmadik égetési fázisban nem állt kellőképpen ellen az oxigén behatolásának, s így a fekete és a vörös közötti átmeneti színárnyalatot mutat a kész edényen. (Hálás köszönetemenet fejezem ki Szilágyi János Györgynek, amiért *C. Weickert* cikkére : AA 57 (1942) 512 skk. figyelmemet felhívta. *Th. Schumann* vegyész ott ismertetett vizsgálati eredményei sok mindent elavulttá tettek abból, amit megelőzőleg a hellén fazekas technikai eljárásáról írtak. Másfelől Schumann felfedezései nyomán fény derült az antik vázakészítés jónéhány addig megoldatlan technikai problémájára, ld. legutóbb *G. M. A. Richter:* Ann. BSA 46 (1951) 143 skk.)

[10] Analógia pl. Corpus Vas. Ant. Great Britain 2 = British Museum 2 Pl. 11, 4a.

[11] Hasonló koszorúábrázolás pl. : Corpus Vas. Ant. Great Britain 6 = Cambridge 1 Pl. 21,3b.

[12] *Furtwängler—Reichhold:* Griechische Vasenmalerei. Serie III., Text 219 *(Buschor).*

[13] RE XVI. 2108.

HARMATTA JÁNOS

EGY ÚJABB ÓPERZSA FELIRATRÓL

I

A közelmultban egy újabb óperzsa felirat vált ismeretessé. Ez a felirat jelenleg Koszta János író tulajdonában van. Előkerülésének körülményeire és a lelőhelyre vonatkozólag tulajdonosának a következő adatokat köszönhetem.

«Az óperzsa felirattöredék Szamosujvár «Kakasvár» nevű részében került elő, az ú. n. Széki-úton, a Szent Péter-domb tövében, a Széki-út és a vasúti töltés között. A lelet helye: veteményes kert. Kb. kétarasznyi mélységig feketeföld, alatta egyre tisztább agyag.

A lelőhely környéke már az ókorban lakott volt. Csaknem pontosan átellenben vele, délnyugati irányban, a Kis-Szamos elágazásánál (az ú. n. «Berek» kezdeténél) volt a római castrum. Itt többízben is végeztek ásatásokat és nagyon sok tárgyat hoztak felszínre a romok közül. A castrumtól a lelet helye kb. 1000—1200 m-re esik.

Ezen a helyen, az említett veteményeskertben találta nagybátyám — emlékezetem szerint 1937-ben — az óperzsa felirattöredéket. A kertet ásta éppen és közben sokat bosszankodott, mert ásója minduntalan kavicsokba, cserépdarabokba, téglákba ütközött. Ilyenkor mindig kipiszkálta a kemény tárgyakat a földből, s ezeket aztán a kerítés mellé hajította.

Az egyik ilyen félredobott cserépdarab feltünt a fiának, aki velem együtt járt első gimnáziumba. Különösen érdekesnek találta a szabályos bekarcolásokat a sima cseréplapon. Másnap elhozta az iskolába és megmutatta a történelemtanárnak. Az megvizsgálta, de csak annyit tudott mondani róla, hogy biztosan valami héber vagy örmény írás lehet.

Engem nem hagyott nyugodni a táblácska. Megvettem unokatestvéremtől, és elhatároztam, hogy ha nagyobb leszek, meg fogom fejteni rejtélyét. De csak tavalyelőtt, 1952-ben jöttem rá, hogy a táblácska felirata: óperzsa ékírás.»[1]

Mint ebből a közlésből megállapítható, az óperzsa felirattöredék különböző kultúrmaradványokkal telített felszíni vagy nem sokkal a földfelszín alatt fekvő rétegből került elő. Sajnos a lelőhely szakszerű vizsgálatára eddig nem került sor, s így sem azt nem tudhatjuk, hogy a felirattöredéket tartalmazó kultúrréteg milyen korú, sem pedig azt, hogy zavartalan volt-e. Szamosújvár és környéke igen gazdag régészeti lelőhelyekben[2] s így nem lehetetlen éppen, hogy a töredék római vagy még régebbi rétegben feküdt. Ter-

[1] Koszta János 1954. január 22.-i hozzám intézett leveléből. Itt fejezem ki egyúttal köszönetemet Koszta Jánosnak a felirat közzétételre való szíves átengedéséért.

[2] Ld. *Roska M.:* Erdély régészeti repertóriuma. I. Kolozsvár 1942. 254 skk.

mészetesen az is lehetséges, hogy a felirattöredéket tartalmazó réteg újkori. Ezt a kérdést csak a lelőhely szakszerű régészeti vizsgálata döntheti el. Egy azonban mindenesetre kétségtelennek látszik. Akár őskori vagy rómaikori, akár újkori kultúrrétegből került is elő a felirat, semmiképpen sem volt eredeti helyén.

II

A feliratos agyagtáblácskatöredék 47 mm magas, legnagyobb szélessége 52 mm, vastagsága pedig 5—6 mm. Eléggé jól iszapolt agyagból készült, amely azonban más ásványi anyagokat is tartalmaz. Ezek közül azonnal szembetűnnek az apró csillámszemcsék. Az agyagtáblácska felső része és bal széle letörött. Színe téglavörös, helyenként sárgásbarna. Égetése gyenge és egyenetlen. Mint a törési felületen látható, a táblácskának csak a felülete égett jól ki. A téglavörös réteg ugyanis csak 0,5—1,5 mm vastag, a táblácska belseje pedig szürkeszínű maradt. A feliratot tartalmazó előlapja jobban kiégett, mint a hátlapja.

Az agyagtáblácskán négy sornyi felirattöredék maradt meg. Az agyag felszíne sok helyen kitöredezett, ez a rongálódás azonban nem olyan mértékű, hogy az írásjelek elolvasását vagy azonosítását lehetetlenné tenné. Az írásjelek kb. 7 mm magas sávokban helyezkednek el. Ezeket a sávokat alul és fölül vékony bekarcolás határolja, így az egyes sorok között két, egymástól kb. 1,5 mm távolságban haladó vízszintes vonalka fut végig. Egyes betűk (*a*, *u*, *ša*) felső vízszintes ékjele azonban belenyúlik ebbe az 1,5 mm magas üres térközbe. Az agyagtáblácska jobboldalán és alsó szélén — ahol a feliratnak az eredeti elhelyezkedése megfigyelhető — kb. 10—11 mm széles sáv marad üresen. A felirat által elfoglalt táblafelületet külön vonal nem határolja körül. Ellenkezőleg — fennmaradt nyomok alapján ítélve — úgy látszik, hogy a felíratsorok közötti párhuzamos bekarcolások kifutottak egészen a táblácska széléig (ld. a fényképen az utolsó sor fölötti két bekarcolást).

Ami az írás jellegét illeti, első pillantásra is szembetűnő, hogy kivitele sokkal kevésbbé gondos, mint akár a kőbe, akár az aranyba vagy ezüstbe vésett feliratoké.[3] Az egyes ékjelek nagysága, elhelyezése a két vízszintes bekarcolás határolta sávban bizonyos ingadozást mutat. Ebből arra lehet következtetni, hogy a táblácskán olvasható felirat sokkal gyorsabb és kevésbbé gondos munkával készült, mint akár a sziklába vésett, akár a fémtáblákra írt feliratok. Ez a megfigyelés esetleg bizonyos támpontot nyujthat a táblácska rendeltetésének tisztázásánál.

III

Az agyagtáblácskán megmaradt felirattöredék a következőképpen olvasható :[4]

[3] Ld. pl. összehasonlításképpen *E. Herzfeld:* Altpersische Inschriften. Berlin 1938. II, III, V, VI, X—XI, XIV tábla ; *R. G. Kent:* Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon. New Haven 1950. II tábla ; *H. H. Paper:* JAOS 72 (1952) 169 lappal szemben levő tábla.

[4] Az átírásban Kent rendszerét követem (Old Persian. 11 skk.). Szükségesnek tartom azonban a Kent által használt normalizált átíráson kívül a szövegről hívebb képet adó pontos átírást is megadni, v. ö. egyébként *Kent:* JAOS 72 (1952) 10. lap, 2. jegyzet.

1. sor]ya ϑa i ya :
2. sor]a sa pa ha ya
3. sor]$\check{s}a$ ya : ha
4. sor]ku u na u $\check{s}a$

Az olvasáshoz a következőket jegyezhetjük meg. Az első sorban a ϑa jelének utolsó függőleges ékjele kitöredezett, s csak a felső vége látható vala-

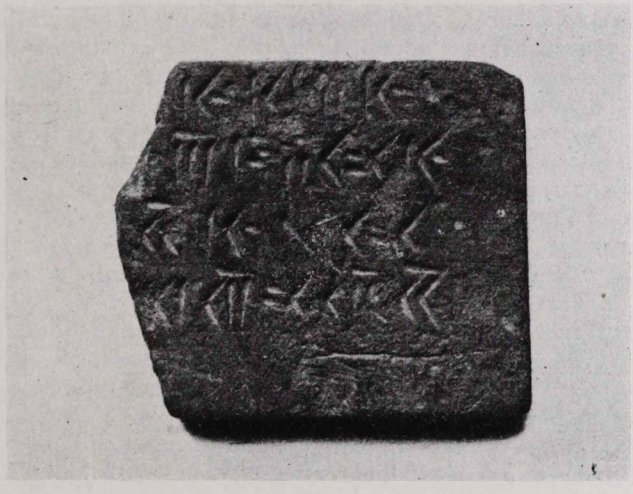

A szamosújvári óperzsa felirattöredék

mennyire. Az ezután következő i írásjel is erősen sérült, de azért a két függőleges ékjel alsó szára világosan látható, s kivehető a felettük levő két kis vízszintes ékjel bemélyedésének a helye is. A második sorban a tábla bal szélén a törési felületnél egy függőleges ékjel nyoma figyelhető meg. Ugyanebben a sorban a pa írásjel legfelső vízszintes kis ékjele kitöredezett, csak vastag végének alsó sarka ismerhető fel az eredeti darabon. (A fényképen ez a részlet nem látszik.) Hogy azonban itt nem i-vel, hanem pa-val van dolgunk, azt mindenesetre világosan bizonyítja az, hogy a megmaradt két felső vízszintes kis ékjel nem egyvonalban fekszik, hanem a jobboldali magasabban helyezkedik el, mint az első. A negyedik sorhoz annyit kell még megjegyeznünk, hogy a fényképen a táblácska bal szélén a ku írásjel előtt látható két pontszerű bemélyedés közül a jobboldali csupán a tábla anyagának kitöredezése következtében jött létre. A baloldali ellenben, amely közvetlenül a törésnél helyezkedik el, úgy néz ki, mint egy függőleges ékjel felső vastag végének maradványa, s mintha fölötte még egy vízszintes ékjel elkeskenyedő részének legvége is látható lenne (a fényképen is).

Rátérve most a felirat szövegének értelmezésére, az első sort]$ya\vartheta iya$-nak olvashatjuk, s kézenfekvő, hogy ezt az alakot [$x\check{s}\bar{a}$]$ya\vartheta iya$-ra egészítsük ki.

Hasonlóképpen egészen kétségtelennek látszik a negyedik sor értelmezése is. Ezt ugyanis *]kunauš*-nak olvashatjuk, és *[a]kunauš*-nak egészíthetjük ki. A felirat első sora tehát a »király«, utolsó sora pedig a »csinálta« szót tartalmazta. Ebből a tényből két következtetés adódik. Az egyik az, hogy a felirat valószínűleg valamelyik óperzsa király valamilyen művéről (építkezéséről) számolt be. E két szó tehát bizonyos mértékben meghatározza a felirat tartalmát, de egyúttal támpontot ad a felirat formájára és szövegére is. A két szóból levonható másik következtetés ugyanis az, hogy a feliratban a *[xsā]yaθiya* szó előtt és után a királyi titulaturának kellett helyet foglalnia.

Vizsgáljuk meg már most az eddig nyert eredmények alapján a felirat második és harmadik sorát. A második sort *]āspahy*-nak olvashatjuk, s első pillantásra is világos, hogy ebben az alakban egy *-aspa*-ra végződő név egyesszámú birtokos esetét kell látnunk. Mivel az összefüggésből kétségtelen, hogy ez a név itt a királyi titulaturában szerepel, nem lehet vitás, hogy az Achaimenida uralkodócsalád valamelyik tagjának nevével van dolgunk. Az Achaimenidák uralkodócsaládjában pedig csak egy személy viselt *-aspa*-ra végződő nevet: *Vištāspa*. Csaknem bizonyos tehát, hogy az *]āspahy* alakot *[Višt]āspahy[ā]*-ra kell kiegészítenünk.

A *Vištāspa* név felismerése lehetővé teszi az egész felirat szövegének rekonstruálását. Vištāspa ugyanis csak Dareios feliratain szerepel a királyi titulaturában, Xerxes feliratain már nem találkozunk vele. Ez kétségtelenné teszi, hogy felirattöredékünket Dareios feliratának kell tartanunk. Így a *[Višt]āspahy[ā]* birtokos esethez csak a *puça* szót egészíthetjük ki: *[Višt]āspahy[ā puça]* = 'Vištāspa fia'. Az egyébként szintén számításba jövő *[Višt]āspahy[ā napā]* = 'Vištāspa unokája' kiegészítés elesik, mert ez csak Xerxes feliratában volna lehetséges, viszont Xerxes sohasem említi Vištāspa-t titulaturájában. A fenti kiegészítéssel a felirat harmadik sora következőképpen alakul:

[a:pᵃ u ça: + ... +] šᵃ yᵃ: hᵃ

A harmadik sor megmaradt részét az összefüggésből következtetve *[Ha xᵃ a mᵃ nᵃ i] šᵃ yᵃ* alakra egészíthetjük ki, mert Dareios feliratain a titulaturában mindig ez következik a *Vištāspahyā puça* kifejezés után. A *[Ha xᵃ a mᵃ nᵃ i] šᵃ yᵃ* = *Haxāmanišiya* szónál feltűnő az írásmód a Dareios feliratain általában szokásos *Hᵃ xᵃ a mᵃ nᵃ i šᵃ i yᵃ* helyett. Egy esetben azonban Dareios egyik susai feliratában (DSa 2—3 sor) ezt az alakot is megtaláljuk.[5] Így a *-šᵃ yᵃ* írásmód a fent javasolt kiegészítést semmiesetre sem teheti kétségessé. Nyilvánvalóan mindkét esetben az történt, hogy az írnok a *šᵃ* írásjel után kifelejtette az *i* jelét.

A harmadik sor a fent javasolt kiegészítés alapján következtetve a szóelválasztók beszámításával összesen 16 írásjelből állhatott. Hozzávetőleg ugyanilyen írásjelszámot tehetünk fel tehát a többi sorokra is. Ezek közül legkönnyebb a negyedik sor kiegészítése. Az *a]kunauš* harmadik személyű állítmány a titulatura után valószínűleg új mondatra mutat, amelyet a *hya* vonatkozó névmás vezethetett be. A harmadik sor végén valóban ott is találjuk a *hᵃ* írásjelet, s így kézenfekvő arra gondolni, hogy a negyedik sor *yᵃ* írásjellel kezdődött. Ezek szerint a felirat befejező mondatának szerkezete a következő lehetett: *hya... akunauš* = 'aki ... csinálta (építette)'. A két szó között a negyedik sorban még kilenc vagy tíz írásjel számára marad

[5] Ld. *Kent:* Old Persian. 13 és 141.

hely. Nyilvánvaló, hogy ezen a helyen a feliratnak a Dareios által csináltatott tárgyat vagy építményt kellett megneveznie. Mivel mindennemű tárgyi támpont hiányzik, ezt a hézagot természetesen nem tudjuk kétségtelen biztonsággal kiegészíteni, azonban feltételesen mindenesetre javasolhatjuk az *imam tacaram* 'ezt a palotát' kiegészítést. Ebben az esetben a negyedik sor 17 írásjelből állna, tehát terjedelmében nagyjából megfelelne a harmadik sornak.

Hátra van még az első két sor kiegészítése. Ezekre vonatkozólag jó támpontot nyujtanak egyrészt Dareios többi feliratainak titulaturái, másrészt pedig a harmadik és negyedik sor írásjeleinek számai. Mivel a felirat eddigi eredményeink alapján következtetve csak a titulaturából és a befejező mondatból állhatott, tehát igen rövid lehetett, nem valószínű, hogy Dareios legteljesebb titulaturáját tartalmazta volna. A kiegészítés szempontjából tehát pl. a *xšāyaθiya* : *dahyūnām* : *vispazanānām* és a *xšāyaθiya* : *ahyāyā* : *būmiyā* : *vazrakāyā* : *dūraiyapiy* kifejezések minden bizonnyal elesnek. De másrészt a felirat sorainak írásjelszáma kizárja a Dareios egyik persepolisi feliratán (DPb) található legrövidebb *Dārayavauš* : *XŠ* : *vazraka* formulát is, mert ebben az esetben a második sorban csak 13 írásjel foglalna helyet. Mindebből világos, hogy feliratunk titulaturája a legrészletesebb és a legrövidebb forma között mozoghatott, amiből viszont az következik, hogy eredetileg több mint négy sorból kellett állnia.

E meggondolások alapján megkísérelve a második sor kiegészítését legelőször is arra kell rámutatnunk,hogy a *[Višt]āspahy* szó elé a *xšāyaθiyānām* alak nem fér ki, mert ebben az esetben a sor írásjeleinek száma 20 lenne. Mivel — mint fentebb láttuk — a *vazraka* szó sem jöhet számításba, a második sort csak a *dahyūnām* alakkal egészíthetjük ki. Így a második sorban 16 írásjel foglal helyet, s ez kitűnően megfelel a harmadik sor 16-os és a negyedik sor 17-es írásjelszámának.

Az első sor kiegészítése jóval bizonytalanabb, mert itt számításba kell vennünk az előző sorokat is, amelyekből semmi sem maradt fenn. A *xšāyaθiya dahyūnām* kifejezés előtti hely kitöltésére a *xsāyaθiya vazraka*, *xšāyaθiya xšāyaθiyānām* és a *xšāyaθiya Pārsaiy* formulák jöhetnek tekintetbe. Ezek közül azonban a *xšāyaθiya Pārsaiy* kifejezést Dareios csak legkorábbi bisutūni feliratain használja (DB éd DBa), a későbbieken már nem fordul elő. Így valószínűtlen, hogy ez a formula feliratunkon szerepelt volna. Marad tehát az első kettő. Ha ezekből az első sorba *yaθiyānām*-ot vagy *diyānām*-ot egészítünk ki, akkor éppen 17 vagy 16 írásjelet kapunk. Ebben az esetben az első sort megelőző sorba a *vazraka* : *xšāyaθiya* : *xšā* szavakat helyezve szintén éppen 16 írásjelet kapunk. Az ezt megelőző sorba pedig a *xšāyaθiya* szó kerülne, és még nyolc írásjel számára maradna hely. A Dareios név óperzsa alakja a szóelválasztóval együtt éppen nyolc írásjelet ad ki, úgyhogy ebbe a sorba a *xšāyaθiya* szó elé minden valószínűség szerint *Dārayavauš*-t kell kiegészítenünk. A tárgyilag szintén lehetséges *adam · Dārayavauš* nem jöhet számításba, mert ebben az esetben 20 írásjel kerülne ebbe a sorba. Legvalószínűbb tehát az előbb javasolt kiegészítés mellett maradnunk.

IV

Fentebbi fejtegetéseink alapján tehát valószínűnek tarthatjuk, hogy a Szamosújváron előkerült óperzsa felirattöredék eredetileg hat sorból állhatott és szövege a következő lehetett :

eredeti	jelenlegi	pontos átírás	írásjelek száma
1. sor		[Da a ra ya va u ša : xa ša a ya ϑa i ya :]	16
2. sor		[va za ra ka : xa ša a ya ϑa i ya : xa ša a]	16
3. sor	1. sor	[ya ϑa i ya a na a ma : xa ša a] ya ϑa i ya :	17
4. sor	2. sor	[da ha ya u na a ma : Vi ša ta] a sa pa ha ya	16
5. sor	3. sor	[a : pa u ça : Ha xa a ma na i] ša ya : ha	16
6. sor	4. sor	[ya : i ma ma : ta ca ra ma : a] ku u na u ša	17

eredeti	jelenlegi	normalizált átírás
1. sor		[Dārayavauš : xšāyaϑiya :]
2. sor		[vazraka : xšāyaϑiya : xšā].
3. sor	1. sor	[yaϑiyānām : xsā]yaϑiya :
4. sor	2. sor	[dahyūnām : Višt]āspahy
5. sor	3. sor	[ā : puça : Haxāmani]šaya : h
6. sor	4. sor	[ya : imam : tacaram : a]kunauš

Fordítás :

«Dareios a nagy király, a királyok királya, az országok királya, Hystaspes fia, az Achaimenida (az), aki ezt a palotát építtette».

A felirat szövegének helyreállításához meg kell jegyeznünk, hogy az utolsó sorban a *tacaram* kiegészítés ugyan tárgyilag csak annyiban támasztható alá, hogy az *akunauš* állítmány valamilyen építményt követel tárgyként. Nyelvileg azonban a számításba jövő óperzsa szavak közül csak a *tacara-* szóra gondolhatunk, mert a többi esetében jóval több írásjelet kell az utolsó sorba bezsufolnunk. Még megemlíthetjük, hogy a javasolt kiegészítések összhangban vannak azokkal az írásjelmaradványokkal, amelyek a felirat bal szélének törésénél figyelhetők meg. A második sor elején látható függőleges ék maradványa a *ta* írásjel utolsó, függőleges ékjele lehetett. A negyedik sor elején megfigyelhető függőleges ék maradványa pedig a felette látható vízszintes ékvéggel együtt nyilvánvalóan *a* írásjel megmaradt részének tekinthető.

A felirat megmaradt részének méretei alapján következtetve az agyagtáblácska eredeti magassága kb. 7,5 cm, eredeti szélessége pedig 15 cm lehetett.

V

Ha a szamosújvári óperzsa felirattöredék fentebb javasolt kiegészítése helyes, akkor pontos megfelelőjét láthatjuk benne Dareios rövid persepolisi feliratainak, amelyek több helyen a Dareios-palota belső szobájának ajtófelein a király és kísérőinek alakja fölött vannak bevésve.[6] Ezeknek a feliratoknak (DPa) a szövege teljes mértékben megegyezik a fentebb helyreállított szamosújvári felirattal (ezt Kent rendszere szerint *DSZ-szel* jelölhetnénk). A szöveg egyezésén kívül formai hasonlóságot is találunk. A persepolisi feliratok is hat sorból állnak, s a szöveg elosztása a sorokban pontosan megfelel annak, amit a szamosújvári feliratnál is fel kell tennünk. E tartalmi és formai egyezés mellett azonban vannak a két felirat között bizonyos

[6] Ld. *F. H. Weissbach:* Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911. XVI; Kent : Old Persian. 108 sk.

különbségek is. Az egyik ilyen különbség az, hogy a szóbanforgó persepolisi feliratok háromnyelvűek, míg a szamosújvári csak óperzsa. Arra, hogy esetleg a felirat letört felső részén akkad és elámi szöveg is volt, nem gondolhatunk, mert az ilyen háromnyelvű feliratokon mindig az óperzsa szöveg foglal felül helyet. Kétségtelennek látszik tehát, hogy a szamosújvári felirat eredetileg is csak egynyelvű volt. Különbség van a két felirat anyagában : a persepolisi kőbevésett, a szamosújvári pedig agyagtáblafelirat. Végül érdekes különbség figyelhető meg a két felirat között a *Haxāmanišiya* szó írásában. Míg a persepolisi felirat példányain a szabályos $Ha\ xa\ a\ ma\ na\ i\ ša\ i\ ya$ írást találjuk, addig a szamosújvárin az írnok a *ša* írásjel utáni *i*-t kifelejtette a szóból. Ezeknek az egyezéseknek és különbségeknek a ténye alapján önmagától vetődik fel az a kérdés, hogy milyen viszony vagy kapcsolat áll fenn a tárgyalt feliratok között.

A szamosújvári felirat anyagát tekintve nem áll elszigetelten az óperzsa feliratok között. Más, agyagtáblára írt óperzsa feliratokat is ismerünk. Ilyen Dareiosnak több susai felirata, éspedig DSa, DSb, DSe és DSf, mindegyik több példányban. Ennek ellenére azonban mindenesetre feltűnő, hogy milyen elenyészően csekély az agyagtáblákra írt óperzsa feliratok száma a kőbevésettekhez képest. Az is előfordul, hogy az agyagtábla felirata megvan kőbevésve is. Ez a helyzet DSf esetében. Ebből a tényből bizonyos következtetéseket vonhatunk le az óperzsa agyagtáblafeliratok rendeltetésére és a kőbe vagy fémtáblára vésett feliratokhoz való viszonyára vonatkozólag.

Az óperzsa feliratokat rendszerint több példányban készítették. Dareios persepolisi feliratai közül DPa »több«, DPc 18, DPh 4 példányban, hamadani felirata (DH) 2, susai feliratai közül DSa 2, DSb 2, DSc 2, DSd 2, DSe »több«, DSf »több« stb. példányban maradt fenn. Ugyanez a helyzet Xerxes és több más perzsa uralkodó feliratával kapcsolatban is. Pedig a megmaradt példányok nyilvánvalóan csak töredékrészét jelenthetik az egykor elkészülteknek. A feliratok ilyen tömeges kőbevésése azonban aligha képzelhető el megfelelő szövegminta nélkül. Az óperzsa feliratok készítésénél tehát minden valószínűség szerint a következő munkafolyamattal kell számolnunk.[7] A királyi írnokok elkészítették a felirat szövegének »fogalmazványát« a kapott utasítások szerint. Ezt azután egy korrektor valószínűleg átnézte,[8] s ezután került csak a szövegminta a vésnökhöz, aki azt a kőbe vagy fémbe belevéste. A vésnökök a legtöbb esetben talán írástudatlanok is lehettek.[9] Már most a feliratszöveg «fogalmazványának» elkészítésére csak az agyagtábla jöhetett számításba. Így nagyon valószínű, hogy az óperzsa feliratok kőbe vagy fémbe való vésése ilyen agyagtáblákra írt szövegminták alapján történt.

Ez az eljárás jólismert volt már az asszír-babilóni írásbeliség területén. Azokat a szövegeket, amelyek a királyi palotákban a domborműves ábrázolások egyes jelenetei alá kerültek, az asszírok is először agyagtáblákra írták le, s ezeket a szövegmintákat vésték be a kőfaragók. Így pl. Assurbanipalnak egész sor ilyen szövegmintául szolgáló agyagtáblafelirata maradt fenn, s ezek közül egyikről közvetlenül ki is lehet mutatni, hogy valóban

[7] Mint a feliratokban előforduló hibákkal kapcsolatos megjegyzéseikből kivehető, valószínűleg az alább kifejtett módon képzeli el az óperzsa feliratok készítését Kent és Paper is. Ld. *Kent:* Old Persian. 140 ; *Paper:* JAOS 72 (1952) 170. lap, 6. jegyzet.

[8] Korrektorra gondol *Kent:* Old Persian. 21 bizonyos esetekben.

[9] Ez Paper határozott nézete (i. h.).

szövegmintaként használták fel a szintén ránkmaradt kőbevésett felirat készítésénél.[10]

Ezt az asszír-babilóni gyakorlatot vehették át a perzsa írnokok is a kőbe vagy fémbe vésett feliratok készítésénél. Így nagyon valószínű, hogy az agyagtáblán fennmaradt óperzsa feliratokban ilyen »fogalmazványokat«, a kőbe vagy fémbe vésés céljaira készült szövegmintákat kell látnunk. Nyilvánvalóan ez az eset a DSf feliratnál, amely egy agyagtáblára írt és egy kőbevésett példányban maradt fenn. Jellegük alapján ítélve ugyanilyen szövegminták lehettek a DSa és DSb feliratok is. Természetesen egyes esetekben nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy az agyagtáblafeliratok esetleg a kőbevésett feliratokról bizonyos célból készült másolatok.[10a] Ez a lehetőség azonban a rövid épület-, dombormű- stb. feliratok esetében egészen valószínűtlen.

Éppen ezért kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a szamosújvári feliratt öredék is ilyen szövegmintának készült agyagtáblafelirat maradványa. Emellett szól az is, hogy a vele pontosan egyező DPa felirat tipikus épületfelirat, amely a persepolisi Dareios-palotában kőbevésve több példányban is ránkmaradt. Ugyancsak alátámasztja ezt a felfogást az a fentebb említett megfigyelés, hogy a táblácska óperzsa feliratának kivitele sokkal kevésbbé gondos, mint a kőbe vagy fémbe vésett feliratoké. Azokkal ilyen szempontból összevetve valóban «fogalmazványként» hat.

A szamosújvári feliratnak DPa szövegével való pontos egyezése s a sorok írásjelszámának azonos elosztása mindkét feliraton könnyen arra a gondolatra vezethetne, hogy éppen felirattöredékünk lehetett a szóbanforgó persepolisi épületfeliratok szövegmintája. Ezt a kétségtelenül kézenfekvő következtetést azonban lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a szamosújvári feliraton a *Haxāmanišiya* szónak más írásmódját találjuk, mint a persepolisi feliratokon, s mivel utóbbiak nyujtják e szó helyes írásmódját, nyilvánvaló, hogy a szamosújvári felirat mintájukul nem szolgálhatott. Valószínű tehát, hogy felirattöredékünk valamilyen másik, Dareios által emeltetett épület feliratának vagy feliratainak volt a szövegmintája.

VI

Az ismertetett újabb óperzsa felirattöredékkel kapcsolatban kétségtelenül a legnehezebb s pillanatnyilag kielégítően meg sem oldható az a kérdés, hogyan került ez a felirat Szamosújvárra. Az teljesen valószínűtlennek látszik, hogy a feliratot Dareios eredetileg is Erdélyben állíttatta volna. Mindaz, amit a leletkörülményekről tudunk, szintén amellett szól, hogy a felirattöredék másodlagos helyen feküdt. Arra vonatkozólag azután, hogy hogyan került Szamosújváron a földbe, két lehetőséggel számolhatunk.

Ha a felirattöredéket tartalmazó kultúrréteg újkori volt, akkor csak arra gondolhatunk, hogy a felirat valamikor az újkor folyamán került Perzsiából Erdélybe, talán az örmények révén. Ebben az esetben feliratuk eredeti lelőhelyét nyilván valahol az egykori perzsa birodalom területén kell keres-

[10] Ld. *M. Streck:* Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's. Leipzig 1916. I. k. LVII lap 2. jegyzettel, II. k. 320. lap 3. jegyzet.

[10a] Ilyeneket említ Dareios bīsutūni felirata is: IV. columna, 70. §. Ld. *Kent:* JAOS 72 (1952) 13 sk.

nünk Elő-Ázsiában. Sokkal bonyolultabb a helyzet akkor, ha a felirat római-kori vagy még régibb, dákkori kultúrrétegből került elő. Ebben az esetben ugyanis sokkal kevésbbé gondolhatnánk arra, hogy Perzsiából került ide. Különösen nehéz lenne ezt feltenni akkor, ha a kultúrréteg a római kornál régebbinek bizonyulna. Ha valóban ez derülne ki, akkor a feliratot legvalószínűbben a perzsák thrákiai uralma emlékének tarthatnók. Mint Herodotos elbeszéléséből tudjuk, Dareios szkíta hadjárata alkalmával több feliratot is állíttatott Thrákiában (Herodotos IV 87, 91). Igen valószínű, hogy általában a perzsák thrákiai uralmának is voltak építészeti és feliratos emlékei.[11] Mint Herodotos fent idézett helyén elbeszéli, a perzsa feliratokat a helyi lakosság a perzsa uralom megszünte után széthurcolta, így látta meg ő is az egyiket Byzantionban. Könnyen megtörténhetett, hogy egy ilyen, az Észak-Balkánon felállított perzsa feliratnak volt a szövegmintája a szamosújvári felirat-töredék, amelyet a perzsák thrákiai uralmának vége után hurcolhattak el Erdélybe.

Ha ez az utóbbi lehetőség bizonyulna igaznak, a szamosújvári felirattöredék történeti szempontból igen érdekes emlék lenne. A magunk részéről azonban egyelőre inkább az első lehetőséget tartjuk valószínűbbnek. Ezt a kérdést mindenesetre csak a felirat lelőhelyének régészeti vizsgálata oldhatja meg bizonyos valószínűséggel.

VII

A szamosújvári felirat — mint láttuk — minden bizonnyal I. Dareios felirata, s így az ettől az uralkodótól származó feliratok száma eggyel ismét növekedett. Az óperzsa uralkodók feliratai között már eddig is Dareios feliratai voltak legnagyobb számban képviselve. Ha Kent összeállítását[12] kiegészítjük II. Dareios Paper által legújabban közzétett hamadani feliratával, de figyelmen kívül hagyjuk a bizonytalan korú Ariaramnes-, Arsames- és Kyros-feliratokat, akkor az óperzsa feliratok az egyes uralkodók között számbelileg a következőképpen oszlanak meg:

I. Dareios	—	56 felirat (a súly- és pecsétfeliratokkal együtt)
I. Xerxes	—	20 felirat (a pecsét- és vázafeliratokkal együtt)
I. Artaxerxes	—	4 felirat (a vázafeliratokkal együtt)
II. Dareios	—	3 felirat
II. Artaxerxes	—	7 v. 8 felirat
III. Artaxerxes	—	1 v. 2 felirat.

Ez az összeállítás azonban nem ad egészen helyes képet az óperzsa írásbeliség történeti megoszlásáról, mivel csak a különböző szövegű vagy az egyező szövegű, de különböző lelőhelyű feliratokat veszi tekintetbe. Az óperzsa

[11] Dareios szkíta hadjáratára és a perzsák thrákiai uralmára vonatkozólag ld. legújabban *V. V. Sztruve:* Дарий I и скифи Причерноморя. Serta Kazaroviana. Serdicae MCML. I. k. 115 skk.; *R. Ghirshman:* L'Iran des origines à l'Islam. Paris 1951. 128 sk.; *V. V. Sztruve:* Академику Борису Дмитриевичу Грекову по дню семдесятилетия сборник статей. Moszkva 1952. 37 skk. — Egyébként már Weissbach gondolt arra, hogy a Balkán-félszigeten óperzsa feliratok kerülhetnek elő.

[12] Old Persian. 107 skk.

feliratok jelentős része azonban — mint már fentebb hangsúlyoztuk — több példányban készült, s ha ez a tény nyelvi vagy nyelvészeti szempontból nem is túlságosan jelentős, annál fontosabb az óperzsa írásbeliség elterjedésének, keretének és terjedelmének megítélése szempontjából. Ha tehát pontos képet akarunk kapni az óperzsa írásbeliség történetéről, akkor figyelembe kell vennünk az egyes feliratok valamennyi példányát. Ezen az alapon számítva a következő képet kapjuk:

I.	Dareios	— 95 felirat (hozzávetőleges adat)
I.	Xerxes	— 36 felirat
I.	Artaxerxes	— 9 felirat
II.	Dareios	— 4 felirat
II.	Artaxerxes	— 9 v. 10 felirat
III.	Artaxerxes	— 4 v. 5 felirat.

Mint láthatjuk, Dareios feliratainak száma ebben az esetben még inkább túlsúlyba kerül a többi óperzsa uralkodó feliratainak mennyisége felett. S az arány még jobban eltolódik I. Dareios javára, ha a feliratok terjedelmét is figyelembe vesszük. Most a szamosújvári felirat ezt a képet még élesebbé teszi, s ezzel kapcsolatban érdemes két kérdést legalább is felvetnünk.

Bármennyire lehetséges is, hogy a régészeti kutatások még újabb óperzsa feliratokat hoznak napvilágra, s hogy ennek következtében a feliratoknak az egyes uralkodók közti számbeli megoszlásában bizonyos módosulás következik be, mégis az óperzsa feliratok kutatása elég hosszú multra tekint vissza ahhoz, hogy a fentebb nyert képet ne tekintsük a véletlen művének. Ha viszont ez így van, akkor önként merül fel a következő két kérdés. Mi a magyarázata annak, hogy az óperzsa írásbeliség legnagyobb fejlettségi fokát Dareios alatt éri el, Xerxes alatt viszont már jelentékenyen csökken, I. Artaxerxestől kezdve pedig egyenesen jelentéktelenné válik. E jelenség okainak tisztázása nyilvánvalóan igen érdekes fényt vethetne nemcsak a perzsa írásbeliség, hanem a perzsa birodalom közigazgatásának s ezáltal a perzsa társadalomnak a történetére is.

Az óperzsa feliratok történeti megoszlása által felvetett másik kérdés a következőképpen fogalmazható meg. Mi az oka annak, hogy az óperzsa írásbeliség legnagyobb fejlettségi foka — ha eltekintünk a valószínűleg későbbi időből származó Ariaramnes-, Arsames- és Kyros-feliratoktól — egyszerre, minden előzmény nélkül Dareios alatt jelentkezik. Ez a kérdés korántsem azonos azzal a problémával, hogy mikor jött létre az óperzsa ékírás. Utóbbi kérdést újabban rendkívül sokat tárgyalták a tudományos irodalomban[13], s kétségtelen, hogy az bizonyos mértékben összefügg a fentebb felvetett problémával. Azonban függetlenül attól, hogy az óperzsa ékírás kialakulásának kérdése hogyan oldódik meg, az óperzsa írásbeliség hirtelen kibontakozása I. Dareios alatt mindenképpen magyarázatot igényel. E kérdés megoldása

[13] Ld. az idevágó irodalomból: *F. H. Weissbach:* Die Keilinschriften der Achämeniden. LIV skk.; *A. Meillet—E. Benveniste:* Grammaire du vieux-perse. Paris 1931. sk.; *W. Hinz:* ZDMG 96 (1942) 343 skk.; *G. G. Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. Chicago 1948. 29; *Kent:* Old Persian. 12; *V. V. Sztruve:* Реформа писменности при Дария I. „Вестник древней истории" 1951. 4. 186 skk. — Az ennek a kérdésnek az eldöntésében igen fontos szerepet játszó bīsutūni feliratrész (IV. columna, 70. §.) magyarázatára ld. legújabban *Kent:* JAOS 72 (1952) 13 sk.

nyilvánvalóan legalább olyan fontos a perzsa birodalom belső szervezetének története szempontjából, akár csak az óperzsa írásbeliség történetének későbbi alakulása.

VIII

Befejezésül még azt a kérdést kell a szamosújvári töredékkel kapcsolatban felvetnünk, hogy nem hamisítvány-e ez a felirat. Ezt a kérdést mindenek előtt a felirat eredeti származási helyének tisztázatlan volta teszi indokolttá. Természetesen az újkori hamisítás lehetőségét már eleve ki kellene zárnunk, ha a feliratot tartalmazó kultúrréteg rómaikorinak vagy dákkorinak és zavartalannak bizonyulna. Mivel azonban a lelőhely régészeti vizsgálata esetleg azt az eredményt hozhatja, hogy a felirattöredék újkori kultúrrétegben feküdt, röviden foglalkoznunk kell a hamisítás lehetőségének kérdésével.

Ezideig hét hamisított óperzsa feliratot ismerünk.[14] A szamosújvári felirattöredéknek kétségtelenül vannak olyan vonásai, amelyek ezekre a hamisított feliratokra emlékeztetnek. A szamosújvári töredék agyagtáblafelirat s az eddig ismert hamisítványok anyaga is égetett agyagtábla vagy tégla. Feliratunk egynyelvű : csak óperzsa szöveget ad, ugyanígy az ismert hamisítványok is. Ilyen egyezés végül az is, hogy az említett hamisítványok közül négy a szamosújvári felirathoz hasonlóan a DPa felirat szövegét reprodukálja. Mindezek a tények kétségtelenül felhozhatók érvként a szamosújvári felirat hamisítvány voltának lehetősége mellett.

Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ezek a hamisítás mellett szóló érvek egyáltalán nem meggyőzőek. Agyagtáblafeliratokat találunk a hiteles óperzsa feliratok között is, s ezek között van olyan is, amely szintén csak óperzsa szöveget tartalmaz (DSb). Az egyetlen elgondolkoztató tény az, hogy az eddig ismertek közül négy hamisítvány ugyanezt a szöveget reprodukálja. Ez az egyezés azonban lehet a véletlen műve is. Amennyire érthető ugyanis, hogy a hamisító DPa rövid, könnyen lemásolható szövegét választotta ki reprodukálásra, ugyanannyira megvan annak a lehetősége is, hogy ennek a feliratnak voltak agyagtáblára írt példányai is.

Vannak azután a szamosújvári felirattöredéknek olyan vonásai is, amelyek viszont határozottan eredeti volta mellett tanuskodnak. Ilyenek mindenekelőtt az agyagtáblácska technikai sajátosságai. A rajta megfigyelhető kitöredezések, a törésfelületek jellege és színeződése kétségtelenül régi korra mutatnak. Abban is különbözik a szamosújvári felirat az ismert hamisítványoktól, hogy míg azok vagy hibásan és rosszul írottak, vagy egyenesen értelmetlenek, addig ennek írása — ha nem is olyan finom kivitelű, mint a kőbe és fémbe vésett feliratoké — mindenesetre kifogástalan és helyesen adja a szöveget. Van azután e felirattöredéknek még egy érdekes sajátossága. Az óperzsa feliratoknál általában azt az eljárást figyelhetjük meg, hogy az írnokok vagy vésnökök az írásjelsorokat egyes vonallal választják el egymástól.[15] A szamosújvári feliraton ezzel szemben a sorok között kettős vonalat találunk, ami igen ritka írnoki eljárásnak látszik. A számomra hozzáférhető

[14] *Kent:* Old Persian. 115.

[15] Ld. *Herzfeld:* Altpersische Inschriften. I, II, III, V, VI, VII, VIII, IX, X—XI, XII—XIII, XIV, XV tábla ; *Kent:* Old Persian. II tábla ; *Paper:* JAOS 72 (1952) 169 lappal szembeni tábla.

anyagban mindössze I. Artaxerxes egy feliratán található meg.[16] Mindezek a tények a hamisítás ellen szólnak.

Ha most gondosan mérlegeljük a szamosújvári felirat hamisítvány volta mellett és ellen szóló érveket, akkor kétségtelennek látszik, hogy sokkal nyomósabb érvek szólnak a felirat eredeti volta mellett, mint ellene. Egyelőre tehát feliratunkat nagy valószínűséggel eredeti darabnak tarthatjuk.

*

Korrektúra-jegyzet : Cikkem lezárása után közölte velem Koszta János még azt, hogy a lelőhely területe az újkorban nem volt lakott, csak az első világháború után kezdték beépíteni. Amikor a szomszédos házak alapjait ásták, ott is cserepek és más egyéb kultúrmaradványok kerültek elő. Mindez arra mutat, hogy a lelőhely területén valamilyen régi, talán ókori település lehetett. Ez a körülmény valószínűtlenné teszi azt a feltevést, hogy az óperzsa felirattöredék az újkorban került az örmények révén Szamosújvárra, s inkább amellett szól, hogy még az ókorban jutott oda.

[16] *Herzfeld:* Altpersische Inschriften. XVI. tábla.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ ÉSZAKRA IRÁNYULÓ ETRUSZK KERESKEDELEM KÉRDÉSÉHEZ

Az O. Iparművészeti Múzeum nemrégiben ismeretlen lelőhelyű, minden leltári adat nélküli bronzkancsót adott át az O. Szépművészeti Múzeumnak.[1] (1—3. kép). Az edényen külön láb-, vagy talprész nincs, a test legalján azonban keskeny profil-gyűrű fut körbe. A vállig egyenes vonalban szélesedő test széles, szögben való törés nélkül is világosan elkülönülő nyakban folytatódik. A nyak nem a test középtengelyében, hanem valamivel hátrább ül s ezáltal az egész edény zömökebbnek hat. Az ellipszis-alakú szájnyílásból derékszögben nyúlik ki a csőrös kiöntő ; mindkettő — száj és kiöntő — egy síkban, rézsútosan felfelé tart s oldalt ki- és lehajló peremben végződik. Az edénytest díszítetlen, a nyak első részén bekarcolt ornamentális díszítés van : középen két, becsavarodó részével egymás felé forduló spirális-volutából fel- és lefelé egy-egy ötágú palmetta indul ki. A spirális-voluták csúcsából kétoldalt 3—3 hosszúnyeles borostyánlevél nyúlik ki. A középső dísz két oldalán vízszintes sorban 3-3 bimbó, illetve virág helyezkedik el, amelyeket semmi sem köt össze egymással ; valamennyi tetején kis hurok látszik (4. kép). A száj és kiöntő fölső részén két vonallal keretezett vonalka-sor húzódik végig, két oldalán ugyancsak vonalkák. A száj és kiöntő sarkában ezt a díszítést meghatározhatatlan bekarcolt díszítések szakítják meg. A száj és kiöntő peremén oldalt nyelvminta. A külön készült fül felül két vízszintes karral támaszkodik a szájnyílásra ; a karok állatfejben végződtek, amelyek közül az egyik ma hiányzik. A két karon és a fogó két oldalán »gyöngysor« húzódik végig ; a fogó közepén barázda. A fogó két kihajló levélben végződik, ezekből nyílik az alsó dísz : két egymással szembenéző fekvő S-spirális, amely lant-alakban fordul szembe egymással ; belőlük két függő nyeles spirális indul ki, ezekből pedig lefelé néző hétágú palmetta. A palmetta levelei hegyesek, egyenesek, a csúcsaik közti tér kitöltetlen, a középső aránytalanul kinyúlik a többi közül. (2. kép.) Az edénytest alsó része erősen rongált, nagyobb hiány van a nyak közepén is, amely a középső dísz egy részét is magába foglalja. A szájperem hátsó részéből egy darab ugyancsak hiányzik. A testen korrózió nyomai.

A kancsó az antik edényeknek egy zárt csoportjához tartozik, amelynek legtöbb ismert darabját Jacobsthal és Langsdorff könyve állította össze.[2] A füldísz legközelebbi párhuzama a publikált darabok közül egy Rómában, a Museo Gregoriano-ban levő.[3] A kettős levél a csoportban a leggyakoribb

[1] Lelt. sz. 50.81 ; magasság : 22,6 cm.
[2] Die Bronzeschnabelkannen. Berlin—Wilmersdorf 1929 (a továbbiakban : J—L).
[3] J—L no. 11, Taf. 2.

fogó-végződési forma. A csoportban egyedülálló és csak a különálló berlini darabban van párhuzama a száj és kiöntő sarkában levő bekarcolt díszítésnek.[4] A csoport darabjait az 5. század elején kezdték készíteni és készítésük talán az egész 5. század folyamán, de mindenesetre legalább a század közepéig tartott ; ennél későbbi időben az ismert darabok közül igen kevés keletkezhetett.[5] Etruszk műhelyben készültek, az edényformának sem görög, sem más itáliai bronzműhely darabjai közt nincs megfelelője, a kerámiában is csak késői 5. századi bucchero-edények emlékeztetnek rájuk, amelyek már kétségtelenül az Etruriában elterjedt fenti csoportot utánozták »olcsóbb kivitelben«.[6] A csoport etruszk származásának bizonyítéka a néhány darabjánál — s ezek közé tartozik a Szépművészeti Múzeumé is — található nyakdíszítés motívumanyaga.[7] Így a mi edényünk nyakdíszét kétoldalt lezáró ú. n. «makk-lótusz» jellegzetesen etruszk motívum[8] és etruszk sajátság a hosszú száron ülő, szervetlenül a középső díszhez illesztett három-három borostyánlevél is ; legközelebbi egykorú párhuzamaikat az etruszk feketealakos vázafestészet szolgáltatja.[9] Közvetlenül a kiöntőforma is itáliai eredetű,[10] s az ismert lelőhelyek statisztikája is az itáliai eredetet támogatja : Itálián kívül Ausztriában, Svájcban, Csehországban, Németországban, Franciaországban, Belgiumban és Észak-Afrikában találtak a csoporthoz tartozó kannákat,[11] tehát csupa olyan területen, amelyről ilyen minőségű bronzáru tömeges bevitele Itáliába a szóbanforgó időben elképzelhetetlen ; ezzel szemben a Földközi-tenger keleti medencéjében eddig egyetlen egy sem került elő.

Minthogy Itália Campaniától délre levő részén csak egyetlen apuliai, Siciliában pedig csak bizonytalan származású darabok ismeretesek, a magna graeciai görög eredet sem valószínű.

A csoporton belüli közelebbi datálásra az edényforma és a nyakdíszítés ad némi támaszpontot. A kétségtelenül egységes csoporton belül ugyanis lépésről-lépésre nyomon követhető fejlődésen megy át mind a kettő. A régebbi típusú edények[12] kiöntője általában nincs egy síkban a szájjal, hanem tompaszögben megtörve folytatódik. A nyak ezeknél általában a test középtengelyében van és az edény alján semmiféle talpgyűrűt helyettesítő domborulat nincs. Átmeneti formákon keresztül fejlődik az edényforma addig a stádiumig, amelyet a mi edényünkkel együtt az ismert darabok jelentős része mutat.[13]

[4] U. o. Taf. 42a

[5] 5. sz. első fele : J—L 61—3 ; az egész 5. sz. : *Lehmann—Hartleben :* Deutsche Literaturzeitung 52 (1931) 1850 s köv.

[6] Jó példák: Corpus Vasorum U. S. A. fasc. 8, pl. XXVII. 6 és pl. XXVIII. 3

[7] J—L 50 s köv.

[8] J—L 51, 1. Tükrön : *Gerhard :* Etr. Spiegel I. Taf. CII. — Ez persze nem jelenti azt, hogy etruszk eredetű is : a korinthosi kerámiában a korai kor. periódustól jellemző (valószínűleg asszír eredetű) s onnan vehették át az etruszkok. V. ö. *Payne :* Necrocorinthia (Oxford 1931) 146—7 és fig. 54 B—D, fig. 62 F

[9] Pl. *Sieveking—Hackl :* Die Königl. Vasensammlung zu München I. (München 1912) Taf. 32, 39, 42 etc. Etruszk tükrökön : *Gerhard :* i. m. I. Taf. XXVII. 22, 19, Taf. XLIV. alul, Taf. XCII. 4 ; II. Taf. CLXXIX alul. — Görög példa is akad, pl. CV Italia fasc. 14 (Palermo I.) Tav. 5, 2.

[10] J—L 41

[11] L. a lelettérképet J—L könyvében ; ehhez v. ö. a 26. jegyzetben felsoroltakat és *Reinecke :* WPZ 17 (1930) 148 s köv.

[12] Pl. J—L No. 113, Taf. 11 ; No. 107, Taf. 10.

[13] Minderre *Lehmann—Hartleben :* i. h.

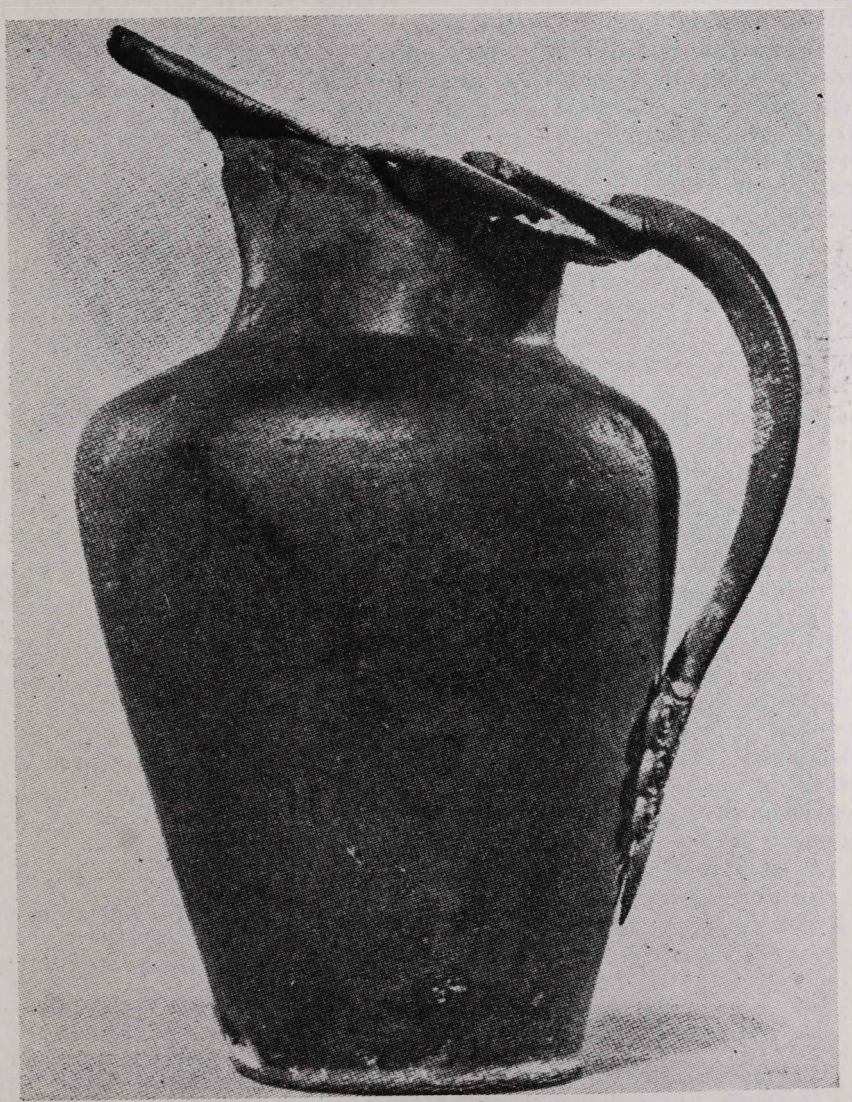

1. kép

Ezt a pusztán az edényforma figyelembevételével megrajzolt fejlődésmenetet az teszi valószínűvé, hogy szoros összhangba hozható a nyakdíszítés fejlődésével, illetve kivitelének fokozatos romlásával.[14] A gondosabb kivitelű, korábbi darabok — élükön egy berlini példánnyal, amely talán egy közvetlenül az itáliai görög bronzművesség hatása alatt dolgozó etruszk műhelyben készült — nemcsak kivitelben, hanem a díszítés kompozíciójában is eltérnek a későbbiektől: a nyakdíszítés rajtuk nem szorítkozik a nyak első részére, hanem körben fut rajta és egy összefüggő palmetta-, virág-, illetve bimbósorból áll, amelynek egyes váltakozó darabjai nem magukban állnak, hanem kis hurokkal az egyes virágokhoz kapcsolódó félkörív köti össze őket, vagy közvetlenül egy fölöttük körbefutó vízszintes sávhoz illeszkednek ugyancsak kis hurokkal. A későbbieken ez a díszítéssor felbomlik és a középső dísszel elválasztott bimbók, illetve virágok magukban állnak, csak a felső részükön maradt, most már értelmetlenné vált kis hurok utal az előző díszítéstípusból való közvetlen leszármazásra. Ennek a késői csoportnak két képviselője egy Besseringenben (Rheinprovinz) talált kanna[15] és a Szépművészeti Múzeum díszítésében ezzel megegyező példánya. Mindkettő forma szerint is a későbbinek tartott típushoz tartozik, míg a díszítésükben kétségtelenül korábbi típust képviselő darabok jórészt a korábbihoz.

Az emlékcsoport darabjait, amelyhez az itt publikált kancsó is tartozik, igen nagy számban — a biztos lelőhelyűeket véve számításba kb. 55%-ban — az Alpokban és az Alpoktól északra fekvő lelőhelyeken találták. Ez a tény történeti forrásértékűvé válik, ha a csoport készítésének helyét és idejét — mint a jelen esetben is — pontosabban meg tudjuk határozni. Hosszabb ideig bizonytalanság uralkodott etruszk eredete felől,[16] míg első összefoglaló feldolgozója módszeresen meg nem alapozta az etruszk eredet feltevését. Az edények díszítésének ugyanaz a motívum-történeti vizsgálata, amely az etruszk eredet egyik legfőbb bizonyítéka lett, nagyjából a készítés időpontját is meghatározta. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az 5. századi etruszk művészetre nagy mértékben jellemző archaikus formák továbbélése, sokszor megmerevedett, vagy értelmetlenné vált alakban is, az egyes motívumok eredetének időpontja tehát csak a készítés *legkorábbi* időpontját határozza meg.

Az etruszkbronzművesség jelentősége ebben a korban elég világosan áll már előttünk. Elég csak arra utalni, hogy Etruria (főleg Elba szigete, Populonia és Vetulonia) a Földközi-tenger középső medencéjének egyetlen kiaknázott réz- és vaslelőhelye volt az etruszk kultúra virágzása idején.[17] A 6.

[14] J—L 64

[15] J—L No. 17, Taf. 14; v. ö. 51 l.

[16] Már *Genthe* úttörő munkájában (Über die etruskische Tauschhandel nach Norden 1874, 25. l.) etruszk eredetűeknek tartotta őket, utalt a csoport főjellemzőire és az itáliai sírokban talált darabokkal való rokonságra, könyve azonban abban a korban íródott, mikor még nagyon kevés biztosat tudtak az etruszk iparról és így meglehetősen kritikátlanul állt szemben az etruszk vagy nem-etruszk eredet kérdésével az egyes daraboknál és emlékcsoportoknál. Így feltevése korántsem dönthette el a kérdés és még E. Rademacher, az Ebert-Reallexikon cikkírója (s. v. Ital. u. gr. Import im Westen) 1926-ban görög-itáliai eredetet tart valószínűnek egyébként sem túl alaposan megírt cikkében.

[17] *M. Pallottino:* Etruscologia (Milano 1947²) 95 és 231—2. Az etruszk érckohászatról összefoglalóan legutóbb *W. Witter:* 32. Ber. Röm. Germ. Komm. 1942 (megj. 1950) 1—19

2. kép

század második felében, az etruszk tengeri uralom legnagyobb kiterjedése idejéből már jól ismerjük a bronzipar egyik központjának, Vulcinak, az ismert trípusok műhelyének munkásságát. Az etruszk bronztripusoknak nem a legrégibb példányai az ismert vulci csoport tagjai,[18] már a VII. század elején feltűnik a rudtripus («Stabdreifuss», «rod-tripod») sajátos etruszk változata palestrinai sírokban s ez a korai etruszk csoport — amely egy technikai újítással is továbbviszi görög mintáit, t. i. a két összehajló szélső rudat cső segítségével fogják össze —a VI. század második feléig nyúlik le, tehát közvetlenül kapcsolódik hozzá az ismert vulci műhely sorozata. Némi valószínűség amellett is szól, hogy már ennek a korai csoportnak legalább is egy darabja vulci készítmény. Ennek a csoportnak 10 ismert darabja közül egy franciaországi lelőhelyről, a burgundiai La Garenne-ből származik, egy pedig Kurionból, Kypros szigetéről, tehát, mint ezekből a fogyatékos és ilyen kis számnál nagy mértékben a leletek esetlegességétől függő adatokból is látható, kelet és nyugat, ill. észak egyaránt felvevője ezeknek a daraboknak s ezt a többi egykorú etruszk export-lelet statisztikája is alátámasztja.[19] A franciaországi export útja a fenti darabnál talán a Rhône völgye volt (ahogy általában az etruszkok szempontjából itt még nyugati és nem északi exportról van szó) s ebben az esetben valószínű, hogy az etruszk tripus görög közvetítéssel került lelőhelyére, minthogy a délfranciaországi tengerpart már régóta a görög kereskedelem érdekkörébe tartozott és az onnan északra irányuló, főleg 6. századi kereskedelemnek több lelet őrzi az emlékét.[20] Az időben következő csoportnak, az ismert vulci tripusok csoportjának is mindössze egyetlen darabját találták a 22 ismert s ebből 14 ismert lelőhelyű közül északon, a Rajna melletti Dürkheimben.[21] Az 500 körül működő műhelyben tehát, amelynek működése az etruszk hatalom legnagyobb kiterjedésével és az etruszk tengeri uralom fénykorával esik egybe, még elenyészően csekély az északi export; az egyetlen dürkheimi darab is jóval későbbi, IV. századi sírból került elő és megvan a valószínűsége, hogy készítésénél jóval később került északra, ahogy az V. század elejei etruszk és más itáliai áru egy részét is talán az V. század második felében vitte az etruszk kereskedelem északitáliai vagy az Alpokon túli lelőhelyére.[22] A csoport két Athénben, az Akropolison talált darabja mutatja, hogy Görögország felé szabad útjuk volt ebben az időben az etruszk áruknak. Mármost a Jacobsthal könyvének megjelenése óta publikált darabok azt látszanak igazolni, hogy a szóbanforgó csőrös kannák csoportjának is Vulci volt a fő készítési helye. Így egy olasz magángyűjteményben, amelynek teljes anyaga Vulciból származik, négy, csoportunkhoz tartozó kanna, illetve fül van; a Villa Giulia etruszk múzeumának is van vulci

[18] A következőkhöz *P. J. Riis:* Acta Archeologica 10 (1939) 1 s köv. A vulcii műhelyről legutóbb összefoglalóan *K. A. Neugebauer:* JdI 58 (1943) 206 s köv.; a tripusokról azóta *G. Fischetti:* Studi Etruschi 18 (1945) 9 s köv.

[19] L. a 40—41. és 44. jegyzetet.

[20] *P. Jacobsthal:* Germania 18 (1934) 18; *R. Busquet:* Histoire du commerce de Marseille I. (Paris 1949) 22 szöv. V. ö. a 20., 119. és 126. j.-t.

[21] A dürkheimi tripus két figurális bronzdísze (az egyik Héraklést és egy női istenséget, a másik talán a Dioskurokat ábrázolja) és a vele egy sírban talált bronzstamnos egy szárnyas lábú lovas ifjút ábrázoló dísze, mint ismeretes, Magyarországra került és jelenleg az O. Szépművészeti Múzeumban van.

[22] *P. Jacobsthal:* Early Celtic Art (Oxford 1944) 143 (a továbbiakban: ECA); de v. ö. 34. j.

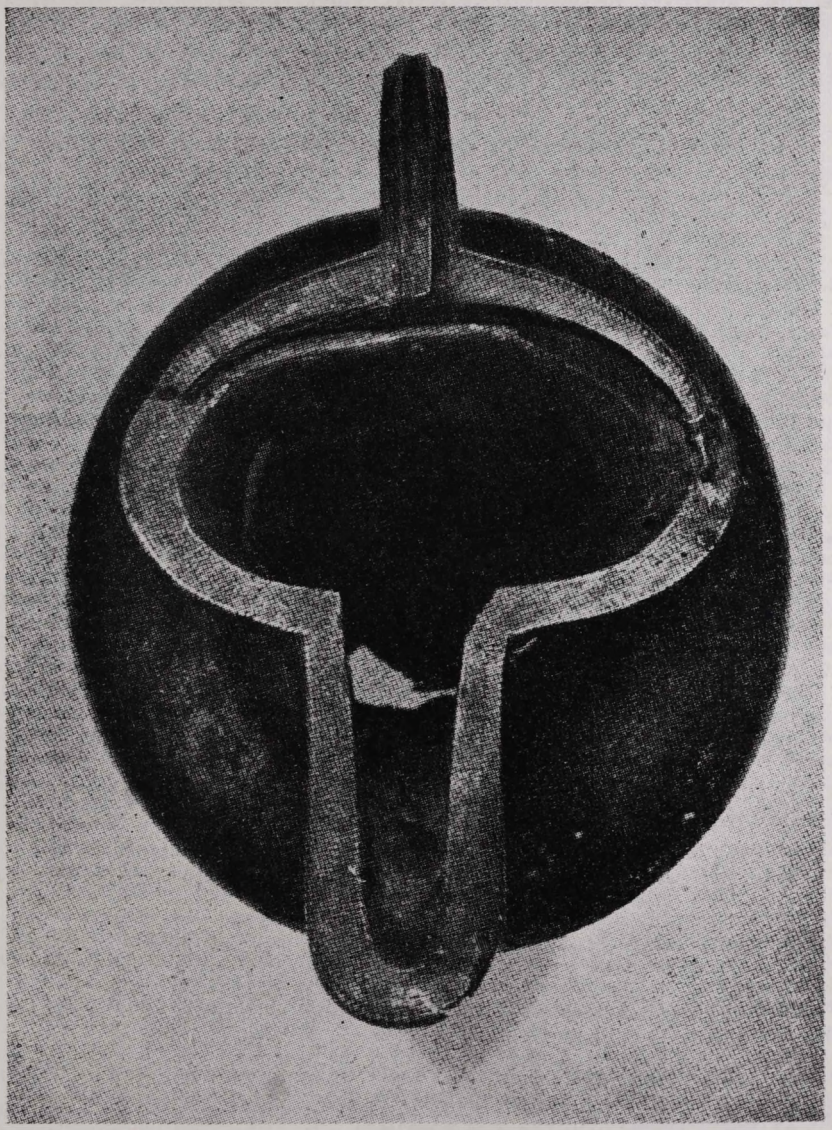

3. kép

ásatásokból származó 6 idetartozó darabja,[23] s ehhez járul még 5 Jacobsthaltól figyelembe nem vett darab,[24] köztük 4 németországi múzeumokban, és az a tény, hogy a Jacobsthalnál szereplő müncheni darabok (amelyeknek száma kettővel növelhető) szintén vulci eredetűeknek tekinthetők.[25] Így, bár időközben más, délitáliai és az Alpoktól északra fekvő lelőhelyekről előkerült darabokkal is gyarapodott a csoport, sőt Reinecke északafrikai darabokra is felhívta a figyelmet,[26] teljes állagának közel 1/6-át teszik ki

[23] *F. Magi:* La Raccolta B. Guglielmi II. (Roma 1941) 191—4 (no. 30—32 tav. 56—7, 69) és 201 (no. 50, tav. 65). A Villa Giulia-beli darabokról u. o. 192

[24] Az egyik Not. Scav. 1896, 286 (Magi i. m. 192), a négy németországi: *Neugebauer:* i. m. 236—7

[25] *Neugebauer:* i. h.

[26] *Itáliából.* Felsina: *G. Riccioni:* Studi Etruschi 22 (1953) 271, fig. 25 (többek között egy az 5. sz. első negyedéből való attikai vörösalakos kylixszel egy sírból, fig. 14 a 260. lapon). — Salerno (Pontefratte): *P. Reinecke* Germania 16 (1932) 216. — Vico Equense: Magi i. m. 193; *P. Mingazzini—F. Pfister:* Surrentum (Forma Italiae I. 2, Firenze 1946)218 és tav. XLIII. 166. — Ascoli Piceno: *Magi:* u. o. — Valle di S. Antonio (Campiglia Marittima): *A. de Agostino,* Studi Etruschi 21 (1950—51) 304 és 303, fig. 4. — Tíz J—L-nál nem szereplő darab a Museo Gregoriano-ban, nyilvánvalóan itáliai lelőhelyről: *Magi:* u. o. — Egy további, campaniai darab Nocerából, tipikusan etruszk sírleletek közt, amelyek az 5. század második negyedének sírjaira jellemzők: *Jacobsthal:* Ath. Mitt. 57 (1932) 4. — Egy fogó a chiusi múzeumban: *Reinecke:* i. h. — Közép-Itália keleti részén Castelbellino nekropolisából két darab görög és etruszk import-áru közt. — Egy az anconai múzeumban a numanai nekropolisból. — Az agrigentoi múzeumban egy nem megbízható adatok szerint helyi leletnek tartott darab, úgyszintén egy a palermói múzeumban (mindezek: *Reinecke:* i. h.). — *Észak-Afrikából.* Két teljes, egy töredékes darab és egy fül a tuniszi Musée Alaoui-ban, korábbi és későbbi Karthagóból származó bronzedényekkel együtt: *Reinecke:* i. m. 217. — *Svájcból.* Castanedából (Mesolcino-körzet, Graubünden) kb. 450—250 közt használatban volt korai La Tène sírmezőről etruszk fibulákkal együtt egy példány, rajta utólag bevésett helyi felirat Sondrio (nyugat-raetiai) ABC-vel: *Keller—Tarnuzzer:* XXVII. Jahresbericht d. Schweiz. Ges. f. Urgesch. (1935) 39—40; u. o. XXXI. (1939) 79; u. o. XXXII. (1940—41) 103 (B. Nogara a Riv. Arch. Como 1939, 97 s köv. lapjain megjelent cikkének ismertetése); *W. Burkart:* Anz. f. Schweiz. Altertumskunde 40 (1938) 119—23, benne fordításban közölve J. Whatmough cikke a feliratról (Class. Phil. 1936, 121—3); *E. Vetter:* Glotta 30 (1943) 67 s köv.; *P. Kretschmer:* u. o. 172; *R. Carpenter:* Amer. Journ. Arch. 49 (1945) 462 és 463 fig. 6; *F. Stähelin:* Die Schweiz in römischer Zeit 1948[3], 12, 4; *P. Reinecke:* 32. Ber. d. RGK (1944—1950) 176—7; egy másik, ugyancsak Castanedában talált csőrös kannával együtt: Die Kunstdenkmäler d. Schweiz, Kanton Graubünden I. (Basel 1937) 10—11, Abb. 3—4. — *Németországból.* Kärlichből kocsitemetkezésben (a Köln—Koblenz országút oldalán, ugyanabból a sírmezőből, mint J—L No. 32): *A. Günther:* Bonner Jb. 138 (1933) 185 s köv.; u. a. Germania 18 (1934) 8 s köv.; ECA 135 és a katalógusban a 33.,167. és 170. sz. — Hillesheimnél (Daun körzet) az Eifel-hegységben, kocsitemetkezésből: *P. Steiner,* Trierer Zeitschrift 4 (1929) 145—6; 10 (1935) 104. — Oberwallmenachból (Wiesbaden) égetéses temetésből egy fogó: Germania 19 (1935) 346 és Taf. 49, 4. — Ismeretlen helyi lelőhelyről: Mainzer Zeitschr. 34 (1939) 3. — *Franciaországból.* Két új darab Elszászból (a Déchelette-nél II. p. 1599 említett hat darab mellett, amelyek közül azonban a no. 9 azonos a no. 7 alatt említett kettő egyikével): az egyik a Haguenau közelében levő Soufflenheim-ből, a másik a haguenaui múzeumban, valószínűleg helyi leletből, *A. M. Burg:* Cahiers d'Arch. et d'Hist d'Alsace 132 (1952) 55—62. — Egy példány Vix-ből (Côte-d'Or) kocsitemetkezésből: *R. Joffroy:* Rev. Arch. 41 (1953) 99; *P. M. Duval:* La Revue des Arts 3 (1953) 185—7; *J. C.:* u. o. 199—202. A nagy érdekességű leletből csak a teljes publikáció után lehet majd további következtetéseket levonni; a csőrös kannával ms etruszk bronzedényeket és attikai feketealakos kerámiát is találtak, továbbá egy embermagasságú bronzkratért figurális domborművekkel, teljesen a trebenistei kratérek stílusában, amelynek keletkezési ideje negyedszázaddal korábbi lehet az etruszk és attikai edényekénél. — *Helyi utánzatok.* Egy agyag Tessin-kanna: Germania 14 (1930) 114. — Egy helyi bronzutánzat alsó része Laumersheimből (Rheinpfalz): Germania 28 (1944—50) 38 s köv. Helyi bronzutánzat kocsitemet-

a biztosan vulci lelőhelyű darabok. Olyan szám ez, amelyet megközelítőleg sem ér el egyetlen más lelőhelye sem a csőrös kannáknak s ez indokolttá teszi azt a feltevést, hogy a csoport darabjainak legalább is túlnyomó része — a helyi utánzatoktól természetesen eltekintve — Vulciban készült.[27] Támogatja ezt a vulci egykorú bronzipar termékeivel való összehasonlítás[28] és az a tény, hogy a vulci második tripus-csoport egyetlen északon talált darabjával és a vulci műhelynek egy másik darabjával együtt a dürkheimi temetkezésben egy csőrös kannát is találtak.[29] Minthogy a csőrös kannákat az V. század elején kezdték készíteni (a vulci sírokban talált darabokkal együtt

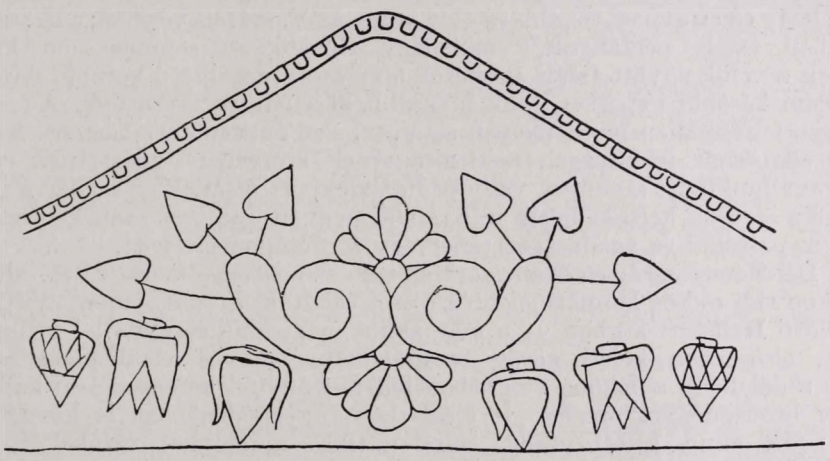

4. kép

attikai késő feketealakos edényeket is találtak), a vulci tripus-műhelyek folytatóit kell készítőikben látni, hiszen a vulci bronzipar egyébként sem szűnt meg a késő archaikus korral.[30]

Mit jelent azonban az a tény, hogy ugyanaz a vulci bronzipar, amelynek készítményei régebben elenyésző számban kerültek északra és az északi mellett legalább annyira, sőt valószínűleg sokkal nagyobb mértékben a keleti területre is exportált, most tömegesen és csaknem kizárólagosan észak felé expor-

kezésből Ausztriában, Dürrnberg b. Hallein (Salzburg): *P. Klose:* WPZ 21 (1934) 83 s köv. Három agyagutánzat ausztriai helyi műhelyből (egy a Dürrnbergből, kettő a Hellbrunner Berg-ből): *M. Hell:* Germania 14 (1930) 140—7. — Magi említ még két *lelőhely nélküli* darabot is, egyet egy svájci magángyűjteményből, egyet a königsbergi múzeumban (i. h.). — Egy fogó a donaueschingeni múzeumban (lelőhely?): Trierer Zeitschr. 7 (1932) 180. — A fenti jegyzék nem tarthat igényt teljességre, főleg a háborús és háború utáni folyóiratanyag részbeni vagy teljes hozzáférhetetlensége miatt.

[27] *Magi:* i. h. M. Guarducci: Studi Etruschi 10 (1936) 34—5 (csak stíluskritikai érvekkel); *P. J. Riis:* Tyrrhenika (Copenhagen 1941) 86; *Neugebauer:* i. h.; így újabban Jacobsthal is, ECA 136 (»Vulciban vagy a vulci bronziparral szoros kapcsolatban álló műhelyben» a fogalmazásból: «in an Etruscan workshop» — az látszik, hogy *egy* műhelyben készülteknek tartja őket); *Mingazzini—Pfister:* i. m. 218.

[28] J—L 63 (a 113. számút a vulci műhelybe sorolja); *Magi:* 206; *Neugebauer:* i. h.

[29] Ez persze magában még nem volna döntő. — A teljes leletanyag felsorolása: J—L 22. A temetkezés datálása az i. e. 4. századra: *Jacobsthal:* Die Antike 10 (1934) 41 és Germania 18 (1934) 19.

[30] *Neugebauer:* i. m. 245

tálja készítményeit?[31] Ennek az északi exportnak az időpontjához meg kell még jegyezni, hogy míg az Itáliában talált csőrös kannák némelyikével — köztük épp a vulcibeliekkel — együtt, mint fentebb láttuk, késő feketealakos edényeket is találtak, az északi lelőhelyekről előkerültekkel — a vix-it kivéve — egyet sem, sőt amellettük talált görög kerámia egy darabja sem korábbi az V. század második negyedénél, 460—450 körüliek.[32] Minthogy nincs elég okunk feltenni, hogy a délről jött bronzokat lényegesen korábban importálták, mint a velük együtt sírbakerült kerámiát,[33] nyilvánvaló, hogy a vulci csőrös kannák északi exportjának jelentős része az V. század második negyedével kezdődő időszakra, sőt magára erre a negyedszázadra esik.[34] Semmi sem mutat arra, hogy ez az export tovább tartott volna az V. század végénél; a IV. századi sírokban talált példányok,[35] minthogy típusukban semmit sem külön-i böznek a velük együtt talált sírleletek alapján is datálható korábbi darabok-tól, nem későbbi exportra, csak hosszabb használatra mutatnak. A fordulat az export irányában mindenképen az V. sz. első évtizedeiben történt. Kérdés, hogy elszigetelt jelenséggel, esetleg a vulci bronzipar exportjának egyéni útjával állunk-e itt szemben, vagy pedig az export útjának ez a megváltozása az egész etruszk kereskedelem irányának megváltozását és ezen keresztül az etruszk politikai és gazdaságtörténet egy fordulópontját jelzi.

Dél-Németország és Franciaország vele szomszédos keleti része, ahol az Alpokon túli csőrös kannák jelentős részét találták, a vulci export fénykorát megelőző Hallstatt-korban — a már akkor megjelenő északitáliai mellett — görög, elsősorban keleti görög bronzárunak volt a felvevő piaca,[36] még pedig a dél felől, a Rhône völgyében felfelé irányuló kereskedelem kapcsán, amely bronzedények mellett természetesen agyagedényeket is közvetített, még pedig mind keleti görög, mind attikai műhelyből valókat.[37] Ez a kereskedelem, amely már jóval Massilia alapítása (i. e. 600 k.) és a phókaiai gyarmatosítás előtt megkezdődött,[38] görög áruval árasztotta el Dél-Francia-

[31] *Reinecke* (WPZ 17, 1930, 153) felveti a kérdést, anélkül, hogy megpróbálna felelni rá. — Meg kell jegyezni, hogy az itt szóbanforgó vulci csőrös kannák természetesen nem egyedülállóak, rajtuk kívül is sok etruszk bronzáru található az 5. századi kelta sírokban (ECA 135—6, 212), sőt még Skandináviába is eljutnak: *G. Ekholm:* Acta Arch. 6 (1935) 49 s köv.; u. o. 14 (1943) 105 s köv. — A fegyverekről *P. Reinecke:* WPZ 27 (1940) 33 s köv. — A mainzi múzeumnak a Rajnából előkerült bronzszobrocskája az i. e. V. sz. első feléből (Héraklés vállán a vadkannal, Mainzer Zeitschr. 31, 1935—6, 68 és Taf. 2, 1) a fentiek szerint is inkább etruszk, mint peloponnésosi eredetű (*F. Brommer:* Gnomon 25, 1953, 68).

[32] J—L 62—3

[33] *Lehmann—Hartleben:* i. h.

[34] Nehezen képzelhető el, amit Jacobsthal (ECA 143) ír, hogy az 5. sz. első felében készült bronzedények a század utolsó negyedében kerültek északra. Egy-egy ilyen eset előfordulhatott, de ez semmiképpen sem lehet jellemző.

[35] *Jacobsthal:* Die Antike 10 (1934) 17 s köv. passim, főleg 40—41.; *Lehmann—Hartleben:* i. h.; *Steinhausen:* Archäol. Siedlungskunde des Trierer Landes. 1936. 257 s köv.; *E. Vogt:* Munera Giussani (Milano 1944) 108; v. ö. a leletleírásokat J—L-nál.

[36] *Jacobsthal:* JdI 44 (1929) 198 s köv.; *Jacobsthal—Neuffer:* Préhistoire 2 (1933) 18; *Busquet:* i. m. 26—7. Az itáliai importról l. alább.

[37] L. a 20. jegyzetet.

[38] *E. Maas:* Ö. Jh 9 (1906) 139 s köv.; *Jacobsthal:* Arch. Anz. 1930, 215 s köv.; *Jacobsthal—Neuffer:* i. m. 36 s köv.; *A. Blakeway:* BSA 33 (1932—33) 199—200; *T. J. Dunbabin:* The Western Greeks (Oxford 1948) 338—341: *A. Garcia y Bellido:* Hispania Graeca (Barcelona 1948) I. 29—96; legutóbb összefoglalóan *H. Rolland:* Rev. Et. Anc. 51 (1949) 83 s köv.

országot és Spanyolország keleti és déli partvidékét is.[39] Az etruszkoknak ez a kereskedelem olyan komoly versenytársa volt, hogy bár tengeri hatalmuk csúcspontján, mint láttuk, a görög anyaországba és a kisázsiai göröglakta területre is exportáltak, sőt Dél-Oroszországig és Arméniáig is eljutottak az áruik,[40] másfelől Északafrika nyugati partvidékén is megjelentek,[41] (a Karthagóban előkerült görög áru egy része valószínűleg Etrurián át jutott oda[42]) s talán részben Föníciából is etruszk hajókon szállították Itáliába az árukat,[43] a délfranciaországi és hispániai partvidéket a leletek tanúsága szerint viszonylag igen kis mértékben vonták be kereskedelmi érdekkörükbe. A Dél-Franciaországban és Spanyolországban előkerült etruszk áru (Spanyolországban bronztárgyak és kevés bucchero, Dél-Franciaországban főleg bucchero-kerámia, etruszk

[39] Délfranciaországi görög leletek: *Déchelette:* Manuel II. 996 s köv.; *Jacobsthal:* AA 1930, 211 s köv.; *Jacobsthal—Neuffer:* Gallia Graeca. Préhistoire 2 (1933) 1 s köv. (külön is); *Busquet:* i. m. 23 s köv. (a kereskedelem tárgyáról u. o. 29 s köv., 44—5, 52—4); *Benoît:* AJA 53 (1949) 237—40; Lantier: Rev. Arch. 36 (1950) 165—6 és számos új ásatás anyagából, v. ö. AJA 53 (1949) 162—4; 54 (1950) 404. *H. Rolland:* Fouilles de Saint Blaise (Paris 1951) 53 s köv. (túlkorai datálása ellen Dunbabin: Gnomon 24, 1952, 195). — A spanyolországi görög leletekről összefoglalóan legutóbb *Gracia y Bellido:* i. m. I—III; u. a. AJA 53 (1949) 151; *M. Almagro;* Riv. St. Liguri 15 (1949) 62—122; *H. Hencken:* AJA 54 (1950) 302—3 (8. sz.-i érintkezése nyomairól); egy 7. sz. első feléből való protoattikai kis edény Cadiz melletti »pún« (?) sírból: *J. M. Cook:* BSA 35 (1934—5) 204. V. ö. *Schulten:* Rhein. Mus. 85 (1936) 289—346. R. Carpenter könyvéhez (The Greeks in Spain) nem tudtam hozzájutni.

[40] *Déloroszországi* etruszk export: J—L 46, 6; itáliai import itt már az 1. évezred elejétől: *J. Nestor:* 22. Ber. RGK (1932) 138, 553. j.; Eur. Sept. Ant. 9 (1934) 182 és 43. j.; DK Lengyelországban és Ukrajnában: *A. Szlankowna:* Swiatowit 17 (1936—37) 293—306, — mindez nyilvánvalóan a Kárpát-medencén át, szárazföldi úton; 4. — 3. sz.-i etruszk leletek Dél-Oroszországban: *A. Furtwängler:* Ant. Gemmen III. 193. V. ö. Ps. Aristot., De mirab. ausc. 104; Istrosban: *S. Lambrino:* Vases archaïques d'Istros (Bukarest 1937) 360, nyilván ión közvetítéssel. — *Armenia: Jacobsthal:* WPZ 21 (1934) 84—5. Így tévedés az, amit Karo a görögországi etruszk leletekről írt összefoglalásában (Ephem. Arch. 1937, 316 s köv.) állít, hogy a Kykládokon túlra nem került etruszk áru. Úgyszintén tévedés az is, hogy Rhodosban és Samosban nincsen: *Jacobsthal:* Gött. Gel. Anz. 195 (1933) 4, Ialysosból, v. ö. *Jacobsthal—Neuffer* 48; *Dunbabin:* i. m. 252—3. — A *görögországi* etruszk exportról a fent idézetteken kívül: egy bronz infundibulum-fajta példányai *(Magi:* i. m. 231); egy thymiatérion-fajta *(Neugebauer* i. h. 264); candelabrum-láb Olympiából *(Riis:* Tyrrhénika 87, 2); bucchero áru *(Atkinson:* Papers of the British School at Rome 14, 1938, 117; Korinthos, Perachora: *Dunbabin* u. o. 16, 1948, 19; Korinthos: S. *Weinberg:* Hesperia 17, 1948, 197 köv.; Ithakában, a korinthosi kereskedelem Itáliába vezető útjának állomásán: *M. Robertson:* BSA 43, 1948, 103 és pl. 45, no. 601; Délosban: *Dugas:* Délos XVII. 75 (no. 1-gyel) és Pl. L, C; v. ö. most *P. Courbin:* Bull. Corr. Hell. 74 (1953) 341 s köv.); bronzok (*Riis:* Acta Arch. 10, 1939, 17); bucchero, bronzok attikai geometrikus vázatöredékekkel az athéni Kerameikos-ásatásokból *(Dunbabin:* JHS 64, 1944, 80). — A *M. H. Swindler*-től (AJA 36, 1932, 211 s köv.) caerei eredetűnek tartott Korinthosban talált festett terrakotta-oltár most már kétségtelenül korinthosi eredetűnek bizonyult *(O. Broneer:* Hesperia 16, 1947, 214—223; u. o. 19, 1950, 370—375).

[41] Etruszk leletek Karthágóban: *Gsell:* Histoire ancienne d'Afrique du Nord IV. (Paris 1920) 146—7, különösen 146, 6; *Payne:* Necrocorinthia 187 s köv.; *Reinecke:* Germania 16 (1932) 217; *Bissing:* Studi Etruschi 7 (1933) 83 s köv.; *Jacobsthal—Neuffer:* i. m. 45; *R. Herbig* a Rom und Karthago c. kötetben (Leipzig 1943) 149—51; *J. Vercoutter:* Les Objets égyptiens et égyptisants du mobilier funéraire carthaginois (Paris 1945) 10, 9 j. és 10—12; *Dunbabin:* The Western Greeks 252—3; *Ét. Colozier:* Mélanges d'Arch. et d'Hist. 64 (1952) 59—65. — Naukratisban: *Gardner:* Naukratis II. (London 1906) 47—48, 50—51.

[42] *Payne:* i. h.; *Bissing:* i. h. 104. — Ellenük *Karo:* i. m. 316; *Vercoutter:* i. m. 10—12, 349—351; *Dunbabin:* i. m. 252, 1 (H. R. W. Smith nyomán).

[43] *U. Kahrstedt:* Klio 12 (1912) 473.

bronzot itt még nem találtak), jóllehet az újabb ásatások évről-évre növelik a leletek számát,[44] az egy saint-blasie-i ásatás anyagát kivéve[45] elenyészően kevés a görög mellett, amellyel együtt találták.[46] Elképzelhető, hogy ezeket az árukat jórészt maguk az etruszkok vitték Dél-Franciaországba, hogy onnan nyersanyagot hozzanak cserében. Mindenesetre az a tény, hogy a délfranciaországi és hispániai görög telepek jellemző VI. századi áruja, a »phókaiai« kerámia Etruriában egyáltalán nem található meg,[47] nem támogatja azt a feltevést, hogy az Etruria érintésével Massilia felé hajózó görögök vitték oda az etruszk tárgyakat.[48] Kétségtelennek látszik az is, hogy az etruszkok hajói Hispániáig is eljutottak[49] és legalább a Baleárokon való településük is valószínű.[50] A VI. század végével azonban a leletek tanúsága szerint még ez a göröghöz képest igen csekély kereskedelmi kapcsolat is megszakad: az etruszk kerámia a délfranciaországi és spanyolországi leletekben nem megy tovább a VI. századnál.[51] Ez után az időpont után, úgylátszik, nem jutott ide számottevő meny-

[44] *Etruszk leletek Dél-Franciaországban: Jacobsthal:* Schumacher—Festschrift (Mainz, 1930) 194; *Jacobsthal—Neuffer:* 42 s köv.; *H. Rolland:* Rev. Et. Anc. 45 (1943) 83; u. o. 51 (1949) 90—91 és egyes újabb ásatások kapcsán: *J. Coulouma:* Gallia 6 (1948) 178 (La Monédière [Bessan]-ban ión, attikai és ibér kerámiával etr. bucchero); *H. Martin—Granel:* Gallia 3 (1944) 13 s köv. (a cayle-i [Narbonne közelében] oppidum ásatásaiban etr. bucchero attikai feketealakos áruval); v. ö. *R. Lantier:* u. o. 4 (1946) 331; 5 (1947) 208; *O.* és *J. Taffanel:* Rev. Arch. 33 (1949) 151; *F. Benoît:* Gallia 6 (1948) 208 (új massiliai ásatásokból etr. bucchero ión, attikai, korinthosi és »naukratisi«: áruval); az entremont-i leletekkel kapcsolatban *Lantier* (Gallia, 1948, 447) utal a bucchero-áru elterjedésére a Provence-ban és Languedoc-ban, az elosztónak Massiliát tartja; — *Etruszk leletek Spanyolországban: A. Garcia y Bellido:* Arch. Anz, 1941, 220—225. *R. Lantier;* L'Andalousie préhistorique etc. (kny. a Journal des Savants 1943. évf.-ból; 9—10; *Garcia y Bellido:* Hispania Graeca II. 98—103, no 15—18 bronzok (a 15. és 16. —két Athéna-szobrocska—bizonytalan, a 17. sz. nőalak is, a 18. sz. késő 6. századi oinochoéfül Sevilla környékéről való); a 17. sz.-hoz *G. Richter:* Archaic Greek Art (New York 1949) 189; *M. Almagro:* i. m. 88 és 105, 101, fig. 39 (bucchero töredékek Ampuriasból); *F. Benoît:* Riv. Stud. Lig. 15 (1949) 259; *Almagro* még Punta Castellt (Palamós, prov. Gerona) és a délfranciaországi Castell Rosellot említi, mint bucchero-lelőhelyeket (Boletino Arqueologico 49, 1949, 97—102; csak a Fasti Arch. közléséből ismerem: 4, 1951, 211). Az etruszk bucchero elterjedéséről Dél-Franciaországban és Spanyolországban *M. Renard,* Latomus 6 (1947) 309—16 (nem tudtam hozzájutni) és *M. Pallottino:* Arch. Classica 1 (1949) 80—81: az ő autopszia alapján történő beszámolója arra figyelmeztet, hogy itáliai anyagon iskolázott szem a nyugati leletek etruszknak tartott buccheroanyagából sokban helyi készítményt ismer fel. Cf. Riv. St. Lig. 17 (1951) 65; *N. Lamboglia,* Riv. St. Lig. 19 (1953) 111—4.

[45] *Rolland:* Rev. Et. Anc. 51 (1949) 90—91; Fouilles de Saint Blaise 47, 55, 58—9, 69—71 és fig. 105.

[46] *Pallottino:* Arch. Class. i. h. 79—81.

[47] *Pallottino:* i. h. 79.

[48] *Jacobsthal—Neuffer:* 48; ellenük *Rolland* is, i. h., de v. ö. Justin. XLIII. 3, 4.

[49] Erre mutat Diodor. V. 20, 4; erről l. alább.

[50] Steph. Byz. s. v. *Βαναυρίδες*; ehhez *A. Schulten;* Klio 23 (1930) 422. Schulten helynevek alapján nagyméretű etruszk, illetve »tyrrhén« településre következtet Hispániában már a 2. évezred végétől kezdve (i. h. 365 s köv.; Klio 33, 1940—41, 73 s köv.) Régészeti adatokkal ezt még nem sikerült valószínűvé tenni. V. ö. *Garcia y Bellido:* Arch. Anz. 1941, 220 s köv.; *Pallottino:* Etruscologia 89; *Almagro:* Fasti Arch. i. h. A nyelvészeti problémára *C. Battisti:* Riv. St. Lig. 9 (1943) 79—80.

[51] Azok a hispániai bronzok, amelyeket *Garcia y Bellido* mint biztosan etruszkokat felsorol, (más, bizonytalan darabok: Hispania Graeca II. 98—103, No. 15—18, utóbbi valószínűleg még a 6. századból) Emporionból valók és a fényképpel publikáltak későbbiek a 6—5. századnál, abból a korból származnak, amikor a Hispánia és Itália közti kapcsolat új szakaszába lépett, amikor Itáliában is tudunk ibér leletről (ECA

nyiségű etruszk áru, akár görög, akár etruszk hajók szállították addig. A délfranciaországi és hispániai görög kereskedelem középpontja, a legnagyobb görög település ezen a vidéken, Massilia phókaiai gyarmat volt ; kézenfekvő arra gondolni, hogy a korzikai csatával (i. e. 535 k.), amelyben a hagyomány szerint az etruszkok a karthágóiak szövetségében nagy csatában vereséget szenvedtek ugyan a kisázsiai anyavárosukból a perzsák elől nyugatra menekülő phókaiaiaktól, de a sziget elhagyására kényszerítették őket,[52] a Földközi-tenger nyugati medencéjének hajózási és kereskedelmi hegemóniájáért versengő hatalmak közt az erőviszonyok új csoportosulása kezdődött meg.

Egyelőre a szövetségesek győzelmükkel megerősítették helyzetüket a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A karthágóiak elzárták a görögök elől a Gibraltári-szorost s így elvágták őket a hispániai ezüsttől[53] és az Atlanti óceántól, ahonnan a bretagne-i ónt szállították a Földközi-tenger partvidékeire[54] — a görögök így a Loire, a Szajna és a Garrone völgyén keresztül az atlanti partról a délfrancia partvidékhez vezető szárazföldi útra voltak utalva, amelyet, minthogy Avienus említi, már a VI. század harmadik negyedében ismerhettek[55] — s a VI. század végén talán lerombolták Tartessost,[56] amelynek legendás királya, Arganthónios, a VI. század első felében és talán már előbb is szoros baráti viszonyban volt a phókaiaiakkal : letelepedésre szólította fel őket birodalmában és a perzsák elleni védelem céljára tekintélyes támogatást is nyujtott nekik.[57] Valószínű, hogy a VI. század végén rombolták le Mainakét is, a phókaiaiak délhispániai kolóniáját a Gibraltári-szoros közelében, a «legnyugatibb» görög kolóniát.[58] A görögök Corsicán kívül Sardiniát is jórészt elvesztették,[59] de befolyással volt az etruszk-karthágói szövetség ereje az itáliai görögség helyzetére is.

208 ; v. ö. Lantier Rev. Arch. 13, 1939, 152—4 is). — Rolland (Fouilles de Saint Blaise 71) az itáliai kereskedelmi kapcsolatok fejlődéséről beszél a VI. sz. végén, de az ott említett italo-korinthosi skyphos, ha tényleg az, aligha lehet VI. sz. végi, az attikai áru pedig inkább itáliai görög, mint etruszk közvetítéssel kerülhetett akkor Saint-Blaise-be.

[52] *L. A. Holland* (AJA 41, 1937, 379) találóan nevezi ezt a hérodotosi (I. 166) előadást — Ciaceri nyomán — a vesztett csata «phókaiai verziójá»-nak. V. ö. *Garcia y Bellido :* i. m. 185—190.

[53] *M. Cary ;* Mélanges G. Glotz I. (Paris, 1932) 138.

[54] *M. Cary ;* Journ. Hell. Stud. 44 (1924) 170 ; a Cassiterides-szigetekről u. o. 166. *A. Lucas:* Journ. Egypt. Arch. 14 (1928) 101 s köv.; *A. Schulten:* Rhein. Mus. 85(1936)296.

[55] Ora marit. v. 148—151. — *H. Schaal;* Vom Tauschhandel zum Welthandel (Leipzig—Berlin 1931)101—2 ; *Schulten:* Rhein. Mus. i. h. 300 ; *Cary:* Journ. Hell. Stud. i. h. 172 s köv. (semmi elfogadható érvet nem tud felhozni Avienus adatának a VI. századra való érvényessége ellen; a szárazföldi kereskedelmi útra vonatkozó kronológiai megállapításai egyébként is hyperkritikusaknak látszanak) ; *Busquet:* i. m. 33—5 (bizonyítékok híján túlzottnak kell tartani azt a jelentőséget, amelyet a VI. században a szárazföldi útnak tulajdonít). — Újabban *M. Almagro* (Riv. St. Lig. 15, 1949, 198,1) Avienus forrását Schultennel sz. a 6. sz. első felére datálja ; így *Bosch—Gimpera* is: La nouvelle Clio 3(1951)283, *F. Hampl* pedig (Gnomon 24, 1952, 210) *E. Meyer* IV. sz. elejei datálásához tér vissza.

[56] *Schulten:* RE IV A(1932)2450 (Tartessos-ához nem tudtam hozzájutni); újabban *Dunbabin:* The Western Greeks 343 ; *R. Thouvenot:* Rev. Et. Anc. 53(1951)189 ; *Garcia y Bellido:* i. m. I. 199 s köv. Ezzel szemben *L. Wickert:* Klio 31(1938)362,1 (Schulten ellen).

[57] Herod. I. 163. — Tartessos létezésének és ethnikumának kérdéséhez v. ö. *Contenau:* i. m. 73 ; *R. Carpenter ;* AJA 52(1948)479—80 ; *F. Hampl:* Gnomon 24(1952)213). — Az Arganthonios-hoz fűződő problémákról *Garcia y Bellido:* i. m. I. 126—30.

[58] Gsell i. m. I. 445, 5 ; *Garcia y Bellido:* I. 195—8.

[59] Dunbabin : 343.

A korzikai vereség azonban semmiképen nem jelentette a görögök végleges visszavonulását. A phókaiaiakat ebben az időben, mint láttuk, már nemcsak a piackeresés vágya, vagy a fémbányák gazdagságának híre hajtotta nyugatra, hanem az egyre jobban fenyegető perzsa nyomás is. A phókaiaiak már a perzsa szolgaság elől menekültek el anyavárosukból[59a] és a lyd, majd a babylóni és egyiptomi birodalom megdöntése után nem okozott nagyobb nehézséget a perzsáknak a soha szilárd szövetségre nem lépett kisázsiai görög városok bekebelezése birodalmukba.[60] A keleti görög városállamok tengeri kereskedelmének főiránya — bár a gyarmatosítások kezdete óta, sőt talán még előbb is kereskedtek nyugat felé[61] — a Fekete-tenger és Egyiptom volt[62] s legalább a VI. század közepe óta az újbabilóni birodalommal is jelentős kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki, ahogy erről írásos dokumentumok is tanúskodnak.[63] A jegyzékek tanúsága szerint Babilónba elsősorban a — nyilván nyugatról hozott — fémeket szállították. Mindezeket a kapcsolatokat, amelyektől a kisázsiai görög városállamok gazdagsága, sőt rabszolgatartó szervezetük közvetlen fennmaradása is függött, hiszen pl. rabszolgáik jelentős részét Dél-Oroszországban szerezték be, megsemmisüléssel fenyegette a perzsa hódítás; a perzsák u. i. Babilón után Egyiptomot is elérték, I. Dareios alatt pedig Thrákia elfoglalása után a feketetengeri hajózást is ellenőrzés alá vették, aminek hatása rövidesen a feketetengeri keleti görög import mennyiségének csökkenésében is érezhető volt.[64] A tengeri kereskedelem a perzsák által meghódított területeken jelentős részben a föniciaiak kezébe ment át, akiket a görögöknél megbízhatóbb szövetségeseknek tartottak, támogattak, új területekhez, kikötőkhöz juttattak és akik a közös ellenség, az anyaországi görögség elleni háborúban be is bizonyították hűségüket,[65] sőt antik hagyomány szerint Karthágó, Tyrus kolóniája is támogatta a perzsákat, amikor Xerxes a Görögország elleni hadjáratot az egész görögség megsemmisítésére irányuló háborúvá akarta kiszélesíteni.[66] A kisázsiai görögök közt viszont a perzsa hódítás okozta gazdasági helyzet egyre növekvő elégedetlenségre, végül pedig az ión lázadás kitörésére vezetett;[67] a lázadás leverése után a kisázsiai görög városállamok jelentős mértékben elvesztették autonomiájukat, amelynek látszatát a perzsa uralkodó addig igyekezett fenntartani.[68]

A nyugati görög gyarmatosok, és köztük az Itáliától nyugatra levő területeken a VI. században domináló phókaiaiak így most már nem támaszkodhattak keleti anyavárosukra — jellemző tünete ennek a »phókaiai« kerámia eltűnése 530 körül a délfranciaországi és ÉK-Spanyolországi görög települések

[59a] A phókaiaik áttelepüléséről, a teljes forrásanyaggal *F. Bilabel:* Die ionische Kolonisation (Leipzig 1920)240—41 ; *Szádeczky-Kardoss S.:* Áttelepítés és eltelepedés a görög történelemben (Kolozsvár 1941)7—8.

[60] Legutóbb *A. I. Olmstead:* History of the Persian Empire (Chicago 1948)43.

[61] *Th. Lenschau:* Klio 13 (1913)177—8 ; *A. Blakeway:* BSA 33(1932—33)170 s köv. passim és 207 a 6. jegyzettel.

[62] *R. M. Cook:* BSA 44(1949)161.

[63] E. Unger fordításában : *Schaal:* i. m. 56, 78.

[64] *Lenschau:* i. h. 182.

[65] *Lenschau:* i. h. 181; *O. Eissfeldt:* RE XX(1941)366—7; *Olmstead:* i. m. 243; *Contenau:* i. m. 64 ; *V. I. Avgyijev:* Az ókori kelet története (Budapest, 1951)280 ; *V. Sz. Szergejev:* Az ókori Görögország története (Budapest, 1951)144.

[66] L. alább.

[67] *Lenschau:* i. m.

[68] Olmstead : 157.

leletei közül[69] — és létkérdéssé vált számukra, milyen mértékben tudják a Földközi-tenger nyugati medencéjében kereskedelmük lehetőségeit biztosítani. Az alaliai csata után az addiginál sokkal hevesebben lángolt fel a harc görögök, karthágóiak és etruszkok között. A phókaiaiak a vereség után részben legnagyobb nyugati gyarmatvárosukba, Massiliába, az Itálián és Sicilián kívüli nyugati görögség központjába költöztek.[70] A massiliaiak a korzikai csata után, főleg a VI. század utolsó évtizedében, fokozott mértékben építették ki gyarmataikat, illetve kereskedelmi telepeiket Dél-Franciaországban és Spanyolországnak Cartagenától északra húzódó partvidékén. Az eredetileg nem-phókaiai görög telepekre is kiterjesztik érdekkörüket, mint pl. Rhode esetében,[71] ekkor szállják meg telepeikkel a Rhône-delta vidékét,[72] az 530-as évekre tehető a legnagyobb Hispániában feltárt görög gyarmatváros, Emporion (Ampurias) Neapolisának alapítása[73] s ebben az időben jelennek meg az első massiliai pénzek is délfranciaországi lelőhelyeken.[74] Valószínűleg erre az időre esik a massiliai Euthymenes felderítő hajóútja is Afrikának a Gibraltáriszoroson kívüli partvidékére.[74a] A massiliai hatalom megszilárdítása és kiterjesztése során több nyílt csatára is sor került a karthágóiakkal, amelyek massiliai győzelemmel végződtek s egy győzelem emlékére Delphiben szenteltek áldozati ajándékot a massiliaiak.[75] Ezeknek a csatáknak az eredményeként a massiliaiak korlátlan urai lettek a délfrancia partvidéknek és biztosították befolyásukat a hispániai partvidék Cartagenától északra fekvő részén.

Másfelől a korzikai csata után alapított kolóniájukból, a lucaniai tengerparton fekvő Veliából, amelynek Massiliával való kapcsolata már a VI. század végén bizonyítható,[76] és az Alalia után phókaiai menekülteket befogadó Rhegiumból a phókaiaiak komoly és növekvő veszélyt jelentettek az etruszk hajózás számra, elsősorban a messanai tengerszoros ellenőrzésével, amelyen át addig az etruszkok tengeri kereskedelmük jelentős részét bonyolították le. A messanai szoros ellenőrzése megnehezítette tengeri útjukat a Tarentumiöböl hatalmas városállama, Sybaris felé is, amely szövetségesük volt és elsősorban Milétos áruit közvetítette hozzájuk.[77] Emellett a magna graeciai

[69] *Pallottino:* Arch. Class. i. h. 79. — Jannoray feltevése ennek a kerámiának massiliai eredetéről (La nouvelle Clio 2, 1950, 216) nem bizonyította; hogy Massiliában *is* készítették, az nyilvánvaló (v. ö. *Rolland:* Fouilles de St. Blaise 65. s köv.).

[70] A források *J. Brunel*nél, Rev. Et. Anc. 50(1948)5 s köv. — A Massilia második alapítása ellen felhozott érvek nem döntik meg azt a tényt, hogy az antik szerzők tudtak a perzsák elől nyugatra költözött phókaiaiak egy részének Massiliába költözéséről.

[71] Strab. XIV. 2, 10, — *Garcia y Bellido:* II. 56—8.

[72] Legutóbb *Busquet* i. m. 42—3; *P. Goessler* RE VII. Suppl. (1940)1279—80 (Tauroeisról, de a régészeti leletek csak az 5. sz. 2. negyedében kezdődnek), RE XVII. (1937)245 (Olbia, az alapítása 540. körüli datálása nincs alátámasztva); a massiliai kolonizáció írásos forrásai: Bilabel i. m. 241—3.

[73] *Bosch—Gimpera:* Riv. Fil. 78(1950)313,2. Az időpont erősen vitatott, v. ö. *N. Lamboglia:* Riv. St. Lig. 15(1949)149—58. — Persze alaptalan ebből arra következtetni: hogy Alalia után phókaiai menekültek érkeztek Hispániába, mint *Bosch—Gimpera* és *Garcia y Bellido* (Hispania Graeca II. 28—9) teszi.

[74] *Rolland;* Rev. Et. Anc. 45(1943)83; *Busquet:* i. m. 44—5.

[74a] *Jacoby:* RE VI.(1907)1509—11.

[75] Thuk. I. 13; Iustin. XLIII. 5, 2; Paus. X. 8, 6; 18, 7 és Hitzig—Blümner kiadása III. 2, 655. — Teljesen alaptalan *Garcia y Bellido* feltevése (i. m. I. 147—8), hogy a Thukydidésnél említett csata 600 k. volt.

[76] *Brunel:* i. h. 21, 1 (Rolland egy számomra hozzáférhetetlen műve nyomán.)

[77] Herod. VI. 21. — *Lenschau:* i. m. 177; *Ciaceri:* Klio 23(1930)457 s köv.; *Dunbabin:* The Western Greeks 347—8.

görögök miatt a dél felé vezető szárazföldi út sem látszott biztosítottnak. Már 524-ben szárazföldön vereséget szenvedtek a görögöktől, amikor Kymé s ezzel az egész Campania meghódítására indultak[78] és a század végefelé további súlyos csapások érték őket. 510-ben megsemmisítették hatalmas szövetségesüket, Sybarist ; Róma előzte az etruszk királyokat s ezzel bizonytalanná tette számukra a szárazföldi érintkezést déli, latiumi és campaniai birtokaikkal. 508-ban Kymé támogatásával a latin törzsek is felkeltek ellenük.[79] További nehézséget jelentett itáliai törzsek betörése a hegyek felől, amelyek egészen a tengerig jutottak el.[80] A dél és kelet felé irányuló kereskedelem ilyen körülmények közt egyre bizonytalanabbá vált és ezt csak ideiglenesen enyhítette a századforduló után a görögökkel való átmeneti jóviszony. Az erőviszonyok egyre inkább a görögök javára tolódtak el s ez fokozatosan éreztette hatását azokon a területeken, amelyekre, vagy amelyekről addig etruszk hajók szállították, illetve közvetítették az árukat s ott is, ahová csak görög közvetítéssel jutottak el. Már láttuk az etruszk áru eltűnését a délfranciaországi és hispániai leletek közül a VI. század végével. Ha ezt egyfelől Massilia megerősödése és megélénkülő kolonizáló tevékenysége indokolta, másfelől bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a karthágóiak sem voltak fenntartás nélküli barátai az etruszk tengeri uralomnak.

Itt figyelembe kell venni azokat a mélyreható gazdasági és politikai változásokat, amelyek Karthágóban az alaliai csata körüli évtizedekben végbementek. Már az asszíroktól a VII. század első évtizedeiben Tyrusra mért csapások,[81] különösen pedig a Nebukadnezartól elszenvedett vereség óta[82] észrevehető egyrészt a Karthágó és anyaországa közti kapcsolatok gyengülése, amit a föníciai árunak a karthágói sírokból való eltűnése is jelez,[83] másfelől az, hogy Karthágó kezdi átvenni a támasz nélkül maradt nyugati föníciai gyarmatok, illetve telepek feletti uralmat Észak-Afrikában, Hispániában, a Baleárokon, Siciliában, Sardiniában, és maga is kolonizáló tevékenységbe kezd.[84] Így lassanként a föníciaiak nyugati településeinek önálló központjává válik. Ezeknek a terjeszkedési törekvéseknek első biztos jelei a VI. század első felében mutatkoznak, de csak a század közepétől kezdenek erőteljesebbekké válni.

Ez az új külpolitika már annak a nagy belső változásnak lehetett a következménye, amelyet az antik történetírás Malchussal, majd Mago dinasztiájának uralomrajutásával hoz kapcsolatba.[85] Az ő uralmuk alatt, írja Justinus, fő írott forrásunk ezekre az eseményekre, «*et opes Carthaginiensium et imperii*

[78] Dion. Hal. VII. 3—4.

[79] Dion Hal. VII. 5—6 ; Liv. II. 14. (Aricia ostroma alkalmával).

[80] *Pallottino:* Etruscologia 112.

[81] *O. Eissfeldt:* RE VII A 2(1943)1887—8.

[82] I. e. 573-ban. *Contenau:* i. m. 63, 75 ; *Eissfeldt:* i. h. 1890.

[83] *P. Cintas ;* Céramique punique (Paris 1950) 481 ; *P. Demargne:* Rev. Arch. 38(1951)48 ; v. ö. *Vercoutter:* i. m. 8-9, 351—2.

[84] *Gsell:* i. m. I. 419 s. köv.. 460 ; *P. Bosch-Gimpera:* Klio 22(1928—9)347, 368 ; *Garcia y Bellido:* I. 143 ; *Contenau:* 74; *N. A. Maskin:* A karthagói állam a pún háborúkig. VDI (1948, 4) 35—9. — Karthágói kolonizáció Sardiniában : *Gsell:* I. 427 s köv.; *Dunbabin:* 341. — Siciliáról l. alább. — V. század elejei karthágói kolonizáció nyoma Hispániában: *Schulten:* AA 1933, 558. — A Syrtes déli partvidékén (?) *Gsell:* I. 456. — Hanno NY-afrikai kolonizációja (talán az V. sz. elején): *Gsell:* i. m. I. 472 s köv. — Pityusával (Ibiza) kapcsolatban megjegyzendő, hogy Diodóros elbeszélésével szemben (V. 16), amely már a VII. sz. közepén karthágói kolonizációra látszik utalni, aleletanyag azt bizonyítja, hogy csak a VI. században dominál itt a föníciai anyag (*Dunbabin:* 340).

[85] *Gsell:* I. 420. s köv.

fines et bellicae gloriae laudes creverant».[86] Legfontosabb reformja a zsoldoshadsereg megszervezése volt, amelyet Dél-Franciaországtól Libyáig, Hispániától Itáliáig a Földközi-tenger egész nyugati partvidékéről toboroztak.[87] Nyilvánvaló,hogy ennek a zsoldoshadseregnek a felállítása elsősorban annak a kereskedő oligarchiának volt az érdeke, amely Karthágóban egyre növekvő súllyal szállt szembe a nagybirtokosokkal, és amelynek egyrészt új piacok meghódítására, másrészt olyan fegyveres erőre volt szüksége, amelyet nem kötnek patriarchális kapcsolatok földesuraihoz, hanem egyedül a kifizetett zsold kapcsolja gazdáihoz. A zsoldossereg további előnye volt, hogy a hadjáratok — minthogy nem a földet művelő parasztság viselte a terheiket — nem okoztak súlyosabb fennakadást a mezőgazdasági termelésben s nem fokozták a szegényparasztság gyűlöletét az uralkodóosztállyal szemben. Mindenesetre ez is oka lehetett annak, hogy az expanziós politika nem talált ellenállásra a karthágói démos részéről.[87a] Csak ez a zsoldossereg volt alkalmas tartósan idegen földön viselt hódító háborúk megvívására.[87b] Az, hogy hivatásos katonákból állt a hadsereg, a szervezés és kiképzés új lehetőségeit nyujtotta, és Mago élt is ezekkel.[88] Az idegen érdekekért harcoló zsoldossereg hátránya is megmutatkozott azonban akkor, mikor a függetlenségüket védő afrikai bennszülött törzsekkel került szembe,[89] vagy a rabszolgaság elől menekülő sardiniaiakkal harcolt.[90]

A karthágói külpolitika agresszívvá válásának a 6. század utolsó évtizedeiben a töredékesen ránk maradt antik tudósításokban is több jele mutatkozik. Az 510-es években visszavertek egy spártai kolonizációs kísérletet az afrikai partvidéken Karthágótól keletre,[91] háborút indítottak — sikertelenül — a Karthágó körüli afrikai törzsek ellen, tudunk Mago fiainak vezetésével Sardinia ellen intézett támadásról[92] s fellángoltak a harcok a siciliai és hispaniai görögökkel is. Andaluziában a pún leletek a VI. század végén kezdődnek és ezzel párhuzamos a görögáru eltűnése erről a vidékről.[93] Ekkor történhetett az is, hogy a karthágóiak a bennszülöttek ellen tőlük védelmet kérő Gades területének jó részét elfoglalták, miután leverték a bennszülötteket.[94]

Kétségtelen, hogy a terjeszkedni vágyó és elsősorban a tengeri kereskedelem korlátlan kézbentartására törekvő Karthágó legveszélyesebb versenytársai a görögök voltak, akiknek Hispániában, a Baleárokon, Siciliában, Sardiniában, Észak-Afrikában alapított gyarmatai, illetve telepei mindenhol,

[86] Iustin. XVIII. 7, 19. — V. ö. *V. Ehrenberg;* RE XIV.(1928)495—6.

[87] Cf. Herod. VII. 165; Diodor. XI. 1. 5 és Polyb. I. 67, 4; VI. 52, 4; Diodor. V. 38, 2—3.

[87a] *Maskin:* i. m. 50.

[87b] *Szergejev:* i. m. 255.

[88] *Ordinata disciplina militari* (Iustin. XIX. 1, 1).

[89] Iustin. XIX. 1, 4: *Afrorum sicuti causa iustior, ita et fortuna superior fuit.*

[90] Diodor. V. 15.

[91] Legutóbb *Dunbabin:* 348 s köv.

[92] Iustin. XIX. 1, 3. — Némi valószínűséggel az V. sz. első évtizedeire tehető Himilco és Hanno óceáni útja is, az előbbi Észak felé, az önkereskedelem forrásának felkutatására, a másik Délre, ahol a Ny-afrikai tengerparton hét kolóniát alapított. *Gsell:* I. 468 s köv.

[93] *R. Carpenter:* AJA 52(1948)479; *Bosch-Gimpera:* Riv. Fil. i. h. 315. — A karthagóiak hispániai hóditásainak bizonytalan nyomairól a korai időkben *Gsell:* I. 440 s köv.

[94] Iustin. XLIV. 5, 2—3.

szembenálltak az övéikkel,[95] a délfrancia partvidéktől pedig teljesen elzárták őket.[96] Nem tudjuk, hogy a Siciliában 580. körül lezajlott első nyílt háborúban karthágóiak voltak-e a görögökkel szembenálló föniciaiak, az ezután következő időben azonban, mikor a karthágóiak átvették a siciliai főniciai kolóniák feletti uralmat, fegyverrel is igyekeztek siciliai birtokaikat a görögök rovására kiterjeszteni.[97] Talán ez az ellentét tükröződik abban a tényben is, hogy a görög áru a 6. század második felétől jelentős mennyiségben csökken a karthágói leletek közt és csak több, mint másfél százados ellankadás után a 4. században élednek fel újra ezek a kereskedelmi kapcsolatok.[98] Támogatja ezt a feltevést, hogy éppen ebben az időszakban erősen megcsappan a Karthágóba került egyiptomi eredetű amulettek száma is, amelyeknek közvetítőiként ebben a korszakban leginkább a siciliai görögök jöhetnek számba.[99] Mint fentebb láttuk, a görög-karthágói ellentétek a phókaiaiak nyugatra érkezése után még jobban kiéleződtek. Természetes tehát, hogy a karthágóiak őket tartották a legveszélyesebb ellenfélnek és szövetségre léptek az etruszkokkal leverésükre.

A Földközi-tenger nyugati medencéjében tengeri hegemóniára törő Karthágónak azonban az etruszkok is veszélyes versenytársai voltak. Ha hispániai településüknek nem akadtak is eddig biztos nyomára,[100] az elszórt leletekből is kétségtelen, hogy Hispánia keleti és déli partvidékére eljutottak az áruik, egy Diodórosnál fennmaradt elbeszélés pedig azt bizonyítja, hogy a Gibraltári-szoroson keresztül való hajózásra is gondoltak, s itt feltétlenül szemben kellett találniuk magukat a karthágóiakkal. Diodóros szerint[101] egy a Hercules oszlopain túl fekvő szigeten[102] a karthágóiak megtiltották az etruszkoknak a letelepedést, hogy a szigetet szükség esetén a maguk települése számára tarthassák fenn. A Földközi-tenger nyugati medencéjében, elsősorban a Hispánia és Itália, illetve Sicilia közti tengeri forgalomban kulcsponti helyzetben levő Baleárokat Stephanos Byzantios régi forrásra támaszkodó adata «*Τυρρηνικαὶ νῆσοι*»-nak nevezi.[103] Különösen élesen ütköztek a karthágóiak és etruszkok érdekei Corsicában, Sardiniában és Siciliában. Érthető tehát, ha — anélkül, hogy nyílt ellenségeskedésre sor került volna — a karthágóiak, ahol módjukban volt, útját állták az etruszk hatalom növekedésének.

Ez az első római-karthágói szerződés kérdését is egy eddig elhanyagolt oldalról világítja meg. A Polybiostól[104] a köztársaság első évére datált szerződésben, amelynek polybiosi időpontját ma már a kutatók jelentős része elfo-

[95] *Garcia y Bellido:* I. 145 s köv. Észak-Afrikáról *L. Pareti:* La Tomba Regolini-Galassi (Roma 1947)35.

[96] Az elenyésző mennyiségű, túlnyomórészt késői, bizonytalan franciaországi pún leletről *Gsell:* IV. 144—5. — A neve szerint nyilván karthágói alapítású Heraclea Caccabaria (RE VII. 1912, 405) alapítási ideje teljesen bizonytalan.

[97] *Lenschau:* RE X (1919)2225; *Gsell:* I. 430—1; *Contenau:* 75; *Dunbabin:* 328 s köv.

[98] *F. Duhn:* Strena Helbigiana (Leipzig, 1900) 61; *Gsell:* IV. 154—164; *Vercoutter:* i. m. 356.

[99] *Vercoutter:* i. h. — *P. Cintas* (Amulettes puniques, Paris 1946, 134) a fordulatot az 5. sz. végére teszi.

[100] Minderre l. az 50. jegyzetet.

[101] V. 20. Timaios és közvetve talán Pytheas nyomán, v. ö. Schulten: Klio 23(1930)371, 5.

[102] Valószínűleg Madeira: *Gsell:* I. 522; IV. 116; *Schulten:* i. m. 372.

[103] L. az 50. jegyzetet.

[104] III. 22.

gadja,[105] a karthágóiak részéről annak bizonyítékát láthatjuk, hogy nem mulasztották el az alkalmat, hogy Itáliában, az etruszk hatalom központjában szerezzenek maguknak szövetségest, ha nem is háború esetére — ilyesmiről nincs szó a szerződésben — legalább kereskedelmi érdekeik biztosítására, az etruszkok esetleg túlságosan megnövő tengeri hatalmának ellensúlyozására. Hogy a púnok érdeklődése ebben az időben már Itália felé is fordult, és hogy a szerződésben említett latiumi városok érdekeinek védelme a karthágóiakkal szemben nagyon is aktuális és indokolt volt, azt meggyőzően mutatja egy nemrégiben Santa Marinellánál, Civitavecchia közelében, tehát az etruszk partvidéken feltárt pún kereskedelmi telep, amelynek keletkezését a feltáró az alaliai csata és a római-karthágói szerződés közti időre teszi.[106]

Másfelől, ami a fiatal római köztársaságot illeti, ennek egyenesen létérdeke volt, hogy minden lehető eszközzel gyengítse a királyság visszaállításával a saját Róma feletti hatalmukat is visszaállítani törekvő etruszkokat. A Karthágóval kötött szerződésben Róma vállalta azokat a korlátozásokat, amelyeket a karthágóiak az északafrikai és sardiniai hajózásra és kereskedelemre vonatkozólag előírtak, és lemondott a Karthágótól nyugatra való hajózásról, ezzel mintegy elismerve Karthágó uralkodó helyzetét ezeken a területeken. Karthágó viszont sértetlenséget biztosított azoknak a latiumi szövetséges városoknak, amelyekre vonatkozólag így elismerte Rómának a vezetőszerepre vonatkozó igényét. Nyilvánvaló volt a szerződéskötés előnye Karthágó számára egy olyan itáliai városállammal, amely szárazföldön elég erős volt az etruszkok elűzésére és egy latiumi etruszkellenes szövetség vezetésére, a tengeri hajózás és kereskedelem viszont kívül esett az érdekkörén; Róma számára pedig egy olyan tengeri nagyhatalommal, amely fel tudja venni a versenyt az etruszkokkal és útjában áll tengeri hatalmuk zavartalan növekedésének.[107]

Ami az első római-karthágói szerződés hátterében levő lappangó etruszk-karthágói rivalizálás ellen felhozható érveket illeti: az írásos adatok az etruszkok és karthágóiak szövetségéről részben az alaliai csatára vonatkoznak, részben pedig, mint Aristoteles, minden kormeghatározás nélkül említik; Aristoteles[108] több gazdasági vonatkozású és katonai segélynyujtást is magában foglaló szerződésükről beszél, de a szerződések alkalmára és időtartamára nem tesz célzást. Emellett az ókori diplomácia történetében nem ez volna az

[105] Így a kritikai történetírás klasszikusai közül már *W. Nitzsch:* Gesch. r. röm. Republik I. (Leipzig, 1884)56—7. Újabban *Gelzer:* RE XII.(1924)1951 a pro és contra legfontosabb irodalommal; *Gsell:* I. 427; *R. A. Fell;* Etruria and Rome (Cambridge 1924)79—82; *J. Vogt:* Einltg. in die Altertumswiss. III. 21(1933)40—41; Gesch. d. röm. Republik (Freiburg i. Br. 1932)21; *F. Altheim:* Epochen d. röm. Geschichte I.(Frankfurt a. M. 1934)99—102; Italien u. Rom II.(Amsterdam-Leipzig 1941)112—7; *M. Rostovcev:* Gesch. d. alten Welt II. (Leipzig 1942)73; *L. Wickert:* Klio 31(1938)349—64; *R. L. Beaumont:* Journ. Rom. Stud. 29 (1939) 74—86; *H. Last:* (CAH VIII. 859; *T. Frank:* An economic survey of ancient Rome I (Baltimore 1933) 6—8; — A hagyományozott évszám ellen újabban: *B. Niese—E. Hohl:* Grundriss d. röm. Geschichte, Hdbuch d. Klass. Altertumswiss. III. 5(1923[5]) 102; *F. Schachermeyr;* Rhein. Mus. 79(1930)350 s. köv.; *A. Piganiol;* Histoire de Rome[3] (Paris 1949)60, 68.

[106] Informazioni Culturali 3(1950)no. 18, 6. — Azonos a Tab. Peutingerianán Caere közelében jelzett Punicum nevű régi pún településsel? — Ennek hitelességéről (*Nissen*nel szemben, Ital. Landeskunde II. 436) v. ö. Pareti: i. m. 21—2, 37—8.

[107] *Fell* (i. m. 79) Karthágó részéről abban látja a szerződés értelmét, hogy — mint az etruszkok szövetségese — biztosítsa magát Róma ellen!

[108] Pol. III. 5, 10—11.

egyetlen eset, mikor két szerződő fél egyike a másikkal kötött barátsági szerződés fennállása alatt annak ellenfelével is szövetséget köt.

Így semmiképen nem kell a Róma és Karthágó közti szerződést az etruszk királyok Karthágó-barát politikája egyszerű folytatásának tekinteni,[109] vagy a szerződésben éppen a görögök ellen kötött etruszk-karthágó-szövetségnek valamiféle megújítását látni,[110] másfelől a fenti okok nagyon is jól magyarázzák, hogy a szerződés megkötésére már a fiatal római köztársaság fennállásának első évében sor került. Ha a köztársaság megalapításának és a szerződés megkötésének hagyományos évszámát nem is kell feltétlenül pontosnak tekinteni, — bár nagyjában való hitelességük iránt nem lehet kétség — az antik történetírás módszerének ismeretében itt azt kell hinni, hogy éppen a relatív datáláson volt a hangsúly : azon, hogy a római köztársaság *első* külpolitikai lépése volt a Karthágóval való szövetség.

Akárhogy is áll a szerződés kérdése, bizonyos, hogy az V. század elejével Karthágóban eltűnnek a leletek közül az etruszk darabok[111] s ugyanez a helyzet Siciliában és a keleti görög területen is. Strabóntól tudjuk,[112] hogy Anaxilas, Rhegium tyrannosa, az V. század elején erős kikötővé építette ki Scyllaeumot, hogy az etruszkok elől elzárja a messanai szorost. Siettette a helyzet gyökeres megváltozását a siciliai görög városállamok, elsősorban Syracusae tyrannosainak megerősödése. Az ő vezetésükkel vívták meg a görögök azt a csatát, amely megpecsételte az etruszk tengeri hatalom bukását : a karthágóiakra 480-ban Himeránál mért vereség után 474-ben Kyménél a görögök döntő győzelmet arattak az etruszkok felett. A csata után Hierón, Syracusae tyrannosa, akinek segítségével a kyméiek győzelmüket kivívták és aki Olympiában bronzsisakot áldozott a győzelem emlékére, Aenaria (Ischia) szigetére telepeseket küldött, részben nyilván az etruszk parti hajózás ellenőrzésére. A kyméi csata körüli évekre esik Massilia kolonizáló tevékenységének új megélénkülése is : a délfrancia és hispániai partvidék számos újonnan alapított görög telepe és a massiliai pénzek elterjedése jelzi a siciliai és délitáliai görögökkel baráti kapcsolatban levő[113] massiliaiak erejének hirtelen megnövekedését.[114] A kettős — himerai és kyméi — győzelem egyidejű volt az anyaországi görögöknek a perzsák felett aratott győzelmével és okunk van azt hinni, hogy a szembenálló felek is tudatában voltak ennek az összefüggésnek ; a görögökre vonatkozólag a perzsák ellen segélyt kérő spártai követeknek a syracusai Gelónhoz intézett beszéde bizonyítja ezt a legjobban[114a] és Diodóros hitelt érdemlő

[109] Mint pl. *Vogt* és *T. Frank* i. h. — *Dunbabin :* The Western Greeks 344 egyenesen arról beszél, hogy Róma »appeared for a moment to inherit the position of Etruria«!

[110] Így *Wickert :* i. m.

[111] *Gsell :* IV. 149 ; *Bissing :* i. m. — A Reineckétől közölt csőrös kannák (l. 26. j.) leletkörülményeiről semmit nem közöl, így nem tudom eldönteni, hogy a két nagy tengeri vereséget megelőző tengeri kereskedelem vitte-e oda őket, vagy annak a bizonyítékai, hogy etruszk áru — ha szórványosan is — később is eljuthatott Karthágóba, ami magában véve is valószínű.

[112] II. 257.

[113] *Schulten :* Rhein. Mus. i. h. 305 ; *H. Rolland :* CRAI 1946, 299—306 ; *Bosch-Gimpera :* Riv. Fil. i. h. 322 ; *Busquet :* i. m. 54(485—78 közti syracusai pénzek massiliai utánzatai) ; *Garcia y Bellido :* II. 50 (veliai pénz Emporionban).

[114] *J. Coupry ;* Rev. Arch. 54(1949)51 ; *Rolland :* Rev. Et. Anc. 51(1949)91 s köv. ; Fouilles de St. Blaise 208 ; összefoglalóan *Busquet :* i. m. 47 s köv., ehhez *R. Lantier :* Rev. Arch. 34(1950)165 ; *Garcia y Bellido :* I. 224—5, II. 50(460 k. Emporionban megindul a pénzverés — massiliai minták után). — V. ö. a 72. j.-t is.

[114a] Herod. VII. 157.

elbeszélése szerint[115] Xerxes, aki a legszélesebb fronton akart támadást indítani a görögség ellen, megegyezett a karthagóiakkal, hogy a Görögország elleni perzsa támadással egyidőben ők a siciliai görögöket támadják meg. Dareios hasonló kérését egy évtizeddel azelőtt a karthagóiak elutasították. Salamis, Himera és Kymé után az etruszkok mindenesetre kiestek a hatalomért vívott versenyből, a púnok és görögök közt pedig mintegy háromnegyed évszázadon át tartó viszonylagos béke uralkodott az érdekszférák kölcsönös elkülönítése alapján.

Etruria városainak virágzó bronzipara a megváltozott helyzetben természetesen nem szüntette meg a termelést ; a vulci bronzműhely pl., mint már láttuk, legalább az V. század közepéig folytatta működését.[116] Minthogy azonban régebbi földközitengeri piacaikat az etruszkok lényegében elveszítették, új piacok után kellett nézni, ezeket pedig a fenti körülmények között nem találhatták meg máshol, mint északon, ahová az itáliai kereskedelemnek már régóta kitaposott útja volt,[117] és ahová az Alpokon át vezető utat az etruszkok számára a VI. század utolsó évtizedeiben tett északitáliai hódításaik biztosították.[118] Mert a fentiekből nyilvánvaló, hogy ez az út nem lehetett ugyanaz, amelyen régebben a görög áru haladt Franciaország belsejében, Délnémetország és Svájc felé : a Rhône völgye, hanem az Alpokon keresztül vezető, a Kis Szt. Bernát hágón és tőle keletre levő hágókon át.[119] Megerősíti ezt az is, hogy a csőrös kannák jelentős részét épp az Alpokban találták, Tessinben, a Ticino völgyében, ott utánozták őket helyi műhelyekben is,[120] és más etruszk bronzáru is került elő ezen a környéken.[121] A lelőhelyek tanúsága

[115] XI. 1, 4.

[115a] Iustin XIX. 1, 13.

[116] V. ö. Neugebauer : JdI i. h. 245.

[117] Így már *Genthe :* i. m. 81—2, bár bizonyítékok nélkül ; *Jacobsthal :* Die Antike 10(1934)42. — A korábbi Északra irányuló itáliai kereskedelemre vonatkozólag elég *J. Déchelette* (Manuel II. 755 a köv., 1595 s köv.), vagy *E. Sprockhoff* (Zur Handelsgeschichte d. germanischen Bronzezeit. Berlin, 1930) könyvére utalni.—Két VII. századi etruszk bucchero-lelet Angliából : *Jacobsthal:* Germania i. h. 18.

[118] *P. Ducati :* Storia di Bologna I. (Bologna 1928) 171 s köv. *Pallottino :* Etruscologia 112 s köv.

[119] J—L 66, ehhez ECA 142, 4 ; *Jacobsthal—Neuffer :* i. m. 49—50 ; *Jacobsthal :* JdI 44(1929)220. — Ellene *Reinecke :* WPZ 17(1930)152—3 ; *de Navarro ;* Antiquity 2(1928)423 s köv. (itt »egyes csőrös kannák« számára megengedi a lehetőségét, hogy görög áru etruszk utánzatai és az Alpokon át kerültek Északra : 438, 1.) ; u. o. 4(1930) 130—2 ; *Lehmann—Hartleben :* i. h. (tévedéseit helyreigazítja *Jacobsthal ;* Préhistoire i. m. 49, 3). —Összefoglalóan a legújabb irodalommal *F. Stähelin :* Die Schweiz in römischer Zeit[3] (1948) 61, 4. — *J. Déchelette* (i. m. II. 582 s köv.), majd *U. Kahrstedt* (Hist. Zeitschr. 137, 1927—8, 525 és részletesebben Gött. Gel. Nachr. 1927, 19—20) arra utal, hogy a IV. század elejéig a Massiliából a Rhône völgyében Észak felé vezető út az őket körülvevő ellenséges bennszülött törzsek miatt a görögök számára sem volt járható. A leletek azonban azt mutatják, hogy — legalább is a VI. században és az V. század végétől kezdve — *görög* áru juthatott ezen az úton Észak felé; *Jacobsthal :* Arch. Anz. 1930, 217 s köv. ; Germania i. h. 18; *Busquet:* i. m. 22 s köv. (az ő alaptalan túlzásaival szemben *Lantier:* Rev. Arch. 36, 1950, 165) és már *Déchelette* is, i. m. II. 582—3. Az V. századi anyag hiánya talán az egész délfranciaországi leletanyagban észlelhető hiatussal is kapcsolatos. — Egy újabb, késő V. századi attikai vörösalakos kratér Nancy közeléből : *M. Bulard:* Bull. Corr. Hell. 70(1946)48—50 (az Alpokon át? — leletkörülményei ismeretlenek). Egy attikai fekete- és vörösalakos töredékekből álló leletet a felső Szajnánál (Bull. Arch. 1932—3, 597) csak W. Dehn említéséből ismerek (Germania 26, 1942, 209, 3. j.).

[120] J—L 55—61 ; ECA 108—9.

[121] *Jacobsthal—Neuffer :* 50.

szerint ennek az északra irányuló etruszk exportnak a hatósugara Belgiumtól Csehországig terjedt,[122] míg Magyarország, Stájerország, Karinthia és Krajna kívül estek rajta. Magyarországon eddig nem került elő hiteles etruszk lelet s az etruszk díszítőművészet hatása a kelták vagy még inkább az illyrek közvetítésével jutott az itt talált ékszerekre.[123] A Győri Múzeum etruszk leletként publikált edényeinek[124] közelebbi vizsgálata azt mutatta, hogy a hiteles leletkörülményűek nem etruszkok és nem korábbiak az i. e. IV. századnál, az etruszk darabok pedig magángyűjtőtől kerültek a múzeumba. A debreceni Déri-Múzeum ú. n. hajdúböszörményi szkíta tükre valószínűleg etruszk korahellenisztikus munka, de nem hiteles leletből, hanem műkereskedelemből került a múzeumba.[124a] Így az állítólagos magyar lelőhelyű másik etruszk csőrös kannáéhoz hasonlóan[125] a Szépművészeti Múzeum darabjának származása is homályban marad, semmi sem támogatja a helyi provenienciát, sőt az O. Iparművészeti Múzeum anyagában, ahonnan előkerült, ez egyedülálló volna, mert a magyarországi ókori leleteket ott csak a Nemzeti Múzeum történeti osztályától átadott kiselejtezett jelentéktelen tucatáruk képviselték.

Amilyen feltűnő az etruszk kerámia viszonylagos ritkasága, majd megszűnése az Alpoktól nyugatra, épp olyan feltűnő a görög kerámia hiánya az Alpoktól északra.[126] Az Alpokon át északra került néhány darab mind V. századi és — amennyiben leletegyüttese megállapítható — jórészt etruszk bronzedényekkel együtt más etruszk áru közelében került elő,[127] úgyhogy nyilvánvalóan etruszk közvetítéssel kerültek lelőhelyükre. Ezt az is támogatja, hogy a szóbanforgó vázafajták mindegyikéből találtak északitáliai lelőhelyen is példányt.[128] Nyilvánvaló tehát, hogy az V. század elején a görög-etruszk erőviszonyokban történt eltolódást tükrözi az etruszk kereskedelem irányában beállott változás is : a görögök kiszorították őket a Földközi-tenger keleti medencéjéből (az athéni export ekkoriban kezd szervezetté válni és ekkor kezdik az athéniek áruik *szállítását* is teljesen a maguk kezébe venni), elzárul az út Észak-Afrika, Dél-Franciaország és Spanyolország felé és a görög áru uralkodik Dél-Itáliában és Siciliában is (a campaniai művészetben az etruszk hatást az V. század második negyedétől, tehát jóval Campaniának az etruszkok részéről

[122] A keleti (ausztriai, csehországi) lelőhelyekre nyilván Venetián keresztül jutottak : J—L 66.

[123] *Hadaczek:* Arch. Ért. 27(1907)166—71 ; Röm. Mitt. 21(1906)387—93. Legutóbb az előző irodalommal : *Hunyadi I.:* Kelták a Kárpátmedencében. Diss. Pann. II. 18(Budapest 1944)43—9.

[124] *Lovas E.:* Győri Szemle 1933, 52 s köv. ; Boll. Stud. Mediterranei 1931 (nem tudtam hozzájutni).

[124a] Lelt. sz. SZ. 1908 : 1014 ; képét l. *Sőregi:* Vezető Debrecen ... Déri Múzeumában 1939², 68, 35. kép.

[125] J—L No. 100, v. ö. 66, 3. — *Schulten* feltevése, hogy »etruskische Männer auf der Suche nach Metall bis nach Ungarn vorgedrungen sind« (Klio 1930, 409), mai tudomásunk szerint minden komolyabb alapot nélkülöz, úgyszintén — legalább is pannoniai vonatkozásban — *Rosztovcev*nek az a véleménye (Social and Economic History of the Hellenistic World. Oxford 1941, 120—21), hogy »az V. és IV. században az itáliai verseny, ebben az esetben Etruriáé, aláásta a görög kereskedelem virágzását«.

[126] Az anyag : *Déchelette:* II. 1595 s köv. (nemcsak kerámia); *Jacobsthal:* Germania i. h., ehhez *Reinecke* u. o. 286—7. V. ö. a 119. jegyzetet.

[127] *Jacobsthal:* Germania i. h. 17—8 ; *Lantier:* Rev. Arch. 36(1950)165.

[128] *Jacobsthal:* Germania i. h. 19 ; ECA 159—60, 212. — A görög import csökkenése Rómában az V. sz.-ban (*Blakeway:* Journ. Rom. Stud. 25, 1935, 136. lap, 26. j.) szintén ezzel lehet részben kapcsolatos.

történt feladása előtt az attikai váltja fel). Szó sincs természetesen a görög anyaország és az etruszkok közti mindenfajta kereskedelmi kapcsolat teljes megszakadásáról, csak a kereskedelmet eddig részben lebonyolító etruszk hajók mozgási szabadságának jelentős csökkenéséről. Talán ezzel magyarázható az attikai áru mennyiségének ugrásszerű csökkenése Etruriában az V. század második negyedétől,[129] amit problematikussá tesz az, hogy ugyanez a jelenség az V. század első felében vagy nagy részében Karthagóban, Sardiniában és a délfranciaországi lelőhelyeken is észlelhető,[130] ugyanakkor viszont ugrásszerűen emelkedik az attikai áru mennyisége Itália keleti partvidékén és az azzal kapcsolatban álló lelőhelyeken.[131] Ennek a kérdésnek a tisztázása a további kutatás feladata.

Mindenesetre az etruszk áru még meglevő földközitengeri kivitele elsősorban a perzsa háborúk nagy győzelmei után felvirágzott görög anyaországi városállamok felé irányult. Az elég szépszámú irodalmi adatot az etruszk áru athéni elterjedéséről[132] a leletek nem támogatják kellőképen : éppen abból az időből, amelyből az irodalmi adatok jórésze való, az V. század második feléből hiányzanak[133] és az argumentum ex silentio olyan alaposan feltárt lelőhelynél, mint Athén, nem elhanyagolható. Valószínűnek kell tartani, hogy elsősorban a bronzáruk nyersanyagát hozták Etruriából, egyes esetekben pedig az etruszk minta után készült típusokon ragadt az »etruszk« jelző, ahogy ez a görög toreutikában is előfordult.[133a]

Az etruszkok tehát arra kényszerültek, hogy fokozottabb figyelemmel forduljanak az északi piac felé és minthogy kerámiájuk nem volt számottevő, annál inkább bronzkészítményeik, elsősorban ezeket szállították s emellett az általuk is csodált és keresett görög — ekkor már az eddig ismert leletek tanúsága szerint kizárólag attikai — kerámia közvetítői voltak észak felé, a kelta

[129] *Riis :* Tyrrhenika 202. — *Karo* (i. m. 316, 5) »általánosan elismert« ténynek tartja, hogy korábban sem etruszk hajókon történt a szállítás.

[130] Sardinia : *F. Duˈn* i. m. 61. — Délfranciaország : *J. Jannoray ;* CRAI 1946, 542—3 ; Riv. Stud. Lig. 14 (1948)91 ; La nouvelle Clio 2(1950)217—8 ; *Busquet :* i. m. 52 ; *Rolland :* Fouilles de Saint-Blaise 71, 73. — Az, hogy a jelenség Massiliára is kiterjed, magában is problematikussá teszi Jannoray korábbi magyarázatát, hogy t. i. az ibér betöréssel van kapcsolatban, az ibér kerámia ugyanis a Hérault folyótól keletre igen ritka *(M. Louis,* Riv. St. Lig. 15, 1949, 183). Később az ibér invázió időpontját Jannoray jóval későbbre tette : Riv. St. Lig. i. h. 92 s köv. ; Mélanges Picard I. (Paris 1948)454 s köv. — Hispaniára vonatkozólag Garcia y Bellido (II. 141) ugyanezt a hiátust állapítja meg az V. század első felében, azt hiszem azonban, nem veszi eléggé figyelembe, hogy a könyvének tábláin publikált attikai feketealakos alabastronok és lékythosok túlnyomó része — magában is elég tekintélyes mennyiség — ebből az időszakból való s köztük a legjellemzőbb csoport festője, aki a modern szakirodalomban Emporionról kapta a nevét, 470. k. és után, egészen 450-ig működött. (Az Emporion-festőről *C. E. Haspels,* Attic Black-Figure Lekythoi, Paris 1936, 165 s köv., 263 s köv.) Ha nemcsak a kiemelkedőbb ép darabokat vesszük figyelembe, hanem a töredékeket is (v. ö. *Almagro :* i. h.), még több lesz az V. sz. első feléből való attikai darab. — A hiátus Karthagóban is megfigyelhető, de ott a VI. századi attikai kerámia is szinte teljesen hiányzik (*Gsell :* IV. 157, 164, a koroplasztika : 162—3), a hiátus tehát korábban kezdődik. V. ö. a 98. jegyzetet is.

[131] Legutóbb *Beaumont ;* Journ. Hell. Stud. 1936 (nem tudtam hozzájutni) ; *G. Vallet :* Mélanges d'Arch. et d'Hist. 62(1950)44—7.

[132] *M. H. Swindler :* AJA i. h. 212 s köv.; *Karo :* i. h. 320.

[133] L. a 40. jegyzetet. Az ott említettek mind a VI. századból és az V. század első negyedéből valók lehetnek. (A Carapanostól Dodónából publikált etruszk bronz Tritont nem láthattam, v. ö. *Dunbabin :* 253, 6.)

[133a] *Lippold :* RE VI. A.(1937)1763. Ugyanígy kaphatta a nevét a »korinthosi« oszlopfő is (legutóbb : *A. Wotschitzky :* ÖJh 38, 1950, 112).

művészetben igen kedvelt korall és talán nyersfémek mellett.[134] Az edények ben, úgy látszik, elsősorban a Görögországban is híres itáliai borokat vitték északra, legalább is erre mutat a kelta sírokban talált nagy etruszk bronzstamnosok némelyikében levő gyanta-maradvány és Poseidonios Diodórosnál[135] fennmaradt elbeszélése a kelták rajongásáról a déli borok iránt : egy edény borért egy rabszolgát adtak cserében.

A nagy mennyiségben északra özönlő etruszk bronzárunak már nem kellett a keleti görög bronzáru versenyétől félnie, az azokat készítő műhelyek működését és egész nyugatra irányuló kereskedelmüket, mint láttuk, már korábban megbénította a perzsa hódítás.[136] Nem szorította azonban teljesen ki az etruszk áru az északitáliai, főként venetus bronzműhelyeknek az etruszkoké mögött minőségben elmaradó bronzáruit.[137] Ezek már jóval az etruszk bronzipar virágkora előtt megtalálták útjukat az Alpokon, elsősorban a Brennerén át[138] északra és a VIII—VII. század óta már a Rajna vidékére, sőt annál nyugatabbra is eljutottak, mint pl. a keresztalakú fülveretes edények, a situlák és a bordázott cisták esetében.[139] Ezek az északra kerülő északitáliai bronzok gyakran maguk is etruszk mintákat utánoznak,[140] ami az etruszk áru nagy keresettségéről és népszerűségéről tanúskodik. Hogy ez a keltáknál így volt, azt döntő módon bizonyítja az etruszk művészet jelentős hatása a kelta művészetre formában, díszítő-, figurális motívumokban és még sok másban, nem utolsó sorban pedig éppen a csőrös kannák helyi utánzatainak esetében is.[141]

Ahhoz, hogy a viszonylag igen jó minőségű etruszk bronzáruk tömegesen exportálhatók legyenek, természetesen nem volt elég az etruszk kereskedelem lehetőségeinek fent leírt alakulása : az is szükséges volt, hogy a Rajna vidékén, ahonnan az Alpokon túlra került csőrös kannák legtöbbje származik, olyan uralkodóréteg alakuljon ki egy felbomló ősközösségi társadalomból, mint amilyennek az ú. n. «fejedelmi sírok» voltak a temetkezési helyei. Az etruszk csőrös kannák, más etruszk import-áruval együtt, ezeknek a síroknak jellemző tartozékai,[142] egy leletben jól felismerhetően kosárban arra a kocsira állítva, amelyen a halottat felravatalozták,[142a] gyakran utólagos felhasználásban, mint hamvvedrek, máskor pedig talán mint a halott túlvilági symposionjának

[134] *De Navarro:* Antiquity 2(1928) i. h. ; ECA 133, 142.

[135] V. 26, 3.

[136] Egészen kivételes egy talán V. sz. elejei ión bronzszfinx (edényről), amely Arles közelében került elő : *Jacobsthal:* Arch. Anz. 1930, 228 és 225—6, Abb. 13.

[137] Itáliai — nem-etruszk — bronzleletek kelta sírokban : ECA 140—1.

[138] *F. v. Duhn:* Neue Heidelberger Jahrb. 2(1892)62 s köv.; *Sprockhoff* i. m. 145 ; legújabban *P. Laviosa—Zambotti:* 40. Jb. d. Schweiz. Ges. f. Urgesch. (1949—50) 193 s köv. — Tévesen *Kahrstedt:* Gött. Gel. Nachr. i. h. 15, 1 és 18.

[139] *Sprockhoff:* i. m. Taf. 33, 38, 43; — A fordított, észak—déli irányú kereskedelemmel is jelentős mértékben számolni lehet, v. ö. legutóbb *G. Merhart:* Bonner Jb. 147(1942) 1 s köv. ; *G. Kossack:* Praehist. Zeitschr. 34—5(1949—50) 132 s köv.

[140] ECA 30—2, 140. A rodenbachi leletben a sírban etruszk importáruval nála nyilvánvalóan korábbi, 500. körüli ÉK-itáliai »zarándok-palack, amely etruszk mintát utánoz. — *Jacobsthal* (ECA 104) azt a jelenséget, hogy a kelta művészet kialakulásakor 100 évvel korábbi motívumokat vesz fel, kétségtelenül itáliai közvetítéssel, egyenesen arra magyarázza, hogy e motívumok nem az etruszkokon, hanem a régebbit szívósabban megőrző északitáliai venetusokon keresztül jutottak el először közvetlenül a keltákhoz.

[141] J—L 64—5 ; ECA 108—9, 155.

[142] Így már *Duhn:* i. m. 62 ; v. ö. *Altheim:* Italien u. Rom II. 245.

[142a] *P. Steiner:* Trierer Zeitschr. 4(1929)145—6.

felszerelési tárgyai :[143] olyan elképzelés, amelyet a VI. század utolsó és az V. század első negyedének etruszk sírfestményei elevenítenek meg számunkra. A leletek tanúsága szerint azonban az Alpoktól északra fekvő területeken egyre hatalmasabb anterjeszkedő kelták között, akiknek ez a terjeszkedése hosszú időre elvágta Itáliát Észak-Európától és annak azelőtt legfontosabb kereskedelmi cikkétől, a borostyánkőtől,[144] a leggazdagabbak, az etruszk edények vásárlói mellett a kevésbbé művészi és nyilván olcsóbb északitáliai-veneto-illyr árunak is voltak vevői a kevésbbé tehetősek közt s ezeknek a tulajdonaként kerültek haláluk után hamvvederként vagy mellékletként a sírjaikba.[145]

[143] ECA 106, 142 ; *W. Kimmig:* Germania 28(1944—50)48—9.

[144] *B. Nogara ;* Gli etruschi e la loro civiltà (Milano 1933)154 ; *Ekholm:* Acta Arch. 14(1943)105 s köv. ; *Sprockhoff:* i. m. 148. A kelták ritkán használják : ECA 131 és 6. j.

[145] Természetesen a sírok szerinti elhatárolás az etruszk és északitáliai bronzleletek közt a kelta sírokban egyáltalán nem szigorú, pl. Urmitz-Weissenturmban egy sírban találtak situlát és csőrös kannát (J—L 27), ahogy a szóbanforgó két társadalmi réteget sem választják el merev határok. — Hogy azonban ez export-területek valamennyire mégis elhatárolódtak, arra jellemző, hogy pl. az északitáliai figurális díszítésű bronzsitulák elterjedési területe Venetia környékén van és teljesen hiányzanak Dél-Németországból és Kelet-Franciaországból *(Kahrstedt,* Gött. Gel. Nachr. i. h. 15, 1) ; v. ö. *W. Kersten:* PZ 24(1933)168. [Korrektura-jegyzet. A 26. jegyzethez : A vix-i lelettel kapcsolatos irodalom a kézirat lezárása óta jelentősen megnövekedett. Valamivel részletesebb előzetes publikációja jelent meg *(R. Joffroy:* Gallia 11, 1953, 19—24), *R. Bloch* és *R. Joffroy* részletes elemzésnek vetette alá a nagy bronzkratér feliratait (Revue de Philologie 27, 1953, 175—191), *Ch. Picard* pedig ennek kritikájával együtt a kratér művészettörténeti helyének pontosabb kijelölésével is megpróbálkozott (Rev. Arch. 43, 1954, 71—9). Annyit a teljes publikáció megjelenése előtt is meg lehet már állapítani, hogy a lelet a csőrös kannákéi között egyedülálló, mert az egyetlen, amellyel együtt VI. sz.-i attikai feketealakos kerámia és nyilvánosan 525 körüli görög bronzedény került elő. Abban viszont nem különbözik a többitől, hogy mindez más etruszk bronzáruval volt egy leletben s így itt is fennáll annak a lehetősége, hogy a közvetítők az etruszkok voltak. Ilyen korai leletnél (i. e. 500 körüli időre tehető) még az is mérlegelendő, nem Dél-Franciaországon keresztül, görög közvetítéssel került-e lelőhelyére. Ha nem, akkor az északra irányuló etruszk kereskedelem egy eddig elszigetelt, korai bizonysága, amely természetesen nem változtatja meg az ennek a kereskedelemnnk V. századi alakulásáról fentebb vázolt általános képet.

A 40. jegyzethez : Egy etruszk vörösalakos edény Rhodosból ; CV Belgique 3, pl. 141, 2. — Az etruszk bucchero-kerámia keleti elterjedéséhez v. ö. *R. M. Cook-D. B. R. Butchart:* Papers of the British School at Rome 17(1949)3, 4. j.

A 41. jegyzethez : Bucchero-amphora Karthágóból : C. V. Pologne 1, pl. 47, 1.

A 44. jegyzethez : *F. Benoit* új bucchero-leletet közöl Messaliából (Gallia 11, 1953. 117) és környékéről (Mont Garon, Var körzet, u. o. 8, 1950, 128), *H. Rolland* (levélbeli közlése szerint) Glanumban talált néhány bucchero-töredéket.]

HARMATTA JÁNOS

IRANO-ELAMICA I

1

Az elámi kutatások területén jelentős fordulatot hoztak a Persepolisban végzett régészeti ásatások, amelyek több ezer elámi ékírásos táblát tártak napvilágra az óperzsa birodalomnak ebben a jelentős központjában. A chicagói egyetem Keleti Intézetének Persepolisban végzett ásatásai során 1934-ben az erődítményben körülbelül 30 000 elámi ékírásos tábla és töredék került elő. E nagyszámú leletből — amelyek a tudományos irodalomban az «erődítmény-táblák» («fortification tablets») nevet kapták —, hozzávetőleg 5—7000 az épségben maradt vagy feldolgozásra érdemes töredékdarab. Az 1936—38. években azután a persepolisi királyi kincstár ásatása folyamán újabb 753 elámi ékírásos táblát és táblatöredéket találtak. Ezek a tudományos közforgalomban «kincstári táblák» («treasury tablets») néven váltak ismeretessé. Míg az «erődítmény-táblák» közül eddig csak egy vált hozzáférhetővé a kutatás számára,[1] addig a «kincstári táblák» G. G. Cameron kitűnő feldolgozásában[2] ma már mindenkinek rendelkezésére állanak. A feldolgozás során a «kincstári táblák» közül mindössze 114 épségben maradt darab és töredék bizonyult feldolgozásra érdemesnek. A többi 639 darab csak jelentéktelen írásmaradványokat tartalmazó töredék.[3] Ha így a tudományos szempontból felhasználható persepolisi elámi ékírásos táblák száma jelentékenyen kisebb is, mint előkerülésük pillanatában látszott, kétségtelen, hogy a már eddig közzétett aránylag kisszámú darab is rendkívül értékes forrást jelent a kutatás különböző ágai számára.

Történeti szempontból a »kincstári táblák« rendkívül érdekes bepillantást nyujtanak az óperzsa birodalom belső szervezetébe és életébe. Értékes adatokat kapunk a királyi kincstár szervezetére és működésére vonatkozólag és pontos képet nyerünk az óperzsa uralkodók persepolisi építőtevékenységéről. Nem kevésbbé fontosak a «kincstári táblák» adatai az óperzsa birodalom gazdasági alapjának kérdése szempontjából sem. A munka megszervezésére, a munkabérekre és a pénzgazdálkodásra vonatkozólag egész sor érdekes részlet tárul a táblák szövegéből elénk. Vallástörténeti szempontból a persepolisi elámi szövegek szintén értékes adatokat szolgáltatnak. Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy a zoroasztrizmus már Dareios alatt elterjedőben

[1] *G. G. Cameron:* JNES 1 (1942) 214 skk.
[2] *G. G. Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. Chicago 1948.
[3] *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 18 sk.

volt, s így az Achaimenidák és Zarathustra viszonyának sokat vitatott kérdése egyelőre nyugvópontra jutott.[4]

Végül, de nem utolsó sorban, felbecsülhetetlen értékű anyagot nyujtanak a persepolisi «kincstári táblák» nyelvészeti szempontból. Az a tény, hogy ezeket a táblákat elámi nyelven írták, újból felveti az óperzsa birodalom közigazgatási nyelvének kérdését. A persepolisi táblák és Kyros új elámi nyelvű feliratának tanúbizonysága alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy Persisben az Achaimenidák közigazgatási nyelve eredetileg az elámi volt. I. Dareiostól kezdve emellé az arameus járult párhuzamosan, s néhány évtized mulva az elámit végleg ki is szorította a közigazgatásból.[5] Jelentékeny mértékben gazdagították ezen kívül a »kincstári táblák« az elámi nyelvre és írásra vonatkozó tudásunkat. Cameronnak egész sor eddig ismeretlen elámi szónak és kifejezésnek a jelentését sikerült megállapítania. Több új írásjel vált ismeretessé, s nem kis mértékben megnőtt a már ismert írásjelek szótagértékeinek száma. De nemcsak az elámi, hanem az óperzsa nyelvre vonatkozólag is számos értékes adatot nyujtanak a persepolisi elámi szövegek. Mint maguknak a szövegeknek a kifejezéseiből kitűnik, ezeket a hivatalos dokumentumokat óperzsából fordították le elámira, s jövevényszavak, sőt egyes kifejezések formájában erős óperzsa nyelvi hatás figyelhető meg bennük. Amennyire érdekesek ezek a nyelvi tények az elámi nyelv története szempontjából, legalább olyan fontosak az óperzsa kutatások számára is. Ezekből az elámi szövegekből egész sor eddig ismeretlen óperzsa szó vált most ismeretessé, s fény derült többek közt olyan részletkérdésekre, mint az óperzsa törtszámok használata.

G. G. Cameron a persepolisi «kincstári táblák» feldolgozása során kitűnően oldotta meg az elámi szövegek magyarázatával kapcsolatban felmerülő különböző, nyelvi és tárgyi problémákat. Csak természetes, hogy az elámi nyelvre vonatkozó jelenlegi ismereteink fokán számos ponton maradt még bizonytalanság. Cameron alaposságára és lelkiismeretességére jellemző, hogy munkájában maga mutat rá ezekre a további kutatásokat igénylő kérdésekre. A következőkben néhány ilyen kérdésben szeretnénk Cameron eredményeit továbbépíteni.[5a]

2

nu-da-nu

Több persepolisi «kincstári tábla» szövegében előfordul a *nu-da-nu* szó. A szóbajövő helyek a következők :

19. sz. 3 *1 kur-šá-um 3 pan-su-kaš* KÙ.BABBAR^{idg}
4 ▷▷– RUH^{idg} *mu-ši-in sùk-ki-*
5 *ip* ▷– *ba-ir-šá.iš* ▷– *ka$_4$-ap-nu-iš-*
6 *ki.ma nu-da-nu-iš.ma gal*
7 *ma-ki-ip*

[4] Ld. *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 5 skk. ; *A. D. Nock:* AJA 53 (1949) 275 ; *Fr. Altheim:* Gnomon 23 (1951) 191.

[5] *Altheim:* Gnomon 23 (1951) 189 sk.

[5a] [Korrektúra-jegyzet : Ugyancsak Cameron eredményeit helyesbíti és fejleszti tovább *I. Gershevitch* tanulmánya Asia Maior 2 (1951) 132—144, amelyhez csak most sikerült hozzájutnom. Így Gershevitchnek (sokszor *W. B. Henning* és *H. W. Bailey* által sugallmazott) elgondolásaival jelen tanulmányomban már csak néhány korrektúra-jegyzetben foglalkozhattam.]

«1 karsa 3 sekel ezüstöt
azoknak az embereknek, akik számadást készítenek
Pārsaban, a kincstárban,
a . . . -ban, akik bért
kapnak . . .»

21. sz. 3 *2 kur-šá-um* KÙ.BABBAR^{idg}
4 *ap* sì.sì-*du 1* ▷▷– *na-pu-ik*(?*gi*)-*šu-*⌜*ur* (?)⌝
5 *9* ▷▷– *ak-ka$_4$-ia-še* PAB *10 mu-ši-in sùk-*
6 *ki-ip ak-ka$_4$-be* [▷–] *nu-da-nu-iš*

« . . .2 karsa ezüstöt
adj nekik : 1 Napukšurnak (és)
9 . . . -nek — összesen 10 számadást
készítőnek, akik a . . . -ban (vannak)»

56. sz. 3 *5 kur-šá-um pír-nu-*
4 *šu pan-su-kaš 8 ir-ma-ki.na*
5 ⌜KÙ.BABBAR⌝^{idg} ⌜*ap*⌝ sì.sì-⌜*du gal*⌝ ▷▷–
6 RUH^{idg} *mu-ši-*⌜*in*⌝ *su-ki-*⌜*ip*⌝
7 ▷– *kán-ṣa-iš nu-da-nu.*⌜*ni*⌝
8 ▷– *ba-ir-šá.an*

« . . .5 karsa, fél
sekel, egy nyolcad (sekel)
ezüstöt nekik adj bérként —
(azoknak) az embereknek (, akik) számadást készítenek
8 Pārsanak a
7 kincstárában . . .»

Ezekhez járul még az «erődítmény-táblák» egyik helye :

11490. sz. 1—2 *mu-ši-in ḫi* BAN^{idg} *e-ul.na nu-tan-nu-ia.iš*
▷▷– *iš-tin*(?)-*ka$_4$ da-man-na* ▷▷– *pa-nu-uk-ka$_4$*
šá-ra-man-na

«Ez a számadás a . . . -ban (levő) . . .
ijjakról, Ištinka küldte, Panukka a felelős»

Cameron az idézett helyeken a *nu-da-nu* szónak 'storeroom' jelentést tulajdonít, de megjegyzi, hogy ez természetesen csak puszta sejtés. Valójában azonban a *nu-da-nu* szó 'raktár' jelentése több mint sejtés : az idézett táblák szövegösszefüggése alapján ugyanis kétségtelenül ezt a jelentést kell feltennünk. Nézzük meg közelebbről az idézett helyeket. A 19. sz. dokumentum bért utal ki azoknak az embereknek, akik a számadást vezetik Pārsaban a kincstárban, a *nu-da-nu*-ban. A szövegből nem világos, hogy a *ka$_4$-ap-nu-iš-ki.ma* és a *nu-da-nu-iš.ma* szavak nyelvtanilag milyen viszonyban állnak egymással. Cameron ezt a kérdést a fordításban nyitva hagyja, a táblához fűzött kommentárban azonban a «persepolisi kincstár raktárának» értelmezi a szóbanforgó kifejezést. Nyilvánvalóan arra gondol tehát, hogy a «Pārsaban, a kincstárban, a *nu-da-nu*-ban» szavak egyre fokozódó pontos-

sággal határozzák meg a számvevők munkahelyét. Ugyanígy az 56. sz. tábla szövegében Cameron már a fordításban is a «persepolisi kincstár raktárházának» értelmezi a ▷– *kán-ṣa-iš nu-da-nu-⌜ni⌝* ▷– *ba-ir-šá.an* kifejezést. Ezt a felfogást akkor tekinthetnénk igazoltnak, ha valamelyik szövegben tényleg előfordulna a «kincstár raktára» kifejezés. Ez azonban egyelőre úgy látszik még nem bukkant elő. Nem ismerjük ezenkívül a kincstár szervezetét sem pontosan. Nem tudjuk, hogy az anyagraktárak szintén a kincstárhoz tartoztak-e. Azt csaknem biztosra vehetjük, hogy a bort stb. más helyiségben tartották, mint a feldolgozatlan és a megmunkált aranyat és ezüstöt.[5b] De még ha a raktárak szervezetileg a kincstárhoz tartoztak is, a szövegekből kétségtelenül kiderül, hogy nem a számvevők szervezeti, hanem működési helyének megjelöléséről van szó.

Így a 16. sz. tábla csak a kincstárban dolgozó számvevőket említi: 4—6 sor: ▷▷– RUH^{idg} *mu-ši-in sùk-ki-ip* ▷– *ba-ir-šá.iš* ▷– *ka$_4$-ap-nu-iš-ki.ma* «a Pārsaban a kincstárban számadást készítő emberek(nek)». A fentebb idézett szövegek közül viszont a 21. sz. tábla csak a *nu-da-nu*-ban dolgozó 10 számvevőt említi. Ugyanígy a 48*a*. sz. tábla szövege az oszlopcsarnokban dolgozó számvevőket említi: *x*+1—2 sor: [▷▷– RUH^{idg} *m]u-ši-in sùk-ki-ip* ▷– *i-ia-an.uk-ku.ma* «az oszlopcsarnokban számadást készítő embereknek». Mindezekből a helyekből világos, hogy Persepolisban különböző helyeken dolgoztak számvevők: a raktárakban, a kincstárban, az oszlopcsarnokban, habár szervezetileg talán valamennyi a kincstár alá tartozott. A kifizetéseknél azonban a működési helyet kellett pontosan megjelölni, hogy tévedés ne következhessék be. Éppen ezért sokkal valószínűbb, hogy a 19. sz. és az 56. sz. tábla *ka$_4$-ap-nu-iš-ki.ma nu-da-nu-iš.ma* illetőleg *kán-ṣa-iš nu-da-nu.⌜ni⌝* kifejezéseit nem a «kincstár raktárában», hanem a «kincstárban (és) a raktárban» fordítással kell visszaadnunk. Az *és (a-ak)* kötőszó kihagyására a persepolisi kincstári táblák szövegében számos példát találunk. Így állandóan ingadozó az *a-ak* kötőszó használata a kifizetések összegének a felsorolásában. Az 1. sz. táblán a 3. sorban *⌜3 kur-šá⌝-um a-ak 2 pan-su-uk-kaš* «3 karsa és 2 sekel», a fentebb idézett 19. sz. táblán viszont *1 kur-šá-um 3 pan-su-kaš* «1 karsa 3 sekel» szerkezetet találunk. Ugyanígy a 22. sz. táblán előforduló ▷▷–*pi-ka$_4$-⌜da⌝-bar-ma a-⌜ak⌝* ▷▷– *ak-ka$_4$-ia-še mu-iš-ši-in ⌜hu⌝-ut-⌜ti-ip⌝* «Biktabarva és a «segítők» (így Cameron!) készítették a számadást» kifejezést a 27. sz. táblán ▷▷– *pi-pi (sic)-ka$_4$-da-bar-ma* ▷▷– *ak-ka$_4$-ia-še mu-ši-in sík-ip* «Biktabarva (és) a «segítők» (így Cameron!) csinálták a számadást» változatban

[5b] [Korrektúra-jegyzet: Nagyon valószínű, hogy ebben a tekintetben Persepolisban hasonló volt a helyzet, mint általában az ókori keleti közigazgatási központokban, így pl. Tejšebainiban, ahol *Pjotrovszkij* kutatásai szerint »a gazdasági szükségletekre szánt helyiségeken és az élelmiszerkészleteket tartalmazó raktárakon kívül volt a citadellában sok olyan raktár is, amelyekben különböző tárgyakat: vas és bronz eszközöket és fegyvereket, dísztárgyakat, agyagedényeket, fakészítményeket, szőnyegeket őriztek«. Ld. По следам древних культур. Moszkva 1951. 99. — Ha a persepolisi kincstár épületeinek alaprajzát megvizsgáljuk (ld. *A. T. Olmstead:* History of the Persian Empire. XXVI. tábla a térképpel), akkor arra az eredményre jutunk, hogy itt is olyan raktár-rendszer lehetett, mint Tejšebainiban. Sajnos *E. F. Schmidt* publikációjához (The Treasury of Persepolis and Other Discoveries in the Homeland of the Achaemenians. Chicago 1939) nem juthattam hozzá, s így nem tudtam megállapítani, hogy a leletanyag alapján sikerült-e az ásatóknak a persepolisi kincstár-komplexum egyes épületeinek rendeltetését olyan világosan tisztázni, mint ez Tejšebainiban Pjotrovszkijnak módjában volt.]

találjuk. Nyelvi szempontból tehát semmi akadálya annak, hogy a szóbanforgó kifejezéseket a fentebb javasolt módon értelmezzük.

Érdemes ezzel a kérdéssel kapcsolatban még figyelembe vennünk a 16., 19. és 21. sz. táblák között megfigyelhető összefüggéseket. A 16. sz. tábla a persepolisi kincstárban dolgozó 13 számvevőnek utal ki fizetést Xerxes negyedik uralkodási évében a naptári év második és harmadik hónapjára havi fél sekelt. A 19. sz. tábla a persepolisi kincstárban és raktárban dolgozó 13 számvevőnek utalja ki hasonló nagyságú fizetését szintén Xerxes negyedik uralkodási évében, de a naptári év hetedik és nyolcadik hónapjára. Végül a 21. sz. tábla a persepolisi raktárban dolgozó 10 számvevőnek utal ki ugyanilyen fizetést szintén Xerxes negyedik uralkodási évében a naptári év kilencedik, tizedik, tizenegyedik és tizenkettedik hónapjára. Mint láthatjuk tehát, ez a három tábla tartalmi szempontból szorosan összefügg egymással és csaknem Xerxes egész negyedik uralkodási évére bepillantást enged a persepolisi számvevők fizetésének kérdésébe. Cameron, aki ezt az összefüggést világosan látta, egyenesen arra is gondolt, hogy a 16. és a 19. sz. táblákon ugyanarról a 13 számvevőről van szó. Ezt a feltevést el is fogadhatjuk, csak azt a következtetést nem szabad belőle levonnunk, hogy a három táblán a számvevők működési helyének megjelölése tárgyi szempontból alapjában véve egyet jelent. Ha ez így volna, akkor érthetetlen lenne, miért használtak az írnokok háromféle megjelölést, s miért jelöli meg a 48*a*. sz. tábla a számvevők működési helyéül külön az oszlopcsarnokot. Az is különös volna ebben az esetben, hogy miért csökken le a számvevők száma Xerxes negyedik évének kilencedik hónapjában Persepolisban 13-ról 10-re. Mindezek a nehézségek azonban egyszerre megoldódnak, ha a fentebb javasolt értelmezést fogadjuk el.

Ebben az esetben ugyanis a számvevők helyzetét Persepolisban a következőképpen képzelhetjük el. Persepolisban különböző helyeken dolgoztak számvevők: a kincstárban, a raktárban, az egyes munkálatoknál stb. A számvevők foglalkoztatása a szükségleteknek megfelelően történt, s éppen ezért számuk az egyes helyeken időnkint változott. A 16., 19. és 21. sz. táblák szerint Xerxes negyedik évében a naptári év második és harmadik hónapjában a persepolisi kincstárban 13 számvevő dolgozott. Ugyanennek az évnek a hetedik és nyolcadik hónapjában azonban már a raktárban és a kincstárban dolgozott összesen 13 számvevő. Az év első részében a kincstárban dolgozó számvevők egy részét tehát közben máshová irányították. Végül ugyancsak ennek az évnek az utolsó négy hónapjában magában a raktárban 10 számvevő dolgozott. Ha a 16. és 19. sz. tábla a Persepolisban foglalkoztatott számvevők összlétszámát adná meg, akkor az év utolsó hónapjaiban a kincstárban magában csak három számvevő dolgozott. Valószínű azonban, hogy Persepolisban több mint 13 számvevőt foglalkoztattak, mert a 18. sz. tábla ugyanebben az évben még egy számvevő-csoportról tesz említést, amelynek élén Biktabarva állott. Hogy a számvevőket valóban így irányították Persepolisban egyik munkahelyről a másikra, azt szépen igazolja a már többször említett 48*a*. sz. tábla. Ezen ugyanis az x+1—3 sorokban a következőket olvashatjuk: [▷▷— RUḪ^{idg} *mʃu-ši-in sùk-ki-ip* ▷— *i-ia-an.uk-ku.ma* ▷▷— *ma-u-úiš da-ma* «az oszlopcsarnokban számadást készítő embereknek, (akiket) Vahuš küldött». Mivel ugyanennek a táblának az 1. sora szerint ekkor Vahuš a persepolisi kincstárnok, világos, hogy az oszlopcsarnokban dolgozó számvevőket maga Vahuš, a persepolisi kincstár vezetője rendelte ki oda.

Mind e nyelvi és tárgyi meggondolások alapján tehát a 19. sz. tábla ▷– *ka*$_4$*-ap-nu-iš-ki.ma nu-da-nu-iš.ma* kifejezését a legnagyobb valószínűséggel «a kincstárban (és) a *nu-da-nu*-ban» fordítással adhatjuk vissza. Az egyetlen feltűnő jelenség a *nu-da-nu* szóval kapcsolatban az, hogy ezideig egyetlen olyan helyet sem ismerünk, ahol az épületeket jelző determinativum ki volna téve előtte. Ez még érthető azokban az esetekben, ahol a *ka*$_4$*-ap-nu-iš-ki* illetőleg a *kán-ṣa-iš* szavakkal együtt fordul elő, amelyek előtt ott van a determinativum. Más példáink is vannak ugyanis arra, hogy ilyen esetekben a második szó elől elmaradhat a determinativum. Így a 29. sz. táblán a következő kifejezést találjuk: 7—9. sorok: ▷▷– *kur-taš ka*$_4$*-ap-nu-iš-ki-ip* ⌜*a-ak* (?)⌝ *mar-ri-ip* «kincstári munkások és kézművesek». Itt a *mar-ri-ip* szó előtt szintén hiányzik a determinativum, holott más esetekben ezt kiírta a írnok, ld. pl. 3. sz. tábla 4. sor: ▷▷– ⌜*kur*⌝*-taš ap-*⌜*pa*⌝ ▷▷– *mar-r[i-ip]* «munkások, akik kézművesek» kifejezésében. Nehezen magyarázható meg azonban, az, hogy ahol a *nu-da-nu* szó egyedül fordul elő, ott miért nincs kitéve előtte a determinativum. A 11490. sz. erődítmény-táblán egyáltalán nincs előtte determinativum, a 21. sz. kincstári táblán pedig az írnok először kiírta, de azután — Cameron megfigyelése szerint — kitörölte a determinativumot. Lehet azonban, hogy mindennek nincs különösebb jelentősége. Más szavak előtt is elmarad olykor a determinativum. Így a 79. sz. táblán a 4. sorban a *kur-taš* szó elől is kimaradt.

Visszatérve már most a *nu-da-nu* szó jelentésének meghatározására, azok a helyek, amelyeken ez a szó a *ka*$_4$*-ap-nu-iš-ki* illetőleg a *kán-ṣa-iš* «kincstár» szavakkal együtt fordul elő, kétségtelenül azt bizonyítják, hogy e szónak is valamilyen épületet vagy helyiséget kell jelölnie. Ezt a jelentéskört még pontosabban körülhatárolja a 11490. sz. erődítmény-tábla, amelyen az «ez a számadás a *nu-tan-nu-ia*-ban (levő) . . . ijjakról» szövegrészletet olvashatjuk. Ha a 19. és az 56. sz. kincstári tábla adatai alapján következtetve a *nu-da-nu*-nak valamilyen épületnek vagy helyiségnek kellett lennie, akkor az előbb idézett szövegrész kétségtelenné teszi, hogy ez az épület vagy helyiség, amelyben számvevők dolgoztak s amelyben az ijjakat őrizték, csak valamilyen raktár lehetett. Így Cameronnak azt a sejtését, hogy a *nu-da-nu* szó jelentése 'raktár', csaknem a kézzelfogható bizonyosság fokára emelhetjük.

Ezt az eredményünket még inkább alátámasztja a *nu-da-nu* szó eredetének tisztázása. Ehhez mindenek előtt alakját kell pontosan meghatároznunk. Az idézett helyeken a következő alakokat találjuk:

19. sz. 6. sor: *nu-da-nu-iš.ma*
21. sz. 6. sor: *nu-da-nu-iš*
56. sz. 7. sor: *nu-da-nu.*⌜*ni*⌝
11490. sz. 1. sor: *nu-tan-nu-ia.iš*

Cameron ezekből az adatokból *nu-da-nu* illetőleg *nu-tan-nu-ia* alakot von el. Ez az eljárása azonban legfeljebb csak a *nu-da-nu-iš* és a *nu-tan-nu-ia.iš* alakok esetében látszik elfogadhatónak, feltéve, hogy a szóvégi *-iš* elemet vele együtt locativusnak tekintjük. A *nu-da-nu-iš.ma* adatból azonban minden valószínűség szerint *nu-da-nu-iš* nominativust kell elvonnunk. Ami a negyedik, *nu-da-nu.*⌜*ni*⌝ adatot illeti, ez az adott szövegösszefüggésben aligha lehet helyes. A táblán valószínűleg *nu-da-nu-iš* állott, azonban az *iš* balszélső felső ferde ékjele kitöredezhetett s így az írásjel hasonlóvá vált a *ni* írásképéhez, úgyhogy *ni*-nek lehetett olvasni. Sajnos ennek a Teheránban lévő

táblának a fényképét Cameron nem közli, s így nem győződhetünk meg közvetlenül ennek a feltevésnek a helyességéről. Mivel azonban a szóbanforgó írásjelet maga Cameron is sérültnek jelzi, nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy az 56. sz. tábla adatának helyes olvasata nem *nu-da-nu-⌜ni⌝*, hanem *nu-da-nu-⌜iš⌝*.

Kérdés már most, hogy a két helyen előforduló *nu-da-nu-iš* alak hogyan viszonylik a *nu-da-nu-iš.ma* és a *nu-tan-nu-ia-iš* alakokhoz. A szövegösszefüggés valamennyi helyen locativust kíván, s Cameron ezért úgy gondolja, hogy nemcsak a dativus-locativus suffixumával ellátott *nu-da-nu-iš.ma* alakban, hanem a másik két alakban is locativust kell látnunk. Ez a következtetés azonban egyáltalán nem szükségszerű, mert a kincstári táblák szövegeiben számos példánk van arra, hogy a locativus-suffixum nélküli alakok szerepelnek locativusi funkcióban. Így többek közt a ▷— *ba-ir-šá* 'Persepolis' szó esetében ez a jelenség igen sokszor megfigyelhető (ld. pl. 11. sz. tábla 5. sor, 12. sz. tábla 5. sor, 12*a*. sz. tábla 2. sor, stb.). Ezenkívül a *nu-da-nu-iš*, *nu-tan-nu-ia-iš* alakok végződéséhez kitűnő párhuzamot találunk az *Adukanaiša* óperzsa hónapnév elámi átírásaiban. Ezek közül a *Ḫa-du-kán-nu-iš* és a *Ḫa-du-kán-nu-ia-iš* változatok pontosan megfelelnek a *nu-da-nu-iš* és a *nu-tan-nu-ia-iš* alakoknak.

Ezek szerint tehát az eddig ismert adatokból a kincstári és az erődítménytáblák nyelvében *nu-da-nu-iš* és *nu-tan-nu-ia-iš* alakokra kell következtetnünk. Így bizonyos támpontot nyerünk e szó eredetére vonatkozólag. A kincstári táblák nyelvében ugyanis az óperzsa kölcsönszavaknál igen gyakori szóvégi *-š* hangot találunk még olyan esetekben is, amikor eddigi ismereteink alapján az óperzsában nem volt szóvégi *-š* hang. Elég itt az *am-ba-ráš* < óperzsa *ambara*, *áš-du-maš* < óperzsa *aštama*, *kur-ra-iš* < óperzsa *kara* stb. példákra utalnunk. Ezt figyelembe véve a *nu-da-nu-iš* és a *nu-tan-nu-ia-iš* szavakat nagy valószínűséggel óperzsa jövevényszavaknak tarthatjuk.

Ez a következtetés bizonyos mértékben ellentétben áll Cameronnak azzal az elgondolásával, hogy a *nu-da-nu-iš* szó az óperzsa *ambara* 'raktár szónak az elámi megfelelője.[6] Természetesen Cameron feltevése önmagától elesik abban az esetben, ha bebizonyosodik, hogy az elámi *nu-da-nu-iš* szó maga is az óperzsából való átvétel. Egy szempontból azonban mégis kell ezzel az elgondolással foglalkoznunk. Mint Cameronnak az elámi *ḫal-ma-ráš* ?< óperzsa **āruvariš* szóval kapcsolatos fejtegetéseiből kitűnik,[7] módszertani szempontból helytelennek tartja azt az eljárást, hogy egy elámi szót más óperzsa szó átvételének tartsunk, mint amelynek a bilingvis szövegekben a fordítása. Így szerinte az elámi *ḫal-ma-ráš* azért nem lehet a feltett óperzsa **āruvariš* átvétele, mert a párhuzamos óperzsa szövegekben mindig a *didā* szót találjuk a megfelelő helyeken, s így az elámi fordító bizonyára ezt, nem pedig a feltett **āruvariš*-t vette volna át. Cameronnak ez az elgondolása szemmelláthatólag szoros összefüggésben áll azzal az elképzelésével, hogy az Achaimenida-korabeli elámi szövegek óperzsa jövevényszavai onnan származnak, hogy ezeket a szövegeket óperzsából fordították.[8]

Bár kétségtelennek tarthatjuk, hogy ezen az úton valóban kerültek át óperzsa jövevényszavak az elámi szövegekbe, az semmiesetre sem valószínű,

[6] Persepolis Treasury Tablets. 117.
[7] Persepolis Treasury Tablets. 86.
[8] Persepolis Treasury Tablets. 19.

hogy valamennyi, az elámiban kimutatható óperzsa jövevényszó ilyen eredetű lenne. Van ugyanis több példánk is arra, hogy az óperzsa feliratok elámi változatában a fordító olyan óperzsa jövevényszót használt, amely nem azonos az óperzsa szövegben szereplő megfelelő szóval. Így Dareios bisutūni feliratában (I. col. 57—58. sor) az óperzsa *fratamā : martiyā : anušiyā* kifejezést a fordító az elámiban a ▽ RUH^{idg} *ap-pa ḫa-tar-ri-man-nu* fordulattal adta vissza. Ebben a *ḫa-tar-ri-man-nu* szó az óperzsa **adarimana* átvétele. A fordító tehát nem vette át az óperzsa fogalmazványból a közvetlenül kínálkozó, azonos jelentésű *anušiya* szót, hanem egy másik óperzsa szóval fordította le. Hasonló eset, amikor szintén a bisutūni feliratban (I. col. 49. sor) az elámi fordítás az óperzsa *māniyamcā* kifejezést a ▽ *kur-taš* szóval adja vissza, amely Cameron szerint[9] óperzsa **karta* alak átvétele. Egy további példát Dareios naqš-i-rustami feliratában találunk. Ebben (56—57. sor) az *aura-mazdāhā framānā* kifejezésnek az elámi változatban (46—47. sor) ^{an}*u-ra-maš-da-na te-nu-um* felel meg. Az elámi *te-nu-um* pedig itten az óperzsa **dainā* átvétele, a fordító tehát itt sem a magától kínálkozó *framānā* szót vette át, hanem azt egy másik, az elámiban valószínűleg már egyébként is használatos óperzsa jövevényszóval helyettesítette. A példákat még tovább folytathatnánk, de ebből is világos, hogy az elámi nyelv óperzsa jövevényszavait nem lehet egyszerűen fordítás során mechanikusan átvett kölcsönzéseknek tartanunk. Így még ha a *nu-da-nu-iš* szó valóban az óperzsa *ambara* 'raktár' szónak lenne is az elámi megfelelője, ez a körülmény semmiesetre sem teszi valószínűtlenné azt a feltevést, hogy szintén óperzsa kölcsönszó az elámiban.

Ha most a *nu-da-nu-iš* szó óperzsa eredetijét rekonstruálni akarjuk, akkor figyelembe kell vennünk, hogy a *nu* írásjel az elámiban ebben a korban óperzsa *na* és *ni* hangcsoport visszadására szolgál. Így a szó elámi hangalakja valószínűleg **nitanas* lehetett, s ez egy óperzsa **nidāna-* alakra mutat. Az ilyen módon feltehető óperzsa **nidāna-* szó könnyen magyarázható : az óperzsából egyébként is jólismert *ni-* praepositio és igei praefixum és az *apadāna-, daivadāna-* összetételekből ismert *dāna-* szó összetétele. Így a szó jelentésének a 'lerakás, lerakat, raktár' fogalmi kört határozhatjuk meg.[9a]

[9] Persepolis Treasury Tablets. 40—42. [Korrektúra-jegyzet : *Henning Gershevitch-nél* (Asia Major 2 (1951) 141 sk.) az elámi *kur-taš* szót sokkal valószínűbben egy feltehető óperzsa **garda-* 'ház' átvételének tartja.]

[9a] [Korrektúra-jegyzet : *Gershevitch* (Asia Maior 2 (1951) 143) a *nu-da-nu-iš* szót — anélkül, hogy érintené a vele összefüggő, fentebb és a következőkben tárgyalt különböző tárgyi és nyelvi problémákat — óperzsa **nidāni*-alakra vezeti vissza, s ezt szintén az óind *nidhāna*-óperzsa megfelelőjének tartja. A szövég kérdésével kapcsolatban Gershevitch Henning felismerésére hivatkozik (v. ö. Asia Maior 2 (1951) 135. lap 4. jegyzet), amely szerint az elámi *-nu-iš* végződés óperzsa *-ni-* tövek átírására szolgál, másrészt pedig párhuzamul idézi az avesztai *yaoždāni-, gaostāni-, aspō.stāni-* és *uštro.stāni-* szavakat. Ezzel a felfogással szemben azonban rá kell mutatnunk a következőkre :

1. Az idézett avesztai szavak az elámi *nu-da-nu-iš* óperzsa forrásának szóvégződése tekintetében semmit sem bizonyítanak, mert második tagjukban nem az óiráni **dāna-* szót tartalmazzák.

2. Hogy az elámi *-nu-iš* végződés óperzsa *-ni-* tövet írhat át, az régóta közismert tény többek közt a *Haxāmaniš* név elámi *Ha-ak-ka$_4$-man-nu-iš* átírásából. Tévedés azonban azt hinni, hogy az elámi *-nu-iš* végződést csak óperzsa *-ni-* tövek átírására használták. Az elámi *nu* írásjelet használták óperzsa *na* szótag visszaadására is, ld. pl. elámi *nu-ma-u-maš* < óperzsa *navama*, így a *-nu-iš* írásjelcsoport alkalmas volt óperzsa *-na-* tövek átírására is. Ilyen módon találjuk pl. az óperzsa *Viyaxna* hónapnévnek *Mi-kán-na-iš* mellett *Mi-kán-nu-iš* átírását. Az elámi *-nu-iš* átírás tehát semmiesetre sem dönti el, hogy óperzsa *-ni-* vagy *-na-* tővel van-e dolgunk.

3. Az elámi *nu-da-nu-iš* óperzsa eredetijének szóvégződése kérdésében döntő

A **nidāna-* 'lerakat, raktár' szót az óiráni nyelvekben eddig nem ismertük, egykori meglétét azonban a most tárgyalt elámi adatokon kívül valószínűvé teszi az is, hogy pontos megfelelőjét az óindben is megtaláljuk:[9a] *nidhāna-* 'das Niederlegen, Aufbewahren; Aufbewahrungsort, Behälter; Schatz, Hort'. Az óind szó egyúttal teljes mértékben igazolja a feltett óperzsa **nidāna-* 'lerakat, raktár' jelentését. Egy tekintetben figyelhetünk csak meg eltérést az óperzsa **nidāna-* és az óind *nidhāna-* között. Az óind szó neutrum, s így az óperzsában is neutrumot várhatnánk. Az elámiba azonban az óperzsa neutrumok rendszerint egyes nominatívusi alakban kerültek át, s így könnyen felismerhetők. Az óperzsa *aruvastam* az elámiban *ḫar-ma-[ás]-tam*$_4$, az óperzsa *xšaçam* szó *šá-is-šá-[um]*, az óperzsa **dauçam* pedig *da-u-šá-um* alakban jelenik meg. Ha az óperzsa **nidāna-* 'raktár' szó neutrum lett volna, akkor az elámiban **nu-da-nu-um* alakot kellene találnunk. E helyett azonban az elámi alak *nu-da-nu-iš*, s ez arra mutat, hogy az óperzsa szó masculinum volt. Ez az eltérés az óperzsa szó és óind megfelelője között feltűnő, de magyarázatunkat semmiesetre sem befolyásolja lényegesen. Anélkül ugyanis, hogy ennek az érdekes jelenségnek itten magyarázatát akarnánk adni, egyszerűen utalhatunk arra, hogy az óperzsában a *dāna-* szó többi összetételei (*apadāna-*, *daivadāna-*a) szintén hímneműek. Így a **nidāna-* szó nyelvtani neme az óperzsában szélesebb összefüggés keretébe illeszkedik bele.

Ami az eddig figyelmen kívül hagyott *nu-tan-nu-ia-iš* alakot illeti, ennek elámi hangalakja valószínűleg **nitaniyas* volt, s ebből óperzsa **nidāniya-* alakra következtethetünk. Ez a *nidāna-*szónak *-(i)ya-* képzővel való továbbképzése. A kérdés csak az, hogy ennek a továbbképzett szónak mi a jelentése, s ez a jelentés megfelel-e a szövegösszefüggésnek az erődítmény-táblák idézett helyén. Az *-iya-* képző elsősorban melléknevek képzésére használatos, azonban a vele képzett melléknevek semleges- és nőnemű, sőt olykor hímnemű alakjai főnévként is előfordulnak.[10] A **nidāniya-* alak tehát mint melléknév 'raktári', mint főnév pedig 'raktári anyag, raktári készlet', sőt esetleg 'raktár' jelentésű lehet. Ez a jelentés kitűnően illik az idézett 11490. sz. erődítmény-tábla összefüggésébe:

súllyal esik számításba az a körülmény, hogy e szó megfelelőjét az óindben *nidhāna-* alakban találjuk meg. E szókészleti egyezés ugyanis valószínűvé teszi, hogy ebben az esetben az indo-iráni korba visszanyúló szókészleti elemmel illetőleg szóképzéssel kell számolnunk. Az óind szó tanúbizonysága alapján tehát az óperzsában **nidāna-* alakot kell feltennünk. Ugyancsak emellett az alak mellett szól az a tény is, hogy az óperzsában az óiráni **dāna-* szó többi összetételei, mint *apadāna-*, *daivadāna-*, szintén *-na-* tövűek.

4. *Gershevitch* az óperzsa szó megfelelőjeként idézi a szaka *nyanaa-* 'kincstár' szót. Ha ez a szaka szó nem óindből való jövevény, mint ahogy *Leumann* (Abh. f. Kunde d. Morgenlandes XX. 3. 450) és *Konow* (Saka Studies. Oslo Etnografiske Museum Bulletin No. 5. Oslo 1932. 162) gondolja, akkor óiráni **nidānaka-* alakra kell visszavezetnünk. Így ebben az esetben a szaka szó is óperzsa **nidāna-* alak mellett tanúskodik. Mindezek alapján sokkal valószínűbbnek tarthatjuk az óperzsában a **nidāna-*, mint a **nidāni-* alak meglétét, s így az elámi *nu-da-nu-iš* alakot minden bizonnyal óperzsa **nidāna-* átírásának kell tekintenünk.]

[9b] [Korrektúra-jegyzet: *Gershevitch* i. h. *Henning* közlése alapján idézi a középperzsa *ny'n* 'kincstár' szót. Ez méginkább kétségtelenné teszi az óperzsa **nidāna-* szó egykori meglétét.]

[10] Ld. *H. Reichelt:* Awestisches Elementarbuch. Heidelberg 1909. 158; *A. Thumb—H. Hirt:* Handbuch des Sanskrit. I. Heidelberg 1930. 173; *R. G. Kent:* Old Persian. Grammar. Texts. Lexikon. New Haven 1950. 50.

mu-ši-in ḫi BAN^{idg} *e-ul.na nu-tan-nu-ia-iš*
«Ez a számadás a raktárkészlet(ben levő) . . . ijjakról».

Most röviden visszatérhetünk még arra a kérdésre, hogy a *nu-da-nu-iš* mennyiben lehet az óperzsa *ambara* 'raktár' elámi megfelelője. Eddigi vizsgálódásunk során arra az eredményre jutottunk, hogy az elámi *nu-da-nu-iš* szó maga is kölcsönzés az óperzsából, az óperzsa **nidāna-* 'raktár' szó átvétele. Természetesen könnyen lehetséges, hogy a **nidāna-* szó már korábban átkerült az elámiba, s ott meghonosodva alkalmassá vált az óperzsa *ambara* szó visszaadására. Ennek az elgondolásnak azonban ellene szól az a körülmény, hogy az óperzsa *ambara* szó szintén átkerült az elámiba. Ebből a tényből inkább arra következtethetünk, hogy az óperzsa **nidāna-* és *ambara* szó jelentése nem fedte egymást, s éppen ezért a *nu-da-nu-iš* szó az elámiban nem minden esetben volt alkalmas az óperzsa *ambara* visszaadására. Így önmagától vetődik fel az a kérdés, hogy az óperzsa **nidāna-* és *ambara* szó hogyan viszonylott egymáshoz jelentés szempontjából az óperzsa szókészlet keretében. Ezt a kérdést megfelelő mennyiségű nyelvi adat hiányában igen nehéz eldönteni, de a két szónak az elámiban való használatából legalább is bizonyos támpontot mégis nyerhetünk.

A *nu-da-nu-iš*, illetőleg a *nu-tan-nu-ia-iš* szó eddig ismert négy előfordulási helye közül csupán egy nyujt közelebbi adatot az ezekkel a szavakkal jelzett raktár vagy raktári anyag jellegéről. Ez a 11490. sz. erődítmény-tábla fentebb idézett helye, ahol »a raktárkészlet(ben levő) . . . ijjakról« van szó. A *nu-tan-nu-ia-iš* ezen a helyen világosan valamilyen fegyver- vagy hadianyagraktárt jelöl. Ezzel szemben az eddig ismert egyetlen helyen, ahol az *am-ba-ráš* szó az elámiban előfordul, a 15. sz. erődítmény-táblán »a raktár *(am-ba-ráš.na)* juhai és olaja« kifejezéssel találkozunk. Itt tehát az *am-ba-ráš* szó jelentése kétségtelenül 'élelemraktár'. Ennek a két helynek a tanúbizonyságából ilyen módon azt a benyomást nyerhetjük, hogy az óperzsában az *ambara* szó jelentése 'élelemraktár', a **nidāna-* szóé pedig 'fegyverraktár' vagy általában 'anyagraktár' volt. Ezt az eredményt alátámasztják az *ambara* szó későbbi történetére vonatkozó nyelvi adatok is. Ennek az óperzsa szónak, amelyet Cameron helytelenül normalizált *ambara* alakban, amennyiben tulajdonképpeni óperzsa alakjának **hampāra-*, normalizált óperzsa alakjának pedig **hapāra* alakot kell feltennünk, megvan a folytatása a középperzsában, az újperzsában s mint jövevényszó átkerült az örménybe, a szírbe és a talmudi arameusba is. Nézzük meg ezeket az adatokat :

pehlevi, pázend *anbār* 'heap, collection, store', turfáni pehlevi *'mb'rg* 'Speicher' ;
újperzsa *ānbār* 'Aufbawahrungsort, Speicher, Magazin';
szír *byt 'mbr'* 'Magazin' ;
talmudi arameus *'mbr'* 'grenier, magasin' ;
örmény *ambar, hambar* 'Speicher, Magazin, Vorrath (an Lebensmitteln)'.[11]

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy az óperzsa **hampāra-* szó folytatásának a közép- és az újperzsa nyelvtörténeti korszakokon át mindmáig megmaradt az 'élelem- vagy takarmányraktár' jelentése. Így nagy valószínűséggel fel-

[11] Ld. *P. Horn:* Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg 1893. 26 ; *H. Hübschmann:* Armenische Grammatik. I. Leipzig 1895. 95, 178 ; *S. Telegdi:* JAs 226 (1935) 229.

tehetjük, hogy az óperzsában is elsősorban ez volt a **hampāra-* szó jelentése, míg a **nidāna-* 'fegyverraktár'-t vagy általában 'anyagraktár'-t jelenthetett.

Az elámi *nu-da-nu-iš* és *nu-tan-nu-ia-iš* szavak eredetének és jelentésének tisztázása a kincstári táblák még egy helyének megértéséhez visz közelebb bennünket. A 9. sz. tábla végén a következő szöveget olvashatjuk :

19. sor PAB *55* ▷▷– *kur-taš* ▷▷– *li-p[ir-uk-ka$_4$]*
20. *tal-li-iš-da be-t[i-ka$_4$-maš-še]*
21. ▷▷– *nu-tan-nu-ia li-i[š-da du-me]*
22. ▷▷– *ir-da-ka$_4$-ia.ik-[ki.mar du]-*
23. *iš-da*

Cameron ezt a részt a következőképpen értelmezi, illetőleg fordítja :

«Total : 55 workmen. Hipirukka
inscribed (it), after it had been interpreted (?) ;
(by) Nudannuia it was given. The receipt
from Irdakaia
he received.»

E szerint tehát Cameron a ▷▷– *nu-tan-nu-ia* szót az előtte álló determinativum alapján személynévnek fogta fel, s mint a tábla szövegéhez fűzött magyarázataiból kiderül, úgy képzeli el tárgyilag a helyzetet, hogy Hipirukka írnok megírta ezt az okmányt, miután a szövegét lefordították neki (szerinte arameusból), Nudannuia pedig szétosztotta a kiutalt bért a munkásoknak (jelen esetben juhokat), s erről egy nyugtát kapott Irdakaiától. Ezzel kapcsolatban felveti még azután azt a feltevést, hogy Nudannuia esetleg ellátó hivatalnok lehetett. A szóbanforgó szövegrész — mint erre Cameron maga is rámutat — több, igen nehezen megoldható problémát foglal magában, azonban jelenlegi ismereteink alapján úgy látszik, hogy Cameron a tárgyi helyzetet helyesen ismerte fel, s a ▷▷– *nu-tan-nu-ia* szó helyes magyarázata még inkább alátámasztja elgondolását.

A ▷▷–*nu-tan-nu-ia* szót ugyanis aligha választhatjuk el a fentebb tárgyalt *nu-tan-nu-ia-iš* szótól, amely mint láttuk az óperzsa **nidāniya-* 'raktárkészlet' átvétele az elámiban. A *nu-tan-nu-ia* szó ugyanígy egy óperzsa **nidāniya-* alakot tükröz, azzal a lényeges különbséggel, hogy az előtte álló determinativum tanúbizonysága szerint valamilyen személyt vagy címet kell jelölnie. Az adott szövegösszefüggésbe már most egy hivatalnoki cím legalább ugyanolyan jól beleillik, mint egy személynév. Igen gyakori eset pl. a táblákon az *un-sa-ak* 'adminisztrátor' szónak hasonló, személynév nélküli előfordulása. Az összefüggés — mint Cameron helyesen érezte — a szóbanforgó szövegben azt kívánja, hogy a ▷▷–*nu-tan-nu-ia* szó mögött a munkásoknak a természetbeni bért kiosztó hivatalnokot keressük. Ezt a követelményt teljes mértékben kielégítjük akkor, ha a ▷▷– *nu-tan-nu-ia* szót az óperzsából átvett hivatalnok-megjelölésnek tekintjük.

A ▷▷–*nu-tan-nu-ia* szó által tükrözött óperzsa **nidāniya-*alakot ugyanis minden nehézség nélkül értelmezhetjük 'raktáros, raktárnok' jelentésűnek. Ebben az esetben is, akárcsak a **nidāniya-* 'raktárkészlet' szónál, a **nidāna-* 'raktár' szó *-iya-* képzős származékával van dolgunk. Ennek a melléknévnek főnévként használt hímnemű alakja minden további nélkül alkalmas lehetett a «raktáros» hivatalnok megjelölésére. Jó párhuzamul szolgál ehhez a **hampāra-*

szó *-ka-* képzős **hampāraka-* alakja, amelynek középperzsa folytatása hasonló jelentésben átkerült az örménybe: *hambarak* 'Austeiler, Spender'.[12] Nagyon valószínű tehát, hogy az óperzsában a **nidāniya-* 'raktárkészlet' szó mellett egy **nidāniya-* 'raktárnok' szóval is számolhatunk, s így a 9. sz. kincstári tábla szóbanforgó helyét a következőképpen kell fordítanunk :

»Összesen : 55 munkás. Hipirukka
írta, [Appišmanda] rendelete szerint.[12a]
A raktárnok kiadta. Nyugtát
Irdakaiától
kapott«.

Ha a ▷▷–*nu-tan-nu-ia* szó most adott magyarázata helyes, akkor feltűnő, hogy a szóbanforgó esetben a **nidāniya-* 'raktárnok' adja ki a munkásoknak a természetbeni bért (juhokat), nem pedig az elámi *am-ba-ra-bar-ra* által tükrözött **hampārabara-* vagy az örmény *hambarak* alapján feltehető **hampāraka-*. Ezt a jelenséget a rendelkezésre álló adatok kis száma miatt egyelőre nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. Lehetséges, hogy a **nidāna-* s ezáltal a **nidāniya-* szó fogalmi köre is szélesebb volt, mint a **hampāra-*, **hampārabara-* szavaké, s ilyen módon **hampārabara-* helyett a **nidāniya-* szót is lehetett használni.

Végeredményben a tárgyalt elámi adatok alapján a következő óperzsa szavakat kell feltennünk :

elámi *nu-da-nu-iš* < óperzsa **nidāna-* 'raktár'
elámi *nu-tan-nu-ia-iš* < óperzsa **nidāniya-* 'raktárkészlet'
elámi *nu-tan-nu-ia* < óperzsa **nidāniya-* 'raktárnok'.

A **nidāniya-* 'raktárkészlet' és **nidāniya-* 'raktárnok' szavak természetesen feltételezik a **nidāniya-* 'raktári' melléknév egykori meglétét is. Ezzel teljessé válik a **nidāna-* szó *-iya-* képzős származékainak köre. Hogy e származékoknak ilyen gazdagon szétágazó jelentései voltak, nem egyedülálló jelenség. Pontos párhuzamul idézhetjük erre az óindből a *kṣatra-* szó *-iya-* képzős származékainak jelentéseit :

óperzsa **nidāna-* 'raktár' — óind *kṣatra-* n. 'Herrschaft'
óperzsa **nidāniya-* 'raktári' — óind *kṣatriya-* 'herrschend'
óperzsa **nidāniya-* 'raktárnok' — óind *kṣatriya-* m. 'Herrscher'
óperzsa **nidāniya-* 'raktárkészlet' — óind *kṣatriya-* n. 'Herrschermacht'.

3.

pan-su-kaš

A *pan-su-kaš* szó a kincstári táblák egyik leggyakrabban előforduló szókészleti eleme. Jelentését Cameron kétségtelenül helyesen határozta meg : mindig a »sekel« megjelölésére szolgál. Eredetét azonban nem sikerült tisztáznia, bár felveti azt a gondolatot, hogy óperzsa jövevényszó lehet.

[12] *Hübschmann:* Armenische Grammatik. I. 178.
[12a] [Korrektúra-jegyzet : E fordítás részletes indokolását egyik következő közleményben fogom adni.]

A kincstári táblák szövegeiben a *pan-su-kaš* szó — mint Cameron összeállításából kitűnik — négyféle írásmóddal fordul elő:

1. *pan-su-kaš*. Ez a leggyakoribb alak, a legtöbb táblán ezt találjuk. Cameron megjegyzi, hogy ha ez a szó egy *p*-kezdetű óperzsa szó átvétele lenne, az elámiban *ban-su-kaš* alak volna a pontosabb átírása.

2. *pan-su-uk-kaš*. Ritkább alak, csak négy szövegben fordul elő. Különösebb jelentősége nincsen, csupán az előbbi alak változata.

3. *ba-pan-su-kaš*. Ez az igen érdekes alak csak egy helyen fordul elő, s Cameron valószínű feltevése szerint kísérlet arra, hogy a szókezdő hangot pontosabban meghatározza. Az írnok valószínűleg nem akart szakítani a hagyományos *pan-su-kaš* írásmóddal, azonban elébe tette a *ba* írásjelet, s ilyen módon juttatta kifejezésre, hogy a *ban-su-kaš* írásmód helyesebb lenne.

4. *ba-su-ka*$_4$. Egy helyen fordul elő. Itt az írnok szakított a hagyományos írásmóddal, s úgy látszik igyekezett pontosan átírni a megfelelő óperzsa szót.

Ami már most a *pan-su-kaš* szó írásbeli változatainak a megfelelő óperzsa szó hangalakjára vonatkozó tanúbizonyságát illeti, ezzel kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg. Az elámi *b* rendszerint óperzsa *p*-nek az átírása. A *ba-pan-su-kaš* és a *ba-su-ka*$_4$ írásmódok világosan arra mutatnak, hogy az irnok óperzsa *p*-t akart elámira átírni. Ezzel a megállapítással nem áll ellentétben az a tény sem, hogy a szót leggyakrabban *pan-su-kaš* alakban írták. A *pan* írásjel ugyanis kétségtelenül használatos volt óperzsa *pa* szótag átírására is. Az egyetlen példánk ennek az írásjelnek a használatára óperzsa szóban, az óperzsa *Kapada* 'Kampada, Média egyik kerülete' név elámi átírása: *Ka-um-pan-taš* egyúttal azt is világosan mutatja, hogy a szótagvégi *n* hangot ennél az írásjelnél ebben a korban nem ejtették.[13] Így nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a különböző elámi alakok mögött rejlő óperzsa szó hangalakját a legpontosabban a *ba-su-ka*$_4$ írásmód adta vissza az elámiban. Ebből kell tehát kiindulnunk az óperzsa eredeti keresésénél.

Cameron a *pan-su-kaš* szó óperzsa forrásának keresésénél a **panca* 'öt' (avesztai *pančа*, újperzsa *pänǧ* szóra gondolt, azonban maga is rámutat arra, hogy az elámi *s* (a *su* szótagban) nem adhat iráni *č* hangot vissza, s így maga is lehetetlennek tartja ezt a nagyarázatot.[14] Ennek a magyarázatnak ellene szól az is, hogy a *pan* írásjel az eddig ismert egyetlen példában óperzsa *pa* szótagot jelöl, s ezt a hangértékét a jelen esetben még alátámaszthatja a *ba-su-ka*$_4$ írásmód is. Kétségtelennek látszik tehát, hogy a *pan-su-kaš* szó óperzsa forrását nem **pansuka*, hanem **pasuka* alakban kell rekonstruálnunk. A kérdés már most csak az, hogy ez az alak hogyan magyarázható meg az óperzsában.

Az elámi *pan-su-kaš*, ^{ba}*pan-su-kaš* és *ba-su-ka*$_4$ alakok alapján feltehető óperzsa **pasuka* szó nem igen lehet más, mint az óiráni **pasu-* 'háziállat' *-ka*-képzővel továbbképzett alakjának óperzsa megfelelője. Ez a magyarázat

[13] *F. W. König* (Der falsche Bardija. Wien 1938. 86) és *R. G. Kent* (Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon. New Haven 1950. 178) ezt a helynevet Foy nyomán az idézett elámi átírásra támaszkodva *Kampanda*-nak olvassák. Mivel azonban a helynév régibb elámi alakja *Kanpateja* (ld. *König:* Der falsche Bardija. 86. lap 10. jegyz.), jóval későbbi görög alakja pedig *Καμβαδηνή* (Isidoros Charakenos, Mans. Parth. 5), kétségtelen, hogy az óperzsa alakot *Bartholomae*vel (AirWb. 436) és *Weissbach*hal (Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipzig 1911. 147) *Kampada*-nak kell olvasnunk.

[14] Persepolis Treasury Tablets. 37.

formai szempontból kifogástalan, kérdés azonban, hogyan válhatott ez a szó az óperzsában alkalmassá a »sekel« megjelölésére. Hogy erre a kérdésre választ adhassunk, nézzük meg közelebbről a *pasu-* szó használati körét. A szó jelentésére vonatkozólag az iráni nyelvekben a következő adataink vannak:

avesztai *pasav-* 'állat, háziállat', de különösen 'juh, kecske'; *pasuka-* 'háziállat'.

pehlevi *pah* 'állat' (Aveszta-komm.)

kurd *pez* 'juh'

afgán *psə* 'kecske és juh általános megjelölése', afgán B. *pᵃsə́*, *pesə́* 'kecskebak'

nyug. oszét *fus* ,kel. oszét *fəs* 'juh'

balūčī *pas*, *pʿas* 'kis háziállat'

sariqolī *piés*, *pés* 'juh'

waχī Sk. *pūs*, Sh. *pos* 'kos', Sh. 'kövér juh'

tālīšī *pas* 'juh'.[15]

Mint ezekből az adatokból látható, az óiráni **pasu-* szó megfelelőinek és középvagy újiráni folytatásainak jelentése világosan körvonalazható. Ez a szó az óiráni **staura-* 'nagy háziállat (szarvasmarha, ló, teve, szamár)' szóval szemben a kis háziállatok megjelölésére szolgált, s mint az újiráni nyelvek adatai bizonyítják, ezek közül is elsősorban a juhnak volt a megnevezése. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy az elámi *pan-su-kaš*, *ba-su-ka*$_4$ alakok alapján feltehető óperzsa **pasuka-* szónak is ez volt az eredeti jelentése. Így az a kérdés merül fel, hogyan válhatott az óperzsa **pasuka-* 'juh' szó a sekel megjelölésévé. Hogy erre feleletet adhassunk, nyomon kell követnünk, legalább is vázlatosan, a pénz kialakulásának folyamatát.

Közismert tény, hogy mind a mezopotámiai népeknél, mind pedig a különböző indoeurópai törzseknél a legrégibb értékmérők a kereskedelemben — azaz a pénz legrégibb formái a háziállatok, elsősorban a szarvasmarha és a juh voltak.[16] Az óind törzseknél a védikus korszakban a tehén,a ló és a juh a leggyakoribb fizetési eszköz. Az Avesztában különböző háziállatokban van megállapítva az orvosnak a gyógyításért fizetendő honorárium.[17] Az ógörög törzseknél a homerosi eposzok tanúbizonysága szerint a fő értékmérő a szarvasmarha volt. Az Ilias szerint egy háromláb 12 tehén érő (XXIII 705), egy ügyes rabszolganő értéke 4 tehén (XXIII 705), az Odysseia szerint pedig Laertes 20 tehén értékét adta Eurykleiáért (I 431).[18] Itáliában a pénz legrégibb formája szintén a szarvasmarha és a juh volt. A büntetések Rómában tehénben és juhban voltak kiszabva, s ezeket csak a *lex Aternia Tarpeia* számította át rézre. Hasonló volt a helyzet a keltáknál és a germánoknál. Az óír törvények

[15] Ld. *Bartholomae:* AirWb. 879,880; *Horn:* Grundriss der neupersischen Etymologie. 287; *G. Morgenstierne:* An Etymological Vocabulary of Pashto. 60; *G. Morgenstierne:* Indo-Iranian Frontier Languages. II. Oslo 1938. 535. *Horn* kételkedett a tālīšī *pas* 'juh' létezésében, azonban ma már hiteles feljegyzésből ismerjük ezt a szót, ld. Б. В. Миллер: Талышский язык. Moszkva 1953. 77.

[16] Ld. *O. Schrader—A. Nehring:* Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. I. Berlin—Leipzig 1917—1923. 371 skk.; *Fr. M. Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte des Altertums. Leiden 1938. 995; В. И. Абдиев: История Древнего Востока. 2. kiad. Moszkva 1953. 49 sk. A további irodalmat ld. *Heichelheim*-nél i. h.

[17] Vd. VII 41—43. Ld. ehhez *W. Geiger:* Ostiranische Kultur im Altertum. Erlangen 1882. 395 skk.

[18] Ld. *J. Hasebroek:* Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte. Tübingen 1931. 32 sk.

minden büntetést, szolgáltatást stb. tehénben szabtak meg. A germánoknál a büntetéseket szintén tehénben és lóban állapították meg. Kétségtelen, hogy a szlávoknál is a szarvasmarha volt a legrégibb és a legáltalánosabb értékmérő.

Míg azonban az indoeurópai törzseknél nagyon sokáig az «állatpénz» maradt a legfontosabb fizetési eszköz, addig Mezopotámiában már igen régtől kezdve egyre nagyobb fontosságú értékmérőnek számítottak a fémek. Természetesen ez a fémpénz egyelőre még nem érme alakjában jelenik meg, hanem súlyra mérik. A súlyra mért fémpénznek ez a formája lassanként elterjed azoknál a népeknél is, amelyek az ókori kelet államaival közelebbi kapcsolatba kerülnek. Ennek során ki kellett alakulnia bizonyos meghatározott viszonynak a régebbi állatpénz és az újabb súlyra mért fémpénz egységei között. Nem lehetetlen, hogy a régebbi állatpénz és az új fémpénz egységeit bizonyos mértékben összhangba hozták. Éppen ezért korántsem valószínűtlen az a feltevés, hogy a homerosi aranytalentum is a régebbi állatpénz valamelyik egységének (ökörnek vagy tehénnek) volt a pontos megfelelője.[19]

Az állatpénz és a fémpénz egységeinek ilyen szoros összefüggése teszi érthetővé azt, hogy több indoeurópai nyelvben az állatpénz megjelölésére használt szó a fémpénz elnevezésévé alakult át. Ez a helyzet a latinban, ahol a *pecunia* 'vagyon ; pénz', a késői latinban 'pénzérme, rézpénzérme' a *pecu* 'háziállat' szó származéka.[20] Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a gótban. Az óiráni **pasu-* 'juh', latin *pecu* szó gót megfelelőjének, a *faihu* szónak jelentése '*ἀργύριον, κτήματα, χρήματα* Geld'.[21] Ugyancsak a germán nyelvek területéről idézhetjük a gót *skatts* '*δηνάριον, μνᾶ*,', többesben '*ἀργύρια*' szót, továbbá ófríz *skett* 'Vieh, Geld' és ófn. *skaz* 'denarius' megfelelőit, amelyeknek az eredeti jelentése a velük összefüggő óbolgár *skotъ* 'Vieh' és óorosz *skotъ* 'Vieh' és 'Geld' szavak tanúbizonysága szerint szintén 'háziállat' volt.[22] A példákat nem lenne nehéz tovább szaporítani,[23] azonban ezekből is teljesen világos, hogy az óperzsa **pasuka* 'juh' szó 'sekel' jelentésének fejlődése az indoeurópai nyelvek területén széleskörű, csaknem általános érvényű jelenség keretébe illeszkedik bele.

Az óperzsa **pasuka* 'juh' szó 'sekel' jelentése tehát minden valószínűség szerint annak a nagyjelentőségű gazdaságtörténeti folyamatnak az eredménye, amelynek során a méd és perzsa törzsek a régebbi állatpénzről a mezopotámiai súlyra mért, majd később az érmévé vert fémpénz használatára tértek át. Ez így általánosságban jól érthető. Felmerül azonban az a kérdés, hogy miért éppen a sekel fémpénzegységet jelölték vagy nevezték meg a **pasuka* 'juh' szóval. Ennek a jelenségnek a magyarázatát valószínűleg abban kell keresnünk, hogy a perzsáknál a fémpénz megismerése és bevezetése alkalmával a régi állatpénz egységei közül a juh éppen összeesett a sekellel. Mivel pedig az állatpénzt és a fémpénzt hosszabb ideig egymás mellett használták, kézenfekvő volt a sekelt a vele egyértékű juh **pasuka* nevével jelölni. A kérdés csak az, hogy ez az elgondolás hogyan egyeztethető össze a gazdaságtörténeti adatokkal.

[19] Ld. e kérdésről *Schrader—Nehring:* id. m. 377 ; *Hasebroek:* id. h.

[20] Ld. legutóbb *A. Walde—J. B. Hofmann:* Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 3. kiad. 15. Lief. II. k. 272.

[21] *S. Feist:* Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. kiad. Leiden 1939. 135 sk.

[22] Ld. *Feist:* id. m. 429 ; *Schrader—Nehring:* id. m. 372.

[23] További irodalomra vonatkozólag ld. *Walde—Hofmann:* id. h.

Ha ugyanis a kincstári táblák adatai alapján megvizsgáljuk a sekel és a juh értékének egymáshoz való viszonyát, akkor azt találjuk, hogy 3 sekel felel meg 1 juh értékének. Míg tehát a táblák szövegei egyrészt kitűnő és világos példát nyujtanak a fémpénz mellett az állat- és terménypénz széleskörű és nagyarányú továbbélésére, addig adataik másrészt kizárják azt, hogy a **pasuka* 'juh' szó 'sekel' jelentése ebben a korban — Dareios, Xerxes, Artaxerxes korában fejlődött volna ki, amennyiben ekkor a juh és a sekel értéke nem 1 : 1, hanem 3 : 1 arányban viszonylott egymáshoz. Tudjuk azonban, hogy az ókori keleti államokban a mezőgazdasági termékek ára gyakran ingadozott. Így Urukban Sin-gašid uralkodása alatt 3 kur gabona volt 1 sekel értékű, viszont Hammurapi idejében már 1 kur gabona került 2 sekelbe, sőt még többe. A kassuk alatt 1 kur gabona ára 3 1/2 sekel, i. e. 990 és 950 között pedig egy éhinség alkalmával a 12 sekelt is eléri. Később azonban csökkennek a mezőgazdasági termékek árai, s Assurbanipal alatt a VII. században 1 kur gabona már csak 1/2 sekelbe kerül.[24] A mezőgazdasági termékek árának igen érdekes alakulását figyelhetjük meg az i. e. VI—IV. század folyamán is. Ez alatt az időszak alatt a fémpénz vásárló erejének fokozatos állandó süllyedése figyelhető meg. Figyelmen kívül hagyva most azt a kérdést, hogy ez a jelenség mennyiben függ össze az áraknak görög területen mutatkozó hasonló emelkedésével,[25] elég itt arra rámutatnunk, hogy az újbabilóni királyság korszakát alapul véve Dareios uralkodásának végéig a fémpénz vásárló ereje hozzávetőleg egyharmadára csökkent. Így az újbabilóni királyság korában 1 qa gyümölcsös ára 1 1/2 sekel, Kyros alatt 2 sekel, Dareios idején pedig már 2—3 sekel volt. Egy háznak a bére az újbabilóni korszakban 10 sekel volt, Kyros alatt ez 15 sekelre, Dareios alatt pedig 20 sekelre emelkedett, míg végül Artaxerxes idején 40 sekelt ért el.[26]

Ami már most a bennünket legközelebbről érdeklő állatárak, s ezek között is a juh árának alakulását illeti, a persepolisi kincstári táblák nagyszámú adatának bizonysága szerint egy juh ára vagy értéke Dareios alatt 3 sekel volt. Kyros uralkodása idején egy juh vagy kecske a babilóni dokumentumok tanusága szerint átlagban 2 sekel volt.[27] Végül van olyan adatunk is, amely szerint az újbabilóni korszak végén Nabunaid uralkodása alatt 1 juh 1 sekelbe került.[28] A juh árának alakulása az újbabilóni korszaktól Dareios uralkodásáig tehát világosan mutatja, hogy ez alatt az idő alatt 300%-os áremelkedés következett be. A mi szempontunkból most mindebből az a legfontosabb, hogy volt egy olyan korszak, amelyben a juh értéke azonos volt a sekel értékével, s így nyilvánvalóan ebbe a korba kell helyeznünk az óperzsa **pasuka* 'juh' szó 'sekel' jelentésének kifejlődését.

[24] Ld. *Heichelheim:* Wirtschaftsgeschichte des Altertums. 203 sk.; В. И. Авдиев: История Древнего Востока. 2. kiad. 85.

[25] *Fr. Heichelheim:* Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus. Jena 1930. 2.

[26] Ld. *A. T. Olmstead:* History of the Persian Empire. Chicago 1948. 82.

[27] *Olmstead:* id. m. 81.

[28] Egy újbabiloni dokumentum szerint egy templom gazdasági intézője három juhot adott el darabonként 1 sekelért Gimillunak, ennek a hírhedt szélhámosnak, ld. *Olmstead:* id. m. 72. Mivel Gimillut 538. szeptemberében vonták felelősségre gaztetteiért — tehát nem is egészen egy évvel azután, hogy a perzsák 539. október 13-án Babilónt elfoglalták —, kétségtelen, hogy hosszú bűnlajstromának nagy részét még Nabunaid uralma alatt követte el. Így valószínű, hogy fentebb említett juhvásárlása is még *Nabunaid* idejében történt.

A meglepő ebben csak az, hogy ez a korszak, amelyben az óperzsa **pasuka* 'sekel' jelentése létrejöhetett — éppen az újbabilóni korszak, nem pedig Dareiosnak, azaz az óperzsa birodalom gazdasági megszervezésének kora.[29] Az újbabilóni korszakban a perzsák még nem éltek önálló állami életet, hanem a méd állam keretébe tartoztak. A történeti fejlődést figyelembevéve tehát elsősorban a médeknél tehetnénk fel saját elnevezés létrejöttét a sekel megjelölésére. Az elámi átírások alapján feltehető **pasuka* 'sekel' szó hangalakja ezt a következtetést teljes mértékben igazolja. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a szó nem tartozhat az óperzsa eredeti szókészletéhez. Az óperzsában az ieu. **k̂*-ból fejlődött óiráni **s* megfelelője *ϑ*,[30] az óiráni **pasu-*, **pasuka-* szó megfelelője tehát **paϑu-*, **paϑuka-* lenne. Hogy az óperzsában a **paϑu-* alak egykor valóban meg is volt, azt kétségtelenné teszi a fentebb idézett középperzsa *pah* alak, amely egy óperzsa **paϑu-* hangtörvényszerű folytatása.[31] Délnyugatiráni nyelvterületen tehát az óiráni **pasu-* szó az Achaimenidák korában **paϑu-* alakban élt, s így ebből az elámi átírások alapján kikövetkeztetett **pasuka* 'sekel' szót nem származtathatjuk. Itt meg kell még jegyeznünk azt, hogy az elámi *pan-su-kaš*, *ba-su-ka*$_4$ alakok semmiképpen sem tekinthetők óperzsa **paϑuka* alak átírásának. Ennek az elámi átírása ugyanis **pan-tu-kaš* vagy **ba-tu-ka*$_4$ lenne.[32] Hogy az elámi átírások alapján feltett **pasuka* alak illetőleg ennek **pasu* alapszava viszont tényleg élt az északnyugatiráni nyelvterületen, azt meg a szintén fentebb közölt tālīšī *pas* 'juh' szó igazolja.

Ilyen módon tehát a persepolisi kincstári táblák szövegeiben olyan gyakran szereplő óperzsa **pasuka* 'sekel' jövevényszó történetét a következőképen rekonstruálhatjuk. A méd és a perzsa törzsek bevándorlásának és letelepedésének korában az óiráni **pasu-*, **pasuka-* szó megfelelője a médben **pasu-*, **pasuka-*, az óperzsában pedig **paϑu-*, **paϑuka-* alakban élt. Amikor az asszír birodalom felbomlása után a méd állam megalakult és Mezopotámia egy része a médek kezére került, a Mezopotámiában használatos súly- és pénzrendszerrel nyilvánvalóan a médeknek is közelebbről meg kellett ismerkedniök. Ennek során — szemmelláthatólag összefüggésben a sekelnek az újbabilóni királyságban akkor érvényben levő vásárlóerejével — a médben az állatpénz egyik legfontosabb egységének, a juhnak megjelölésére használt

[29] Az újbabilóni korszaknál korábbi időpontra nem igen gondolhatunk, mivel a későasszír korszakban s különösen Assurbanipal alatt a mezőgazdasági termékek árai még alacsonyabbak voltak. Évkönyveinek egyik helyén Assurbanipal a következőket mondja:

Rm.—Cyl. IX. 48 *ina ḳa-bal-ti mâti-ia gamallêmeš ina 1 šiḳli ½ šiḳli kas-pi*
49 *i-šam-mu ina bâb ma-ḫi-ri*
«országomban a tevéket 1 — [1] ½ ezüstsekelért adták el a vásárkapuban».

Ha Assurbanipal alatt a tevének az ára 1 — 1 ½ sekel volt, akkor a juh értéke ennek csak kis töredékrésze lehetett. Így tehát ebben a korban a **pasuka* 'juh' szó 'sekel' jelentése semmiképpen sem jöhetett volna létre.

[30] Ld. *Kent:* Old Persian. 33; *A. Meillet—E. Benveniste:* Grammaire du vieux-perse. 2. kiad. Paris 1931. 60 sk.

[31] A *ϑ* > *h* hangfejlődésre vonatkozólag ld. *P. Tedesco:* MO 15 (1921) 189.

[32] Ld. pl. az óperzsa *Θūravāhara* hónapnév elámi *Tu-ru-ma-ráš* átírását. Ugyanennek a hónapnévnek az elámiban van *Šu-ur-ma-ráš* alakja is. Ez a hónapnév méd **Sūravāhara* alakjának az átírása. *Cameron* elámi írásjeltáblázatában (Persepolis Treasury Tablets. 74 skk.) a *si* és *sa* írásjeleknek óperzsa *ϑi* és *ϑa* megfelelőjét is felsorolja. Ez azonban félrevezető, mert ezekben az esetekben az óperzsa szavak méd megfelelőinek elámi átírásával van dolgunk.

**pasuka-* szónak 'sekel' jelentése fejlődött, mivel abban a korban 1 juh értéke 1 sekel volt. Később, amikor Kyros a méd államot megdöntötte, s egész Elő-Ázsiát a perzsa birodalomban egyesítette, a perzsák átvették a médből a sekel **pasuka* nevét. Ez az átvétel nem egyedülálló jelenség. Közismert tény, hogy az óperzsa feliratok nyelvében számos méd jövevényszó van.[33] Ezeknek a hátterében az a történeti tény áll, hogy a perzsák a méd állam szervezetét nem semmisítették meg, hanem annak különböző intézményeit teljes mértékben felhasználták saját államuk megszervezésében.[34] Így érthető, hogy ennek a folyamatnak a során számos méd méltóságnév, hivatalos kifejezés, vallási terminológia és személynév került át az óperzsába. Ezek közé illeszkedik be szervesen a **pasuka* 'sekel' szó is. Kyros nyilvánvalóan államának gazdasági megszervezésében is a médek által megteremtett alapokra támaszkodott, s így ennek a fontos pénzegységnek a neve könnyen átkerülhetett az óperzsába.

A persepolisi kincstári táblák *pan-su-kaš*, *ba-su-ka*$_4$ 'sekel' szavának eredete tehát több szempontból is rendkívül tanulságos. Nemcsak az óperzsa és az elámi szókészletre vonatkozó ismereteink gyarapodnak ezáltal, hanem mélyreható történeti bepillantást nyerünk egyúttal az állatpénz és a fémpénz viszonyának kérdésébe, a méd állam gazdasági rendjének kialakulásába és ennek az újbabilóni királysághoz való viszonyába, végül pedig az óperzsa birodalom gazdasági szervezetének fejlődésébe és az ebben közrejátszó méd hatásokba is.

[33] Ld. *Meillet—Benveniste:* id. m. 8 skk.; *Kent:* Old Persian. 8 sk.

[34] Ld. Különösen *R. Ghirshman:* L'Iran des origins à l'Islam. Paris 1951. 109 sk. A médekre vonatkozólag v. ö. még *G. G. Cameron:* Histoire de l'Iran antique. Paris 1937. 187 skk., 227 skk. és *Olmstead:* History of the Persian Empire. 22 skk.

BORZSÁK ISTVÁN

ECHO VERGILIANA

Vergilius eklogáinak első sorai ott csengenek mindnyájunk fülében :

> *Tityre, tu* patulae recubans sub tegmine fagi
> silvestrem tenui Musam meditaris avena ;
> *nos* patriae fines et dulcia linquimus arva,
> *nos* patriam fugimus ; *tu, Tityre,* lentus in umbra
> formosam *resonare doces* Amaryllida silvas.

Tityrus és Meliboeus sorsának pregnáns szembeállításával a költő a Caesar meggyilkolása után újból fellángolt polgárháborúk viszontagságait és ellentétes feszültségeit érzékelteti a bukolika nyelvén. Vergilius maga is szenvedett ezektől az eseményektől, de csak óvatos kifejezésekkel tiltakozik az erőszak uralma ellen : «versei erőtlenek a fegyverekkel szemben, akárcsak a galambok, ha rájukcsap a sas.» (9, 11—.) Az első eklogában azért megmondja, hogy ki az a «jövevény, aki betelepedett kis földjére» (9, 2—: advena nostri possessor agelli) :

> *impius* haec tam culta novalia *miles* habebit,
> *barbarus* has segetes!

(1, 70—.) Tehát a perusiai háború idején nemcsak Lucius Antonius hivatkozott a *pietas*-ra a legiók katonai despotizmusa ellen való tiltakozásul, ill. a régi hatalom- és tulajdonviszonyok fenntartása érdekében, hanem mindazok, akiket a méltánytalan földelkobzások sujtottak. Azonban Vergilius — Lucius Antoniusszal és Fulviával ellentétben — nem Octavianusban látja minden rossz forrását, hanem ebben az eklogában is — akárcsak az ötödikben, vagy a *Caesaris astrum*-ot emlegető kilencedikben, — a caesarizmus valláspolitikáját propagálja. Veszélyeztetett exisztenciájának megmentését Octavianusnak köszönheti, ezért a *divinus adulescens* (Cic. Phil. 5, 43) működését az isteni erők megnyilatkozásának hirdeti (1, 41 : praesentes cognoscere divos). Ezért válaszol társának olyan határozott hangon (1, 6) :

> O Meliboee, deus nobis haec otia fecit.

De a továbbiakban nem a nyilvánosság elé lépő Vergilius ideológiai állásfoglalását óhajtjuk boncolgatni,[1] célunk sokkal szerényebb : a fentebb

[1] A fentebbi gondolatokat részletesen kifejti H. A. Машкин: Принципат Августа. 1949. c. könyvében, 232. sk. (A magyar kiadás 190. skk. lapjain.)

idézett néhány sor kalauzolásával Vergilius bukolikus-művészetének megértéséhez szeretnénk közelebb férkőzni.

Az első négy sor négy személymegjelölése *(tu, nos, nos, tu)* úgy fonódik egybe, amint azt a klasszikus római költészet vezéregyéniségétől már az eklogákban is elvárhatjuk : szimmetrikusan, de mégsem erőltetten. A szavak elhelyezésének ezt a harmóniáját csak a kiforrott aranykori képzőművészet formális és eszmei tökéletességével hasonlíthatnók össze — gondoljunk csak az Ara pacis Tellus-reliefjére, vagy a primaportai Augustus-szobor páncéljának ábrázolásaira, — magából az eklogagyűjteményből pedig csak egy sort ragadunk ki szemléltető példának (7, 12) :

hic virides tenera praetexit harundine ripas (Mincius), —

hely- állítmány
hatá- határozó alany
rozó tárgy

de találunk itt még egyebet is, ami eddig elkerülte a magyarázók figyelmét.

Az első öt sort Meliboeus mondja ugyan, de annak a Tityrusnak, aki az ő hontalan kivetettségével (nos patriam *fugimus*) szemben gondtalanul heverészik az árnyékban (*lentus* in umbra), és akinek a szavait nemcsak az erdő fái verik vissza, hanem önkéntelenül ő maga is megismétli leglényegesebb mondanivalóját : kettőjük sorsának összehasonlítását.

Meliboeus jó «rezonátor» : néhány sorral később Amaryllis bánatos jajveszékelését «visszhangozza» (1, 36—39) :

> mirabar, quid maesta deos, Amarylli, *vocares*,
> cui pendere sua patereris in arbore poma :
> *Tityrus* hinc aberat! *ipsae te, Tityre*, pinus,
> *ipsi te* fontes, *ipsa* haec arbusta *vocabant*.

Az első ekloga befejezése (1, 82—83) :

> ...et iam summa procul villarum culmina fumant,
> maioresque cadunt altis de montibus *umbrae*.

Az utolsó pedig így végződik (10, 75—77) :

> surgamus : solet esse *gravis* cantantibus *umbra*,
> iuniperi *gravis umbra;* nocent et frugibus *umbrae*.
> ite domum saturae, venit Hesperus, ite capellae.

[2] Ed. Norden az Aeneis VI. énekéhez írott kommentárjában behatóan vizsgálja a «szavak szimmetriáját» és «a vergiliusi hexameter festői eszközeit» (Verg. Aen. VI. Buch.[6] 1916. 391 sk., 413 sk.), «Az antik műpróza» függelékében pedig részletesen foglalkozik «a parallelizmussal, mint a költészet ősformájával» (Die ant. Kunstpr. II.[4] 1923. 813 : Der Parallelismus als Urform der Poesie und der Reim in Formeln) és a «szónoki rímmel» (u. o. 829 : Der rhetorische Reim in der quantitierenden Poesie des Altertums), de szűkebb problémánkra vonatkozólag semmit sem mond. Pozitív és negatív értelemben egyaránt tanulságos Paul Maury tanulmánya : Le secret de Virgile et l'architecture des Bucoliques (Lettres d'humanité 3 [1944] 71—147), amelynek mottóját mi is szívesen idézzük : sed nos, quos crassa Minerva dedecet, non patiamur abstrusa esse adyta sacri poematis, sed arcanorum sensuum investigato aditu doctorum cultu celebranda praebeamus reclusa penetralia (Macrobius, Sat. 1, 24, 13).

Itt persze nem közönséges visszhangról van szó, hanem olyan bekeretezésről, az egész gyűjtemény egységbefoglalásáról, mint ahogyan ezt magában a 10. eklogában is megfigyelhetjük : a bevezetés (1—8) is, a befejezés (70—77) is pontosan nyolc sor ; a bevezetésben Arethusa megszólítását halljuk (6—8) :

> incipe, sollicitos Galli dicamus amores,
> dum tenera *attondent simae* virgulta capellae ;
> *non canimus surdis: respondent* omnia *silvae.*

Az »*attondent simae*« visszhangzik a következő sor szavaiban : »*respondent silvae*«, mint ahogy a befejező sor is az első ekloga 74. sorát idézi a fülünkbe : *ite meae, felix quondam pecus, ite capellae.* Az árnyak emlegetése pedig nemcsak az első eklogát zárja le hangulatosan — az elején (1, 4) Tityrus még hűsölt *lentus in umbra* —, hanem helyénvaló az utolsó befejezésében is, akár önmagában, akár az egész Bucolica bekeretezéseként (mint az 1, 82—83 pendantja), akár pedig az első és az utolsó ekloga elején megpendített motívumok (az árnyékos fa tövében játszott pásztori dal) visszhangja gyanánt. A *gravis umbra* eredeti jelentésében »*ránehezedik*« a lombsátor alatt meghúzódó pásztorra, de a növényeknek is árt *(nocent; gravis umbra:* Lucr. 6, 783). A háromszoros ismétlés a «*gravis*» jelzővel nyilván ezt az esti elnehezülést, ugyanakkor az árnyékok óriásira nyúló hosszúságát akarja jelölni ; ugyanazt, amit a 2. ekloga vége felé is olvashatunk (2, 66—67) :

> aspice, aratra iugo referunt suspensa iuvenci,
> et sol crescentes decedens duplicat umbras...

Az utolsó vers még a sok hosszú szótaggal is a nap távoztával növekvő árnyak nyúlását érzékelteti... Hangulat szempontjából pedig szerepe ugyanaz, mint az Odysseia többször ismétlődő stereotyp soráé, amely egyúttal Telemachos pylosi fáradozásait is lezárja (3, 497) :

> δύσετο τ' ἠέλιος σκιόωντό τε πᾶσαι ἀγυιαί...

Tisztában vagyunk azzal, hogy az italiai nap az árnyékos fa alá kényszeríti a pásztort, és hogy ez a természetes szituáció a bukolikus költő számára is kötelező sablon maradhat. De most az első és a tizedik ekloga »árnyékos« és »visszhangzó« bekeretelése után nézzük közvetlen párjaikat, a másodikat és a kilencediket.

A második cselekvénye *inter densas, umbrosa cacumina, fagos* indul (2, 3) és az előbb idézett, festői sorokkal zárul (66—67). A kilencedik nem szokványos bukolikus vers, de a másodikból ismerős motívum — enyhe variációval — mindjárt az elején megcsendül (9, 7) :

> ... *et veteres, iam fracta cacumina, fagos.*

Lycidas csak a végén akar a bukolika szokása és előírása szerint énekelni (9, 60—) :

> ... hic, ubi densas
> agricolae stringunt frondes, hic Moeri canamus,

de Moeris inkább megvárja Menalcast.

Az egymásnak részleteiben is ennyire megfelelő két-két költemény nem véletlenül keretezi be az *eklogák* gyűjteményét, hanem nyilván tudatos *kiválogatás* és elrendezés eredménye.

A szerelmes pásztor jajongásának és a tücskök cirpelésének visszhangját találjuk a 2. ekloga 12—13. sorában, — közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy a tücsök görögül nemcsak τέττιξ, hanem ἀχέτας, ἠχέτης is (Hes., Erga 580 ; Aristoph., Av. 1095 ; Pax 1159 ; Arist., H. A. IV. 7 stb.), — az egész természet örvendezik Daphnis apotheosisának (5, 61—63) :

ipsi laetitia *voces ad sidera iactant*
intonsi montes, *ipsae* iam *carmina* rupes,
ipsa sonant arbusta : »*deus, deus ille,* Menalca!«

...*Te nostrae* Vare, *myricae,*
te nemus omne canet, —

ígéri pártfogójának a költő (6, 10—11), majd később Silenus dalában is az egész vidék visszhangozza a Hylast kereső argonauták kiáltozását (6, 43—: Hylan nautae quo fonte relictum clamassent, ut *litus «Hyla, Hyla» omne sonaret;* ugyanígy visszhangozzák Orpheus énekét, Eurydice nevét a Hebrus partjai : Georg. 4, 525—).

De még tanulságosabb ugyanennek az eklogának a befejezése (6, 82—86) :

omnia, quae Phoebo quondam meditante beatus
audiit Eurotas *iussit*que ediscere laurus,
ille canit *(pulsae referunt ad sidera valles),*
cogere donec oves stabulis numerumque *referri*
iussit et invito processit Vesper Olympo.

Ehhez a részhez még a finomfülű francia kommentár (Plessis-Lejay) is csak azt jegyzi meg, hogy a *iussit* megismétlése néhány soron belül «bizonyos hanyagságra vall.» (On peut y voir quelque négligence.) Csak arra nem gondolnak, hogy Silenus azt a *carmen*-t énekli, amelyet valamikor Phoebus »meditált ki« (mint Tityrus, 1, 2), hogy ezt hallgatta az Eurotas is és «megtanította rá» a babérfákat (mint Tityrus az erdőt Amaryllis nevére, 1, 5) ; a völgyek a csillagokig verik fel *(referunt)* a hangját, úgyhogy az este elközeledtével önkénytelenül kívánkozik elő — távoli visszhangként — nemcsak a *iussit*, hanem még a *referri* is. (V. ö. Georg. 3, 45 és 223.)

Ezt a visszhanggal való játékot nem Vergilius «találta fel.» Aristophanes a Thesmophoriazusaiban túlságosan is kiaknázza a benne rejlő komikai lehetőségeket. Az Andromeda módjára kikötött Mnesilochos kérdésére Euripides (1059) *Ἠχὼ λόγων ἀντῳδός ἐπικοκκαστρία*-nak mondja magát és az 1069. sortól kezdve Mnesilochos minden mondatának a végét échózza. A scholionokból tudjuk, hogy Aristophanes ezzel a jelenettel Euripidesnek az előző évben bemutatott Andromedáját figurázta ki. (Schol. ad Arist. Thesm. 1068 : *εἰσήγαγε κακοστένακτον τὴν Ἠχὼ ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ Ἀνδρομέδῃ.* A 114—118. töredéket l. Nauck Trag. Graec. Fragm.-jában.) Ugyanehhez a részhez jegyzi meg J. Van Leeuwen Thesmophoriazusai-kommentárjában (1904, 133), hogy Andromedának is csak az volt a társa, aki Philoktetesnek Lemnos szigetén : *πέτρας ὀρείας παῖς* (Eur. Hek. 1110), *ὀρεία δ'ἀθυροστομοῦσ' ἀχώ.* (Soph. Phil. 186—, cf. 1460 : *Ἑρμαῖον ὄρος παρέπεμψεν ἐμοὶ στόνον ἀντίτυπον χειμαζομένῳ.)*

Ugyancsak az Aristophanes-scholionokból értesülünk arról, hogy az Euripidestől inaugurált színpadi fogást Ptolemaios Philopator is felhasználta Adonis c. tragédiájában. Ebből nem maradt ránk töredék, viszont ismerjük Bion ἐπιτάφος Ἀδώνιδος-át, amelyben Adonis halálát siratja a visszhang is (1, 37—):

Αἰαῖ τάν Κυθέρειαν, ἀπώλετο καλὸς Ἄδωνις,
Ἀχὼ δ' ἀντεβόασεν: „ἀπώλετο καλὸς Ἄδωνις."

(V. ö. Mosch. Id. 3, 26— ; 55—.) Kallimachos is játszik a visszhanggal Lysaniasról szóló epigrammájában (Anth. Pal. 12, 43 [Wil. 28])[3]:

Λυσανίη, σὺ δέ ναιχὶ καλὸς καλός — ἀλλὰ πρὶν εἰπεῖν
τοῦτο σαφῶς, Ἠχὼ φησί τις: „ἄλλος ἔχει."

A hellenisztikus költészetben sokan megszólaltathatták ezt a játékos visszhangot, alexandriai mintára megy vissza Ovidiusnak is az a részlete, amely a Narcissus után hiába epedő Echo hanggá és kővé való átváltozását mondja el (Met. 3, 379—):

forte puer (Narcissus)...
dixerat «ecquis adest?» et «adest» responderat Echo.
hic stupet atque aciem partes dimittit in omnes,
voce «veni!» magna clamat, vocat illa vocantem.

(384) ...totidem, quot dixit, verba recepit.
perstat et alternae deceptus imagine vocis
«huc coeamus» ait, nullique libentius umqam
responsura sono «coeamus» rettulit Echo...

(390) ille fugit fugiensque »manus complexibus aufer!

«ante — ait — emoriar, quam sit tibi copia nostri.»
rettulit illa nihil nisi «sit tibi copia nostri.»

(V. ö. még a 495—501. sorokkal.) — Orpheus halálát is az egész természet gyászolja : a «*te*» három soron (Met. 11, 44—46) belül négyszer ismétlődik, majd valamivel később (52—):

flebile nescio quid queritur lyra, *flebile* lingua
murmurat exanimis, *respondent flebile* ripae.

Lucretius a „De rerum natura" negyedik énekében foglalkozik a visszhang (571 : imago verbi) tüneményével (4, 577—):

sex etiam aut septem loca vidi reddere voces,

[3] Egyéb példákat (az Anthologia Palatina-ból és az újkori költészetből) l. *M. Rubensohn:* Griechische Epigramme und andere kleinere Dichtungen in dt. Übers. c. könyvében. (1897, 125.) A modern példák (Secundus, Ronsard, Opitz, a magyar irodalomból Balassi, Gyöngyösi stb.) követése azonban messze vezetne tárgyunktól.

unam cum iaceres : ita *colles collibus ipsi*
verba repulsantes iterabant dicta referri.
(580) haec loca capripedes satyros nymphasque tenere
finitimi fingunt et Faunos esse loquuntur...
(586) et genus agricolum late sentiscere, cum Pan
pinea semiferi capitis velamina quassans
unco saepe labro calamos percurrit hiantis,
fistula *silvestrem* ne cesset fundere *musam.*

Ez már a közelebbvezet bennünket Vergilius pásztori echójához : Lucretius tárgyához méltatlannak érezhette az alexandriai játszadozásokat és csak diszkrét nyelvi eszközökkel érzékeltette a leírt fizikai jelenséget (*vidi reddere voces* ; *colles collibus ; verba repulsantes iterabant* dicta *referri*). Még tanulságosabb az a hasonlóság, amelyet Lucretius és Vergilius sorai közt megfigyelhetünk : a visszhangot verő helyek lakóinak — a kecskelábú szatíroknak, nympháknak és Faunusoknak — felsorolása közben Pan úgy jelenik meg, mint Vergiliusnál a rokonlényű Silvanus, majd ugyanez a Pan (Ecl. 10, 24—) :

venit et agresti capitis Silvanus honore,
florentes ferulas et grandia lilia quassans,
Pan deus Arcadiae venit...

Az utolsó lucretiusi sor pedig majd az első ekloga 2. sorában tér vissza : *silvestrem* tenui *musam* meditaris avena...

A kettő : a szabad természetben kint sípoló Pan és a visszhang — vagy a megszemélyesítve képzelt Echo — elválaszthatatlan egymástól az antikok tudatában. Ezért mondhatja Echót még a késői Nonnos is *Πανιὰς ὑστερόφωνος*-nak (Dion. 39, 130), és ezért szerepelhet Pan úgy, mint *πόσις Ἀχοῦς* (Anth. Plan. 4, 233). *Ἀρκαδικὰ θεός εἰμι*, — vallja magáról az Anthologia Planudea egy másik helyén (4, 156) Echo, míg pl. Propertius (I, 18, 20) Pant mondja *Arcadius deus*-nak, hogy utána mindjárt a visszhangot szerepeltesse : *a quotiens teneras resonant mea verba sub umbras!*

Így szerepelnek együtt egy athéni eredetű, de a fenéklapján latin felírást mutató agyagmécsesen is : a kecskelábú Pan egy fa tövében emelkedő sziklán ül, jobbjában *pedum*, balkezében a pásztorsípot *(syrinx)* tartja ; a fa ágai közt egy női mellkép — Echo.[4] A szituáció tehát ugyanaz, mint amit Vergiliusnak mind a tíz eklogájában találunk : *Tityre, tu recubans sub tegmine fagi*, cf. 2, 3 ; 3, 55— ; 4, 3 ; 5, 3 ; 6, 2 ; 7, 1 és 9— ; 8, 1 — a reggeli harmat miatt Damon egyelőre csak olajfabotjára támaszkodik : 16 ; — 9, 60 — és végül 10, 71—76, a 8.-ban leírt reggeli pásztordal esti pendantja.

[4] Az ábrázolást ld. *Fr. Wieseler:* Die Nymphe Echo. Eine kunstmythologische Abhandlung. 1854. elején és Roscher Myth. Lexikonában, I. 1213, *Baumeister:* Denkmäler 1.466 No. 514 nyomán. Leírását ld. *Wieseler:* 28. Hasonlóan jelenik meg a pásztor Apollo is Ovidius Metamorphosesében, 2, 681 : baljában *baculum silvestre*, a másik kezében *dispar septenis fistula cannis ;* — a Nemz. Múz. egy emlékén pedig a *Silvano silvestro* (így!) dedikáció mellett a sípját és pedumát kezében tartó kecskelábú, szőrös Pan ábrázolását láthatjuk (CIL III. 3499, v. ö. *Rómer-Desjardins:* A NM feliratos kőemlékei. XI 76). — Panra és Selénére magyarázza legújabban a mécsesábrázolást R. Herbig »Pan, der griechische Bocksgott« (1949) c. monográfiájában. (35. l. ; Pan és Échó : 34.)

Ott ül tehát a bukolikus költő az itáliai nap heve — *sol ardens* (2, 13) — elől az árnyékba húzódva, mint mythikus mintaképe, Pan, és játékával előcsalogatja az echót, —

Ἠχὼ πετρήεσσαν, ποιμέσιν ἡδὺ παίγνιον.

(Anth. Plan. 4, 154 ; ld. még Georg, 4,402 : *cum sitiunt herbae et pecori iam gratior umbra est;* Ovid. Met. 1, 681 : *aptam pastoribus umbram;* Iuv. 7, 8 : *Pieria in umbra.*) Ez a játékos echo cseng vissza az egész Bucolicában, és a visszhangot játszák meg a pásztori *carmen amoebaeum* egymásnak felelgető, nagyon is kiszámítottan improvizáló előadói is (7, 5) : *et cantare pares et respondere parati.*

De nem ok nélkül választotta Vergilius a bukolikus gyűjtemény első sorában szereplő pásztor nevét sem a kecskelábú Pan környezetéből : a Schol. Bern. szerint «*Tityrus* apud veteres Latinos et Graecos intellegitur *Satyrus.* Tityrus Siculorum lingua *hircus* dicitur, vel tityrus lingua Laconica *villosus aries* appellatur.» (Ugyanígy Serv. prooem. ad Verg. Ecl. 4, 7 Thilo ; ld. még a Theokritos-scholionokat is ad 3, 2 a : *τοὺς Σειληνοὺς οὕτως οἱ Σικελιῶται, ἄλλοι δὲ τοὺς τράγους, ἕτεροι δὲ τοὺς σατύρους,* 2 c : *τοὺς τράγους τιτύρους λέγουσι.)*

Az eddigiek alapján nem hisszük, hogy túllépjük az *acumen philologicum* számára engedélyezett határokat, ha a *lentus in umbra* kifejezésből kiindulva az *umbra* többszörös visszhangját is megpróbáljuk megmagyarázni. Az *ἠχώ* latin megfelelője *imago.* (Lucr. 4, 571 ; Verg. Georg. 4, 50 ; Ovid. Met. 3, 385 ; 434 stb.) Nyilván ezt fordítja vissza görögre Nonnos (Dion. 43, 218) : *παντοίων στομάτων λάλος εἰκών.* Az még nem sokat mond, ha Horatius a «játékos visszhanggal» kapcsolatban a Helicon «árnyékos» vidékeit és a thrák hegyeket említi, «ahonnan az erdők vakon követték Orpheus hangját.» (C. 1, 12, 3— : cuius *recinet iocosa* nomen *imago* aut in *umbrosis* Heliconis oris, aut super Pindo gelidove in Haemo, unde vocalem temere insecutae Orphea silvae.) De az *umbra*-nak *simulacrum* jelentése is van, ld. Cic. Off. 3, 17, 69 : veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus, *umbra et imaginibus* utimur ; De re publ. 2, 30, 52 : non *in umbra et imagine* civitatis ; Rab. Post. 15, 41 : *umbram* equitis Romani *et imaginem* videtis ; végül Tusc. 3, 2, 3 : est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata, ea est consentiens laus bonorum... ea virtuti resonat tamquam imago. Végül talán nem egészen véletlen, hogy a Codex Salmasianus két egymás után következő darabja az *umbra* és az *Echo* címet viseli (97—98, Anth. Lat. I 207. Riese).

Láthattuk, hogy a pásztori echo nem Vergilius kizárólagos találmánya, hanem hosszú költői gyakorlat eredménye. A komédia-író túlzásait, vagy az alexandriai iskola mesterkélt játszadozásait nem tekinthette követendő példának, mint ahogy Lucretius is csak diszkrét művészettel szólaltatta meg, amikor a természeti világ jelenségeinek magyarázása közben a visszhang tüneményére is sor került. De ahhoz, hogy valaki egy egész pásztordal-gyűjteményt keresztül-kasul fonjon a természet ölén elhangzó pásztori dalok visszhangjával és ezáltal az egész gyűjteményt változatosabbá, játékosabbá, ugyanakkor pedig még harmónikusabb elrendezésűvé tegye, olyan tehetség kellett, mint amilyen Vergilius volt, akit valóban *poetarum ingeniosissimus*-nak mondhatunk, anélkül, hogy ezt a dícséretet korlátoznunk kellene, mint

Seneca tette Ovidiusszal (Nat. quaest. 3, 27, 13) : ni tantum impetum ingenii et materiae ad pueriles ineptias reduxisset.

*

A római irodalom aranykorának delelőjén már Horatius panaszkodott a terjedelemben egyre növekvő, de értékben fokozatosan csökkenő költői termés láttán : scribimus indocti doctique poemata passim... (Epist. 2, 1, 117.) A feltörekvő újabb és újabb generációk számára Augustus kora maradt a példakép, de a magukét sem érezték alábbvalónak, és minden igyekezetük arra irányult, hogy új és még különb aranykort teremtsenek. A Vergilius-reminiszcenciákkal teletűzdelt einsiedelni bukolikus versek új aranykort (2, 22 : aurea regna) emlegetnek : Saturni rediere dies... casta fave Lucina, tuus iam regnat Apollo... (2, 23—38.) Mindenesetre az új Apollo nevét még ezekből is hamarosan eltüntették (1, 28) : *dignus utroque ⟨Nero⟩ stetit ostro clarus et auro.* (Coni. Buecheler, v. ö. E. Bickel, Gesch. der röm. Lit. 1937, 40.)

Augustus Apollo-kultuszának szinte paródiája az a Nerónak szánt, merész bók, amelyet Seneca az Apocolocyntosis-ban (c. 4) Phoebus ajkára ad : felicia lassis saecula praestabit, ille mihi similis vultu similisque decore, nec cantu, nec voce minor. 68-ban — görögországi »művészsikerei« után — Nero ugyanazon a diadalszekéren vonult be Rómába, mint annak idején Augustus. (Suet. Ner. 25, 1.) Seneca fogalmazta meg a trónralépő császár senatusi bemutatkozó beszédét is, amelyben Nero Augustus kormányzati elveihez való hűségét fejezte ki (Suet. Nero 10, 1 : ex Augusti praescripto imperaturum se professus), és a maga teljesítményeit glorifikálja már előre ugyancsak az Apocolocyntosis-ban : aurea formoso descendunt saecula filo. Nem is ok nélkül : nagyrészt az ő műve volt mindaz, ami miatt még Traianus is utánzásraméltónak jelentette ki a *Neronis quinquennium*-ot. (Aur. Vict. Caes. 5, 2, ld. K. Münscher, Senecas Werke. Phil. Suppl. XVI 1, 1922, 51.)

Maga Seneca tudatosan versenyre kelt pl. az augustuskori drámairodalommal, Caesius Bassus Horatius ódaköltészetével, Persius a horatiusi szatírákkal, Lucanus az Aeneis-szel (ha az einsiedelni bukolikus verseknek ő a szerzője, akkor az eklogákkal is) ; a Vergilius-tisztelő Columella a Georgica-t «egészíti ki» a De re rustica X. könyvében, és Calpurnius Siculus szintén Vergilius babérjaira pályázik, amikor pásztorkölteményeiben az «új aranykort» (1, 42 : aurea aetas) dicsőíti. Próbáljuk meg lemérni az értékkülönbséget az előbbiekben bemutatott vergiliusi műeljárás és Calpurnius külsőleges utánzása között.

A bukolikus szituáció mindenütt ugyanaz : az éneklő pásztorok a tikkasztó nap elől az árnyékba húzódnak, pl. 1, 19 : pariter successimus umbrae ; 2, 12— : convenit *umbrosa* quicumque *sub ilice lentus* (!) pascit oves, Faunusque pater Satyrique bicornes ; 3, 14— : has pete nunc salices ; 4, 2 : sub hac platano ; 4, 37 : per te *secura* saturi *recubamus* (!) *in umbra ;* 133— : Pan recolit silvas et *amoena* Faunus *in umbra securus recubat ;* 5, 2 : torrentem *patula* vitabant arbore solem ; 6, 2 : certavere sub his alterno carmine ramis ; v. ö. Buc. Einsiedl. 2, 12—.

Előkívánkozik a visszhang is (4, 27—) :

... certe *mea carmina* nemo
praeterquam his scopulis *ventosa remurmurat echo ;*

visszaverődik a pásztorsíp hangja (4, 75 : fistula resonare solet). — Ennyi az egész : kompozicionális szerepe egyiknek sincs sem az egyes költeményekben, sem a gyűjtemény egészében. Azt láthatjuk, amit az ezüstkori szatírairodalomban : Persius is, Iuvenalis is csak részletjelentőségű mozzanatokat tud hasznosítani a horatiusi örökségből, és veszni hagyja a legfontosabbat, a művészi szerkesztést.

Ugyanezt mondhatjuk el a még későbbi Nemesianus pásztorköltményeiről. Megtaláljuk ott is az obligát szil-, vagy bükkfákat (1, 31 : has ulmos potius fagosve petamus), a pásztorok a platán árnyékában panaszolják el keserveiket (2, 18 : sub hac platano maesti solacia casus alternant), Calpurniustól vett sorral «kerülik el a perzselő napot egy terebélyes tölgyfa árnyékában» (3, 2 : torrentem patula vitabant ilice solem), a nyárfa alá húzódnak (4, 1: populea Lycidas nec non et Mopsus in umbra), vagy még ugyanabban a költeményben a változatosság okából a szőlőlugas alatt folytatják a hűsölést (4, 46 : hic age pampinea mecum requiesce sub umbra). Dalukat visszhangozzák a mezők (1, 15 : te nunc rura sonant), az erdők (4, 41 : me sonat omnis silva), vagy a legérdekesebb rész (1, 72—) :

> silvestris te nunc platanus, Meliboee, susurrat,
> te pinus ; reboant te, quidquid carminis Echo
> respondet, silvae ; te nostra arbusta loquuntur.

De mindez csak megerősít bennünket sejtésünkben. A semmitmondó háttér előtt annál jobban kiemelkedik Vergilius kiszámított és mégis természetes, tudatos, de mégsem mesterkélt : *klasszikus* művészete.[5]

И. БОРЖАК

ECHO VERGILIANA

(Резюме)

Автор обращает внимание читателей на некоторые тонкости буколической поэзии Виргилия. Речь идет главным образом о возобновлении и продолжении поэтического приема »эхо«, встречающегося у Эврипида и Аристофана также, как и у современных поэтов. Этот прием в эллинистической поэзии превращался в праздную игру и пустую браваду, от которых поэты с именем всегда воздерживались. Виргилий знает этот прием и довольно часто употребляет его, но у него эхо никогда не звучит банально, не представляя собой никогда самоцель, а средство, подкрепляющее единство поэмы. В статье приведены примеры, которые наглядно показывают, как тесно связываются эхом соответствующие места в стихах и соответствующие стихи (I и X ; II и IX) в сборнике стихов.

[5] Franz Altheim legújabb könyvében (Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. 1950, 259.) a 2. eklogának egyrészt Theokritosszal, másrészt Calpurniusszal és Nemesianusszal történő egybevetése (Corydon. Wandlungen einer religiösen Idee.) részben a mi megfigyeléseinket is kiegészítheti. Kitér pl. Altheim Vergilius bukolikus versművészetének finomságaira (262, 10 ; az ekloga 50. sorával kapcsolatban : *mollia luteola pingit vaccinia caltha*) ; Calpurnius és Nemesianus tudatos, de csak külsőségekre szorítkozó utánzására (264) ; arra, hogy »Nemesianus széttörte az ekloga ideális szerkezetét« (265), erejétől csak »költői tartalom nélküli szóvirágokra« (264 : Floskel ohne dichterischen Gehalt) telt. — Rendkívül tanulságos a mi szempontunkból is T. A. Красоткина: «Фольклорно-бытовые корни буколического состязания» c. tanulmánya : VDI 1948/2. sz. 208-212 ; Calpurniusról és Nemesianusról : 211—212. lap. [Magyarul : Szovjet ókori történet 1. (1952) 73—78.]

Тонкое чувство такта и непогрешимое владение художественностью слова ставят Вергилия в ряд классических поэтов-художников, резко отличая его от imitatores, servum, pecus, о чем свидетельствуют многочисленные недостатки, наблюдаемые у эпигонов буколической поэзии в отношении эхо.

I. BORZSÁK

ECHO VERGILIANA

(Résumé)

Le présent essai a pour but d'attirer l'attention sur certaines finesses de l'art bucolique virgilien. Il s'agit notamment du rôle de l'»écho« dans plusieurs passages des Eclogues, c'est-à-dire du renouvellement d'un jeu poétique dont les origines remontent à Euripide et à Aristophane et dont il serait facile de suivre l'application jusqu'à l'âge moderne. Dans la poésie hellénistique l'écho était devenu une sorte de jeu gratuit ou de »gageure« ; vis-à-vis de ces excès les vrais poètes prenaient une attitude négative. Quant à Virgile, il recourt souvent à l'écho, mais d'une manière très discrète et sans en faire un but en soi. Bien au contraire, dans son art, l'écho devient un moyen de faire ressortir l'unité des églogues. Les citations latines montrent d'une manière frappante que les vers et les motifs qui se répondent sont intimement liés entre eux et qu'ils servent à unir tantôt les parties constitutives d'un poèmes tantôt tel ou tel poème et son pendant (cf. les écl. I et X, II et IX). C'est précisément ce procédé savamment appliqué qui rend Virgile un poète classique et qui le distinguera toujours des *imitatores, servum pecus.* Sous ce rapport comme à bien d'autres égards les bucoliques tardives n'atteigneront point ce degré de la perfection.

MARÓT KÁROLY

„DUO CRIMINA: CARMEN ET ERROR"

Nemrég jelent meg Fr. Altheim «Római vallástörténetének» — a szerző harmadik ilyen című munkájának — a záró, II. kötete.

Ezek a munkák, ha vannak is bennük azonosan megismétlődő részek, legtávolabbról sem tekinthetők egyazon opus új vagy bővített kiadásai gyanánt. Közös bennük, hogy mind a három kifejezetten és eleve lemond a kézikönyv vagy kivált a kimerítő anyagösszefoglalás ambiciójáról: nem vállalja Wissowa klasszikus Religion und Kultus der Römer-jének (1912.[2]) a pótlását, amelyet erősen megtépáz, sok ponton megcáfol és anyagában is meghalad. Mindig új bennük, hogy Altheim kiadásonként más-más, szűkebbkörű célt vagy célokat tűz maga elé, amelyekkel inkább csak alappilléreket készít magának kézhez egy majd megírandó vallástörténeti összefoglalás számára. A folytatólagos kiadások — másszóval — egy mindig épen a legizgatóbb mélységeket kutató, kivételesen termékeny szerzőnek, mindig a pillanat és a maga fejlődése időszerű fokozatát letükröző, hatalmasan megnőtt esszéit jelentik a vallás és a történelem bizonyos aktuális határkérdéseiről.

Itt természetesen nem tekinthetjük feladatunknak egy ilyen arányú és irányú kísérlet kritikai értékelését, egyedül azt kívánjuk megmagyarázni, hogyan kerülhetett bele a címben jelzett Ovidius-probléma Altheim római vallástörténete utolsó kiadásának összefüggésébe.[1] A három kiadás közül nevezetesen a legnagyobb feltűnést keltett elsőben (a Sammlung Göschen három szerény kötetkéjeként, 1931—33. közt megjelent Römische Religionsgeschichte-ben) a W. F. Otto iskolájából ki- és túlnőtt fiatal szerző a római vallástörténet kezdeteit tárgyalva az újabb ásatások, nyelvtörténeti szakismeretek és politikai ill. vallástörténeti — persze néha túlmerész — következtetések eredményeivel valóban megingatta a Mommsen-iskolától felépített konstrukció alapjait. Főproblémái itt a kezdetek, vagyis a legrégibb római istenek rendszerének revíziója, a római történelem új periodizálása, a di indigetes és novensides Wissowa-féle felfogásának elvetése[2] és ehhez hasonlók voltak. Ennél rendszeresebb és gazdagabb az 1938-ban A History of Roman Religion címen Londonban, H. Mattingly fordításában megjelent, több, mint felével terjedelmesebbre nőtt változat, amelyben lényeg- és formakérdések, főleg az óitáliaival és a görögg el szembeállított »római istenfogalom« és ezzel párhuzamosan a római nagyság kérdése kerültek a vizsgálódás középpontjába.

[1] Der Fall Ovid, II. 1953. 254—262. 11.

[2] V. ö. *Marót:* Zum römischen Managlauben, II, 1943, 7 kk. = (E Ph K 1946)

E felfogásban azonban, sőt előzőleg más összefüggésekben is[3] elő volt már készítve az új alapgondolat és célkitűzés, amelynek szolgálatába Altheim harmadik, most befejeződött kiadását[4] állította. Kutatásai folyamán nevezetesen arra a meggyőződésre jutott, hogy *nem* (amint eredetileg tanította) a kezdet bimbózásában kell a római vallás tulajdonképeni és igazi képét keresni. Ez a kép jól megnézve — mondja mostan — már csak azért is helytelen volna, mert a legrégibb naptár ismeri már bizonyos idegen (etruszk, görög) istenek kultuszait is, holott az igazi kezdetek szükségkép csak (?) annak lehettek az őstörténete, amit egyedül szabad *a* római vallásnak és vallástörténetnek tekintenünk. Az igazán »római« vallásos gondolkozás tehát — így Altheim — a valóságban a római nagyság fokozatos érvényesülésével haladva, Caesar és Augustus korában teljesedett ki ; ugyanúgy, ahogy a birodalom, a költészet és a történetírás is. Ehhez képest azonban ennek a harmadik «Római Vallástörténetnek» különösen a II. kötete, célkitűzésével és hozott anyagával megint merőben új, szerzőnk régebbi felfogásait meghaladó kérdésfelvetésnek tekintendő, amelynek megválaszolásában jelentős szerepet kellett kapnia Augustus önéletrajzának, az Augustus-kor nagy költői, vagyis Vergilius és Horatius egyes helyei interpretálásának ; de helyet kellett kapnia többek között és különösen Ovidius, az augustusi vallásos programmhoz (Altheim szerint a katexochén római vallásossághoz) való, végeredményben negatív előjelű viszonyulása kérdésének is.

Az ötven éves Ovidius éppen élete főművei : a Fasti és a Metamorphoses csiszolgatásával volt elfoglalva, amikor i. u. 8-ban, késő ősszel, Augustus, a hivatalos út megkerülésével (nec... decreto senatus, nec selecto iudice, ahogy a költő Tristia II, 131 k. írja), hirtelen a messze Fekete-tenger partján, a mai Constanza helyén fekvő, egészségtelen klímájú, alig pacifikált kereskedő városkába, Tomiba, a geták és szarmaták közé relegáltatta.

«Causa meae cunctis nimium quoque nota ruinae
Indicio non est testificanda meo»

— így hárítja el magától Ovidius Tr. IV, 10, 99 k. a neki nyilván nem tulságosan kellemes részletezgetést (v. ö. Tr. II, 208k. ; Ex Ponto II, 2, 59 k.). Ahol mégis alkalmilag célzást tesz valami okra, homályosan »error«-t (mint Tr. IV, 10, 90) vagy «carmen et error»-t (mint Tr. II, 207 : Perdiderant cum me duo crimina : carmen et error) vagy a sértett princeps haragját (laesi principis ira, Tr. IV, 10, 98) emlegeti, utóbbit — úgy látszik — csak mint a két ok: az error és carmen eredményét.

A két ok közül — máig általában úgy tartják — csak az error mivoltát illetően van véleményeltérés. Némethy Géza pl., sokakkal együtt, politikai hibát, esetleg Agrippa Postumus érdekében való intrikálást tartott valószínűnek ; [5] de nehéz a teljesen költészetének élő Ovidiust politikai kalandokba

[3] V. ö. ehhez Faj és fejlődés az ethnológiában, Ethnogr. 1936/XLVII, 252—262 ll. olvasható kritikámat az ott tárgyalt és ahhoz hasonló munkaelveknek inkább irodalmi, sőt költői, semmint tudományos voltáról.

[4] Römische Religionsgeschichte, Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden-Baden, I, 1951 ; II, 1953.

[5] Videtur O. per Fabium et Marciam cognovisse Agrippam Postumum fuisseque eius cultorem, et, cum Agrippa iram Augusti in se vertisset, hac amicitia inductus fecisse una cum aliis Agrippae amicis pro salute Agrippae tale quid, quod iram Augusti in se quoque verterit (Comm. exeg. ad Ov. Tr. 132 kk. ; az idézet a 136. lapon).

beleképzelnünk. Egyébként a különféle, néha igen gyenge alapokon álló feltevéseknek a listáit Bayle (1820.), Cocchia (1902.), Schanz-Hosius II, 209 és főleg E. Martini, Einleitung zu Ovid, 1933, 7 k. 1. állították össze.[6] Döntőnek az látszik, hogy maga Ovidius is (Tr. II, 103 ; III, 5, 49) céloz valami bűnre, amelynek tanúja lett, s amelyet Tr. II, 133 és 209 szerint a császári család egyik tagja követett el. De a relegálás bizonyos körülményei is, hogy t. i. Ovidiusnak azonnal, télvíz idején (v. ö. Tr. I, 3, 5 k.) és olyan messzire kellett távoznia, igazolnak egy olyanféle sejtelmet : mintha Augustus intézkedései a költő indiszkrétiójának a lehetőségét akarták volna elvenni. Sőt, ha a közfelfogást követve a második oknak a lasciv Ars Amatoria erkölcsromboló hatását fogadjuk el, akkor közelebbről az a feltevés is valószínűbb lesz, hogy az illető családtagtól elkövetett bűnnek erkölcsi természetűnek kellett lennie.

Ami ezt a második, »nemkétséges« okot illeti, a Tristia II. könyvének több helye, valóban, mintha kétségtelenné tenné, hogy Ovidius carmen-t mondva az Ars Amatoriát érti, qua turpi carmine factus arguor obsceni doctor adulterii (Tr. II, 211 kk. stb.) Ezért gondolja Bayeux óta (1788.) a legtöbb mértékadó tudós — köztük az orosz M. Pokrovszkij is[7] — hogy Ovidius valószínűen arról a házasságtörő viszonyról szerezhetett valami tudomást, amelyet Iulia minor, Augustus unokája, L. Aemilius Paulus felesége, D. Silanusszal folytatott, sőt ezt akaratlanul, esetleg épen erkölcstelenségre, adulteriumra csábító carmen-je, az A. A. kiadásával, elő is segíthette. S gondolhatják annál valószínűbben, minthogy Augustus ugyanebben az esztendőben Iuliát is kiutasította Rómából (Tac. Ann IV, 71), míg Silanus már előbb önkéntes számkivetésbe távozott (u. o. III, 24).[8]

A két ok tehát, így rekonstruálva a történeteket, mintha valóban a legrövidebben és legtalálóbban adná meg az Ovidius relegációjának feltehető, akkor «mindenkitől» ismert előzményeit. A carmen-okot illetőleg egyedül tehető ellenvetés, amit sokszor hangoztattak is, az, hogy az Ars Amatoria akkor, amikor Augustus »ürügyül« használta fel Ovidius eltávolítására, már nyolc ill. kilenc éve megjelent, illetve ismert volt. A magunk részéről — valóban — régen éltünk azzal a gyanúperrel, hogy bár az Ars Amatoria kétségtelenül tömény erotikus költemény, Augustus erre nyilván csak pars pro toto vagy a potiori hivatkozhatott, mert Ovidiusnak minden, a Fasti-ig megjelent elégiakötetére is, ép oly joggal hivatkozhatott volna. Az Amores ránkmaradt, bizonyára lehiggadtabb második kiadása is festi már a nők megvásárolhatóságát (pl. III, 8, 64), kipellengérezi a leno maritust (II, 19, III, 14 eleje) stb., sőt III, 4, 37 kk. olyan célzást is megenged magának, mintha az adulterium kvázi nemzeti hagyomány volna Rómában. Ugyanígy pl. már Helena Parishoz írt levelében (Heroid. XVI ;) is lenociniummal látszik férjét megvádolni, aki elutazva ballépése útját egyengette, úgy, ahogy ezt a vádat az A. A. II, 365 kk. mindenesetre még élesebben a jelenre vonatkoztatva fogal-

[6] Már itt meg kell jegyeznem, hogy fentiekben érzékenyen nélkülöztem, *H. Fränkel*, a Gnomon 1949, 44—57. 11. olvasható ismertetése szerint nélkülözhetetlen könyvét : Ovid, A poet between two worlds, Berkley and Los Angeles, University of California Press (Sather Classic. Lectures 18.) 1945.

[7] Neue Beiträge zur Charakteristik Ovids. Philologus, Supplementband XI. Heft 3. 1909. főleg 375—381.

[8] Bár könyvét nem láttam, mintha *Trozzi*, Ovidio e i suoi tempi, Catana,1930, 211 k. messze menne, amikor oknak Iulia minornak fivérével, Agrippa Postumusszal elkövetett adulterium incestuosumát teszi fel ; de a lényegen ez a feltevés sem változtat.

mazza meg.[9] Nem lehet kétséges egyszóval, hogy Ovidiusnak a hellénisztikus ízlést elrómaiasító Propertius és Tibullus érzéki τρυφή-jén túlmenő, összes fiatalkori elégia-kötetei, az idők fordulása és a költő virulens fiatalsága miatt is, fokozottabb mértékben, ugyanazt a túlfűtött, fertőzött, fülledt levegőt terjesztették, amely az Augustus politikájától megkövetelt vonal irányát — a legtávolabbról sem erősítette.

De vajjon csak a Fasti-ig írt elégiák voltak valóban ilyenek? Itt van az a pont, ahol Altheim éles és meggyőző Ovidius-szemlélete tovább lendít bennünket. Ha ugyanis eltekintünk azoktól az idealisztikus sallangoktól, amelyekbe állítását beöltöztette, meggyőződésünk szerint fején találta a szöget: a Fastiban az erotikus-raffinált jelenetek szakadatlan egymástkövetései, az Augustus-programmtól piedesztálra emelt ősi római istenek tiszteletlen »elerotizálásai«, amikbe Ovidius — a maga lényegét adva — nemcsak hogy minduntalan beleesik, de egy-egy róluk szóló vaskos históriát bántó módon kétszer-háromszor is, kéjelegve mintegy, megismétel,[10] a princepsnél aligha eshettek a Fasti javára latba.[11] Ellenkezőleg: csak még inkább meggyőzhették őt a költő javíthatatlanságáról, politikai használhatatlanságáról. Nem mintha az érzékiség vaskosságát sokalta volna; ezt a régiek nem a mi normáink szerint értékelték, hiszen alkalmi szókimondásukban nem hogy Catullus vagy Tibullus vagy Propertius, de Horatius epodosai, satirái, a Vergilius-féle Catalepton obscén Priapea-i sem maradnak el Ovidius mögött. Költőnk hangját a princepsnek másért, azért kellett elnémítania, mert programmja alapelveit ásta alá, sőt itt-ott észrevehetően támadta is. Az — szóval, — amit a készülő Fastiból megismerhetett, feltétlenül elég volt, hogy megerősítse őt régi meggyőződésében: Bármennyire akarta és törekedett is Ovidius, hogy Naptárával az »aulikus« programmot és különösen a vallásos megújulás tervét szolgálja, ezt a helyes célkitűzést is csak a maga bosszantóan ismert, nem kívánatos stílusában — többet ártva, mint használva — tudta megvalósítani. Ovidiusnak tehát jószándéka ellenére is el kellett tűnnie, ha a princeps mérlegelése szerint és kegyéből meg is tarthatta vagyonát és költeményeit is csak a nyilvános könyvtárakból vonták be.

*

Fűzzünk röviden ezekhez a gondolatokhoz néhány gyors, de talán nem egészen felesleges megjegyzést.

1. A fentiek szerint nem lehet kétséges, hogy Augustusnak az Ovidius egész »carmen-« azaz elégiaköltészetét el kellett ítélnie. Hogy ezt milyen formában és mennyi őszinteséggel nyilatkoztatta ki, és Ovidius milyen formában értesült vagy nem az ő kritikájáról, nehéz volna eldönteni, természetesen. Valószínű, hogy a költő inkább sejtett vagy érzett, semmint tudott sok mindent, és Augustus ítélete — ahogy az ilyen kétes esetekben történni szokott — sommás volt, vagy nem is egyszeri és nem is közvetlen, mégkevésbbé perrendszerű. A *carmen* szó mindenesetre Ovidius egész költészetének a jelölésére is szolgálhatott, és hogyha itt-ott úgy is lehet kiolvasnunk a homályos cél-

[9] V. ö. Pokrovszkij i. h. 363 kk.

[10] Az eseteket összegyűjtve l. *Altheim:* i. h. 259 k.

[11] *Pokrovszkij:* Phil. 372. l. figyelmeztetett már, hogy Ovidius *összes* költeményeiben, a *Metamorphosest és Fastit is beleértve* szereti azokat a témákat, amelyekben a »stupra ncesta adulteria« motívumai vezetnek.

zásokból, mintha csak az A. A.-ról volna szó, ezt Ovidius az egyszerűség kedvéért, vagy egyenesen tudva, azért is tehette, hogy a maga vétkét látszólag kisebbítse. Pokrovszkij pl., aki nagy jogi iudiciummal olvasta ki Ovidius sorai közül az új törvények elleni protestálásokat, a talán legkétségtelenebb kritikát, t. i. a rabszolgák uruk ellen való denunciálásainak a Leges Iuliaetől megengedett intézkedéseivel szemben kiélezett kritikát, — az *Amores* II, 2-ből ásta ki.[12] Szőrszálhasogatás volna tehát erről mint «problémáról» vitatkozni. Részünkről ép oly bizonyosra vesszük, hogy a valóságban Ovidius összes többi ismert, a házasságtörést, feslett életet, stb. dicsőítő carmenjei is latba estek Augustus előtt, mint ahogyan elfogadjuk, amint Maskin is[13] M. Pokrovszkij más helyen[14] felsorakoztatott bizonyítékai alapján elfogadta, hogy az Ars Amandi volt az a carmen, amelyben a költő az akkortájt legaktuálisabb kérdéseket *elsősorban* érintette, és hogy közben — amint ezt különösen rétori gyakorlatában is megtette, — itt parodizálta leginkább a népszerűtlen Leges Iuliae de adulteriis nyelvezetét és csúfolta ki, a görög mitológiából vett példákon át, annak rendelkezéseit. Elfogadhatjuk ezt így nemcsak azért, mert általában az A. A.-ban van az erkölcstelenség és az Augustus-programm ellen irányuló tendencia, a törvények szövegének kigúnyolása, legjobban sűrítve és halmozva, hanem azért is, mert kilenc év előtt, amikor a munka az idősb Iulia száműzése után megjelent, Augustus érzékenysége nyilván könnyen érthette azt úgy, mint a költő vele, tette miatt szembeforduló kritikai állásfoglalását, de ezt *akkor* épen ezért átallotta megtorolni.

2. Nincs okunk kételkedni a Tristia II, 549 kk. kifejezett állításban, amely szerint Ovidius még száműzetése előtt, Rómában befejezte volna a Fasti 12 könyvét.[15] A fentiek után teljesen érthető, ha a költő, relegáltatását ezzel a készülő expiálással szemben is elvetésnek fogva fel, kedvét vesztette és a kiadást céltalannak látta. Így kellett történnie, hogy a második rész még a simítás kezdetéig sem jutva el, valahol, valahogyan elkallódott (ahogy a Metamorphoses kéziratáról halljuk, hogy azonnal a relegálás hírére elégette) és az első hat hónapot is csak vontatott késedelemmel, Augustus halála után, Germanicusnak címezve, épen hogy megkezdte átdolgozni, de úgy látszik Tiberius alatt sem tudta kiadásra elkészíteni : mai formájában hagyatékából kellett megjelennie.

3. A költő — úgy látszik — már régebben érezte, hogy Augustus ellenségesen nézi költészetét, és ezért fogott, mintegy bűneit jóváteendő, a Fastival egyidőben, (amelyet ő persze ugyancsak programmtámogatónak szánt és vélt) egy felfogása és a korfelfogás szerint is valóban *ἄεισμα διηνεκές*, a Metamorphoses írásához is, amely mint hexameteres «eposz» bizonyos mértékben eleve kevesebb elégikus hangot engedélyezett, illetőleg több komoly elbeszélést követelt meg. Tény is, valóban, hogy az utókor sokszor fogta fel és használta fel eposzként a Metamorphosest, többek között még Zrínyi is. Más dolog, hogy Ovidius a Metamorphosesben is — mint közismert — alexand-

[12] *Pokrovszkij :* i. h. 368 kk. a lenocinium mariti kérdésében felhozott bizonyítékokat és a fent említett példákat is.

[13] Augusus principatusa, ford. Borzsák István, Akad. Kiadó 1953, 344, 469 kk.

[14] Очерки по римской истории и литературе, 1907, Szentpétervár, 178 kk. és különösen 205. l.

[15] A kérdéshez v. ö. P. Ovidi Nasonis Fastorum libri sex, erkl. von *H. Peter* I[4], 1907, 10 kk. ; de *Frazer* hasonló című nagy kiadása I, 1929, XV. k. is ugyanilyen tanácstalan.

riai mintát követett : Kallimachos *Αἴτια*-ját, és amugyis megmaradt természetesen Ovidiusnak. Csodát tehát az új műfaj és a pozitívnak szánt jóhiszemű célkitűzés sem tehetett, sőt, a költő is érezhette, itt talán még jobban, mint a Fastinál, mennyire kirívóak benne régi hibái, anélkül, hogy azokat, mint a Fastiban, legalább a téma sajátosan római volta ellensúlyozni próbálta volna ; s talán azért is dobta épen ezt a művét tűzbe, úgy, hogy mi a Metamorphosest csak a már közkézen forgott apographonból vagy apographonokból kiadatva olvashatjuk. Valójában persze az erotikus elégia-stílus, mégis, itten valahogyan jobban volt ellensúlyozva vagy — mondjuk — a forma és a cél közötti ellentmondás a Fastiban mégis csak jóval kirívóbb. Éppen ezért gondolnók, hogy Altheim megfigyelésén okulva talán folytatni kellene, amit legutóbb H. Herter dolgozata[16] próbált : teljesebb számban kellene egymás mellé állítani és értékelni azokat a helyeket, ahol a Metamorphoses és a Fasti azonos témákat másképp-másképp dolgoznak fel, és ebből most már határozottabban vonni le az aligha kétséges végkövetkeztetést.

*

Nem zárhatom le ezt a fejtegetést anélkül, hogy egy magyar kutató a fentebbiekkel hasonló irányú, Altheimtől legalább mindenkép függetlenül keletkezett felfogását ne ismertessem. Ez a kiegészítő felfogás ugyan bizonyos pontokon tágkörűbb (mert nemcsak az elerotizálás problémájára terjeszkedik), máshol — joggal vagy jogtalanul — tartózkodóbb az Altheiménál (mert nem emeli ki olyan élesen a Metamorphoses és Fasti programmellenességét), mégis, azt hiszem : magával a független találkozás tényével már mindennél alkalmasabb az Ovidius száműzetése fent vázolt történeti és irodalomtörténeti beállításának valószerűségét igazolni.

A MTA kétnyelvű klasszikus kiadásai első köteteként már meg is jelent Ovidius Fasti-jának Gaál László-tól készített fordítása. Mint e kiadvány lektorának, 1953 júliusában alkalmam volt látni a Bevezetést, amelyet a szerkesztő : Borzsák István írt a kötet elé ; s ez az a fejtegetés, amelyről jeleztem, hogy a maga független-szimultán létrejöttével olyan frappáns módon igazolja Altheim október vége felé megjelent kötetének állításait, ahogy azok a Borzsákéit. A Bevezetés nevezetesen (3. pontjában) mindenekelőtt Horatius, de főleg Vergilius költeményeinek egy csomó olyan helyére mutatott rá, amelyekre Ovidius kétségkívül alludált, csak éppen a maga sajátos, elégiai hangjára írva át és profanizálva azokat ; s rámutatott, hogy főleg az Ars Amatoria parodikus remniszcenciáiban, közvetlenül a princeps leányának, az idősebb Iuliának száműzetését követő időben, minden «jó polgárnak» nyilván «megütközve» kellett a szabad szerelem magasztalásait és a nemrég hozott törvények, nevezetesen a »leges de adulteriis«-nek fölényes és gúnyos persziflálásait felismernie. És ha Borzsák hangsúlyozza is, mindenesetre, hogy a Metamorphoses és a Fasti már a kormányzat ideológiájával jobban összeegyeztethető írásmű, bevezetése 4. pontjában ezekből is számos olyan vonásra hívja fel a figyelmet, amelyek messziről elárulják, hogy Ovidius ezeket az új témáit nem önként, hanem csak bizonyos kívülről jövő nyomásra választhatta : áhitat nélkül szemléli az olymposi istentársadalmat, amelynek képviselőiben a Metamorphoses sok helyén gáláns római előkelőségek tipikus

[16] Ovid's Kunstprinzip in den Metamorphosen, AJPh 1948, 129 kk.

alakjaira, gesztiójukban (az obligát, isteneket megillető szólamok mögött) ezeknek — inkább komédiákba illő — szerelmi kalandjaira és pletykáira kell ismernünk : semmivel sem magasztosabbak. S ahogy már — a Dido-levélben — a Heroides műfajá-hoz szabottan, a «pius Aeneas»-ból hitvány esküszegő lett, úgy homályosodnak el s úgy nem gondol költőnk a Metamorphosesben sem az ősrómai hagyományok nemzeti és politikai jelentőségének kiemelésére : a görög mitológia, illetve általában a mitologizálás érdekei állnak az előtérben. De, ami a legfontosabb : Borzsák bevezetése 5. pontjában azt is meglátta, hogy a «tenerorum lusor amorum» nem lett igazán és őszintén, a latin év «szorgalmas dalnokává» (Fasti III, 177), Ovidius kezében a régi *ars* és *cultus* egyszerűen színpadi kellék volt, Lucretia és Silvia modernül elgondolt matróna, ill. Vesta-szűz, és ha a költő az Altheimtől is felhozott hírhedt helyeken (mint I, 391 kk. ; II, 303 kk. ; VI, 319 kk.) nem is mulasztja el expiálásul a csábító felsülését vagy póruljárását kiemelni, ha a Naptár révén összefűzött elbeszélések külsőlegesen át is vannak hatva a hivatalos ideológia szellemétől, ha bennök a római folklore és a régi hiedelmek is több helyet kapnak, mégis csak a szerelmi epizódok leírásai a sikeresebbek. Így jut el Borzsák körülbelül ahhoz a fenti konklúziónkhoz is, hogy a Fastinak nyilván azért kellett a hatodik énekkel ill. hónappal megszakadnia, mert a költő érezte, hogy a különben már Augustusnál sem egészen őszinte programm kedvéért, lehetetlenség számára a maga feltétlenül korszerűbb költői érdeklődésén változtatni és a princeps igényeit megelégíteni.

Mérlegelve tehát a döntő egyezések mellett az árnyalati eltéréseket is : mintha Altheim a Fasti programmellenessége bizonyításánál nem lett volna elég tekintettel a nemzetietlenség szintén programmellenes vonására ; viszont Borzsák mintha kissé megtorpant volna a végső következtetések levonása előtt és elfogadva pozitívumként a jószándékot és a rómainak maradó tárgy jelentőségét, beérte a megállapítással, hogy Ovidius csupán »játszott«, és ezt a témát Vergiliusnak kellett volna megfelelő vallásos komolysággal feldolgoznia. Mindez mégis a lényeget nem érintheti : ha más alapon és hangsúllyal is, de mindkét részen, egymástól függetlenül, ugyanazt a valóságot pillantották meg s ez a körülmény is garantálja, hogy helyesen pillantották meg azt.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

CSALLÁNY DEZSŐ

A BIZÁNCI FÉMMŰVESSÉG EMLÉKEI

I. A BIZÁNCI RÉGÉSZETI KUTATÁSOK HIÁNYOSSÁGAI

Az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai többé-kevésbbé tisztázták a népvándorláskori mozgalmakban résztvett népek régészeti hagyatékát. Így például a keleti és nyugati gótok, gepidák, longobárdok, hunok, avarok, magyarok és más népcsoportok kisplasztikai emlékei szépen beilleszthetők egy-egy kultúrkeretbe. Az egyes kultúrák kiterjedési körét a térképeken már jól megrajzolhatjuk; de megállapíthatjuk a tárgyak készítési, használati idejét, jellegzetességét, technikai kivitelének módját, valamint a különböző művelődési körök és kultúrközpontok befolyását is.

Az említett népek régészeti leletanyagában a bizánci kultúra óriási hatását, expanziós erejét kivétel nélkül tapasztalhatjuk. Ez nemcsak a bizánci stílusúnak ismert elemek sűrű előfordulásában észlelhető, hanem a közvetlenül, vagy közvetve a bizánci birodalom területéről eredő fémművességi készítmények, a vásári portékák tömeges megjelenésében is. Sajátságos jelenség, hogy amíg idegen területeken nagyszámmal kerülnek elő Bizánchoz kapcsolódó emlékek, addig a birodalom földjéről nem igen ismerhettünk meg olyan tervszerű ásatásokból, zárt sírleletekből származó régiségeket, melyeknek alapján a népvándorláskor legfontosabb kultúrállamának: Bizáncnak fémművességi emlékeit összefoglalhattuk és ezzel a bizánci régészet alapjait megvethettük volna.

A bizánci régészeti források hiányára már *N. Belajev* is rámutatott egyik munkájában.[1] Amíg a bizánci régészeti anyag rendszeres feldolgozása meg nem történik, addig nem ismerhetjük meg a bizánci fémművesség minden ágát, jellegzetességét, különböző stílusirányzatait, a régiségek kronológiáját és nem értékelhetjük kellőképpen azt az óriási hatást, amelyet ez a birodalom a maga művészetével, iparművészeti termékeivel, messzeágazó kereskedelme útján a környező népek és az akkor ismert világ műiparára gyakorolt.

A jelen dolgozatomban, valamint a későbbi közleményekben ismertetendő régiségcsoportok nagyrészt Konstantinápoly környékéről, a ruméliai partoktól származó szórványdarabok (137 drb) körül csoportosulnak.[2]

[1] *N. Belajev:* I. Fibula H. Белаев: Очерки по византийской археологии. Фибула в Византии. (Die Fibel in Byzanz): Seminarium Kondakovianum, III. Prag 1929, 102.

[2] Ezek a régiségek Mészáros Gyula magángyűjteményébe tartoztak. Publikálásukra az engedélyt még 1938-ban kaptam meg. A gyüjteménynek azóta nyoma veszett.

Fontosnak tartom, hogy végre ilyen szépszámú emlékanyag került elő a birodalom legfontosabb kultúrközpontjának környékéről, amely kezünkbe adja a fonalat a bizánci régiségek egy-egy csoportjának megismeréséhez és kronológiai osztályozásához. Megnehezíti azonban munkámat az a körülmény, hogy a ruméliai partokról eredő darabok nem zárt sírleletek, hanem szorgalmasan összegyűjtött szórványok, melyek rendkívül vegyes összetételűek s a legkülönbözőbb korok fémművességét képviselik. Előfordulnak köztük olyan példányok is, melyek analógiák hiányában egyelőre szűkebb archeológiai csoportba vagy időrendbe megnyugtatóan be nem sorozhatók, vagy bizánci eredetükhöz is esetleg szó férhet. Ahol azonban a gyűjteményen belül tipológiailag összefüggő példányokat, csoportokat találunk, ott az anyag értékelése megváltozik és a régészeti kapcsolatok felderítésénél már biztosabb támpontokat adnak. Döntő fontosságot kell tulajdonítanunk a bizánci birodalom területéről való zárt sírleleteknek is, valamint azoknak a régiségeknek, melyek a szomszéd népek és területek népvándorláskori emlékanyagában a bizánci eredetű réteget képviselik és tervszerű ásatásokból származnak. Ezek a bizánci régészet számára már szilárd támasztékot nyújtanak, mert az anyagban, műformában, technikai kivitelben, időben azonos konstantinápolykörnyéki szórványdarabok bizánci eredetét és idejét hitelesítik, és mint értéket hasznosíthatóvá teszik a régészeti tudomány számára.

A népvándorláskori mozgalmakban résztvett népek és a bizánci birodalom szomszédságában fekvő területek sírleletanyagából nem szándékozom a bizánci műipar összes emlékeit kiemelni és gyűjteményesen közölni, mivel ilyen nagy anyag lelkiismeretes feldolgozása messze túlhaladhatná munkám keretét. Nem törekedhettem teljességre és inkább csak szemelvényeket mutathatok be. A bizánci fémművesség emlékeinek összefoglaló corpusa, részletes kronológiai beosztása, a jövő feladatai közé tartozik.

A bizánci temetők és régiségek ismeretének fogyatékossága, a felszínre került sírleletek hovatartozandóságának fel nem ismerése vagy téves megítélése, a múzeumi anyagkutatás gyér volta : mind megokolják a bizánci régészet kezdetleges állását. Egy-egy darab, sírlelet közlésétől és felismerésétől eltekintve, N. Belajev előbb említett fibula-feldolgozásán kívül csak kevés olyan régészeti munkával találkozunk, mely bizánci fémművességi emlékek összefoglalására törekedett.

A közlendő szórványdarabok és a zárt sírleletek tárgyai, együttesen, régészeti szempontból már reálisan hasznosíthatók és elegendőnek látszanak ahhoz, hogy a bizánci régészet egyes tipológiai csoportjait, stílusfejlődési folyamatait megvilágítsák és főbb periódusait, időrendjét, jellemző sajátságait meghatározzák.

A bizánci archeológiai anyag tagozódása, úgy látszik, nagyjából a birodalom történeti fejlődésének korszakait követi. Történeti fénykorok hatására a kisplasztikai anyag is szemmelláthatóan virágzásnak indul, felduzzad : a készítmények elárasztják Észak-Afrikát, Kis-Ázsiát, a Kaukázust, Dél-Oroszországot, a Balkánt, Magyarország területét, Itáliát, Dél-Németországot, sőt még Spanyolországot is. Jelentéktelenebb korszakok idején pedig a régészeti anyag területileg is annyira összehúzódik, hogy alig-alig vehető észre, és szinte még a birodalom fővárosának területén sem található fel.

Ha tanulmányozni kívánjuk a bizánci birodalom 12 évszázados életének archeológiai bizonyítékait, meg kell ismerkedni történeti beosztásával

I. tábla: *Bizánci bronzcsatok.* 1, 1a: Görögország; 2: Perugia; 3, 3a: Konstantinápoly; 4, 6: Olaszország; 5: Magyarország; 7: Egyiptom; — Kb. 10/8·5 nagyság

is, mert a történelmi fejlődés korszakai döntő módon befolyásolják a régészeti periódusokat.

A bizánci régészet szempontjából a következő fontosabb történeti változásokat, korszakokat kell számításba vennünk:

Diehl beosztásában[3]:

I. 313—537. A kereszténység győzelmétől — a iustinianosi Hagia Sophiáig.

II. 537—867. A Hagia Sophia felszentelésétől — I. Basileios trónraléptéig; első aranykor.

III. 867—1185. A makedon és komnén korszak; második aranykor.

IV. A XIII. század közepétől — a XVI. század közepéig. A bizánci művészet utolsó fejlődése.

Dalton beosztásában[4]:

I. 326—726. Konstantinápoly alapításától — a képrombolás kitöréséig.

II. 726—867. A képrombolás kora.

III. 867—1204. I. makedon Basileios trónraléptétől — Konstantinápoly kirablásáig.

IV. 1204—1453. Konstantinápoly kirablásától — a törökök bevonulásáig.

Tekintetbe kell még vennünk a folytonos területváltozásokat, melyek a bizánci emlékek készítési helyének megállapítása és a leletek pontosabb kormeghatározása végett fontosak. Nem szabad megfeledkeznünk azokról a tényezőkről sem, melyek a bizánci régészeti emlékanyag kialakításában 326 előtt és után közreműködtek.

Munkám megkezdésekor hálás köszönetet kell mondanom mindazoknak, akik az anyaggyűjtésben, az anyag publikálásra való átengedésében támogattak.

II. KONSTANTINÁPOLYKÖRNYÉKI SZÓRVÁNYLELETEK

Ezeknek a leleteknek az eredetéről a következőket mondhatom.

A gyűjtemény 137 darabból áll. Gyűjtője az első darabokat egy isztambuli régiségkereskedőnél fedezte fel. A tárgyak eredete után érdeklődve megtudta, hogy azok a tenger fenekéről kerültek elő. A régiségeket az ottani tengerek legborzasztóbb téli vihara: a Déliszél, az úgynevezett Lodos (ógörögül Notos), hozza felszínre. Ez a szélvihar a Márvány-tenger vizét mélyen felkavarja és a kisázsiai partok felől az európai: a ruméliai partok felé hajtja. Konstantinápoly környékén, olyan helyeken, ahol homokpadok nyúlnak be a tengerbe, a vihar állandóan partra dob különböző korú tárgyakat. Különösen San Stefano környékén leltek nagyszámmal hasonló emlékeket. A vihar után az összeszedett darabokat a környékbeli gyerekek Isztambulba hordozgatták és azokat régiségkereskedőknek adták el.

Így jött össze, az alant felsorolt hét darab kivételével, az értékes bizánci gyűjtemény.

[3] *Ch. Diehl:* Manual d'Art Byzantin. 1910. — Ld. *Supka G.:* Archaeologiai kutatások a külföldön AE. 1912, 418—455 l.

[4] *M. Dalton:* Byzantine Art and Archaeology. Oxford 1911.

II. tábla: *Bizánci bronzcsatok.* 1: Italica (Sevilla mellett, Spanyolország); 2: Olaszország; 3, 5: Konstantinápoly; 4: Magyarcsanád-Bökény; 6: Achmim (Egyiptom); 7, 8: Olaszország; 9: Kercs (Krim, Szovjetunió) — Kb. 10/8·5 nagyság

Felvetődik az a kérdés, hogyan is vándoroltak be annakidején e gyűjtemény darabjai a Márvány-tengerbe?

Konstantinápolyban ma az a szokás, hogy a tűzvész által elpusztított utcasorok, városrészek megmaradt törmelékét úgy takarítják el, hogy a hulladékot szekerekkel a tengerpartra viszik, ott bárkába rakják, kihajóznak vele a tenger közepére és azután az egészet vízbehányják. Valószínűleg ez lehetett a szokás a bizánci korban is. Egyes leégett műhelyek, utcasorok, esetleg városrészek törmelékével együtt kerülhettek a gyűjtemény részei a tenger fenekére. A tenger sós vize jól konzerválta a bronz- és vasrégiségeket, melyeken ma is látható a fehéres iszap nyoma.

A közlendő anyag között 7 olyan tárgyat lelünk, mely nem a ruméliai tengerpartról ered :

Egy fémtükör és egy ökörfejes edényfedő bronzból, Eski-Šehir környékéről való. Egy díszített bronzkorong Šah-muratlyból (yozgadi vilajet), az állatalakos szőrcsíptető pedig Ankara környékéről került elő. Két bronzkereszt és egy aranycsüngődísz közelebbi lelőhelye ismeretlen, de ezek is kétségtelenül a bizánci birodalom területéről származnak.

Rendeltetés szerint a gyűjtemény a következőképpen tagolható :

I. Csatok, csatveretek.
II. Övdíszek, és préselőminták.
III. Szíjazattal összefüggő darabok.
IV. Csüngők.
V. Egyéb díszítmények és használati tárgyak.

Anyag szerint osztályozva : bronz, ezüst, arany, fehérbronz, vas, ólom, réz, kő és egyéb fordul elő benne.

III. NÉPVÁNDORLÁSKORI RÉGISÉGEK

I. Csatok, csatveretek

A bizánci csatok között mind az egyszerű, mind az összetett csatfajták megvannak.[5]

Egyszerű csatok a konstantinápolyi darabok között nincsenek. Ez nem azt jelenti, hogy a bizánci birodalomban egyszerű csatot nem használtak, hanem ez csak annak a jele, hogy az egyszerű csat annyira jellegtelen, hogy gyűjtésüket nem találták fontosnak. Alapanyag hiányában így analógiáikat sem szedhettem össze, tehát csak később foglalkozhatom velük. Pedig ennek a csattípusnak megismerése alapvetően fontos.

A rendelkezésünkre álló összetett bizánci csatok fejrészéből némileg következtethetünk az egyszerű csatok anyagára és alakjára is, mivel az előállító mester, a műhely, a felhasznált anyag, eszköz, a technikai kivitel módja és a műgyakorlat azonos lehetett mindkettőnél.

Az összetett bizánci csatok nagyrészt bronzöntvények. Átlagos méretüket a közölt példányok kellően mutatják. Merev csatok (II. t. 4, 7—9 ;

[5] *Csallány Dezső:* A bizánci csatrögzítőfülek legkorábbi előfordulása és jelentősége a gepidák emlékanyagában. Die ersten Spuren von byzantinischen Befestigungsplättchen an Gürtelschnallen und ihre Bedeutung für das Fundmaterial der Gepiden : A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II. 4. Szeged 1943, 9—21. l.

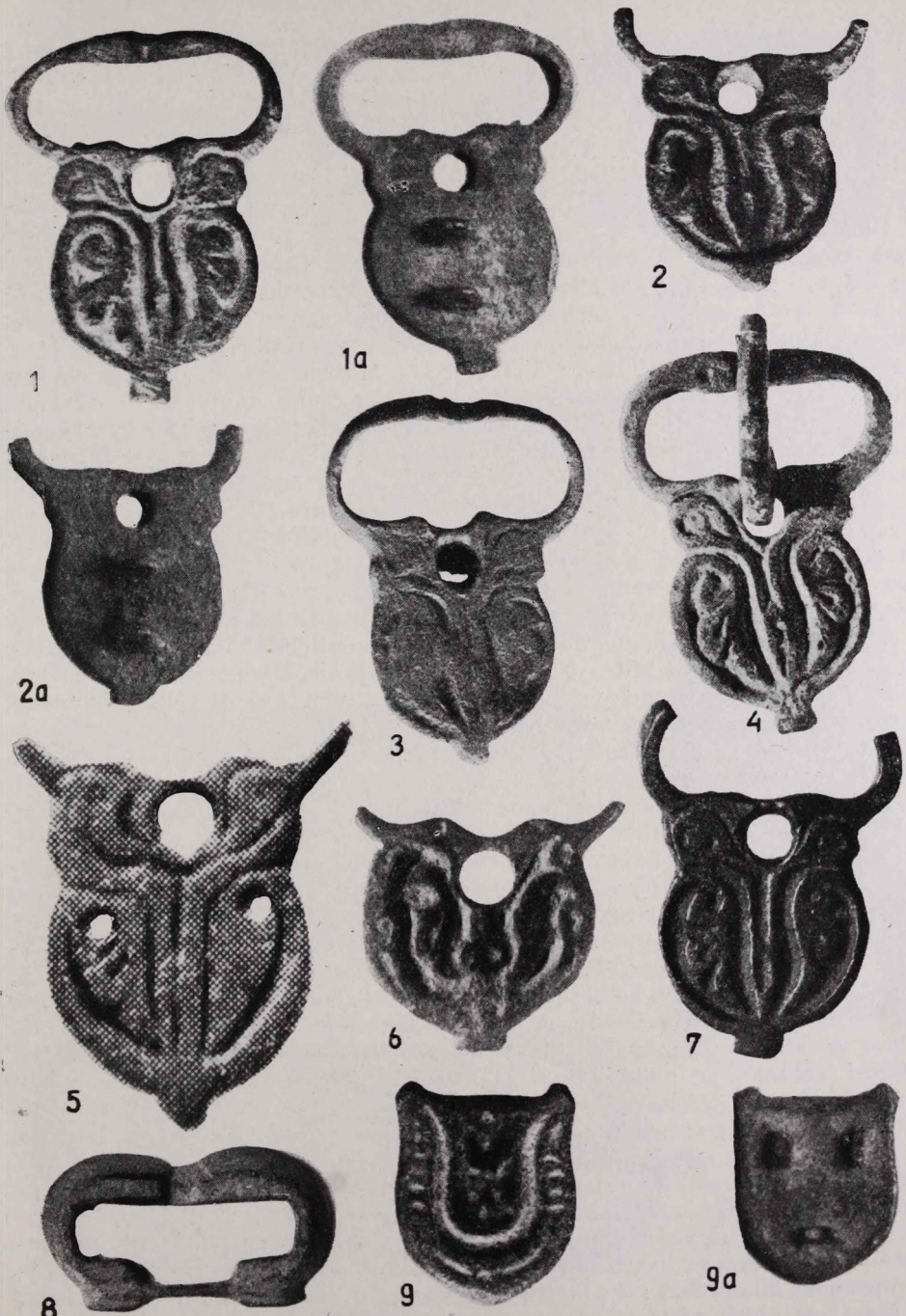

III. tábla : *Bizánci bronzcsatok.* 1, 1a, 2, 2a, 8, 9, 9a : Konstantinápoly ; 3 : Szeged-Fehértó A. 34. sír (Magyarország); 4, 6 : Olaszország ; 5 : Szelevény ; 7 : Nápoly (Olaszország). — Kb. 10/8·5 nagyság, az 5 szám alatti valamivel nagyobb.

III. t. 1—7 ; VII. t. 2) és csuklós szerkezetű példányok (I. t. 1—7 ; II. t. 1—3, 5—6 ; III. t. 8, 9 ; IV. t. 1—8 ; V. t. 1—8 ; VI. t. 1—11, VII. t. 3—5) egyaránt előfordulnak. A csatok legtöbbször díszítettek, de többnyire csak a csatveretek felületén (I. t. 2, 5 ; III. t. 1, 4 stb). Kétoldalon mintázott darabok ritkán fordulnak elő. A sima felületű példányoktól eltekintve (II. t. 2), a bizánci csatok leggyakoribb díszítő motívuma : figurális (I. t. 1—4, 7 ; II. t. 4 ; IV. t. 2—8 ; V. t. 1—8), növényi (II. t. 6—9 ; III. t. 1—7, 9 ; IV. t. 1 ; VI. t. 3, 8, 9 ; VII. t. 2), geometrikus jellegű (I. t. 5 ; II. t. 3), vagy pedig ezek kombinációja. A veretek alakja változatos. Csúcsban végződő (III. t. 9 ; IV. t. 1 ; VI. t. 10) és lekerekített végű példányokat (I. t. 1—4, 6—7, II. t. 1—2, 4—5) egyaránt láthatunk. Egyik jellegzetes vonás : a csatveret végéről kiugró toldaléktagocska, az úgynevezett «szakáll» (I. t. 1—3 ; II. t. 1, 5, 8 ; III. t. 1 ; VI. t. 1—7 ; VII. t. 3—5). Minden esetben azonban ezt sem leljük meg. A kiugró, pélcatagalakú kisebb-nagyobb tagocska, a «szakáll», mindenkor a csavarvereteknek a csatkarikával ellentétes végén jelentkezik. Az ábrázolással semmi összefüggés nincsen. Mind a merev, mind a csuklós csatoknál megjelenik. «Szakáll» hiányában pedig magát a csattest végét kerekítik, vagy formálják szögletesre, illetve csúcsosra (VI. t. ro). Csak a késői fűzős csatoknál (IV. t. 2—8 ; V. t. 1—8) küszöbölték ki ezt a tagocskát, mert itt a csatba fűzött szíj mozgatható maradt, és így a merevítő toldalékrészre nem volt szükség. A szögecselt és füles eljárási módoknál, az egyenes- és kerekaljú csattestek esetében azonban mint állandó hiba jelentkezett, hogy a csat a szíj irányában, súlyánál fogva, egyenesen hátrabukott, később a bőr itt betört, a csat pedig lötyögőssé vált. A «szakáll»-kiképzéssel érték el azt, hogy a csat bizonyos merevebb tartást kapott, nem bukott többé egyenesen hátra, hanem vagy jobbra vagy balra hajolt el kissé, és így a hosszában elcsavarodó szíj nem törhetett be keresztben. Ezzel a technikai újítással részben a szíjat vagy a szövetanyagból készült derékövet védték a rongálódástól, részben pedig a csat tartását, merevségét biztosították. Csuklós csatok esetében sem tudták a hibát kiküszöbölni, így a «szakáll» csak ott maradt el, ahol a szíjat a csatkarikába, vagy a bujtatószerűen áttört csattestbe, mozgathatóan fűzték. Rendeltetése szükségszerű, szimbolikus jelentéssel tehát nem bír, mint ahogy egyesek az ellenkezőjét állítják. Csupán arról lehet szó, hogy a csatveret felületével együtt a «szakállt» is, mint az előbbihez tartozó felületrészt, együttesen díszítették, tagolták, a kompozícióba bevonták (VI. t. 1, 3, 6, 7 ; VII. t. 3). Ezen belül ténylegesen szakállalakú kiképzést is kaphatott, vagyis más alakot nyerhetett, de régi rendeltetésén ez mitsem változtatott. Mikor és kiknél jelentkezik először a «szakáll»? Van-e ennek chronológiai értéke? Toldaléktag nélküli csattest félkörös vagy hegyes kiképzése előbb-utóbb kivájta a derékövet. Hegyes aljú, vagy hegyes «szakállú» csatot csak bőrszíj, nem pedig szövetanyag esetében használhattak. Úgy látszik, hogy az V. századi gepida emlékanyagban «szakáll» még nem volt. Itt a csattest alja volt hegyes, félköralakú, vagy kettősívű (a fibulaalakú csatoknál). Tehát csak arcábrázolásos vagy más bizánci csatokon (II. t. 4) jelenik meg először a »szakállas« kiképzés. Egyedül a madárfejes »gót« csatoknál lehetne erre a madárfejes toldalékdarabra ilyen célzattal gondolni. A madárfejes vagy más állatkompozíciós kiképzések : «szakállt» helyettesítő díszes kivitelű csatmerevítők. A korai csatoknál túlteng az egyenes vagy félköríves csatvég. A pálcatag legkorábbi előfordulása a VI. század második felére mutat. Nem bizánci csatoknál alkalmazásuk nem gyakori. Legfeljebb a csattestet formálják kissé

IV. tábla : *Bizánci bronzcsatok.* 1, 1a, 4, 5 : Konstantinápoly ; 2, 3, 7: Konstantinápoly (?) ; 6 : Tiszabura ; 8 : Kastro Tigani (Samos). — Kb. 10/8·5 nagyság

csúcsosabbra vagy ívesre. Fibulaalakú csatoknál nincs «szakáll». A hunkori (nagyszéksósi) V. századi csattípusok kiugró szögtartófülei tekinthetők a «szakáll» előzményének, de más applikálás mellett. Ott még szögeztek, a későbbi bizánci csatoknál már a csat hátsó lapjára forrasztott fülekkel rögzítik a bőrt (I. t. 1/*a*). A «szakáll» alkalmazása a csatvereteken, bizánci találmányú technikai újítás. Más népek leletanyagának ilyen kiképzésű csatjai vagy bizánci áruk, különösen ha a másik jellemző vonás, a rögzítőfül is megtalálható rajtuk, vagy pedig bizánci hatásra készült darabok.

A csattest sok esetben áttört. A veretet kitöltő díszítmény elhelyezése álló, vagyis az ábrázolás felső vége a csatfej felé irányul (II. t. 6—9; III. t. 1—7, 9; IV. t. 1; V. t. 1.—11; VII. t. 2—5), de előfordul az ellenkező irányú (I. t. 1—4, 7; II. t. 1, 5) és az oldalirányú ábrázolás is (II. t. 4; VI. t. 1—11; VII. t. 2—5). Természetesen, a deréköv becsatolása után, hordáskor, az előbbi két esetben az ábrázolás oldalra fekszik, míg a legutóbbi megoldás adja a helyezési módot. Találkozunk vegyesirányú elhelyezéssel is. A díszítmények alakjukat az öntőmintán át nyerik, de a csattestre utólagosan karcolt ábrázolással is találkozunk.

A csatnak szíjra való egyik legfontosabb felerősítési módja: a rögzítőfülek alkalmazásával (I. t. 1a, 3a; III. t. 1a, 2a, 9a; IV. t. 1a) történik. A csattest hátsó lapjára bizonyos rendszer szerint felforrasztott, élén álló átlyukasztott csapocskákat vertek át a deréköv bőrén, majd a fülecskékbe húzott fűzőszíjjal vagy mással rögzítették a csatot.

A bizánci csatokra a rögzítőfülek csaknem állandó alkalmazása a legjellemzőbb.

A másik felerősítési mód: a befűzés. Bizonyos évszázadokban kedvelt rögzítési eljárás. A csattestnek a karikával ellentétes végét bujtatószerűen átvágták, és az övszíj végét erősítették ide (IV. t. 2—8; V. t. 1—8). Ehhez hasonló az az eljárás, mikor maga a keretből álló test szolgál rögzítési célokra.

Rögzítési módok még a szögezés, átkötés és a forrasztott szögek alkalmazása.

Magyarország népvándorláskori emlékanyagában a nem bizánci eredetű csatok évszázadokon át szinte kizárólagosan szögecseltek, így a »szakállas«, rögzítőfüles bizánci csatoktól jól elkülöníthetők.

A következő bizánci csattípusokkal találkozunk:

1. Csoport

Csuklós csatok, profilált testtel, többnyire figurális ábrázolással

Óriási területen elterjedt csatfajta, mely jellegzetes profilált alakját mindenütt megtartotta, de a vereti részét kitöltő díszítőeleme mindig változott: ember-, szárnyas állat-, geometrikus ábrázolás mellett sima felületű példányok is ismeretesek.

A konstantinápolyi gyűjteményben két példányban van meg.

1. Az *I. t. 2. 2a* alatti, konstantinápolyi darab öntött, csuklós bronzcsat. Karikája és tüskéje hiányzik, csuklója törött. A vereti részének két széle ívesen tagolt. A felső félköríves végén pálcatagszerű nyúlványa van. Felületét pontozott kontúrvonallal hangsúlyozott szárnyas főnixmadár díszíti. Hátsó, sima lapjára három, élére állított átlyukasztott szíjrögzítőfület forrasztottak.

V. tábla: *Bizánci bronzcsatok.* 1: Mindszent, Koszorús dűlő 2. sír; 2: Konstantinápoly (?); 3, 7: Ismeretlen lelőhely; 4: Aboba Pliska; 5: az athéni műkereskedelem útján; 6, 8: Makri (Telmessos, Lykia, Kis-Ázsia). — Kb. 10/8·5 nagyság

A csattengelyre állított ábrázolás, a keretkontúr, a csattest ívesen tagolt kiálló szegélyrésze a közös jellegzetessége ennek a csattípusnak.

2. Ugyancsak szárnyas főnixmadár található egy *Itáliában* lelt csaton.[6]

3. Az *II. t. 5.* alatti másik *konstantinápolyi* csuklós bronzcsatnak karikája és tüskéje szintén hiányzik. Alakja az I. t. 2. számúhoz hasonló, de mérete annál nagyobb. Díszítése jobbranéző szárnyas gazellaszerű állat egyenes szarvval, visszahajló farokkal. Előtte cserje, mögötte és fent lombos fákat jelző beütések. A csattest profilált, nyúlványa fent erősen tagolt. Hátsó lapján három tartófüle van.

4. A II. t. 5. alatti példány testvérpárját találjuk egy olaszországi bronzcsatban, melyet *Perugia* (Prov. Umbria), I. t. 3. szárnyas kosféle díszít.[7] Ennek vesealakú csatkarikája azt mutatja, hogy az ezen csoporthoz tartozó darabok formája is ugyanez lehetett.

5. Rokon állatábrázolást látunk a *notói* (Szicília) csaton.[8]

6. Jobbranéző ágaskodó ló (lovassal?) ábrázolás vehető ki az I. t. 4. alatti bronzvereten, mely *olaszországi* lelet.[9] Itt az ívalakú szegélyt kettős pontozott kontúrvonal kíséri.

7—8. Ebbe a csoportba tartozik *Luniból* (Olaszország) eredő két csatveret, melyek egyike kivehetetlen mintázatú, a másika díszítetlen.[10]

9—10. *Olaszországból* került elő egy ugyancsak díszítetlen (II. t. 2.) és egy másik, gödörmintázatú bronzcsat (I. t. 6.).[11]

11. Díszítetlen példány ismeretes *Perugiából* (Prov. Umbria).[12]

12. Szárnyas szfinx-ábrázolást találunk a Sevilla melletti *Italicából*[13] (II. t. 1.).

13. Előfordul *Afrikában* is a csoportunkhoz tartozó csattípus.[14]

14—15. *Észak-Afrikából*[15] és *Egyiptomból*[16] származó hasonló formájú darabokról Hans Zeiss értesít. Utóbbi I. t. 7. sz. alatt. Rajta két lándzsa levélalakú növény között szembenéző ruhás ember rajza vehető ki.

16. Kiegészíti még a sorozatot : egy *görögországi* bronzcsat (I. t. 1, 1/a), melynek felületén szembenéző emberi alak van, aki felemelt jobbjában koszo-

[6] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Kat. Nr. L 49.

[7] *N. Aberg:* Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit, 1922. 232. l., 369. ábra. — *N. Åberg:* Die Goten und Langobarden in Italien, 1923. 117. l., 223. ábra. (Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Abt. IV. h. Nord-Ital. Fol. Nr. 43).

[8] *P. Orsi:* Byzantina Siciliae : BZ 1912. 200. l., 15. ábra. — *N. Åberg:* Die Goten und Langobarden in Italien. 224. ábra.

[9] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Kat. Nr. L 49.

[10] *N. Åberg:* Die Goten und Langobarden in Italien. 117. l., 225. ábra, 162. l. (Florenzi múzeumban).

[11] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Kat. Nr. L 49.).

[12] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Abt. IV. h. Nord-Ital. Fol. 7. Nr. 47.

[13] *N. Åberg:* Die Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit. 232. l., 368. ábra (barcelonai múzeumban). — *H. Zeiss:* Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich, Berlin u. Leipzig 1934, 122. l., I0 t. 13.

[14] Bull. di archeol. cristiana, Roma 1891. 133. l.

[15] *H. Zeiss:* Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. — Collection Fargues. 10. tábla 15. 122. l., 4. jegyz.

[16] *H. Zeiss:* i. m., 122. l., 4. jegyzet. — Kaiser-Friedrich-Museum, Berlin. Skulpt. Abt. Inv. Nr. 832. Taf. 41.

rút, baljában pedig lándzsát tart. A jobbláb mellett virágállvány látszik. A hátsólapra három rögzítőfület forrasztottak.[17]

Összegezve az elmondottakat, szembenéző emberábrázolást találunk: Egyiptomból és Görögországból; jobbranéző szárnyas madár vagy szárnyas négylábú állatábrázolást (gazellát, kost, lovat, szfinxet): Konstantinápolyból, Perugiából (Észak-Olaszország), Notoból (Szicilia), a Sevilla melletti Italicából (Spanyolország); díszítetlen vagy egyéb ábrázolást: Perugiából (Észak-Olaszország), Luniból (Olaszország), Afrikából és Észak-Afrikából.

A szárnyas figurális ábrázolások szimbolikus értelműek. A csatok között kisebb-nagyobb méretbeli eltérést találunk, de azok bronz anyaga, formája, technikai kivitele, a jobbranéző szárnyas állatok ábrázolásának egyöntetűsége azt mutatják, hogy valamennyi darab közös területről került ki. Mivel fejlődési fokozatokat, továbbfejlődést köztük legfeljebb csak a díszítetlen felületű vagy geometrizálódott csattestek irányában lehet észlelni, így azt hiszem, hogy készítési idejük 50 esztendőnél hosszabb időre nem terjedhetett ki.

Elterjedési körük a keletrómai birodalomból való származást mutatja. Az I. t. 3. és II. t. 5. számú darabok pedig közelebbről magát Konstantinápolyt, mint a bizánci birodalom fővárosát jelölik meg készítési helyül. A díszítetlen példányok mint vásári portékák foghatók fel.

H. Zeiss, az italicai (Spanyolország) szfinxes csat korát az i. u. 550—700. közti időre teszi.[18]

Közelebbi datálást nyújtanak az említett olaszországi analógiák és az északafrikai példányok. Az előbbieknél fontos a *Luniból* (Olaszország) származó,[19] longobard leletdarabokkal összefüggő bronzcsat, melynek korát a vele együtt levő S-alakú fibulatípus a VI. század végére határozza meg, míg az e csoportba tartozó afrikai csatok idejére nézve döntő fontosságú az egyiptomi bizánci tartományok elvesztésének dátuma: a 639. esztendő, mikortól is a kereskedelmi kapcsolatok a fővárossal megszakadtak. Így a csoportunkhoz tartozó figurális és díszítetlen csatok nagyrészt i. u. 580—650 között hozták forgalomba.

Bizánci, nem pedig olaszországi eredetűek mellett nemcsak a lelőhelyek, hanem a díszítőmotívumok is nyújtanak támpontokat. Az I. t. 1. és 7. alatt, görögországi és egyiptomi emberábrázolások, tipikusan bizánci vonásokat mutatnak, de az I. t. 2. alatti konstantinápolyi madárábrázolás pontozott kontúrvonala is olyan bizánci díszítő sajátságot hangsúlyoz, melynek forrását csak Bizánc területén találhatjuk meg. A csatok technikai kivitelének módja és egyéb jellemzői megállapításunkat csak megerősítik.

2. Csoport

Merev bronzcsatok palmettalevél díszítéssel

Ez a csattípus (II. t. 7—9; III. t. 1—7) egyike a legelterjedtebb bizánci fémművességi termékeknek. Ennek ellenére annyira egyöntetű az anyaga,

[17] Benakis Museum, Athén, 141/1. sz.
[18] *H. Zeiss:* i. m., 81 l., 16. t. 13.
[19] *N. Åberg:* Die Goten u. Langobarden in Italien, 117. l., 225. ábra; 162. l. (Florenzi múzeumban).

alakja, díszítése, technikai kivitelének módja és a rögzítőfülek száma, hogy természetesnek látszik, ha ezek gyártási központját egy nagyobb kereskedelmi központba : Konstantinápolyba tesszük.

1. A III. t. 1/*a*.,1. alatti *konstantinápolyi* bronzcsat tüskéje hiányzik. Alsó vége pálcatagszerűen kinyúlik, «szakállt» képez. A hátsólap közepére (III. t. 1/*a*) két, párhuzamos rögzítőfület forrasztottak fel függőleges irányban. A csat merev, ovális karikája és vereti része egybekészített. A csattesten két pár palmettalevéldísz nyúlik ki a «szakállból». Az egyik egyenesen felnyúló pár szára a csatkarika alatt visszahajolva kétágú levélre bomlik ; a másik pár szára pedig a csattest külső kontúrját képezve hajlik vissza, hármas levélre bomolva.

2. Az előbbinél méretben ugyan valamivel kisebb, de kivitelben, díszítésben azonos példány, a III. t. 2., 2/*a* alatti csonka bronzcsat *Konstantinápolyból*. Karikája törött, tüskéje pedig hiányzik.

3—4. A konstantinápolyi palmettalevéldíszt látjuk viszont a III. t. 5. alatti *szelevényi* (Szolnok vm., Magyarország)[20] és a III. t. 3. alatti *Szeged-Fehértó A.* számú avarkori temető 34. sírjából származó bronzcsaton.[21] A szegedi példány méretében milliméter pontossággal egyezik a III. t. 2. számú konstatinápolyi darabbal, azonban a fehértói csat mintázata kopottabb. Csattüskéje megállapíthatóan eredetileg vasból készült. (A kísérő darabokkal együtt lásd VII. t. 1.)

5—9. A *suuk-sui* (Krim-félsziget) temető 29., 32., 85. sírjában egy-egy, míg 58. sírjában két hasonló palmettalevéldíszes bronzcsat volt.[22]

10—17. Az itáliai longobárd temetőkben is megtaláljuk bronzcsatokon ugyanezt a növényi motívumot. Így *Nocera Umbra* 156. sírjában,[23] a *voltagói* (Prov. Belluno) sírmezőről,[24] *Fornovo San Giovanni* temetőjéből (Prov. Bergamo)[25] előkerült példányokon. Továbbá *Szicíliában*,[26] *Szófiában*, *Karthagóban*, *Kercsben* és *Dél-Angliában* is.[27]

18—25. *Kercsből* (II. t. 9),[28] *Gursuffból*,[29] *Dél-Olaszországból*,[30] valamint

[20] *Fettich N.* és *Marosi A.:* Dunapentelei avar sírleletek : A. H., XVIII. 1936 69. l., 27. kép 4. — Az 5. számú kísérő csatot más csoport keretében fogom tárgyalni. Még egy bizánci eredetűnek látszó bronzcsat töredéke is volt a leletben, avarkori gepida jellegű szíjvégekkel, övveretekkel és más díszekkel. — A leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban Budapesten vannak.

[21] A szegedi múzeumban. — A férfi sírlelet mellékletei : 3 bronzcsat, 1 bronzszíjvég, 1 vascsat, 1 vaskés, 1 gömbös ezüstfülbevaló, 1 fenőkő, háromélű vasnyílhegyek összerozsdásodott csomója, keskenyvégű íj csontlemeztöredékei (VII. t. 1), valamint egyélű, egyenes, keresztvasnélküli vaskard. A sírlelet másik 2 bizánci csatjával és szíjvégével később kívánok foglalkozni. — Ld. *Csallány D.:* Koraavarkori sírleletek: Folia Arch. I—II.,1939. — A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II. l. 1939, 17. l.

[22] Н. И. Репников : Некоторые могильники области крымских готов. ИИАК. 19 (1906) 1—80 l., X. t. 19.

[23] *N. Åberg:* Die Goten u. Langobarden . . ., 114. l. 206. ábra.

[24] U. o., 155. l. (Museum Cividale).

[25] U. o., 158. l. (Milánói múzeumban).

[26] U. o., 112. l., 204. ábra. — *P. Orsi:* Byzantina Siciliae : Byzantinische Zeitschrift, 1912, 203. l., 23. ábra.

[27] *J. Werner:* Zwei Byzantinische Pektoralkreuze aus Ägypten : Seminarium Kondakovianum. VIII. Prag 1936, 186. l., 13. jegyzet.

[28] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschischte, Berlin. Kat. Nr. III d 211.

[29] U. ott, 6342. sz. a.

[30] U. ott.

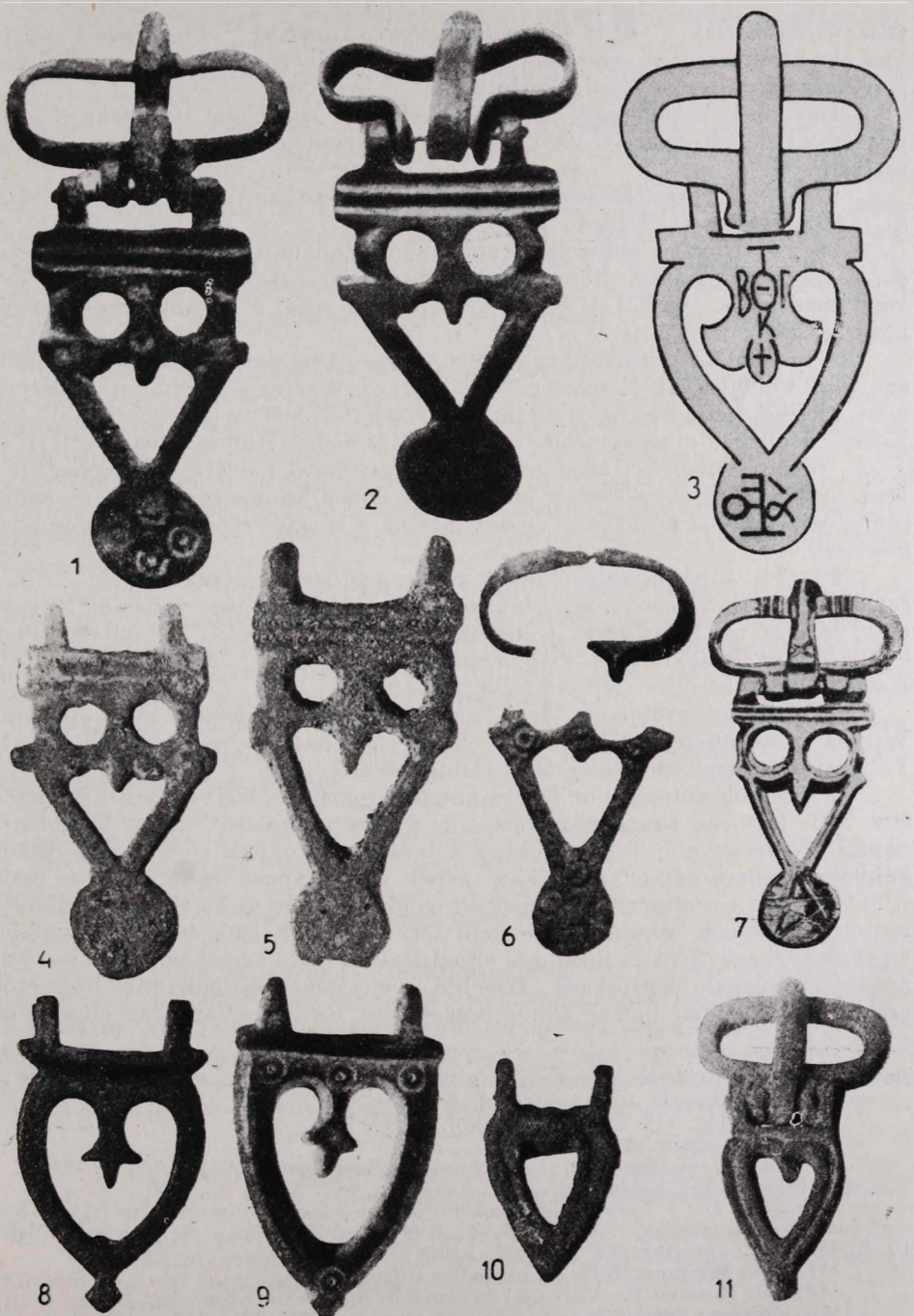

VI. tábla: *Bizánci bronzcsatok.* 1, 2, 6: Korinthos (Görögország); 3: Bal-Gota (Krim, Szovjetunió); 4, 10, 11: Konstantinápoly; 5, 9: Olaszország; 7: Keszthely (Magyarország); 8: Achmim (Egyiptom). — Kb. 10/8·5 nagyság

Olaszországból (III. t. 4),[31] *Perugiából* (Prov. Umbria),[32] *Brianzából*[33] eredő hasonló bronzcsatokat ismerünk a Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte gyűjteményéből, Berlinből.

Ugyanide került egy palmettalevéldíszes bronzcsat töredéke *Dunapenteléről* (Magyarország)[34] Valószínűleg a dunapentelei avar temető anyagához tartozik.[35]

27—28. Kiegészíthetjük még ezt a csattípust a *Nápolyból* (III. t. 7)[36] és *Görögországból* (?)[37] eredő példányokkal.

29. Míg az eddig felsorolt darabokat bronzból öntötték, addig a *Sömmerdából* (Kr. Weissensee, Németország)[38] való övcsat és rokondíszítésű övveretgarnitúrája, vasból készült. Valószínűleg még a bizánci bronzcsatok utánzataképpen.

A palmettalevéldíszek egyöntetű ábrázolása ellenére, mégis találunk árnyalati különbségeket. Így a csatveretek egy részénél a felnyúló indaszárpár nincs kicsiny vízszintes pálcataggal összekötve (Szelevény (III. t. 5), Suuk-Su, Nocera Umbra), míg a másik csoportnál (Szicília, Konstantinápoly (III. t. 1—2), Szeged-Fehértó (III. t. 3) ezt az összekötő pálcatagot megtaláljuk. Ezek a különbségek azonban sem stílusfejlődés szempontjából, sem pedig kronológiailag nem jelentősek, de úgy látszik, a korábbi réteget az első csoport képviseli.

30—32. A palmettalevéldíszek rokon változatát látjuk a II. t. 7., 8.; III. t. 6. sz. alatti *olaszországi* bronzcsatokon.[39] Itt a négy indaszár helyett csak hármat találunk, mert a középső indapár eggyévált. Az indaszárakat összekötő pálcatag helyett magházalakú vastagodást találunk két ponttal. Kétségtelenül későbbi, fejlődöttebb példányok.

A palmettalevéldíszes bronzcsatok bizánci eredetére már Joachim Werner is helyesen mutatott rá.[40] A konstantinápolyi bronzcsatok (III. t. 1—2) ezen származás kétségtelen bizonyítékai.

A darabok datálásához fontos annak lerögzítése, hogy a szeged-fehértói csat (III. t. 3) az avarsághoz tartozik, a nocera umbrai[41] pedig longobárd sírmezőről került elő. Tehát ezeknek a bizánci csatoknak mint vásári portékáknak belekeveredése az említett népek sírmezőinek leletanyagába csak i. u. 568. után történhetett. A másik kronológiai határt a karthagói példány[42] mutatja, melynek érkezési ideje nem terjedhetett a 639. éven túl, amikor az arabok Észak-Afrikát Bizánctól elfoglalták és így a kereskedelmi kapcsolat az anyaországgal megszakadt. Hasonló jelenségeket észlelhetünk Bizánctól északra is. A dunai bolgár állam beékelődése Bizánc és az avar birodalom

[31] U. ott. Kat. Nr. L 49. — A II. t. 6. alatti darabon kívül még 2 példányban. Ezek egyike bronztüskével, a másika e nélkül.

[32] U. ott. Abt. IV. h. Nord-Ital. Fol. Nr. 44.

[33] U. ott. Abt. IV. h. Nord-Ital. Fol. 7. Nr. 248.

[34] U. ott. Ungarn. Nr. 1583.

[35] *Fettich N.*, és *Marosi A.*: Dunapentelei avar sírleletek, A. H., XVIII, 1936.

[36] Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. Inv. Nr. F. G. 1843.

[37] *Csallány D.*: A bizánci csatrögzítőfülek legkorábbi előfordulása és jelentősége a gepidák emlékanyagában : A Szegedi Városi Múzeum Kiadványai, II. 4. Szeged 1943, 10. l., II. t. 11, 11a (Benakis Museum, Athén).

[38] Landes Museum, Halle (Fränkischer Gürtelbeschlag).

[39] Staatl. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin. Kat. Nr. 49.

[40] *J. Werner:* Seminarium Kondakovianum 7 (1930) 185—186.

[41] *N. Åberg:* Die Goten un. Langobarden in Italien, 114. l., 206. ábra.

[42] *J. Werner:* i. m., 186. l., 13. jegyzet.

közé (i. u. 679) ettől az időponttól kezdve a bizánci pénzek[43] és vásári portékák kiáramlásának megszűnését jelentette.

A suuk-sui (Krim-félsziget) temető[44] korábbi rétegéhez tartozó emlékek idejét, tehát az ott előkerült 5 db palmettás bronzcsat korát is, I. Iustinianos és Maurikios Tiberios (582—602) bronzérmei határozzák meg. A temető zöme így a VI. század végére és a VII. század elejére esik. Nem valószínű, hogy az I. réteghez tartozó sírok használata a 630. éven túl terjedne.

A Szeged-Fehértó A. számú avarkori temető 34. sírjának kísérő leletanyaga is (VII. t. 1) (a gömbös ezüstfülbevaló, a keskenyvégű íjcsontlemez, a keresztvasnélküli egyenes vaskard, a bronzcsatok), a palmettadíszes bronzcsat idejét a VII. század első felére határozzák meg. A Fehértó A. 167. sírjának bizánci eredetű növénymintás préselt ezüstövdíszei is megerősítik ezt a datálást.

A szelevényi avarkori gepida sírlelet bizánci csatjait (egyik III. t. 5), Fettich Nándor tévesen a délolaszországi népvándorláskori kultúrák körébe utalta és idejét a VII. századra tette.[45] Én a szelevényi leletanyagban (i. m. 27. kép) nem a gepida formák és ornamentika térhódítását látom az avar hagyatékban, hanem még valóságos avarkori (VII. századi) gepida emlékeket, melyeket nem avar, hanem a kor divatjának megfelelően (VII. századi) közvetlen bizánci hatás ért a palmettalevéldíszes csatokon mint vásári portékákon keresztül.

Ugyanezt a közvetlen bizánci befolyást észlelhetjük a mezőbándi gepida temető préselt rozettáinál és gömbös bronzfüggőjénél.[46] A linzi (Felső-Ausztria) bajuvár sírmező leletanyagában is hemzseg a bizánci eredetű portéka, mely a Duna vonalán keresztül jutott el oda.[47] Tehát ezek az elemek sem avarok, hanem közvetlenül bizánci eredetűek.

Helyesen állapítjuk meg a palmettalevéldíszes bizánci bronzcsatok korát, ha a datáló adatok figyelembevételével, használatukat i. u. 590—650. körüli időre határozzuk meg.

3. csoport

Álcsatok előzménye

A III. tábla 9. sz. alatti *konstantinápolyi* csatfej nem egyszerű csat, hanem csak töredékes része egy öntött csuklós bronzcsatnak, melynek a teste és a tüskéje hiányzik. A megmaradt karikarész sajátságos forma, mely 7×27 mm-es, nyomott, téglalapalakú nyílásával, már első látszatra is kapcsolódik a később tárgyalandó VI. századi arcábrázolásos csatok csoportjához. A csatkarika anyaga nem kerekded tömör bronz, hanem alul üregesen öntött masszív

[43] IV. Konstantinos Pogonatos veretei az utolsó példányok.

[44] Н. И. Репников: Некоторые могильники области крымских готов. ИИАК 19 (1906).

[45] *Fettich N.:* A. H. XVIII, 1936, 69, 70., 98. l., 27. kép.

[46] Publikálatlan leletanyag a linzi gyármúzeumban. Herakleios és Herakleios Konstantinos 630 körüli ezüstérmével (Mitteilungen der Num. Ges. Wien, IV, 1943., 10. l. Dworschak).

[47] *Kovács István:* A mezőbándi ásatások : Dolgozatok, IV. Kolozsvár 1913, 321. l., 39. kép 2, 4—5. sz., 66. kép 4.

lemez, melynek két alsó szárnya oldalt és előre perdült és vékony tüsketartó-tengelyt fog közre. Ezen még látszanak a tüske és a kapcsolódó vereti rész füleinek lenyomatai. Amíg az eddig tárgyalt csuklós csatok összeszerelése a csattestre erősített tengely segítségével történt (I. t. 2, 5, II. t. 6, IV. t. 8, V. t. 1, VI. t. 1, 2, 3, 6, 7, 11, VII. t. 3—5), addig a III. t. 8. alatti csatrészletnél a tengely magán a csatfejen nyugszik. A felső rész vájulata a karikát két ívre osztja. Karakterisztikus a felületnek két síkra való tagolódása.

A csatkarika jellegzetes alakja (III. t. 8) könnyen megmutatja azt a csoportot, ahol mind a csatkarika, mind pedig a hiányzó csattest analógiáit keresnünk kell.

Legszembeszökőbb a rokonság a *sadoveci* (Bulgária),[48] *koloskovai* (Oroszország),[49] a *hacki*[50] és a *saraji* lelet csatjaival.[51] Ezek alapján következtetni tudunk arra is, milyen lehetett a konstantinápolyi csatkarikához (I. t. 12) tartozó veret.

Az említett szoros analógiákon keresztül eljutunk az álcsatos leletek előzményéhez, ahhoz a körhöz, amit Fettich Nándor az »álcsatok kultúrköre«, »martinovkai kultúrkör« névvel jelöl meg.[52]

A konstantinápolyi csatfejen (III. t. 8) még nem látjuk nyomát az álcsattá való válásnak, míg az analóg csatok között szereplő koloskavai példány már álcsatnak tekinthető. A sadoveci csattal tarthatjuk a III. t. 8. alattit egyidejűnek, mit bizánci aranyérmek a *VI. század második felére* datálnak.[53] Azonban több ép, bizánci területről eredő analóg példányra van szükség, hogy a III. t. 8. alatti csattöredék körét kétségtelenül megállapíthassuk.

4. csoport

Csuklós csatok rovátkolt pajzskerettel

A *konstantinápolyi* példány (II. t. 3) csatkarikája és tüskéje hiányzik A vereti rész felületét kőberakást utánzó, keretelt címerpajzsalak, rovátkolt vonalornamens és recézett szegély díszíti. A hátsó lapon három függesztőfül van.

Legközelebbi testvérpárja egy *Magyarországról* származó teljes csatpéldány (I. t. 5).[54] Az avar emlékanyagból kikerült bizánci vásári portékának tekintendő. Itt is megvan a rovátkolt keretes címerpajzs-beosztás.

[48] *Fettich N.:* A honfoglaló magyarság fémművessége : A. H., XXI, 1937, CXXV. t. 5—26. — *I. Welkov,* Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien) : Germania. 19, 1935, 149. l.

[49] *Pósta B.:* Régészeti tanulmányok az Oroszföldön, II. Budapest-Leipzig 1905, 549. l., 309. rajz 2. — Отчет, 1895, 54—55. l., 112. ábra.

[50] *Pósta B.:* i. m., 555. l., 312. rajz 2.

[51] *Pósta B.:* i. m., 305. rajz 8.

[52] *Fettich N.:* A. H. XXI. 1937. 122—133. l., CXIX—XXXIX. t. — Ld. *Csallány D.:* Folia Archaeologica, I—II. 1939, VIII. fejezet.

[53] *Fettich N.:* A. H., XXI. 1937. 129. l. A sadoveci bizánci erődítményből kikerült leletekkel egyetemben 50 aranyat is találtak. Az érmek I. Iustinianostól — Tiberios Maurikiosig (527—602) terjednek.

[54] *J. Hampel ;* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, III. Braunschweig 1905, 53. t. 5. Közelebbi lelőhelyadatai ismeretlenek.

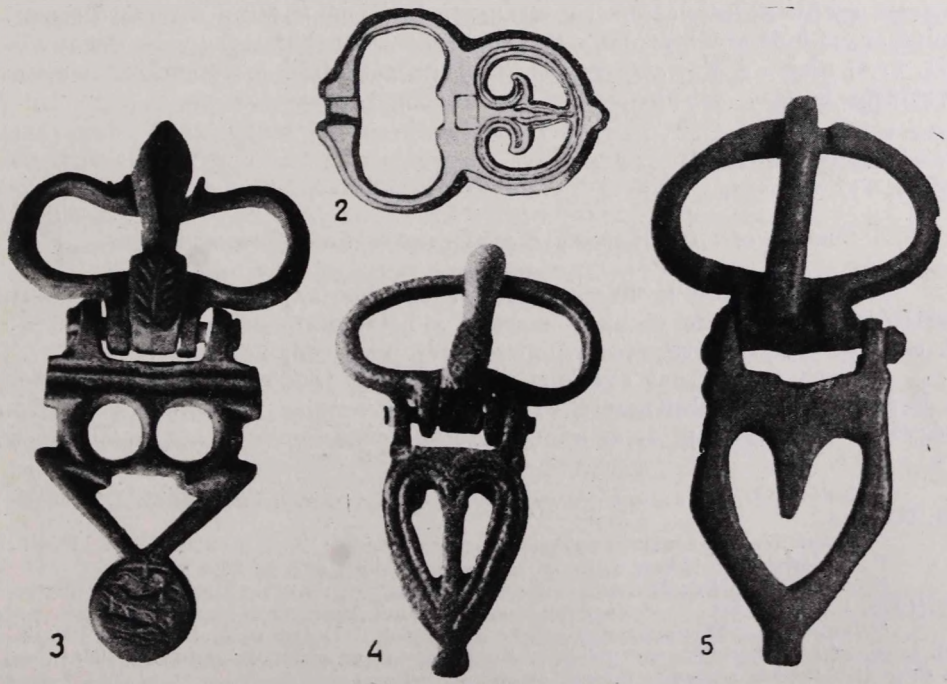

VII. tábla : *Bizánci bronzcsatok.* 1 : Szeged-Fehértó A. jelzésű avarkori temető 34. sírjából (i. u. 620—650), Szegedi Múzeum ; 2 : Déloroszország ; 3 : ismeretlen lelőhely ; 4 : Korinthos (Görögország) ; 5 : Szeged, Kundomb, 52. sír (Magyarország). — 2—5. szám alatti kb. 10/8·5 nagyság, 1. szám alatti kicsinyítve

A *kunszentmártoni*[55] és az *adonyi* avarkori préselőminták[56] között jelenik meg ismét a rovátkolt sávval határolt pajzsalak. Ugyanehhez a körhöz tartozik a *castel trosinoi* aranylemezből préselt övdísz is.[57]

A II. t. 3. alatti konstantinápolyi és az I. t. 5. számú magyarországi bronzcsat idejét, az említett rokondíszítésű övveretek a *VII. század közepére* határozzák meg.

5. csoport

Mélyített mezőből kidomborodó állatalak

Damaskosból ismeretes egy érdekes bizánci csuklós bronzcsatnak a vereti része, melyet mélyített mezőből kidomborodó, balranéző tengeriszörny díszít.[58]

Az eddig bemutatott bizánci csatok díszítménye a csatkarikához viszonyítva nagyrészt álló helyzetben (III. t. 1), vagy fordítva (I. t. 2) van elhelyezve. A damaskosi csattípusnál viszont a csat fekszik, de az ábrázolás álló helyzetet követ (II. t. 4). Ez a helyezési mód a helyes, mert számol a deréköv csatjának használati módjával.

A *Magyarcsanád-bökényi* (Magyarország) gepida temető 9. sírjából került elő hasonló típusú bizánci bronzcsat (II. t. 4).[59] Rajta mélyített ovális mezőből kiemelkedő, balranéző oroszlánábrázolást látunk. A temető sírból kikerült éremmel datált: Zenon (477—91), vagy I. Leon (482—88) bizánci császár aranysolidusának barbár utánzata bronzból.[60] Mind a temető érmét, mind az említett arcábrázolásos bizánci bronzcsatot tekintetbe véve, darabunk (II. t. 4) idejét a *VI. század második felére* tehetjük. A damaskosi hasonló csattípus is ebbe az időkeretbe tartozhat.

6. csoport

Csuklós csatok virágszerű dísszel és pont-vonal ornamentikával

Konstantinápolyi bronzcsat (III. t. 9, 9a). Karikája, tüskéje és a tengely tartólécei letörtek, de csonkán maradt a hátsó lap három függesztője is. A csattest felületét tulipánszerű növény és pont-vonalkontúr díszíti.

A kunszentmártoni avarkori préselőminták között találkozunk ezzel a leegyszerűsített tulipánszerű dísszel,[61] pont-vonalas mintával. A szegély négyes rovátkolására példa az adonyi avarkori préselőminták közt található.[62]

[55] *Csallány D.:* A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes 1933, I. t. 6—9, 13, III. t. 4.

[56] *Fettich N.:* Az avarkori műipar Magyarországon: A. H., 1926. VI. t. 11 és 5.

[57] *N. Åberg:* Die Goten u. Langobarden in Italian 122. l., 250. ábra.

[58] *G. A. S. Snijder:* Frühmittelalterliche Imitationen antiker Kameen: Germania 17 (1933) 122. l., 3. kép. — Sammlung Sarre, Katalog, Frankfurt, Nr. 178.

[59] *Banner J.:* Magyarcsanád-bökényi ásatások: Dolgozatok, II, 1926, 104. l., 96. l. 15. kép 9. Ugyanitt egy másik bizánci csat is van arcábrázolással (8. szám). — A szegedi egyetemi régészeti intézet gyüjteményében.

[60] *Banner J.:* i. m., 109. l.

[61] *Csallány D.:* A kunszentmártoni avarkori ötvössír. Szentes 1933, I. t. 10—12.

[62] *Fettich N.:* A. H. I. 1926. VI. t. 2.

Még két pont-vonal szegélyű virágmintás csuklócsat sorozható ide. Az egyik *konstantinápolyi* eredetű (IV. t. 1, 1a). Széle recézett. Karikája, tüskéje hiányzik. A tengelyfülek csonkák. A hátsó lapon három rögzítőfüle van.

A másik *Achmimból* (Egyiptom) származik (II. t. 6).[63]

Idejükre nézve az achmimi példány és az avarkori motívumkapcsolatok a korhatározók. Mindhárom csatot (II. t. 6, III. t. 9, IV. t. 1.) a *VII. század első felébe* sorolhatjuk.

7. csoport

Szíjbefűzés, trapézalakú övcsatok figurális ábrázolással

Az eddig tárgyalt bizánci csatoktól elütő formájú és rendszerű figurális csattípussal találkozunk a IV. t. 2—8 és az V. t. 1—8. alatti daraboknál. Ezeknél a csatveret trapézalakú, a karika irányában keskenyedő. Az ábrázolás módja hasonló az II. t. 4. alatti csathoz. Jobbra vagy balra irányuló figurális kompozició a deréköv helyzetének megfelelő elrendezésében. Az ábrázolás mélyített mezőből domborodik ki. Az övszíjra való felerősítése nem a hátsó lap rögzítőfüleivel történt (mint például az I. t. 1a alattinál), hanem bujtatószerű fűzőnyílással, a vereti rész kiszélesedő végén (IV. t. 6, 8. V. t. 1), a csatfejjel elletétes oldalon.

A díszítmények: oroszlánt (IV. t. 2, 5, 6; V. t. 3—4), szárnyas griffet (V. t. 1, 8), bikát legyőző tarajos griffet (állatküzdelmi jelenet) (V. t. 5), szárnyas (táltos) lovat karmokkal (IV. t. 3—4; V. t. 2, 6—7) és két lovat vezető embert (leegyszerűsített mitológiai jelenet?) (IV. t. 7—8) ábrázolnak. Jellemző a mellső combtól kiinduló, pajzsos kiképzésű szárny (IV. t. 3—4; V. t. 1, 2, 6, 7, 8), mely megtalálható a nagyszentmiklósi aranykincs egyidejű edényein is. A csatperem, karika díszítő motívumai között: a pontsor, karikadísz, rovátkolás, hullámvonal, törtvonal, cikk-cakkvonal fordul gyakrabban elő. A csat anyaga bronz, a tüske is bronzból (IV. t. 6, 8), vagy vasból (V. t. 1) készült.

Ide tartozó oroszlános csatpéldányok:

1. *Konstantinápoly*, ruméliai tengerpart (IV. t. 5). A darab mindkét vége törött.

2. *Konstantinápoly* (?) (IV. t. 2).[64]

3. *Tiszabura* (Magyarország), 1. sír (IV. t. 6)[65] Kilenc sírból álló honfoglaló magyar temetőből származó leletdarab. Az oroszlán csipkeszerű nyakdíszét és formáját már a VII. századi *kiskassai* (Baranya vm., Magyarország) bizánci csaton (avar emlékanyagban) is megtaláljuk.[66]

4. *Ismeretlen lelőhelyű* csat, visszaforduló oroszlán-ábrázolással (V. t. 3).[67]

Griffes csatpéldányok:

[63] Germanisches Nationalmuseum. Nürnberg (Inv. Nr. F. G. 1765).

[64] Činili Kiösk. A Görög-Római-Bizánci Régiségek Múzeumában Konstantinápoly. (Felvinczi Takáts Zoltán fényképe.) Valószínűleg a Mészáros-féle gyüjteményhez hasonló módon került a IV. t. 2—3, 7; V. t. 2. sz. példány a múzeumba, tehát lelőhelyük valószínűleg Konstantinápoly vagy annak közvetlen környéke. *Horváth T.:* Honfoglaláskori sírok Tiszaburán: A. É. 1934, 145. l., 5—8. sz. a. említett darabok.

[65] *Horváth T.:* AÉ 1934, 141. l., 103. kép 7 és 105. kép.

[66] *Hampel:* i. m., III, 276. t. 17.

[67] Kaiser-Friedrich-Museum, Berlin (Skulpt. Abt.).

5. *Aboba Pliska* (Bulgária) (V. t. 4).[68]

6. *Mindszent* (Magyarország), Koszorús-dűlő, Csernák János földjén. Három sírból álló honfoglaló magyar temetkezőhely 2. sírjából származó szárnyas griffes bizánci importcsat bronzból (V. t. 1),[69] amit a 3. sír *II. Hugo di provenza* (926—954) *milanói ezüstdénára* a X. század közepére datál.

7. *Makri* (Telmessos, Lykia, Kis-Ázsia).[70] A griff poncolt teste és a jobb felső soroknak hármas, levélszerű díszítőmotívuma a mindszenti példányokon (V. t. 1) is megvan.

Állatküzdelmi jelenet :

8. *Ismeretlen lelőhelyű*, az athéni műkereskedelem útján a bécsi Kunsthistorisches Museum-ba került csat.[71] Vereti részén állatküzdelmi jelenet van : tarajos griff egy bikát győz le. A VIII. századi avar emlékanyagban virágzó ábrázolás.

Szárnyas (táltos) ló :

9—13. *Konstantinápoly*, ruméliai tengerpart (IV. t. 4), *Konstantinápoly* (?) (IV. t. 3),[72] *Konstantinápoly* (?) (V. t. 2), [73]*Makri* (Telmessos, Likia, Kisázsia) (V. t. 6),[74] *Ismeretlen lelőhelyű* töredékes darab (V. t. 7).[75] Valamennyi a szárnyas (táltos) lóábrázolás különböző változatait mutatja. A jobb mellsőláb felemelt. A farok vége, mint a honfoglaló magyar emlékanyagban is található, levélszerű kiképzést kap (IV. t. 3—4 ; V. t. 2, 6). A ló sörényes paták helyett karmokkal van ellátva.

Az oroszlán, a griff, a ló jellegzetes testtartása, valamennyi ábrázoláson ugyanaz marad.

Felkantározott két lovat vezető emberalak :

14. *Kastro Tigani* (Samos) nagy bazilika északi hajójának egyik sírjából szíjvéggel együtt előkerült övcsat.[76] Szimbolikus tartalmú ábrázolás (IV. t. 8). Hajdíszes, páncélos emberalak, felemelt kézelős kezével felkantározott két lovat vezet.

15. *Konstantinápoly* (?) IV. t. 7).[77] A IV. t. 8. alatti ábrázolás változata.

Nem tisztázott változatok :

16. *Laurion* (Görögország) közelében, egy bazilika mellett talált, csopor-

[68] *Horváth T.:* AÉ 1934, 145. l., 106. kép. — A szófiai nemzeti múzeumban

[69] A Csongrádi Vármegyei Múzeumban, Szentesen. Lelt. sz. 1242—89 ; 1936. A *2. sír* mellékletei voltak még az övcsaton kívül : csontíjvég, vaszabla kengyelvasak, tegezvasalások és díszített csontlemezei, vaskés, szögecselt bronzlemezek. — Az *1. sírból:* bizánci kereszt. A 3. *sírból* pedig : I. Lajos (814—40), vagy II. Lajos (855—75) és II. Hugó di Provenza (926—945) milánói ezüstdenárai kerültek elő. Mindegyiken két-két lyuk van. A leletben levő fülespitykével együtt a gyermek nyakára voltak felfűzve. — Ld. *Csallány G.:* Honfoglalás- és Árpád-kori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrád Vármegyei Múzeum éremgyüjteményében : NK 38/39 (1939—1940) Klny. 2. l.

[70] Kunsthistorisches Museum, Wien (Antikensammlung. Inv. Nr. VI. 3048). — *E. H. Zimmermann;* Kunstgewerbe des frühen Mittelalters auf Grundlage des nachgelassenen Materials Alois Riegls. Wien 1923. XVI. t. 3.

[71] Kunsthistorisches Museum, Wien (Antikensammlung. Inv. Nr. VI. 4061).

[73] Činili Kiösk. A Görög-Római-Bizánci Régiségek Múzeumában, Konstantinápoly (Felvinczi Takáts Zoltán fényképe).

[73] Ugyanott.

[74] Kunsthistorisches Museum, Wien. (Antikensammlung. Inv. Nr. VI 3049). — *Zimmermann:* i. m., XVI. t. 1.

[75] Előző helyen. (Inv. Nr. VI 4449). A bécsi műkereskedelem útján került oda.

[76] *Horváth T.:* AÉ 1934. 107. kép.

[77] Činili Kiösk. A Görög-Római-Bizánci Régiségek Múzeumában, Konstantinápoly (Felvinczi Takáts Zoltán fényképe).

tunkhoz tartozó bronzcsat. Balra tartó oroszlán alatt jobbra futó nyúl.[78] A csat *Joannes Tzimiskes* (969—976) *pénzével* datált.

17—19. Az *Égei-tenger szigeteiről* származó csatok. Az egyiken oroszlánábrázolás van.[79]

20—21. *Knidos*[80] és *Smyrna*.[81]

22—29. A *konstantinápolyi* bazárban vásárolt 8 példány.[82]

Néhány rokontípusú csatot említ még Horváth T. *Kis-Ázsiából*.[83]

A trapézalakú figurális fűzőcsatok elterjedési köre: Kis-Ázsia, Konstantinápoly, Görögország, a görög szigetvilág, Bulgária és Magyarország. Utóbbi a közvetlen bizánci kereskedelmi kapcsolatok bizonyítéka (IV. t. 6; V. t. 1).

Fontos kronológiai támaszpontot adnak, egyrészt a *Laurion* (Görögország) közelében talált fűzőszíjas csat, *Joannes Tzimiskes* (969—976) *pénzével*,[84] másrészt a honfoglaló magyar emlékanyaghoz tartozó *tiszaburai* (Magyarország) (III. t. 6)[85] és a *mindszenti* (Magyarország) (V. t. 1) zárt sírleletek övcsatjai. Utóbbi lelőhely *II. Hugo di Provenza* (926—945) *átlyukasztott milánói ezüstdénárával* datált,[86] A tiszaburai és mindszenti X. századi honfoglaló magyar régiségek, valamint a laurioni és mindszenti datáló érmek, a fűzőszíjas figurális övcsatok idejét (IV. t. 2—8; V. t. 1—8), a *X. század második felére* határozzák meg. A különböző stílusú ábrázolások pedig azt mutatják, hogy nemcsak konstantinápolyi műhelyekkel, hanem más vidékek ipari központjaival is kell számolnunk.

Feltűnő, hogy a VI—VII. századi bizánci régiségek nagy tömegei után, a következő évszázadokban alig lehet a bizánci műhelyek fémművességi termékeit kimutatni, míg a X. század második felében ismét nagy ipari fellendülés következik be.

8. csoport

Csuklós övcsatok növényi eredetű maszkszerű áttöréssel, (szem, orr, száj) és korongalakú »szakállal«

Maszkszerű csatveretek:

1. *Konstantinápoly* (VI. t. 4). Karikája és tüskéje elveszett. A felület kiképzése álarcszerű. Az áttört szemek és száj, a tagolt orr, fül és a korongalakú «szakáll» a csattest csúcsosodó végén, együttesen kétségtelenül emberi maszkszerű arcot fejeznek ki. Gyakran előforduló minta, mely a VI. t. 3

[78] Bizánci Múzeum, Athén. — *Horváth T.*: AÉ 1934. 145. l., 9. sorszám.

[79] Néprajzi Múzeum, Athén. A. G. Lambrakis-féle gyűjteményből. — *Horváth T.*: AÉ 1934. 145. l., 2—4 sorszám.

[80] British Museum, London. — *Zimmermann*, i. m., 41. l.

[81] Louvre, Paris. Don Paul Gaudin gyűjteményéből. — *Zimmermann*: i. m., 41. l. Valószínűleg azonos példány a H. Peirce útján Horváth Tibor által említett kisázsiai eredetű darabbal (*Horváth*: AÉ 1934. 145. l., 10. sorszám).

[82] H. Peirce gyűjteményében, Bangor (USA). — *Horváth T.*: AÉ 1934. 145. l., 10. sorszám.

[83] Museum für Kunst u. Gewerbe, Hamburg. — *Horváth T.*: i. m., 145. l., 10. sorszám.

[84] *Horváth T.*: AÉ 1934. 145. l., 9. sorszám.

[85] *Horváth T.*: AÉ 1934. 141—148. l., 103. és 105. kép.

[86] *Csallány G.*: NK 38/39 (1939—1940) Klny. 2. l.

alatti típusú, növényi eredetet még tisztán mutató ábrázolásoknak geometrizálódott, maszkszerűvé vált változatai. Három rögzítőfüle van. Jellemző vonása még a szem feletti kettős barázda.

2—4. *Korinthos* (Görögország) (VI. t. 1—2, 6).[87] A VI. t. 1 és 6. alatti, mélyített karikákkal díszített. Utóbbi elkorcsosult formát mutató példány.

5. *Olaszország* (VI. t. 5).[88]

6. *Ismeretlen lelőhelyű* darab (VII. t. 3),[89] díszített csattüskével. A kiugró korongos részen három emberi alak vehető ki, az első nyilazónak látszik.

7. *Keszthely* (Magyarország) (VI. t. 7).[90] Az alsó végén ötágú csillag.

8—12. *Aphiona* (Korfu), temetőben talált maszkos csatok, bizánci monogrammokkal a korongos részen.[91]

13. *Athén.*[92] Bizánci monogrammal.

14. *Skutari* (Albánia).[93]

15—18. *Suuk-Su* (Krim), temetőjének 3, 23, 27 és 53. sírjából maszkos csatok, köztük bizánci monogrammos csat.[94]

Növényi eredettel:

19. *Bal-Gota* (Krim), 7. sír. A suuk-sui temető közelében, 1905. évi ásatásból származó bronzcsat (VI. t. 3), bizánci monogrammal.[95] A csatveret visszahajló indaszárat képez, hármas levéllel. Jól mutatja még azt a növényi kompozíciót, mely a maszkossá vált, elgeometrizálódott VI. t. 1—2, 4—7, VII. 3 alatti övcsatokon már tisztán nem ismerhető fel.

Ennek a sajátságos alakú embercsoportnak bizánci származása kétségtelen. A lelőhelyek, a görögbetűs monogrammok, a csattulajdonosok görög nevei ezt igazolják.

Datáló adatok:

A *suuk-sui* népvándorláskori temető[96] két rétegből áll. A fiatalabb felső rétegre jellemző, hogy kőlapokból álló sírok, mint a *bal-gotai* is,[97] melyeknek leletei későbbiek az alsó, régebbi temetkezésű földsíroknál és földkamráknál. A felső réteg 42. sírja élesen elkülönül az alsó réteg 51. sírjától.

A régebbi temetkezésű sírok idejét az 56. és 57. sírokban lelt I. Justinos (518—522), II. Justinianos (527—565) és Maurikios Tiberios (582—602). bronzérmei nagyrészt az 560—630-as évekre határozzák meg.

A suuk-sui 3, 23., 27. és 53. sírok maszkos bizánci csatjai a temető *fiatalabb* temetkezési rétegéből származnak, tehát 630-nál nem korábbiak.

A *keszthelyi* csatpéldány (VI. t. 7) az avar emlékanyaghoz tartozik, VII. századi bizánci importdarab. A *korinthosi* csatok (VI. t. 1—2, 6) össze-

[87] *G. R. Davidson:* The avar invasion of Corinth: [Hesperia 6 (1397) 2. sz., 8. 3. ábra. — Columbia Egyetem, USA.

[88] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin (Kat. Nr. L 49).

[89] Kaiser-Friedrich-Museum, Berlin (Skulpt. Abt. Inv. Nr. 11271).

[90] *J. Hampel:* i. m., I. 734. ábra; II. 704. l., 1. ábra. Keszthelyi múzeum; 2/3 nagyság.

[91] *H. Bulle:* Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu: Mitteilungen des deutschen Archaeologischen Instituts Athenische Abteilung, 59 (1934) 213—240. l., 26, 27. kép.

[92] British Museum, London. — O. M. *Dalton:* Cat. Earl. Christ. Antiq. 115, Nr. 586. — *H. Bulle:* i. m., 226 l.

[93] *Nopcsa:* Beitrage zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens: WMB, 12 (1912), 190. l., 59. ábra.

[94] Н. И. Репников: i. m. XII. t. 20.

[95] Н. И. Репников:: i. m., 41. l., 16. ábra.

[96–97] Ld. Репников: i. m.

függéseit a keszthelyi példánnyal, valamint egy más típusú korinthosi csatnak[98] meglepő rokonságát, az ugyancsak avarkori *igari* 3. lelet (Fejér vm.)[99] import-csatjával figyelembe véve, a VI. t. 1—7, VII. t. 3 alatt bemutatott maszkos bizánci csatok idejét a 640—680. közötti időre tehetjük.

9. csoport

Hármaslevelű visszahajló indapár és geometrizálódott változatai

A VI. t. 3 alatti *bal-gotai* övcsaton keresztül, a 8. csoporthoz kapcsolódó övcsatok. Egyrészüknél még felismerhető a visszahajló indapár a 3 levéllel (VI. t. 8—9; VII. t. 2), másrészük geometrizálódott (VI. t. 10—11; VII. t. 4—5). A nagyméretű korongalakú »szakáll« ezeknél elmaradt.

Ide sorozható példányok:

1. *Achmim* (Egyiptom) (VI. t. 8).[100] Csuklóscsat karika nélkül.
2. *Olaszország* (VI. t. 9).[101] Az előzővel egyező típusú csat, karikadíszítéssel.
3. *Kaukázusi* csat.[102] Szórványos lelet. A visszahajló indaszár a hármaslevéllel még kivehető.
4. *Gursuff* (Dél-Oroszország).[103] A VII. t. 2 alattihoz hasonló kerekded csattesttel, rovátkolt indaszárral és visszahajló hármas levéllel.
5. *Artek* (Krim). Töredékes merev bronzcsat.[104] Hasonló a gursuffi példányhoz.
6. *Castel Trosino*, 90. sír.[105] Ezüstcsat. Alakra a VII. t. 2 alattihoz áll legközelebb, de a visszahajló hármaslevél nem éri el az alsó szegélyt.
7. *Dél-Oroszország* (VII. t. 2).[106] Kifejlett hármaslevéllel.
8—9. *Konstantinápoly* (VI. t. 10—11). Csuklós csatok, hármas levélnélküli, leegyszerűsített, áttört szívalakú vereti mintával, mélyített kontúrral. Hátsó lapon két füllel.
10. *Kambulta* (Kaukázus).[107] A VI. t. 10—11. alattihoz hasonló alakú bronzcsat.
11. *Korinthos* (Görögország)[108] (VII. t. 4). Szívalakú, kontúrvonalas példány, választóléccel.

[98] *G. R. Davidson:* Hesperia 6 (1937) 2. sz., 6. ábra D.

[99] A székesfehérvári múzeumban. — *Fettich N.:* Adatok az ősgermán állatornamentika II. stílusának eredetkérdéséhez. I. Az igari leletek: AÉ 1929, 68—84. l., IX. t. 23.

[100] Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. (Inv. Nr. F. G. 1802).

[101] Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin (Kat. Nr. L 49).

[102] *Posta B.:* Régészeti tanulmányok az Oroszföldön, I, 312. l., 194. rajz 17. — *N. Mavrodinov:* L'industrie d'Art des protobulgares. Sofia 1936, 243. kép, 210. l.

[103] Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin (Abt. III. d. Südrussland. Nr. 6341 (Fol. 689).

[104] Н. И. Репников: i. m., X. t. 14.

[105] *N. Oberg:* Die Goten u. Langobarden in Italien. 112. l., 203. ábra. alattihoz áll legközelebb, de a visszahajló hármaslevél nem éri el az alsó szegélyt.

[106] Naturhistorisches Museum, Wien. — *A. Riegl:* Spätrömische Kunstindustrie, Wien, 1927. 78. ábra.

[107] Museum für Vor- und Frühgeschichte, Berlin (Abt. III. d. Kaukasus. Fol. 41. Nr. 279).

[108] *A. G. Davidson:* Hesperia 6 (1937) 2. sz., 2. ábra A. — Columbia Egyetem, USA.

12. *Szeged-Kundomb* (Magyarország), 52. sír (VII. t. 5).[109] Avarkori temetőből származó, áttört veretű, bizánci eredetű bronzcsat.

A 9. csoport csatjainak korát, a datáló adatok alapján, a 620—660. *körüli időre* tehetjük.

A *korinthosi* sírleleteket, a magyarországi avar emlékanyaggal (egyes bizánci eredetű darabokkal) való összefüggései alapján, *A. G. Davidson* avarnak hitte.[110] *H. Zeiss* azonban kétségbe vonta ezen régiségeknek az avarokhoz való tartozandóságát.[111]

Az itt hozott (VI. t. 1—2, 6; VII. t. 4) és a még közlendő korinthosi bizánci leletdarabok összefüggései azonban bizonyítják, hogy ez nem avar temető, nem avar emlékanyag, hanem olyan színtiszta bizánci hagyaték, amit más nép javára könyveltek el. Korinthos nem az avar kultúra kisugárzása, hanem fordítva, éppen a magyarországi avar emlékanyagban észlelhetjük a bizánci kultúra és kereskedelmi kapcsolatok óriási befolyását.

N. Belajev a bizánci régészeti források hiányára mutat rá,[112] pedig ha revizió alá vesszük a népvándorláskori emlékanyagot, még számos fel nem ismert, vagy félreismert bizánci temetőt, lelőhelyet, leletdarabot adhatunk vissza a bizánci régészetnek.

Ilyen félreismert bizánci temető, a *korinthosin* (Görögország) kívül például a *suuk-sui* (Krim, Szovjet-Oroszország), úgynevezett »krimi gót« temető is, mit a következő közleményeimben, az arcábrázolásos bronzcsatok kapcsán kívánok revideálni.

Д. ЧАЛЛАНЬ

ПАМЯТНИКИ ВИЗАНТИЙСКОГО ИСКУССТВА ОБРАБОТКИ МЕТАЛЛОВ. I.

(Резюме)

Опубликованный в настоящем труде византийский археологический материал принесло море, выбросив его во время штормов на побережье Истанбула. Названный материал распределяется на 1. пряжки и пластинки к ним с чеканкой, 2. бляшки к почсным ремнян и клише для оттиска узоров, 3. украшения, прикрепляемые к ремнян, 4. висяяие украшения и 5. другого рода украшения и предметы повседневного обихода. Первая часть труда посвящена рассмотру пряжек и пластинок к ним с чеканкой.

Среди пряжек находятся различные типы, а именно:

1. Расчлененные пряжки с шарнирами с изображениями различных фигур. Этот тип встречается во многих местах. Он всюду сохраняет свою типичную форму, ноузоры, украшающие пластинки, довольно разнообразны: помимо изображений человеческих и крылатых животных фигур и геометрических узоров имеются и экземпляры с совершенно гладкой поверхностью. Так как на отдельных экземплярах отсутствуют следы какого-либо развития, период их изготовления вряд ли обнимает свыше 50 лет. Распространение этого типа указывает на то, что они происходят из Восточной Римской Империи, а отдельные пряжки (см. табл. I, рис. 3 и табл. II, рис. 5) из самого Константинополя. Большинство пряжек, принадлежащих к этой группе, поступило в обращение около 590—650 гг., о чем свидетельствуют экземпляры, указывающие на происхождение их из Африки и Италии (Луни).

2. Бронзовые пряжки с пальметтными украшениями без подвижных частей. Этот тип является одним из самых распространенных представителей византийского

[109] Szegedi Múzeum.

[110] *G. R. Davidson:* The Avar Invasion of Corinth, with a supplementary note by *T. Horváth:* Hesperia 6 (1937) 227—240. l.

[111] *H. Zeiss:* Avarenfunde in Korinth? Serta Hoffilleriana. 1940. 95—99. l.

[112] Белаев: i. m. 102.

искусства обработки металлов. Судя по идентичности обработанного материала, технических приемов обработки и украшающих предметы узоров, можно предполагать, что все они были изготовлены в одном крупном торгово-промышленном центре — вКонстантинополе. Возраст этих пряжек с пальметтными украшениями относится — на основании данных, содержащих указания о времени изготовления их — к 590–650 гг.

3. Родоначальник пряжек-имитаций (табл. III, рис. 8). Этот тип был предком тех пряжек-имитаций, группа которых составляет »мартиновский культурный круг« по Феттиху. Экземпляр происходит из второй половины VI века.

4. Пряжки с шарнирами, украшенные гербом с насеченным обрамлением. Они относятся к середине VII века.

5. Пряжка с рельефным изображением животного. Она дошла до нас из второй половины VI века.

6. Пряжки с шарнирами, украшенные узорами растений и орнаментами в виде тире и точек. Они принадлежат по всей вероятности к первой половине VII века.

7. Трапецообразные поясные пряжки с изображениями фигур и прорезью для продевания ремня. У этих экземпляров пластинка пряжки имеет форму трапеции, украшенной фигурной композицией. Украшения изображают льва, крылатого грифа, грифа, с гребнем на голове, побеждающего быка, крылатых лошадей и человека, ведущего двух лошадей. Монеты, найденные вместе с пряжками, указывают на то, что эти пряжки происходят из второй половины X века. Различия, выраженные стилем изображений, свидетельствуют о нескольких центрах изготовления, кроме Константинополя.

8. Поясные пряжки с шарнирами, украшенные ажурными узорами растительного мира и с дискообразным краем. Ажурные узоры производят впечатление людских масок. Эти типы происходят из периода от 640 до 680 гг.

9. Пряжки, украшенные вьющимися парными усиками трилистника или же их геометрическими вариантами. Они могут происходить из периода от 620 до 660 гг.

Приведенный автором материал имеет решающее значение при определении некоторых археологических находок. Так, например, погребальные находки из Коринфа рассматривались до сих пор – в виду их связи с аварскими находками – как аварские. Опубликованные и публикуемые автором византийские памятники доказывают, что находки из Коринфа не имеют ничего общего с аварскими, а представляют собой чисто византийское наследие. Таким образом, если мы подвергнем проверке материал находок эпохи переселения народов на основании опубликованных и публикуемых памятников византийского искусства обработки металлов, то вероятно масса непризнанных византийских погребений, местонахождений и памятников будет приурочена к компетенции византийской археологии. К числу таких византийских погребений принадлежит и так называемое »крымоготское« кладбище в Суук-Су.

D. CSALLÁNY

QUELQUES SPÉCIMENS DE L'ART BYZANTIN DES MÉTAUX

(Résumé)

Les matériaux archéologiques que nous venons de publier ci-dessus ont été retrouvés aux environs de Constantinople comme des objets jetés sur la rive par la mer orageuse. Ils sont à classer dans les groupes suivants : I. boucles et garnitures de boucle ; II. ornements de ceinture et moules ; III. pièces appartenant à des courroies ; IV. pendeloques ; V. autres ornements et objets d'usage. Dans le présent article nous publions les boucles et les garnitures de boucle qu'on peut grouper de la manière suivante :

1. Boucles à jointure, avec un corps profilé et ornées de certaines figures. Nous avons affaire à une espèce de boucle qui, quoique répandue sur un immense territoire, a partout conservé sa forme caractéristique. Les motifs décoratifs sont assez variés : outre l'application d'une figure d'homme, d'animal ailé ou d'une figure géométrique, on rencontre aussi des spécimens sans décoration. Etant donné qu'il est impossible de discerner dans cette catégorie les étapes successives d'une évolution, il est à présumer qu'on ne confectionnait des boucles de ce genre que pendant une cinquantaine d'années. Selon le témoignage de la diffusion de ces objets, nous devons chercher leur origine dans l'Empire Romain d'Orient ; certaines pièces (pl. I, 3 et II, 5) semblent provenir de Constantinople. Sur la base des spécimens retrouvés en Afrique et à Luni (Italie), la plupart de ces boucles ont été mises en circulation entre 580 et 650.

2. Boucles roides en bronze, ornées d'une palmette. Ce type est particulièrement fréquent parmi les produits de l'art byzantin des métaux. Vu l'uniformité des matériaux, des décorations et de l'exécution technique, le lieu de fabrication doit être cherché dans un grand centre commercial et industriel, c'est-à-dire à Constantinople. Les repères chronologiques dont nous disposons nous invitent à fixer ces boucles de bronze à l'époque allant de 590 à 650.

3. Les antécédents des «pseudo-boucles» (pl. III, 8). Ce type byzantin semble appartenir aux antécédents des «pseudo-boucles» dont le groupe est considéré par Fettich comme la «sphère culturelle de Martinovka». Notre pièce doit être fixée à la deuxième moitié du VIe siècle.

4. Boucles à jointure, munies d'un cadre en forme de bouclier cannelé. Ces pièces doivent remonter au milieu du VIIe siècle.

5. Boucle ornée d'une figure animale modelée en haut-relief. Epoque : deuxième moitié du VIe siècle.

6. Boucles à jointure, ornées d'un motif en forme de fleur et de lignes pointillées. Epoque : première moitié du VIIe siècle.

7. Boucles de ceinture en forme de trapèze ornées de figures et servant à y passer une courroie. Dans ce cas la garniture en forme de trapèze est ornée d'une figure quelconque. On y voit paraître un lion, un griffon ailé, un griffon ayant une crête et vainquant un taureau, un cheval ailé et un homme menant deux chevaux. Sur la base des monnaies retrouvées auprès de ces boucles, les dernières sont à fixer à la deuxième moitié du Xe siècle. Les différences de style renvoient outre Constantinople à plusieurs autres ateliers ou centres de diffusion.

8. Boucles de ceinture ajourées, en forme de masque (bouche, nez, oeil) et ayant une sorte de disque à leurs extrémités. Ces objets peuvent être fixés à la période qui va de 640 à 680.

9. Boucles ornées d'une paire de sarments recourbés à trois feuilles et des variantes géometriques de ce motif. Ce groupe remonte à la période allant de 620 à 660.

Les matériaux que nous venons d'énumérer sont susceptibles de jeter un jour nouveau sur certaines trouvailles particulièrement importantes. Pour ne citer qu'un exemple, les trouvailles découvertes dans des tombes corinthiennes ont été qualifiées d'avares, puisqu'elles trahissaient leur affinité avec les vestiges archéologique des Avares de Hongrie. Dès maintenant les pièces byzantines publiées ci-dessus, de même que celles qui seront publiées prochainement nous autorisent à affirmer qu'il ne s'agit pas d'un cimetière avare, mais de matériaux byzantins. À la lumière de ces spécimens nous soumettrons à une révision approfondie une série de trouvailles remontant à l'époque des migrations, pour restituer à l'archéologie byzantine plusieurs cimetières byzantines inconnus ou mal interprétés, ainsi que des lieux de découverte et des trouvailles. Outre le cimetière corinthien, on peut ranger dans cette catégorie aussi celui de Suuk-su qu'on attribuait à tort aux Goths de la Crimée.

MORAVCSIK GYULA

SZIBÉRIAI ÚTLEÍRÁS GÖRÖG NYELVEN

Amidőn csaknem három évtizeddel ezelőtt a külföldi könyvtárak bizánci kéziratainak tanulmányozásával kapcsolatban a párizsi Nemzeti Könyvtár anyagát vizsgáltam, figyelmemet magára vonta a «cod. Parisinus suppl. gr. 672.» jelzetű görög kézirat, amely az Omont-féle katalógus szerint Szibéria leírását is tartalmazza.[1] Akkoriban megszereztem a kódex megfelelő oldalainak (fol. 85^{r} —99^{v}) fényképmásolatát, amelynek szövegét annál nagyobb érdeklődéssel olvastam, mert fiatalkoromban az első világháború idején mint hadifogoly öt évet töltöttem Szibériában s ez idő alatt alkalmam volt egyrészt orosz szakmunkák alapján, másrészt utazásaim révén kissé megismerkedni e távoli s akkor még számunkra olyan titokzatos területtel.

A rendkívül érdekes leírás először általános képet ad Szibériáról (fol. 85^{r} —88^{r}: *Διήγησις περὶ τοῦ Σιμπηρίου ἐν συνόψει)*. A szerző leírja nagy kiterjedését, szól a hegyeiről, vizeiről, növény- és állatvilágáról, kiemelve a cobolyt, a vidrát, a hermelint, a nyestet és a rókát s megemlékezik a települések különféle formáiról (erődök, mezővárosok, falvak, egyházak), s ezzel kapcsolatban a tobolszki és jeniszejszki erődökbe kiküldött orosz hivatalnokokról (vajdák és mások). Ezután az éghajlat jellemzése és Szibéria népeinek felsorolása következik. E részt, melynek jellemző leírása egyben képet adhat a munka jellegéről, közlöm a kéziratból (fol. 85^{v} —87^{r}) eredeti szövegében[2] és magyar fordításban.

Κρύος δὲ καὶ πάγος μεγαλώτατον γίνεται καὶ χιὼν μεγάλη ἀπὸ μίαν ὀργυίαν τὸ ὕψος καὶ περισσότερον κατὰ τόπους, καὶ οἱ μεγαλώτατοι ποταμοὶ βαθέως πολλὰ παγώνουσι, μερικοὶ δὲ ῥύακες τελείως μέχρι βάθους παγώνουσι, μερικοὶ δὲ τόσον, ὁποῦ οὐδὲ νερὸν εὑρίσκεται εἰς αὐτούς. Καβαλλικεύουσι δὲ οἱ ἐκεῖσε ἄνθρωποι τὰ σκυλία καὶ μὲ*

A hideg és a fagy igen nagy, és nagy a hó, vagy egy ölnyi magas, helyenként még több is, s a legnagyobb folyók is nagyon mélyen befagynak, egyes patakok pedig egész mélységükben befagynak, egyikmásik annyira, hogy semmi víz sincs bennük. Az ottani emberek kutyákon lovagolnak* és azokat kocsiba fogva

[1] *H. Omont:* Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale III. (Paris 1888) 294.

[2] A szövegközlésben a kézirat néhány helyesírási következetlenségét hallgatólagosan kijavítottam s a rövidítéseket feloldottam.

* Itt a görög szövegben valami zavar mutatkozik. Ugyanis a *οἱ ἐκεῖσε* szavak előtt egy kezdő zárójel áll, amelynek azonban hiányzik a záró párja. Ezenkívül a szöveg tárgyi szempontból is kétséget ébreszt.

ταῦτα φέρουσι νερὸν καὶ ξύλα ζεύγοντές τα εἰς ἁμάξια. Ἅλογα δὲ μόνον οἱ ἐκλεκτότεροι ἄνθρωποι ἔχουσιν. Εἰς δὲ τὸν καιρὸν τοῦ χειμῶνος οἱ ἀχθοφόροι φέρουσι κάθε τάξεως ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι στέλλονται ταχυδρόμοι διὰ βασιλικὲς δουλεῖες, μὲ τὲς νάρτες ἀντὶς μὲ ἁμάξια. Οἱ δὲ νάρτες εἶναι καμωμένες μακριές, ὅσον νὰ χωρέσῃ ἄνθρωπος νὰ ἁπλωθῇ, καὶ εἶναι πολλὰ στενὲς καὶ τὰ πλάγιά των πολλὰ λεπτὰ καὶ ἐλαφρά. Καὶ εἰς ἐκεῖνες τὲς νάρτες ζεύγουσιν ἀπὸ δύο καὶ ἀπὸ τρία καὶ ἀπὸ τέσσερα σκυλία. Ὁ δὲ ἀγωγιάτης περιπατεῖ κατόπι τῆς νάρτης μὲ σανίδα, διότι γίνονται χιόνια μεγαλώτατα, ὡς προείπαμεν. Καὶ ὅταν ἀποστάσουν τὰ σκυλία ἐκεῖνα, ὁποῦ τραβοῦν τὲς νάρτες, καὶ δὲν ἔχουν πόθεν νὰ πάρουν ἄλλα, οἱ ἀγωγιάται τότε, ἤτοι οἱ ἀχθοφόροι φεύγουσι καὶ ἀφίνουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὰ δάση καὶ ὕλας μὲ τὲς νάρτες καὶ μὲ ὅλον τὸ φόρτωμα, ἂν ἔχῃ, καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ ἄνθρωποι χάνονται. Περνοῦσι δὲ μὲ τὲς νάρτες αὐτὲς μετὰ βίας πολλὰ μεγάλης. Ἔτι δὲ καὶ ἀρμενίζουσι μὲ τὲς νάρτες ἐπάνω εἰς τὸν πάγον καὶ τὲς ἁρματώνουσιν ὡσὰν καράβια. Ἔθνη δὲ διάφορα εἶναι εἰς τὸ Σιμπήριον καὶ διαφόρως ὀνομάζονται. Ἐν πρώτοις εἶναι τὸ ἔθνος, ὁποῦ λέγεται βαγούλσκιον, κατοικεῖ δὲ ἀπὸ τὸ Βερχατούριον πρὸς τὴν Τομπόλαν· δεύτερον εἶναι οἱ Ὀστιακοί, οἱ ὁποῖοι κατοικοῦσι παρὰ τὸν Ὄμπιν ποταμόν, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγράφη ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ Ὄμπεως ποταμοῦ· εἶτα εἶναι οἱ Τουγγοῦσοι παρὰ τὸν Τουγγοῦσκον ποταμόν· ἔπειτα οἱ Μπᾶτοι, οἱ ὁποῖοι κατοικοῦσι τοὺς κάμπους ἀπὸ τοῦ Σε⟨λε⟩γγήνσκου φρουρίου κατὰ τὸν Οὔδαν καὶ τὸν Σελέγκαν τοὺς ποταμοὺς καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν Μπαϊκάλαν· Ναμιασίντζοι ἀπὸ τὸν Νερτζίνσκον ἕως τὸν Ἀργούνην ποταμόν· Μπαργοῦτοι δὲ ἀπὸ τὸν Ἀργούνην ποταμὸν κατὰ τοὺς κάμπους πλαγίως. Τοῦτοι δὲ οἱ Μπαργοῦτοι δὲν ὑποτάσσονται

velük hordatják a vizet és a fát. Lovuk csak a kiválasztott embereknek van. Tél idején a teherhordók kocsi helyett kutyaszánokon viszik a különböző rendű és rangú embereket, akik futárokként küldetnek a cári ügyekben. Hosszú szánokat készítenek, úgy hogy egy ember hanyattfekve beleférjen, s ezek igen keskenyek, oldalaik vékonyak és könnyűek. Ezekbe a szánokba két-két, háromhárom, illetve négy-négy kutyát fognak. A hajcsár a szán mögött lécen halad, mert, mint mondottuk, a hó nagyon nagy. És ha azok a kutyák, amelyek a szánokat húzzák, kimerülnek, és nem tudnak honnan venni másokat, akkor a hajcsárok, azaz a teherhordók elszöknek és az embereket a sűrűségben és az erdőben hagyják a szánokkal és az egész rakománnyal, ha ilyen is van, s emiatt sok ember elpusztul. Ezekkel a szánokkal csak nagyon nagy erőfeszítéssel jutnak előre. A szánokkal vitorláznak is a jégen és azokat úgy szerelik fel, mint hajókat. Szibériában különféle népek vannak, s azokat különféleképen nevezik. Először is van egy nép,melyet vogulnak mondanak, Verhoturjétől a Tobolig lakik ; a második nép az osztjákok, akik az Ob folyó mellett laknak, amelyről az Ob folyó leírásában írtunk ; majd a Tunguszka folyó mellett vannak a tunguzok ; azután a burjátok, akik Szelenginszk erődjétől a síkságon az Uda és a Szelenga folyók mentén és a Bajkáltenger mellett laknak ; a namjaszincok** Nercsinszktől egészen az Argun folyóig ; a bargutok az Argun folyótól oldalvást a síkságon. Ezek a bargutok nem alattvalói a cárnak, hanem szabadok és senkinek sem fizetnek jaszakot [= természetbeni adót]. Az óceán-tenger közelében laknak a szamojédek (ami annyi mint

** E népnév Nikolaos Spatharios munkájának alább említett román fordításában *Tunguzi Namiaskinski* vagy *Namiaskinskii* alakban fordul elő.

τοῦ βασιλέως, ἀλλ' εἰσὶν ἐλεύθεροι καί τινος χαράτζιον δὲν πληρώνουσι. Πλησίον δὲ τοῦ ὠκεανοῦ τῆς θαλάσσης κατοικοῦσιν οἱ Σαμογέται (ὅ ἐστιν ἀλληλοβόροι, ἢ αὐτοβόροι, ἤγουν ὁποῦ τρώγουν τοῦ λόγου τους καὶ ἕνας τὸν ἄλλον), οἱ ὁποῖοι καβαλλικεύουσι καὶ ζεύγουσιν εἰς τὰς χρείας των τὰς ἐλάφους. Καὶ ἄλλα πάμπολλα ἔθνη εἰσὶν εἰς τὸ Σιμπήριον, οἱ ὁποῖοι εἶναι ξένοι ὅλοι ἔξω ἀπὸ τοὺς Μπαργούτους καὶ εἶναι χαρατζωμένοι εἰς τὸν βασιλέα καὶ τὸ χαράτζιόν τους τὸ πληρώνουσι μὲ σαμούρια καὶ ἀλούπια. Τούτους δὲ τοὺς ξένους, ὁποῦ πληρώνουσι χαράτζιον τοῦ βασιλέως, τοὺς στερεώνουσιν εἰς τὴν ὑποταγὴν μὲ τοιοῦτον τρόπον· εἰς κάθε φρούριον, εἰς τὸ ὁποῖον κρίνεται κάθε ἔθνος καὶ δίδει καὶ τὸ χαράτζιον κρατοῦσιν ἀμανάτι διαλέγοντες ἀπὸ τοὺς ἄρχοντας τοὺς καλλυτέρους ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἔχουσιν εἰς δυνατὴν φύλαξιν. Ἡ δὲ τροφὴ τους εἶναι βασιλική.

'egymást falók' vagy 'magukat falók' azaz akik önmagukat eszik és egyik a másikat), akik szarvasokon lovagolnak és befogják azokat szükségleteik szerint. Nagyon sok más nép van még Szibériában, amelyek, a bargutokat kivéve, mind idegenek és a cárnak természetbeni adó fizetésére vannak kötelezve s a jaszakukat cobolyban és rókában fizetik. Ezeknek az idegeneknek az alattvalói viszonyát, akik jaszakot fizetnek a cárnak, ilyen módon szilárdítják meg: vezető embereik közül kiválasztván a legjobbakat, azokat az egyes erődökben, amelyek illetékessége alá tartozik az illető nép és amelyeknek fizeti a jaszakot is, kezesként tartják, és azok erős őrizet alatt állnak. Cári élelmezésben van részük.

A következőkben a szibériai folyókon való közlekedésről van szó s főleg arról a nagy vízi útról, amely Tobolszkból a Szelengáig vezet, s amelyre később még visszatérünk. Az általános leírás befejező részében a szerző ismét visszatér a cobolyra, megjegyezvén, hogy az «sehol másutt a világon nem tenyészik, csak Szibéria vidékein», s hozzáfűzi még, hogy ez «nagyon vidám és szép állatka; szépsége a hóval jön meg és a hóval ismét eltűnik. És ez az, amelyet a régi görögök és latinok arany bőrnek vagy arany gyapjúnak neveztek.»

Ezt az általános bevezetést követi (fol. 88^{r}_{1}—89^{r}) a Moszkvától Tobolszkig vezető téli és nyári út rövid leírása, amely pontosan megjelöli az útvonalakon levő egyes állomások (városok) közti távolságot versztekben. Ezután a szerző *Περιγραφὴ τοῦ βασιλείου τῆς Σιμπηρίας. Περὶ τῶν διὰ ξηρᾶς καὶ ποταμῶν ὁδῶν, πόθεν καὶ ὡς ποῦ ἐστιν ὁδός, καὶ περὶ τῶν βερστίων κατὰ μέρος* címen 20 fejezetben (fol. 89^{r}—99^{v}) részletesen leírja a különböző útvonalakat, melyek Tobolszkból és Jeniszejszkből különféle irányokban egyrészt Szibéria különböző tájaira, másrészt Buchara és Kína felé vezetnek, megadva az egyes útszakaszoknak a hajózás, lovaglás és menetelés esetén adódó időtartamát versztekben vagy napokban, hetekben, sőt hónapokban is. Ezek közül különösen érdekes a nagy szibériai vízi útnak a 8. fejezetben közölt leírása *(Περὶ τῆς εἰς τοὺς Δαούρους ὁδοῦ)*, amelyről már az általános bevezetésben is szó esett. Erről a két hely alapján a következő képet kapjuk. Elindulnak Tobolszkból hajókon az Irtis folyón lefelé s eljutnak a torkolatáig, ott átmennek az Obra s azon hajóznak fölfelé a Ket folyó torkolatáig, majd áttérvén arra, felhajóznak egészen a Ket forrásvidékén levő Makovszkig. Itt elhagyják hajóikat s a szárazföldön ellovagolnak Jeniszejszkig, ahol kisebb, de erősebb és szilárdabb hajókat készítenek, hogy azok

megbírkózzanak a Tunguszka vízeséseivel és a Bajkál-tóval. Jeniszejszk erődjétől egy darabig a Jeniszejen vitorláznak felfelé, majd átmennek a beléje ömlő ú. n. felső Tunguszkára s azon, illetve a folytatását alkotó Angara folyón át elérik Irkutszk erődjét és a Bajkál-tavat, amelyet forrásunk mindég tengernek nevez. Átvitorlázván ezen, a Bajkálba ömlő Szelenga folyón át folytatják útjukat Szelenginszk erődjéig, amely téli szállásul szolgál. Innen aztán harminc nap alatt elérik a kínai birodalmat. A leírás szerint az egész utazás Tobolszktól Kínáig csaknem nyolc hónapot vett igénybe.

Ezekbe az útleírásokba a szerző itt-ott beleszövi az egyes vidékek jellemzését. Említi az útbaeső erődöket, monostorokat, megemlékezik az Ural keleti oldalán levő, nyevjanszki vasműhelyről (*ἐργαστήριον τοῦ σιδήρου*), néhol pontos adatokat közöl az egyes erődökben állomásozó orosz helyőrségről, vázolja a Bucharából Indiába vezető út veszélyeit, felsorolja az Ob vidékén élő idegen népeket és a befejező fejezetben jellemzi a Szibéria északi vidékein, a Lena és más folyók mentén élő orosz vadászok életét, akik hosszú éveket töltenek ott s bennszülött nőkkel házasodnak össze.

Kérdés már most, hogy hol, milyen korban és milyen környezetben keletkezhetett ez a rendkívül érdekes és Szibéria földrajzára vonatkozólag nagyon becses leírás, amelynek szerzőjét a párizsi kézirat nem nevezi meg. A görög szövegbe egy helyen orosz szó van beleszőve : *παῖδες ἀρχόντων οἱ λεγόμενοι σλαβιστὶ* дѣти *μπογιάρσκια* (fol. 85^{v}). Ezenkívül orosz szavak a szövegben másutt is előfordulnak elgörögösített alakban, így pl. *πογόστια* = orosz погосты, *νάρτα* = orosz нарта és *διὰ βολόκας* = orosz волоком. Mindez arra vall, hogy a munka szerzője jól tudott oroszul, amit egyébként az orosz helynevek pontos átírása és a közvetlen, helyszíni értesülésekre valló adatok is megerősítenek. De ennél még többet is elárul a kézirat. Ebben két marginális jegyzet (fol. 95^{r} és 99^{r}) olvasható, amely a szövegben előforduló *χρόνον*, illetve *καλοκαῖρι* szavakat javítja, *εἰς τὸ ῥωσσικὸν γράφεται* лѣто megjegyzéssel utalván az orosz лѣто szó kettős értelmére, aminek következtében a görög szövegbe hiba csúszott be. Ebből kétségtelenül kitűnik, hogy a görög szöveg csak fordítás s a munka eredetileg orosz nyelven íródott.

Az ismeretlen fordító az ú. n. fanarióta korszak népies görög nyelvét használja, de a vulgáris formák sokszor irodalmi alakokkal keverednek. Így pl. az a-tövű nőnemű főnevek többes accusativusa hol *ὕλες*, hol meg *λίμνας* alakban fordul elő ; a *μεγίστους* felsőfok mellett sűrűn találkozunk a *μεγαλωτάτας* alakkal is ; a jelen idejű többes harmadik személyű igék *φθάνουσιν* és *ὀνομάζουν* alakjai egymást váltogatják. Dativus helyett a fordító gyakran genitivust használ, pl. *πληρώνουσι χαράτζιον τοῦ βασιλέως*. Az *ἀπὸ* accusativusszal és genitivusszal egyaránt használatos ; a *μὲ* + accusativus és a *μετὰ* + genitivus egymást váltva fordul elő ; az *ἕως* vagy genitivusszal vagy accusativusszal vagy *εἰς* + accusativusszal kapcsolatos. A vonatkozó névmás rendesen *ὁποῦ*, de találkozunk az *ὁ ὁποῖος*-szal is. Feltűnő a szövegben az erősen vulgáris jellegű szavak és formák használata, amilyenek pl. a következők : *ἄλογον* 'ló', *ἀλούπια* 'rókák', *δένδρη* 'fák', *νερόν* 'víz', *πολλότατα* 'nagyon sok', *ὄντας* 'lévén', *ἀφίνουν* 'hagynak', *ἐβγαίνουσιν* 'kijönnek', *μαζώνουσι* 'gyűjtenek', *παγαίνουσιν* 'mennek', *ξεχειμάζουσιν* 'telelnek', stb. Ennek megfelelően a munka stílusa is egyszerű, csiszolatlan s a mondatok fűzése túlnyomóan mellérendelő. E felsorolt nyelvi sajátságok

azonban általában jellemzőek az ú.n. fanarióta korszak görög irodalmi műveire[3] s nem adnak semmiféle támpontot sem az eredeti, sem a fordítás keletkezési körülményeire vonatkozólag. Más úton kell tehát ennek felderítését megkísérelni.

A párizsi kéziratban a szibériai útleírás előtt egy másik munka olvasható, amelyet Omont katalógusa a következőképen jelöl meg: «Chrysanthi, S. Sepulchri archimandritae, historia Sinarum imperii a Tartaris subacti.»[4] Ezt a munkát egy másik párizsi kéziratból (cod. Paris. suppl. gr. 487)[5] kiadta Legrand *Χρυσάνθου Νοταρᾶ Κιταΐα δουλεύουσα* címen.[6] Ez a Chrysanthos azonos a későbbi jeruzsálemi patriarchával (1707—1731), aki a bizánci Notaras-család egyik tagja volt. Tudjuk róla, hogy Paduában és Párizsban végezte tanulmányait, nagy klasszikus műveltséggel rendelkezett és több theológiai és egyéb munkát írt.[7] Chrysanthos Notaras munkájának, amely Kínának a tatárok részéről való meghódítását tárgyalja, — mint maga a szerző írja munkája bevezetésében[8] —, egyik forrása egy korábbi munka volt, amelyet Nikolaos Spatharios írt. Ez utóbbi személye szintén jól ismert.[9] Lakóniai eredetű görög családból származott, amely, mint a török hódoltság korában oly sok más görög család is, külföldre menekült s a moldvai fejedelemség területén telepedett le. Ott született 1636-ban Nikolaos Spatharios, vagy román nevén: Nicolas Spatarul Milescu, aki Konstantinápolyban végezte tanulmányait, majd a moldvai fejedelmi udvarban szolgált s ott kapta a spathariosi címet.[10] Innen a mellékneve: *Σπαθάριος* vagy *Σπαθάρης*, amelyhez járul még a *Μολδαβολάκων* jelző, amely a család lakóniai eredetére utal.[11] Nikolaos Spatharios tanulmányai elvégzése után nagyobb utazásokat tett a nyugati államokban, így Németországban, Svédországban és Franciaországban. 1671-ben orosz szolgálatba lépett s a cári udvar első tolmácsa lett. 1675-ben Alekszej Mihajlovics cár megbízásából következtében Kínába utazott, hogy ott a pekingi kormánnyal egy orosz területre menekült mongol vezér, továbbá az Amur-vidéki kozák telepek ügyében tárgyalásokat folytasson s egyben az orosz-kínai kereskedelmi kapcsolatok felvételét előkészítse.[12] Követségi útja után később is jelentős szerepet játszott Moszkva politikai és kulturális életében s ott

[3] E kor prózájából bő szemelvényeket nyujt *M. A. Triantaphyllides: Νεοελληνικὴ γραμματική* (Athén 1938) 323—363.

[4] *H. Omont:* id. m. 294.

[5] *H. Omont:* id. m. 269.

[6] *É. Legrand:* Bibliothèque grecque vulgaire III. (Paris 1881) 337—441.

[7] Életrajzát és munkái jegyzékét ld. a következő művekben: *K. K. Sathas: Νεοελληνικὴ φιλολογία* (Athén 1868) 431—435; *G. I. Zabiras: Νέα Ἑλλὰς ἢ ἑλληνικὸν θέατρον, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου* (Athén 1871) 547—550; *Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν* XII. (Athén 1931) 967—968; *Th. H. Papadopoullos:* Studies and documents relating to the history of the Greek Church and people under Turkish domination (Brussels 1952) 60—80. — Említést érdemel, hogy *Sathas* id. h. Chrysanthos munkái közt a következő címűt is említi: *Διήγησις τῆς ἁλώσεως Τεμεσβαρίου ὑπὸ τῶν Τούρκων.*

[8] *Legrand* kiadása 338—339; v. ö. 380.

[9] *Sathas* id. m. 399—400; *Zabiras* id. m. 497, 503; *Legrand* id. m. XXXI—XLIII. Részletes monográfiát írt róla *P. P. Panaitescu:* Nicolas Spathar Milescu (1636—1708), Mélanges de l'École Roumaine en France 1925. I. (Paris) 33—180.

[10] A fanarióta-korbeli spathariosi megtisztelő címről ld. *Papadopoullos* id. m. 381—382.

[11] *N. Iorga:* Byzance après Byzance (Bucarest 1936) 201. utal arra, hogy a *Μολδαβολάκων* «Moldavo—Lacon» jelző egyben a «Moldovalaque» jelzőre is céloz.

[12] *Panaitescu* id. m. 82—83.

halt meg 1708-ban. Nikolaos Spatharios forrásaink szerint jól tudott görögül, latinul, oroszul és románul s nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. Többek között lefordította románra a Szentírást.[13] Művei közül a legbecsesebbek azok, amelyek kínai követségével kapcsolatban készültek. Miután 1676. végén visszatért Szibériába, leírta útját «Tobolszktól Nercsinszkig és a kínai határokig»[14], s egyben kidolgozta diplomáciai küldetésére vonatkozó naplóját.[15] Mindkét munka orosz nyelven íródott, de azokról később görög fordítás is készült. Ugyanis amidőn az említett Chrysanthos Notaras, aki akkor még csak archimandrita volt, nagybátyja, Dositheos jeruzsálemi patriarcha megbízásából Moszkvában járt, 1693-ban lefordíttatta görögre Nikolaos Spatharios említett útleírását, továbbá követségi naplójából és egy más munkájából egyes részleteket.[16] Ez a fordítás lett azután egyik forrása Chrysanthos említett, *Κιταΐα δουλεύουσα* című munkájának, amelyet a szerző a Moszkvában 1694-ben kelt előszó szerint *Ἰωάννης Κωνσταντῖνος Μπασσαράμπας*, azaz Brancoveanu valachiai fejedelemnek ajánlott.[17]

Kérdés mármost, hogy milyen viszony állapítható meg Nikolaos Spatharios szibériai útleírása és a párizsi kézirat röviden ismertetett szibériai útleírása közt, s van-e egyáltalán valamilyen kapcsolat köztük? Sajnos, Nikolaos Spatharios útleírásának eredeti orosz szövege számomra nem volt hozzáférhető s úgyszintén nem ismerem a Chrysanthos Notaras számára készült görög fordítás szövegét sem. Az összehasonlítás céljára azonban teljesen kielégítő az a román fordítás, amelyet a görög fordításnak egy iasii kézirata alapján G. Sion készített, s tett közzé.[18] Az összevetés azt mutatja, hogy

[13] Munkái jegyzékét közli *Panaitescu* id. m. 169—174.

[14] Путешествие через Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая русского посланника Николая Спафария, Изд. Арсеньева, СПб. 1882. (különlenyomat a Записки Имп. Русского Географического Общества etnográfiai sorozatából). — Sajnos e munka a budapesti közkönyvtárakban nem lelhető fel. Ld. *P. P. Panaitescu* id. m. 171. és Г. Ф. Миллер: История Сибири II. (Leningrad 1941) 588, aki a munkájához csatolt térképhez felhasznált források közt említi.

[15] Статейный список посольства Николая Спафария в Китай. Изд. Арсеньева, СПб. 1906. — Ezt is csak *Panaitescu* közlése alapján (id. m. 114, 171) ismerem. Ld. még Nikolaos Spatharios saját nyilatkozatát munkáiról, *Legrand* id. m. XXXVI.

[16] E fordítás eredetije egy konstantinápolyi kéziratban maradt ránk, amelynek késői másolata a cod. Paris. suppl. gr. 1042. Ld. erről *Panaitescu* id. m. 133., *Omont* id. m. 333, továbbá *M. L. Concasty:* Byzantion 20 (1950) 24—25. — Sathas, aki látta e fordításnak egyik másolatát, arról tudósít, hogy a kézirat végén a következő bejegyzést olvasta: *Μετεφράσθη ἐν ἔτει* 1693 *ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ἐν τῇ μεγίστῃ βασιλευούσῃ πόλει Μόσκοβᾳ προστάξει τοῦ πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἁγίου ἀρχιμανδρίτου τῆς ἁγίας καὶ χριστοβαδίστου πόλεως Ἱερουσαλὴμ παρόντος καὶ αὐτοῦ ἐν τῇ μεγίστῃ καὶ λαμπρᾷ πόλει ταύτῃ*, ld. *Sathas* id. m. 399. és *Legrand* id. m. XXXIII. — A fordítás keletkezésének előzményeire vonatkozó leveleket közli *K. Sathas: Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* III. (Venetia 1872) 90—95 és *Legrand* id. m. XXXV—XXVIII. V. ö. *Panaitescu* id. m. 130—135.

[17] *Legrand* id. m. 337—340. — Chrysanthos itt említi, hogy Nikolaos Spatharios követségi naplóján kívül felhasználta Feodor Bajkov jegyzeteit is, akit 1656-ban ugyancsak Alekszej Mihajlovics cár küldött Kínába. *Panaitescu* szerint (id. m. 82.) a Nikolaos Spatharios-féle misszió előtt a Kínával való diplomáciai kapcsolatok csak kozák futárok kiküldetésére szorítkoztak. Ezek egyike lehetett az említett Feodor Bajkov is.

[18] De la Tobolsk până în China. Note de calatorie de Spătarulŭ Nicolae Milescu. 1675. Traduse după unŭ textŭ grecescu de *G. Sion*, Analele Academiei Romane. Seria II. Tomulŭ X. 1887—1888. Memoriile Secţiuneĭ Istorice. Bucurescĭ 1889. 89—181. A iași-i görög kézirat, amelyre a fordító hivatkozik, nyilván azonos azzal a kézirattal, amelyre N. G. Dossios nyomán *A. Heisenberg* hívta fel a figyelmet; ld. Byzantinische Zeit-

a két munka nem azonos egymással, sőt jellegük is nagyon különböző. Nikolaos Spatharios naplószerűen írja le utazását Tobolszkból 1675. május 2-án történt elindulásától 1676. január 13-ig, amely napon elérte a kínai határt. Útját a fentebb említett nagy szibériai vízi útvonalon tette meg s így egyes nagyobb fejezeteket szentel az Irtis, az Ob, a Ket, a Léna, az Argun folyó és a Bajkál-tó leírásának s útjával kapcsolatban ki-kitér az ott lakó népek és Szibéria földjének jellemzésére. Így pl. két ízben is szól az osztjákokról. Az első helyen elmondja, hogy a Bobrovka folyó közelében vannak az osztjákok «mecsetei», melyekben ezüstből, rézből és fából való bálványaik állanak, s ezzel kapcsolatban leírja az osztjákok medveöléssel kapcsolatos kultikus táncait és énekeit.[19] A másik helyen az osztjákokat a szkítáktól, illetve Jáfettől származtatja s hozzáfűzi, hogy az antikok Ichthyophagoi-nak nevezték őket, mert hallal élnek, több nyelvjárást beszélnek és többnejűek.[20] Érdekes az is, hogy az utazók a Jeniszej partján ismeretlen nyelven írt feliratot láttak.[21] Nikolaos Spatharios naplószerű útleírásával szemben a párizsi kézirat szibériai útleírása nem egy útvonalat ismertet, hanem az összes Tobolszkból és Jeniszejszkből különböző irányokba vezető utakat a folyók, illetve helységek s az egyes állomások egymástól való távolságának pontos megjelölésével. Ebbe a száraz vázba, amely szinte menetrend jellegű, s kétségkívül a szibériai utazók tájékoztatására szolgált, vannak beleszőve a szibériai földre és az ott lakó népekre vonatkozó egyes jellemző részletek. E lényeges, műfaji különbség ellenére találunk a két szibériai leírás közt itt-ott meglepő egyezéseket is. Így pl. az Ob folyó leírásában olvassuk a következőket:

Párizsi kézirat 97v

. . . καὶ τριγύρω εἰς ἐκείνους τοὺς τόπους κατοικοῦσι πολλοὶ ξένοι Σαϊάντζοι, Μουντοῦστζοι, Καϊμάντζοι, Ταουτελεούτοι, Γιαουμηδοῦσοι, Οὐτζιοῦγοι, Καραγάϊτζοι. Καὶ δὲν πληρώνουσι χαράτζιον τοῦ μεγάλου βασιλέως.

Sion-féle ford. id. h. 119.

. . . .acolo lecuescŭ mulţĭ necredincioşĭ Saghianţĭ, Munduţĭ, Manţĭ, Tautelenţĭ, Iaumderţĭ, Euĭ, Caragaiţĭ, carĭ nu daŭ dărĭ Mareluĭ Domn ;. . .

Még feltűnőbb a cobolyra vonatkozó leírás :

Párizsi kézirat 87v

Τὸ δέ σαμούριον γεννᾶται εἰς τὸ Σιμπίριον θηρίον μικρὸν θαυμασιώτατον καὶ πολύγονον καὶ ποθὲς τὸν κόσμον ἀλλοῦ δὲν γεννᾶται πάρεξ εἰς τὰ μέρη τοῦ Σιμπηρίου. Γεννῶνται δὲ τὰ καλὰ μάλιστα εἰς τὸ παραθαλάσσιον καὶ ὅπου εἰσὶ τόποι κρυεροί· ὅπου δέ εἰσι θερμοὶ

Sion-féle ford. 169.

Samurulŭ este unŭ animalŭ fórte minunatŭ şi plodicĭosŭ, care nicăirĭ nu se prăsesce decât în ţĕrile nordice, în Siberia. Maĭ cu sémă pe lângă mare, unde sunt locurile geróse, se nascŭ ceĭ maĭ frumoşĭ ; iar unde sunt câmpiĭ şi locurĭ calde sunt

schrift 12 (1903) 437. *Panaitescu* id. m. 171 közléséből tudom, hogy Nikolaos Spatharios útleírását angolra fordította *J. Baddeley* «Russia, Mongolia, China» c. munkája II. kötetében (London 1819), de a budapesti közkönyvtárakban ez a mű sem található meg.

[19] *Sion* ford. 95—96 ; *Panaitescu* id. m. 87.

[20] *Sion* ford. 130 ; *Panaitescu* id. m. 89.

[21] *Sion* ford. 132 ; *Panaitescu* 89. — *Zsirai Miklós* munkájában (Finnugor rokonságunk, Bp. 1937. 483.) azt olvasom, hogy Strahlenberg adott először hírt az orchoni és jeniszeji ó-török feliratokról. Ennél félévszázaddal korábbi Nikolaos Spatharios e rövid utalása.

καὶ καμπεροὶ τόποι, ἐκεῖ τὰ σαμούρια γεννῶνται ἀχαμνά. Γεννῶνται δὲ ὁμοῦ ἀπὸ πέντε καὶ ἀπὸ ἕξη· εἶναι θηρίδιον πολλὰ χαρούμενον καὶ ὡραῖον. Τὸ δὲ κάλλος του μὲ τὸ χιόνι ἔρχεται καὶ πάλιν μὲ τὸ χιόνι μισσεύει. Καὶ τοῦτο εἶναι, ὅπου οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι τὸ ὠνόμαζαν χρυσοῦν δέρας ἢ χρυσοῦν πόκον.

netrebnicĭ. Eĭ se fată câte cinci și câte șése. Animalulŭ este drăgălașŭ și luxosŭ : frumusețea pielei luĭ începe odată cu zăpada ; dupe ce se duce zăpada pĕrulŭ i se schimbă. Acésta este zodia, pe care Eliniĭ ceĭ vechĭ și latiniĭ o numiaŭ *blana de aurŭ* (toison d'or). Pentru pielea acésta argonautiĭ eleni umblaŭ pe Marea Négră și în susŭ pe rîurĭ ca s'o caute, precum scriŭ istoricii. Atâtŭ de ploditorŭ este acestŭ micŭ animalŭ, că este ca unŭ isvorŭ nesecatŭ.

A párhuzamos helyek szószerinti egyezése véletlennel nem magyarázható. Nikolaos Spatharios szibériai útleírása és a párizsi kéziratban ránkmaradt útleírás valamilyen kapcsolatban áll egymással. Feltehető, hogy a kettő közös forrásra megy vissza, de az is, hogy valamelyik a másikból merített. Ez utóbbi esetben a valószínűség amellett szól, hogy a párizsi kézirat útleírása függ Nikolaos Spatharios szövegétől. Ez utóbbi ugyanis bővebb s az argonauták említése hiányzik a párizsi kézirat szövegéből. De emellett szól az is, hogy Nikolaos Spatharios kedvelt eljárása, hogy a szibériai népeket antik vagy bibliai népekkel kapcsolatba hozza. Így említettük, hogy az osztjákokat a szkítáktól, illetve Jáfettől származtatja, a mongolokat pedig a bibliai Gog és Magog népével azonosítja.[22] Verhoturje vidékével kapcsolatban az antik *Ῥιπαῖα* v. *Ὑπερβόρεια ὄρη*-t említi.[23] Ezekhez járul még az argonautákra és az arany gyapjúra vonatkozó, fentebb közölt tudósítása. De annak lehetősége sincs kizárva, hogy a párizsi kézirat szibériai útleírása ugyancsak Nikolaos Spatharios műve. Tudjuk, hogy ő utazása előtt alaposan tanulmányozta az előtte Kínában járt orosz kozákok jelentéseit és korábbi utazók műveit s hogy művei megírásához saját tapasztalatain kívül felhasznált írott forrásokat is, így többek közt egy 1672-ben készült orosznyelvű leírást is, amely egy szibériai térkép magyarázatául szolgált.[24] Egyébként hogy Nikolaos Spathariosnak szibériai utinaplóján kívül volt egy másik, Szibéria leírására vonatkozó műve is, azt bizonyítja Sathas közlése, aki a már fentebb említett, Nikolaos Spatharios művének görög fordítását tartalmazó kéziratot részletesen leírja. Megadja a pontos címét, közli, hogy azt a bejegyzés szerint 1693-ban fordították görögre[25], és hogy a kézirat néhány függelékszerű kisebb munkát is tartalmazott, így a Kaspi-tenger leírását, továbbá Szibéria leírását *(Περιγραφὴ τῆς αὐθεντείας τῆς Σιμπηρίας)*.[26] Ez utóbbit talán azonosítani lehetne a párizsi kézirat szibériai útleírásával, amelynek kéziratát Omont közlése szerint ugyancsak 1693-ban másolták. Véglegeset e tekintetben nem mondhatunk, mert a kérdést csak az említett konstantinápolyi, iașii és párizsi görög kéziratok alapos vizsgálata, továbbá az ide-

[22] *Panaitecu* id. m. 92. E helyet a román fordításban nem találtam meg.
[23] *Sion* ford. 103.
[24] *Panaitescu:* id. m. 83—84, 114.
[25] Ld. a 16. jegyzetet.
[26] *Sathas: Νεοελληνικὴ φιλολογία* 399—400.

vonatkozó s Budapesten hiányzó orosz és román szakirodalom teljes ismerete alapján lehetne eldönteni. Vizsgálódásaink tehát csak valószínű feltevésként vezetnek arra az eredményre, hogy a párizsi kézirat szibériai útleírása szintén Nikolaos Spatharios műve, amely utazásának naplószerű leírásával ellentétben rendszeres tájékoztatást nyujt az utazóknak a különféle irányokba vezető szibériai útvonalakról.A munka eredetileg — valószínűleg 1675—1693. közt — orosz nyelven íródott, s ránk maradt görög fordítása később, de mindenesetre 1693. előtt készült. Hogy az eredeti orosz szöveg megvan-e, illetve hol rejtőzik, arra vonatkozólag semmi nyomunk sincs. Ha nincs meg, akkor a görög fordítás nyomán kellene közzétenni e rendkívül becses munkát, amely érdekesen egészíti ki Nikolaos Spatharios naplószerű útleírását.

Hogy ki volt Nikolaos Spatharios munkáinak görög fordítója, arra vonatkozólag nincsen semmi adatunk. Minthogy a fordítások Moszkvában készültek, a fordítót azok között a görögök közt kell keresnünk, akik akkor ott éltek. Mint ismeretes, a XVII. század második felében nagy szerepet játszottak Moszkvában a görögök.[27] Mint már a XVI. század folyamán is, a keleti egyházi fejedelmek gyakran látogatták meg az orosz fővárost. Így pl. 1586-ban Moszkvában járt az antiochiai patriarcha, 1588-ban pedig az orosz patriarchátus felállításával kapcsolatban a konstantinápolyi patriarcha látogatott el oda. A Nikon orosz patriarcha ügyében 1666-ban tartott moszkvai «nagy zsinaton» az alexandriai és az antiochiai patriarcha személyesen, a konstantinápolyi és a jeruzsálemi patriarcha pedig megbízottja útján vett részt. Ezeknek az utazásoknak a célja nemcsak a görög befolyás erősítése volt, hanem gyakran anyagi támogatás, «alamizsna» kieszközlése is, amire a török uralom alatt levő keleti egyházfejedelmek nagyon rászorultak. Jellemző e tekintetben, hogy II. Paisios konstantinápolyi patriarcha maga sem titkolta ezeknek az utazásoknak a célját. Egy ízben ugyanis Chrysanthos Notarasszal kapcsolatban, aki a román fejedelemségeknek úgyszólván állandó vendége volt, egy török tisztviselő előtt a következőképen nyilatkozott: «A jeruzsálemi patriarcháknak nincs más bevételük s ezért utazgatnak keresztül-kasul a hatalmas (oszmanli) birodalom földjén, hogy fenntartsák magukat».[28] A XVII. század második felében Moszkvában erősen kiéleződött a keleti (görög) és a nyugati (latin) befolyás küzdelme, s a cári udvar a «harmadik Róma» ideológiájának fenntartása érdekében mindent elkövetett, hogy a lengyel befolyás alatt álló ukránok és fehér oroszok nyugati orientációjával szemben az orthodoxiát s így saját hatalmi helyzetét is erősítse. Ebben a harcban készséges eszközeinek bizonyultak a keleti egyházi fejedelmek s kivált Dositheos jeruzsálemi patriarcha, akinek nagy része volt abban, hogy Moszkvában 1682-ben görög szemináriumot alapítottak, amely öt évvel később Görög-szláv-latin Akadémiává, a legmagasabb theológiai iskolává alakult át. Görög papok, akik már korábban is közreműködtek az egyházi könyvek kijavításán, most még nagyobb számmal jöttek Moszkvába, s az új akadémián több görög tudós, köztük a két Lichudes-testvér is tanított,

[27] Az ekorbeli orosz-görög politikai, egyházi és kulturális kapcsolatokra vonatkozólag ld. *Panaitescu* id. m. 119—135; *S. F. Platonov:* Geschichte Russlands vom Beginn bis zur Jetztzeit, herausgegeben von F. Braun (Leipzig 1927) 167—168, 214, 217, 220: История СССР I. С древнейших времен до конца XVIII века. Под редакцией академика Б. А. Грекова (Moszkva 1947²) 472—473.

[28] *N. I. Lorga* id. m. 227.

akik nagy irodalmi és fordítói tevékenységet fejtettek ki.[29] Dositheosszal szoros kapcsolatban volt Nikolaos Spatharios, aki tevékeny részt vett a görög egyházi és kulturális befolyás megerősítésében s aki 1685-ben egy apologetikus munkát is írt a görög nyelv védelme érdekében.[30] 1692-ben Dositheos patriarcha unokaöccsét, Chrysanthos Notaras archimandritát küldte Moszkvába, hogy egyrészt megnyerje a cári udvar támogatását a valachiai fejedelemség számára a törökökkel szemben, másrészt pedig, hogy a moszkvai görög nyomda felállításában közreműködjék. Ez utóbbi szervezési munkálataiba Nikolaos Spatharios is belekapcsolódott.[31] Chrysanthos e moszkvai tartózkodása idején készült Nikolaos Spatharios műveinek s minden valószínűség szerint a bennünket közelebbről érdeklő szibériai útleírásnak is a görög fordítása.

Orosz munkák görögre való fordítása már jóval korábban megindult. Így pl. a kairói patriarchátus könyvtárának 58. számú kéziratában ránk maradt egy görögnyelvű orosz történet, amelyet 1668-ban orosz munkák alapján Dionysios Rakendytes, az ibérek (georgiaiak) archimandritája állított össze és fordított görögre, s amelynek kairói példányát 1669-ben Moszkvában másolták.[32] Nyilván e korban kellett készülnie annak a görögnyelvű munkának is, amely Ruriktól Borisz Godunovig tárgyalja Oroszország történetét.[33] Megemlíthetjük még Dositheos Notaras jeruzsálemi patriarchának, Chrysanthos nagybátyjának és elődjének a jeruzsálemi patriarchákról szóló, 1705-ben készült munkáját, amely Alekszej Mihajlovics orosz cár (1645—1676) korának eseményeivel is részletesen foglalkozik.[34] Természetesen az oroszból fordított vagy orosz források nyomán készült görög munkák számát még bőven lehetne szaporítani. De a felhozottak is mutatják, hogy Nikolaos Spatharios műveinek görög fordítása nem áll egyedül, elszigetelve, hanem csak egyik emléke annak a kornak, amikor a török uralom alatt élő görögség az orosz pravoszláviától várt anyagi és erkölcsi támogatást s így érdeklődéssel fordult a nagy orosz birodalom történeti múltja és területe s ezzel együtt az «aranygyapjas» Szibéria felé.

[29] *Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν* VIII. (Athén, 1930) 577.

[30] *Panaitescu* id. m. 163—167. V. ö. *L. Gáldi—L. Makkai:* Geschichte der Rumänen (Budapest 1942) 193.

[31] *Panaitescu* i. m. 130—135.

[32] *G. Charitakes* katalógusa: *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 4 (1927). 168—169. Közlése szerint a kézirat 181v-ján a következő érdekes bejegyzés olvasható: *Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα ἱστορία ἐν τῇ κλείνῃ πόλει Μοσκοβίᾳ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ θεοσεβεστάτου γαληνοτάτου καὶ θεοστέπτου βασιλέως κυρίου κυρίου Ἀλεξίου Μιχαηλοβίτζη αὐτοκράτορος καὶ μεγάλου κνέζη Μοσκοβίας καὶ πάσης Ῥωσσίας ἐξόδῳ τοῦ μακαριωτάτου καὶ παναγιωτάτου πάππα καὶ πατριάρχου τῆς μεγαλοπόλεως Ἀλεξανδρίας καὶ κριτοῦ τῆς οἰκουμενικῆς κυρίου κυρίου Παϊσίου, μόχθῳ δὲ καὶ κόπῳ τοῦ ἐν ἱερεῦσιν Ἰωάννου Σακουλῆ τοῦ Χίου.*

[33] *B. K. Stephanides* katalógusa: Byzantinische Zeitschrift 16 (1907) 275 az adrianupolisi 1118. kézirat tartalmát így jelöli meg: *Ἱστορία τῆς Ῥωσσίας. Ἐν ἀρχῇ πίναξ τῶν περιεχομένων καὶ κατάλογος τῶν Ῥώσσων ἡγεμόνων ἀπὸ τοῦ Ῥούρικ μέχρι Μπούρη Γουδενόφ.* 332 l.

[34] *Δοσιθέου Νοταρᾶ Παραλειπόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων,* kiadta A. Papadopulos-Kerameus: *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* I, (Petrupolis 1891) 231—308.

GY. MORAVCSIK

UNE RELATION DE VOYAGE DE SIBÉRIE EN LANGUE GRECQUE

(Résumé)

On peut lire sur les pages 85r—99v du manuscrit parisien coté «codex Parisinus suppl. gr. 672» une relation de voyage écrite en langue grecque, dont le chapitre d'introduction donne un tableau d'ensemble de la Sibérie. L'auteur en décrit la grande étendue, il parle de ses montagnes, de ses cours d'eau, de sa flore et de sa faune, il nous renseigne sur les différentes formes des établissements humains et nous informe, à ce propos, des fonctionnaires russes délégués dans les forts de Tobolsk et de Iénisséisk. Vient ensuite une caractérisation du climat et une énumération des peuples de la Sibérie. Nous publions ce passage dans l'original et en traduction hongroise (p. 129—131.). Dans les parties suivantes du chapitre d'introduction, il est question de la communication sur les fleuves et surtout de la grande voie fluviale qui mène de Tobolsk jusqu'au fleuve Selenga. L'auteur fait la remarque intéressante que c'est la zibeline qui est l'animal dont la fourrure était appelée fourrure ou toison d'or par les Grecs et les Romains anciens. Dans la suite l'auteur décrit la voie d'été et d'hiver qui mène de Moscou à Tobolsk, en indiquant la distance des différentes stations en verstes. Les 20 chapitres suivants donnent la description détaillée des voies qui mènent de Tobolsk et d'Iénisséisk en différentes directions, tout en y insérant par-ci par-là la caractérisation des différentes régions.

D'après les mots russes qui se trouvent dans le texte grec, ainsi que d'après deux notes marginales, nous devons conclure que le texte grec n'est qu'une traduction et que l'ouvrage a été rédigé originairement en langue russe. Le traducteur inconnu se sert de la langue grecque populaire, mais les formes vulgaires se mêlent avec des tournures littéraires, ce qui est illustré par plusieurs exemples.

Sur les pages qui précèdent cet ouvrage dans le manuscrit de Paris, on peut lire l'oeuvre de Chrysanthe Notaras sur la Chine, dont une des sources était l'ouvrage de Nicolas Spatharios. Nicolas Spatharios qui est issu d'une famille d'origine grecque, est né dans la principauté de Moldavie (de là son nom roumain: Nicolas Spatarul Milescu), il a fait ses études à Constantinople, puis il a pris du service en Russie et en 1675 il partit pour la Chine comme ambassadeur du tsar Alékseï Mikhaïlovitch. Après son retour il a écrit, en langue russe, une description de son voyage en Sibérie et il a mis au poins son journal relatif à sa mission diplomatique. Sa relation de voyage et certaines parties de son journal ont été traduites plus tard en grec, à Moscou en 1693, sur l'ordre de Chrysanthe, futur patriarche de Jérusalem.

Ce n'est que la traduction en roumain de la relation de voyage de Nicolas Spatharios qui était à la disposition de l'auteur de cette étude, mais elle seule suffit pour constater que la relation de voyage sibérien du manuscrit parisien n'est pas identique avec l'autre. Les deux ouvrages ont un caractère différent. Nicolas Spatharios décrit son voyage sous forme de journal, tout en faisant des digressions pour caractériser la terre et les peuples de la Sibérie. La descriptions de la Sibérie qu'on lit dans le manuscrit de Paris, a plutôt le caractère d'un itinéraire, et elle servait, selon toute apparence, à renseigner les voyageurs. Toutefois les deux descriptions contiennen tcertains passages concordants ; tels sont, par exemple, l'énumération des peuples qui vivaient dans la région de l'Ob ou bien la description de la zibeline, cet animal à fourrure spéciale de la Sibérie (v. les textes parallèles à la p. 135—136.). C'est, selon toute vraisemblance, la relation de voyage de Nicolas Spatharios qui est l'original et le texte du manuscrit de Paris en dépend. Cependant comme nous savons que dans un manuscrit contenant la traduction grecque de la relation de voyage de Nicolas Spatharios on a trouvé, en appendice, un autre ouvrage du même auteur renfermant la description de la Sibérie, il n'est pas impossible que l'auteur de la relation de voyage en Sibérie du manuscrit de Paris était également Nicolas Spatharios. La solution définitive de ce problème ne sera, cependant, possible qu'après l'étude approfondie de tous les manuscrits et de la littérature scientifique russe et roumaine qu'on ne trouve pas dans les bibliothèques de Budapest. S'il se trouvait que le texte russe original de la relation de voyage en Sibérie n'est pas connu, on devrait publier cet ouvrage extrêmement précieux, qui a été rédigé selon toute probabilité entre les années 1675 et 1693, d'après la traduction grecque.

Nous devons chercher le traducteur de la relation de voyage en Sibérie parmi les Grecs qui vivaient à Moscou dans la deuxième moitié du XVIIe siècle. On sait qu'à cette époque, il y avait entre Moscou et l'Orient grec des rapports intenses et que la cour tsarienne recevait volontiers — afin de renforcer l'influence orthodoxe — l'aide des

princes de l'Église grecque ; c'est surtout Dosithée, patriarche de Jerusalem qui a joué un grand rôle dans l'organisation de l'Académie et de l'imprimerie grecque de Moscou et partant, dans l'intensification de l'influence ecclésiastique et culturelle grecque, ce qui s'accompagnait de l'arrivée à Moscou de prêtres et de savants grecs. Dans ce domaine, Nicolas Spatharios était un des collaborateurs de Dositheos. C'est sur mandat de Dosithée que l'archimandrite Chrysanthe Notaras vint à Moscou en 1692 et, pendant son séjour, il fit traduire en grec les oeuvres de Nicolas Spatharios ; c'est à ces mêmes années que remonte, selon toute probabilité, la traduction grecque de la relation de voyage en Sibérie du manuscrit parisien aussi.

Nous connaissons d'ailleurs, de cette époque, les traductions grecques de plusieurs ouvrages historiques russes. Ainsi par exemple, il a été conservé dans le manuscrit No 58 de la bibliothèque du patriarchat du Caire une histoire russe de langue grecque écrite en 1668. Tel est encore un ouvrage de langue grecque qui se trouve dans un manuscrit d'Andrinople et qui traite l'histoire russe de Rurik à Boris Godounof. Un des ouvrages de Dosithée Notaras, patriarche de Jerusalem s'occupe d'une manière détaillée des événements de l'époque du tsar Alékseï Mikhaïlovitch. La traduction grecque de l'ouvrage de Nicolas Spatharios et celle de la relation de voyage en Sibérie ne sont donc pas des phénomènes isolés, mais les témoignages d'une époque où les Grecs, vivant sous la domination turque, prenaient de l'intérêt pour le territoire et le passé du grand empire russe.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

VÉRTES O. ANDRÁS

A MONDATHANGLEJTÉS LEGRÉGIBB GRAFIKUS ÁBRÁZOLÁSA

A mondat hanglejtésének első grafikus ábrázolását Christian Winkler[1] szerint az angol Walker 1781-ben megjelent «Elements of elocution» című művében találjuk meg. Walker a hangmagasság váltakozását egy összefüggő vonal emelkedésével, ill. süllyedésével jelöli, amelynek megfelelő része fölé írja az emelkedő, ill. süllyedő hanglejtésű szöveget. A fonetika történetének ismert kutatója, Panconcelli-Calzia[2] elfogadja Winkler megállapítását, s kiemeli Walker finom megfigyelőképességét.

Kétségtelen azonban, hogy az érdemes Walkert több mint száz esztendővel megelőzte a XVII. század nagy pedagógusa: Comenius. Az «Opera didactica omnia»-ban találtam meg a mondathanglejtés első grafikus ábrázolását.

Talán nem érdektelen, hogy latin mondatok hangmagasságbeli váltakozásáról kapunk felvilágosítást.

Comenius röviden jellemzi a mondatok négy fajának hanglejtését, és három típus szemléltetéseképpen egy-egy példamondatot mutat be; e mondatok hangjelölését a megfelelő szótagok különböző sorokba való szedésével ábrázolja.

Comenius idevágó szavait alább közlöm, mégpedig a «Grammatica latino-vernacula»-ból, az «Opera didactica omnia» II. részének 428. és 429. hasábjáról. Megjegyzem, hogy Comenius alábbi megállapításait megtaláljuk a «Grammatica janualis»-ban is (Op. did. omnia, pars III., 469. hasáb.[3])

A szóbanforgó rész nyilván a század első feléből való, hiszen a nagy nevelő 1657-ben megjelent összegyüjtött munkáinak II. része az 1642. és 1650. között keletkezetteket foglalja magában.

LXXIV.

Sententiarum Orthotonia & Orthographia.

840. *Sententia indicativa aeqvali tono profertur; nec ſigno aliqvo peculiari opus habet.*

841. *Sententia admirativa principium elevat;* cui adſcribitur punctum admirationis (!) ut

Proh Deum immortalem![4]	Sic pronunciabis. §. 483. 839. 938. 958.

[1] *Winkler*, Christian: Elemente der Rede. Halle, 1931. 53. l.

[2] *Panconcelli-Calzia*, G.: Geschichtszahlen der Phonetik. Hamburg, 1941. 39. l.

[3] Az «Opera didactica omnia»-nak az Orsz. Széchényi-Könyvtárban lévő 600.984. számú példányában hibás a lapszámozás; bizonyos számok kétszer fordulnak elő; Comenius említett megállapításai a III. részben szereplő két 469. hasáb közül az elsőben találhatók.

[4] Az *immortalem* szót csak helyszűke miatt szedte a nyomdász két sorba. Ez kitűnik a »Grammatica janualis« megfelelő helyéből is (Op. did. omnia, pars. III., 469. hasáb).

842. *Sententia optativa principium elevat, finem deprimit:* adſcribiturqve illi punctum Voti (!) ut,

Uti-	Tales ſunt §. 498.
nam ad fuiſ-	915.
ſes!	

(Obſ. Signum voti ſimile ſigno admirationis (!) hactenus uſurpârunt. Sed praeſtaret eſſe diverſum (per Reg. IV.) ut pronunciatio diverſa eſt. Qvid ſi lineolâ deorſum tendente? qvomodo ſcil. tonus ipſe tendit, ¡)

843. *Sententiae interrogativae adſcribitur punctum interrogationis (?)* pronunciatur verò ſic, ut elevetur tam principium qvàm finis.

Qvis eſt?	Qvis
ad	me cat?
	vo

Budapest, 1950. XII. 23.

MEGEMLÉKEZÉSEK

BALOGH JÓZSEF
(1893—1944)

«Si vis utiliter aliquid scire et discere, ama nesciri et pro nihilo reputari.» Ez az idézet szerepel annak a műnek — Augustinus «Vallomásainak» (Bp. 1943) — az elején, amely Balogh Józsefet egész életén át foglalkoztatta. Róla ugyan tudták, hogy ki, becsülték képességeit, tudományos felkészültségét és szervező tehetségét, de most — tragikus halála után már tíz évvel — a pietas is kötelezi volt munkatársait, hogy nevét és életművét ne hagyják feledésbe merülni.

Gyermekkorától fogva eleven érdeklődéssel fordult az ókor, a korai kereszténység és összefonódásuk : a patrisztika felé. Érdeklődésének és tudós hajlamának irányítása jó kezekbe volt letéve : mindig nagy szeretettel és tisztelettel említett atyján kívül A. v. Harnack támogatta első kísérleteiben. A berlini filológusok közül nem Wilamowitz-Moellendorff, hanem a munkásságával a középkorba is átnyúló Ed. Norden adott neki egész életére szóló indítást : az antik művészi próza elmélyedő kutatására alapozott stílusismereteit Nordentől tanulta. Ennek a két iránynak szerencsés találkozását figyelhetjük meg első dolgozatában : «Vasa lecta et pretiosa. Szent Ágoston konfessziói. Stílustörténeti tanulmány vázlata.» (Bp. 1918.) A «Confessiones» fordítása jórészt Münchenben és Freiburgban készült el, megjelenésére azonban az első világháború miatt nem kerülhetett sor. Kézirata mindenesetre elkísérte a harctérre is ; az említett disszertáció a fordítás bevezetéséből alakult ki.

«Confessiones»-vizsgálódásainak mellékhajtásai továbbra is fenntartották kapcsolatait a patrisztikával, akkor is, mikor életpályája már más célok felé fordult. Így született meg «Szent Ágoston, a levélíró» c. kötete (Bp. 1926), a hangos olvasás problémájával foglalkozó kis könyve (Voces paginarum. Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. Leipzig 1926), valamint több idevágó tanulmánya : Augustins alter und neuer Stil (Antike 1927), Unbeachtetes in A.-s Konfessionen (Didaskaleion 1927), Zu A.-s Konfessionen. Doppeltes Kledon in der tolle-lege-Szene (ZNtW 1926, magyarul : Ethn. 1939 ; v. ö. még : A hangos olvasás és írás : MNy 1926, Lautes und leises Beten : ARW 1925, Hangos könyörgés — síró fohász : Ethn. 1926, Imber lacrimarum : Didaskaleion 1926, Das Gebetweinen : ARW 1926, Die Gnade der Tränen : ib. 1931). Fr. Dornseiffel együtt fordította le és látta el magyarázatokkal Dante «De vulgari eloquentia» c. írását (Darmstadt 1925).

Ugyanakkor igen sok kisebb cikke, ismertetése és összefoglalása is jelent meg az ókereszténység és a középkori latinság kutatása köréből az EPhK, Gnomon, Philologus, Minerva, Deutsche Literaturzeitung, Budapesti Szemle stb. hasábjain. Nem vált azonban hűtlenné az ókori klasszikusokhoz sem : az auktorok állandó forgatásának gyümölcse pl. Catullus-tanulmánya (Catullus egy »carmen famosum«-a : EPhK 1927, Catulls Scheltelied auf Lesbia : Phil. 1929). A magyar államalapítás kérdéseihez, első királyunk működéséhez, a legendairodalomban tükröződő alakjához és az «Intelmek» messzeágazó kérdéskomplexusához, valamint a Gellért-legenda emlékezetes «symphonia Ungarorum»-jelenetének felderítéséhez is Róma, a középkori «Róma-eszme» felől közeledett. (Szt. Gellért és a symphonia Ungarorum : MNy 1926, UJ 1931 ; Szt. István és a Róma-eszme : BpSzle 1927 ; Rex a recte regendo : Speculum 1928 ; Az «ájtatos» és a «komor» Szt. István király : EPhK 1929 ; Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? MNy 1931 ; Szt. István Intelmeinek forrása : Szt. István-emlékkönyv 1938; «Ratio és mos. A római jog «megújhodásának» nyomai a szentistváni Intelmekben : EPhK 1943 ; Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est : Corvina 1944.) Klasszikus ismeretei ezen a területen is lehetővé tették számára, hogy mélyebbre hatoljon, mint akik csak a középkort, vagy csak a magyarországi forrásokat ismerik.

Vergilius-olvasmányainak kis melléktermékе «Az őrlő-dal a Moretumban»(MNy 1929).

Érdeklődése azonban kiterjedt a néprajzra, általában az irodalomra és a kulturális élet minden megnyilvánulására. Haláláig folytatott patrisztikai tanulmányain (Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, a középkori himnuszköltészet) kívül Erasmusszal is foglalkozott, közéleti szereplése során pedig — amely nem volt mindig tévedések nélkül — következetesen képviselte a klasszikus studiumok érdekeit. 1927-ben ő írta a Humanisztikus Gimnázium Híveinek emlékiratát «a klasszikus oktatás újjáélesztése tárgyában» ; középiskolai kérdésekről értekezett »az egyetem szemszögéből« (MSzle 1927) ; «A magyar műveltség sorsa« nem hagyta nyugodni (MGimn. 1928). Elsősorban neki köszönhető, hogy 1936-ban épen Budapesten rendezték a nagy «entretien»-t (Pour une défense internationale des humanités : NRH 1933 és 1935 ; L'entretien de Budapest : ib. 1936), majd ő lett a Parthenon-egyesület szervezője és fáradhatatlan mozgatója, »kétnyelvű klasszikusainak» és «tanulmányainak» szerkesztője. Nincs itt hely a Parthenon-egyesület értékelésére, de annyi tény, hogy amikor a barbárság egyre közelebbről fenyegette az országot, a Parthenon kiadványai és rendezvényei mindig szinte tüntetés számba mentek a veszélyeztetett emberi jogok, örök emberi értékek és az emberi méltóság védelmében. És ennek a kultúra fegyvereivel védekező társadalmi megmozdulásnak Balogh József volt a lelke.

A második világháború kitörése utáni napokban egy baráti beszélgetés során azt mondta, hogy a végét tisztán látja, csak azt nem tudja, hogy addig és azután mi lesz. Valóban nem tudhatta, hogy az 1944. március 19.-vel kezdődő megszállás egyik első áldozata éppen ő lesz. Fáradhatatlan alakja eltűnt közülünk, de emléke él és élni fog, amíg a «humanitas» nem lesz üres szó.

Borzsák István

CSENGERY JÁNOS
(1956. X. 2.—1945. IV. 21)

«Saru megoldódjék, fő fedetlen álljon» — így kezdi Csengery szép Katona-ódáját ; közeledjünk mi is így az ő emlékéhez.

Akméját az első világháború évei alatt Kolozsvárt élte meg, mint a város egyetemének közkedvelt professzora, az irodalmi, színházi és zenei körök vezető egyénisége, a társadalmi élet nélkülözhetetlen tagja, aki sohasem volt tétlen : dolgos-bajos útjaira, sétáira is 10—20 görög vagy latin sort vitt el a fejében, hogy azokat magyar hexameterekben vagy iambusokban hozza meg íróasztalához. Ízig-vérig műfordító volt ; szerette mondani, hogy több tragédiát fordított (a 33-hoz még Euripides töredékeit is!), mint amennyit a legtöbb filológus eredetiben olvasott. Ám távolról sem szorítkozott ezekre a — részben többször átdolgozott — tragikusokra. Herondast, Pindarost, Homerost (szépprózában, később versekben) ; a latinok közül Catullust (első, később átdolgozott fordítása volt), Tibullust és Propertiust (ha nem is egészükben), Cicero de officiisét, Apuleius Ámor és Psychéjét, majd — paulo maiora — Horatiust, Vergilius Aeneisét, végül Martialist (Horatiust és Martialist bizonyos kihagyásokkal) ; Goethéből az Iphigeniát és a Tassót fordította le. Kéziratban maradt még teljes Hesiodos fordítása, amelyet 1943. vége felé készített a Parthenon Kiadó számára. Valóban nem lehetett egy jóllehet nestori életet ennél jobban kihasználni.

Ezenfelül Csengery tevékenysége nem is merült ki ebben a nyelvek szuverén uralmát és az auctorok nehézségeihez mért magasfokú filológiai képezettséget megkövetelő műfordítói tevékenységben. Se szeri se száma tan- és ismeretterjesztő könyveinek, szép- és gyermekirodalmi műveinek, tanulmányainak és felolvasásainak, lexikon- és alkalmi cikkeinek, költeményeinek stb. (Ezeket 1926-ig a hetvenedik születésnapjára Szegeden kiadott Emlékkönyv 22 kk. 11. sorolja fel, az azóta megjelenteket illetően l. EPhK 1941, 318 l.). Kétségtelen mindamellett, hogy — legmélyebb hajlamait követve — a műfordításokra tette fel munkás életét és pedig úgy, hogy ahol választania kellett, nem annyira a filológiai, mint inkább a költői igények lehetőleg tökéletes megelégítésére törekedett : inkább azokat az esztétikai és nyelvi eszközöket, kifejezésbeli erőit állította cuneusba az idegen várfalak alá, amelyeket fiatalságának nagy magyar klasszikusai

bocsátottak fogékony és kiemelkedő stíluskészsége rendelkezésére s amelyeket legféltettebb kincsei gyanánt őrzött mindvégig. Még ha ezt a döntését maga sem tekinthette mindig az önmagát félretolhatatlanul vizsgáló filológus minden kételye nélkül.

Egész életében nevezetesen, mint Prometheus kányái, tépték és többszöri megnyilatkozásra késztették a műfordítás követelményeinek, ideáljainak és kényszerű kompromisszumainak elméleti, de számára egyben gyakorlati és lelkiismereti kérdései (v. ö. Világirodalmi Lexikon III, 124 k. 1. megjelent cikkét is). Érezte nyilván, hogy a műfordítás nem örökéletű vagy csak a legritkább esetben lehet az. Hol van ma Knebel, Voss vagy Pope, akiknek fordításait koruk sokszor az eredeti fölé helyezte? A nyelv és a technika állandó fejlődése eleve egy vagy két generációt ha engedélyez és általában csak rosszabb, amikor valaki túlegyéni pluszokkal, az eredetivel rivalizáló új remeket próbál, mint — mondjuk — Madame Dacier tette Homerosszal, Wilamowitz a tragikusokkal és i. t. De már ettől el is tekintve : mint egy megfoghatatlanul komplex eredetinek szükségkép egyéni szemlélete, a legjobb fordítás sem tesz feleslegessé, ellenkezőleg csak jobban megokol, sőt posztulál hasonló, de mégis másképp jó kísérleteket. Részünkről, mégis, Csengery ilyen és hasonló, részben ki sem mondott kételyeit tekintjük az ő vérbeli filológus voltának legkétségtelenebb igazolásai gyanánt és elfogadjuk őt ilyennek, még ha esztétikai-irodalmi meggyőződésének engedve, véleményünk szerint legalábbis, tévedett pl. a forma és versmérték magyarosításának kísérleteivel, a római elégikusok, Horatius és főleg Homeros eseteiben. Elfogadjuk, mert ebben a tévedésben is magyar és ember akart lenni — mindig, minden körülményben.

MARÓT KÁROLY

FINÁLY GÁBOR (1871—1951)

Nyolcvanadik életévében, az aggkorban oly gyakori rövid betegségben 1951. április 16-án hunyt el. Vele az élők sorából annak az antik tanulmányokkal foglalkozó tanárnemzedéknek egyik legutolsó tagja távozott, amely a magyarországi klasszika-filológia hőskorát követő években annyira megerősödött szellemiekben és anyagiakban, hogy majdnem évtizedes munkával létrehozta állami támogatással az Ókori Lexikon két hatalmas kötetét és a magyar és modern filológusokkal testvérien együttműködve ki tudta terebélyesíteni a Budapesti Philologiai Társaságot s annak folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közlönyt, amelynek abban az időben közel ezer előfizetője volt.

Édesapjának, a legjobb latin-magyar szótárt szerkesztő kolozsvári egyetemi tanárnak irányítása és példamutatása alakítja ki benne azt a szakismerettel párosult lelkiismeretességet, amelyet már Pecz Vilmos is kiemel az Ókori Lexikon előszavában. Ez teszi már 26 éves korában alkalmassá arra, hogy a lexikon munkatársának kiszemeljék s a mű értékét a görög-római régiségek s az éremtan körébe vágó cikkekkel és a korrektúrában való segédkezéssel növelje.

Szorosan vett filológiai munkásságát elsősorban pedagógiai cél vezette. Sok kisebb dolgozatán kívül Vergilius Bucolica- és Georgica-szövegkiadása, a latinból magyarra fordításról írt értekezése, Acsay Istvánnal együtt írt Latin olvasókönyve és Alaktana Finály Gábort, a pedagógust dicséri. Szívéhez azonban a római világ anyagi kultúrája állt a legközelebb. Egyike volt Pannonia földrajza legkiválóbb ismerőinek s az ő nevéhez fűződik a római uralom alatt álló Magyarország fali térképének megszerkesztése is. Állandó figyelemmel kísérte a hazánk földjén folyó ásatásokat, s ezek eredményeit a külföld számára a Német Régészeti Intézet évkönyvében évről-évre tartalmas beszámolókban foglalta össze. Az 1925-től 1934-ig terjedő 10 esztendő eredményeiről egy 1937-ben megjelent dolgozatában adott számot.

Munkássága elismeréséül tanári pályáján a gimnáziumi igazgatói állás és a tankerületi főigazgatói cím jutott neki osztályrészül. A magyar tudományosság pedig azzal emelte ki, hogy 1919. óta 1950-ig meghívott tagja volt az Akadémia Archeológiai és Klasszikus filológiai bizottságának, választmányi tagja évtizedeken át a Régészeti Társulatnak s a Budapesti Philologiai Társaságnak, amelynek később évtizedeken át alelnöke s 1948-ban utolsó megválasztott tiszteleti tagja volt.

Élete utolsó évtizedében a magyarországi latinnyelvű helynevek feldolgozása foglalkoztatta. Mintegy 12 000 helynevet gyűjtött össze a középkori és újabbkori latin

írókból, hogy a latin helynévalkotás módját rendszerbe foglalhassa. Már előzetes közlésében is (EPhK 66[1942]57—76) számos eddigi téves azonosítást mutatott ki és helyesbített. Ez a munkája, sajnos, nem jutott el a kiadásig, de a kéziratában felhalmozott értékes anyag megérdemelné, hogy el ne kallódjék. Kiadása nemcsak a belőle származó tudományos hasznot biztosíthatná, hanem kifejezné a megbecsülését is a szerényebb célkitűzésű, de annál nagyobb önmegtagadást megkívánó, szívós munkának.

Ez lenne a legszebb megemlékezés Finály Gáborról.

GYÖRKÖSY ALAJOS

GRAF ANDRÁS
(1909—1944)

A budapesti egyetem és az Eötvös-Kollégium neveltje volt, majd egy ideig Budapesten, később pedig Kolozsvárott töltött be középiskolai állást. Már korán felébredt benne a tudományos hajlam, s érdeklődése több irányba vonzotta. Doktori értekezésében a korai bizánci irodalom néprajzi tudósításaiban mutatkozó antik hatásokat, az ú. n. ethnográfiai toposzokat vette vizsgálat alá (1933), s ez az úttörő munkája, bár csak magyar nyelven jelent meg, külföldi szakkörökben is nagy figyelmet keltett. Elkészítette a budapesti Zavirasz György-féle könyvtár katalógusát (1935), majd a Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatásokról adott összefoglalást («Übersicht der antiken Geographie von Pannonien» 1936), amellyel külföldön is méltányolt fontos, hézagpótló segédeszközt adott a Pannónia-kutatók kezébe s a magyar tudomány eredményeit külföld felé közvetítette. Ezeket a munkáit követte még nehány jelentős tanulmánya, amelyek az említettek, főleg pedig doktori értekezése tárgyköréhez kapcsolódtak. Sajnos, a második világháború viharai korán megbénították, majd végleg megszakították szépen induló tudományos munkásságát. Mint munkaszolgálatos a fasizmus embertelen kegyetlenségének esett áldozatul talán valahol az erdélyi hegyek között a magyar tudomány nagy veszteségére, amely e kiválóan képzett, fáradhatatlan kutatótól még nagyon sokat várt.*

M. GY

HAEFFNER EMIL

A hazai ókorikeletkutatás nagy vesztesége Haeffner Emil 1953-ban bekövetkezett halála. Haeffner Emil azok közé a tehetségek közé tartozott, akiknek tudományos munkássága csak a felszabadulás után bontakozhatott ki. De még így is, e szerény és mindenki által nagyon szeretett tudósnak néhány múzeumi éve nemcsak a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyüjteménye, de a hazai orientalisztika történetében is maradandó nyomokat hagyott.

Érdeklődésének középpontjában az egyiptomi nyelv állt. Munkásságának legjelentősebb részét a magyarországi egyiptomi nyelvemlékek megfejtésének és értelmezésének szentelte. Az Egyiptomi Gyüjtemény emlékanyaga feldolgozásának egyik legjelentősebb része, a feliratos anyag corpusa kéziratban maradt. Az Egyiptomi Gyüjteményből való tárgyakat dolgozott fel több megjelent cikkében is. Egyik legbravurosabb tanulmányában egy elveszett sztélé több mint százéves (1843-ból való), gyakorlatlan kézből eredő másolata alapján rekonstruálta az eredeti szöveget. Az azóta előkerült eredeti teljesen igazolja szövegelemzését.

* Graf András emlékezetének felújításával kapcsolatban hadd örökítsük meg a budapesti egyetem Görög Filológiai Intézete ama tagjainak nevét, akik mint fiatal, nagy reményekre jogosító egyetemi hallgatók 1944/45-ben ugyancsak a fasizmus áldozatául estek. Ezek: *Fried Kálmán, Keleti László, Kertész István, Klinger István.* — *Babos Ferenc*, akinek doktori értekezése már kinyomtatva készen állt, szintén a világháború utolsó évének zivatarai közt veszítette el fiatal életét.

Múzeumi munkájában a szöveges sztélék feldolgozása vezette őt az egyiptomi művészet kérdéseihez. Ezen a tudományterületen megjelent dolgozatai kitünő ítélőképességű és jótollú művészettörténésznek mutatták be. Vallástörténeti problémát oldott meg a Lexa-emlékkönyvben megjelent tanulmánya, amely az ú. n. «sírkúpok»-nak új magyarázatát adta.

Keleti nyelvekben való jártasságának tanúbizonyságát szolgáltatta a Szépművészeti Múzeum birtokában lévő pun sztélé feldolgozásával. Történeti jelentőségű emléktárgyakat tesz közzé e folyóirat hasábjain «Három történeti usebti» c. tanulmánya.

Haeffner Emil az egyetemi oktatásban is részt vett. Szeretett tárgyának, a hieroglifáknak tanításán keresztül ifjú múzeológusok szerették meg azt a tudományt, amelynek életét szentelte.

WESSETZKY VILMOS

HEINLEIN ISTVÁN
(1874—1945)

Emlékével összeegyeztethetetlen volna holmi szónokias hangú nekrológ, mértéket nem tartó »laudatio«, annyira csak hivatásának élő, szerény tudós, a görög «sóphrosyné» megtestesítője volt.

Pozsonyban született, onnan hozta magával nyelvismeretét, nagy műveltségét, az otthoni magányba zárkózó tudományművelés elhivatottságát. K. J. Belochot és Ed. Meyert tekintette mesterének. Elmélyedő tanulmányainak gyümölcseit a századforduló táján kezdte publikálni. Első írásai (A Peisistratidák tyrannisa : 1897 ; Zwei Abhandlungen über die Peisistratiden : 1899) az athéni tyrannis korával foglalkoznak. Cikkeinek alaposságára jellemző, hogy az akkoriban megindított «Klio» szerkesztői szívesen bocsátották rendelkezésére folyóiratuk hasábjait : a milétosi Histiaiosról szóló becses értekezését (Klio 1908) még a legmodernebb, Bengtson-féle görög történet is számontartja.

Munkássága első szakaszában főleg a perzsa háborúk korabeli Athén és Sparta története foglalkoztatta. Hérodotos V. könyvéhez írott «Kritikai jegyzetei» az Egyetemes Philologiai Közlönyben jelentek meg (1907), de virágkorában — a tízes években — legtöbb tanulmánya a Történeti Szemlében látott napvilágot. (A marathóni csatáról : 1912 ; Görög történeti problémák ; Iónia gazdasági hanyatlása és az ión lázadás ; Miltiadés pere : 1913 ; Xerxés hadjáratáról : 1916 ; Sparta és Athén a Peisistratidák elűzésétől 462-ig : 1916.) «Az archóni állások betöltésére vonatkozó 487/6.-i törvényekről» a Fejérpataky-emlékkönyvben értekezett.

Tudományos érdemei elismeréséül 1915-ben nyerte el egyetemi tanszékét, és 1927-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságát. A húszas évek kultúrpolitikája azonban már nem lelkesítette olyan buzgó tudományos termésre. Ebből az időszakból mindössze a Klebelsberg-emlékkönyvbe írott tanulmányát (A néptribunság keletkezése és betöltése) regisztrálhatjuk. Érdeklődése később egyre inkább a római történet felé fordult (Altheim «Epochen der römischen Geschichte» c. kétkötetes művének mélyrehatóbírálata : EPhK 1934—36 ; Szász Béla könyveiről : ib. 1935 ; Megjegyzések Sulla diktatúrájához a római államrend fejlődése szempontjából : ib. 1939 ; Über die römische Diktatur : ib. 1943), de azért az ifjúkori témák is tovább foglalkoztatták. (Kurzer Überblick der politischen Geschichte der Griechen von den Perserkriegen bis zum Ausbruch des peloponnesischen Krieges : EPhK 1937.) A Kerényi szerkesztésében megjelent «Egyetemes történet» bírálata is megmutatta, hogy mennyire otthonosan mozog az egész ókori történet területén. Caesarról tervezett nagy tanulmánya azonban már befejezetlen maradt.

Igaz ember volt, és — ha másokról volt szó, — igazáért harcolni is tudott. Sajátmaga számára nem követelt semmit. Nem volt kenyere a tülekedés és a kicsinyes torzsalkodás. Csak az fájt neki, hogy intézetének megszervezése oly nehezen sikerült, és így nem nevelhetett annyi tanítványt, amennyit szeretett volna. Ha most — hasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségek birtokában — iparkodunk kiterjeszteni és elmélyíteni az ókori történet művelését, azt tesszük, amit ő tervezgetett, de a körülmények mostohasága folytán nem valósíthatott meg.

BORZSÁK ISTVÁN

HORVÁTH ENDRE
(1891—1945)

A budapesti egyetemen és az Eötvös-Kollégiumban szerezte meg klasszika-filológiai képzettségét s tanára, Pecz Vilmos hatása alatt fordult érdeklődése a későbbi görögség felé. Így felkészülve indult el 1914-ben görögországi tanulmányútjára, amely az első világháború kitörése következtében csaknem hét évre nyúlt ki. Ez tette lehetővé számára, hogy az újgörög nyelvet szinte második anyanyelveként elsajátítsa és bekapcsolódjék az akkori haladó görög mozgalmakba. Hazatérése után mint középiskolai tanár, majd igazgató és mint főiskolai előadó tevékeny szerepet játszott a hazai görög oktatás fejlesztésében. A budapesti egyetem bölcsészeti karán 1923-tól 1937-ig mint az újgörög nyelv lektora, majd 1937-től haláláig mint az újgörög filológia magántanára működött és jelentős irodalmi tevékenységet fejtett ki. Az újgörög irodalom köréből, főleg Szolomosz és Palamász költőkről több értékes tanulmányt tett közzé magyar és újgörög nyelven s «Az újgörögök» című kis könyvében (1943) népszerűsítő, összefoglaló tájékoztatást adott a mai görög népről.* Már görögországi tartózkodása idején lelkesen csatlakozott a nyelvharc kérdésében a haladó irányhoz s tudományos munkáiban is az újgörög népnyelvet használta, ami akkoriban, kivált külföldi részéről, bátor és merész tett volt. Élete utolsó éveit teljesen a magyarországi görögség kutatásának szentelte. A hazai és görögországi könyv- és levéltárakban a magyar városok XVIII—XIX. századi görög telepeire vonatkozólag gazdag anyagot gyűjtött, de ennek csak egy részét tudta feldolgozni. Idevonatkozó legjelentősebb művei a Zavirasz Györgyről szóló monográfia (1937) és a «Magyar-görög bibliográfia» (1940). Kéziratos hagyatéka a budapesti egyetem Görög Filológiai Intézetében várja azt, aki majd folytatni fogja e lelkes kutató munkáját.

M. Gy.

HUSZTI JÓZSEF
(1887—1954)

Zalabéri dolgozó szülők egyszerű hajlékából került az Eötvös-Kollégiumba és a budapesti egyetemre, ahol kiváló képességeivel és tudományos érdeklődésével korán feltűnt. Már ezekben az években megragadta figyelmét az antikvitásnak az utókorra gyakorolt hatása, az antikok utóélete. Menandros tanulmányozása, akiről doktori értekezése szólt (1911), vezette arra a gondolatra, hogy Terentius világirodalmi hatását vegye vizsgálat alá, amit külföldi tanulmányútjai (Páris 1913, München 1914) tettek lehetővé. Kutatásai eredményeiről több értékes tanulmányban számolt be. Ezek a tanulmányok vezették át igazi munkakörébe. Ábel Jenő és Hegedűs István kezdeményező munkáját folytatva a magyar humanizmus kutatásának szentelte élete legtermékenyebb éveit. Mint az akkori Római Magyar Történeti Intézet tagja, itáliai tanulmányútja folyamán (1925/6) gazdag kézirati anyagot kutatott fel, új irodalmi és történeti forrásokat tárt fel, amelyeket azután magyar és olasz nyelven megjelent tanulmányaiban tett közzé és dolgozott fel, megvilágítva a magyar-olasz kapcsolatok sok új részletét és kiemelve a homályból addig ismeretlen vagy csak kevéssé ismert magyar humanistákat. Ezeknek a kutatásoknak kiváló terméke 1931-ben megjelent Janus Pannonius-monográfiája. Humanisztikus tanulmányai közben azonban az antikvitáshoz sem lett hűtelen. Az ókori latin irodalom köréből is több értékes dolgozatot tett közzé. Egyik legkedvesebb írója Marcus Aurelius volt, akinek «Vallomásai»-t két ízben is tolmácsolta magyar nyelven (1923, 1943). A hazai klasszika-filológia egyes nagy képviselőinek alakját emlékbeszédek alakjában örökítette meg s áttekintést adott tudományszakunk újabb történetéről, amelynek nagy szolgálatot tett azzal is, hogy a hazai latin kutatásokról tájékoztatta a külföldet, elsősorban az olasz szakköröket.

Tudományos munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia 1922-ben levelező,

* Horváth Endre életéről és irodalmi munkásságáról ld. részletesebben az e könyvéről szóló ismertetést: EPhK 69 (1946) 109—112, továbbá G. Chr. Szulisz görögnyelvű megemlékezését: *Néa Estía* 48 (1950) 950—955.

1939-ben pedig rendes tagsággal tüntette ki. Mint az Eötvös-Kollégium és a szegedi egyetem tanára, majd mint a budapesti egyetemen a latin filológiai tanszék professzora (1934—1948) tevékeny részt vett a magyar klasszikus-filológusok egész nemzedékének nevelésében és tudományos képzésében. Ennek emléke a tőle szerkesztett «Értekezések a magyarországi latinság köréből» című kiadványsorozatban megjelent tíz értekezés.

Huszti József azonban távolról sem volt szaktudománya területére bezárkózó tudós. Aktív részt vett a Budapesti Philologiai Társaság vezetésében, mint annak titkára, alelnöke, majd elnöke, az Egyetemes Philologiai Közlöny, a Parthenon-kiadványok és a Bibliotheca Discipulorum szerkesztésében és a második világháború előtti pedagógiai szervezési munkálatokban. A tankönyvírás terén is kitűnt. Ezirányú irodalmi működésének legszebb terméke 1940-ben megjelent Latin Chrestomathia-ja, amely nemcsak az antik, hanem a későbbi latin irodalomból is bő szemelvényeket nyújt.

Huszti József kezdeményezésére indultak meg 1934-ben «A magyarországi latinság szótárá»-nak előmunkálatai, amelyeket ő, mint egy, külön e célra szervezett akadémiai bizottság előadója, irányított s amelyeket csak a világháború és az azt követő nagy átalakulás évei szakítottak meg. Amidőn az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia támogatásával 1951-ben újból megindult a munka, ő lett a munkaközösség irányítója és állandó munkatársa. A körülmények úgy hozták magukkal, hogy élete utolsó éveit teljesen e nagy munkának szentelhette, amelyen az utolsó napokig fiatalos hévvel és lelkesedéssel dolgozott.

Hiányos lenne e kép, ha nem emlékeznénk meg Husztiról, az emberről. Csak egy vonást ragadunk ki az ő sokszínű egyéniségéből, amely mélyen jellemző humanisztikus gondolkodású lényére. Amikor a fasizmus a legrettenetesebben tombolt a budai hegyekben, az ő hajléka mindég menedéket nyújtott az üldözötteknek, s koporsóját többen állták körül azok közül, akiknek a nehéz időkben ő és családja nyújtott oltalmat és segítséget. Róla is elmondhatjuk Marcus Aurelius szavaival, az ő fordítását idézve: «Ember öröme, ha emberi kötelességét teljesíti.»

M. G.

LÁNG NÁNDOR
(1871. I. 3.—1952. III. 17.)

Ötvenkettőben még mint jelentős és rendkívüli évfordulót szeretettel és bizalommal ünnepeltük meg a 80. születésnapját; archeológus kartársaink folyóiratuk egy reprezentatív számát is neki tudták ajánlani, amit a filológusok nem jogosultsága, egyszerűen folyóirat hiányában mulasztottak el. Azt ugyanis, hogy az antikvitás kutatásának ez a kitűnő munkása valójában archeológus vagy filológus volt-e, nehéz volna eldönteni. Tény, hogy látszatra inkább csak fiatalkori útkeresései és az Ókori lexikon egyes cikkei volnának filológiaiaknak tekinthetők és körülbelül 1905-től művészettörténeti és főleg archeológiai problémái kerülnek előtérbe, hazai archeológiánk eredményeit ismerteti kritikában, különösen a külföld számára is. Tény, hogy ettől az időtől kezdve tudományos érdeklődése elsősorban pannoniai (aquincumi) témák felé fordult és ezek között is különösen a szír Juppiter Dolichenus kultuszának szentelt középponti figyelmet, amelynek pannoniai maradványait tanulmányozva, lassanként ennek a kérdésnek egyik legfőbb tekintélyévé dolgozta fel magát. Tény, hogy ebben a minőségben volt tagja a hazai archeológiai és művészettörténeti társaságoknak és elnöke is Akadémiánk megfelelő bizottságának; ebben a minőségében képviselte külföldön országunkat különböző nemzetközi kongresszusokon, görögföldi tárgyalásokon és lett a páduai egyetem t. doktora. Mindamellett: hiba volna Láng Nándort egyszerűen klasszika-archeológussá szimplifikálni.

Az is tény nevezetesen, hogy 40 évi középiskolai és egyetemi tanárkodása alatt és sokszor nagyobb nyilvánosság számára is, elsősorban klasszika-filológiai előadásokat tartott és úgy ahogy ezeket mindig archeológiai anyaggal szokta illusztrálni, szinte valamennyi archeológiai publikációja a legalaposabb filológiai előtanulmányokra van felépítve. Az is tény, hogy 10 éven át (1905—1914) szerkesztette az akkor hőskorát élő Egyetemes Philologiai Közlönyt, mégpedig szívvel-lékekel, ahogy ennek emlékét, sokszor terjedelmes levelek formájában, sokan őrizzük még hálával, főleg öregebb filológusok, és jórészt az ilyen minőségében bőkezűen osztogatott segítségnek és meleg emberségének volt az is a termése, hogy késő öregségében a már súlyos betegnek a betegágya központja

maradt híveinek és tanítványainak, archeológusoknak és filológusoknak egyaránt, szinte utolsó lehelletig nagy gondokat okozva ennek az igaz embernek, amért végül már nem tudott egy pár kérő levélre az életében megszokott lelkiismeretes módon, azonnal intézkedni vagy válaszolni. És tény — nem utolsósorban — hogy egész tudományos iránytvevése ennek a két összetevőnek az elválaszthatatlanságára volt alapozva, ahogy ezt mintaszerűen példázza épp az utolsó : «Egy pannoniai feliratról. Az abécés feliratok értelmezése» című kisremeke (MTA, Értekezések XXVII. k. 7. sz., 1946 ; olaszul is 1948), amelyben sikerült az ú. n. abc-varázs körül A. Dieterich óta terjengett kaoszt tagolnia, vagyis kimutatni, hogy egyfelől a betűkonglomeratumok (Abraxas-gemmák, Ephesiae litterae) mögött általában az apotreptikus vagy prophylaktikus mágia gondolata rejlik, másfelől hogy az alphabetumok közismert rendben történő leírásait inkább misztikus alapúaknak nézve fogjuk helyesen elbírálni (l. EPhK 1947, 128—130. 11.) : ehhez a munkához világosan volt egyaránt szükség az archeológus szakértelmére és a filológusnak legkörültekintőbb, vallástörténeti stb. tájékozottságára.

Amennyiben tehát mégis szükséges volna őt valahogyan összefogni, nem tudnánk találóbb jellemzést találni nagy halottunkra, mint azt, ahogy Cicero rétordefinícióján, szellemesen, csak egy betűt változtatva, Wilamowitz határozta meg a maga elképzelése szerint az ideális filológust : «vir bonus, discendi peritus» volt.

MARÓT KÁROLY

KALLÓS EDE
(1882—1950)

Annak a középiskolai tanárnemzedéknek volt kiemelkedő tagja, amely századunk elején a tanítás mellett a klasszika-filológiai kutató munkából is derekasan kivette a maga részét. Már korán feltűnt Archilochos-tanulmányaival. «Homeros és Archilochos» című doktori értekezését (1904) követte az Archilochos-töredékekhez írt részletes kommentárja, amelynek első részét a Magyar Tudományos Akadémia adta ki (1911), s amely — bár magyar nyelven jelent meg — a külföldi szakirodalomban a legújabb időkig úgy szerepelt, mint a maga nemében egyedülálló mű. 1917-ben elkészült a munka második, befejező része is, de ennek kiadását az Akadémia a Tanácsköztársaság bukása után a szerző «kommün alatti magatartására» hivatkozva megtagadta, úgyhogy egyes mutatványokon kívül (ld. EPhK 1918. és legújabban Acta Antiqua I.) mindmáig kiadatlan maradt. A hivatalos tudomány mellőzése arra indította Kallós Edét, hogy erejét teljesen szélesebb köröket is érdeklő, részben népszerűsítő jellegű munkák megírásának szentelje. Sokfelé ágazó irodalmi munkássága köréből, amelyben középiskolai latin tankönyvek is szerepelnek, kiemelkednek a következők : «Sappho» (1921) ; «Görög mitológia» (1922), mely utóbb átdolgozva «Görög-római vallástörténet és mitológia» címen még két kiadást ért meg (1927, 1938), s amelynek érdeme, hogy igyekezett kapcsolatba hozni a görög mítoszt és vallást, «A fenségesről» szóló antik esztétikai mű magyar fordítása (1922) és «Görög élet és műveltség» (1925). Élete utolsó éveiben a modern nyelvek szókincsének görög és latin elemeivel foglalkozott, amelyeket művelődés- és társadalomtörténeti szempontból vett vizsgálat alá. E tárgykörből a budapesti egyetemen is tartott nagy érdeklődést keltő előadásokat. «Görög-latin világjáró szavak» címen tervezett nagy munkájának anyaga kéziratban maradt.

M. GY.

MAHLER EDE
(1857—1945)

Hazánkban az ókori kelet kutatásának egyik legjelentősebb személyisége, a magyar egyiptológiának és asszíriológiának megalapítója volt Mahler Ede. Közel száz év előtt, 1857. szeptember 28-án született a volt Pozsony megyei Ciffer községben. Fiatal korától kezdve önerejére utalva, rendkívül szűkös anyagi viszonyok között, de nagy tudásszomjjal és tehetséggel halad előre életpályáján. Budapesti és bécsi egyetem-

tanulmányai idején még főleg a matematika érdekelte, de orientalisztikával is foglalkozott. Sémi filológiát D. H. Müllertől, egyiptológiát a bécsi egyiptológiai iskola megalapítójától, Reinischtől tanult.

Bécsi tudományos folyóiratokban megjelent matematikai értekezései feltűnést keltettek. A matematika és az orientalisztika közti űrt hamarosan áthidalta az ókori kronológia, az a tudományszak, amelynek munkássága javát szentelte. 1885-ben már a Bécsi Tudományos Akadémia kiadásában jelenik meg egyik alapvető dolgozata (Astronomische Untersuchung über die in der Bibel erwähnte ägyiptische Finsternis). Ezt az évek folyamán még több olyan értekezése követte, amelyekben természeti, csillagászati jelenségeket történeti eseményekkel kötött össze és határozott meg matematikai módszerekkel. Az ókori keleti nyelvekben való jártassága, a források helyes értékelése alapvető munkáiban (Biblische Chronologie. 1887; Chronologische Vergleichungstabellen. 1889; König Thutmosis III. ÄZ 26 (1889); Ramses II., Die Sothis und die Phönixperiode der alten Aegypter. ÄZ 27 (1890); Der Kalender der Babylonier. SWAW 1892, 1893; Die Apisperiode der alten Aegypter. SWAW 1894 stb.) az egész tudományos világ figyelmét ráirányította.

Ha a tudomány fejlődése (pl. az egyiptomi nagy szótár most befejezett kiadása) Mahler néhány tételét elavulttá tette is, alapvető tudományos eredményeivel ma is találkozunk. Így Neugebauer 1930-ban III. Sesostris uralkodási évét vizsgálva megállapíthatta (Astronom. Abh. Erg.-hefte zu d. Astronom. Nachr. Bd. 8. Nr. 2. B. 11): «Mahler hat schon vor 40 Jahren diese Daten richtig angegeben, aber er musste der Autorität Ed. Meyers weichen.» A legszebb elismerés ez annak a tudósnak, aki annyit küzdött tudományáért itthon és külföldön, egyetemi katedrán, orientalista és vallástörténeti kongresszusokon, de elsősorban a hazai tudományos és hivatalos körök előtt, hogy bebizonyítsa: nálunk is szükség van az ókori kelettel foglalkozó tudomány művelésére, s ez nem a berlini iskola előtti feltétlen meghajlásból áll.

1898-tól a Magyar Nemzeti Múzeum s.-őre és az egyetem magántanára. Múzeum munkássága a hazai régészettel hozza kapcsolatba. Tevékenyen részt vett az akkori dunapentelei ásatásokon. Magyar nyelven írt (ma természetesen már elavult) egyiptomi nyelvtana egy hazánkban addig elhanyagolt tudományágat indított el 1899-ben. Tudományos és tudományos népszerűsítő munkái és előadásai mind ezt a célt szolgálták. 1906-ban jelent meg a «Babylonia és Assyria», 1909-ben az «Ókori Egyiptom» (magyarul ma is az egyedüli összefoglaló munka). Az 1902. évi hamburgi orientalista kongresszuson ismertette meg a külfölddel a hazánkba került kiemelkedőbb egyiptomi emlékeket, s ettől kezdve fáradhatatlanul küzdött az összes magyarországi emlékanyagot egyesítő Egyiptomi Gyüjteményért. Életpályája végén, tanítványai valósíthatták meg ezt a célkitűzését.

Jelentős külföldi publikációkkal emelte a magyar tudomány hírnevét. Az «Études sur le calendrier égyptien» 1907-ben a Musée Guimet kiadásában jelenik meg. A legnagyobb orientalista folyóiratokban jelennek meg kronológiai és — művelődéstörténeti munkáinak másik jelentős csoportját alkotó — vallástörténeti értekezései (Das Fischsymbol auf ägyptischen Denkmälern. ZDMG 1913; The Jackal-Gods on Ancient Egyptian Monuments. Proceedings of the Soc. of. Bibl. Arch. 1914; Egyptian Antiquities in the Hungarian National Museum of Budapest. Bull. de l'Inst. Français d'Arch. Orient. 1926; Eine babylonisch-jüdische Parallele. OLZ 1928; és sok más dolgozat).

A pesti egyetemnek 1910. óta kinevezett professzora. Két év múlva már megnyílik az általa alapított egyetemi Egyiptomi Intézet. Ez, illetve az egyetemen letétként elhelyezett Beöthy Zsolt-féle egyiptomi gyüjtemény (a második világháború előtti tudománypolitikánk örök bűneként külföldre eladott gyüjtemény tudományos publikációját 1913-ban írta Mahler) volt hivatva a felnövő ifjú tudós nemzedéket szolgálni. Tanítványaiért, nélkülöző diákokért mindent megtett. 1928-ban vonult nyugalomba, de még a ránézve kedvezőtlen politikai viszonyok mellett sem tudta az egyetem nélkülözni. Még 10 éven keresztül adott elő megbizottként egyiptológiát, asszíriológiát és ókori keleti történetet.

A 80 éves tudóst tanítványai és tisztelői emlékkönyvvel köszöntötték. Nélkülözésekkel teli ifjúság, tudományt építő évtizedek után az aggkor nyugalmát a politikai események és a háború zavarták meg. Szinte addig dolgozott még otthonában, ameddig a háborús események engedték. Otthona, értékes könyvtára, kéziratai a romok alá kerültek. Az agg tudós még ezt is túlélte és csendben távozott el közülünk 1945. június 29-én. Tanítványai és az őt szerető munkatársak, az őt a hazaiaknál is jobban megbecsülő külföldi kartársak tiszteletén kívül nem veszett el benne az sem, ami örök: a jó ember, a jó tanár, a kiváló tudós emléke.

Wessetzky Vilmos

SOLTÉSZ JÁNOS

A magyar klasszika-filológia egyik legszebb fiatal reménysége volt. 1916-ban született, iskoláit végig kitűnő eredménnyel végezte. Már a gimnáziumban feltűnt kiemelkedő latin-tudásával. 1934-ben megnyerte az országos középiskolai latin tanulmányi versenyt s a budapesti egyetemre görög-latin szakos hallgatónak iratkozott be. Egyetemi tanulmányait mint az Eötvös-Kollégium tagja végezte. Az egyetemi évek alatt főleg a görög és a latin irodalom és irodalomelmélet tanulmányozásában mélyedt el. Költői tehetsége vonzotta az antik világ nagy írói alkotásai felé, s fejlett művészi érzéke mások által nem is sejtett finomságok megfigyelésére tette képessé. A kitűnő eredménnyel lezárt egyetemi tanulmányok után egy évet Párizsban töltött mint ösztöndíjas az École Normale Supérieure-ben. A görög tragédia antik műelméletének tanulmányozásába elmélyedő munka éve volt ez. Ekkor dolgozta ki «Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez» c. doktori értekezését (megjelent a Magyar-Görög Tanulmányok 10. számaként, Budapest, 1939). Ebben a tanulmányában Soltész behatóan foglalkozik a költészet beosztásának, a tragédia anyagának, a tragédia hatásának és a jellemzésnek hellenisztikus műelméletével. Az értekezés eredményeire joggal figyelt fel mind a hazai (ld. EPhK 64 [1940] 96—97), mind pedig a külföldi kutatás (Dioniso 14 [1951] 54).

A párizsi ösztöndíjas év után Soltész János tudományos-pedagógiai működését az Eötvös-Kollégiumban kezdte meg seniorként. Szépen induló tudományos pályafutását azonban kegyetlenül félbeszakította a háború. Hosszantartó katonai szolgálatra kellett bevonulnia. Ez a tudományos munkát csaknem lehetetlenné tette számára, de életének humanitas-eszményét nem semmisíthette meg. Fegyverben, ágyúdörgés között is az antik irodalom finomérzékű kutatója maradt. Felejthetetlen marad számomra, amikor mint katona dermesztő hideg téli szélben egy hóborította hegy ormán Horatiust idézte: *Musis amicus tristiam et metus tradam protervis in mare Creticum portare ventis*... Érezte hogy az embertelen háború tudományának alapjait támadja meg. Érdeklődése ezért ebben az időben a klasszika-filológia alapvető elvi kérdései felé fordult. Ennek a gyümölcse volt «Methodenfragen der klassischen Philologie» c. tanulmánya — egyben utolsó nagyobb tudományos munkája.

Soltész János a második világháború viharaiban 1944. őszén eltűnt. Klasszika-filológiánk egyik legbiztatóbb ígéretét veszítette el benne. Rövid tudományos működésének szép eredményei azonban továbbra is közöttünk maradnak, s megőrzik számunkra szeretetreméltó egyéniségének emlékét.

HARMATTA JÁNOS

SZIDAROVSZKY JÁNOS (1881—1947)

Az első világháború után hazánkban az indoeurópai nyelvtudomány igen nehéz korszakot élt át. Schmidt Józsefnek, e kitünő és széleslátókörű tudósnak a hazai nyelvtudomány nagy kárára történt nyugdíjaztatása után az egyetemen az indoeurópai nyelvtudományi tanszéket nem töltötték be, s így megszünt e tudományszak intézményesen biztosított művelésének a lehetősége. Ebben a nehéz helyzetben volt Szidarovszky János évtizedeken keresztül nálunk az indoeurópai nyelvtudománynak csaknem egyedüli képviselője.

Mint a Középiskolai Tanárképző Intézet tanára fárasztó munkája és nagy hivatali elfoglaltsága mellett s egy fájdalmas betegség súlya alatt is vállalta az egyetemen az indoeurópai nyelvtudományi előadások ellátását. Ennyi nehézség között is mélyrehatóan foglalkozott az indoeurópai összehasonlító nyelvészet legfontosabb problémáival, s folyóiratainkban időről-időre ismertette az egyes területeken elért legfontosabb eredményeket. Tudományos munkásságának kiemelkedő alkotása «A görög és latin nyelv hang- és alaktana» (Bp. 1932—35) c. kézikönyve, amelyben a hatalmas tudományos

irodalom lelkiismeretes feldolgozása és saját beható kutatásai alapján a görög és latin történeti nyelvtan két fontos részének magas tudományos színvonalú szintézisét adja. Az indoeurópai nyelvtudomány egyik legvitatottabb kérdését világítja meg «Újabb elméletek az indogermán ínyhangokról» c. tanulmánya. A római őstörténet szempontjából is fontos kérdést vett vizsgálat alá «A latin nyelvrokonság kérdése» c. értekezésében. Tudományos érdemeinek elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 1935-ben levelező tagjává választotta.

Szidarovszky Jánosról, a tudósról nem volna teljes képünk, ha nem emlékeznénk meg róla mint nevelőről. Kínzó betegségének fájdalmait a legnagyobb önfegyelemmel leplezve mindig türelemmel és megértéssel foglalkozott tanítványaival, s a legegyszerűbb és a legnehezebb problémákat egyaránt úgy tudta megvilágítani, hogy előadásából további kutatásokra ösztönző távlatok nyíltak hallgatói előtt. Ha az indoeurópai nyelvtudomány művelése a két világháború közti nehéz időszakban nem szünt meg hazánkban, ez nagy részben az ő érdeme volt. Emlékét mindig kegyelettel fogják őrizni tanítványai, akiket olyan nagy szeretettel és önfeláldozással vezetett be kedves tudományába.

HARMATTA JÁNOS

TOMASZ JENŐ
(1896. júl. 31—1950. dec. 24.)

A magyarországi klasszika-filológia története Péterfy Jenőtől és Némethy Gézától kezdve elválaszthatatlan az Eötvös-Collegium történetétől, az első világháború után Eötvös-Collegium pedig elválaszthatatlan Tomasz Jenő nevétől és munkásságától. Tudjuk, hogy emlékét nem ezek az erőtlen sorok fogják megőrizni, hanem azoknak szeretete és hálája, akik a Collegiumban vele együtt lehettek, akár mint munkatársai, akár mint tanítványai és alumnusai — mindmegannyi »pajtásai«. De mikor most számbavesszük veszteségeinket, nem feledkezhetünk meg róla, hogy azok is megismerkedhessenek példamutató életével, akik csak halála óta jegyezték el magukat a klasszika-filológiával.

Csetneken (Gömör megyében) született. Az ottani környezetből hozta ízes beszédét, az egyszerű nép iránti szeretetét, közvetlenségét, emberiességét. Gimnáziumi tanulmányait a sajóparti Athénben: Rozsnyón végezte, majd 1915-ben letett érettségi vizsgája után az olasz frontra került. Egyetemi tanulmányait csak a harctéren eltöltött évek iskolája után kezdhette meg. Élete ettőlfogva egybefonódik a Collegiuméval: tanári oklevelének megszerzése után is bentmarad, mint a gazdasági ügyek intézésével megbízott beosztott középiskolai tanár. 1928-ban lett collegiumi tanár, majd 1940-ben a Collegium aligazgatója.

Tudományos érdeklődése kezdettől fogva a római irodalom és a római történet tanulmányozása felé vonzotta. Legkedvesebb auktorai mindig a római történetírók és a mezőgazdasági szakírók voltak. Az ifj. Pliniust is azért szerette, mert a római élet eleven lüktetését tapintotta ki leveleiben. 1931-ben — franciaországi tanulmányútja során — is elsősorban latin studiumait mélyítette el, az Ecole Normale Supérieure és az Association Guillaume Budé szervezetét és működését tanulmányozta, hogy a tapasztaltakat itthon — szeretett Collegiumában és tudományszakjában — gyümölcsöztethesse.

Mikor 1932-ben a collegiumi szakoktatásba is bekapcsolódott, a könnyen ítélkező fiatal nagyságok várták, hogy mit fog csinálni a gazdasági ügyek főintézője a latin órákon. Eleinte meglepetéssel konstatálták, majd természetesnek vették, hogy Tomasz Jenő a tudósjelöltek Mentoraként is kitűnően megállja a helyét. Alapos tudásának tárházából bőven jutott mindenkinek, szerénysége is kedvezően hatott tanítványainak fejlődésére. Nem tartotta magát csalhatatlannak, az egyéni kezdeményezést mindig örömmel üdvözölte; hallgatóinak collegiumon kívüli sikerei őt legalább annyira megörvendeztették, mint az érdekelteket; csak jó szava, megértő gesztusa volt mindenkihez. Rengeteg hivatali munkája mellett nem sok ideje maradt az önálló kutatásra. De azért avatottságról tanúskodó bírálatokat írt a legfrissebb Sallustius- és Livius-monográfiákról; ismertette az Association Guillaume Budé jelentőségét a franciaországi klasszika-filológia fejlődése szempontjából; «Politikai munkatervek a rómaiak-

nál» címmel 1937-ben nagy felkészültségre valló előadást tartott a Parthenon-egyesület nyilvánossága előtt (Parthenon, 1937); majd 1943-ban (ugyancsak a Parthenon égisze alatt) kiadta «A római földkérdés» c. kis monográfiáját, föld- és népszeretetének, tudományos kutatói képességének, haladó politikai gondolkodásának beszédes bizonyítékát.

A legnehezebb időben a Collegium vezetésének és anyagi fenntartásának úgyszólván minden gondja ráhárult. Egyéni kutatásokról mindig kevésbbé lehetett szó, — a Collegium volt az első! A bombázások, majd az ostrom megpróbáltatásai közepette Tomasz Jenő jelentette a fix pontot a Collegium életében. Azt jelentette az egész intézmény átszervezése után is, de a hosszú éveken át folytatott idegőrlő munka és az elhatalmasodó betegség egyre inkább eltávolította a külvilágtól: a legutóbbi időkben már csak szűkebb családjának és a tágabb collegiumi családnak élt. Elvonult az emberek elől. Mikor egyszer a budai hegyekben találkoztam vele, latinul adta magányos erdei bolyongásainak okát: «Plus invenies in silvis, quam in libris.» 1950 végén, a behavazott farkasréti temetőben kísértük ki utolsó útjára a Collegium nagy családjának halottját. Anima candida et pia, ave atque vale!

Borzsák István

VITA

RITOÓK ZSIGMOND

BESZÁMOLÓ A. B. RANOVICS: A HELLÉNIZMUS TÖRTÉNETI SZEREPE CÍMŰ MŰVÉNEK VITÁJÁRÓL

(1953. április 24—25.)

Szilágyi János György megnyitójában rámutatott arra, hogy több szempont is kínálja azt, hogy éppen a hellénizmus kérdése kerüljön nyilvános megvitatásra. A hellénizmus problémája a legkevésbbé tisztázott, és csak a kérdések legszélesebb körű megvitatásával lehet a tisztázást elérni. Egyébként is régebben kitűzött cél volt már másfelől a szűk szakmai korlátok ledöntése, s megint csak a hellénizmus problémája az, mely ezt leginkább kívánja. Régészet és filológia, klasszika filológia és orientalisztika egyaránt szükséges a problémák tisztázásához és nagy jelentősége van a nyelvtudománynak is. Nem vitás, hogy ezt a kiszélesítést máshol is meg lehet és meg is kell tenni, de a hellénizmus esetében nyílik erre a legkönnyebben alkalom, amint ezt a szovjet tudomány példája is mutatja. Ezt az összefogást mintegy szimbolizálja az, hogy ezt a vitaülést is a Klasszika-filológiai Bizottság és a Régészeti Bizottság *közösen* rendezte. Az elmondottakhoz járul még egy harmadik szempont is, t. i. az, hogy a magyar kutatásban a hellénizmus mindig központi helyet foglalt el. Vannak tehát hagyományaink, s így a vita itt lehet a legeredményesebb.

Borzsák István vitaindító előadásának bevezetőjében áttekintette a hellénizmus kutatásának történetét. A hellénizmus kutatása sokáig mellőzött volt ; ezzel a hiányos és fonák görögség-szemlélettel Droysen szakított először. Droysen volt az első, aki felhívta a figyelmet arra, hogy nem lehet a klasszikus görögség csodálatában a makedón térhódítás kezdetével lezárni a görög történelem tárgyalását, hanem a Nagy Sándor után következő kor éppen úgy beletartozik a görög történelem kereteibe. Droysen munkássága így rendkívüli jelentőségű volt, mindamellett megvoltak a maga korlátai : a hellénizmusban elsősorban a keresztyénség felé mutató szálakat igyekezett kifejteni, illetve a fejlődésbe belátni, másfelől Alexandros csodálata mellett — ki nem mondott párhuzamként — ki-kicsendül művéből az a meggyőződés, hogy Németország számára a történelem a porosz vezetés alatt történő politikai egyesítést tűzte ki célul. Az először Droysentől használt »hellénizmus« terminus a polgári kutatásban később tartalmában egyre szegényedett, általában szinte csak kulturális jelenséget értettek rajta. Borzsák ezután alaposan és kritikailag ismertette a polgári hellénizmuskutatás néhány reprezentatív képviselőjét (Niese, Burckhardt, Beloch, Kornemann, Gregor stb.). — Ezután áttért a magyar hellénizmus kutatás eredményeinek áttekintésére, melynek szegényes képéből legfeljebb Hornyánszky tanulmánya emelhető ki, mint Droysen élesszemű kritikája. Külön említést érdemel a Kerényi-féle Egyetemes történet I. kötetében Kahrstedt tollából megjelent hellénizmus-rész, mely szinte nyílt fasizmusnak nevezhető. A hazai hellénizmuskutatás szegényes képéből csak Moravcsik Gyula könyve, a »Papíruszok világából« emelhető ki, s mellette még néhány kutató egy-egy kérdést tárgyaló kisebb munkája, amelyekből azonban az elvi álláspont meglehetősen hiányzik. — A polgári tudomány tulajdonképpen még azt sem tisztázta, hogy mit is kell értenünk hellénizmuson. Ranovics többízben visszatér erre a kérdésre, és több megfogalmazásban ad rá választ : »Az antik rabszolgatartó társadalom új fejlődési szakasza« (44) ; »az antik rabszolgatartó társadalom fejlődésének magasabb fokon való megismétlődése« (33) ; »haladó jellegű szakasz az ókori világ történetében«. Történeti szerepére vonatkozólag ezt olvassuk : »A hellénizmus egyike volt azoknak a korszakoknak, amelyek során a rabszolgatartó társadalom társadalmi és gazdasági korlátozottsága kiéleződött és... létrejöttek a haladóbb társadalmi és gazdasági formáció előfeltételei« (43). Ez a korszak szükségszerű eredménye a megelőző fejlődési szakasznak. A polis válságából a piac extenzív kiterjesztésével igyekeztek kilábolni. A világraszóló hódítások azonban csak ideiglenes megoldást adhattak. Az átmeneti fejlődés után ismét bekövetkezett a hanyatlás, és a folyamat Rómában ismétlődött meg

magasabb síkon. A vázolt gondolatmenetet a könyv egyes fejezetei konkrét anyagon világítják meg : Nagy Sándorról, a diadochosok háborúiról és a hellénisztikus államok kialakulásáról, a Seleukidák birodalmáról, a hellénisztikus Egyiptomról, a tulajdonképpeni Görögországról, végül a hellénisztikus kultúráról szólnak az egyes fejezetek, majd a »Befejezés« még egyszer áttekinti és összegezi az eredményeket. A könyv jelentősége a felölelt anyag gazdagságán és változatosságán kívül elvi vonatkozásban abban van, hogy a források elszórt adataiból széleskörű általánosításra törekvő következtetéseket von le, a rabszolgatartó társadalom fejlődésmenetében ki tudja tapintani a lényeges, döntő mozzanatokat. Ranovics az első, aki a hellénizmus történetének összefoglalására marxista szempontból tett kísérletet, ő hozta kapcsolatba a hellénizmus korának történetét a rabszolgatartó társadalom általános fejlődésével. Feladatát nehezíti a források gyér és zavaros volta és egyenlőtlen megoszlása, mind területi vonatkozásban, mind a forrás természetétil letően. Külön érdeme Ranovicsnak a mélyenszántó elvi kritika, amelyben Tarn, Rosztovcev, Schubart, Ed. Meyer könyveit részesítette. Borzsák ezt a kritikát részleteiben ismertette. — Kétségtelen, hogy Ranovics könyvének hibái is vannak, amint arra a szovjet kritika is rámutatott. Bizonyos megállapításai túl általánosak ; a hellénisztikus Syria lehanyatlásának tényezői közül egész lényegesek említetlenek maradtak ; a jellegzetesen egyiptomi formák csak igen sommás elintézésben részesültek ; a termelés sajátosságairól sem sok szó esik stb. Minden érdekessége ellenére a legszintelenebb a hellénisztikus kultúráról szóló fejezet. Az általánosságok kiemelése itt is helyes, de az egyéni sajátságok még inkább tisztázatlanok maradnak. A könyv hiányosságai ellenére is rendkívüli jelentőségű, általában is, különösen azonban hazai kutatásunk szempontjából, amelyben a hellénizmus kutatása meglehetősen elhanyagolt volt. Azt várjuk, hogy Ranovics könyvének eredményein okulva tudományunk minden erejét összefogva, elvi szempontok követelésével fog hozzálátni e problematikus kor vizsgálatához.

Szilágyi János György védi azt az állítását, hogy a magyar hellénizmus-kutatás fejlett volt, és állításának igazolására példákat hoz fel.

Harmatta János hozzászólásában hangsúlyozza, hogy Ranovics könyvének jelentősége elvi síkon van. Borzsák is ebből a szempontból ítéli meg a magyar kutatást, s ezért negatív a véleménye. Ranovics szerint a hellénizmus nem csupán kulturális jelenség, hanem külön korszak az antik rabszolgatartó társadalom történetében. A hellénizmus lényegének Ranovics által adott meghatározása újból felveti a hellénizmus térbeli és időbeli határainak kérdését. A hellénisztikus világ nagy részére kétségtelenül érvényes a Ranovicstól javasolt időhatár : i. e. 30, amikor Egyiptom, az utolsó nagy hellénisztikus állam is Róma uralma alá kerül. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy csak a Róma uralma alá került területek tartoztak-e a hellénizmus keretébe. Ha a hellénizmus lényegében az antik rabszolgatartó gazdaság térhódítása volt, amely a görögség expanziójával és a görög kultúra elterjedésével járt együtt, akkor kétségtelen, hogy a hellénizmust nem lehet területileg a későbbi római birodalom határával, időbelileg pedig Egyiptom római meghódításával elhatárolni. Róma a hellénisztikus világ keleti határvidékeit sohasem tudta elnyelni, ezek a hellénizmus sok vívmányának birtokában önállóan fejlődtek tovább. — Ranovics munkája igen élesen veti fel a hellénizmus keletkezésének problémáját is. Kétségtelenül helyesen hangsúlyozza, hogy a hellénizmus a görög és a *keleti* rabszolgatartó társadalom válságának eredményeképpen jött létre. Ennek ellenére azonban figyelmen kívül hagyja a hellénizmus keretébe került keleti területek megelőző társadalmi-gazdasági fejlődését. Pedig e kérdés megoldásához ma már jelentős forrásanyaggal rendelkezünk. Az új forrásanyagot a legutóbbi évtizedek régészeti kutatásai tárták fel, s ennek figyelembevétele nélkül nehezen képzelhető el a hellénizmus előzményeinek és kialakulásának tanulmányozása. Sajnos, Ranovics munkája éppen a régészeti forrásanyag felhasználásában igen tartózkodó. — A keleti fejlődés tanulmányozása rendkívül fontos a hellénisztikus földbirtokviszonyok és az anyagi javak közvetlen termelői helyzetének tisztázása szempontjából is. Ranovicsnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a hellénisztikus államokban nem lehet feudális viszonyokról beszélnünk. Azonban a függő parasztoknak a helyzetét fejtegetései korántsem tisztázták teljesen. Ranovics úgy gondolja, hogy e parasztok függősége csupán abban jutott kifejezésre, hogy a királynak adófizetésre és ingyenmunka teljesítésére voltak kötelezve. Így földbirtok eladása vagy elajándékozása a király részéről csak annyit jelentett szerinte, hogy a király lemondott ezekről az adókról az illető javára. Ez az elgondolás azonban ellentétben van a Mnésimachos-felirat adataival, amelyek szerint Mnésimachosnak a neki ajándékozott birtokról továbbra is meg kellett fizetnie az adót a királynak. A függő parasztoknak a helyzete tehát valójában sokkal bonyolultabb volt, mint ahogyan Ranovics gondolta, s úgy látszik, hogy ez az állapot még az Achaimenida birodalom korára nyúlik vissza. — Ennek a néhány kérdésnek a vázlatos ismertetése is világosan mutatja, hogy a hellénizmus kutatására még igen nagy

feladatok várnak, s ezeknek a megoldásában komoly segítséget nyújt Ranovics gondolatébresztő munkája.

Szilágyi János György utal arra, hogy a görögök és bennszülött lakosság viszonyának kérdésében Ranovics álláspontja nem egészen megnyugtató, sőt olykor ellentmondó (190. és 211. l.). Harmattának egy megjegyzésével kapcsolatban, mely szerint a hellénizmus keleten nem volna 30-cal lezárható, hiszen látható, hogy a görögség hatása sokkal tovább tartott, felveti azt a kérdést, hogy mit tekintsünk hellénizmusnak : a görög hatást, vagy azt az időt, mikor még viszonylag független államokról beszélhetünk.

Horváth Tibor hozzászólásának első részében a taxilai ásatások legújabb eredményeit ismertette. Hangsúlyozta Taxila hellénisztikus jellegét, ami különösen a városépítkezés módjában (alaprajz) mutatkozik meg. A továbbiakban részletekbe menően ismertette a Gandhara-művészetre vonatkozó újabb, főleg francia kutatásokat, és sok konkrét példával illusztrálta e művészet magas fejlettségét. Foglalkozik az iráni kapcsolatok kérdésével, (hatások és visszahatások), és kiemeli azt, hogy a Gandhara-művészet kronológiájának kidolgozásánál ez fontos fogódzót nyújt a kutatás számára. A továbbiakban a Gandhara-művészet kínai kapcsolatait ismertette, és rámutatott arra, hogy ez a Han-kori Kínának nemcsak a Gandhara-művészettel, hanem a nyugati hellénisztikus világgal való kapcsolatára is világot vethet. Befejezésül néhány ezzel kapcsolatos történeti probléma részletesebb taglalásába mélyedt el.

Baktay Ervin hozzászólását Horváth Tibor olvasta fel. A Gandhara-művészet kérdéseivel foglalkozva utalt arra, hogy a hellénisztikus hatás még itt is érezhető, de ez már némileg kiesik a hellénisztikus korból. Görög és hellénizált baktriai elemek jelennek meg ebben a művészetben. Jelentős az a fejlődés, ami Buddha emberi ábrázolásában végbemegy, mint erre már más kutatók is figyelmeztettek. Utal arra, hogy a Gandhara-művészet hagyományos kronológiája az újabb kutatások világában nem állhatja meg a helyét, de az új kronológia problémája még nincs tisztázva. Óvott attól a hibától, mely elsősorban a múlt század sajátja volt, hogy a Gandhara-művészetet túlértékeljük, s vele szemben aláértékeljük az ind művészetet.

Kádár Zoltán: Új fényt vetettek a hellénisztikus közelkelet művelődésére a dura-europosi és az antiocheiai ásatások. Ezek közelebb hozták annak a fontos kérdésnek a megoldását, hogy milyen mértékű romanizációról beszélhetünk ezen a területen. — Dura-Europosban erősen szinkretisztikus kultúra emlékei kerültek elő, amelyek azonban stílusukban eltérnek a hellénisztikus művészeti alkotásoktól. Jellemző, hogy Zeus theos dura-europosi ábrázolásán római triumphaló imperatort látunk, ami szintén arra mutat, hogy a hellénizmus itt romanizált átfogalmazásban él tovább. Feltűnő, hogy a későbbi, 4—5. századi, emlékek tisztább és töretlenebb hellénisztikus vonásokat mutatnak. Itt is megállapíthatjuk azonban, hogy ez nem jelent kiszakadást a késő-római művészet fejlődéséből. Látható tehát, hogy a — részben már Ranovics munkájának megjelenése után előkerült — archeológiai részlet-adatok igen jól beleillenek Ranovics átfogó összképébe : a keleti területek művészeti fejlődése határozott autochtón elemeket is mutat, de ugyanakkor szervesen beleilleszkedik a későrómai oikumené művészetébe.

Dobrovits Aladár hozzászólásában először kifejti, hogy nem ért egyet Borzsáknak azzal a megállapításával, hogy a hellénizmus kutatása nálunk elmaradott lett volna. Hozzászólásában részletesebben a rabszolgaság kérdésével foglalkozik. A kérdés megfogásában Ranovics is mereven járt el, amikor »klasszikus görög rabszolgatartó társadalomról« vagy keleti típusú rabszolgaságról beszélt. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy még az 5. századi »klasszikus« Görögországban is egészen más a gazdasági-társadalmi helyzet Athénben, mint pl. Boiótiában. Hasonlóképpen keleten is a legkülönbözőbb formáit találjuk a rabszolgatartásnak. Nem szabad egyes adatokból túlságosan messzemenő következtetéseket levonnunk : a hadifogolyszerzés még nem vezet okvetlen rabszolgagazdálkodáshoz, gyakran csak váltságdíjszerzés a célja, vagy elhurcolás és letelepítés. Vigyázni kell továbbá, hogy egy ókori ideológiai fikciót ne akarjunk tényekké növeszteni : az állam mindent-birtoklása még Egyiptom legdespotikusabb korszakaiban is csak fikció volt, és ez a földbirtoklásra is vonatkozik. — Az irodalmi adatok kényszerítő erővel nem igazolják, hogy a rabszolgatartás döntő jelentőségű lett volna, de meglétét feltétlenül bizonyítják.

Szilágyi János György szerint vitatható Dobrovits álláspontja, mely szerint nem lehet beszélni »klasszikus görög rabszolgatartásról« vagy »keleti rabszolgatartásról«. Ezek általánosan elfogadott tudományos absztrakciók, amelyeknek csak relatív pontosságával mindenki tisztában van.

Castiglione László egyetért Dobrovitscsal abban, hogy az ókori gazdálkodásra jellemző a különböző gazdasági formák egymásmellettisége. A fejlett rabszolgatartó vidékek és elmaradott területek közötti kettősség szükségszerű a klasszikus korban, és

ennek oka a külső piac szükségessége. A belső piac u. i. annál szűkebb, minél fejlettebb a rabszolgatartás. A hellénisztikus kor újdonsága az, hogy a fejlett és elmaradott vidékeknek ez a kettőssége egy birodalmon belül fordul elő.

Hahn István hangsúlyozta a rabszolga-fogalom sokrétűségét. A források igen gyakran olyanokat jelölnek ezen a néven, akiknek gazdasági-társadalmi helyzete jóval felülemelkedik az átlagos szabad lakosságén ; másfelől a széles tömegek, amelyek jogilag, megnevezésük szerint nem rabszolgák — reális állapotuk szerint azok.

Dobrovits Aladár ehhez kapcsolódva kifejti, hogy ilyen értelemben kell beszélnünk az egyiptomi rabszolgatartó társadalomról is. Castiglione elképzelése szerinte sematikus, mert nem veszi észre, hogy a rabszolgatömegek növekedése növeli a belső piacot.

Borzsák István válaszában utal arra, hogy a hozzászólók közül többen vitába szálltak előadásának azzal a részével, mely a hazai hellénizmuskutatást bírálta. A hozzászólók igen részletesen beszéltek a magyar hellénizmus kutatásának eredményeiről, sok szerzőt és művet említettek, és ezt a listát nem volna nehéz hosszabbítani. Nem erről van azonban szó. A kétségtelen pozitívumok mellett az eddigi kutatás alapvető hibája volt az elvi szempont elhanyagolása. A kutatás szétforgácsolódott, összefoglaló, áttekintő mű nem született. Az ankét jelentősége éppen abban áll, hogy ezen igyekszik segíteni.

A vita második napján az első hozzászóló *Moravcsik Gyula* volt. Hozzászólásában a koiné kérdésével kapcsolatban két kérdést tárgyalt : a koiné jellegét és jelentőségét, valamint a hellénisztikuskori irodalomban való szerepét. A kutatások rámutattak arra, hogy bizonyos jelenségek, melyek a koinét jellemzik (elsősorban a hangtani és alaktani változások), már korábban is kimutathatók a görög nyelv egyes dialektusaiban, másfelől pedig arra, hogy egyes jelenségek, melyek a koinéban még csak szórványosan vannak meg, a későbbi bizánci és újgörög népnyelvben teljes kifejlettségükben jelentkeznek. Ma már általánosan elfogadott tény, hogy a koiné alapja a korábbi attikai dialektus, de ezt ión és más elemek színezik. Az attikai alap azonban nem az V—IV. századi »klasszikusok« műveiből ismert nyelv, hanem az attikai beszélt nyelv, melynek szórványos és töredékes emlékei vázafeliratokból, átoktáblákról, stb. ismeretesek. Mikor Athén az V. sz. közepén az egész görög világ középpontja lett, a gazdasági és kulturális érintkezés folyamán Athénbe özönlő idegenek és az athéni gyarmatokon megforduló athéni polgárok révén az attikai nyelv a görögöklakta területen szinte »közgörög« nyelvvé válik, s ez a szerepe a IV. században is megmarad, használati köre pedig Nagy Sándor és a diadochosok birodalmában még szélesebb lesz. A hellénisztikus korban a polis-szervezet megszűnik, az etnikai szétaprózódás felszámolódik, és általános nyelvi és kulturális nivellálódás jön létre. Ezek a görög társadalom életében végbemenő változások nemcsak lehetővé, de egyenesen szükségessé teszik, hogy a nyelvfejlődés említett tendenciái érvényre jussanak. Az a mennyiségi változás, mely a görögül beszélők számában beállott, minőségi változást vont maga után a görög nyelv történetében. Így alakul át az attikai nyelv — először a nagyvárosokban — koinévá, azaz egységes közgörög nyelvvé, amely nem »mesterséges«, hanem, mint Ranovics is hangsúlyozza, élő nyelv, mely fokozatosan kiszorítja a régi dialektusokat. Ennek a nyelvnek egyenes leszármazottja az újgörög népnyelv. A koiné a beszélők műveltségi foka szerint természetesen árnyalódik, de a leglényegesebb különbség az irodalmi és a beszélt koiné közti különbség. A koiné csak nehezen hatolt be az irodalomba. Polybios és Strabón kezdeményezései után azonban a koiné a görög prózairodalomban is nyilván tág teret nyert volna, ha az i. e. I. században meginduló atticizmus gátat nem vetett volna fejlődésének. Ez a reakciós mozgalom, mint ismeretes, az attikai próza nagy alkotásait állította mintaképül, s könyörtelen harcot indított az irodalmi próza megtisztítása és a koiné-elemek kiküszöbölése érdekében. Ebből az következett, hogy a koiné, ill. a továbbfejlődéséből származó népies nyelv csak az alsóbb rétegek irodalmában jelentkezik. Az atticizmus tehát gyökere annak a kettősségnek, mely a késő-antik és bizánci fejlődésen is végigvonul, s amely végeredményében a mai újgörög »kétnyelvűséghez« vezetett. Ranovics nem mutat rá a költői nyelv némileg különböző fejlődésére. A görög költői műfajok hagyományos nyelve tovább él a hellénisztikus költészetben. Ennek a költészetnek a koinéval semmiféle kapcsolata nincsen. A koiné már újgörögnek nevezhető alakjában a költészetben csak nagy későn, az i. u. XII. században tör magának utat, éspedig olyan alkotásokban, melyek nyilván az alsóbb népi rétegek körében keletkeztek. Ettől kezdve azonban, mint a prózairodalom területén is, a bizánci és újgörög költészetben is megvan a nyelvi hasadás, a kétnyelvűség. Bár az irodalmi nyelv kérdésével kapcsolatban sok kérdés vár vizsgálatra, az mindenesetre kétségtelen, hogy a görög »diglóssia« gyökerei a hellénisztikus korba nyúlnak vissza.

Dobrovits Aladár a hellénizmus kérdéséhez ez alkalommal saját műve szempontjából szólt hozzá. Műve kísérlet volt arra, hogy az antik világ egész fejlődését egységben vizsgálja Egyiptom felől. Vallástörténeti kiindulású volt, s ez a legfőbb hibája : az alap válto-

zásaival nem törődik. Ez kétségtelen egyoldalúságokhoz vezetett. A kulturális jelenségeket mégis helyesen látta, megértette, csak értelmezni nem tudta. — Ami a hellénizmus kérdését magát illeti, kifejtette, hogy a hellénisztikus fejlődés már Alexandros előtt megindult. Különösen áll ez a vallásos életre. Hiányolja, hogy Ranovics nem figyelt fel arra, hogy éppen a vallásos életben azonos jelenségek mutatkoznak a görög területeken és a keleti tartományokban. A hellénisztikus kor vallásosságát jellemzi bizonyos archaikus jelenségek előretörése. Ranovics nem tekinti jelentősnek a mágiát, és nem mutat rá a filozófia és a mágia egymáshoz való közeledésére. Az egyiptomi rész alapvető hibája a túlságos általánosítás, nem emeli ki a specifikumot. Túlságosan komolyan veszi azt az elvet, hogy a föld az uralkodóé. A királyi földtulajdon fikciója fennáll, de gyakorlatilag örökölhető, eladható földek voltak. Helytelen Ranovicsnak az a törekvése, hogy a görögök és egyiptomiak közötti ellentétet elmossa. Nem látja meg azt, hogy az egyiptomi és görög uralkodóréteg között is van ellentét. Nem ismeri fel az egyiptomi papság kettős szerepét. Igaz, hogy a papság a Ptolemaiosokat támogatja, de az egyiptomi nép vezetője is akar lenni. Az évenkinti zsinatok nem formálisak, mint Ranovics állítja. Ami a kultúra kérdését illeti, a Ptolemaiosok Egyiptomában élesen szemben áll a két népelem, az egyiptomiak élesen elzárkóznak a görögök elől. A görög kultúra behatolása a kora Ptolemaioskorra jellemző, az egyiptizálás a későbbi időkre.

Szilágyi János György nem ért egyet a bírálat minden pontjával, Ranovics a 45. lapon ír arról, hogy a hellénizmus Nagy Sándor előtt is megvolt. Dobrovits az egyiptomi viszonyokat nem világosan történeti szempontból exponálta, az egész hellénizmust egynek vette. A papság szerepét illetően is Ranovics történetibb, mert nem veszi egynek az egész hellénizmust.

Szabó Árpád hozzászólásában rámutatott arra, hogy Ranovics Engels útmutatása nyomán a hellénizmus társadalmát lényegileg mint a klasszikus görög rabszolgatartó társadalom magasabb síkon való megismétlését jellemzi. Ez a társadalom a keretek kitágításával igyekezett megoldani azt a válságot, melybe a rabszolgatartó polis-demokrácia jutott. Mikor azután már ez a helyzet is tarthatatlanná vált, a rabszolgatartó társadalom válságát a római birodalom próbálta megoldani, mely így viszont a hellénizmus magasabb síkon való megismétlése. Szabó Árpád ebből azt a következtetést vonta le, hogy a római birodalmat így a legnagyobb hellénisztikus birodalomnak kell tekintenünk, és a hellénizmust semmiképpen sem zárhatjuk le 30-cal. Kritikával illette Ranovicsot, hogy Rómáról ennek ellenére nem beszél. Hozzászólása második felében a római kultúrában mutatkozó görög hatások egynémelyikével foglalkozott, és itt két kérdést érintett, a humanizmus gondolat megjelenését (a Scipio-körben) és a latin nyelvben mutatkozó görög szavak problémáját.

Szilágyi János György kifejtette, hogy nem ért egyet Szabó Árpád kritikájával, mert Ranovics könyvének éppen Szabó Árpád által is kiemelt alapkoncepciójából következik Róma kihagyása, mint ami már nem hellénisztikus birodalom. — Ezek után hozzászólásában a hellénisztikuskori művészet egyes kérdéseivel foglalkozott. A hellénisztikus művészetben eltűnnek a helyi különbségek. A III. században a görög művészet és idegen művészet élesen elkülönül. Görög és uralkodóosztály nagyjából egy, csak a III. század végétől változik ez meg, ekkor kezdődik a helyi uralkodóosztály beolvadása. Ez a körülmény az, ami hatását a művészetben is érezteti. A görög művészet a korábbi görög művészet folytatása, éppen úgy, mint az irodalom. Amíg a keverék uralkodóosztály ki nem alakul, a keveredés a művészetben is szinte teljesen elhanyagolható, viszonylag érintetlenül él tovább egymás mellett a görög és pl. az egyiptomi művészet. Egészen más lesz a helyzet a III. század végétől. A társadalomban végbement keveredés eredményeképpen bekövetkezik a keveredés a művészetben is. Ezt újabban a Tigris melletti Seleukeia anyaga mutatja leginkább. Pontosan el lehet különíteni a Seleukida-réteget a parthus rétegtől. Orientális és görög típusok a III. század anyagában egymástól külön vannak meg. A III. sz. végétől megindul a keveredés, mely a parthus korra jellemző. A keveredés mindenhol elsősorban a kizsákmányoltak művészetében és a kisművészetben van meg. A nagyművészetben kezdettől két irány áll szemben, az egyik, mely a klasszicizmus felé hajlik, a másik az azianizmusnak nevezett irány. A görög anyaországban a klasszicizmus az irányadó, míg máshol az azianizmus az uralkodó. A kettő harca határozza meg a *görög* művészet e korbeli jellegét. A fordulatot az jelenti, hogy a II. századtól mindenfelé uralomra kerül az atticizmus. Ezzel kapcsolatos a műelmélet megváltozása is. Az azianizmus mindamellett nem hal meg, csak gyengül, de hogy megvan, arra példa az I. század második feléből való Laokóon csoport, mely tipikus pergamoni stílus. Hozzászólása utolsó részében a görögség és Róma viszonyát tárgyalja. Más területeken a görögség volt az uralkodó, de a római birodalom keretében nem. Természetesen más kellett hogy legyen a kulturális viszony is. Róma megrendelője lett a görög művészetnek, a görög

művészek kiszolgálói a római uralkodóosztály ízlésének. Róma hódításaival Nagy Sándor örökébe lépett, s vállalnia kellett a műveltségében is Nagy Sándor örökét.

Marót Károly: A görög társadalom belső ellentmondásaiból és a korviszonyokból a IV. sz. végén szükségszerűen következett el a hellén élet és szellemiség nemzetközivé válása, bár ez az ú. n. hellénizmus nyilván nem egyszerre és mindenütt egyforma mértékben teljesedett ki. Ezért állhat meg csak bizonyos korlátozásokkal az a Droysen óta uralkodó közfelfogás is, hogy a III. század végén a világtörténelembe belépő Róma a hellénizmus kultúráját vette át; mert ha nem is maradhatott a diadochos-monarchiák meglétének tényétől érintetlenül, nem lett hellénisztikus állam: a »Graecia capta ferum victorem cepit« szava Graecia győzelmét eleve nem politikai és gazdasági, csak szellemi vonatkozásban értette. De Róma helyzetében és viszonyai között ez a szellemi győzelem sem jelentette a hellénizmus udvari kultúrájának egyszerű befogadását. Róma nyilván már a Pyrrhos háborúja előtt, itáliai szomszédaitól kapta az első görög impulzusokat Magna Graecia folklorban és ősi kultúrában gazdag népétől, tehát egy az útból kieső kultúrától, amely akkorig érintetlen volt az alexandriai szellemtől. Ahogy még Enniust, Plautust stb. is inkább csak az anyaország helyi és pillanatnyi kultúrája határozta meg, sőt, ez hatott alapjaiban a következő században, mikor az ekkortájt Athénben tanulók csak a régi dicsőség felé való fordulást (attikai klasszicizmus) tanulhatták el. Így érthető, hogy mikor ugyane század folyamán a póvidéki »fiatalok« katexochén hellénisztikus (alexandriai) költészet felé fordultak, az atticista Cicero kísérletüket gúnyos bizalmatlansággal utasította vissza és nem vette észre, hogy az új irány legalább annyi római mondandót vitt bele az átvett programm likvid képletébe, amennyi hellénisztikusat vele átvehetett. Így, ilyen hatásoktól determináltan jött létre a hellénizmus korának vége felé Horatius, Athén szellemében archaizáló, bár kora talaján álló és annak szellemében élő költészete; ahogyan már Catullusban együtt volt Homéros a hellénizmussal és a Fescennina iocatio hangjaival. Így virágzott ki — másfelől — a poetae novi közül kinőtt Vergiliusnak költészete, amely az alexandriai tankölteményt (Hésiodos-Euphoriónt) és eposzt (Homéros-Apollóniost) véve, sajátos ötvözésben, mintáiul, a maga latin szellemével előkészítőjévé válhatott a jövő századok ú. n. romantikájának. És így szabad talán a szellemiségek e bonyolult küzdelmének tulajdonítani azt a különös, főleg Catullusnál és a római elégikusoknál fogható, rapszódikus szerkesztésmódot, amely mögött régebben az epigrammatikus szerkesztés »elvét«, majd valami »tibullusi« álmodozásfélét (Tronszkij), ill. szimfóniaszerű felépítésmódot (Paganelli), legújabban pedig (Howald) a francia poésie pure elméletének ókori gyakorlatát vélték felismerhetni. — Mindent összevéve: a maga részéről a sajátosan római hellénizmus legjellegzetesebb Auftakt-ját (Catullus után) Vergilius alexandriai-módra »katalogizáló« eclogiában, végső, klasszikus kihangzását pedig Ovidiusnak Aitia-stílusú Fastijában és Metamorphosesében vélné megpillanthatni.

Tőkei Ferenc nem ért egyet azzal, hogy Kína fejlődését a Nagy Sándor által meghódított ókori kelettel vessük egybe. A Han-kori fejlődés arra mutat, hogy az árutermelő rabszolgasággal kell összevetni. A keleti rabszolgatartás sajátossága a faluközösség. Az árutermelő rabszolgaság teljes kifejlődése ezt felbomlasztja, s valóban azt tapasztaljuk, hogy a faluközösségek az ókori Kínában állandóan bomlanak; ugyanakkor viszont mégis mindig újraalakulnak. Ennek oka a munkakooperáció szükséglete. Nézete szerint az összes keleti államok közül Kína közelítette meg leginkább a klasszikus rabszolgaságot, s ezért Kínát nem a meghódított keleti népekkel, hanem a görögséggel kell összehasonlítani.

Castiglione László: Dobrovits úgy értékelte könyvét, hogy annak döntő hibája az alap mellőzése. Nem erről van szó, a munka esetleg elképzelhető így is. A baj az, hogy kizárólag a kultúrát tekinti döntőnek. Dobrovits hozzászólásában azt állította, hogy Ranovics túl komolyan veszi a földtulajdon kérdését, és szerinte ez már az új birodalomban is csak fikció. Ez nem igaz, mert nem fikció, hanem jogi formája egy meglévő társadalmi rendnek. A magántulajdon kialakulásában nem a nagybirtoké volt a döntő szerep. Tulajdonosaik sűrűn változtak, haszonélvezőik az aktuális kegyencek voltak. Sokkal jelentősebbek a kis földek, mint a machimosoké. Nem ért egyet Dobrovitscsal abban sem, hogy a papság vezette az egyiptomi népet. Azt megengedi, hogy ilyen igénye volt, de ez nem realizálódott. A papság a Ptolemaiosokkal szemben is a saját érdekeit képviselte. — Kifogásolta Dobrovits azt is, hogy Ranovics az etnikai harcot háttérbe szorította. Ranovicsnak ez éppen az érdeme. Az egyiptomi társadalmi harcok nem etnikai harcok voltak, ezt semmiféle forrás nem bizonyítja. — A koiné kérdésével kapcsolatban a koiné kifejlődését előmozdító, másfelől viszont korlátozó tényezőkről beszélt. — Kifejtette, hogy Dobrovits helytelenül kéri számon Ranovicson a mágia tárgyalását, mert ez szerinte csak a császárkorban válik jelentőssé.

Wessetzky Vilmos hozzászólásában a koptok helyzetét vázolta a hellénisztikus Egyiptomban. Az etnikai ellentétek kérdését úgy látja, hogy ilyen ellentétek vannak;

a vezető egyiptomi réteg, mely az uralkodóosztályhoz simul, egy ideig együtt halad a szegényekkel, de azután cserbenhagyja őket. Az kétségtelen, hogy a görög tanult egyiptomiul, az egyiptomi pedig görögül, de az ellentét azért nem tűnt el köztük.

Szilágyi János György azt a nézetét fejti ki, hogy az osztályellentétek és etnikai ellentétek kérdésének Wessetzky-féle megoldása nem helyes.

Dobrovits Aladár leszögezi, hogy könyvének kritikáját lényegileg elvégezte. Fenntartja állítását, hogy az uralkodó földtulajdona fikció. Az természetesen külön kérdés, hogy miért van szükség erre a fikcióra ; az állam fenntartja, mert a kizsákmányolást segíti elő. Ha ezt nem látjuk világosan, úgy az a veszély áll elő, hogy osztályfeletti államot tételezünk fel. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy e fikció ellenére is öröklődő nagybirtok van. Semmiképpen sem ért egyet a kisbirtok jelentőségének túlhangsúlyozásával. — Fenntartja azt az állítását, hogy a mágia kihagyása hiba. Nincs hellénisztikus kultúra mágia és asztrológia nélkül, az asztrológia pedig ekkor már egyiptomi színezetű. A varázspapíruszok javarésze is Ptolemaios-kori. — Azt elismeri, hogy a papság törekvése nem volt egészen önzetlen, de hogy vezetésre tört, s hogy ebben a helyzetben érdekei átmenetileg egybeestek a nép érdekeivel, azt kétségtelennek tartja. Hogy etnikai ellentétek voltak, azt már az ókorban sem tagadták. A papság birtokait is megcsonkították, s ez szintén görögellenessé tette őket. Nem vitás természetesen, hogy ők voltak a legkönnyebben megnyerhetők. Egyiptomban az osztályharc az etnikai harc formájában jelent meg.

Szilágyi János György összefoglalja a vitát. A nyelv, irodalom és művészet kérdései állottak középpontban. A második nap hozta az elevenebb vitákat, mert itt volt több a magyar előmunkálat. Különösen érdekes rész volt a hellénizmus és Róma kérdése, melyben a hozzászólók nagyrészt úgy nyilatkoztak, hogy Rómát nem tekinthetjük hellénisztikus birodalomnak, hanem egy újabb foknak a rabszolgatartó társadalom fejlődésében. Kétségtelen, hogy nem minden kérdés oldódott meg. Nyitva maradt az egyiptomi földtulajdon, a kínai rabszolgaság kérdése. A könyv megvitatása így is komoly eredmény : részint felvetett olyan problémákat, amelyek azelőtt fel sem vetődtek, részint már felmerült problémákat kiszélesített, új megvilágításba helyezett. Örömmel állapíthatjuk meg a kétnapos vita befejezéséül, hogy nemcsak múltja van a magyar hellénizmus kutatásnak, hanem jelene is.

AZ EGYIPTOMI STILISZTIKA TÖRTÉNETÉHEZ

H. GRAPOW: UNTERSUCHUNGEN ZUR ÄGYPTISCHEN STILISTIK. I. DER STILISTISCHE BAU DER GESCHICHTE DES SINUHE Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Orientforschung. Veröffentlichung NR. 10. Akademie-Verlag. Berlin. 1952. 124 lap, 25 táblamell.

Az egyiptológia egy és egyharmad évszázad alatt nagyszerű eredményeket ért el. (Keletkezésének pontos dátumát Champollion 1822. szeptember 14-i «Lettre à Mr. Dacier»-je adja meg.) A szöveg- és emlékanyag-kiadványok, a nyelv és írás részletes vizsgálata mellett a legkülönbözőbb részlettanulmányokat hamarosan követték az irodalom, művészet, vallás, Egyiptom kultúr- és politikai történelmének összefoglaló értékelései. A berlini nagy szótárnak nemrég megjelent VI. kötete (német-egyiptomi rész), annak a több mint 50 éve megkezdett hatalmas munkának befejezését jelenti, amelynek kezdettől fogva egyik és Erman halála óta egyedüli vezetője éppen Grapow.

A különböző egyiptológiai iskolák legkülönbözőbb publikációi mellett szinte meglepetésként hat, hogy még akad kiaknázatlan, új kutatásterület. Grapow professzor a Német Tudományos Akadémia berlini Keleti Intézetének kiadványsorozatában indította meg az óegyiptomi irodalmi művek stílusvizsgálatát. *(Fr. Hintze* a berlini egyetemnek jelenleg megbízott egyiptológiai professzora, Grapow tanítványa, eredetileg disszertációja témáját képező munkáját, — «Untersuchungen zu Stiel und Sprache neuägyptischer Erzählungen» — két részben ugyanitt adták ki, és Grapow szóbanforgó művét követte még *O. Firchow:* «Grundzüge der Stilistik in den altägyptischen Pyramidentexten» is.)

Az egyiptomi irodalmi művek stílusvizsgálatának előmunkálatait is Grapow kezdte meg a háború előtt. («Die bildlichen Ausdrücke des Ägyptischen», «Wie die alten Ägypter sich anredeten».) Az egyiptomiak által is klasszikusnak elismert középbirodalombeli Sinuhetörténetet választotta a szerző a részletes vizsgálat számára. (A sokszor idézett névnek e formája a múltszázadbeli egyiptológiai irodalomnak kopt szóhasználatot alkalmazó szokását örökíti : *s3—nht.* «Szikomór fia» ; egyiptomi *nh.t* a szaidikus koptban *nuhe.*) A Sinuhe tartalma közismert : az udvar egyik fő emberének menekülése Egyiptom-

ból és kalandos sorsa hazájába való visszatéréséig. A kalandos keret és a társadalomból kiszakadt ember motívuma készteti legutóbbi cikkében A. Hermannt, hogy a történetet kalandregénynek nevezze. (Sinuhe — ein ägyptischer Schelmenroman? Orientalistische Literaturzeitung. XLVIII. 3/4. 1953. De az ebbe a típusba való sorolása és Apuleius regényhősével való egybevetése erőltetettnek látszik.)

A mű nagyszerűségét, jellemző kifejezéseit a legjobb fordítás is nehezen érzékeltetheti. Éppen a részletes stílusvizsgálat mutathat ki olyan finomságokat, amelyekkel szinte telített ez a regény. Regényszerűvé teszi fordulatos cselekménye, amelynek művészi-ességét írói fogások is növelik (a menekülés okának céltudatos homályban tartása, a beduin törzsfővel való érdekes beszélgetés, a közbeiktatott himnusz stb.). Grapow a bevezetésben foglalkozik az irodalmi művek terjedelmének a kérdésével és megállapítja, hogy az ismert nevezetes alkotások közül a legtöbb («A paraszt panaszai», «A két testvér», «Ptahhotep», «Horus és Seth») majdnem hasonló nagyságú.

Grapow munkája három részből áll. Az elsőben a 104 szakaszra osztott szöveget, amelyben Gardiner 1909. évi kiadását, majd az azt követő kommentárt néhány kisebb módosítással ma is alapvetőnek tartja, szakaszonként vizsgálja stilisztikailag.* Ebben az elemzésben a nyelvtani formáknak jut jelentős szerep. (A *śḏm-n-f* igealakot felváltó *śḏm-t-f*, az állapotot kifejező pseudoparticipium alkalmazása *śḏm-f* mellett nem minden esetben kellően magyarázott.) A szerző által Register-nek vett második rész a tárgyalt nyelvtani és stilisztikai fogalmakat betűrendbe sorolva, megjegyzésekkel összesíti. A mű stilisztikai formagazdagságának jellemzésére említsük meg az alliteráció, antitézis, parallelismus membrorum, kiemelés, megszemélyesítés, szójáték, hasonlat alkalmazását. (pl. az apja halálhírére a hadjáraton lévő és az udvarba, a fővárosba visszasiető trónörökös jellemzésére : «még sohasem repült így ő, a Horus», a sós tavak mellett szomjúságtól összerogyó Sinuhe «a halál ízét» érzi torkában). Grapow mutatja ki az ú. n. hármas sémában az utolsó tagnak tudatos meghosszabbítását (pl. Sinuhenek az óriással vívott párharca előtti részlet : «azt mondta, hogy megküzd velem, úgy gondolta, hogy kirabol, szándéka volt nyájaimat elhurcolni, — törzsének a tanácsára»). A jegyzékhez csatolt részletes szó-statisztika szerint a műben 727 szó 2699 esetben fordul elő.

A harmadik rész, illetve a melléklet 25 táblán (a Sinuhe címeit tartalmazó bevezető sorokat sajnos elhagyva) a ránk maradt két nagy hieratikus papírusz szövegét összevetve, hieroglif átírásban közli az egyiptomi szöveget.

A kiadvány ékes bizonyítéka a részletekbe menő tudományos analízis helyes módszerének. A sok értékes, új szempontokat felvető stilisztikai és nyelvtani észrevétel közt talán csak egy szó bővebb kifejtését vártuk volna. A fáraó halálhírétől megrémülve, Sinuhe egy bokorba veti magát, hogy csapatától elválva megkezdje vándorlását. Grapow a «*nftft*» szót «Davonschnellen» értelemben fordítja és a «*nf*» szóval való alliterációra gondol. A nagy szótárban is szereplő «*nftft*» éppen erre az egy előfordulásra utal, közelebbről meg nem határozott értelemben : «Art des Fliehens». A szótárban «*ptpt*» : «treten«, és «*ftft*» : «springen» reduplikációk értelmi összefüggése («*ptpt*»-nek «taposni», «ráugrani» értelme is van) a «*p*» és «*f*» váltakozásának a «*pśj*» és «*fśj*» szavakban jól ismert, de annál nehezebb problémájához vezet. (*W. Czermak:* Die Laute der ägyptischen Sprache. I. 3. lap). A bokorba ugró Sinuhe menekülésének hirtelen elhatározását fejezi ki a «*nftft*» szóval az író az egyiptomiban az értelmi módosulásokra is alkalmazott praefixumos alak segítségével. Az elbeszélés e részében a Grapow által felismert szünetjegy alkalmazása a kiemelés (sp 2) nem ismétlést célzó használatával is egybevethető.

Grapow nagyszerű munkájában egyedül azt hiányolhatjuk, hogy a részletes stílusvizsgálathoz az egész mű szerkezetének összefoglaló méltatását nem csatolta. Véleményünk szerint, az egész elbeszélés súlyponti részének, a menekülésnek okát az író tudatosan nem indokolja tökéletesen, bár erre a kérdésre háromszor is visszatér: először, amikor az uralkodó halálhíre érkezik ; másodszor a mű közepén, amikor a Sinuhet befogadó beduin törzsfő egyenesen megkérdi menekülése okát és Sinuhe csak testi-lelki összeroppanásával tudja ezt magyarázni (szerintünk itt ezt célozza a kétféle szívelnevezés), de maga is hozzáfűzi, hogy ez nem az igazságnak teljesen megfelelő ok, (a «*iwmś*» szóra Grapow itt a féligazság értelmezést tartja a leghelyesebbnek «valótlanság», «hazugság» stb. helyett), és ő maga kifejti, hogy menekülése nem indokolt, hanem szinte sorsszerű. A mű utolsó részében Sinuhenek az egyiptomi udvarba írt levelében menekülése, illetve félelme okát azzal magyarázza, hogy szinte álomszerű állapotban volt. A döntést az olvasóra bízza, aki gondolhat uralkodói kegyből való kiesésre, trónviszálytól való félelemre.

* Grapow munkájával egyidőben jelent meg a Szinuhe-elbeszélés egy újbirodalmi másolatának kiadása : *Parns* »The Ashmolean Ostracon of Sinuhe«. Published on behalf of the Griffith Institute, Ashmolean Museum. Oxford, 1952.

vagy éppen arra, hogy «*iw mj šḫr ntr*», «mintegy isteni rendeltetés volt», ami az uralkodó réteghez tartozó Sinuhét az egyiptomi életből kiszakította és a nomádok közé sodorta.

Grapow alapvető stilisztikai értékelései mellett emeljük ki problémafelvetései közül az egyiptomi irodalmi alkotások egymásra való hatásának kérdését (pl. az öregkor leírásában nyilvánvaló kapcsolata Ptahhotep-pel), vagy egyes motívumoknak a kopt időkig (a Kambyses-regényben) kimutatható továbbélését.

A munka az elmaradott egyiptomi irodalomtörténet (v. ö. *Dobrovits Aladár: A. Hermann*, Die ägyptische Königsnovelle. Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből. XV. 1939. 187. l.) jelentős továbbfejlesztése. A Grapow vezetése alatt megindult stilisztikai kutatások az egyiptológiában eddig meglévő hiányt fogják pótolni. (A problémák közelségére megemlíthetjük, hogy egyetemünkön, még a mű megjelenése előtt tavaly és tavalyelőtt foglalkoztak már Ptahhotep stíluskritikai értékelésével.) A Német Tudományos Akadémia e kiadványa a Német Demokratikus Köztársaságban folyó tudományos munka egyik nagyszerű bizonyítéka.

Wessetzky Vilmos

AZ ATLANTIS-MÍTOSZ KÉRDÉSÉHEZ

W. BRANDENSTEIN: ATLANTIS. GRÖSSE UND UNTERGANG EINES GEHEIMNISVOLLEN INSELREICHES. Arbeiten aus dem Institut für allgemeine und vergleichende Sprachwissenschaft, herausgegeben von W. Brandenstein. 3. Heft. Wien 1951. 105. l. —

A platóni Atlantis-elbeszélés az ókor hagyatékának abba a részébe tartozik, mely az utókort, szakembereket és laikusokat egyaránt, a legtöbbet foglalkoztatta. Nagyfantáziájú emberek még Platón elbeszélésével sem elégedtek meg, hanem azt továbbszínezve mindenféle elméleteket alkottak az Európa és Amerika közt elsüllyedt kontinensről, melyről Platónnak — hogyan és mikép, azzal nem törődtek — tudomása volt. Éppen ez a túlságos nyüzsgés a filológusok jórészét tartózkodóvá tette, s ha nem fogalmazott is mindenki oly élesen, mint Wilamowitz, aki egyenesen bolondoknak nevezte azokat, akik Atlantist valahol is keresik,[1] elutasító, de legalább is erősen szkeptikus álláspontot foglaltak el. Így utasítja el Atlantis valóságos létezését a kérdés két legutóbbi vizsgálója, E. Gegenschatz, egy sok filológiai és filozófiai képzettséggel, de talán a kelleténél több fölényességgel megírt disszertációban,[2] ki Platón filozófiai rendszeréből kívánja az Atlantis-történetet értelmezni és az egészet *εἰκὼς λόγος*-nak tekinti, és az ismert belga filológus, J. Bidez, ki Platón és a Kelet problémájáról írt könyvének egyik appendixében foglalkozik a kérdéssel, s erkölcsi célzatú allegóriának tekinti az elbeszélést.[3]

Brandenstein a szakmabeliek határozott elzárkózása ellenére sem indul ki abból a többiek által eleve posztulált tételből, hogy az elbeszélés Platón kitalálása, hanem elfogulatlanul igyekszik tisztázni a kérdést. Bevezetőben bizonyos elvi, műfaji problémákat tárgyal: Mi a mítosz, a monda, a mese? Fejtegetéseit a fejezet végén az egyes műfajok előidézőjét, formáját és értelmezése útján áttekintő táblázatba foglalja össze, innen idézünk (16. l.). A mítosz előidézője kozmikus történés vagy létező, mely az emberi lét problématikájával érintkezik és ennek következtében »unheimlich«. A monda alapja történeti esemény, vagy amit annak tartanak. A mese létrehozója a mesélésben, a hellyel, idővel és természeti törvényekkel való szabad elbánásban lelt gyönyörűség. — Ezek után rátér az elsüllyedés-elbeszélések tárgyalására, ahol a víz- és tűzözönről és az elsüllyedt városokról szóló elbeszélések elemzése, után melyeket — meghatározása szerinti — mítoszoknak tekint, az Atlantis-történetet vizsgálja meg ebből a szempontból, s arra az eredményre jut, hogy bár az elbeszélés szkémája hasonló az előbbi két típushoz (paradicsomi állapotok — bűnbeesés — bűntetés), mégis más eredetűnek kell lennie. Itt semmiféle »unheimlich« természeti jelenséget nem találunk, mely a történet alapja lehetne. Az ugyan feltételezhető volna, hogy az óriási víztükör előidéz ilyen »unheimlich« érzést, s ebből fakadhatna olyan elbeszélés, hogy ennek a helyén valamikor egy — utóbb büntetésből elsüllyedt — sziget volt, de hogy azokat is magával rántotta volna, akik ellen a megbüntetett bűn irányult, az a mítikus gondolkodás számára lehetetlen. Ezek szerint a történet

[1] Platon, 1920.[2] I. 594. l.
[2] Platons Atlantis, Zürich 1943.
[3] Eos ou Platon et l'Orient. Bruxelles 1945. Appendices 19—40 ll.

nem mítosz, hanem monda. — Továbbmenve, a platóni elbeszélést összeveti Dionysios Skytobrachiónnak Diodórosnál[4] fennmaradt leírásával az északafrikai *Ἀτλάντιοι*-ról, kimutatva, hogy a kettőnek semmi köze egymáshoz. Érinti azután azt a kérdést, hogy miért mondja el az egész történetet Platón, t. i. hogy az eszményi államot konkrét példán szemléltesse.

Ezután tér rá annak a nézetnek a cáfolására, hogy a platóni elbeszélés allegória vagy regény volna. Ez az egész könyvnek legsikerültebb részei közé tartozik. Az ión filozófia hatására a mítoszok Platón korára már rég elvesztették érvényüket. Mindamellett felismerték, hogy a mítosz *formája* rendkívül alkalmas bizonyos helyzetek szemléltetésére. Így jön létre a «mintha» mythosophiája (die Mythosophie des Als-ob), aminek gyönyörű példája a Lakoma Aristophanés-elbeszélése. Platón ezt a magyarázatot nem veszi komolyan, csak azt akarja kifejezni, hogy a szerelem olyan, *mintha* minden ember másik felét keresné ; ez sem nem tudományos, sem nem mítikus vagyis tudományelőtti magyarázat, mégha vannak is benne mítikus elemek. Ugyanakkor azonban nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy az allegória a kettő közt áll s sokszor egy kis részét mégis elhisszük. De hát erről van-e szó Atlantis esetében? Platón azt akarja bizonyítani, hogy eszményi állama a gyakorlatban is megállja helyét. Tehát nem szemléltetni akar, hanem bizonyítani, amihez nem lehet feltételes módokban, mintha-kban beszélni, hanem példáját történetileg hihetővé kellett tenni. Ezt részint bizonyítékok gondos felsorolásával, részint annak állandó hangoztatásával teszi, hogy megbízható hagyományról van szó. Allegóriánál mindkettő nevetséges volna. — A másik nézet, amit cáfol, hogy Platón itt valami regényt akart volna írni. Bevezetőben áttekinti a görög regény fejlődését, melynek részleteire itt nem tudunk most kitérni, csak néhány mozzanatot szeretnénk kiragadni. A görög társadalom fejlődése egyfelől lehetővé, másfelől szükségessé tette az ismereteknek — természetesen csak a szabadok körében való — minél szélesebb körű elterjesztését. Ennek elsőrangú eszközei voltak a sokfelé járt, sokat látott szofisták. Ahhoz azonban, hogy ismereteik közléséből meg tudjanak élni, szükséges volt az is, hogy azokat élvezetes formában adják elő. Így tett Hérodóros, aki Héraklés útjának elbeszéléséhez kapcsolta saját korának földrajzi ismereteit, így távolabb Xenophón, aki Kyrosról szóló munkáját használja fel politikai nézeteinek kifejtésére, de gondosan ügyelve a történeti forrásokra. Euémeros volt az első, 50 évvel Platón halála után, aki munkájába áltörténeti elemeket vitt bele, amiért még a III. század közepén is háborog Eratosthenés. Ezért nyúlnak a római kor írói is népi történetekhez, és mérlegelik sokszor ennek keretében is tudós pontossággal egy-egy monda változatait. Platón korában olyan utópikus történeti regényről, amelynek eseményei kitaláltak, szó sem lehet. De nem lehet erre gondolni azért sem, mert Platón célja éppen az, hogy államelméletének gyakorlati jelentőségét és reális jellegét bizonyítsa, amit csak abszolút biztos bizonyítékokkal érhetett el.

Még egy. Platón az ősi Athénről aránytalanul kevesebbet beszél, mint Atlantisról, jóllehet az ősi Athén alkotmányából akarta az ősi athéniek kiválóságát levezetni, éppen ezt akarta saját állam-elképzelésének gyakorlati igazolásául felhozni. Ez arra mutat, hogy ez az anyagban így volt adva ; Platón csak jobb híján (Tim. 26e!) választotta éppen ezt a történetet, amely elsősorban Atlantis ethikai hanyatlását és fizikai megsemmisülését ábrázolta s csak függelékképpen kapcsolódott hozzá az ősi Athénről szóló elbeszélés, és ezért szakad meg a dialógus éppen ott, ahol a tulajdonképpeni tárgy kezdetét várnók : az ősi Athénre való rátérés előtt. Ha Platón maga találta volna ki a történetet, nyilván olyat talált volna ki, mely céljának teljesen megfelel. — Befejezésül még néhány helyet idéz a szövegből, ahol Platón a történet valódiságát hangsúlyozza.

A következő részben Platón bizonyítására tér át. Először az időrendet tisztázza az iráni időszámítás bevonásával, mely szerint 12 000 év egy világév. Ennek kezdetétől a 3000. évben teremtik meg az istenek a világot, mely újabb 3000 évig paradicsomi állapotban van. Ennek a 6000. évben szakad vége, s ugyanekkor lép fel Zarathustra, ki viszont Eudoxos ismert adata szerint 6000 évvel élt Platón előtt. Ezt Platónnal összevetve pontos egyezést kapunk : az istenek Platón előtt 9000 évvel osztják fel a világot, (tehát ekkor teremtik). Atlantis 3000 évig él paradicsomi helyzetben, ekkor, tehát 6000 évvel Platón előtt bukik meg. Ugyanilyen gonddal ügyel Platón a forrás megjelölésére is. Szerinte az egymást követő vízözönök a görögöknél mindig elpusztították az előző kultúrát, a görögök tehát csak a legutolsó vízözöntől ismerik az eseményeket, korábbról legfeljebb néhány név maradt fenn. Egyiptomban ilyesmiről nincsen szó, ott tehát sokkal régebbi időkig visszamenőleg ismerik a történelmet. Ezért hallhatja Solón Egyiptomban a történetet. Végül Platón azért helyezte Atlantist messze nyugatra, mert az adott anyag szerint

[4] III. 54, ill. az amazónokról már 52-től.

Atlantis a világ szélén volt, Platón *saját* korának felfogása szerint viszont a világ széle a Héraklés oszlopain túl, nyugaton volt.

Az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben a történeti alapokat veszi a szerző vizsgálat alá. Az egyiptomi papok, akik Solónnak a történetet elbeszélték, alkalmasint a tengeri népek veszedelmes támadásairól szóltak, amit Solón az ősi Athénnek Atlantis által való, általa ismert megtámadásával kombinált, s azt a képzetet alakította, hogy volt egykor egy hatalmas birodalom, mely az egész Mediterráneumot hatalma alá hajtotta. A monda keletkezésének idejét Brandenstein terjedelmes, de sajnos itt nem részletezhető bizonyítással a dór vándorlás előttre, de 1700. utánra teszi, olyan területre azonban, mely nem állott a mykénéi görögség uralma alatt, mint ezt a két főszereplő isten, Athéné és Poseidón prégörög volta mutatja, s itt elsősorban Attikára gondolhatunk. Továbbmenve, a nevek vizsgálata révén arra az eredményre jut, hogy ha a monda az ősi Athénben keletkezett, úgy ez csak az egykori nem-görög lakosság mondája lehetett. Az Atlantis nevet a szerinte bizonnyal prégörög ἄντλος-ból magyarázva (**antl-ant- > atlant-*) megvan a lehetősége annak is, hogy akár a tengerre, akár a szigetre vonatkoztassuk : «die (Insel, die) im spritzenden (Meer-)wasser steht» vagy «der spritzende (Teil des) Ozeans». A szigetnevet tehát nem lehet az Atlanti-óceán nevéből származtatni, mert akkor Atlantiké volna, s ugyanígy semmi köze sincs az északafrikai Atlasz-hegységhez sem. Atlantis — melynek órási nagyságát mondai túlzásnak kell tekintenünk — a monda szerint a világ végén volt. Ha nem a Platón-korabeli vonatkozó elképzelésekből indulunk ki, mely szerint a világ vége a Héraklés oszlopain túl van, hanem a monda keletkezési idejének földrajzi világképéből, mely jóval szűkebb volt, úgy egy sziget adódik, mely az akkori határtengerben feküdt és igen hatalmas volt, és ez : Kréta.

A könyv további részeiben most már a szerző részletekbe menően konfrontálja a Platón-adta leírást Krétára vonatkozó ismereteinkkel, és arra az eredményre jut, hogy a kettő minden vonatkozásban — nem egyszer részletekbe menően — fedi egymást, ami nem, mint egyes számadatok, vagy a pythagoreizmus hatásából magyarázhatók, vagy lényegtelen színezések (mint pl. az elefántok). Megfelel ennek az elgondolásnak, ha az ősi Athén—Atlantis viszonyt az Athén—Kréta viszonnyal vetjük egybe. Kréta is hatalma alatt tartotta Athént, mint Atlantis, s ennek csak Théseus vetett véget, ahogyan az ősi Athén is csak nagy-nehezen tudta elhárítani Atlantis támadását. Végül Atlantis a tengerbe süllyedt : Kréta uralmának is egy hatalmas tengerrengés vetett véget, mely Théráról kiindulva, minden valószínűség szerint Attikában is éreztette hatását. Az archeológiai leletek ezt eddig még nem erősítették meg, de a monda tudja, hogy az Athéné és Poseidón versenyében alulmaradt Poseidón haragjában tengerrel árasztotta el Attikát, mely azonban nem volt oly pusztító méretű, mint a Krétát tönkretevő ár. Ez magyarázza azt, hogy hogyan került az Atlantis-mondába bele az a rész, mely szerint — a történet keretén belül teljesen érthetetlenül — az ártatlan Attika egy része is elpusztul. Végül a szerző a következő táblázatban foglalja össze az azonosítás eredményeit :

Kréta	*Atlantis*
Hatalmas szigetbirodalom	Hatalmas szigetbirodalom
Uralkodik a szomszédos szigeteken (és Görögország kis részén)	Uralkodik a szomszédos szigeteken és a szárazföld egyes részein.
Totális tengeri hatalom	Totális tengeri hatalom
Eredményes támadás Athén ellen	Eredményes támadás Athén ellen
Athén lerázza az adókötelezettséget	Athén végül nagy erőfeszítéssel visszaveti az ellenséget
Egy tengerrengés tönkreteszi Kréta hatalmát ; Poseidón nagy pusztítással bosszút áll Attikán	Egy tengerrengés tönkreteszi Atlantist és Attika nagy területeit.

Ennyiben foglalhatjuk össze ennek a kellemes stílusban megírt, gondolatébresztő könyvnek a tartalmát. Néhány megállapítása mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül. Ilyen a mindjárt a könyv elején adott műfaji meghatározások. Semmiképpen sem tudunk egyetérteni azzal a nézettel, ha csak nem akarunk a természetmitológia szemléletéhez visszatérni, hogy csak azt tekinthetjük mítosznak, aminek alapja kozmikus, természeti jelenség. Vegyük csak a Brandenstein által például felhozott Ixión-esetet. «Egy fénylő útján tovaszáguldó meteor olyan, mint valami tűzkerék, tehát az ; a tőle való borzadás a tűzkerék jellegével kell hogy összefüggésben legyen : egy bűnös van rákötve, aki természetesen nem ismeretlen. Nem lehet más, mint a thessaliai törzsfő (Stammeshäuptling) Ixión, aki azt a bűnös és borzadálykeltő kísérletet tette, hogy Hérát, a legfőbb isten feleségét megejtse. Ezért örvénylik Ixión újra meg újra a levegőben.» (9. l.) Tüzes kereket,

arra büntetésből való rákötést csak akkor vetíthet ki az ember a mítikus vagy kozmikus világba, ha azt már a saját világából, a társadalomból ismeri. Más feleségének elcsábítása szintén csak akkor válhattak bűnné a mítoszban, mikor a társadalomban már azzá vált. Vagyis, ha lehántjuk az Ixión-történetből, ami nem természeti, szinte semmi sem marad. De még ha elfogadjuk is Brandenstein nézeteit, hiszen minden esetben csak az elbeszélés magváról van szó (50. l.), akkor sem nyerünk semmit, mert tiszta műfajok nincsenek, annyira egymásba fonódnak e brandensteini műfajok — mint pl. Ixión esetében is — hogy teljes lehetetlenség *egy* szempontból kiindulva azokat megmagyarázni. Szerencsére Brandenstein érvelése az Atlantis-probléma esetében csak igen kis részben támaszkodik erre az elvre, s így talán sokkal célszerűbb lett volna ezt a fejezetet egészen el is hagyni.

A másik kissé problematikus része éppen az Atlantis helyére vonatkozó fejtegetések. Brandenstein abból kiindulva, hogy, mint említettük, szerinte az Atlantis-monda keletkezése 1700. és a dór vándorlás közé teendő, az e korbeli világ végén keresi Atlantist. De idézzük itt magát : «Minden nehézségen túljutunk, ha azt kérdezzük, hol volt az Atlantis-monda keletkezésének idején a világ széle? Hol volt az akkori határtengerben egy nagy, hatalmas sziget? Minthogy a távolabbi nyugat egészen ismeretlen volt, csak a hatalmas és megközelíthetetlen Kréta marad hátra.» (77. l.) Itt először is egy finom »csúsztatás« van. Brandenstein a világ széléről észrevétlen a határtengerben *bárhol* lévő szigetre siklik át. Azután meg gondoljuk csak meg, hogy Kréta éppen a monda Brandenstein által feltételezett keletkezési idejében, mint korának első tengeri hatalma nem annyira a világ végét, mint inkább a világ közepét jelentette.[5]

Nagyon meggyőzőnek hat viszont a tengerrengéssel kapcsolatos fejtegetés, ahol még egy Brandenstein által nem idézett adatra szeretnék utalni, mely ha természetesen távolról sem perdöntő, de mindenesetre nem figyelmen kívül hagyandó. Strabónból tudjuk, hogy Poseidónios a földrengések okozta felszíni változásokról szóló fejtegetéseit éppen az Atlantis-elbeszélésre való utalással zárja le, mint ami valószínűleg nem kitalálás.[6]

Néhány apróságra még kitérhetnénk, pl. Brandenstein, azt bizonyítva, hogy a submykénéi periódus kezdete, tehát 1200. előtti idők mondái maradtak fenn a nép közt, s nem a submykénéi koréi, továbbá, hogy ez a mondaanyag két részre oszlik, a trójai és a Kréta-athéni körre, tulajdonképpen oda jut, hogy a Trója pusztulásával kapcsolatos mondaanyag előbb jött létre, mint maga ez a pusztulás (t. i. a VIIa rétegé) —, de ezek az elképzelés lényegét nem érintik s így inkább csak egy dologra szeretnénk utalni.

Platón az ősi Athént választja ki, mint eszményi államához legközelebb álló államot. Miért éppen ezt? «A helyes állam az ősi Athén volt ; így kívánta ezt Platón patriotizmusa...» jegyzi meg Wilamowitz.[7] Úgy hiszem, hogy itt elsősorban nem Platón patriotizmusa, mint sokkal inkább arisztokratizmusa működött. Ahogyan a kor történetírói az arisztokrácia társadalmi eszméinek megvalósítását az ismert világ határain túl élő mítikus népek közé helyezték[8], úgy helyezte Platón az időbeli ismeretség határain túlra a maga arisztokratikus államát.

Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy Brandenstein elgondolásai, bár végleges megoldásnak nem tekinthetők, hiszen többé-kevésbbé mindig egy ignoramusszal kell megállnunk ez előtt a probléma előtt, pillanatnyilag a legelfogadhatóbbak, mindenesetre sokkal valószínűbbek, mint azok elképzelése, akik szerint Platón az egészet mintegy az ujjából szopta volna. Egyébiránt az, hogy az Atlantis-elbeszélés történeti tényeket mond el, egyáltalán nem zárja el az utat egy olyan elképzelés elől, mely szerint Platónnak filozófiai vagy morális mondanivalója (is) volt ezzel az elbeszéléssel.

RITOÓK ZSIGMOND

[5] Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy talán a Tartéssos-probléma sem zárható le olyan feltétlen bizonyossággal, mint azt Brandenstein teszi ; l. pl. Rhys Carpenter ismertetését az AJA hasábjain (1948. 474—80 l.)

[6] Jacoby Fr Gr Hist II. 87. fr. 28. (238. l.) = Strabón 2. 3. 6. a kommentárt hozzá l. II. C. 177. l. *τὸ δὲ ἐξαίρεσθαι τὴν γῆν ποτε καὶ ἰζήματα λαμβάνειν καὶ μεταβολὰς τὰς ἐκ τῶν σεισμῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν παραπλησίων ὅσα διηριθμησάμεθα καὶ ἡμεῖς, ὀρθῶς κεῖται παρ' αὐτῶι* (sc. *Ποσειδωνίωι*). *πρὸς ὃ καὶ τὸ τοῦ Πλάτωνος εὖ παρατίθησιν, ὅτι ἐνδέχεται καὶ μὴ πλάσμα εἶναι τὸ περὶ τῆς νήσου τῆς Ἀτλαντίδος... καὶ τοῦτο οἴεται βέλτιον εἶναι λέγειν ἢ διότι ὁ πλάσας αὐτὴν ἠφάνισεν, ὡς ὁ ποιητὴς τὸ τῶν Ἀχαιῶν τεῖχος.*

[7] *Wilamovitz :* i. m. I. 594. l.

[8] *Harmatta J. :* Egy mitikus nép Hellanikosnál, Antiquitas Hungarica, 1948. 30—43. l., és Мифические северные племена у Гелланика Acta Antiqua 1951. 91—109, kül. 98 skk.

A GÖRÖG MŰVÉSZET HELYZETE A MAI KULTÚRÁBAN

R. BIANCHI-BANDINELLI: SITUAZIONE DELL'ARTE GRECA NELLA CULTURA CONTEMPORANEA. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei 1950, pp. 18.

A kis füzet címében felvetett kérdés nemcsak a görög művészet kutatóinak szűkebb köre számára nagyfontosságú, hanem az új utakat kereső mai művészetnek egyik alapproblémája — félve felvetett, sőt leggyakrabban rosszul értelmezett óvatosságból, vagy a túlságosan távoleső korok hagyományának értékelésével járó fáradságtól visszariadó kényelmességből szinte teljesen hallgatással mellőzött problémája. Kétszeresen érdekes, ha olyan kutató szól hozzá, mint Bianchi-Bandinelli, a firenzei egyetem professzora, akinek szakmai felkészültségéről számos fontos publikációja győzte meg olvasóit, s aki haladó gondolkodásának, meg nem alkuvó humanizmusának nem egy példáját adta a Mussolini-fasizmus idejétől napjainkig.

A tanulmány kiinduló pontja az, hogy míg Winckelmann és kortársai megtalálták a maguk eleven és közvetlen kapcsolatát az antik kultúrával, a mai kor még nem tudott a winckelmanni újklasszicizmus ideáljai helyett újakat megfogalmazni, bár érzi, hogy azok aktualitásukat vesztették számára. Ez az érzés fejeződik ki B. B. szerint abban, ha Mondrian »az antik művészet sötétségé«-ről beszél, mások pedig »archeológus misztifikáció«-nak nevezik az antik művészet értékéről elterje dtvéleményt. Rámutat arra, hogyan vesztette el érvényességét a múlt század folyamán az a winckelmanni esztétika, amely a görög művészetet »abszolút értékűnek, a művészet lényegének és örök példaképének« hirdette. A század második felében »a menekülés a valóságból, amely nem elégített ki, de amely ellen a tényleges küzdelem fáradságát nem akarták vállalni«, a minden áron újatkeresésbe torkollott, s ennek kapcsán az európai kultúra kitágította érdeklődését, megnyitotta határait a kínai, japán, néger, praekolumbiánus és »primitív« művészetek felé is, míg végül »elindulva a konvencionalizmus elleni harcból, emberi elmélyülést, és új esztétikai tisztaságot keresve, a művészet ember-ellenessé vált«. Kitűnően jellemzi azt a folyamatot, amelynek során a forradalmi szándékból »az irracionálishoz való menekülés« lett, »következetes visszahúzódás az öntudatlan és a lelki automatizmus sötét világába, összekötve valami határozatlan és bizonytalan hajlammal minden primitív és ösztönös iránt, ami tiltakozásnak indult, s végül — korunk alapvető problémáihoz való világos kapcsolat híján — dekadens és haszontalanul destruktív intellektualizmusban oldódott fel.»

Ez a »korunkban uralkodó« kultúra művészetében szembefordult a klasszikus görög művészet alapelveivel: a harmónia és organikus egység iránti érzékkel, az ábrázoló művészetek egységével, és a perspektívával, amelynek kifejlődése a görög művészetelméletet arra vezette, hogy a művészetet a természet utánzásának hirdesse. A modern művészetelmélet ezzel szemben elvben is »a tudományos perspektíva túlhaladásá«-ról beszél, és szigorúan elhatárolja a művészi és természeti valóságot. Ilyen körülmények között a görög művészet mai értékelése, amennyiben még egyáltalán pozitív, nem lehet egyéb, mint »winckelmanni formulák skolasztikus ismétlése, s ... a görög művészet hagyományos tekintélye olyan esztétika maradványain áll, amelyet egész kultúránk már jó ideje megcáfolt«.

B. B. tehát, mint ezt nyomatékosan hangsúlyozza, a művészetet társadalmi-történeti helyzet tükröződésének tekinti s a görög művészethez való viszony problematikussá válását is olyan jelenségnek tartja, amelynek megvannak a gyökerei a mai társadalomban és kultúrában; nem véletlen, esetleges jelenség, hanem szervesen összefügg ennek a hazájában ma uralkodó kultúrának a helyzetével és társadalmi gyökereivel.

A megoldást, azt, hogy a görög kultúrával újra eleven kapcsolatba kerüljünk, tanítványaivá váljunk, »nem úgy, hogy a formáit utánozzuk, hanem úgy, hogy jobban és világosabban felismerjük benne a magunk problémáit«, B. B. a görög művészetről alkotott képünk revíziója útján gondolja elérhetőnek. Hangsúlyozza, hogy a görög művészet története során lényeges változásokon ment át és nem tekinthető egyetlen egységnek; rámutat arra, hogy az i. e. V. sz. első felében alapvető változások figyelhetők meg benne, amelyek szinte két részre osztják a görög művészet történetét. Helyesen emeli ki, hogy a Winckelmanntól és követőitől származó jellemzés csak a görög művészetnek erre a második felére érvényes, a geometrikus és archaikus korára nem. A görög művészet klasszikus korszakának eszményítését az ókorban éppúgy, mint az újkorban, klasszicista korok jellemvonásának tartva, azt ajánlja, hogy a VII. sz. közepétől az V. sz. közepéig terjedő korszakot tekintsük a görög művészet csúcspontjának, mert ebben a korszakban nem lehet »sem a természet idealizálásáról, sem utánzásáról beszélni,« s a művészet alapfelfogása sokkal közelebb áll a modern művészetéhez, mint a klasszikusé. Ezt az

archaikus művészetet szerinte az jellemzi, hogy »a művészi alkotás teljes és tökéletes kapcsolatban áll az azt létrehozó társadalmat alkotó valamennyi polgár érzéseivel és ízlésével« ; nem előkészítése a klasszikus kornak, ahogy hosszú ideig tartották, hanem a görög művészetnek minden mást felülmúló fénykora, amely után a városállam felbomlásával kapcsolatban az V. sz. utolsó negyedében a művészet hanyatlása is megkezdődik. A görög művészetnek ezt az új felfogását B. B. szerint nemcsak a »modern ízlés« kívánja meg, hanem az is, hogy csak így tudjuk »a görög művészet problémáit szigorúan történeti alapra helyezni«, más szóval : a görög történelemnek is az archaikus korban látja a csúcspontját, nem pedig az athéni demokrácia fénykorában.

Ezek ellen a következtetések ellen több ellenvetést kell tenni, úgy érezzük, éppen a tanulmány első részében leszögezett elvek alapján. Az első ezek közül még a tanulmány első felét is érinti : helyes kiindulópont-e, éppen, ha a művészetet a történeti-társadalmi helyzet tükrözőjének ismerjük el, egységesnek tekinteni egy olyan kor művészetét és művészi ízlését, amelyre az osztálylellentétek minden addiginál nagyobb méretű kiélesedése jellemző? S az első kérdésből mindjárt adódik a második : nem alapvetően elhibázott-e, ha B. B. a görög művészetnek éppen abból a megítéléséből indul ki, amely egy általa is elítélt dekadens művészeti gyakorlat és műelmélet szülöttje? Ahelyett, hogy felvetné a kérdést, valóban általános-e a görög művészet fenti alapelveinek tagadása, s főként : valóban jó irányba viszi-e a mai művészet fejlődését, ahelyett tehát, hogy a tanulmánya első részében elemzett és bírált modern művészeti iránynak a görög művészettel szembeni állásfoglalását venné bírálat alá, a görög művészetről alkotott képet kísérli meg ennek az iránynak az ízléséhez alakítani.

Természetesen mindenkinek megvan a joga ahhoz, hogy a művészettörténet nagy hagyományaiból egyiket vagy másikat közelebb érezze magához a többinél. Különösképpen jól érthető, ha egy a miénkhez hasonló átmeneti kor művésze vagy művészi ízlése több rokon problémát, közvetlenebbül hozzászóló hangot talál a görög archaikus művészetben, mint a klasszikus koriban. De élesen állást kell foglalni az ilyen felfogással szemben akkor, ha nem a mintául választott művészet helyes történeti értékeléséből indul ki, ha nem azt szereti benne, ami az valóban volt, és különösképpen : ha azért hogy a saját esztétikai nézeteit vagy művészi gyakorlatát igazolja, meg is hamisítja annak valódi képét, eltorzítva vagy elhallgatva legsajátosabb vonásait, kiszakítva annak a történeti fejlődésnek a sorából, amelyben egyes jelenségei sokszor egészen más, igazabb értelmet nyernek, mint eredeti összefüggésükből kiemelve. A B. B.-éhoz hasonló újjáértékelési kísérleteknek épp ez az értékmérője : szembekerülnek-e a történeti tényekkel, kényszerülnek-e azok meghamisítására ; másfelől : milyen irányban, milyen művészi ízlés és gyakorlat igazolására torzítják el a történeti valóságot.

A második kérdésre a válasz a fentiekből adódik ; minket itt az első érdekel közelebbről : hogyan viszonyul B. B. elmélete a történeti tényekhez?

Az első tévedés, amivel szembe kell szállni, hogy a Pheidiastól Lysipposig terjedő idő, mint a görög művészet csúcspontja, olyan koncepció, amely a görög kultúra klasszicizáló korszakában, a késő-hellénizmusban alakult ki. Pheidias művészetének nagyraértékelése már Platónnál megtalálható (Menon 91D ; Hippias maior 290A), az i. e. III. század elején élt Lysippos-tanítvány, Xenokratés legkevésbbé sem klassicisztikus elmélet alapján álló művészettörténetében pedig a Pliniustól fenntartott részek tanúsága szerint világosan Pheidias és Polykleitos jelenti a korábbi görög szobrászat csúcspontját (Plin. N. H. 34, 54—56 ; v. ö. B. Schweitzer, Xenokrates von Athen. Königsberg 1932).

Még súlyosabb meggondolások szólnak a görög művészet történetének az ellen a felfogása és tagolása ellen, amelyen B. B. érvelése alapul. Hogy a winckelmanni esztétika felfogását minél élesebben különböztethesse meg a magáétól, két egységet állít szembe egymással a görög művészet történetében. A valóságban sem az V. század végével kezdődő korszakot nem lehet a hellénizmus végéig egységesnek tekinteni, amelyre globálisan érvényesek a winckelmanni esztétika dícséretei, sem a VII. sz. közeqétől az V. sz. közepéig terjedő korszakot. Ez utóbbin belül az archaikus kor kezdetét sokkal inkább a VII. sz. végére kell tenni, mint a közepére (Richter ad Brunn—Bruckmann, Taf. 751—5 ; K. Schefold : Die grossen Bildhauer des archaischen Athens. Basel 1948. 63—4 ; stb.). Azt pedig, hogy milyen éles határvonalat jelent a szigorú stílus kialakulása a klasszikus kor kezdetén a 490—480. körüli időben, a győztes perzsa háborúk és az athéni demokrácia megszilárdulása idején, többek között éppen B. B. határozta meg kitűnően egy másik munkájában (La storicità dell'arte classica. 2. kiad. Firenze 1950, 3 s köv.). A legsúlyosabban azonban az bizonyít B. B. történeti képének helyessége ellen, hogy egy egész korszakot nem tud beleilleszteni ebbe a képbe : teljesen kiküszöböli belőle Pheidias és Periklés korát, az V. sz. harmadik negyedét ; egyetlen szóval sem említi, mi történt az V. sz. közepéig tartó »virágkor« és a »Pheidias után« kezdődő hanyatlás között ; csak azon

1. kép

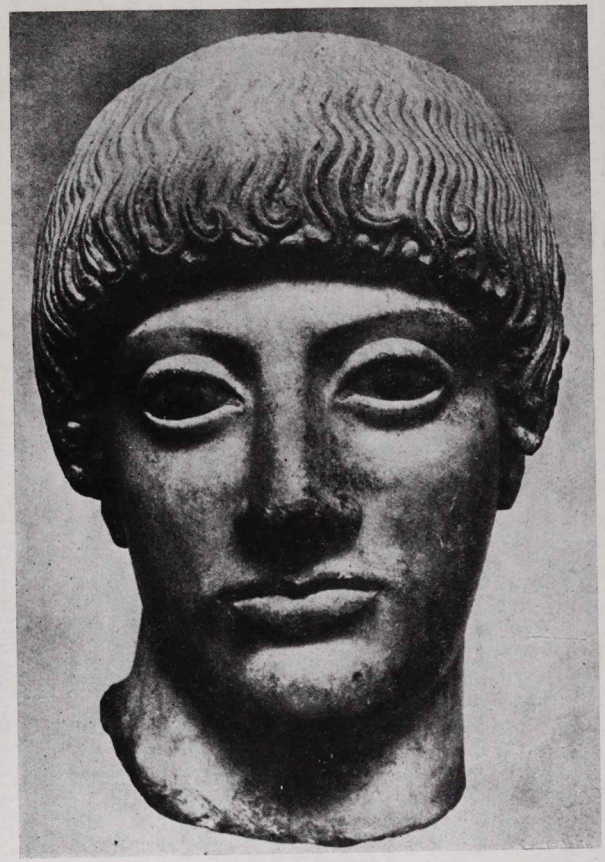

2. kép

az áron tudja az archaikus művészetet, mint a görög művészetben többé el nem ért csúcspontot szembeállítani a későbbi fejlődéssel, ha nemcsak a klasszikus művészet perspektíváját nem látja meg benne, hanem annak legfényesebb korszakát teljesen ki is küszöböli a történeti fejlődésből. Azért is szüksége van erre, mert különben aligha láthatná művészet és társadalom tökéletes összhangjának példáját a görög történelemben éppen az archaikus korban.

Sokat lehet és kell vitázni B. B. felfogásának többi következményéről, így pl. arról, jogos-e a görög művészetnek az V. sz. végével kezdődő korszakát egyszerűen egyetemesen hanyatlás-kornak tekinteni, s nem a történeti fejlődés dialektikájának figyelmen kívül hagyásából származik-e minden ilyenfajta ítélet egy kor egész művészetével szemben ; vagy arról is, valóban szubjektív megítélés kérdése-e a görög történelem archaikus korának adni az elsőbbséget az athéni demokrácia fénykorával szemben. Mindennél azonban talán fontosabb B. B. tanulmányának megítélése szempontjából annak a leszögezése, hogy az archaikus művészet ilyen értékelése nem elszigetelt jelenség. B. B. — nyilván szándéka ellenére — azoknak az utóbbi két évtizedben egyre sűrűsödő sorába került, akik elsősorban a mai művészet forma-felbontó irányainak igazolását keresik a görög művészetben, s ezzel a céllal igyekeznek a Pheidias-kor klasszikus alkotásairól azokra terelni a figyelmet, amelyek — legalább is kellő történeti megvilágítás híján — az ő művészeti törekvéseiket látszanak igazolni.

A jelenség szimptomatikus voltát és a görög művészet klasszikus realizmusának meghamisítására irányuló kísérletek módszereit jól példázza a Ch. Zervos összeállításában már több kiadást megért L'Art en Grèce c. Párisban megjelent kötet, amely szinte illusztrációs anyaga B. B. tanulmányának, s amelyhez ő maga is utalja »jó reprodukciókért« füzete végén a tovább érdeklődő olvasót. A kitűnő felvételeket tartalmazó album 315, az ókori görög művészetből vett képe közül kb. 14% a III—II. évezredből veszi a tárgyát, 11% a VIII—VII. századból, 55% az archaikus korból (173 kép), 11% a szigorú stílus korából, 6% a Pheidias-korból és a hozzá kapcsolódó következő negyedszázadból (20 kép, közte azonban 10 részletfelvétel a görög művészetben még a vázafestészetnek is csak oldalágát jelentő, csak sírkultuszban használt fehéralapos lékythosokról) és összesen 3% a B. B. által hanyatlásnak nevezett V. sz. vége utáni négy évszázadból, tehát összesen 91% az V. sz. közepéig terjedő időből és 9% a következőkből. Nemcsak teljes műfajok elsikkasztása a módja itt a görög művészetről alkotott kép meghamisításának (így pl. a vörösalakos vázafestészeté, amelyből csak két késői darabot hoz), hanem felhasználja hozzá a fényképreprodukció adta lehetőségeket is : a fény és árnyék játékának, a főnézet megválasztásának a reprodukált mű keletkezési idejében a görög művészettől teljesen idegen eszközeivel még a legismertebb görög műalkotások eredeti mondanivalóját is eltorzítja. Elég példának a híres athéni »szőke fej«-et idézni. Ha Zervos könyvének felvételét (fig. 258 ; itt 1. kép) az athéni Akropolis-Múzeum tudományos katalógusának felvételével összehasonlítjuk (Payne-Young : Archaic Marble Sculpture from the Acropolis, London é. n. no. 689, pl. 113 ; itt 2. kép), látjuk, hogy a fejnek a szobor keletkezése idején, az archaikus és klasszikus kor határán ismeretlen erős félrefordítása és az egy oldalról való erős megvilágítás nemcsak a fej körvonalait mossa el, nemcsak a bőrfelület kidolgozásának, az orr és száj mintázásának módjáról ad teljesen hamis képet, hanem természetszerűleg meghamisítja az egész arckifejezést, a szobor emberi mondanivalóját is.

B. B. javaslata a görög művészet újraértékelésére jelenlegi formájában azoknak a kísérleteknek a sorába tartozik, amelyek a modern művészet antirealisztikus irányainak igazolására szándékosan vagy szándéktalanul hamis képet, történetileg eltorzított és — Zervos könyvének példájából láthatóan — gyakran esztétikai formájában is meghamisított képet igyekeznek adni a görög művészetről, s így próbálják újra aktuálissá tenni. Hogy B. B. a modern kultúrának éppen ezt az irányát fogadva el kiindulási pontul, Pheidias művészetének teljes elhallgatása árán is, a görög művészetnek *ilyen* »rehabilitálásához« jutott el, az főként azért sajnálatos, mert annyira egyetérthetünk a tanulmányt záró követelményével : »Felmerült az annyiaktól érzett, bár különböző módon kifejezett szükségszerűsége annak, hogy kijussunk a romboló nihilizmusból. Minket nem érdekelnek többé az intellektuális akrobata-mutatványok, és olyan művészetet keresünk, amely nem menekülés, hanem a mi korunk valóságával tart kapcsolatot. Olyan művészetet keresünk ma, — talán még határozatlanul — amelyben megvan a kifejezés közvetlensége, amely, bármilyen formai kifejezéssel is, nemcsak a beavatottak köre, hanem a tömegek számára is felfogható, és olyan tartalom élteti, amely sem retorikus, sem intellektuális, hanem tényleges kapcsolatban áll azokkal az alapvető törekvésekkel, amelyek korunk embereit mozgatják. Azt várjuk, hogy — miután az »Übermensch« teljes csődjével bezárult a romantika köre — a művész is újra emberré váljék az emberek között.«

Szilágyi János György

KÖNYVSZEMLE

MARÓT KÁROLY: HOMÉROS. Budapest, Egyetemi nyomda, 1948. 155 lap.

Negyven éve — írja a szerző előszavában —, hogy a magyar közönség olvasható Homéros-könyvet kapott a kezébe. De a különbség a negyven évvel ezelőtti és az új Homéros-könyv között nemcsak az ókortudomány negyven éves fejlődése világviszonylatban, hanem az is, hogy a magyar ókorkutatás ma már tevékenyen kapcsolódik be ebbe a fejlődésbe. Csengeri könyve olyan kor terméke, amelyben Hornyánszky Gyula elkeseredett harcban kísérelte meg azt az elvet érvényesíteni, hogy egy magyarnyelvű ókori történet feladata nem lehet csupán a külföldi kézikönyvek szemelvényes fordítása. Ennek a ma már általánosan elfogadott elvnek az értelmében Marót Károly könyve az első magyar Homéros-könyv, amelynek nem a Homéros-probléma ismertetése, hanem megoldása a kitűzött célja. Ebből szükségképpen következik, hogy régebbi kutatások eredményeit csak röviden említi és csak annyiban, amennyiben pozitív vagy negatív értelemben alapul szolgálnak saját mondanivalójához. Ebből következik az is, hogy a könyv nemcsak tudomásulvételre ösztönzi olvasóját, hanem állásfoglalásra is.

Marót annak a jelenségnek a magyarázatára indul, hogy az európai irodalomnak mindjárt a legelején egy azóta sem fölülmúlt művész áll. Az újkori Homéros-filológia egészen napjainkig, közvetve vagy közvetlenül ennek a magyarázatát kereste; akár a daloló nép nagyeposz-teremtő képességének romantikus elképzelése volt a kiindulópont, akár a kisdalokat összefűző szerkesztő, a mélyén, kimondva vagy kimondatlanul egy kérdés rejlett: mennyi és mi az, ami az Iliasból és az Odysseiából Homérosé, egy költőegyéniségé. Ezen múlik nemcsak a költő értékelése, hanem a mű interpretálása is.

Marót számára adott tény a nagy költő-egyéniség létezése s ezáltal messze túlvan a múlt századi elméletek képtelenségein. Ugyanekkor mint letagadhatatlan ténnyel számol a homérosi költemények közösségi vonásaival is, melyeket egy virágzó aoidos-hagyomány közvetített a költőhöz. Ezzel a szigorúan a tényekhez ragaszkodo interpretációval a Homéros-kérdés megszűnik számára mű- vagy népköltészet problémája lenni, sőt, megszűnik pusztán Homéros-kérdés lenni. A megoldáshoz a költészetről általában, minden költészetről való felfogás revíziójával indul a szerző, akinek számára «Homéros problémája egyenlő az egyéni és közösségi kontribució határmegállapításainak a problémájával» (58. l.). Ez a problémafelvetés azután a nép- és műköltészet különbségének, elhatárolásának a kritikájához vezet. Arra az eredményre jut ugyanis, hogy tulajdonképpen minden költészet szükségképpen egyéni és közösségi »alkatok« összetalálkozásából születik, a költő csak valóra váltja, kimondja azt, amit egy közösség tudva vagy öntudatlanul ki akar mondani; nem kitalál, hanem csak megtalál. (Ilyen értelemben nevezi a mű- és népköltészet félrevezető elnevezését kerülve, a »megtalálót« közköltőnek, azt pedig, aki nem a közösségében adva lévőt mondja ki, rosszaló értelemben mű-, azaz álköltőnek.) A nagy költők az alkotó egyéniség és a közösség ilyen találkozásának szerencsés pillanatairól tanúskodnak. Ilyen pillanat szülötte Marót szerint Homéros is, akit — mondja — a kétségtelenül meglévő elődök nem magyaráznak az utódok pedig soha túl nem szárnyaltak. Az «egyszeriség», egyedülállóság csodájának eloszlatására pedig ott van az Ilias mellett az Odysseia, egy az Iliasénál nem kisebb képességű másik költő alkotása, bizonyítékul arra, hogy «a Kr. e. X—IX. szazadban, az előázsiai ionok között *volt* talaj és levegő az ilyenféle csodák születéséhez» (152. l.).

Az utolsó érv, az Ilias és az Odysseia szerzőinek különbözősége, talán túlságosan nagy súlyt kapott a bizonyításban. Egyfelől: minthogy az Odysseiában éppen azok közül a tulajdonságok közül található nem is egy, amelyek az Iliasban egy nagy költőegyéniségről tanúskodtak, az Odysseia költője, mint nagyeposz-költő a műfaj meg-

teremtőjével szemben bizonyos tekintetben mégis csak epigonnak számítana, ami költői értékét természetesen egyáltalán nem kisebbíti, de a műfajalkotó tett érdeméből kizárja. Másfelől: a két eposz minden letagadhatatlan különbözősége szükségképpen folyhat másfajta koncepciójukból[1]. Ami pedig ezt a különbözőséget illeti, ez talán nem több, mint pl. a János Király és a Szentivánéji Álom vagy hogy időben még közelebbi és így még hitelesebb példát említsünk, a Werther, az Iphigenia és a Faust II. része között. Goethénél maga a »techné« és a költői világnézet is olyan változásokon ment át, amelyeknél nagyobbat talán az Ilias és Odysseia esetleg azonos költőjénél sem kell feltételezni. Az is természetes és nem vall feltétlenül két különböző szerzőre, ha egy, az egész cselekmény középpontjába kerülő hős jelleme egy másik műben vitt szerepéhez képest új vonásokkal bővül. Így pl. Beaumarchais Figaro-jának is egészen más oldalát hangsúlyozza a Figaró Házasságában, mint a Sevillai Borbély-ban, persze, jellemének megfelelőleg, és ugyanez az eset Falstaffnál is a IV. Henrik-ben, ill. a Windsori Víg Nők-ben. Odysseus mesterlövésszé válása sem több ennél[2].

Mindez természetesen nem érinti a fenti Homéros-interpretációt, amelynek a homérosi költemények és minden igazi költészet egyéni-közösségi jellegéről szóló megállapítása mindenképpen helytálló. Ami pedig a költő és közösség találkozásának problémáját illeti, azt — erre nem mulaszt el figyelmeztetni a szerző — nem szabad minden esetben egy sablon szerint elképzelni. A költő nemcsak egy létező közösség mondanivalóját fejezheti ki, hanem épp annál a tulajdonságánál fogva, amelyet Marót találó szóval »művészelőnyé«-nek nevez, egy »megteremtendő és megformálandó népközösség« — mi helyesebbnek tartanánk azt mondani: kialakulóban lévő népközösség — költője is lehet. (90. l.)

Egy másik, a Homéros-könyvet kiegészítő dolgozatában részletesen kitérve a mű- és népköltészet hagyományos megkülönböztetésének bírálatára, Marót úgy fogalmazza meg a különbséget, hogy az «nem a lényegre, egyedül a művek életmódjára vonatkozik» (Ethnographia, 1947 1. l.). A hagyományozás, továbbélés kétféle módjára céloz itt, és vizsgálódásai során úgy találja, hogy ebben a tekintetben sincs éles határvonal, mert egyfelől a kétfajta hagyomány folytonos érintkezésben áll egymással, másfelől a leírt szöveg is szenvedhet változásokat, tehát a szöveg változatlansága sem jelent feltétlenül különbséget mű- és népköltészet között. Kérdés azonban, nincs-e a kétféle életmódnak olyan következménye, vagy helyesebben nem vall-e a kétféle életmód olyan különbségre, amely — minden igazi költészet alapjában közösségi jellegének elismerése mellett — mégis lényegileg különválasztja a költészet két ágát. Nem jár-e szükségképpen együtt a kétfajta költészet különböző »életmódjával«, hogy a közösséghez való viszonyuk, és a közösségben való szerepük is lényeges pontokon különbözik?

A «népköltészet» élőszóbeli előadásában az előadónak, akit joggal lehet bizonyos fokig alkotónak tekinteni, egyetlen eszköze van a hatásra, az, ha azonnal hat. Ha a «javaslat» nem talál visszhangra, elfogadásra, már el is veszett, örökre. Ezért az előadóalkotó «eleve a mindenkiben visszhangosat fogja keresni», mert ez az egyetlen útja, hogy művét befogadó közösségre találjon. Költészete mind formában, mind pedig tartalomban mindig a hagyomány legutóbbi láncszeméhez kapcsolódik, azt veszi kiinduló pontul, ha képessége szerint javít, vagy ront is rajta; ami a közösség ízlésével ellenkezik, az nem megy tovább. A közösség ízlése természetesen változik, társadalmi és műveltségi viszonyainak történelmi változásaival és a költészet *követi* ezt a változást. A szóbeli hagyomány azonban az egykor aktuálisat mind formában, mind tartalomban lassanként lecsiszolja, a történeti események is lassanként elvesztik benne — legalább is «népi» közössége számára — egy korhoz, egy történeti helyzethez kötöttségüket, lényegében ahisztorikus. Élete az a pillanat, mikor előadják.

A «műköltészetnek» ezzel szemben létkörülményeinél fogva közönsége lehet nemcsak az a közösség, amelyben él, hanem máshol és más korokban élők is. A mű lerögzített szövegével bárhol megjelenhet, másik műnek csak úgy van értelme, ha különbözik tőle; közönségének a művész elődeinek művei is rendelkezésére állnak, számontartják, ha plagizál vagy ha epigon. Ő maga az egész világirodalom folytatója, mindig szembenáll és szembeállítják nemcsak közvetlen elődeivel, hanema régvoltakkal is. A «műköltészetnek» tudatos vagy tudatlan reneszánsz-mozgalomra is módja van (ez természetesen megint csak «javaslat» lesz, amelynek sikere attól függ, idejében jött-e vagy nem) és azt is megteheti, hogy olyan művet alkot, amelynek közönsége még kialakulóban van. Teheti ezt annál inkább, mert életkörülményei folytán nem szorul feltétlenül az

[1] Így legutóbb *Trencsényi-Waldapfel I.*: A világirodalom története I. (1944), 125—6.

[2] V. ö. *E. Kalinka:* Klio 22 (1928—9) 257.

előadónak tehát egy második alkotónak változtató, a jelen követelményeihez idomító közvetítésére. A »műköltészet« a múlttal szembesítve alkot, lerögzített szövege, amelynek esetleg változott alakjával szemben mindig fennáll az «eredeti» helyreállításának követelménye, mindig egy bizonyos történeti helyzet tanúja lesz.

Ilyenformán legalábbis a múltra vonatkozólag, ha fel is adjuk a félrevezető mű- és népköltészet elnevezést, mégis kétfajta «közköltészetet» kell megkülönböztetni, elismerve a Marót értelmében vett közköltészet két fajtája egybefoglalásának helyességét közösségi, társadalmi eredetük szempontjából.

Homéros föllépése az ő közössége számára természetesen az aoidika halálát jelentette, mert «népköltészet» és maradandóság-igény, tehát az egyszeriségében változatlanul megőrzendő mű igénye kizárják egymást. Így «hal meg» a népmese is, ha lejegyzik és azt hiszem, ebben az értelemben beszélt a Maróttól könyve elején idézett Knight is a mese haláláról : nem az iró szempontjából hal meg, ha lerögzíti; az ő szempontjából épp azáltal születik meg, hogy művé formálja. Waldapfel Imre írta éppen Homérosszal kapcsolatban : «A költészet élete nincs kötve az íráshoz, de a mű, úgy látszik elválaszthatatlan tőle».[3] Az ebben az értelemben vett műköltészetnek, — olyan költészetnek, amelynek művek az alkotásai, — Homéros volt számunkra a megalapítója.

Ez biztosítja kimagasló helyét az európai irodalom történetében és csakis ebben az értelemben nevezhetjük «a legrégibb és legjobb»-nak, ahogy Marót könyvének alcímében kiemeli. Határozottan szembe kell azonban szállni azzal a felfogással, amely az európai irodalom kezdetén tökéletes költői vértezetben megjelenő homérosi költeményeket a fejlődés tagadásának alátámasztására használja fel érv gyanánt. E kérdés megvilágításának, valamint általában a homérosi költemények és a homérosi társadalom közti viszony részletes vizsgálatának elmaradása olyan hiányai a könyvnek, amelyeket egy mai kiadásban nyilván elsősorban maga a szerző pótolna.

Ezek a megjegyzések a legkevésbbé sem csökkentik az új Homéros-könyv jelentőségét. Új szempontjaival lényeges új kérdéseket vet föl és valóban kimozdította helyéből a Homéros-filológiát. Ezt csak olyan tudós tehette meg, akit tudományos érdeklődése és képzettsége messze túlvitt azokon a korlátokon, amelyeket még nem is olyan régen a legnagyobb klasszikus filológusok is szinte kötelezőnek éreztek magukra nézve. Tudományos kutatásban, — amelynek középpontjában, mint maga mondja, mindig Homéros állt, — nem hiábavalóan eltöltött négy évtized érett gyümölcse ez a könyv, amely után kétszeresen adósunknak érezzük a szerzőt, egyrészt az előszóban igért, a külföld számára is hozzáférhető, editio maiorral a tudós közönség számára, másrészt azzal a könyvvel, amely a Homéros-olvasó nem-szakközönségnek ad minden részletében kidolgozott Homéros-képet. A most megjelent könyvben alapjaiban mindkettő benne van.

Szilágyi János György

SOPHOKLÉS ÖSSZES DRÁMÁI. Budapest, 1950. 447 lap.

A görög tragikusok új fordítását már régen nélkülözzük. A Csengery-féle, maguk korában igen jeles és részben még ma is élvezhető fordítások részint nehezen voltak már hozzáférhetők (csak Aischylos jelent meg új kiadásban) részint pedig költői nyelvünk, műfordítói irodalmunk fejlődése következtében némileg el is avultak. A három tragikus közül először Sophoklés jelent meg magyarul : az Aias Kerényi Grácia, a Philoklétés Jánosy István, az Élektra Devecseri Gábor, A trachisi nők Kardos László, a két Oidipus-dráma Babits Mihály, az Antigoné Trencsényi-Waldapfel Imre, a Nyomkeresők pedig Meller Péter fordításában. A bevezetést Trencsényi-Waldapfel Imre írta, a gondos, tömör jegyzetek Szilágyi János György munkája.

A bevezetés először a tragédia kialakulását vázolja, utalva azokra a népies és kultikus gyökerekre, melyekből a dráma kisarjadt, másfelől éles szemmel mutatva rá a hérakleitosi dialektika és a dráma dinamikája s a legklasszikusabban Sophoklésnál megjelenő tragikus peripeteia közös társadalmi gyökereire. Felrajzolja azt a kort, melyben Sophoklés élt, és az egyes drámák rövid elemzése során mutatja ki, hogy miként tükröződnek a kor kérdései Sophoklés alkotásaiban, hogyan foglal Sophoklés állást a rabszolgaság, a zsarnokság kérdésében, hogyan nyilatkozik meg hazaszeretete. A bevezetés utolsó részében végül azzal foglalkozik, hogy miért jelentősek számunkra ma is Sophoklés alkotásai. Jelentőssé teszi őket egyfelől a történeti szempont, az t. i., hogy Sophoklés műveiben a rabszolgatartó társadalom főproblémái, a rabszolga-

[3] I. m. 133. l.

tartó társadalom emberének égető problémái jutnak kifejezésre, s másfelől az esztétikai szempont, az, hogy Sophoklés ezeket a kérdéseket tökéletes, művészi formában juttatja kifejezésre. «A polgári esztétika a művészi szépség időtlen értékmérőjét szereti a görög költészet időtálló értékein igazolni. Ezzel szemben Sophoklés — és a görög irodalom minden más nagy jelensége is — a marxista esztétikát igazolja, amely minden művészi alkotás tökéletességét éppen azon méri, hogy mennyiben sikerült a maga kora társadalmi és politikai problematikáját kifejeznie.» (27. l.) Éppen ez és az a mély humanizmus, mely Sophoklés minden művét áthatja, teszi alkotásait számunkra is becsessé.

A fordítások közül Babits fordításai már — és méltán — bevonultak fordításirodalmunk klasszikus alkotásai közé, kitűnőségét, nyelve sajátos erejét felesleges volna itt ujra felemlegetni. Egy apróságot talán mégis meg kell jegyeznünk. Amilyen szabadon kezeli a dialógusok trimetereit (néha már-már alig érezzük, hogy jambust olvasunk) olyan szigorúan ragaszkodik — a teljes tartalmi hűség mellett — a kardalok metrumaihoz. A kötet egyes fordítói ezt nem tartották olyan szorosan szem előtt — néha még a responsio sincs meg — és ezt az eljárást vitathatónak tartjuk. Kétségtelen, hogy a zene nélkül a kardal amúgy sem teljes, kétségtelen, hogy pl. Arany is élt ezzel a szabadsággal (a komédia kardalaiban), de úgy hisszük, hogy a formai hűség a kardalnál is kötelez, az író tudta, hogy mondanivalójához miért választott ilyen vagy olyan mértéket. Hogy pedig ennek a mértéknek a megtartása nem teszi lehetetlenné a tartalmi pontosságot, azt bizonyítja éppen Babits, vagy hogy egy újabb példát vegyünk, Devecseri fordítása, aki, egy-két apró licenciától eltekintve, szintén pontosan megtartotta Sophoklés metrumait. A többi fordító különféleképpen igyekszik megoldani a kérdését. Az egyik kísérlet arra irányul, hogy a szokatlanabb ritmusképletű sorokat a környező rész általános ritmus-rendszerével helyettesítse (Kardos), van aki a magyar fül számára élvezhetőbb, de szintén Sophoklésnál is használatos, egyforma ritmusú sorokkal adja vissza azokat (Trencsényi-Waldapfel). Mindenképpen zavaró azonban, ha a fordítóban a dráma végére ellanyhul a kitartás, és prózai sorokat ad az eredeti kardalritmus helyett (mint Kerényi, aki pedig addig a jambikus részeket is, a kardalokat is szépen kezeli).

Általában elismerés illeti a kötet fordítóit a költői nyelvet illetően is. Nagy klaszszikusaink nyelvén gazdagodva, korunk szinvonalán álló, szép, a tartalomhoz simuló költői nyelvet használnak. Nyelvük általában világos, kerüli azt a felesleges archaizálást és nehézkességet, amely klasszikus nyelvekből készült fordításainkra gyakran jellemző. Ugyanakkor nem riadnak vissza jellegzetes görög tragikus stílusfordulatok szó szerinti visszaadásától sem (pl. »miért olvadsz szüntelenül siránkozva«, vagy »hasznos, ha néhány szelídhangú szót vetsz az ő fülébe« Devecserinél), ami költői nyelvünk gazdagításához is hozzájárulhat. Mindenesetre hibának tartjuk azt, ha a fordító az erőt összetéveszti a durvasággal, és olyanokat ír mint: «rohadt ügy ez» *(κακόν τι χρῆμα)*, vagy «félek kutyául» *(δέδοικ' ἔγωγε)* mint Jánosy (A »kutya« jelző általában sokszor fordul elő nála, noha az eredetiben ennek nincs alapja).

Nem hallgathatjuk el affeletti örömünket, hogy a fordítók között üdvözölhetjük Kardos Lászlót, akinek gazdag műfordítói munkásság után ez az első nyomtatásban megjelent görög dráma fordítása (igért Alkéstise tudtunkkal soha nem jelent meg), és reméljük, hogy nem az utolsó.

A fordítások részletes méltatását csak az tenné lehetővé, ha alkalmunk volna az eredetivel végig egybevetni, erre azonban itt nem lévén mód, be kell érnünk azzal az általános megjegyzéssel, hogy valamennyi fordítás jelentős nyeresége irodalmunknak, gazdagította költői nyelvünket, és ami talán a legfontosabb, lehetővé tette széles tömegek számára, hogy Sophoklést a maga művészi nagyságában ismerje meg. Kívánatos volna már most, ha színházaink nem zárkóznának el olyan mereven a görög tragédiák előadásától, mint eddig, (a felszabadulás óta — egy vizsgaelőadást nem tekintve — egyetlen görög tragédiát sem adtak elő színházaink) hanem módot adnának arra, hogy a nagy görög klasszikusok humanizmusa, művészete ne csak könyvből, hanem színpadról is szóljon hozzánk.

RITOÓK ZSIGMOND

ACTA ANTIQUA. A Magyar Tudományos Akadémia klasszika-filológiai közleményei. I. 1—2. (1951), 3—4. (1952).

A klasszika-filológia és rokontudományai az Egyetemes Philológiai Közlöny megszünte (1948) óta nem rendelkeztek megfelelő publikációs orgánummal. Nagyon örvendetes tehát, hogy a MTA az Acta Antiqua megindításával biztosította a tudomá-

nyunk fejlődéséhez szükséges elengedhetetlenül szükséges publikációs lehetőséget, amelyet most az Antik Tanulmányok megindulása még tovább bővít. — Az Acta Antiqua megindulása ugyan sajnálatosan lassú volt : három év alatt csak egy kötet két száma (négy fasciculusnak feltüntetve) jelent meg ; de a megjelenés a jövőben remélhetőleg meg fog gyorsulni, ami pedig a tartalmat illeti, már az eddigi két szám is biztató képet nyújt az ókor különböző területein dolgozó tudósaink munkájáról.

Az első számban Trencsényi-Waldapfel Imre «Gomerovszkaja kompozicija» c. cikkében a lenini tükröződési elmélet alapján vizsgálja a homérosi költészetet. Megállapítja, hogy az eposzok mítikus tartalma a korabeli társadalmi valóságot jeleníti meg. Az eposz szimmetrikus kompozíciója a kialakuló rabszolgatartó társadalmat tükrözi, akár a homérosi humanizmus, amely haladó állásfoglalás a rabdszolgatartás mellett. — Marót Károly az ég és föld elválasztását elbeszélő görög mítosszal foglalkozik (Die Trennung von Himmel und Erde). Cáfolja a keleti és görögségelőtti kultúrákból való eredeztetés elméletét, és hangsúlyozza, hogy a kérdés az «elemi gondolatok» meglétében, egyes emberi elképzelés-motívumok állandó újjáéledési képességében találja meg magyarázatát.

Kallós Ede Archilochos-kommentárjának hátrahagyott II. részéből két részletet közöl a folyóirat, amelyek jellemzően mutatják, hogyan árad be a görög irodalomba Archilochos költészetén keresztül a nép élete és világnézete. — Szabó Árpád »Hérodotea« c. cikke az «óperzsa novellák» problémakörének két részletével (a Préxaspés-történet, és az óperzsa álompszichológia) foglalkozik. — Harmatta János »Mificseszkije szevernyje plemena u Gellanika« c. tanulmányában foglalkozik Hellanikosnak az északi népekre vonatkozó ismeretanyagával és azokkal az utakkal, amelyeken ez az íróhoz kerülhetett. Felvázolja Hekataiosnak, Hérodotosnak és Hellanikosnak a mítoszhoz való eltérő viszonyát, és rámutat a különbségek társadalmi okaira. — Szilágyi János György a Szépművészeti Múzeum egyik újra előkerült, Kirkét és Télegonost ábrázoló, korai IV. sz-i vázatöredékét ismerteti.

Andor József cikkében (Die römische Episode bei Kallimachos) kísérleteket tesz a Diégéseis Gaiosának új történeti azonosítására. Ferenczy Endre (Critique des sources de la politique exterieure romaine de 390 à 340 avant notre ère) elemzi a gall katasztrófa és a nagy latin háború közti idő római külpolitikáját, főleg Róma és a latin szövetség közti viszony szempontjából. — Révay József (Po szledam iszcseznuvsego truda Frontona) Fronto egy elveszett, Verus parthus háborúját dicsőítő művével foglalkozik, és megkísérli tartalmának rekonstruálását. — Szilágyi János két új aquincumi feliratot ismertet.

Borzsák István «Aquis submersus» c. cikkében a keresztelés szertartásához kapcsolódó mitológiai képzeteket, a halál (speciálisan vízbefulás) — ujjászületés-megistenülés, a vízbemerülés-megtisztulás képzetkörét vizsgálja. — Moravcsik Gyula cikke (Komenton — pecsenezsszkoje ili ruszszkoje szlovo?) a Skylitzésnél található, besenyő vagy orosz szónak értelmezett «komenton»-ról kimutatja, hogy latinból (conventus) átvett középgörög szóval állunk szemben. — Gyóni Mátyás tanulmánya (Vlahi Barijszkoj Letopiszi) a bari évkönyvekben említett, a Balkánról a bizánci hadseregbe Délitáliába került vláhokkal foglalkozik ; Dévai Gábor (Manuscrits en notation byzantine dans les bibliothèques publiques de Budapest) a fővárosi könyvtárak ekphonetikus jelekkel ellátott bizánci kéziratait ismerteti.

A második szám tartalmazza Marót Károly nagyjelentőségű tanulmányát (La Béotie et son caractère «hésiodique»), amely az Ilias homérosi egységébe elválaszthatatlanul beletartozó hajókatalógus kérdése kapcsán a Homéros-előtti, Hésiodos által a nagy-költészetbe emelt katalógus-költeményeket, és általában a prehomérikus költői műfajokat, valamint a költészet körébe még nem tartozó előzményeiket tárgyalja, és megrajzolja a nagyeposz kialakulásának útját, keleti stb. párhuzamok bevonásával is.

Trencsényi-Waldapfel Imre cikke (Bellerofont) Marxnak az egyenlőtlen fejlődésre vonatkozó fejtegetéseiből kiindulva vizsgálja a homérosi epikát, mint az ősközösségből az osztálytársadalomba, a népköltészetből az irodalomba való átmenet korának jellegzetes termékét, rámutatva Homérosnak korára jellemző állásfoglalására a költészetben megjelölhető, Homéros-előtti emlékeket őrző részletekben.

Szabó Árpád a dialektika történetének kérdéseivel, a Platon-előtti dialektikával — különös tekintettel az eleatákra —, a szofisztikus antilogikával és a platóni dialektikával foglalkozik «Beiträge zur Geschichte der griechischen Dialektik» c. cikkében. — Haeffner Emil a Szépművészeti Múzeum egy karthágói fogadalmi stéléjét ismerteti (Nebolsaja poszvjatitelnaja sztela iz Karfagena). — Szilágyi János György a Szépművészeti Múzeum egyik etruszk bronzkannájának ismertetése kapcsán megrajzolja a Földközi-tenger nyugati medencéjének görög, karthágói és etruszk kereskedelmét, ezek egy-

máshoz való viszonyát, és rámutat az etruszk kereskedelem V. sz-i irányváltozásának történeti okaira (Zur Frage des etruskischen Handels nach dem Norden).

Borzsák István a tanulmánya címéül (Stygias detrusus in oras) választott ovidiusi részlet mögött álló vallási képzetek (jeges pokol) komplexumával és ennek művészi felhasználásával foglalkozik. — Castiglione László a Szépművészeti Múzeum egyik római kori egyiptomi terrakotta-dobozát ismerteti (A Terracotta Box from Roman Egypt). — Gyóni Mátyás a Balkán-hegység vláhjainak első történeti megjelenésével foglalkozik cikkében (La première mention historique des Vlaques des monts Balkans).

SARKADY JÁNOS

SZOVJET RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK. Fordította Harmatta János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951. 197 lap.

«Szovjet régészeti tanulmányok» cím alatt Harmatta János hat különösképpen tanulságos cikket válogatott össze és fordított le a vezető szovjet archeológiai és ókori történeti folyóiratok (Mat. i isszl., Szovj. Arh., VDI) újabb köteteiből.

Miért éppen ezt a hat tanulmányt szemelte ki a kötet gondozója? Válogathatott volna egyebet is az évtizedes elzárkózás megszünte óta rendelkezésünkre álló bő, szinte kimeríthetetlen anyagból. A válogatás szempontjai a következők lehettek: az adott keretek között szerepeljen lehetőleg minden kor — a paleolitikumtól szinte a közelmultig, és a kiszemelt cikkek anyaga lehetőleg legyen kapcsolatban a magyar kutatókat foglalkoztató kérdéscsoportokkal. De még ennél a két szempontnál is döntőbb súllyal esett latba az a meggondolás, hogy a magyar régészek — és általában az ókori világ kutatói — kiváltképpen instruktív fejtegetések kapcsán ismerkedjenek meg a szovjet régészetnek nemcsak kész eredményeivel, hanem kutatási módszereivel, irányító szempontjaival és lehetőségeivel is. A szerkesztőnek ezek a célkitűzései — már előre is kimondhatjuk, — teljes egészükben meg is valósultak.

Ismerjük és számon tartjuk a magyar régészet haladó hagyományait, régebben is elért, komoly eredményeit. De tisztán látjuk a fogyatékosságokat is: azt pl., hogy a második világháborút megelőző időkben teljesen belemerült a formális-tipológiai kutatásokba, elvesztette történeti perspektíváját, bennerekedt az önmagukban semmitmondó részletkérdések vizsgálatában, nem is gondolt a vizsgált anyagi emlékeket egykor használó társadalmak életének felderítésére.

Nem jut eszünkbe, hogy a régészeti kutatások számára valami kiváltságos helyet igényeljünk. Viszont, mint filológusok, természetesnek tarthatjuk, hogy régésztársaink legalább annyira tekintettel legyenek a mi eredményeinkre (valamint a nyelvészek, néprajzosok stb. eredményeire), mint ahogyan mások az ominózus íróasztal mellől is számontartják és értékesítik az ásató régészek munkáját.

A. P. Okladnyikov «Paleolitikus szobrocska Buretyből» c. tanulmánya (7—16. lap) egy mammutagyarból faragott, mindössze 12,2 cm hosszú paleolitikus szobrocskát ismertet. A szobrocska nem a szokásos meztelen női alakot ábrázolja, hanem «fel van öltöztetve»: csuklyával ellátott meleg prémruha borítja. Az egész szobron sorokban végighúzódó félholdalakú díszítések pedig nem tetoválás nyomai, hanem a tigrishez hasonló barlangi oroszlán bőrének sávjait érzékeltetik. Paleolitikus szobrocskánk és a sarkvidéki népek — csukcsok, korjákok, de különösen az eszkimók — öltözete és prémcsuklyája között egészen közeli kapcsolat állapítható meg. A buretyi lelet szibériai analógiái, ill. a másutt talált csonttűk bizonyítják, hogy varrott paleolitikus öltözettel, a kor mindennapi prémruhájával van dolgunk, amelyben a paleolit kor női a lakóházon kívül tartózkodtak. — Így használhatunk fel modern etnográfiai adatokat paleolitkori leletek magyarázására, így következtethetünk egyetlen darab körültekintő feldolgozásából a paleolitkori ősember életkörülményeire és öltözködésére.

P. A. Dmitrijev »Földbemélyített lakóházak (zemljankák) az uralvidéki telephelyeken« c. dolgozatában (17—32. lap) az ú. n. sigiri kultúra néhány településének vizsgálatából von le korántsem érdektelen következtetéseket. A Közép-Uralban feltárt két telephelyen nemzetségi nagyházak voltak; egy ilyen nagyházban 20—20 személy élhetett; egy-egy telep lakóinak hozzávetőleges létszáma 40—75 között mozgott. A leletanyag arra vall, hogy a vizsgált telephelyek lakói matriarchális nemzetségi szervezetben éltek. A kisebb lakóépületek megengedik azt a feltevést is, hogy a páros család már fennállott. — Láthatjuk, hogy egyszerű telephelyek vizsgálata milyen természetű megfigyelésekre adhat módot; ugyanakkor ne feledjük, hogy az Ural-vidéki sigiri kultúra ismerete nem közömbös a magyar nép őstörténete szempontjából sem.

A. A. Jesszen tollából való a kötet egymás után következő, két legnagyobb tanulmánya : «A Kabard-Balkárföld régészeti emlékei» (33—96. lap) és «A nagy kubáni kurgánok időrendjéhez» (97—152. lap).

Az elsőben J. nemcsak a szorosabb értelemben vett régészeti emlékeket ismerteti, hanem a «holt» régészeti anyagból kihámozható adatokat az írásos és történeti, nyelvészeti, folklore- és néprajzi források adatainak segítségével megvilágítva és megelevenítve használja fel a történeti folyamat ábrázolására. Szempontjainak a bevezetésben történő ismertetése után vázolja a Kabard- és Balkárföld régészeti tanulmányozásának történetét Güldenstädt 1770-iki utazásától kezdve egészen a legújabb évek kutatásáig. Különösen érdekesek azok a fejtegetései, amelyeket a 36—42. lapon olvashatunk az oroszországi régészet múltszázadbeli állapotáról, az őskori temetők kellő dokumentáció nélkül, vagy éppen rablási célokból folytatott felkutatásáról. Nemcsak a Kaukázus északi vidékeire vonatkozólag áll az, amit J. ezzel kapcsolatban megállapít : «... A helyi közigazgatás és a földbirtokosok érdekelve voltak a régiségek gyüjtésében. A nagyarányú kincskeresés főoka ... végső fokon a kapitalista áruviszonyok kifejlődése volt az Észak-Kaukázusban, amely áruvá változtatott mindent, egészen a földberejtett sírleletanyagig. Jellemző, hogy ezt a körülményt a régészet forradalomelőtti művelői egyáltalán nem értették meg... Nyitva hagyják azt a kérdést, hogy az orosz kapitalizmusnak a Kaukázusban történt kifejlődését megelőző évszázadok és évezredek folyamán az őskori emlékek miért csak aránylag csekély mértékben estek áldozatul a kirablásnak, s hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után miért lett ismét egyszerre vége a kincskeresésnek.» (38. lap).

Nem kevésbbé érdekes megállapítás az sem, hogy a Kabard-Balkárföldön (vagy akárhol, tehetjük hozzá) a forradalom előtt munkálkodó régészek figyelme szinte kizárólag a páratlanul gazdag őskori sírokra irányult, «ugyanakkor még csak fel sem vették az őskori települések tanulmányozásának a kérdését, amelyek a legfontosabb és legértékesebb források az elmúlt korokban élt társadalom gazdasági és társadalmi szerkezetének megértése szempontjából». (41. lap.)

De a tanulmány legfőbb értéke mégis azoknak a régészeti és írott forrásoknak (többek között Julianus barát beszámolójának) az összesítése, amelyekből a kabard és balkár nép kialakulását nyomon követhetjük a legrégibb időktől egészen a feudalizmus koráig, minden esetben különös tekintettel a társadalom tagozódására is. Magyar szempontból szinte valamennyi fejezet egyaránt fontos. Elvi szempontból lényeges pl. az, amit az 59. lapon a terület lakosságának kicserélődéséről olvasunk : «Nem áll semmiféle olyan adat rendelkezésünkre, amelynek alapján fel lehetne tenni, hogy a történeti fejlődés ... fentebb tárgyalt korszakainak határain belül bármikor is teljes lakosságkicserélődés történt volna, s hogy a régi lakosságot új betelepülők szorították volna ki a helyükről. Ellenkezőleg, azt kell feltennünk, hogy a Kabard-Balkárföld területét fokozatosan birtokába vevő lakosság alapmagja a legkésőbbi időkig ugyanaz maradt».

Hasonlóképpen impozáns tárgyismeretről bizonykodik J. másik tanulmánya is, amelyben főkép a híres majkopi kurgán kormeghatározásával foglalkozik. Amióta ezt 1897-ben feltárták, igen sokan próbálkoztak időbeli elhelyezésével. Elég, ha itt Tallgren és Rosztovcev nevét említjük. J. hatalmas felkészültséggel vizsgálta újból a kérdést és arra az eredményre jutott, hogy a «nagy kubáni kurgánok» i. e. 2300. és 1700. között, tehát Észak-Kaukázus rézbronzkorában keletkezhettek.

J. jól ismeri és felhasználja, éppen csak nem becsüli túl és főleg nem tartja egyedül üdvözítőnek a tipológiai kutatás módszereit és eredményeit. Rámutat a nagy kubáni kurgánok leletanyagának a kubáni bronzkori kultúra emlékeihez képest archaikusabb voltára. De a legfontosabb az, amit mindjárt tanulmánya bevezető részében előrebocsát, majd később következetesen kifejt : a nyugateurópai kronológiától független relatív és abszolút időrend. A nyugateurópai időrend a földközi-tengeri és végső fokon az egyiptomi kultúrával vont párhuzamosításokon nyugszik. A modern szovjet régészet ettől függetlenül abban a helyzetben van, hogy összehangolhatja 1. Ukrajna emlékeit az égei-tengeri és a kisázsiai leletekkel, 2. a kaukázusi emlékeket a kisázsiai, mezopotámiai és iráni régészeti anyaggal, és végül 3. Közép-Ázsia leleteit az iráni és indiai ásatások eredményeivel. (98. lap.) Ennek alapján vázolja fel J. egy összesítő táblázatban a régebbi rendszereket és a maga javasolt rendszerét a 146—147. lapon. — Mivel a magyar nép őstörténetének jelentős szakasza éppen a Kaukázus északi vidékein játszódott le, mondanunk sem kell, hogy magyar szempontból is mennyire jelentősek J. új útakon járó vizsgálódásai.

Az elmúlt években a magyarországi régészeti kutatás egyik központi problémájává emelkedett az ú. n. kimmer-kérdés. A lassan kijegecesedő eredmények mellett

még több a megoldásra váró probléma. A legutóbbi szentesvidéki leletek újabb kérdéseket vetettek fel. Ilyen körülmények között nem annyira végleges megoldást, mint inkább megtermékenyítő szempontokat jelent L. A. Jelnyickijnek kötetünkben szereplő mintaszerű tanulmánya: «A kimmerek és a kimmer kultúra» (153—167. lap.). Mintaszerűnek mondhatjuk mind régészeti, mind pedig filológiai szempontból. J. nemcsak az ismert görög adatokat sorakoztatja fel újból, hanem bevonja a babylóni és asszír források anyagát is, és a kubáni kultúrához tartozó kaukázusvidéki korai vaskori leleteket időben és térben azonosítja a kimmer nép hagyatékával. J. felfogása szerint a Kaukázustól nyugatra nem éltek kimmerek. — Ha a magyar régészek feltételezése kétséget kizáró módon beigazolódik, mindenesetre fordulat áll be a kimmer kérdés megítélésében is.

Végül I. I. Ljapuskin tanulmányát, a Szejm folyó medencéjében 1947-ben végzett régészeti kutatásainak eredményeit olvashatjuk: «A hamus halmok (a «szántó szkiták») kultúrájának települései a dnyeperbalparti erdős szteppe vidékének északi övezetében» címmel (169—197. lap). Jelentős a cikk nemcsak a szkíta és a szarmata, hanem a szláv kérdés szempontjából is, mert az elénk táruló régészeti anyag alapján szinte lépésről-lépésre megjeleníti az eseményeket: kimutatja, hogyan szorították vissza a III—II. század fordulóján a szarmaták az i. e. VII. századtól az i. e. II. századig a Dnyeper balpartján élő szkíta lakosságot északabbra, a megerősített gorodiscsékbe.

A kötet szerkesztője nem könnyű feladatot vállalt, ill. nem akárki számára megoldható feladatot oldott meg, amikor ezeket a rendkívül tanulságos cikkeket összeválogatta és magyarra fordította. A fordítás ebben az esetben sem minősíthető gépies, lelketlen adaptálásnak, mert ezeknek a tanulmányoknak magyarul való megszólaltatásához korántsem lett volna elegendő a szimpla nyelvismeret: elmélyült és átfogó tudás kellett ahhoz, hogy ezt a szerteágazó anyagot valaki összefogja, a vázlatos leírások alapján a helyzettel kevésbbé ismerős magyar olvasó előtt is megelevenítse, a nemzetközi viszonylatban amúgyis diszparát terminológia árnyalatait következetesen alkalmazza, ill. az akárhányszor hiányzó magyar szakkifejezéseket megteremtse és a magyar régészeti irodalomba bevezesse. Szükségtelen itt huszadrangú stiláris apróságokat, vagy olyan mulatságos elírásokat felemlegetni, amelyekről különben sem a kötet szerkesztője tehet (ld. pl. a 18. lap térképvázlatán olvasható felírást: «Riszety folyó« — nyilván az orosz «r. Iszety»); nem teljesen következetes az orosz személy- és helynevek átírása sem (pl. a 169. lapon: Zenjkov — Zenykov — Zenyjkov), stb. — de mindez csakugyan nem lényeges ahhoz képest, hogy milyen gazdagodást jelent régészeti irodalmunkban ez a széleskörű tárgyismeretről tanúskodó kötet. Nemcsak a szorosabb értelemben vett régészet fejlesztését szolgálja, hanem jó példát mutat arra is, hogyan lehet és hogyan kell más szakokon is belevinni a kutatás vérkeringésébe a haladó tudomány iránytmutató eredményeit.

BORZSÁK ISTVÁN

MORAVCSIK GY.: BIZÁNC ÉS A MAGYARSÁG. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. [Tudományos ismeretterjesztő sorozat, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 3]. 8°, 119 l. + 16 l. képmelléklet + 1 geneológiai táblázat.

Ez a könyv a hazai szakirodalomban az első kísérlet a magyar-bizánci kapcsolatok és a bizánci művelődés hatása hazai nyomainak részletes, monográfikus feldolgozására. Mint ilyen felhasználja, értékesíti és értékeli, összefoglalja a magyar és külföldi kutatók e területen több évtizeden át végzett részletkutatásait. Bizonyos értelemben tükre a magyar bizantinológia eddigi fejlődésének, fontos állomása a kutatás útjának, ahonnan visszatekintve megláthatjuk az eddig elért eredményeket, s ezek természete, területi megoszlása, aránya előretekintésre késztet, a jövő kutatás feladatai felé.

A könyv szerzője egy emberélet rendkívül szorgalmas, szenvedélyes és termékeny munkáját szentelte Bizánc, a bizánci történeti források, a magyar-bizánci kapcsolatok, Bizánc a török népekre vonatkozó ismereteinek, a magyar és a török nyelvek bizánci szórványemlékeinek a kutatására. Részletkutatásai is, a bizánci történeti forrásokról s azok magyar és török vonatkozású anyagáról írott monográfiai is, forráskiadásai is nagyon sok új ismerettel, értékes forrásanyaggal gyarapították a magyar-bizánci kapcsolatokra és Bizánc hazai hatásaira vonatkozó tudásunkat. Munkássága közben mindig élénk figyelemmel tartotta számon és értékesítette más magyar és külföldi kutatók eredményeit is. Ennek az életműnek méltó betetőzése ez a magyar-bizánci kapcsolatokról írt monográfia. Józan kritikával dolgozza fel a ma rendelkezésünkre álló ismeretanyagot,

helyesen és arányosan, a súlypontok kellő kidomborításával építi fel a munkát, melynek gondolatmenete mindenütt világos, sohasem vész el a részletek útvesztőjében.

Ez a könyv is bizonysága annak, hogy történetírásunkban egyre jobban érvényesülnek a marxizmus-leninizmus történetszemléletének szempontjai és a történelmi materializmus módszerei. Ennek köszönhető az, hogy a munka — különösen utolsó fejezete foglalkozik ezzel — a bizánci művelődés hatásának megrajzolásában hatásosan cáfolja meg a Nyugat javára elfogult polgári tudomány felfogását, mely a bizánci hatás jelentőségét irányzatos módon kisebbítette. Új szemlélete általában híven tárja elénk az egykori valóság képét sok más vonatkozásban is.

A könyv példája annak, hogyan lehet egy tudományterület eredményeit a tudományos alaposság és megbízhatóság feláldozása nélkül a legszélesebbkörű olvasóközönség számára érdekesen, élvezetesen, népszerűen előadni.

Ha most — belemenve a részletekbe — mégis rámutatok egy-két kívánnivalóra a könyvben, előre leszögezem, hogy ezek túlnyomórészt az eddigi kutatás egyes területeken mutatkozó elmaradásából, a tudományterületen mutatkozó fehér foltokból származnak. Ezeknek a megemlítése azért is tanulságos lesz, mert így bontakoznak ki előttünk bizantinológiánk további munkájának aktuális feladatai is.

Moravcsik Gyula könyvének I., «Bizánc» című része (3—29. l.) kerek, világos és érdekes képet ad Bizáncról úgy, hogy minden aspektusa felől megvilágítja Bizánc, a középkori görögség életét és azt a gazdag hatást is ismerteti, amelyet Bizánc kelet, észak és nyugat felé sugárzott.

Útmutatás ez a rész, mely arra biztat, hogy bizantinológiánknak a jövőben már ki kell vennie a részét magának a bizánci történetnek a kutatásából, a szőnyegre került fő problémák megoldásából is, s a távolabbi jövőben nem szabad elzárkóznia Bizánc történetének összefoglaló feldolgozásától sem. Az ilyen irányú munka még sok újat adhat a magyar-bizánci kapcsolatok és a hazai bizánci hatások további kutatása számára is.

A könyv II. része («Bizánc és a magyarság», 30—108. l.) 8 fejezetben tárgyalja a magyar-bizánci kapcsolatok és a magyarságot Bizánc részéről ért hatások történetét. Ezekből az első 2 fejezetet (1. «A kialakuló magyarság a bizánci birodalom északi határain», 30—40. l. és 2. «A honfoglalás és a kalandozások kora», 41—50. l.) — bár a könyv fő célkitűzéséhez híven nem az a céljuk, hogy a bizánci források anyagát, tudósításait a magyarság őstörténete és honfoglalása rekonstruálására használják fel — éppen józan, az adatokra építő és óvatos fogalmazásuk folytán teljes egészükben nyugodtan bele lehetne építeni a magyar nép történetéről készülő egyetemi tankönyv megfelelő fejezeteibe.

A magyar őstörténet nemrég lezajlott vitáján maga a szerző jelölte meg e korszakra nézve a bizantinológia további tennivalóit: Moravcsik Gyulának van egy címjegyzéke a bizánci hagiográfiai művek ama csoportjára vonatkozólag, amelyek vizsgálatától még újabb adatok, tudósítások várhatók a magyar őstörténetre vonatkozólag. Ennek a forrásanyagnak egy része a szovjet könyvtárakban hozzáférhető.

A magyarok balkánfélszigeti hadjárataival, főként pedig bizánci területen történt megtelepedésük (a Csaba magyarjainak és a vardarióta türköknek a) kérdésével kapcsolatban — véleményem szerint — a soron következő feladat a magyar krónikák, elsősorban Anonymus mélyrehatóbb analízise s a bizánci anyaggal való konfrontálása. Ettől még talán gazdag eredményeket lehetne várni.[1]

[1] A 2. fejezet egy helyével kapcsolatban egy egészen lényegtelen kritikai megjegyzést tennék. A 43. lapon a szerző Anonymus több helyével bizonyítja azt, hogy az a felfogás, hogy a Kárpát-medence a bizánci birodalomhoz tartozik, a magyar Névtelen Jegyző munkájában is kifejezésre jut, a magyar honfoglalás idejére nézve. Majd így összegezi felfogását: «Mindez tehát arra vall, hogy Magyarország földjét még a honfoglalás idejében is úgy tekintették, mint amely Bizánc érdekszférájába tartozott». Ez a megállapítás — csakis a fogalmazás módja miatt — így nem helyes. A bizánci politikai ideológia ismeretében tényként fogadom el azt, hogy a császári udvar felfogása a honfoglalás idején is fenntartotta régi igényét a Kárpát-medencére. De Anonymus idézett előadása a Nagy Kán, Salán vezér és Mén-Marót görög függéséről mit sem bizonyít Bizánc honfoglaláskori igényeire nézve. Anonymus — kedvelt eljárása szerint — itt is a maga korának helyzetét, felfogását vetíti vissza a honfoglalás idejébe. 1185 előtt, Anonymus fiatal korában, talán kancelláriai szolgálata kezdetén Bulgária a bizánci állam tartománya, themája volt, s a bolgár nagy feudális urak a bizánci császár engedelmes vazallusai voltak. Még valószínűbb azonban az, hogy Bizánc Magyarországra való igényét Mánuel udvarában belénevelték a későbbi III. Bélába, s Anonymus az ő révén ismerte meg és vetítette vissza a múltba ezt a bizánci igényt.

A 3. fejezet «A bizánci egyház szerepét» (50—65. l.) világítja meg a magyar kereszténységen belül. Érdekes, sokhelyütt az újdonság erejével ható képben foglalja össze a bizánci, orthodox egyház magyarországi működésének egész képét. Nem véletlen az, hogy az 1. fejezet (amely lényegében ugyanezt foglalja össze a kialakuló magyarság elemei körében) és ez a 3. fejezet a könyv legszélesebb alapokon nyugvó, leglezártabbnak ható fejezetei közé tartoznak. Az eddigi kutatás — régi kezdeteitől egészen Györffy György legújabb értékes, nagy filológiai érzékre, nyelvészeti iskolázottságra való, a magyar oklevélanyag szisztematikus kutatásának fontosságát bizonyító felfedezéséig a szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírásának görög eredetijéről — a bizánci hatások egyházi oldalát világította meg a legalaposabban. Mivel a középkor legerősebb ideológiai formájáról és nagyhatalmú szervezetéről van szó, és mivel a bizánci terjeszkedő, a gazdasági-politikai-kulturális érdekszférát kiterjesztő diplomáciai munka előőrsei, úttörői a hittérítők, szerzetesek voltak, a bizánci egyház szerepének a vizsgálata meg is érdemli ezt a neki szentelt figyelmet. Ezen a téren — amint éppen Györffy György rendkívül nagy fontosságú felfedezésének története bizonyítja — még igen sokat várhatunk Árpád-kori oklevélanyagunk s a pápai oklevelek rendszeres, alapos átvizsgálásától is. Maga Moravcsik Gyula utal e fejezetben a kutatás további feladataira: az Árpád-kori helynevek és templomi védőszentek neveinek rendszeres vizsgálata, a görög ritusú magyarság és az orthodox románok és ruténok közti vallási és egyházszervezeti kapcsolatok tisztázása itt a legközelebbi teendő. A Kievi Ősévkönyv volochjairól írt tanulmányomban mutattam rá arra, hogy a hazai és a kievi bazilita-monostorok közti kapcsolatok révén csapódott le egy a Cirill-Metód-legendához kapcsolódó pannóniai-moráviai eredetű elbeszélés az itteni orthodoxia kialakulásáról és sorsáról a magyar Ősgestában is, a Kievi Ősévkönyvben is. Ennek egy részét használja fel Moravcsik Gyula is. Ő is, Kniezsa és Györffy is az enyémhez eléggé közelálló felfogást vallanak az Ősgesta és a Kievi Ősévkönyv ilyen eredetű egyezéseiről. A további kutatások talán ezt az érdekes részletkérdést is pontosabban tisztázhatják majd.

A 4., «Tájékozódás Bizánc felé» című fejezetben (65—75. l.) a magyar királyság XI. századi és XII. század eleji bizánci orientációjának a történetét kapjuk világos, alapos összefoglalásban, amikor a magyar királyság a német veszéllyel szemben Bizáncra támaszkodott. Ennek a fejezetnek a kapcsán újra eszembe jutott, milyen nagy haszonnal járna, ha Raszovszkij, Kossányi Béla, Györffy György és mások kezdeményezésein indulva egy-egy monográfia készülne a besenyők, az uzok és a kúnok történetéről úgy, hogy ezek felölelnék e népek déloroszországi, moldvai és havasföldi, balkánfélszigeti és magyarországi sorsát egyaránt. Olyanféle monográfiákra gondolok, mint amilyent — tudomásom szerint — Czeglédy Károly készít a kazárokról. Ez a fejezet s az ilyen monográfiák terve felveti a bizánci archaizáló nevek feldolgozásának szükségességét, amely témát az Akadémia is felvette az ösztöndíjas témák sorába.

Másik fontos feladatunk lenne a közös magyar-bizánci határ történetének megírása úgy, hogy a magyar anyag felhasználásán kívül a bizánci forrásanyag alapján, N. Bănescu és mások előmunkálatai felhasználásával alaposan tisztáznók az 1018—1185 közti Bizánc északi themáinak történetét, ezek északi határainak változásait, s erre építenők rá a magyar állam déli határainak történetét. Ez nemcsak a politikai, hanem az egyháztörténet szempontjából is értékes új eredményekre vezetne.

Az 5., «Küzdelem a bizánci hódító törekvések ellen» című fejezet (75—87. l.) összefoglaló képpel kezdődik, amely híven összeszedi mindazt, amit a X—XII. századi magyar-bizánci kereskedelmi kapcsolatokról tudunk. Nos, amilyen gazdag, eredményes kutatás folyt az egyházi hatások felderítésére, itt, a kereskedelmi kapcsolatok terén csaknem teljesen fehér folt jelentkezik az eddigi kutatásokban. Itt sürgős tennivalójuk van a magyar középkorkutatóknak. Szélesebb anyag alapján, alaposabban meg kellene vizsgálni külkereskedelmünk korai történetét Glaser Lajos és Pleidell Ambrus kezdeményezésein tovább haladva. Középkori régészetünknek és numizmatikánknak kell itt segítségül jönnie annak eldöntésében, hogy a bizánci eredetű kézművesipari készítmények, iparművészeti tárgyak és a bizánci pénzleletek melyik része, mikor és hogyan került hazánk földjébe kereskedelmi kapcsolatok eredményeként.

Egyébként ez az eddigi kutatások hiányos voltára vonatkozó megjegyzésem csak e fejezet 1. lapjának tartalmához kapcsolódik. Maga e fejezet éppúgy, mint a következő, 6. («A magyar-bizánci únió terve». 87—93. l.) is, a magyar-bizánci kapcsolatok legjobban kidolgozott, felderített korszakát, Manuél Komnénos Magyarországra irányuló hódító törekvéseinek történetét mutatja be, ahol az előző kutatások oroszlánrészét megint maga a szerző végezte el. Különösen III. Béla szerepének és jelentőségének valósághű rekonstruálása az itt, ami kiemelkedő értéke az egész könyvnek is. Meggyőző

bizonyítóanyag alapján cáfolja a régibb felfogást, amely Bélát teljesen nyugati orientációjúnak akarta beállítani. De ebben a fejezetben megint van valami, ami feladatunkká teszi, hogy jobban mélyedjünk el magának Bizánc történetének a kutatásában. Némi restelkedéssel kell megállapítanunk, hogy azt a magyar kutatók számára kézenfekvően kínálkozó megállapítást, amely szerint a Manuéltól Béla-Alexios számára kreált bizánci despotés-rang Béla magyar «urum» trónörökösi címének pontos fordítása és megfelelője, amely most már Béla-Alexios bizánci és magyar trónörökösi jellegét egyaránt kifejezte, egy külföldi — igaz, az elsők közé számító — bizantinológus tette meg.

E két utóbbi fejezet még azt is feladatunkká teszi, hogy rendszeresen átvizsgáljuk az Árpád-kori okleveles anyagot abból a szempontból is, hogy felkutassuk az összes görögöt, aki hazánkban megfordult, illetve letelepedett, és tisztázzuk a Komnénosok bizánci udvarában megfordult magyar hercegek és főurak kísérőinek teljes állományát és minden bizánci kapcsolatát.

A 7., «Harcok Bizánc megsegítése érdekében» című fejezet (93—99. l.) annak a korszaknak a kapcsolatait rajzolja meg, amikor az oszmánli-törökök halálos ölelésében vergődő Bizánc magyar segítségtől várta megmenekülését.[1]

Itt legyen szabad történészeinkhez azzal a kéréssel fordulnom, hogy — ha már «A magyar nép története» című könyv 2. kiadásában nem használták fel teljesen kielégítő módon Moravcsik Gyula új könyvének könnyen hozzáférhető, koncentrált eredményeit — a készülő egyetemi tankönyv megírásánál ne mulasszák el a teljesebb felhasználást.

A könyv utolsó, 8. fejezetének («A bizánci művelődés hatása», 99—108. l.) főérdemét már a könyv általános jellemzésében kiemeltem. Ez a fejezet, annak ellenére, hogy a kutatás ezen a téren még nagyon messzire van a teljesség megközelítésétől, meghökkenti az embert tartalmának váratlan gazdagságával és újszerűségével. Itt is maga a szerző jelöl meg sok olyan további feladatot, melyek megoldása nyelvészeink, archeológusaink és művészettörténészeink feladata.

Történészeink újabban többször hangsúlyozzák az egyetemes történeti kutatás erősítésének szükségességét, a kutatott magyar problémák egyetemes történeti jelentőségének és párhuzamainak megvilágítását. Elekes Lajos írja új, helyzetfelmérő és programmadó cikkében: «...veszélyek keletkezhetnek történetírásunk provincializmusából: ha nem vizsgáljuk, milyen egyetemes összefüggésbe tartoznak történetünk tényei, kikerülhetetlenül a »magyar glóbusz« szemléletéhez jutunk, amint viszont kozmopolitizmusba torkolhat, ha elfeledjük, hogy fejlődésünk kapcsolatai és analógiái elsősorban az Elbától keletre keresendők» (A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán, 36. l.).

Nos, Moravcsik Gyulának ez a könyve, a magyar bizantinológiának ez a csúcsteljesítménye bizonysága annak, hogy a középkori egyetemes történet terén a magyar bizantinológia elvégezte ezt a reá háruló feladatot. Eredményei felhasználása történészeink feladata, nekünk pedig velük vállvetve tovább kell dolgoznunk a felmerült feladatok megoldásán, elsősorban «A magyar történet bizánci forrásai»-nak kétnyelvű kiadásán.

Gyóni Mátyás

Л. ЛИПИН—А. БЕЛОВ: ГЛИНЯНЫЕ КНИГИ. (Agyag-könyvek) M.-L. 1952, Állami Ifjúsági Kiadó, 300 lap. Ára 5,95 rubel (Magyarországon 7,20 Ft).

A kötetet a Gyetgiz adta ugyan ki, de ez nem azt jelenti, hogy gyermekmesékkel, vagy holmi May Károly-féle sületlenséggel van dolgunk. Már az a körülmény is, hogy

[1] A magyarországi Jankó, Hunyadi alakja köré szövődő bizánci mondák szép feldolgozása eszembe juttatja azt, hogy Elekes Lajos egyébként kitünő Hunyadi-könyvének utolsó fejezetében, melynek egyik célja bemutatni Hunyadit, mint a török ellen küzdő valamennyi délkeleteurópai nép közös hősét, ez a kép meglehetősen szintelennek sikerült. Munkája elárulja, hogy a bizánci Hunyadi-monda ismeretében csak Peczig jutott el, nem használta fel sem Moravcsik Gyulának a Szibinyányi Jank-monda bizánci kapcsolatai körül végzett kutatásai eredményeit, sem azt a bizánci Hunyadi-képet, melyet valamikor magam próbáltam felvázolni. Általában, Hunyadi balkáni hadjáratainak történetéhez nem használta fel azt a segítséget, amelyet bizantinológiánk könnyen kezelhető segédeszközei az idevonatkozó gazdag bizánci forrásanyag sikeres felhasználásához mindenkinek kezébe adtak. Ezért aztán pl. azonosíthatatlan személynek mondja a Laonikosnál előforduló Ilokést, akiről a magyar kutatók 1913. óta legalább négyszer megírták, hogy a rigómezei csatának ez a magyar szereplője Újlaki Miklós macsói bán, Bosznia királya, erdélyi vajda volt.

az előszót V. V. Sztruve akadémikus írta és az egész kötet tudományos gondozását ő látta el, a legkülönb garancia arra nézve, hogy valóban értékes és tanulságos tudománynépszerűsítő könyvet veszünk a kezünkbe. Sztruve frappáns módon fogalmazza Lipin és Bjelov vállalkozásának jelentőségét: a közérthető nyelven megírt néhány fejezet általában valamennyi ókori keleti társadalom keletkezésére, fejlődésére és bukására is fényt vet, és elolvasása csak megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy »a történeti folyamat menetét soha senkinek nem sikerült megállítania«. Arra az esetleges ellenvetésre, hogy mai olvasónak érdemes-e ilyen régi dolgokkal foglalkoznia, Sztruve Lenin szavaival adja meg a választ: «Kommunisták csak akkor lehetünk, ha tudásunkat mindazoknak a kincseknek az ismeretével gazdagítjuk, amelyeket az emberiség felhalmozott.» (Ö. M. XXXI. köt. 262. lap, oroszul.)

A könyv szerzői a világhírű leningrádi Lihacsov-féle kézirat- és könyvgyűjtemény kialakulásának és jelentőségének ismertetésével kezdik. Ebben a pöffeszkedő kultúrsznob-milliomosokétól annyira elütő környezetben dolgozott fáradhatatlanul évtizedeken keresztül M. V. Nyikolszkij, «az orosz asszíriológia atyja», itt szólaltatta meg a gyűjteményben felhalmozott agyagtáblácskák addig érthetetlen jeleit, 3—4000 évvel ezelőtti közel-keleti (mezopotámiai) társadalmak írásos emlékeit.

Hol, mikor és ki fedezte fel ezeket a táblácskákat és pecséthengereket? Hogyan sikerült megfejteni az ősi írásjeleket? És mi mindent találtak még a kutatók Mezopotámia földjében? Ezt tudjuk meg a könyv következő fejezeteiből.

Mindezt rendszeresen csak valami vaskos monográfiában lehetne előadni, ezért a szerzők azt a megoldást választották, hogy az »agyag-könyvek« leggazdagabb lelőhelyével, Assurbanipal király ninivéi palotájával kapcsolatban mondják el azt, amit ígértek. Így életszerűbb is az olvasók elé tárt anyag, mégis nagyjából logikus láncra lehet fűzni a könyv mondanivalóját. Megelevednek előttünk a múlt század 20—30-as éveiben kezdett ásatások résztvevői, a Keletkutatás hősei és kalandorai, fény derül a politikai szempontból korántsem közömbös terület archeológiai feltárásának egyéb motívumaira, az ókori Kelet és a modern világ kizsákmányolóinak és gyarmatosítóinak fölöttébb analóg módszereire stb.

Nem kevésbbé érdekes az ékírás megfejtésének történetét összefoglaló fejezet sem. Pietro della Valle próbálkozásaitól (1621) Grotefendig és Rawlinsonig, vagy éppen az ókori Kelet kutatásának legújabb eredményeiig hosszú volt az út! A szerzők szellemesen és élvezetes előadásban ismertetik azokat a hallatlan erőfeszítéseket, amelyek árán a kutatók végül is pontosan értelmezni tudták a sumer, akkad stb. írásokat. Jó példa a könyv módszereinek bemutatására a determinativumok mibenlétének magyarázata a puskini «Szaltán cár» közismert sorainak segítségével (a 86. lapon). Az 1857-ben tartott londoni «tudósvizsga» is izgalmas olvasmány a nagyközönség számára: hogyan ellenőrizték az ékírás megfejtési kísérleteinek a hitelességét? Regénybeillő epizód, mikor a négy lepecsételt elaborátum szövege — azonosnak bizonyul. (Szinte a Septuaginta fordításának a legendája jut az olvasó eszébe.)

Az orosz tudomány a forradalom előtt is kivette részét a Keletkutatásból, és ezek mögött a lelkesítő hagyományok mögött a mai tudósgárda eredményei sem maradnak el. Van azonban az ókori Keletnek egy olyan területe, amelynek felkutatása a Szovjetunióban szinte nemzeti tudománynak számít: Urartu. Nyikolszkij mellett megismerkedik az olvasó a nem kevésbbé érdemes V. Sz. Golenyiscsev és B. A. Turajev életművének jelentőségével is. Urartu valóban tudományos felkutatásának az érdeme azonban főleg B. B. Piotrovszkij nevéhez fűződik, aki ezirányú munkássága jutalmául Sztálin-díjat is kapott.

De a könyv szerzői nem zárkóznak el a nyugati tudomány eredményeinek, a kutatás egyes hőseinek a méltánylása elől sem. A George Smith-ről szóló fejezet szinte meghatott hangon állít emléket ennek az önfeláldozó angol asszíriológusnak. Nem utolsósorban éppen Smithnek az érdeme, hogy Assurbanipal könyvtárának agyagtáblácskái megszólalhattak, és ma már a gyerekek is tisztában lehetnek az ékírás sajátosságaival, elszórakozhatnak 3000 évvel ezelőtti tanulótársaik iskolai feladataival, szójegyzékeivel, megismerkedhetnek a ninivéi királyi könyvtár beosztásával, rendszerével, kincseivel, páratlan tudományos jelentőségével.

Elsősorban a ninivéi könyvtár romjai alól kiásott írásos emlékek alapján összefüggő képet kapunk Asszíria i. e. VIII—VII. századi történetéről, az asszír nagyhatalom kialakulásáról, gazdasági és társadalmi szervezetéről, az asszír hódításokról, majd általában az ókori Mezopotámia mítoszairól és irodalmi emlékeiről (Gilgames-eposz, Adapa, a világ teremtéséről szóló mítosz, Istar alvilágjárása). De nem válik unalmassá az a rész sem, amelyben az exakt tudományok ókori keleti fejlettségéről olvashatunk (számrendszer, terület- és térfogatszámítások, mértékegységek, naptár, csillagászat, földrajz;

az állat- és növénytan, fizika és vegytan kezdetei). Az orvostudománnyal és gyógyszerészettel foglalkozó fejezetben persze a büntetésképpen kiszabott karlevágástól a démonűzésig sok minden benne van. Érdekes és tudományos szempontból is hiteles kép tárul végül elénk az ókori keleti társadalmak életéről «A rabszolgatartók törvényei» c. fejezetből. A közvetlen termelők kizsákmányolásának eredeti dokumentumokra támaszkodó ismertetése során mód nyílik a tudomány egyes meghamisítóinak a leleplezésére, bizonyos «elméletek» nagyon is reális hátterének a bemutatására is. A «tegnap aljasságaival» (Marx) senki sem legalizálhatja a «ma aljasságait» ! A történelem kerekét pedig sem jámbornak látszó elméletekkel, sem kíméletlen erőszakkal nem lehet megfordítani.

Az érdekes és tanulságos kötet a «Művelt Nép» kiadásában rövidesen magyarul is megjelenik. Bizonyára nemcsak az egyetemi hallgatók fogják haszonnal forgatna, hanem sok érdeklődő is. A könyv tudományos hitelét mindenesetre még fokozná, ha a helyenként elnagyolt rajzok helyett a kiadó minél több fénykép-reprodukciót iktatni közbe. Ha pedig valaki a könyv elolvasása után hiányolná az ókori Kelet egyéb társadalmainak az ismertetését, jelezhetjük, hogy azóta az egyik legjobb szovjet egyiptológus (M. E. Matje) tollából hasonló tudománynépszerűsítő mű jelent meg az ókori Egyiptomról is (День египетского мальчика).

BORZSÁK ISTVÁN

H. T. WADE-GERY: THE POET OF THE ILIAD. The J. H. Gray Lectures fot 1949. Cambridge, 1952. 101 lap

Ez a kis könyv három, 1949-ben tartott előadás némileg módosított szövegét tartalmazza. Az első «A költő körülményei» címet viseli. A szerző meggyőződése szerint az Ilias *egy* költő műve, aki a VIII. században élt. Ez a költő már ismerte Poseidón Helikónios mykaléi panégyrisét, a Paniónián, az ephesosi Artemis-panégyrist és talán a délosi Apollón ünnepét is. «Egy ilyen panégyris az (és nem egy gazdag ember asztalának vendégei), mely biztosítja azt a hallgatóságot, amit az Ilias megkíván.» (5. l.) Ez körülbelül az egész könyv legfontosabb, az eposz kialakulása szempontjából döntő jelentőségű megállapítása, csak az a sajnálatos, hogy a bizonyítékok meglehetősen gyengék. A gondolat mindamellett hihetőnek tűnik. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy «az Ilias nem hasonlít azokhoz a rövid darabokhoz, melyeket Phémios vagy Démodokos énekel az Odysseiában: nem egy lakoma kísérete... Egy sok városból összesereglett hallgatóságot, egy panégyrist tételez fel.» (14. l.). Elgondolása szerint az eposz előadása a drámai előadásokhoz lehetett hasonló. Kimutatja, hogy az Ilias nagyjából egyenlően eloszthatő három előadási napra, mégpedig úgy, hogy mindegyik kerek egység legyen (1. I—IX ; 2. X—XVIII 353 ; 3. XVIII. 354—XXIV). Kb. ez az első előadás legérdekesebb, és bár korántsem bizonyított, mégis valószínűnek tartható elgondolása. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem Wade-Gery az első, aki azt a gondolatot felveti, hogy a panégyris az eposz előadásának igazi színhelye és hogy az eposz előadása hasonló ünnepi alkalmat jelenthetett, mint később a drámai előadások. Welcker az epikus ciklusról szóló híres művében már 1835-ben felveti e gondolatot (a legfontosabb idevonatkozó helyek : 371, 374, 394—6. 11.), de Wade-Gery erről nem vesz tudomást, ami annál különösebb, mert a 73. lapon, az 53. jegyzetben idézi R. Volkmann könyvét — Geschichte u. Kritik der Wolfschen Prolegomena — mely a 296. lapon utal Welckernek erre a feltevésére. Az első előadás többi részletei, mint pl. az a feltevés, hogy a görög írást mint betűírást a hexameter lejegyzésének szükségessége hozta létre és eredetileg csak verses szövegek lejegyzésére szolgált, talán érdekes, de nem bizonyított és valószínűsége sem nagy.

A második előadás a Homéridákkal, különösen Kinaithosszal foglalkozik. Ebben kevés újat mond az eddigi kutatásokhoz képest, és állításai itt sem nyugosznak a legszilárdabb alapokon. A Homéridák az ő véleménye szerint Homéros utódai — amiben bizonyos szempontból igaza van, — és birtokukban nyilvánosságra nem hozott költemények is voltak, — amivel már nem tudunk egyetérteni. A Homéridák családfáját vizsgálva (egyébként kissé talán önkényesen csak a Proklos-féle variánst veszi figyelembe) az Asklépiadák családfájával veti össze, és úgy véli, hogy amint az Asklépiadák családfája egy istentől indulva egy ponton (Nebrosnál) belép a történetiségbe, úgy Homéros Orpheusra visszamenő családfája is Homérosig nem több, mint mítosz, Homéros az első történeti személy. Az Asklépiadák analógiáját — és a többi családfákét is, melyeknek egyébként egy külön függeléket szentel — igen helyes volt felhozni, mert ez bizonyos dolgokban segítségünkre lehet, de a szerző érvelése itt szintén nem mondható teljesen szilárdnak. Homéros korát, mint említettük, a VIII. századra teszi, s azt bizonyítja, hogy Hérodotosnak az a — véleménye szerint a Homéridák generációinak számán alapuló — adata, mely szerint

Homéros mintegy négyszáz évvel élt előtte, az ú. n. nyújtott kronológiának köszönheti eredetét, mely egy nemzedéket nem harminchárom, hanem negyven évnek vett.

A harmadik előadás címe «A teremtő költő». Az Ilias nyersanyaga a szerző szerint a következőkből állott: Amit a görög orális költészet Mykénéről tudott, amire a trójaiak emlékeztek az 1200. körül történt pusztulásból és végül Trója maga, ahogyan Homéros korában megvolt (VIII, vagy inkább VIIb). Az azonban, hogy Mykéné háborúi éppen Trójához lokalizálódtak, és nem pl. Kyproshoz, a szerző véleménye szerint tisztára »annak a véletlennek köszönhető, hogy a nagy költő «Északnyugat-Kisázsiában vagy annak közelében élt.» (36. l.) És bár elismeri annak lehetőségét, hogy a Trójáról szóló történet már századokkal Homéros előtt a hősmonda lényeges részét alkotta, mégis valószínűbbnek tartja, hogy Homéros volt az, aki a Trója-mondát megteremtette, vagyis az Ilias lényeges része «fiction», Homéros kitalálása. — Tovább haladva viszont elismeri, hogy Homérost hosszú orális hagyomány előzte meg és Homéros tette épp az volt, hogy ezt az orális technikát átültette az írásba. Befejezésül még az istenek és emberek viszonyáról ejt szót, ahol azonban különösebben jelentőset nem mond.

Egy külön Appendixben foglalkozik a Hajókatalógussal, s miután Jacobyval szemben megvédi a Katalógust attól a vádtól, hogy nem oda illő részek is kerültek bele, azt a meggyőződését fejti ki, hogy a Katalógus eredete valamely pré-görög katalógusra vagy katalógusokra megy vissza. Ezt a «kész» anyagot két helyen (a Protesilaosról, ill. Philoktétésről szóló részekben) meséjének megfelelően módosította a költő, de itt szépen kimutatható, hogy mi az, ami az »eredeti« katalógus lehetett, és mi az, amit a költő »toldott bele«, hogy az a költemény további részeivel összhangban legyen.

A könyv részletes kritikájára itt nem térhetünk ki, azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy nem annyira eredményeiért, hanem inkább mint tünet érdemel figyelmet. «Die Darstellung ist allzu apodiktisch und mit vielen Reservationen versehen, die Auswahl des Materials willkürlich» — írja M. P. Nilsson a Gnomonban a könyvről (25, 1953, 348. l.) — teljes joggal. Nincs a könyvnek szinte egyetlen olyan lényeges állítása sem, mely valamennyire szilárdan megalapozott volna, és ennek oka nemcsak az adatok gyér volta, hanem sokkal inkább az, ami egyre veszedelmesebb méreteket kezd ölteni a tudományos irodalomban, t. i. a felelőtlen elmélet-alkotás. Nem ez az egyetlen olyan munka az utóbbi időben, mely lenéző mondatokban intézve el a régebbi kutatásokat (Wade-Gery legalább ettől ment), vagy még inkább tudomást sem véve róluk (ettől a hibától azonban, mint láttuk, nem), megelégszik csillogó ötletek előadásával, esetleg azzal mentegetőzve, hogy maga is tudatában van véleménye bizonytalanságának, mint Wade-Gery, ki módszerét reductio ad non absurdum-nak nevezi. Igen helyesen jegyzi meg azonban Nilsson, hogy «'non absurdum' ist aber nicht das 'verisimilie' oder gar das 'verum'». Már pedig a tudomány feladata nem lehet az, hogy felelőtlen »non absurdum«-okat konstruáljon, hanem hogy a 'verum'-ot kutassa, a feladatot megillető felelősségtudattal és alázattal. Egy elgondolás hihetősége még nem jelenti annak bizonyítottságát, s így a könyv érdeméül csak azt tudhatjuk be, hogy ismét felvetette a panégyris problémáját, és hitünk szerint jó nyomon jár az a feltevés, hogy a panégyris volt az eposz előadásának színhelye, a panégyris volt az a szükséglet, mely a korábbi kisebb költemények helyett az Ilias-típusú nagy eposzt megteremtette. Ez azonban még úgy, ahogyan Wade-Gery kifejti, nem tekinthető megnyugtató eredménynek, és a további kutatás feladata az, hogy ezt az elgondolást szilárdabb alapokra helyezze.

RITOÓK ZSIGMOND

V. EHRENBERG: THE PEOPLE OF ARISTOPHANES. A SOCIOLOGY OF OLD ATTIC COMEDY Oxford, 1951², XX+418+19.

Ehrenberg maga fenti munkáját úgy jellemzi, hogy ez Athén történetének, társadalomtörténetének és gazdasági életének vizsgálatára irányuló kísérlet, melyben főforrásként az óattikai komédiára, Aristophanés darabjaira támaszkodik.

Ehrenberg fenti ígérete joggal kelti fel az érdeklődést. Az a korszak, melyre az óattikai komédia forrásanyagot nyujt, a görögség életének egyik legérdekesebb periódusa a peloponnésosi háborúval és az e korszakban végbemenő számtalan lényeges átalakulással együtt. Az athéni társadalom tarka képének, a benne rejlő és a komédiában mindenütt felbukkanó ellentmondásoknak kifejtése és megrajzolása érdekes feladat.

A fenti munkában a szerzőnek azonban nem az a célja, hogy rámutasson a gazdasági és társadalmi életben valóban meglévő ellentmondásokra, az egymással szembeütköző érdekekre, melyre forrásanyaga: a komédia számtalan bizonyítékot nyujt. Célja éppen az ellentmondások, az ellentétek elkendőzése. A középosztály, a »middle class«

fogalmát veszi itt segítségül, s ebbe az athéni társadalom jórészét belesorolja (földműveseket, középbirtokosokat, iparosokat és kereskedőket), s hangsúlyozza ennek és az egész athéni társadalomnak egységes voltát, s hogy e »middle class« egyes rétegei, sőt, a gazdagok és szegények közti különbségek nem ássák alá az egységes társadalom szilárdságát: osztályharc nem volt Athénben. A metoikosok — véleménye szerint — a polgárokkal azonos társadalmi helyzetben élnek. A minden jog nélkül élő rabszolgák a szabad emberekkel azonos foglalkozásokat folytatnak.

A komédiának a város és falu ellentéteire vonatkozó adatai — véleménye szerint — egyoldalúak. A falu és a város között elválasztó határvonal nehezen húzható. Komoly gazdasági és társadalmi ellentétek itt nemigen voltak — szerinte. A parasztság nézetei a városba is beszüremlenek. A kisparasztság rétege igen nagyszámú volt Attikában. Nem a paraszti birtokok koncentrációja, hanem a lakosság növekedése és a pénzhiány okozták a földművesek jólétének hanyatlását, de a parasztság proletarizálódása később sem lett nagymértékű Attikában. A parasztság idővel újra emelkedik jelentőségében. Az attikai földművelés és export vezette ki a későbbi időkben Athént katasztrófális helyzetéből.

Nézete szerint a kereskedők rétegében sem voltak jelentős különbségek. »Kiskereskedő«, »nagykereskedő« stb. fordítások tévesen és helytelenül elhomályosítják a »middle class« fogalmát. Kleón, Hyperbolos és társaik e kereskedőréteghez tartoztak, a komédia is kihangsúlyozza kereskedőtevékenységüket, a mester és kereskedő gyakran összekerül egyszemélyben.

Ehrenberg szerint a rabszolgaság nem volt olyan lényeges eleme a görög gazdasági életnek. A görög gazdasági élet nem volt egészen vagy főkép a rabszolgamunkára alapozva. A rabszolgák száma vagy létük az athéni politikára befolyással nem volt. A szabad dolgozók közül is némelyiknek még nehezebb, soknak ép oly nehéz volt munkája. A rabszolgák ugyanazokat a munkákat végezték, mint a szabad emberek, csak a bányamunkát végezték kizáróan rabszolgák. Az életet nem tudták rabszolgák nélkül elképzelni a görögök, a rabszolgamunka felhasználása elterjedt volt, az iparban való szerepük azonban nem túlzott fontosságú. A házirabszolgák foglalják el a komédiában a főszerepet. Nézete szerint az urához hűséges, ragaszkodó rabszolga nem kevésbbé jellemző, mint ennek elkenkezője. A rabszolgák felemelkedésére is volt lehetőség. A szabadok munkája és a rabszolga munka igénybevétele a gazdasági élet különböző területén semmiféle ellentétet nem okozott, problémákat nem hozott.

A szerző annál inkább hangsúlyozza a szellemi élet területén lévő különbségeket, az intellektuális színvonalkülönbséget. A kisemberek a politika és szellemi élet területén nem alkottak nagyot, gazdasági önzés, egyszerű örömökre való vágy, szűklátókörűség jellemző rájuk. A nagy feladatokra a szellemi arisztokrácia a hivatott. Az V. szd. heroikus, kevéssel megelégedő emberével szemben a társadalmat a kicsinyes, önző törekvések hatják át.

Az Ehrenberg könyvében felhozott anyag elég bőséges, részletmegállapításai is sokszor helyesek. A konkrét történelmi tényeket a vizsgálódás alkalmával még jobban be kellett volna vonni, s a társadalom egyes csoportjainak az ezekhez való viszonyára rá kellett volna mutatni. A politikai történet, társadalomtörténet és a gazdasági élet kapcsolatát jobban ki kell domborítani. Forrásanyaga még bővíthető, a komédia célzásai és bőséges utalásai alaposabban felhasználhatóak. Ehrenberg forrásanyagát gyakran egyoldalúan használja fel, többször téves következtetéseket von le, alapvető következtetései helytelenek, s e helytelen következtetések célzatossága szembeötlő.

Az athéni társadalom vizsgálata az óattikai komédia forrásanyagként való bevonása segítségével igen érdekes és szükséges feladat. A filológia eddig elért eredményei — bármennyire sok munka irányult is már e kérdésre — nem megnyugtatóak e területen. E kérdésnek helyes társadalomtörténeti szempontok alapján való megvizsgálása elengedhetetlenül szükséges. A polgári filológia eredményei ebben a kérdésben — mint Ehrenberg könyve mutatja — nem kielégítőek.

TÖTTÖSSY CSABA

E. HOMANN-WEDEKING: DIE ANFÄNGE DER GRIECHISCHEN GROSSPLASTIK. Berlin, 1950, pp. 161, 65 kép.

A görög nagyszobrászat kialakulásának történetét négy fejezetben tárgyalja a szerző. Az első fejezet a monumentális stílus kisplasztikai előzményeivel foglalkozik. G. Kaschnitz—Weinberg »struktúrakutató« módszerével elemzi a geometrikus vázafestés és kisplasztika állat- és emberábrázoló stílusát és megkísérli elhatárolni a mykénéitől. A viszonylag későbbi, hirtelen felbukkanó emberábrázolás fejlődését abból a szempont-

ból vizsgálja, hogyan jelennek meg benne azok az elemek, amelyek végül az i.e. VII. század közepén megszülető görög nagyplasztikában egyesülnek. Már a VIII. században keleti hatás nyomait látja a görög plasztikában. Magának a görög fejlődésnek a tárgyalásánál az elérhető legteljesebb anyagra igyekszik támaszkodni, a tematikai fejlődésre is kitér, s az egyes helyi iskolák megkülönböztetésének régebben divatos szokásával szemben legalább Görögországot (a Peloponnésost is beleértve) egységesnek veszi.

A második fejezet, amely a könyv legértékesebb része, az írásos hagyománnyal foglalkozik. Első részében a VII. század görög szobrászairól fennmaradt irodalmi hagyományt tárgyalja, elsősorban a Daidalos-kérdést. Rumpf, Schweitzer és Dunbabin nyomán megkülönbözteti a II. évezredben működött krétai építészt a VII. századi szobrásztól. Az előbbinek mítikus alakja legalább annyiban biztosan történeti hitelességű, hogy szicíliai és délitáliai működésének, amelyről a hagyomány megemlékezik, az újabb kutatások szerint Kréta és Szicília ill. Délitália közt az i. e. XV. században ténylegesen fennálló kapcsolatok felelnek meg. A VII. századi Daidalos alakjához viszont kétségtelenül olyan szerteágazó hagyomány fűződik, amely a görög szobrászatnak egy emberéletnél mindenképpen nagyobb szakaszára vonatkozik. A magva annak, amit a hagyomány mint újítást Daidalos nevéhez fűz, a VII. sz. utolsó negyedének görög szobrászatára jellemző. Daidaloson kívül a peloponnésosi Dipoinosról és Skyllisről, az aiginai Smilisről és a chiosi iskoláról vannak még a VII. századra vonatkozó figyelemreméltó irodalmi utalások, míg attikai szobrászról csak a VI. század második feléből tud a hagyomány.

Az irodalmi hagyománynál jóval többet mondanak — ha nem is a szobrászat stílusfejlődése szempontjából — a feliratok, amelyekkel a fejezet második része foglalkozik. A legrégibb szoborfelirat a boiótiai Mantiklos i. e. 680. k. készült Apollón-szobrán maradt fenn; azonban ez csak a dedikáló nevét említi. Ugyanez a helyzet Nikandré állószobrának feliratával is, amely a VII. sz. 2. negyedéből való. Ennek az a különös érdekessége, hogy a dedikáló nő volt. A művészszignatúrák először a korinthosi és argosi vázákon jelennek meg, a nagyszobrászatban először a VII. sz. végén a naxosi Euthykartidés áldozati szobrán, amelynek dedikálója is maga a művész volt (ez a tény a művészek társadalmi helyzetére is érdekes fényt vet), majd a VI. sz. legelején a híres Kleobis és Biton szoborpáron, amelyet az argosi Polymedés készített ; itt szerepel tehát a szobrász neve először, mint csupán művészé. Ettől kezdve sűrűbbek a szignatúrák a göröglakta föld legkülönbözőbb pontjain, de soha nem válnak általánossá, ahogy az archaikus korban mindig a szobor, az áldozati tárgy áll az előtérben, másodsorban jön a dedikáló s csak harmadsorban a művész. Ennek megfelelően a művész-szignatúrák irodalmi formájukban is a fogadalmi feliratokból fejlődtek.

Sokkal problematikusabb értékű a könyv harmadik fejezete, amely az egyes vidékek szerepét vizsgálja a görög nagyszobrászat kialakulásában. Hangsúlyozva a görög művészeti fejlődés egységét a VII. században, megkísérli meghatározni az egyes helyi iskolák szerepét ebben a fejlődésben. Különösen a Kykládokon dolgozó műhelyeket emeli ki, elsősorban Naxost. A helyi márványbányák miatt is ezeknek tulajdonítja a kezdeményező szerepét a görög nagyszobrászat és a hozzá szükséges technika kialakulásában. Ugyanakkor elismeri más műhelyek (Attika, a Peloponnésos, keleti görög műhelyek) jelentőségét is az egyes típusok létrehozásában, s megkísérli az egységes fejlődésen belül az egyes területek művészi sajátosságait a struktúra-kutatás szellemében elkülöníteni. Az egyes helyi szobrászati stílusok elkülönítéséhez a kerámiaműhelyek anyagának segítségül hívása inkább félrevezető, mint meggyőző, különösen, mikor a korinthosi kerámika miniatür stílusának a nagyszobrászattal való összevetéséről van szó. Az athéni fejlődés viszonylagos különállását a kerámika-anyag is igazolja, emellett helyesen mutat rá a szerző, hogy az általános görög fejlődésre jellemző elemek legalább is megvoltak Attikában.

Az utolsó fejezet a monumentális stílus elemzésével foglalkozik. A görög nagyszobrászat, amelynek első ismert darabja Nikandré áldozati ajándéka, nem folytatója semmiféle korábbi nagyszobrászati stílusnak, — bár egyes vonásainak kialakulása a geometrikus kisplasztikában jól nyomon követhető — alapjában újat jelent minden addigi görög szobrászattal szemben. Az új művészi kifejezés igényét, amely ezt a nagyszobrászatot megteremtette, helyesen hozza összefüggésbe a szerző a görög kolonizáció korának társadalmi változásaival, de adós marad az összefüggés pozitív értelmű, konkrét elemzésével és végső oknak a »Drang zur Monumentalität«-et jelöli meg. Végül — talán túlságosan spekulatív módon — az egyes nagy műhelyek szerepét határozza meg a monumentális stílus fejlődésének történetében : a kezdeményező a Kykladok, a stílus Attikában éri el fejlődése csúcspontját, a Peloponnésos és a keleti görög műhelyek őket követik, bár a részletekben megőrzik önállóságukat ; Kréta jelentősége a nagyplasztikában nem számottevő.

A képek új anyagot nem igen mutatnak és semilyen vonatkozásban nem törekszenek teljességre, de főként a kisplasztikából néhány egyébként számunkra hozzáférhetetlen darab reprodukciója miatt a könyv ebből a szempontból is jól használható.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

J. D. BEAZLEY: POTTER AND PAINTER IN ANCIENT ATHENS (3. lenyomat) London 1949, 43 l., 8 tábla.

Az antik művészet emlékei közt a vázafestészet sokáig másodrendű szerepet játszott a modern kutatásban. Csak a múlt század második felében kezdődött tudományos tanulmányozása és feldolgozása. Azonban a klasszika-archeológia minden területén tapasztalható egyoldalúsággal az egyes mesterkezek felismerését, stílusok kapcsolatait és fejlődését (természetesen az uralkodó művészetelméletnek megfelelően : egymásból való fejlődését), vagy másfelől hermeneutikus problémák megoldását helyezték a kutatás középpontjába. Az ilyen célkitűzésű kutatás óriási eredményeket ért el azoknak a kérdéseknek megoldásában, amelyeket maga elé tűzött : az antik kerámia anyagának kronológiáját a figurális daraboknál olykor 5—10 évre terjedő pontossággal tudjuk meghatározni és a kerámiaanyag jelentős részéről gyártási helyét is pontosan meg tudjuk állapítani. Mindennek döntő jelentősége van az olyan kutatás számára is, amelynek célja messzebbmenő a fentieknél : az anyagi kultúra emlékein keresztül egy egész társadalom szerkezetéről és fejlődéséről akar képet kapni. A leletek közt talált vázák vagy töredékek pontos datálása és lokalizálása a vizsgált társadalom anyagi kultúrájának, kereskedelmének, sőt gyakran osztálytagozódásának tanulmányozásához is nélkülözhetetlen támpontokat ad. Kétségtelen azonban, hogy az utolsó 50 év nyugati, és különösen az utolsó évtizedek angol és amerikai kutatásában a vázakutatást egyre nyomasztóbban fenyegeti az öncélúvá, sportszerűvé válás veszélye ; egyre kevesebben kísérlik meg a tanulmányozott vázaanyagot annak a társadalomnak az összefüggésébe beágyazva nézni, amelyik létrehozta őket. Áll ez magára az antik vázafestészetnek ma kétségtelenül legnagyobb tudású és legjobb szemű kutatójára, Beazleyre is. Műveinek túlnyomó részét a fent említett attribuciós problémáknak szentelte — kétségtelenül bámulatos eredménynyel, — más szempontok alig merültek fel munkáiban. Annál örvendetesebb, hogy most egy kis munkában megkísérli összefoglalni az athéni kerámia-műhelyekről felkutatható adatokat. Nem mintha itt mentes volna a pusztán formális jellegű kutató módtól : az adatok egymás mellé sorolását sehol nem követi történeti értékelésük, de a mű nélkülözhetetlen és főként megbízható nyersanyagot nyújt ehhez az értékeléshez.

Négy forrásunk van az athéni vázakészítő-műhelyek életének megismerésére : a műhelyábrázolások ; néhány feliratos kő ; a vázák feliratai ; végül az, amit erről a vázák stílusából lehet leolvasni. A műhelyábrázolások adják mindenesetre a legelevenebb képet a VI—V. századi athéni fazekasok munkaeszközeiről és munkamódjáról, sőt értékes adatokat szolgáltatnak társadalmi viszonyaikhoz is : így egy 460. körüli hydria ábrázolásából kétségtelenül kiderül, hogy női munkaerők is dolgoztak a műhelyekben ebben az időben. Athéné istennő gyakori jelenléte a műhelyábrázolásokon a kézművesek megnövekedett jelentőségének tükröződése a vallásos elképzelésekben : ennek során vált Athéné a kézművesek istennőjévé. Az egyik ábrázolás egy másik fontos adatot szolgáltat : azt teszi kétségtelenné, hogy a fazekasműhelyek nem oszlottak meg készítményeik minősége, ill. rendeltetése szerint, hanem egyformán, sőt egyszerre készítettek festetlen, házi használatra szolgáló edényeket és festett díszedényeket. Ez is bizonyítja, hogy a kézműves- és nem a művész-szempont volt a domináló náluk — amit számos más adattal is alá tudunk támasztani. Így éppen B. fejtegetéseiből kétségtelen, hogy a vázafestők nem tettek különbséget a nagy műgonddal készült első, és az V. századtól művészileg hanyagabb kivitelű, általában nem látható hátsó oldal között : egyetlen esetet sem tudunk az első és hátsó oldal díszítése közti minőségkülönbség kialakulásától fogva arra, hogy a hátsó oldal más kéztől származna, mint az első. Sőt a fülek alatti pusztán ornamentális díszítés is csak az i. e. 5. század második felétől kezdve származik más kéztől, mint a figurális díszítés s ez már az athéni vázafestés hanyatló korszaka.

Hogy a VI. század második felében, az attikai kerámia földközitengeri hegemóniájának kialakulása idején milyen virágzásra jutott az athéni kézműipar, azt jól szemlélteti az a tény, hogy jónéhány fogadalmi márványszobor feliratát ismerjük a VI. század utolsó harmadából, amelyet fazekasmester (egy alkalommal a vázafestővel együtt) állított ajándékul, leginkább Athéné istennőnek. Az Athén környéki márványbányák

kiaknázása ekkor még nem kezdődött meg (a VI. században csak szórványosan fordul elő a Pentelikon-hegy márványa, mint az athéni szobrok anyaga) s ez lényegesen fokozhatta a szoborkészítés amúgy sem jelentéktelen költségeit.

Egy i. e. IV. századi adatsor az ellenkező oldalról világítja meg az athéni fazekasok helyzetét: egy Ephesosban talált, valamivel i. e. 321. előtt készült felirat tanúsága szerint Kittosnak és Bakkhiosnak, Bakkhios fiainak, athéni fazekasoknak polgárjogot adtak Ephesosban. Egy 374-ből való athéni váza szignatúrája és egy 330. körüli athéni síremlék, mindkettő Bakkhios fazekas nevével, mutatja, hogy apjuk a század második és harmadik negyedében még Athénben folytatta munkáját, míg a két fiút Athén rohamosan romló gazdasági helyzete, az athéni áru piacainak elvesztése arra kényszerítette, hogy kivándoroljanak és az újra gazdasági fellendülést érő kisázsiai partvidék gazdag városában folytassák apjuktól örökölt mesterségüket.

A vázafestők és fazekasok szignatúráiból értékes adatokat nyerhetünk a vázakészítő mesterség e két ágának egymáshoz való viszonyára vonatkozóan. A fazekasfeliratok számbeli túlsúlya kétségtelenné teszi, hogy a fontosabb munkának a fazekasét tekintették. A megkülönböztetés alapja gazdasági jellegű lehetett: a fazekas volt a műhelytulajdonos, a festő csak alkalmazottja volt. Az attikai vázafestés virágkorában azonban nem is mindig vált el szigorúan a kettő. Így a VI. század athéni feketealakos vázafestészet legnagyobb mestere, Exekias, egy felirat tanúsága szerint egyaránt volt festő is, fazekas is. Kétségtelen, hogy a piac megnövekedése a műhelyekben e tekintetben fokozott munkamegosztást tett lehetségessé és szükségessé. Festő és fazekas általában együtt dolgozik, egy festő egy műhely készítményeit festi, de találunk példát arra is, hogy egy festőkéz 4—6 műhely edényein dolgozik. Hogy a fazekasmunkát elébe helyezték a festőének, mutatja az a tény is, hogy az V. századi vörösalakos vázafestészet hanyatlása jóval előbb jelentkezik a festmények, mint a fazekasmunka minőségének romlásában: a 460—420. közt működő, az eddig előkerült leletek alapján ítélve is óriási tömeget produkáló, ú. n. Penthesilea-műhelyben pl. a fazekasmunka még kifogástalan, a festmények a közepesen jóval aluliakig süllyednek.

Ilyen problémák felvetésére ad alkalmat Beazley alapos és kiterjedt anyagismerettel megírt összeállítása, amelyet néhány ritka vagy még publikálatlan fazekasműhely-ábrázolás egészít ki. Kár, hogy Pottier Douris-könyvét nem említi, annál is inkább, mert az ennek a képanyagára való utalás a könyv általános elterjedtsége folytán az egyébként sokszor nehezen hozzáférhető ábrázolások megtalálását nagyban megkönnyítette volna.

A könyv sokkal nagyobb, elvi jellegű fogyatékosságának kell tekinteni, hogy az anyaggyűjtést eleve Attikára korlátozta. Éppen a fazekasmesterségre vonatkozó ábrázolásanyag jelentős része korinthosi agyagtáblákon maradt fenn és semmi okunk nincs feltenni, hogy ezeknek tanúsága az attikai fazekasok gyakorlata szempontjából ne volna mértékadó. A. Rieth, akinek munkáját (Die Entwicklung der Töpferscheibe. Leipzig 1939.) B. nem említi, figyelemreméltó módon használta fel az *összes* görög műhelyekben készült vázák és festmények tanúságát a görög fazekaskorong rekonstruálásához. A vizsgálatnak Attikára korlátozása indokolt lehet a vázafestészet művészettörténeti tárgyalásánál — bár itt is megvan az a lépten-nyomon érezhető káros hatása, hogy a többi görög vázafestő műhely kutatását háttérbe szorítja és ezáltal az attikai vázafestészetet is mintegy kiemeli a görög vázafestészet összefüggéséből (jellemző példája ennek G. A. Richter könyve: »Shapes and Names of Athenian Vases«). Semmiképpen nem indokolt azonban ott, ahol a fazekasmesterek mesterségbeli gyakorlatáról és társadalmi helyzetéről van szó. Itt csak az elérhető legteljesebb forrásanyag összegyűjtése lehet a cél és ebbe éppúgy beletartoznak az Attikán kívüli vázafestő műhelyek ábrázolásai, mint a fazekasműhely-ásatások B. könyvéből ugyancsak hiányzó eredményei (különösen feltűnő, hogy a magában Athénben feltárt fazekasműhelyekről sem esik szó, v. ö. pl. Hesperia 1937, 6. 19—21; u. o. 15, 1946, 265 s köv.), nem utolsó sorban pedig a görög kézművesek helyzetéről más mesterségekkel kapcsolatban, és a fazekasmesterek gyakorlatáról más népek részben még ma is élő szokásaiból nyerhető tanulságok.

Szilágyi János György

H. METZGER: LES REPRÉSENTATIONS DANS LA CÉRAMIQUE ATTIQUE DU IVe SIÈCLE. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 162.). Paris 1951, pp. 471+48 tábla.

Az antik vázafestészetnek az utóbbi években egyre növekvő mennyiségű irodalma túlnyomórészt műhelyek és mesterkezek elkülönítésével foglalkozott, szinte teljesen háttérbe szorítva a tematikai vizsgálatot, amelyet — elsősorban a VI—IV. századi figurális

vázafestészettel kapcsolatban — magyar részről is joggal kértek számon a klasszika-archaeológiától.[1] Vallástörténészek, elsősorban Nilsson és Deubner egy-egy darabhoz fűződő megjegyzései után most végre egy teljes korszak — a vázafestészet ikonográfiája szempontjából talán a legtöbb problémát nyújtó korszak — anyagának teljes tematikai feldolgozását és elemzését kapjuk a szerzőtől.

Bevezetőben a IV. századdal ebből a szempontból elválaszthatatlanul összefüggő 450—400 közti korszak vázafestészetének tematikai áttekintését adja (13—38), majd a munka első, terjedelmesebb részében (39—366) 9 fejezeten keresztül magát az anyagot ismerteti katalógusszerűen, s az egyes daraboknál, ill. csoportoknál mindjárt az értelmezés legfontosabb kérdéseit is felveti. A mi szempontunkból különösen fontosak a budapesti Szépművészeti Múzeumban lévő V. sz. végi oinochoéval kapcsolatos megállapításai (18—19. l.). A IV. sz. anyagát, ahogy a korábbit is, ciklusokra osztva tárgyalja. Minden ciklusból csak a legjellemzőbb darabokat véve fel a katalógusba, külön fejezet foglalkozik az Erós-, Aphrodité-, Dionysos-, Apollón-, Héraklés-»ciklussal«, az eleusisi vallásra vonatkozó ábrázolásokkal, a trójai ciklussal, a kevésbbé népszerű témákkal, végül a vallásos szertartásokra és a magánéletre vonatkozó ábrázolásokkal. Az utóbbiak ritkaságára jellemző, hogy a közel 500 darabra terjedő katalógusból csak 7 számot foglalnak le.

A könyv második része a tárgyalt anyagból levont következtetéseket foglalja össze (367—421). A IV. századi vázafestészet tematikája gyakran szorosan kapcsolódik a megelőző félszázadéhoz, de nem egyszerűen tanítványaként. A legjellemzőbb változás Erós alakjának nagy népszerűsége, önállóvá válása Aphrodité rovására. Dionysos szakálltalan ifjúvá válik, nőies alakkal, s elsősorban mint »Ariadné« szerelmese jelenik meg. A thiasosban a régebbi ábrázolásokkal szemben most izoláltan, mozdulatlan nyugalomban ábrázolják. Apollónnál a Dionysosszal való kapcsolat kerül előtérbe, Héraklésnál apotheosisa és a Hesperidáknál tett látogatása, míg küzdelmeinek ábrázolása eltűnik. Az ábrázolás körének szűkülését és az ikonográfia változását az eleusisi körnél is meg lehet figyelni: a kultuszjelenetek és a Triptolemos-jelenet eltűnik, régi és új isten-együttesek csoportábrázolása a fő téma. Népszerűekké válnak a tengeri istenek, s olyan körben is egyre gyakrabban jelennek meg, ahol azelőtt nem volt helyük. A trójai monda jelenetei közül az erótikus vonatkozásúak dominálnak, szintén megváltozott formában. A kultuszjelenetek között alig van a régebbi hagyománynak folytatása, túlnyomórészt az újonnan bevezetett, vagy feleleventett ünnepekkel kapcsolatosak (Adónia, Sabazios kultusza, Oinistéria stb.). A magánélet jelenetei közül teljesen eltűnnek az atléta- és symposion-ábrázolások.

A vázafestészet tematikai és ikonográfiai sajátságai nem elszigeteltek az egykorú görög művészetben. Inspirálójuk gyakran a nagyfestészet lehetett. Részben a közös forrással magyarázható, hogy a vázafestészet képvilágát találjuk meg a plasztikus vázákon, a fogadalmi domborműveken és a bronztükrök bekarcolt, vagy domborműves díszítésein is, az utóbbiakon rendeltetésüknek megfelelően jórészt az erótikus körre korlátozva. Ugyanígy közös forrása lehetett a művészet különböző ágainak a színház is, akár a nagyfestészet közvetítésével, akár közvetlenül. Amíg azonban régebben a szatírjáték hatása volt az uralkodó, most (a középkomédia hatásának bizonytalan nyomaitól eltekintve) a tragédiáé, elsőrorban az euripidési tragédiáé a döntő szó. A fenti tematikai változások jelentős része euripidési szellemet tükröz.

Egyes témák a különböző vázafajták rendeltetésével állhattak kapcsolatban, így a symposionokon használt edényeken a dionysosi kör ábrázolásai a leggyakoribbak. Más vázákon a vevők igénye határozta meg a témát. Ez megfigyelhető a déloroszországi szkíták részére készített vázákon, de a Szíriában és Kyrenaikában talált darabok közt is akad olyan, amelynek ábrázolása (egy kisázsiai eredetű tánc, vagy egy Észak-Afrikára lokalizálható mítosz) különösképpen igényt tarthatott a helyi vásárlók érdeklődésére. Annyival is inkább indokolt ez a feltevés, mert a leletek tanúsága szerint a IV. századi díszesebb, gondosabban festett attikai vázák mind exportra készültek.

A IV. századi vázaképek szellemének elemzésénél végül arra mutat rá a szerző, hogy a kialakuló, vagy az előző századból átvett ábrázolástípusok (üldözés, elrablás, thiasos) második, szimbolikus értelmet kapnak, amely mind a festő, mind a vásárlók számára fontosabbnak látszik a kép közvetlen, első jelentésénél. Ez a szimbolika elsősorban a boldog túlvilági élettel kapcsolatos és — hozzátehetjük — éppen ezáltal jellemző a polistársadalom válsága korának Athénjére. Ezáltal mutatja meg a művészet és a vallásos elképzelések szoros kapcsolatát annak a társadalomnak az életében, amelyben létrejöttek. Bár ilyen természetű tanulságok levonása hiányzik a könyvből és eredmé-

[1] Genthon I.; Magyar Csillag 2(1942)180.

nyeinek egy részével — legalább is csírájában — már K. Schefold munkájában[3] találkoztunk, és ha hiányolni is kell a felvetett problémák szélesebbkörű, művészet- és vallástörténeti megvilágítását, az irodalommal és filozófiával való kapcsolatok kidolgozását, — a feltárt és rendszerezett anyag bősége, a felvetett kérdések sokoldalúsága, Schefoldénál jóval kisebb számú képanyagban néhány új darab publikációja a 4. századi vallástörténet fontos forrásává avatják a munkát.

Szilágyi János György

K. SCHEFOLD: ORIENT, HELLAS UND ROM IN DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNG SEIT 1939. Bern 1949. A. Francke AG. Verlag. 248 lap + 8 tábla. 18·80 sv. fr. Wissenschaftliche Forschungsberichte. Bd. 15.

A második világháború kitörése óta valamennyi tudományterület kutatóját érzékenyen érintette, hogy a külföldi tudományos irodalomhoz nem juthatott hozzá. Különösen érvényes volt ez a klasszika-archeológia és az ókori keleti régészet területén, ahol a régészeti anyag feltárásának sajátossága és a kutatás nemzetközi jellege miatt egy ország kutatója sem dolgozhat a külföldi tudományos irodalom ismerete nélkül. A háború és a háborút követő évek nehézségei csaknem egy évtizedre lehetetlenné tették az antik világ területén folyó régészeti kutatások eredményeinek áttekintését. Ezen kíván segíteni Schefold könyve, amely összegezi az 1939—1949. közötti évtized antik régészeti kutatásainak eredményeit. Ez a munka nem bibliográfia: nem hozza a tárgyalt időszakban megjelent valamennyi könyv, tanulmány és cikk címét, hanem csak azt emeli ki, ami a kutatás haladása szempontjából lényegesnek látszott a szerző számára. Így tájékoztat a fontosabb munkák eredményeiről és kritikailag állást foglal ezekkel az eredményekkel szemben. Ezáltal összehasonlíthatatlanul többet nyújt egy egyszerű bibliográfiánál, s különösen a kutatás jelenlegi helyzetében ad nagy segítséget.

A bevezetésben Schefold az antik régészet és művészettörténet általános kérdéseire vonatkozó kutatásokat ismerteti. Rendkívül érdekes ezen a téren a klasszika és a görög művészet történeti helyzete problémájának előtérbe kerülése. Az első fejezet a görög művészet kialakulásának alapjait: az ókori keletre vonatkozó idevágó régészeti kutatásokat, a görögök bevándorlásának, a mediterrán kultúrának, Krétának és Mykénainak a kérdését tárgyalja. Az ókori keleti régészetben egyre világosabban bontakozik ki az új mezopotámiai kronológia jelentősége. Igen figyelemreméltóak azok a megfigyelések, amelyek a korai festettkerámikás kultúrák Krétától Indiáig érő összefüggéséről tanúskodnak.

A további fejezetekben Schefold részletesen beszámol a Görögországban, Kis-Ázsiában, Syriában, Egyiptomban, Észak-Görögországban, Thrákiában és Magna Graeciában végzett nagyobb és kisebb ásatásokról. Ezután a görög művészettörténet egyes területein, és pedig az építészet, az ékszeripar, a szobrászat és a festészet terén elért kutatási eredményeket ismerteti. Az újonnan feltárt forrásanyag gazdagsága, a kutatási eredmények és megfigyelések bősége lehetetlenné teszi, hogy akár csak a legfontosabbakat is külön kiemeljük. A görög részt a portréművészetre és a mitológiai ábrázolásokra vonatkozó kutatások áttekintése zárja le.

Hasonlóan tagolódik Schefoldnak a római régészeti kutatások eredményeiről adott áttekintése is. Itt azonban a római művészet alapjairól, az ásatásokról, az építészetről, festészetről, szobrászatról, portréművészetről és mitológiai ábrázolásokról adott beszámolókat még egy külön fejezet követi, amely a késői antik művészetre vonatkozó kutatásokat foglalja össze. Mintegy függelékképpen csatlakozik a könyv végén mindehhez négy fejezet az antik régészettel szorosan összefüggő határterületekről: a perzsa és szkíta, az etruszk, a kelta régészetről, végül pedig Hispaniáról és Karthagóról. A kötetet 32 jól összeválogatott kép teszi még használhatóbbá.

Schefold könyvének természetéből adódik, hogy benne nem találhatunk meg mindent. Az áttekintés érdekében egyes részleteket ki kellett emelni, egyes munkákat részletesebben kellett ismertetni, míg ugyanakkor mások említés nélkül maradtak. Mégis azt mondhatjuk, hogy e munkában Schefoldnak igen jó áttekintést sikerült adni, s ezáltal nagy szolgálatot tett a szakterület kutatóinak. Két területen látunk csupán a könyv egészének átlagához viszonyítva hiányosságot. Ez a perzsa és a hellénisztikus kelet régészete és a szkítákra vonatkozó kutatások. Az előbbinél feltűnő, hogy Schefold figyelmen kívül hagyta a franciák nagyszabású begrami ásatásait, amelyek pedig kiemelkedő

[2] Untersuchungen zu den Kertscher Vasen. Berlin—Leipzig 1934 (Archäologische Mitteilungen aus russischen Sammlungen 4.)

jelentőségűek a hellénisztikus kelet szempontjából. Egészen hiányos maradt Schefold munkájában a szkíta régészet és a Fekete-tenger vidéki antik régészeti kutatások eredményeinek ismertetése. Ez annál is sajnálatosabb, mert ezek az eredmények számos vonatkozásban fontosak a görög történet tanulmányozása szempontjából is. Itt is mielőbb szükség volna a kutatások összefoglaló áttekintésére. Mindez természetesen nem érinti Schefold munkájának értékét és használhatóságát a szorosabb értelemben vett antik régészet területére vonatkozólag.

HARMATTA JÁNOS

J. B. HOFFMANN: ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH DES GRIECHISCHEN München 1950. VIII + 433 l.

A latin-görög nyelvészet indoeurópai vonatkozásainak kutatásában már régebben kiváló érdemeket szerzett J. B. Hoffmann kisterjedelmű, de a maga rövidségében is a leglényegesebbet tömören tartalmazó görög etimológiai szótárral ajándékozta meg a a nyelvészet iránt érdeklődő klasszikus-filológusokat és a görög nyelvtörténettel foglalkozni kívánó nyelvészközönséget. Használható görög etimológiai szótárral eddig csak francia nyelven rendelkeztünk. (É. Boisacq : Dict. étym. de la langue grecque), 3e éd. 1938). Prellwitz szótára (1. Aufl. 1892, 2. Aufl. 1905) egyik kiadásában sem elégítette ki az igényeket. Boisacq művéhez képest Hofmann szótára csak részletkérdésekben — bár számos részletkérdésben — jelent haladást. Nagy előnye mindenesetre az előbbivel szemben áttekinthetősége. Ezt egyrészt azzal éri el, hogy az etymonok közül lehetőség szerint csak a bizonyosnak tekinthetőket adja, de itt is igyekszik egy-egy rokonnyelvi szócsaládból fölöslegesen sok összetartozó szó felhozását kerülni, másrészt azzal, hogy teljes mértékben mellőzi a szakirodalomra való hivatkozást. Bár az elmélyedő tudományos kutatásnál kétségkívül hiányosságot jelent, mégis ezért a hiányért bőven kárpótol az, hogy ilyen módon gyorsan és könnyen kezelhető kézikönyvvé teszi művét.

A szótár — mint a néhány mondatra szabott rövid előszóban a szerző maga is bejelenti — felöleli a szövegben hagyományozott teljes szókincset. Grammatikusoknál stb. előforduló adatokat azonban többnyire nem vesz fel címszóként — véleményünk szerint helyesen egy ilyen kis terjedelmű szótárnál. Ismeretlen etimológiájú hapax legomenonokat az auktorok szókincséből is mellőz. Így pl. rögtön az *α* legelején a következő szavakat nem veszi fel: *ἀάνθα, (ἀβακέω), ἀβλοπές, ἀβρυτάκη, ἀγρεΐφνα, ἄδρυα, ἀθέλγω* stb., amelyekre valóban nincs is nagy szükség.

Úgylátszik, hellyel való takarékoskodás szempontjából tartózkodik attól, hogy a rokonnyelvi megfelelő szavakra vagy a görögön belüli alapszóra való puszta utaláson túlmenőleg a szó alakjára, létrejöttére vonatkozó tárgyi magyarázatokba bocsátkozzék. Pl. megemlíthetné az 5-ös számnévnél az általánosan valószínűnek elfogadott ószl. *pęstь* ‚ököl' szóval való kapcsolatot. Ennél lényegesebb az, hogy időnkint a rokonnyelvi szavakkal is szűkmarkúan bánik. Pl. az *ἄγχι, ἄγχω* csoportnál legalább is a germ. és ind megfelelőket (g. *aggwus*, sz. *aṁhus*) említhetné. Ugyanitt feltűnő, hogy az ószl.-ból nem az *azъkъ* alakra hivatkozik, hanem a már szláv palatalizáción átment *ązîti* igére. Kérdéses, jogosult-e az *ἀδμολίη* szónak *ἄδην*-hez kapcsolása, a *Fiδ*-tő lehetőségének említés nélkül hagyásával. Ugyanígy még mindig nincs megcáfolva az *ἆθλον* rokonsága az ófn. *wetti* csoportjával. Néhány istennév mellőzését sem értjük. Elsősorban a világos etimológiájú *Δημήτηρ*-re gondolunk, amelyet Boisacq sem vesz fel. Indokolhatóbb Hephaistos és Héra nevének mellőzése. — Mint a legtöbb hasonló tárgyú munkában, Hofmannnál is megesik, hogy összetartozó szavak rokonnyelvi megfeleléseit rendszertelenül hozza fel hol az egyik, hol a másik szónál, pl. a *κόπτω* és *σκάπτω* közül az utóbbinál említi a litv. *kapóti*, ószl. *kopati* alakokat, pedig mindkettő az azonosnak feltételezett *qēp/sqēp* (*qāp/sqāp*) tő *s* nélküli alakját mutatja, míg a litv. *skopti* ószl. *skopiti* szavakat a *κόπτω*-nál említi.

Hofmann szótára felhasználja a legújabb tochár és hetita kutatások eredményeit is, pl. az *αἶσα* toch. *ai-*, geben', *ὄρνις* het. *haraš haranaš* ‚Adler' stb. szavaknál. — A *χόνδρος* magyarázatnál részemről megkisérelném a szót a sz. *khaṇḍa* ‚darab, töredék' szóval hozni kapcsolatba, mindenesetre inkább, mint a lat. *frendo*-val ; kérdés, hogy ez esetben nem a ritka tenuis aspiratával van-e dolgunk.

Egy-két jelentéktelenebb sajtóhiba akad a szótárban, pl. 3. l. *grъstь* h. *gръstь*; *ἄναξ* címszó az *ἀναλίσκω* szó elé került.

Hofmann műve sok figyelemreméltó bővítést és javítást tartalmaz Boisacq szótárához képest egy-egy szó etimológiája terén. Egészében véve, módszerét, szempontjait tekintve azonban egyetlen lépéssel sem haladt túl Boisacqon. Ő is ugyanazt az irányt

követi, amelyet elődje : a múlt század végi újgrammatikus iskola irányzatát, amelynek manifesztuma Brugmann hatalmas Grundriss-e. Rekonstruált, csillagos ős-indoeur. szóalakjai úgyszólván csak a šva-hangok alkalmazásával térnek el a Grundriss-ben és egyéb korabeli művekben található alakoktól. Teljesen bizonyosnak vehető és lényegbevágó új szófejtéseket nem ad. E jelenség nem véletlen és nem is korlátozódik pusztán az etimológia területére. Osthoff és Bruggman kora óta, azaz jó 60 éve, úgyszólván semmit sem fejlődött az indoeurópai nyelvtudomány. Az indoeur. nyelvészet által eddig felvetett legfontosabb problémákat jelentős részben már a múlt század utolsó negyedében megoldották. Ami azóta történt, az vagy apró részletkutatás, vagy olyan koncepció, amely a polgári tudomány fénykorához viszonyítva határozottan hanyatló jellegű. Az indoeurópai nyelvtudomány továbbfejlesztésének egyetlen lehetséges módja a marxista-leninista tudományos módszer alkalmazása a nyelvészet kérdéseiben. A példát erre maga Sztálin elvtárs adta meg «Marxizmus és nyelvtudomány» c. korszakalkotó tanulmányában. Ez a tanulmány volt az, amely a kutatás figyelmét ismét az összehasonlító és történeti nyelvtudományra irányította. Sztálin elvtárs szavai szerint «... az összehasonlító történelmi módszer, komoly hiányai ellenére, még mindig jobb, mint N. J. Marr valóban idealista négyelemes analízise, mert az előbbi munkára, a nyelvek tanulmányozására ösztönöz...»[1]

Sztálin elvtárs iránymutató szavai világosan megjelölik azt az utat, amelyen a nyelvtudománynak haladnia kell : az összehasonlító történeti módszer eddigi eredményeinek felhasználásával és alkotó továbbfejlesztésével előre a marxista-leninista nyelvtudomány megteremtéséért.

VEKERDY JÓZSEF

С. Л. УТЧЕНКО: ИДЕЙНО—ПОЛИТИЧЕСКАЯ БОРЬБА В РИМЕ НАКАНУНЕ ПАДЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ. ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИДЕЙ I. В. ДО Н. Э. (AZ ESZMEI-POLITIKAI HARC RÓMÁBAN, A KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA ELŐTT. AZ I. E. I. SZÁZAD POLITIKAI ESZMÉINEK TÖRTÉNETÉBŐL.) A Szovj. Tud. Akadémia kiadása, M. 1952, 300 lap. Ára 13,45 rubel, Magyarországon 24 Ft.

Utcsenkót eddig is előnyösen ismertük a VDI-ben megjelent tanulmányaiból, melyek közül a »Sallustius politikai nézeteinek fejlődése« című már magyarul is megjelent a «Szovjet ókori történet» I. füzetében (1952, 95—131. lap). Mostani kötetében ezeket a tanulmányokat is felhasználta, ill. kibővítette. Az egész könyv három részből (ezen belül három-három fejezetből) és egy «függelék»-ből áll, amelyben U. a tárgyalt kor legérdekesebbnek ítélt dokumentumait : Sallustiusnak «az idős Caesarhoz az államügyekről írott leveleit» és Cicerónak Matiusszal folytatott levélváltását (Ad fam. XI 27—28) közli fordításban és magyarázó jegyzetekkel.

A «Polis és civitas» c. fejezetben U. — kiindulásként — a görögség és rómaiság «vérrokonságon» vagy «lelki rokonságon» nyugvó azonosítását elutasítva a két társadalom (pontosabban az athéni polis és a római közösség) fejlődésének sajátosságait veszi szemügyre. Az összehasonlításból élesen kitűnnek a római társadalom jellemző vonásai. A legvitatottabb kérdések (patriciusok és cliensek ; patriciusok és plebeiusok, stb.) persze itt is inkább csak felvetődnek, semmint megoldódnak ; az «alapvető» és «nem alapvető (átmeneti)» osztályok fogalmának bevezetése mindenesetre érdekes. (13. l.) Biztos, hogy Rómában hiába keresünk olyan «démos»-t, mint Athénben ; a görög polis uralkodó osztályának ideológiája sem azonosítható a rómaiéval ; a «pártok» lényege és küzdelme is egészen másképen alakul Görögországban és Rómában. «Polis» és «civitas» között tehát lényegbevágó különbségek állottak fent.

A szerző ezen az alapon kísérli meg jellemezni «a II—I. században folyó társdadalmi és politikai harc főirányzatait.» Az egyiket demokratikusnak minősíti és konkrét ismertetőjeleit (pl. hellénisztikus színezetét) a Gracchusok mozgalmának értékelésével kapcsolatban próbálja felfedni. Ezt a vonalat Apuleius Saturninuson és M. Livius Drususon keresztül egészen a «pártvezér» Caesar működéséig nyomon lehet követni. A másik (antidemokratikus) irányzat a római társadalom kiváltságos rétegeinek osztályérdekeit tükrözi és végül is Augustus ténykedésébe torkollik. Közben a «pártérdekekért» folytatott harc is látszólag «pártok felett álló», «az egész államot érintő» érdekek szolgálatává magasztosul. A történeti helyzet alakulásának sajátosságaira való tekintettel U. az előbbi irányzatot mintegy forrásánál (Gracchusok), a másikat kiteljesedésekor : Augus-

[1] *Sztálin ;* Marxizmus és nyelvtudomány. — A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra 1950. 31. o.

tus principatusával kapcsolatban tárgyalja. A «demokratikus» irányzat legjellegzetesebb szószólójaként Sallustiust mutatja be, míg Ciceróban az új politikai rezsim önkénytelen ideológiai előfutárát látja.

Mielőtt azonban az eddig inkább elméletileg vizsgált két irányzat konkrét megjelenési formáit Sallustius, ill. Cicero írásainak interpretálása révén bemutatná, külön fejezetben foglalkozik a II—I. századi római társadalom ideológiai életével. Ebben a részben tűnik ki talán legszembeötlőbben a korszerű tudomány fegyvereivel felvértezett U. fölénye pl. Kroll fölött, akinek cédulahalmazát (Die Kultur der ciceronischen Zeit, 1933) élő tartalommal tudja megtölteni. A római irodalomtörténet kutatóinak a figyelmét külön felhívjuk erre a tanulságos és színes fejezetre : a görögség és rómaiság «viszonyának», a «sajátosan római» vonásoknak, a római irodalom — főleg a történetírás — kezdeteinek a megvilágítására.

Ezek után Sallustius ideológiai és politikai fejlődését U. három fejezetben tárgyalja : «Társadalmi-politikai utópia az i. e. I. században», «Az erkölcsi hanyatlás elmélete és politikai jelentősége» és «Sallustius politikai nézeteinek fejlődése.» A sokszor látszólag ellentmondó adatokból egységes kép kerekedik : Sallustiusban U. a klasszikus «demokratikus irányzat» megnyilvánulásait mutatja be. Ennek jellemző sajátossága pl. türelmetlensége a másik párttal szemben, az erkölcsi hanyatlással kapcsolatban konstruált elmélet hellénisztikus színezete stb. Érdekes az is, hogy Sallustius — U. szerint — pályája végén közelebb állott a római demokrácia jelszavaihoz, mint közéleti és történetírói működésének elején. Lehetséges, hogy a római társadalom bizonyos körei a demokratikus szabadságjogok veszélyeztetésének, majd lábbaltiprásának időszakában (Caesar egyeduralma alatt, majd a triumvirek «alkotmányrendezése» során) határozottan «balra tolódtak», és Sallustius politikai nézeteinek fejlődésében is ez csapódott le. Az adott helyzetben azonban ezeknek az eszméknek a megvalósításáról már szó sem lehetett.

A III. részt Cicero-interpretációk teszik ki. (A kevert államberendezésről szóló tanítás és osztálylényege ; A «eszményi polgár» és «officia amicitiae» ; Cicero és a principatus ideológiai előkészítése.) Cicero, mint a «pártok fölött álló» frazeológia legfőbb képviselője, a «concordia ordinum» és a «consensus bonorum omnium» hatásos jelszavainak hangoztatásával és elméleti kidolgozásával, a régi római hagyományok (mores maiorum) magasztalásával sokban az új rezsim ideológiáját készítette elő. Ezzel kapcsolatban természetesen szóba kerül a principatus társadalmi lényegének és közjogi helyzetének kérdése is. Maskin «auctoritas»-elméletével szemben U. inkább a régi római magistratusok «imperium»-ának alapvető fontosságát hangsúlyozza (mindenesetre Mommsen, «imperium proconsulare»-elméletétől eltérőleg). «A hadseregre támaszkodó katonai diktatúra uralmának reális tartalmát a közjogi eszmék szférájában csak ez a végső elemzésben a köztársaság első századaiba visszanyúló imperium tükrözhette adekvát formában.» (235. l.) A principatus egész problematikáját azonban U. nem is szándékozott kimeríteni, éppen csak érintette, amennyiben könyvének oekonomiája megkövetelte, hiszen feladata is csak az volt, hogy az ideológiai jelenségek elemzése alapján meghatározza, miféle politikai eszmék és jelszavak tisztogatták az utat az új formájú politikai hatalom előtt, ill. tették elfogadhatóvá a római rabszolgatartó társadalom uralkodó rétegeinek osztálytudata számára.

BORZSÁK ISTVÁN

Н. А. МАШКИН: ПРИНЦИПАТ АВГУСТА. Moszkva—Leningrád, 1949, a Szovjet Tud. Akadémia kiadása. 686 lap.

«Örök témát» dolgozott fel M. legújabb, nagyszabású művében : Augustus. principatusának keletkezésére és társadalmi lényegére derített fényt a tőle megszokott éleslátással és felkészültséggel. Vajjon aktuális-e ez a kérdés ma? Amikor Európa több országában a feudális monarchia átengedte helyét a polgári köztársaságnak, aktuálisnak érezték és rengeteget írtak róla. Az ellenkezőnek vélt változások okait lélektani motívumokban és nagy egyéniségek cselekedeteiben keresték. A monarchikus beállítottságú írók a princeps-et dicsőítették, míg a haladó tábor hívei Brutusban és Cassiusban látták a szabadság hőseit. A múlt század történészeit és jogászait a principatus közjogi vonatkozásai érdekelték. A kutatók az «analógiák» bűvöletében egyre csak «ekvivalens» újkori jelenségeket és antik «precedenseket» fedeztek fel, de nem keresték a köztársaság bukásának és a principatus felemelkedésének társadalmi okait, a «párhuzamok» kiélezése közben pedig megfeledkeztek a rabszolgatársadalom és a tőkés társadalom fejlődési sajátosságairól. Aktuálisnak tekintette a kérdést a fasiszta «impe

rium» is, hogy hatalmi törekvéseit legalizálni próbálja ; ismerjük a német fasizmusnak a római történelem örvén elkövetett hamisításait ; és napjainkban is akadnak, akik a fasiszta kutatóktól átvett elgondolások segítségével szeretnék igazolni az imperializmust. Mindezekkel szemben M., mint marxista történetkutató, azokat a sajátos történeti viszonylatokat tisztázza, amelyek Rómában a köztársaság végén és a császárkor elején fennállottak.

A principatus eredetét csak akkor érthetjük meg, ha az I. század közepén kirobbant válságot tanulmányozzuk. Ezt a válságot hódítások előzték meg, Róma világhatalommá válik, hihetetlen méreteket ölt a rabszolgatartás, kialakulnak a nagybirtokok, a tönkrement kisbirtokosokból városi proletárok lesznek. Ez a válság jutott kifejezésre a forradalmi rabszolgamozgalmakban, a városi és falusi szegény szabadok felkeléseiben, a provinciák ellenállásában és a római rabszolgatartó társadalom egyes csoportjai közt duló harcokban.

M. könyve három főrészre oszlik : a bevezetésben a római caesarizmus kialakulását tárgyalja, az I. részben a Caesar halála utáni polgárháborúk történetét vázolja, majd a II. részben problémacsoportok szerint mutatja be az augustusi principatus társadalmi és politikai életének legfontosabb jelenségeit. A kérdés messzeágazó irodalmát jól ismeri, fel is használja, könyve mégis eredeti, sőt úttörő : a principatust külön és behatóan eddig még egy marxista történész sem vizsgálta. Olvasóit nemcsak bevezeti a principatusszal kapcsolatos kérdések körébe, hanem a felmerülő problémák marxista megoldásának útját is megmutatja.

A köztársasági Róma válságának tüneteit a Mommsen nyomában járó kutatók modernizáló, formalista kísérletei inkább csak összekuszálták. Még a legszolídabb prosopographiai tanulmányok (Münzer, Gelzer) is figyelmen kívül hagyták a római társadalom rabszolgatartó jellegét. Az optimaták és az újkori arisztokrata pártok, illetőleg a populares és a modern radikálisok, vagy akár szocialisták szembeállítása is csak Gelzer és Syme ellenkezését váltotta ki. Akik a római populares-t szervezett »pártnak« gondolják, aligha fogják megérteni, hogy vezetőik legtöbbnyire a senatusi nemességből kerültek ki. A patronatus, clientela, pietas, fides, amicitia stb. csupa olyan intézmény, ill. fogalom, amelyet csak a római társadalom sajátos viszonyaiból magyarázhatunk. Amikor a Gracchusok demokratikus küzdelmeinek «klasszikus» kora után politikai gyilkosságok, vesztegetések, fegyveres testületek bukkannak fel, erkölcsi süllyedésről beszélnek, a helyett, hogy rámutatnának az osztályharc kiéleződésére. A senatus rendkívüli hatáskörrel ruházza fel védelmezőit a demokrácia elleni harcában, míg a népgyűlés azok kezébe adja a rendkívüli hatalmat, akiket alkalmasnak tart az égető feladatok megoldására. Az oligarchia maradt uralmon, és Spartacus felkelése egységbe kovácsolta a rabszolgatartó csoportokat. De tehetetlenségük miatt megint maguk fölé emelték Pompeiust, aki később Caesarral egyetértésben szállt szembe az optimaták osztályérdekeivel. A triumvirek megegyezése a senatus urai ellen irányult, de — a Gracchusokkal ellentétben — korántsem demokratikus célok szolgálatában. Rendkívül tanulságos Clodius alakja. M. ábrázolásában Clodius nem anarchista, nem Caesar agent-provocateur-je, hanem az I. század demokratikus mozgalmának egyik ingatag, sőt elvtelen szereplője, aki Cicero szerint a «söpredéket» (faex) urai ellen izgatta és C. Gracchus, Marius és Sulla példáját követve szabadságot ígért neki. Clodius agitációja kedvező talajra talált, pedig a rabszolgák ebből a küzdelemből semmit sem nyerhettek, hiszen csak «gyalogosparasztok voltak az uralkodóosztályok kezében». (Lenin, Ö. M. 24, 375.) A rabszolgák részvétele a szabadok mozgalmában csak kiélezte a küzdő rabszolgatartó csoportok közti viszonyt.

Pompeius «principatus»-ának Ed. Meyer-féle feltételezését és a cicerói «De re publica» pompeiusi tendenciáját M. kereken tagadja, mivel antik adatunk sincs rá, és maga Pompeius sem tekintette helyzetét állandónak. A sok hatáskör egyesítése csupán egy láncszem volt a rendkívüli magistratusoknak abban a sorozatában, amely a köztársasági rendszer válságát mutatta és végül is a monarchiára vezetett.

Amikor Pompeius és Caesar között szakításra került sor, a katonai diktatúra kérdése még élesebb formában szegeződött az uralkodóosztályok elé. 49-ben nem a köztársaság és a monarchia, hanem Caesar és Pompeius diktatúrája között lehetett választani... Caesar értékelésében mindig tág terük nyílt a felelőtlen konstrukcióknak az árja felszabadító-herostól az «il grande italiano»-ig, — csak politikájának szociális lényege maradt tisztázatlan. Caesar monarchikus elgondolásai a társadalmi viszonyok függvényei, nem pedig holmi becsvágyó törekvések tükröződései voltak. Nem azért tört a hatalomra, mivel «a monarchiát, mint olyant szerette» (Carcopino), hanem mivel így értelmezte azoknak a rabszolgatartó csoportoknak az érdekeit, amelyekre támaszkodott.

A bonapartizmussal kapcsolatban múltszázadi kutatók gyakran emlegették a «caesarizmust», mint külön történeti kategóriát, de konkrét sajátosságainak tisztázása nélkül. Marx szerint »megfeledkeztek a lényegről : hogy az ókori Rómában az osztályharc csak a kiváltságos kisebbségen belül, a szabad gazdagok és a szabad szegények közt ment végbe«. (L. Bonaparte Brum. 18.-ja.) Caesar továbbra is féken akarta tartani a kizsákmányolt többséget a kizsákmányoló kisebbség érdekeinek megfelelően. Ugyanakkor nem tudjuk valamennyi intézkedését egy bizonyos csoport érdekeiből levezetni. Mindenesetre a tömegek a demokrata frazeológia hatása alatt abban az illúzióban éltek, hogy Caesar a szegények védelmezője. Voltak hívei az itáliai municipiumokban és a provinciák lakosságának bizonyos köreiben is, — ő tette az első lépéseket avégből, hogy Róma, a városállam, egységes állammá alakuljon át. Caesar körül azok a lovagi, gazdag itáliai és provinciális körök csoportosultak, amelyeknek leginkább fűződött érdekük a későköztársasági Rómára jellemző szétdaraboltság leküzdéséhez. A politikailag nem egységes arisztokrata családok Caesarban a hagyományok megsértőjét látták, aki vészes fordulatot készít elő. De a városállamnak át kellett alakulnia monarchiává. A katonai diktatúra volt hivatva arra, hogy az államot megvédje a rabszolgák és a szegény szabadok tömeges felkeléseitől. Erre pedig csak a császárság volt képes, amely a régi demokrata jelszavakkal valósította meg a »concordia ordinum«-ot. De Caesar társadalmi alapja nem volt homogén, túlbecsülte hatalmát és lehetőségeit.

M. a Caesar halála utáni események rajzában is értékesíti ugyan a modern irodalom eredményeit, de elsősorban az antik forrásokat szólaltatja meg. Ez mindig biztos út : Marx is megjegyezte Appianosról (Engelshez 1861. febr. 27-én írott levelében), hogy «iparkodik leásni a római polgárháborúk anyagi alapjaiig». A források közvetlen tanulmányozása lehetővé teszi számára, hogy eddig figyelemre sem méltatott részletek alapján lényeges mozzanatokra mutasson rá. (Pl. a damaskosi Nikolaos megjegyzése a Caesar-ellenes összeesküvés résztvevőinek a gladiatorokkal és a rabszolgák nagy tömegével fennálló kapcsolatairól stb.)

Antonius és társai, akik a római tömegben a senatus-ellenes hangulatot szították, nem láthatták előre, hogy Caesar temetése tömegmozgalommá nő ki, amely nemcsak a senatusra, hanem általában a rabszolgatartókra is veszélyes lehet. A mozgalom résztvevői között Cicero «koldusokat és rabszolgákat» emleget, az mégis csak látszólag volt demokratikus jellegű. A városi proletariátus a rabszolgákkal és a szabadonbocsátottakkal együtt lépett fel, de határozatlanul, szervezetlenül, «gyalogosparaszt volt az uralkodóosztályok kezében». Antonius — Cicero nagy megkönnyebbülésére és örömére — leszámolt velük, Octavianus pedig a Caesar örökségéből jutó 300—300 sestertiusszal sok embert a maga oldalára állított. A kielégített katonák közül sokan elkótyavetyélték földjeiket, de nagyrészük nem érezhette magát biztonságban mindaddig, amíg a senatuspárt képviselői a helyükön voltak. Legtöbben igenis szilárd talajt akartak érezni a lábuk alatt és a Caesar-párti csapatok sorai közt elsősorban földjeik megtartásáért harcoltak ! Politikai jogaik kiterjesztése mellett fő követelésük mindig is a földosztás volt. Tulajdonképpen a nagy- és a kisbirtok harcolt itt egymással. A katonák Caesarnak, ill. örökösének köszönhették földjeiket : ez a Caesar-kultusz reális alapja. Ugyanakkor a szabad itáliai rétegekből kikerülő katonák követelései határozott arisztokrata- és plutokrata-ellenes jelleget mutatnak.

A 44—43-as események rajzában még Ferrero sem értette meg a történelmi folyamat törvényszerűségeit : a társadalmi megrázkódtatások okait véletlen eseményekben kereste. Több eredménnyel vizsgálta Syme az egyes pártok szociális összetételét, de félreértette a forradalom lényegét, amikor Octavianus működését forradalminak mondja. Szerinte a történelem különféle politikai koalíciók függvénye.

Antonius ingadozása és kudarcai, valamint Octavianus felemelkedése : a római caesarizmus válságának tükröződése. A római plebs, a municipiumok és bizonyos senatusi körök támogatása révén nagyobb erő csoportosult Octavianus oldalára. A senatuspárt szabadságjelszava a társadalmi statusquo-t, vagyis a demokratikus hagyományokról való lemondást jelentette. A lovagrend magatartására legjellemzőbb Atticus kijelentése (Cic. ad Att. 16, 3, 1) : deseremur potius a re publica, quam a re familiari. Rokonszenve és pénze az optimatáké, de ugyanakkor politikai viszontbiztosításból ellenfeleiket is tömi.

A triumvirek megint a rabszolgákhoz folyamodtak gazdáik ellen : amiért azelőtt kínhalál járt, most gazdagon megjutalmazták. A proskripciók tanulmányozása nagyon érdekes a rabszolgatársadalom válsága szempontjából. A sok anekdota elsősorban a »hű« szolgákról szól, tehát azt a hagyományt tükrözi, amely akkoriban alakult ki, amikor a 43-as események visszahatásaképpen a fidesben látták a társadalom alapját. A második triumvirátus egész ténykedésével a rabszolgatartó társadalom alapjait ásta alá. Ez azonban nem a kizsákmányoltak felszabadítása kedvéért, nem is terheik

enyhítése végett, hanem azért történt, hogy megküzdjenek politikai ellenfeleikkel, akik ugyanahhoz az osztályhoz tartoztak, hasonló eszközökkel harcoltak, éppen csak más politikai célok érdekében.

A caesarizmus történetének újabb szakaszában a vezetők a lavirozás politikája helyett kizárólag a hadseregre támaszkodtak. A proskribáltak üldözése megfelelt a katonaság arisztokrata- és plutokrataellenes tendenciáinak. Nemcsak Caesar gyilkosait üldözték, hanem azt az egész társadalmi réteget is, amelyhez a gyilkosok tartoztak.

A szoldateszka erőszakoskodásaira felhördülő lakosság vágyainak és reménykedéseinek semmi sem felelhetett meg inkább, mint Lucius Antonius «pietas»-a. Ezeket a vágyakat és reménykedéseket tükrözik a perusiai háború és a brundisiumi béke idejéből való társadalmi utópiák is. Az általános bizonytalanság és kétségbeesés közepette misztikus tanítások kapnak lábra. Mindezek vizsgálata során az eszmék történetét nem szabad elszakítani a társadalmi viszonyok történetétől, — mint még Norden is teszi. A IV. ekloga egyrészt a triumvirekhez közelálló személyek szűk körének volt címezve, másrészt az eschatológiai irodalomból vett szimbólumaival azoknak az itáliai lakosoknak — Vergilius földijeinek — a hangulatát és vágyakozásait tükrözte, akik ebben az időben a világ csodás újjászületésében reménykedtek.

A Caesar-párti vezérek a nyers katonai erőre támaszkodva nem tudták volna megtartani a hatalmat. Támaszt kerestek a polgári lakosság köreiben is. A caesarizmus ebben a fázisban a haderő jelentőségének csökkentése nélkül olyan elemeket szemelt ki a rabszolgatartók között, amelyekre bel- és külpolitikai tekintetben számíthatott. Amikor Octavianus végzett a Sex. Pompeius táborába szökött rabszolgákkal, kiérdemelte Itália rabszolgatartóinak rokonszenvét. Önálló politikát tulajdonképpen csak ettől (36-tól) kezdve folytatott. Sor kerül az ellenzéki mozgalmak leszerelésére: az ellenzéki irodalommal stb. szembeszegezik a Caesar-kultuszt és Róma régi isteneinek a tiszteletét. Agrippa kedvezéseivel megnyeri a fővárosi plebset, a mágusok és asztrológusok személyében pedig a nyughatatlan és gyanús elemektől tisztogatja meg a várost. Octavianus egyre közelebb jut a senatushoz, — kialakul a principatus politikája.

Syme és a többi modern kutató határozatlan és következetlen felfogásával ellentétben a szovjet kutatás tényként szegezi le, hogy a monarchiára való áttérést nem minősíthetjük forradalomnak. Sztálin szerint forradalmi az a mozgalom, amelynek célja »gyökerestől megsemmisíteni a régi rendet és minőségi változásokat életbeléptetni, új rendet létesíteni«. (Ö. M. 1, 301.) Ezt pedig sem Octavianus, sem más nem tűzte ki céljául. Ugyanakkor Syme és társai figyelmen kívül hagyják a valóban forradalmi megmozdulásokat, amelyek csakugyan gyökeres változásokra törtek. Ezek a mozgalmak a rabszolgatartók ellenállását váltották ki: uralmuk biztosítása végett a katonai diktatúrához folyamodtak. Ugyanakkor azonban a katonai diktatúrára várt az a feladat is, amelyet a köztársaság nem tudott megoldani: konszolidálta, egységes rabszolgatartó állammá formálta a római birodalmat. De ahhoz, hogy a politikai átalakulás «elkerülhetetlen szükségszerűséggé» váljék (Engels), a 14 éves polgárháborúk korszaka kellett. Az általános békevágy, a pietas és fides visszaállítására irányuló törekvés az itáliai társadalom széles köreit megbékéltette Octavianusszal és elősegítette a »principatus« megszületését.

A principatus politikai formájának és szociális lényegének meghatározásában M. megint csak elsősorban az antik anyagból indul ki. Jelentőségének megfelelő helyet juttat a «Res gestae divi Augusti»-nak és következetesen kihámozza politikai irányzatosságát. Az újabban előkerült feliratos emlékek új fényben mutatják Augustus hatalmának jogi alapjait. De a kutatók eddig csak egyes tényeket magyaráztak, a principatus problémája egészében megoldatlan maradt, éppen a kutatást gátló formalizmus és modernizáló törekvések miatt. A szovjet kutatók példája mutatja, hogy az alkotmánytörténet kérdéseit is csak a társadalmi viszonyokkal való összefüggésükben szabad vizsgálni. Itt van pl. az »auctoritas« kérdése. Ez jelentős tényező volt már a régi római társadalom köz- és magánéletében is. A köztársaságban bizonyos politikai aktusok jogi megalapozásául szolgálhatott. Augustus korában ez a jogi megalapozás szinte hipertrofiás formát mutat: a monarchikus hatalom is az auctoritasból nőtt ki. Azonban Augustus auctoritasa politikai uzurpáció eredménye. Augustus legalizálta helyzetét, megbízatásai formailag törvényesek voltak, de nem szabad akarat-megnyilvánítás alapján, hanem annak eredményeképpen, hogy Augustus a hadseregre támaszkodva diktálta a hatalmat. Ez az, amit a modern jogtörténészek oly gyakran félreismernek.

A Pax Augusta nemcsak a polgárháborúk végét jelentette, hanem a rabszolgatartó társadalom alapjainak megszilárdulását is. A katonai diktatúra Rómában a polgárháborúk eredménye, egyszersmind pedig reakció a rabszolgamozgalmak és a szabad

szegények felkelései ellen. Augustus államának egyik fő feladata a rabszolgatartás megszilárdítása és a felkelések erőszakos elfojtása. De a történelmi fejlődés folyamatát törvényekkel nem lehet megváltoztatni. A rabszolgák a nyílt felkelések helyett más eszközökkel harcoltak uraik ellen : egyre veszélyesebb lett a rabszolgatartás, egyre kevésbbé fizetődött ki a termelés.

A monarchiára való áttérés nem volt forradalom, mivel a régi társadalmi rend megmaradt. Megmaradt a senatori nagybirtok is, a proskripciók és földosztások csak megingatták. Ez volt a római arisztokrácia támasza, erejének, függetlenségének biztosítéka. A senatusi rend csüngött ugyan a letűnt szabadságon, de a pietas és fides új érvénye megbékéltette a katonai diktatúrával, mint elkerülhetetlen szükségszerűséggel. A plebs fokozatosan háttérbeszorul ; Augustus a panem et circenses elvén teljesen kiszorítja a politikából. Mint divi Iulii filius, személyes kapcsolatban volt a plebsszel, de ugyanakkor mindent megtett, hogy bármiféle megmozdulásának elébevágjon.

Augustus külpolitikájának részletes taglalása helyett M. csak általános irányvonalait vizsgálja. Itt is ellentétes tendenciákat fedez fel. A béke hirdetése korántsem egyértelmű a békés külpolitikával és más népek szuverénitásának tiszteletbentartásával. Programmja is szerényebb volt, semmint Horatiusból hihetnők. A birodalom belső helyzete és a külső körülmények nem kedveztek expanzív külpolitikának, mégis sikerült kiterjeszkedni Nyugaton a természetes határokig. Keleten viszont már eleve határozottan elvetette a parthus-hadjárat tervét. A közvetlen aggressziót a diplomácia pótolta.

A dinasztikus politika után sor kerül Augustus jellemzésére, majd az Augustus-kori vallás, irodalom, jogtudomány, képzőművészet és építészet ismertetésére, a könyv végén pedig röviden összegezi az eredményeket. Augustus principatusa eszerint az osztályharc és a polgárháborúk eredménye. A «princeps» a rabszolgatartó osztály egyes rétegeire támaszkodott, ennek az osztálynak érdekei szerint irányította bel- és külpolitikáját. De az uralkodóosztály nem volt homogén, a szabad lakosság rétegei között nem volt meg a kellő szolidaritás. Lavíroznia kellett az arisztokrácia, a pénzes lovagok, a plebs, az itáliai municipiumok és a provinciák rabszolgatartói között. Egyik csoport sem volt kizárólagos támasza, egyiktől sem függött kizárólagosan. Ebből folyik hatalmának jogi határozatlansága.

A principatus kettős feladatot oldott meg : konszolidálta az uralkodóosztályokat a forradalmi mozgalmak ellenében, és betetőzte azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a városállamból világbirodalom lett. Maga a principatus nem volt forradalom, hanem reakció a forradalmi mozgalom ellen. Másrészt bizonyos vonatkozásokban a mos maiorum-ot hirdette ugyan, mégis elősegítette a városállamra jellemző régi berendezések megsemmisülését.

A császárságra való áttérés elősegítette a provinciák fejlődését, ugyanakkor legalább is nivellálta a helyi sajátosságokat. A rabszolgatartó csoportok konszolidálódása betetőzi az előző korszakban megindult fejlődést. A római irodalom és művészet virágkorát éli. A viszonylag tartós rendszerben a társadalom azért tovább fejlődött ; gyökeres változások érlelődtek. A III—IV. századi rabszolgamozgalmak és a fokozódó barbár támadások súlya alatt a nyugati birodalom elbukott, de a bizánci császár a feudális társadalom okozta változások után is «Augustus» maradt.

Szükségesnek tartottuk a részletekbemenő ismertetést, mivel az általános jellemzés nem érzékeltethetné úgy a műben felhalmozott anyag gazdagságát, főleg pedig szempontjainak gyakorlati keresztülvitelét. Maskin könyvét valóban haszonnal és tanulsággal forgathatja mindenki, aki az ókori történelemmel foglalkozik.

Borzsák István

Н. А. МАШКИН: ПРИНЦИПАТ АВГУСТА. Москва—Ленинград 1949 г. Изд. А. Н. СССР, 686 стр.

(Резюме)

Принципат Августа оказался до некоторой степени проблематичным даже и для современников, а споры, относящиеся к его сущности и значению, не могут утихнуть и до сегодняшнего дня. Является небезинтересным прочесть главы, посвященные Августу, в изложениях отдельных исторических школ разных времен, так как картина, изображающая личность Августа, характеризует одновременно и мировоззрение различных эпох. Машкин сосредоточивает свой интерес на возникновении принципата, равно как и

на общественной сущности его. Поэтому он описывает Августа, не изымая его из конкретной среды и выясняет исторические процессы, неизбежно повлекшие за собой необходимость принципата, но вместе с тем показывает и решения возникших проблем с точки зрения марксизма.

Машкин исходит из факта, что общественный строй римлян носил явно рабовладельческий характер. Все события и все существовавшие порядки, объясненные раньше формалистическим способом или же путем недопустимой модернизации, рассматриваются теперь с марксистской точки зрения. Метод советского ученого является совершенно естественным для серьезных исследователей: он уделяет свое внимание не теперешним соответствиям, а данным, сохранившимся из античных времен. Если мы сопоставим с ним самых выдающихся буржуазных исследователей римской истории, то нам станут ясны не только различия, но и преимущества, отличающие работу Машкина перед ними. Гельцер, например, упустил полностью из виду рабовладельческий характер общественного строя римлян. При объяснении причин общественных переворотов Ферреро ссылался на слепой случай, а Сайм вовсе не познал сущности революции, ибо всячески старался доказать, что деятельность Октавиана была проникнута духом революции.

Машкин вполне убедительно описывает кризис цезаризма, равно как и военную диктатуру Августа не только, как выход из кризиса, но и как неизбежную необходимость. Перипетии создания принципата непроизвольно вливаются в ход закономерного развития. Pax Augusta обозначала — по мнению Машкина — не только прекращение гражданских войн, но и подкрепление основ рабовладельческого строя на сравнительно долгое время. Машкин на каждом шагу указывает на реакционный характер принципата, но в то же время не умалчивает и о его заслугах. С блестящей диалектикой освещает он и другие антиномии, подчеркивая между прочим, что принципат объявил mos maiorum своим руководящим принципом, в действительности же способствовал уничтожению организаций, охарактеризовавших старинный город-государство.

Рецензент дает подробный отчет о содержании труда советского ученого, чтобы показать ценный материал, содержащийся в нем, с указанием применения его принципов на практике. Не подлежит никакому сомнению, что новейшей обработкой »вечной« темы Машкин приобрел немалые заслуги и дал могучий толчок для дальнейших исследований.

И. БОРЖАК

HANS GERSTINGER: BESTAND UND ÜBERLIEFERUNG DER LITERATURWERKE DES GRIECHISCH-RÖMISCHEN ALTERTUMS, Graz, Verlag Jos. A. Kienreich 1948. 35 l.

Hogy erre a kis munkára, amely a szerző rektori székfoglaló beszéde volt, felhívjuk hazai kutatóink figyelmét, azt az a tény indokolja, hogy a szerző egy olyan kérdéssel foglalkozik, amely az antik irodalomtörténeti kutatás szempontjából rendkívül jelentős, de amelyet eddig a klasszika-filológiai vizsgálódások nagyon elhanyagoltak. Mint a szerző maga írja, az antik írásos emlékek külső történetének kimerítő, összefoglaló tudományos feldolgozása még mindig hiányzik. Valóban a Schmid—Stählin-féle irodalomtörténet idevonatkozó bevezető fejezetén kívül (GGL. I. 1., München 1929. 1—9.), amelynek szempontjai távolról sem kielégítők, alig találkozunk annak a kérdésnek a fejtegetésével, amelyet Gerstinger felvet: hol, miért és hogyan vesztek el az antik irodalom alkotásai és ami megvan, mi okból és milyen úton maradt ránk? Hogy az antik irodalmak területe valóban — mint Wissowa nevezte — rommező, azt Gerstinger következő statisztikai adatai illusztrálják: a névszerint ismert kb. 2000 antik görög író közül csak 253-nak a művei maradtak ránk s ezek közül is teljesen csak 136 mű, a többi 117 töredékes ;[1] a római irodalomból 772 szerző nevét ismerjük, de csak 144-nek a művei maradtak ránk s ezek közül is csak 37-nek az egész irodalmi hagyatéka. A görög irodalomra vonatkozó ismereteinket a papíruszleletek nagy mértékben gazdagították ugyan (kb. 400 töredék került elő addig teljesen ismeretlen vagy csak címük, illetve szerzőjük neve útján ismert művekből), de még mindig jóval több az elveszett, mint a fennmaradt művek száma. Gerstinger helyesen mutat rá, hogy a fennmaradás kérdésére csak a szöveghagyományozás történetének teljes feltárása vethet fényt, ami azonban megkívánja a legkülönbözőbb szempontok figyelembevételét. A kiváló («klasszikus») alkotások természetes «kiválasztódása» nem ad kielégítő magyarázatot

[1] Gerstinger szövegébe e helyen (10. l.) sajtóhiba csúszott be: az ott olvasható 127 szám helyett ugyanis — mint a szerző szíves volt közölni velem — 117 olvasandó.

a fennmaradás kérdésére, hiszen a kanonikus művek közül is sok elveszett s viszont ránk maradtak nyilván kisebb értékű irodalmi termékek. Az antik műveket közvetítő íróanyagok természetes romlása, a természeti erők (földrengés, tűzvész, nedvesség, könyvmoly stb.) és emberi kezek (az alexandriai könyvtár pusztulása, a népvándorlási viharok, a keresztesek és törökök rombolása Konstantinápolyban stb.) pusztító hatása szintén nem tekinthető döntő tényezőnek a fennmaradás és pusztulás kérdésében. Gerstinger a legnagyobb jelentőséget az egyes korok változó ízlésének tulajdonítja, aminek függvénye volt az egyes művek több-kevesebb példányban való másolása s iskolai olvastatása. Szerinte a klasszikus kort követő hellenisztikus kor, majd az atticizmus, a kereszténység és B zánc értékelő magatartása erősen befolyásolta az antik írók kiválogatását, olvasását másolását s ezzel együtt azok fennmaradását. Persze ezenkívül más tényezők is közrejátszottak, mint pl. az unciális írású kéziratoknak minuszkulába való átírása.

Magam — egyetemi előadásaimban és írásban — többször érintettem azokat a kérdéseket, melyeket Gerstinger is felvetett e gondolatkeltő kis munkájában, s magam is az utókor ízlésére, illetve értékelő magatartására helyeztem a fősúlyt. Gerstinger idevonatkozó fejtegetéseit azonban azzal egészíteném ki, hogy ami az antik irodalmi alkotások fennmaradását, illetve pusztulását illeti, különösen beható vizsgálat alá kellene venni a bizánci írásbeliség, a bizánci iskolák és könyvtárak történetét s főleg a bizánciak koronkint változó magatartását az antik irodalommal szemben. Mindezek a kérdések pedig a bizánci társadalmi fejlődés és osztályviszonyok szövevényébe nyúlnak vissza.

MORAVCSIK GYULA

A. DAIN: LES MANUSCRITS, (Collection d'Études Anciennes publiée sous lepatronage de l'Association Guillaume Budé), Paris, «Les Belles Lettres», 1949. 181 l.

A görög szövegtörténeti tanulmányai és szövegkiadásai révén jól ismert szerző e munkájában azokat az előadásait tette közzé, amelyeket először a párisi École Normaleban, majd 1947-ben az École des Hautes Études-ben tartott, — mint maga írja — »a kéziratokkal való több, mint negyedszázadra visszanyúló közvetlen és folytonos kapcsolatának gyümölcsét«. Nem rendszeres paleográfiai vagy kézirattani kézikönyv ez, hanem a kutató munka nyomán szerzett tapasztalatok és észrevételek összegezése sok érdekes példa kíséretében, amelyeket a szerző elsősorban görög, kisebb részben latin kéziratok tanulságaiból merít. A cél a kéziratok felkutatásához, a szövegek helyreállításához és kiadásához megfelelő módszertani s elsősorban gyakorlati segítséget nyújtani.

A szerző a munka felépítésében azt az utat követi nyomon, amelyet egy auktor szövege a másolás, a kézírásos sokszorosítás, egyszóval a hagyományozás sok veszéllyel járó viszontagságain keresztül a kiadásig megtesz.

Az első fejezetben a másolás technikai részleteit ismerteti, majd a másolás lélektani folyamatát elemzi s megvilágítja, hogy az ezzel járó négy művelet (a minta szövegének elolvasása, annak fejben tartása, a «belső diktálás» és a leírás) milyen hibák forrása lehet. A szövegromlások felismeréséhez és azok kiigazításához nélkülözhetetlen e hibaforrások pontos ismerete.

A második fejezet a paleográfia és a codicologia (ez újonnan alkotott műkifejezés a »kézirattan« megjelölésére) problémáit veszi sorra s kiemeli azokat a feladatokat, amelyeknek megoldása még a jövőre vár. Ilyen az írástörténet terén az írásformák változásait előidéző okok megvilágítása, a másolási központok felderítése és a datálással kapcsolatos kritériumok tisztázása. Hangsúlyozza, hogy még sok görög és latin kézirattár katalógusa hiányzik, s enélkül az anyag a kutatás számára hozzáférhetetlen és áttekinthetetlen. Csak e részletmunkálatok elvégzése után lehet az összes görög kézirat egyetemes leltárának elkészítésére gondolni, ami mint kívánalom már többször felvetődött nemzetközi kongresszusokon.

A harmadik fejezet a szövegtörténet problémáinak körébe vezet. Ez a kutatási terület még aránylag új s e téren még kevés történt. A szerző jelzi azt, hogy évek óta dolgozik egy nagy munkán, amely a görög szövegek részletes történetét fogja megvilágítani. Ez természetesen sok más kérdéssel kapcsolódik, amilyenek a gondolkodás, az ízlés, az érdeklődés, az egyetemi oktatás, az írás és a könyvtárak története. A szerző a szövegtörténet képviselőinek (autographon, apographon, archetypos stb.) tárgyalása során új fogalmat vezet be, melyet «le plus-proche-commun-ancêtre-de-la-tradition»-nak (a szöveghagyomány legközelebbi közös ősé) nevez, amely nem más, mint az általánosan elismert archetyposról készült közvetlen másolat több-kevesebb eltéréssel. E feje-

zetből kiemeljük még a translitterationak, azaz a szövegnek régi írástípusból új írástípusba való átírásának a kérdését, ami — mint ismeretes — bizonyos tipikus hibák forrása volt.

Az utolsó fejezetben a szövegkiadás kérdéseit tárgyalja a szerző, aki többek között élesen szembehelyezkedik a «jó kézirat», «régi kézirat» és «alapkézirat» fogalmára vonatkozó megcsontosodott nézetekkel és sok tanulságos gyakorlati útmutatást ad a kiadók számára, amelyek közül különösen ki kell emelnünk az Association Guillaume Budé kiadványaiban s főleg P. Mazon kiadásaiban érvényesülő elvet, hogy a kiadó a kritikai apparátust csak kevés, de lényeges variánsok közlésére redukálja.

Az élvezetes formában megírt munka főérdeme a görög és latin kéziratokkal kapcsolatos problémáknak jellemző példák kíséretében való, sokszor egészen újszerű eredeti megvilágítása és a megvalósítandó feladatok pontos kijelölése.

Szalay Ágnes

M. V. LEVTCHENKO: BYZANCE DÈS ORIGINES À 1453. Traduction de P. Mabille. Paris, Payot, 1949. (Bibliothèque Historique.) 300 l., 8°.

Mitrofan Vasziljevics Levcsenko egyik vezéralakja és megszervezője annak a szovjet bizantinológus gárdának, amely a Nagy Honvédő Háború előestéjén, 1939-ben szerveződött a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézetének keretein belül s amely a dicső multú orosz bizantinológia munkáját máris kiváló eredménnyel viszi tovább. Levcsenko 1934-ben még Nyugat-Európa történetének megbízott előadója volt a leningrádi Történeti Intézetben. 1939-ben már a leningrádi egyetemen létesített bizánci történeti tanszék címzetes tanára lett, s őt bízták meg a fiatal bizantinológus aspiránsok tudományos képzésének irányításával. 1939 második félévében szervezte meg a Történeti Intézeten belül a bizantinológusok csoportját. Mint kutató tudós elsősorban a bizánci birodalom társadalom- és gazdaságtörténetének a kérdéseivel foglalkozik. Főként a bizánci Egyiptomra vonatkozó források alapján írta «Az agrárviszonyok történetéhez Bizáncban a VI—VII. században» c. tanulmányát (Проблемы истории докапиталистических обществ, 1935) «Bizánc és a szlávok» c. tanulmánya: (Вестник древней истории, 1935) a bizánci-szláv érintkezések körébe vág. Ez a «Bizánc története» c. összefoglaló jellegű egyetemi segédkönyve (История Византии, Краткий очерк. Moszkva—Leningrád, 1940), amelyet most a francia fordítás alapján ismertetünk, egyetemi előadásai alapján készült. Ugyancsak 1940-ben bízták meg Levcsenkót a bizantinológus-csoport új orgánumának, a Vizantyijszkij Szbornyik c. évkönyvsorozatnak a szerkesztésével is. Ennek első kötete már 1941-ben nyomdában volt, de Leningrád ostroma és a háború miatt ez a kötet csak a győzelem után, 1945-ben jelenhetett meg. Ebben a szovjet bizantinológia mai feladatairól írt bevezető cikkén kívül «Adalékok a keletrómai birodalom V—VI. századi belső történetéhez» címen Levcsenko három tanulmányát olvashatjuk a bizánci falvak (metrocomiae és vici publici) helyzetéről, a császári dominiumokról s a magán nagybirtokok és a császári hatalom viszonyáról. Szintén még 1940-ben írt szerzőnk «Bizánc a IX—XI. században» címmel egy fejezetet az Orientalista Intézet felkérésére egy készülő egyetemes történet számára. 1941-ben két munkát írt («Az egyházi és monostori földbirtokok a keletrómai birodalomban az V—VI. században» és «Bizánc az első keresztes hadjárat idején»). Levcsenko professzor részt vesz annak a szerkesztőbizottságnak a munkájában is, amely új életre keltette a forradalomelőtti orosz bizantinológia nagymultú folyóiratát, a Vizantyijszkij Vremennyik-et, amelynek azóta már hat kötete jelent meg. Az 1947-ben megjelent 26. (új folyam: 1.) kötetben Levcsenko »A kékek és zöldek Bizáncban az V—VII. században« c. tanulmányában a bizánci démosok problémájával foglalkozik s azóta is számos értékes tanulmánnyal gazdagította a szovjet bizantinológiát.

Levcsenko könyve nyolc korszakra osztva tárgyalja a bizánci birodalom történetét. Az I.-ben («Bizánc kezdetei», 9—30. l.) felfejti a bizánci állam és társadalom ama gyökereit, amelyek a római birodalomra, a Kelet hellénisztikus királyságaira és a kereszténységre nyúlnak vissza. Nagy Konstantinos keletrómai birodalmának főként a belső, gazdasági és társadalmi helyzetét rajzolja meg. A II. fejezetben («Bizánc az V. században», 31—58. l.) vázolja a barbár (gót, hun és izauriai) veszedelem legyűrését s az államvezetést támogató orthodox egyház ellen fellépő eretnekségek kifejlődésének s a vallási harcoknak a gazdasági, társadalmi és nemzetiségi gyökereire világít rá. A III. korszakot («Bizánc a VI. században», 59—112. l.), Iustinianos nyugati offenzíváját s a birodalmi egység helyreállítására irányuló kísérletét úgy tárgyalja, hogy előbb megrajzolja Iustinianos kormányzásának belső történetét, majd a császár külpolitikáját, végül pedig szép képet

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ád az V—VI. századi bizánci művelődésről. A IV. fejezet («Bizánc a VII. században» 113—134. l.) azt a válságot állítja elénk, melybe az avarok, szlávok, longobardok s főként a perzsák külső támadásai, valamint a monofizita mozgalomban kifejezésre jutó nemzeti elszakadási mozgalmak juttatták a birodalmat. Bizánc etnikai összetétele s társadalmi struktúrája átalakult s egyetemes birodalomból kisázsiai-görög birodalommá lett. A VIII. és IX. századi Bizáncot (V. fejezet, 135—156. l.) a képromboló mozgalom története határozza meg. Levcsenko rávilágít ennek gazdasági, társadalmi gyökereire s megrajzolja a bizánci művelődés e »sötét századainak« a képét is. «A makedón dinasztia» (VI. fejezet, 157—218. l.) történetét megint a birodalom belső, gazdasági és társadalmi szerkezetének vázolásával kezdi el, majd ismerteti a makedón uralkodóház Bizáncának külső történetét, eleven képet ád a IX—XI. századi bizánci művelődés fejlődéséről, végül pedig rávilágít Bizánc, a kievi Oroszország és Nyugat-Európa ekkori kapcsolataira. A VII. fejezetben («Bizánc és a kereszteshadjáratok», 219—259. l.) tárgyalja a Komnenosok külpolitikáját és kormányzati berendezését, ismerteti I. Andronikos Komnenos kísérletét egy demokratikus monarchia megteremtésére, végül előadja, hogyan döntötte meg a bizánci államot a IV. kereszteshadjárat. Az utolsó, VIII. fejezet («Bizánc helyreállítása és halódása», 260—289. l.) a keresztesek hódítása nyomán támadt latin császárság s a niceai császárság történetét, a bizánci birodalom 1261-i helyreállítását adja elő, kiemeli a zelóták forradalmi mozgalmát s megfesti a Palaiologosok Bizánca lassú halódásának képét. Az utolsó korszak bizánci művelődéséről — nem egészen logikus elhelyezésben — a «Befejezésben» (290—298. l.) ád képet. Ennek elején egyébként nagy vonásaiban összegezi a tárgyalt fejlődést, a végén pedig utal arra a hatásra, melyet a bizánci művelődés Kelet-Európa népeire gyakorolt.

Ezzel az egyszerű korszakfelosztással[1], a hatalmas anyag pedagógiai okokból történt okos, a lényegeset kiemelő megrostálásával, a fejlődés lényeges vonalainak világos feltárásával a szerző kerek, világos és élénk összefoglalást ad a bizánci történetről. Híven az orosz bizantinológia hagyományaihoz, Levcsenko is a társadalmi és a gazdasági problémákat állítja tárgyalása homlokterébe. Az agrárviszonyok (kisbirtok, császári, világi és egyházi nagybirtok) fejlődése, a mezőgazdasági termelőmunkát végző rabszolgák, paroikosok, szabad kisparasztok és katonabirtokosok, a barbár betelepülések révén kifejlődött faluközösségek sorsa, a bizánci feudalizmus kialakulása, az ipar és termelői, a kereskedelem, a városi plebs és a városi lakosság új osztályainak sorsa, a polgárság megszületése azok a problémák, amelyek elsősorban érdeklik szerzőnket.

Levcsenko műve a bizánci történet első teljes marxista-leninista feldolgozása. Noha a haladóbb polgári bizantinológusok (G. Ostrogorskij, L. Brehier, P. Lemerle) egyes részletekben sokszor jutottak hasonló eredményekre, Levcsenkónak — a történelmi materializmus szempontjainak következetes alkalmazásával — sikerült teljesen új és lenyűgözően érdekes képet rajzolnia a bizánci társadalmi rendszerről, mely rendkívül sokáig megőrizte a rabszolgaság erős maradványait, egy régi rabszolgatartó állam formáit, holott ugyanakkor már kifejlődtek benne a jobbágyság feudális viszonyai is. Levcsenko rávilágít arra a rettenetes nyomásra, amelyet egy kettős bürokrácia (az etatista rendszer állami közigazgatása és a túlburjánzott egyházi és szerzetesi kizsákmányoló szervezet) gyakorolt a dolgozó tömegekre. Még a leghaladóbb polgári bizantinológusok sem mertek ilyen kertelés nélkül rámutatni arra a rendkívül erősen összeforrott kizsákmányoló érdekközösségre, amelyben az orthodox egyház a bizánci autokráciát támogatta a dolgozó nép teljes elnyomásában és kizsákmányolásában. Élesen világít rá arra a tényre is, hogy a VII—VIII. században erősen meggyarapodott szabad parasztság a XI. század vége felé elveszíti földjei túlnyomó nagy részét, tönkrejutásával egyidejűleg csökken az állam adójövedelme és katonai ereje, végképp elmérgesednek az osztályellentétek, s a parasztmozgalmak elfojtása után bekövetkezik a birodalom agóniája.

[1] A leegyszerűsített, százados korszakfelosztás csak egy-két helyen bizonyul túlságosan mechanikusnak s okoz logikai törést. Így pl. amikor szerzőnk már Tiberios (578—582) avar politikájáról kezd beszélni, kénytelen visszaugrani egy 577-i avar-szláv vonatkozású eseményre (114. l.). Ugyanígy, amikor a szlávok Maurikios (582—602) kori támadásáról akar beszélni, kénytelen visszanyúlni egy 581-i szláv támadásra (115. l.) A «Bizánc a IX. században» c. fejezet 3. lapján (145. l.) újra felvéve a képharc történetének fonalát, ennek tárgyalását kénytelen IV. Kazár Leon (775—780) uralkodásával kezdeni. A Makedon-dinasztia külső történetének tárgyalásában, miután a bolgár és arab harcokat már 927-ig letárgyalta, elkezdi a bizánci-orosz harcok tárgyalását s visszaugrik a korszakválasztóvonal elé, 860-ra (184. l.).

A francia fordító — maga is kiváló szakember — itt-ott módosító jegyzeteket fűz Levcsenko művéhez[2]. Ugyanakkor nem ártott volna, ha az utolsó korrektúrából kiirtotta volna azt a számos értelemzavaró sajtóhibát, amely a francia fordítás olvasását zavarja[3].

GYÓNI M.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ (PHÉDON KOUKOULÈS: VIE ET CIVILISATION BYZANTINES) I. 1—2, II. 1—2, III—V, V. Supplément [Collection de l'Institut Français d'Athènes 10—13, 43, 73, 76, 76 A], Athènes 1948—1952. 232 + 292 + 284 + 240 + 404 + 500 + 468 + + 118 l., 3 + 2 + 2 + 5 + 8 + 19 + 12 tábla.

Ez a francia címlappal is ellátott, erősen archaizáló görög irodalmi nyelven írt hatalmas munka összefoglalása azoknak a kutatásoknak, amelyeket a szerző, aki az athéni egyetemen a bizánci művelődéstörténet tanára, több mint három évtized óta végez, s amelyek egyes részleteredményeit számtalan kisebb-nagyobb dolgozatában görög és külföldi folyóiratokban tette közzé.[1] A gazdag anyagról, amelyet a szerző művében feldolgozott, némi képet nyújtanak az egyes kötetek alcímei, amelyek a következők : I. 1. : Iskolák, gyermeknevelés, játékok ; I. 2. : Szólásos emlékek, gesztusok, babonák ; II. 1. : Ünnepek és szórakozások, jótékonyság, foglalkozások és kiskereskedelem ; II. 2. : Ruházkodás, házi eszközök és bútorok, nyilvános nők, egy bizánci nő élete ; III. : A hippodróm és a cirkuszi játékok, atletikai játékok és versenyek, foglyok, nyilvános büntetések, tolvajok és börtönök, népi látványosságok és mulatságok, vásárok, civakodás és sértegetés, átkozódás, káromlás és eskü ; IV. : Születés, keresztelés, esküvő, elhalálozás és temetés, a ház, utak és csarnokok, hajviselet, lábbeli, fürdők ; V. : Ételek és italok, étkezések és lakomák, tánc, földművelés, méhtenyésztés, szőlőművelés, pásztorkodás, halászat, tengerészet, vadászat ; V. kieg. k. : Az újgörög nyelv és a bizánci és bizáncutáni szokások. A munka tehát felöleli a bizánci népi életnek úgyszólván minden megnyilvánulási formáját, a bizánci néprajz tárgyi és szóbeli emlékeit egyaránt. Így pl. az I. 2. kötetben a szerző sorraveszi a népi dalokat, közmondásokat, találós kérdéseket, babonákat, mágikus szokásokat stb. s a népi énekek csoportján belül külön a gyermekdalokat, bölcsődalokat, szerelmi és lakodalmi dalokat, síratóénekeket, munkadalokat stb. Mindezeket a szerző az eredeti források alapján s azokra való hivatkozással világítja meg. E célból értékesíti a késői antik, ókeresztény és bizánci irodalom egészét, kiváltképpen sokat merít Ioannes Chrysostomos, Gregorios Nazianzenos, Michael Psellos, thessalonikéi Eusthathios, Ioannes Tzetzes és Theodoros Prodromos munkáiból. De figyelembe veszi a történetírókat, a scholionokat, szótárakat, zsinati határozatokat, a hagiográfiai irodalmat, az okleveleket, papíruszokat és a népies irodalom számtalan termékét, mindazt, ami az egyes kérdésekhez anyagot vagy felvilágosítást nyújt, ide számítva a bizánci művészet emlékeit is, amelynek egyes jellemző alkotásait (festmények, miniatűrök, reliefek, mozaikok, zománcok, pénzek stb.) a kötetekhez mellékelt táblákon mutatja be. Az egyes részletek tárgyalásánál a szerző nemcsak bőven idézi a forrásokat, hanem mindenütt utal a szakirodalomra is és különös súlyt helyez a bizánci irodalmi és népnyelvi terminológiára. E módszer alkalmazásában szerencsésen egyesülnek a néprajzi és nyelvészeti szempontok. A munka gazdag bizánci népnyelvi anyagot is nyújt, amelyről az egyes kötetek indexei tájékoztatnak.[2] Különösen tanulságosak az egyes szavak (így pl. *δουλεύω, παιδεύω, τραγούδι, φιλῶ*) jelentésváltozására vonatkozó fejtegetések, amelyek a gazdasági és társadalmi alap

[2] Pl. 120. l., 282. l. Ezekhez kiegészítésül csak annyit jegyzünk meg, hogy azt a hun kánt, akivel Iustinianos barátságot kötött, Grod helyett jobb lett volna — a keleti források s a többi bizánci forrásadat alapján — Gorda névalakban említeni.

[3] Pl. 57. l.: 573 van 513 helyett, 103. l.: Erasthothène Eratosthène h., 114. l.: 531 591 h., 120. l.: Slaves Serbes h., 122. l.: Avares Arabes h., 125. l.: Héraclius Héraclonas h., 126. l.: orientales occidentales h., 138. l.: iconoclastes iconolàtres h., 157. l.: Asdrianopolis Adrianopolis h., 192. l.: 1041 1028 h., 219. l.: 1059 1057 h., 1058 1059 h., 1057 1059 h., 224 l.: Mavrokatalon Mavrokatakalon h., 233. l.: Valatzès Vatatzès h., stb.

[1] Ld. a munka első két kötetéről írt részletesebb ismertetésemet a «Byzantinoslavica» c. folyóiratban : X (1949) 289—293.

[2] Értesülésem szerint sajtó alatt van a műnek még egy utolsó pótkötete, amely az egész munkához részletes tárgy- és szómutatót ad.

változásaira vallanak. Az egyes népszokások vizsgálatánál a szerző mindig utal az antik előzményekre, továbbá a bizánci elemeknek az újgörög népélet körében való továbbélésére, így pl. az őrlődalok és a fecskedalok esetében. Ilyen módon a munka nemcsak a bizánci művelődés, hanem az antikvitás és az újgörög népélet kutatói számára is sok tanulsággal jár.

Kukules munkájának nagy érdeme az anyagnak a források átvizsgálása alapján való felkutatása, összegyűjtése és — mondhatnánk — filológiai jellegű megvilágítása és magyarázata. A gazdag anyaggyűjtemény kincsestára lesz nyelvészeknek, etnográfusoknak s a bizánci társadalmi fejlődés és művelődés kutatóinak, akik e szilárd alapon tovább építhetnek.

MORAVCSIK GYULA

Ф. И. УСПЕНСКИЙ: ИСТОРИЯ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. Том III. Moszkva—Leningrad 1948. 4. r. 860 l. 16 képpel és 6 térképpel. Ára 60 rubel.

Több mint két évtizede annak, hogy Uszpenszkij «A bizánci birodalom története» című nagy munkájának első két kötetével részletesen foglalkoztam külföldi és hazai folyóiratok hasábjain.[1] Most, hogy kezünkben van a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Intézete kiadásában megjelent harmadik kötet, meg kell ismételnem néhány mozzanatot a munka keletkezésére és viszontagságos sorsára vonatkozólag, melyek e III. kötet megjelentetésének körülményeire is fényt vetnek.

Az orosz bizantinológia, mely V. G. Vasziljevszkij-jel együtt Uszpenszkij-t vallja megalapítójának, kezdettől fogva arra törekedett, hogy a részletkutatásokkal egyidejűleg Bizánc történetéről összefoglaló művet adjon az orosz olvasó kezébe, akinek művelődésében Bizánc olyan szerepet játszott, mint a nyugati népeknél Róma. Míg a XIX. század második felének nyugati kutatói csak egyes korok monografikus feldolgozásáig jutottak el, az orosz bizantinológusok több kísérletet tettek arra, hogy kisebb-nagyobb munkáikban egységes képet nyújtsanak a bizánci irodalom történetéről és a bizánci művelődésről. J. J. Kulakovszkij-on kívül, akinek háromkötetes «Bizánc története» a 717. évvel megszakad — a fiatalabb kutatókról nem szólva —, F. I. Uszpenszkij (1845—1928) volt az, aki — mint maga írja — élete főművének a bizánci történet összefoglaló feldolgozását tekintette, melynek terve már a múlt század 80-as éveiben foglalkoztatta őt. A megvalósítás azonban soká késett. Már 60. életéve táján járt, amidőn megírta művét, melynek I. kötete 1913-ban, a II. kötet első fele pedig 1927-ben jelent meg. Ez utóbbit azonban tragikus sors érte. A már kinyomtatott ívek egyrésze a forradalom idején kikerült a piacra és elkallódott, úgyhogy azok jórészét újra kellett szedni. Ennek az eseménynek az emlékét őrzik a II. kötet váltakozó színű és kiállítású ívei.

Amidőn a szovjet bizantinológia még a Nagy Honvédő Háború idején újra szerveződött, kitűzte céljait és elkészítette első tervét, az elsősorban elvégzendő feladatok között szerepelt Uszpenszkij bizánci történetének folytatólagos kiadása, melynek a szerző életében csak kb. az első, a IX. század végéig terjedő fele jelent meg.[2] Uszpenszkij-nek a szovjet Akadémia archívumában őrzött kézirati hagyatéka korábbi átvizsgálása azonban azzal az eredménnyel végződött, hogy a II. kötet második felének kéziratából hiányzik egy ívnyi szöveg. Ez a körülmény vezetett arra az elhatározásra, hogy az Akadémia egyelőre ne a II. kötetet folytassa, hanem az 1081-től 1453-ig terjedő korszakot tárgyaló III. kötetet tegye közzé, későbbi időpontra halasztván a IX. századtól a XI. század végéig terjedő időt felölelő rész közzétételét. Az elveszettnek vélt fejezetet egyébként — mint az újonnan megindított Византийский Временник Uszpenszkij emlékének szentelt kötetéből (I = XXVI: 1947. 113. l.) értesülünk — később az archívumban fellelték.

Uszpenszkij munkája — mint a szerző maga hangsúlyozza (I. k. XIII. l.) — szélesebb körök számára készült. Céljának megfelelően tehát, bár mindenütt az eredeti forrásokból merít, a tudományos apparátust a minimumra korlátozza, s a szövegalatti jegyzetekben csak a legfontosabb források és szakirodalom idézésére szorítkozik. Hellyelközzel azonban orosz fordításban bővebb szemelvényeket közöl, hogy az olvasók az eredeti forrásokból is kapjanak izelítőt. A munkát szép illusztrációk kísérik, melyek között ott látjuk a legújabb leletek fényképeit is, így pl. II. Ioannes Komnenos császár és felesége, a magyar származású Eirene császárné mozaikképeit (4. és 5. kép), melyeket a

[1] Ld. BZ 28 (1928) 404—407, Tört. Szemle 14 (1929) 244—249.

[2] Ld. erről beszámolóimat: Erasmus 1 (1947) 746—748, RHC 25 (1947) 120—121, EPhK 70 (1947) 145—147.

konstantinápolyi Hagia Sophiában csak legújabban tárt fel és tett közzé a közelmúltban elhúnyt Th. Whittemore.[3]

De a munka népszerűbb jellege mellett a szakemberek számára is nagy értéket jelent. Bizánc történetének — Le Beau és Gibbon XVIII. századi munkáin kívül — ilyen részletes feldolgozása semmiféle más nyelven nincs. De különösen fontos azért, mert felöleli Bizánc utolsó, legkevésbbé ismert periódusát, a Palaiologosok korát is, és mert összefoglalja a szerző, kb. egy fél évszázad folyamán végzett részletkutatásainak eredményeit, amelyek közt természetesen sok egyéni megállapítás is van. Erre vonatkozó korábbi észrevételeinkhez hozzáfűzhetjük még azt is, hogy — minthogy a munka a felhasznált szakirodalom vallomása és az egykorú eseményekre való utalások szerint 1913. és 1918 közt íródott — természetesen ma már sok részletében elavult. A kiadás gondozója, B. T. Gorjanov professzor is bevezető tanulmányában (9—26. lk.) fejezetről-fejezetre haladva részletekbe menően rámutat a munka hiányaira, tévedéseire, vitatható tételeire és a marxizmus szempontjából ki nem elégítő megállapításaira, de ugyanakkor azt is kiemeli, ami a műben különös és mai szemszögből nézve is maradandó érték. Mert tagadhatatlan, hogy Uspenskij sok olyan eredményre jutott, sok olyan gondolatot és szempontot vetett fel, melyek a mai szovjet kutatók számára is gyümölcsözővé lettek.

Hogy a Szovjet Tudományos Akadémia közzétette ezt a munkát, az annak az ékes bizonyítéka, hogy a szovjet tudomány mennyire megbecsüli a múlt nagy értékeit. Reméljük, hogy a még hiányzó, közbeeső kötet is mihamarább napvilágot lát, és így a nagy orosz bizantinológus életműve teljessé válik.

(Budapest.) MORAVCSIK GYULA

[3] Ld. ismertetéseimet: Erasmus 1 (1947) 366—371, EPhK 70 (1947) 140—145.

HÍREK

ÚJABB RÉGÉSZETI KUTATÁSOK

Levanzo szigetén, Szicília nyugati csúcsa közelében egy barlangban paleolitikus művészeti emlékeket fedeztek fel. Az ábrázolások egyik csoportját vörös és fekete színekkel festett férfi- és nőalakok, halak, madarak, vaddisznók alkotják. A barlang egy másik részében a sziklába bekarcolt rajzokat találtak, amelyek táncoló férfialakokat és különböző fajtájú madarakat ábrázolnak. Az ábrázolások a franco-cantabriai sziklarajzokkal mutatnak rokonságot.[1]

Karatepeben (Kilikia keleti részén) hettita-főniciai kétnyelvű feliratokat találtak, azonos szöveggel. A szövegben Azitawadda király a danuna nép birodalmának kelet és nyugat felé való kiterjesztésével, belső kormányzati és vallási reformjával dicsekszik. Keletkezése az i. e. VIII. századra tehető. Különös jelentősége, hogy az eddiginél biztosabb alapot szolgáltat a hettita hieroglifák megfejtéséhez s ezáltal az ókori Elő-Ázsia történetének jelentős forrásanyagát teheti majd hozzáférhetővé.[2]

*Mykénai*ban az elmúlt években újra elkezdték az ásatásokat. Ezek során az egyik épületben az első mykénai-i szentélyt ismerték fel. Leletei közül kiemelkedik egy freskótöredék, amely szamárálarcot viselő alakok táncát ábrázolja. Történeti szempontból az ásatások legfontosabb eredménye, hogy kétségtelenné tették hatalmas épületek létezését a fellegváron kívül, az oroszlánkapuhoz vezető út két oldalán. Ezek az épületek i. e. XIV—XIII. századiak és a XIII. század végén pusztultak el, míg a fellegvár épen maradt. A pusztítás okát az ásatás vezetője belső háborúban látja.[3]

Az Ithaka (Thiaki) szigeten két évtizeden át végzett ásatások nemrégiben publikált eredményei lehetővé teszik a szigetnek Homéros Ithakájával való azonosítását. A 3. későhelladikus korból (a trójai háború ideje) és a protogeometrikus-geometrikus korból (a homérosi költemények keletkezésének ideje) is tártak föl régészeti emlékeket — Egy i. u. I. századi színészmaszk, amelyen mint fogadalmi ajándékon az *εὐχὴν* [Ὀ] *δυσσεῖ* felirat olvasható, kétségtelenül Odysseus tartós helyi kultuszára mutat, bár ebben már maguknak a homérosi költeményeknek is szerepük lehetett.[4]

Az ókori *Smyrna* területén vezetett újabb ásatások során talált kerámia-anyag azt mutatja, hogy Smyrna már a IX. század vége előtt teljesen ión kézbe került. Ez a partvidék ión megszállását befejező »pylosi vándorlás«, és a panión szövetség ezt követő kialakulása körüli események i. e. IX. századi dátumát igazolja újabban hangoztatott kételyekkel szemben.[5]

Az új *oxyrinchosi papyrusok* egyike egy iambikus trimeterekben írt mű három columnáját tartalmazza.[6] A mű tárgya Gygés Hérodotos első könyvéből is ismert története és egy görög tragédia töredékének látszik.

Isztambulban egy építkezés előmunkálatai közben rábukkantak az antik Byzantion nekropolisára. Az ásatás legutóbbi két évében 10 márványszarkofágot és több mint 50 márvány sírsztélét tártak fel. A leletek a nekropolisnak az i. e. 4.-i. u. IV. század közti folytatólagos használatáról tanúskodnak. A szarkofágok mind i. u. III. századiak

[1] Informazioni Culturali 1950, 17. sz. 5. l.
[2] Összefoglalóan az irodalomról Doxa 3 (1950) 19—21
[3] Journal of Hellenic Studies 71 (1951), 254—7
[4] Folytatólag az Annual of the British School 33—43. köteteiben (1933—48).
[5] Journal of Hellenic Studies 72(1952)104
[6] Dioniso 13(1950)137 ; a datálás problémáiról : Anzeiger für die Altertumswiss. 5(1952)152—3

és mindegyikben 6—10 csontvázat találtak. Az egyéb leletek közül kiemelkedik egy i. u. IV. századi márvány császárfej, valószínűleg Arcadiusé.[7]

Kazanlikban, Bulgáriában teljesen ép állapotban lévő kupolasír (tholos) épületét tárták fel.[8] A sírt valószínűleg még a népvándorlás idején kifosztották, azonban szinte teljes épségben megmaradtak a folyosót (dromos) és a kupolahelyiséget díszítő falfestmények. A folyosó tetején helyi, thrák viseletű harcosok küzdelme látható, a kupola tetején három kétfogatú kocsi versenye ; ezalatt 60 cm magas körfríz van a halott házaspár lakomájának, és lovakat vezető, zenélő, felszolgáló szolgáik és szolgálóik menetének ábrázolásával. Mind korai hellénisztikus készítési ideje, mind a falfestmények épsége egyedülálló jelentőségűvé teszik az új leletet a görög festészet eddig ismert emlékei közt.

A *Forum Romanum* legrégibb rétegeiben új ásatásokat vezettek. Ezeknek eredményei a régi római történelem számos kérdését vetik fel újra vagy helyezik új megvilágításba.[9] A leletek kétségtelenné teszik, hogy a legrégibb település Róma területén a VIII. században kezdődött, egymástól független lakótelepeken a Palatinus, Quirinalis, Esquilinus és talán a Caelius halmon, míg a völgyekben egyelőre még nem települtek, azok csak temetőül szolgáltak. Nem sokkal a VII. század közepe után jelennek meg az első lakóhely-maradványok a későbbi Forum helyén s a VII. század második felében görög — korinthosi — importáru is van a leletek között. 575. táján gyökres változás észlelhető: a Forumon lebontják a lakóházakat és monumentális épületeket emelnek, a Capitoliumot bevonják az építkezésbe, helyben kezdik készíteni az eddig importált etruszk bucchero kerámiát és valószínűleg ekkor építik a Vesta-templomot is. Mindez arra mutat, hogy ebben az időben alakult ki etruszk vezetéssel az eddig független telepekből a római állam. *Ebben az értelemben* mondhatjuk, hogy ez Róma alapításának dátuma. A római hagyomány nem tesz különbséget az első település és a városállam alapítása között, a római történelemnek ezt a két mozzanatát *együttesen* tulajdonítja Romulusnak és helyezi a VIII. sz. közepére : ennyiben nem történeti hitelességű. A hagyományozott alapítási évszám azonban mindenesetre a római település kezdetének régészetileg igazolható időpontjára esik. Magát a városállam alapítását kézenfekvő kapcsolatba hozni az etruszk hódítással. — A következő rétegek vizsgálatából — elsősorban a Comitium alatt talált V. század második negyedéből való görög kerámia alapján az ásatás vezetője azt a következtetést vonta le, hogy a köztársaság kezdetét a 450. körüli időre kell tenni. Tekintetbe véve azonban az éveknek a köztársaság hagyományos alapítási évszáma (509) óta a két vezető tisztviselőről való elnevezését, az 509—450. közti idő történeti hagyományának folyamatosságát, főként pedig azt, hogy Róma köztársasággá válása és ezzel az etruszk uralom lerázása mennyire beleillik abba a képbe, amelyet az etruszkok itáliai hatalmának meggyengüléséről ebben a korszakban más adatok alapján nyerhetünk, ez a köztársaságnak a hagyományozottnál későbbi kialakulására vonatkozó következtetés egyelőre megalapozatlannak látszik.

S. Marinellában, Rómától délre, karthágói település nyomaira bukkantak.[10] Ez új megvilágításba helyezi a Polybiosnál (III. 22) fennmaradt 509-es szerződést Róma és Karthágó közt. Nemcsak ennek az adatnak hitelességéhez szolgáltat újabb bizonyítékot, hanem azt is kétségtelenné teszi, hogy a szerződés polybiosi szövegéből nem lehet arra következtetni, hogy Itália teljesen kívülesett a karthágói kereskedelem érdekkörén. Ilyen módon az Itáliában a VI. században talált föníciai tárgyak közvetítőiként is számolnunk kell az etruszkok mellett a karthagóiakkal is.

Rómában a Forumon végzett ásatásokon egy VI. századi etruszk feliratos buccheroedény került elő. Ez az első etruszk felirat Rómából és az első írásos bizonyíték az etruszk nyelv használatára Rómában a »királyok korá«-ban.[11]

Veiiben több példányban Aeneast és Anchisest ábrázoló terrakottacsoportot találtak. Az V. század első feléből származó kis terrakotta szobrok egyéb emlékek mellett, amelyek e korból, sőt még az i. e. VI. századból az Aeneas-legenda ismeretét tanúsítják az etruszkok között, valószínűvé teszik, hogy az Aeneas-monda — esetleg már «világuralmi» igényt alátámasztó célzatával — az etruszkok közvetítésével került Rómába.[12]

[7] Istanbul Archeoloji Müzeleri Yilligi 4 (1949).

[8] American Journal of Archaeology 49(1945)402—15 ; Isszkusztvo 1952, 5. sz. 82—4. L. *Szergejev.* Az ókori Görögország története, Budapest, 1951, LXXXII. tábla.

[9] Bulletino Communale 73 (1949—500 : megj. 1952) 13—30.

[10] Informazioni Culturali 1950, 18. sz. 6. l.

[11] *M. Pallottino :* Etruscologia (1947, 2. kiad.) 109—110.

[12] Rivista di Filologia 76 (1948)88 s köv.

A Veii-ben végzett újabb ásatásokon megtalálták az Apollo-szoborcsoport bázisát s ennek alapján kétségtelen, hogy a csoport a templom tetején volt, akrotérionként, felállítva, nem pedig a belsejében.[13]

Valle di Pompei közelében a városon kívül egy vallásos közösség Dionysos-szentélyét fedezték fel az i. e. 186. utáni időből. Újabb bizonyítéka ez annak, hogy a 186. évi senatusconsultus nem tudta elfojtani a nép alsóbb rétegeinek szociális elégedetlenségétől táplált Dionysos-vallást.[14]

India nyugati részén, Arikamedu helységben i. u. 50—150. között lakott római település nyomait tárták fel.[15] A leletek által is támogatott írásos forrásokból régóta tudjuk, hogy Indiából gyöngy, drágakő, elefántcsont, selyem stb. özönlött nyugatra, ahonnan korallt, üveget, ólmot, rezet, bort kaptak. Arra azonban az arikamedui lelet az első tárgyi bizonyíték, hogy alexandriai és itáliai kereskedőknek lakótelepei is voltak Indiában. A telepen itáliai kerámia, üvegáru, ékszerek mellett az egykorú helyi kultúra jellemző tárgyi emlékeit is megtalálták : fa- és fémeszközöket, helyi agyagplasztika és elefántcsontfaragások töredékeit stb. A görög és római hatás alatt Indiában kialakult keverék-kultúrának másik érdekes emléke egy relieftöredék, amelyet most sikerült megfejteni : Vergilius Aeneisének azt a jelenetét ábrázolja, amikor Laokoon dárdáját a faló oldalába szúrja. A töredéket Pakisztán északnyugati részén találták ; a férfiakat római viseletben, Kassandra alakját viszont az indiai művészetben szokásos módon ábrázolja ; így kétségtelen, hogy helyi készítmény.

Spanyolországban, a római *Juliobrigában* helyi »pogány« istennek szentelt [feliratos követ találtak.[16] A felirat i. sz. 399-ből való, tehát csaknem húsz évvel azután-ról, hogy az államvallásnak kijelentett kereszténységen kívül minden más vallás gyakorlását megtiltották a római birodalomban s így a felirat a kereszténységgel és egyúttal a római elnyomókkal szembeni ellenállásnak is bizonyítéka egy távoli római provinciában.

A libanoni *Baalbek*-ben az új ásatások i. sz. IV. századi római villát tártak fel.[17] A villa újplatonista tulajdonosa mozaikokkal díszítette a termeket, ezek közül három tárgya miatt is fontos : az egyik Nagy Sándor születését, a második Kalliopét Sokratés és hét bölcs képétől körülvéve, a harmadik a Föld-istennőt ábrázolja, amint kalászköteget vesz át Eróstól.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁGA MELLETT MŰKÖDŐ MUNKAKÖZÖSSÉG EDDIGI RENDEZVÉNYEI:

1952. február 15-én Szilágyi J. György bemutatta a Szépművészeti Múzeum újonnan megnyílt antik kiállítását.
1952. március 21-én Harmatta János tartott előadást »Görögök, irániak, finnugorok« címmel.
1952. április 18-án Borzsák István »A magyar klasszika-filológiai irodalom bibliográfiája (1926—1950)« c. könyvét vitattuk meg. A vita anyagát lásd a MTA I. oszt. OK 3 (1953) 295—302. lapjain.
1952. május 16-án Felvinczi Takáts Zoltán a Keletázsiai Múzeum indiai hellénisztikus emlékeit mutatta be.
1952. június 19-én Szabó Árpád »A görög dialektika és logika történetének kérdései« címmel tartott előadást.
1952. szeptember 19-én Szilágyi János a Kiscelli-utcai római leleteket mutatta be feltárásuk közben.
1952. október 24-én Szilágyi J. György »A földközitengeri görög és etruszk kereskedelemről« értekezett.
1952. november 21-én Dévai Gábor »A bizánci zene kutatásának mai állásáról« számolt be.
1952. december 19-én a Világirodalmi Bizottsággal közösen a »Világirodalmi Antológia« I—II. kötetét vitattuk meg. Bevezető előadást tartott Marót Károly, Borzsák István és Gáspár Endre.

[13] Notizie degli Scavi 1946, 36 s köv.
[14] Pallas, 1948
[15] Anzeiger für die Altertumswissenschaft 2(1949)91—2. Az anyag publikációja: Ancient India 2(1946)17—124
[16] American Journal of Archeology 54(1950) 397—8.
[17] American Journal of Archeology 55)1951)90.

1953. január 16-án Pekáry Tamás »Aquincum pénzforgalmáról« szóló dolgozatát mutatta be.
1953. február 20-án Wessetzky Vilmos »Az egyiptomi könyv és könyvtár«,
1953. március 20-án pedig Kövendi Dénes »Platon idea-tanának igazi arca« címmel tartott előadást.
1953. április 24—25-én a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társaság ókori keleti szakosztályával közösen kétnapos vitaülést rendeztünk A. B. Ranovics »A hellénizmus és történeti szerepe« c. könyvével kapcsolatban a hellénizmus problémáiról.
1953. május 15-én Castiglione László tartott előadást »A görög-egyiptomi terrakották problémáiról.«
Júniusra kitűzött előadásunkat az érdekeltek programmjának túlzsúfoltsága miatt szeptember 25-én tartottuk meg. (Sarkady János : Az aisóposi mese.)
1953. október 30-án Oroszlán Zoltán vetített képekkel kísért előadása keretében mutatta be a Szegedi Múzeum varázsamulettjét.
1953. november 26-án a Régészeti Társasággal közösen rendezett előadásunkon a Budapesten tartózkodó L. Alscher berlini archeológus professzor szerepelt.
1953. december 18-án Moravcsik Gyula »Bizánc és a magyarság« c. könyvéről rendeztünk ankétot. Bevezető előadást tartott Gyóni Mátyás.
1954. január 22-én Szilágyi J. György számolt be a Bulgáriában folyó ókori kutatások helyzetéről és legfontosabb eredményeiről.
1954. február 19.-én Pekáry Tamás szerepelt »Az Alexander-regény és Gallienus« c. tanulmányával.
1954. március 19-én Fehér Kálmán értekezett »Caesar a gall társadalom válságáról« címmel.
1954. április 23-án Dobrovits Aladár mutatta be »Egyiptomi novellák« c. készülő munkáját.

Borzsák István

A kiadásért felelős : Mestyán János. Műszaki felelős : Tóth Ferenc
Kézirat érkezett : 1954. III. 4. Terjedelem : 18 (A/5) ív, 20 ábrával Példányszám : 500

Akadémiai nyomda, Budapest, V., Gerlóczy-utca 2. — 30416/54 — Felelős vezető : ifi. Puskás Ferenc

MORAVCSIK GYULA

ARISTOPHANÉS*

A Békevilágtanács határozata értelmében ebben az évben az egész világ megünnepli a nagy görög vígjátékíró, Aristophanés emlékezetét. Ott, azon a földön, ahol egykor élt, s ahol még állnak a régi görög színházak maradványai, Hellas földjén, az antik kövek természetes környezetében újra színre kerülnek darabjai, s a világ minden táján, ahol él a görög hagyományok művelődésünket megtermékenyítő szellemének tisztelete, felújítják emlékezetét és igyekeznek elevenné tenni azt az erőt, amelyet a görögség e nagy szelleme ma is felénk sugároz, amikor az emberiség szebb, igazabb és boldogabb korszakának felépítésén fáradozunk és minden erőnkkel a béke megvalósulásáért dolgozunk és küzdünk.

Népi demokráciánk, annak tudatában, hogy jelen életünktől elválaszthatatlan mindazoknak a szellemi kincseknek a teljes birtokbavétele, amelyeket az emberi fejlődés korábbi századai halmoztak fel és hagytak ránk örökségül, és ezek között is elsősorban a görög szellem alkotásaiban rejlő eleven erők és hagyományok értékesítése, szintén azoknak az ünneplőknek a sorába lép, akik megemlékeznek Aristophanés születésének 2400. évfordulójáról.

A görög írók jó részének, még a legnagyobbaknak sem ismerjük pontosan a születési évét. Így vagyunk Aristophanésszal is. Csak annyit mondhatunk biztosan, hogy az i. e. 445. évet közvetlenül megelőző évek valamelyikében született Athénben. A 2400 éves jubileum tehát csak megközelítő. Élete folyásáról sem maradtak ránk konkrét adatok, de annál többet mondanak róla vígjátékai, melyek egykor az antik Hellas Athénjében az Akropolis délkeleti lejtőjén levő Dionysos-szentély területén egymásután kerültek színre, s amelyek nem a társadalmi valóságot tükröző mitikus mult képeit mutatták be — miként a görög tragédiák —, hanem az akkori Athén életének időszerű problémáit vetítették a görög hallgatók szeme elé. E vígjátékok, melyekben ott tükröződik Aristophanés korának képe, nemcsak az V. századi görög politikai és társadalmi viszonyokra vetnek éles fényt, hanem magára a költőre is.

A műfaj, amely Aristophanés művészetének hordozója — mint sok más görög irodalmi műfaj — népi és kultikus eredetű. Benne eredetileg a népünnepélyek vidám, gúnyolódó és csúfolódó hangulata nyert kifejezést. Miután

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelv- és irodalomtudományi és történettudományi karai békebizottságainak Aristophanés-emlékünnepén 1954. május 14-én elhangzott előadás.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

a komédiát felvették az athéni hivatalos ünnepek műsorába, már Aristophanés előtt kialakult az irodalmi vígjáték, melyben a kultikus játék eredeti formái, szerkezeti elemei s a gúnyolódó, megnevettető jelleg megmaradt, de az athéni demokrácia szabad légkörében a politikai, társadalmi és irodalmi problémák szatirikus kritikájával párosult. A szókimondás szabadsága lehetővé tette, hogy a vígjátékok szerzője kortársait, a nevükön megnevezett közéleti szereplőket is színre vigye és kigúnyolja. Hogy az író megnevettesse a színházi közönséget, céljai elérésére durvább eszközöket is igénybe vett. A görög komédiából nem hiányoznak olyan pajzán, sőt trágár jelenetek sem, melyek színrevitelét mai izlésünk nem engedi meg.

Az a megállapítás, hogy az antik görög irodalom rommező számunkra, melyből csak itt-ott emelkedik ki egy-egy ép alkotás, Aristophanésre is érvényes. 44 darabja közül, melyekről az ókori írók említést tesznek, csak 11 maradt ránk, gazdag termésének egy negyed része. A többiből az antik források híradásain kívül csak töredékeket ismerünk. A ránk maradt vígjátékok közül az első 425-ben került színre, az utolsó 388-ban, közvetlenül halála előtt, melynek éve szintén ismeretlen számunkra

Az a négy évtized, melyre Aristophanés irodalmi tevékenysége esik, a görög történelem egyik legválságosabb korszaka. Az után a nagy küzdelem után, amelyet a görögség az V. század elején a hódító perzsákkal szemben győzelmesen megvívott, Marathón és Salamis után, az V. század közepén erősen kiéleződtek azok az ellentétek, melyek a különböző gazdasági, társadalmi és politikai renden felépülő vezető államok, az arisztokratikus Spárta és a demokratikus Athén közt fennálltak, s amelyek mindkét államot hatalmi szférájának kiszélesítésére és gazdasági és politikai hódításokra ösztönözték. A kirobbanó fegyveres összetűzésnek a 445-ben megkötött, 30 évre szóló Periklés-féle béke egyidőre véget vetett s megalapozta az athéni városállam gazdasági, politikai és kulturális fejlődésének azt a csodálatos kivirágzását, amelyet Periklés korának szoktunk nevezni. Athén a perzsa háborúk folyamán kifejlesztett hatalmas flottája révén egy nagy tengeri szövetség vezetője lett, ura az Égei-tenger jórészének, s mint a görög kereskedelem központja gazdasági téren is vezető szerephez jutott. Ekkor érte el Athénben teljes kifejlődését az a demokratikus alkotmány, amely a rabszolgatartó athéni társadalom nagy részének biztosította az állam vezetésében való részvételt. De ez a nagy fellendülés már magában hordozta azoknak az ellentéteknek a kirobbanását, melyek egyrészt Athénen belül az egyes osztályok közt fennálltak, s amelyek másrészt Athént kifelé irányuló hódítási törekvéseiben más városállamokkal s így elsősorban Spártával szembehelyezték. Az athéni demokrácia gazdag kereskedő- és iparos rétegei háború útján akarták vetélytársaik letörését s a kereskedelmi és ipari egyeduralom biztosítását elérni. Spárta viszont féltékeny szemmel nézte Athénnek azt a törekvését, hogy hegemóniáját ne csupán a tengerre, hanem a szárazföldi Görögországra is kiterjessze és «az athéniek szolgaságában sínylődő görögök felszabadítására» fegyverekhez folyamodott. 431-ben kitört a peloponnésosi háború, melyben az athéni tengeri szövetség és a Spárta vezette peloponnésosi szövetség szemben állott egymással, s mindkettő igyekezett saját politikai rendszerét győzelemre vinni és ráerőszakolni másokra: az athéni állam a demokratikus rendszert támogatta, Spárta pedig az arisztokráciát pártfogolta. Ebben a háborúban tehát két különböző gazdasági, társadalmi és politikai rendszer vívta harcát, belevonva úgyszólván az egész akkori görög világot.

A háború kisebb szünetekkel 27 éven át folyt s — mint ismeretes — Athén hegemóniájának teljes bukásával végződött. A háború folyamán Athén belső életében is megindult a bomlási folyamat. 411-ben a demokrácia ellenségei oligarchikus államcsinyt hajtottak végre, de az oligarchák uralma rövid életű volt. Amidőn azután Athén hosszas ellenállás után 404-ben megadta magát, a spártai békefeltételek egyik pontja a demokrácia felszámolását követelte. Az ú. n. «harminc zsarnok» uralmát ugyan az emigráns athéni demokraták hamarosan megdöntötték, de a visszaállított demokrácia Athénje régi hatalmát többé nem nyerte vissza. A 378-ban felújított második athéni tengeri szövetség csakhamar széthullott. Aristophanés ezt már nem érte meg. Kevéssel 388 után meghalt. De átélte az egész peloponnésosi háborút, a vele járó megrázkódtatásokat és következményeit, közelről látta az osztályok egymás elleni küzdelmét, ismerte az athéni politika vezető személyiségeit, az athéni társadalom minden rétegét, s az átélt idők külső és belső eseményei mély visszhangot keltettek benne, amely visszhang vígjátékain keresztül szólt az athéni közönséghez.

Péterfy Jenő szellemesen írja tanulmányában, hogy Aristophanés művészete óriási pókhálóhoz hasonlítható, «melynek merész fonatú csillogó szálai közt minden bogár fönnakadt, mely Athén piacán röpdösött». Aristophanés a komédia szabadosságának megfelelően színpadra viszi az athéni közélet ismert alakjait, akik között ott látjuk a politikusokat, mint Kleónt, s a hadvezéreket, mint Lamachost, a hencegő katona, a «miles gloriosus» ősét. Egyik elveszett darabjában a peloponnésosi háború utolsó szakaszának szereplőjét, az elpuhult Alkibiadést sem kímélte meg. Darabjai tele vannak az athéni közélet más, ismert alakjaira vonatkozó célzásokkal, oldalvágásokkal, melyek jórésze a mai olvasó számára már alig érthető. Ezért kellett Arany Jánosnak művészi fordítása szövegét lépten-nyomon magyarázó jegyzetekkel kísérnie. Az egykorú athéni közönség természetesen Aristophanés minden finom célzását megértette, s a vígjátékíró éppen ezért tudta megnevettetni az athéni közönséget, amely a színpadon önmagára ismert s ott saját életének képeit pillantotta meg torzított alakban kivetítve. Hiszen a kiemelkedő és közismert közéleti személyiségeken kívül Aristophanés vígjátékaiban színre kerülnek az athéni társadalom összes jellegzetes alakjai, a tanácstagok, a lovagok, a sykophanták, a besúgók, a költők, a filozófusok, a jóslatfejtők, a kézművesek, a földművesek, szabadok és rabszolgák, görögök és barbárok s az athéni élet való alakjain kívül a költő gazdag fantáziájának alakjai, így pl. mint a karok szereplői, a beszélő madarak, a kuruttyoló békák és a fulánkos darazsak, az ősi komédia népies alakoskodásának emlékei.

Aristophanés pajkos szelleme azonban nemcsak a görög világ egyes alakjainak karikatúráit állítja a nézők elé. Az alakok csak eszközök, hogy az athéni élet egyes fonákságait kifigurázza. Az athéni demokrácia ferdeségeit, vad hajtásait éppen úgy a közönség elé tárja, mint a nevelés és az irodalom időszerű kérdéseit, a vagyoni különbségek és a háború és a béke nagy problémáit, melyek az egykorú athéni társadalmat élénken foglalkoztatták.

A mérsékelt demokratikus irányt képviselő nagy államférfinak, Periklésnek a peloponnésosi háború második évében, 429-ben bekövetkezett halála után tíz éven keresztül Kleón állt az athéni állam kormányzatának élén, aki a demokratikus párt radikális szárnyának s egyben a háborús pártnak volt a vezére. Alakját az egykorú források sötét színekkel rajzolják meg, s mint a demagógia képviselőjét mutatják be. Őt lépteti színre Aristophanés a «*Lova-*

gok» című darabjában álcázva, burkoltan, egy rabszolga alakjában, akiben az athéni közönség rögtön felismerte vezérét, az egykori cserzővargát. Aristophanés ugyanebben a darabban színre viszi a Démosnak, a Népnek megszemélyesített alakját is, egy süket és elaggott embert, aki azonban később a darab folyamán visszanyeri fiatalságát s újból olyan lesz, mint volt egykor a perzsa háborúk idején. A komédia népi formájából származó s az irodalmi vígjátéknak is állandó, hagyományos részét alkotó szóviadal (az agón) folyamán bepillantást nyerünk a peloponnésosi háború alatt jelentkező bajokba : a parasztság elszegényedésének és az athéni szövetségesek kiszipolyozásának jelenségeibe.

Periklés vezette be azt az intézményt, hogy az athéni polgárok, mint más közteljesítményük után, a bíráskodásért is díjazást kaptak. Kleón, hogy lekötelezze a polgárokat, a két obolosnyi díjat három obolosra emelte fel, ami serkentette a polgárok ilyen irányú buzgalmát, de egyben az ingyenélés melegágyává lett. Az athéniek bíráskodási szenvedélyét gúnyolja ki Aristophanés a «*Darazsak*»-ban, melynek két főalakja : az öreg «Kleónbarát» és fia a «Kleonutáló» Kleónra céloz. A sajtot lopó kutya pörében a költő egyben az athéni igazságszolgáltatás fonákságait is parodizálja.

A peloponnésosi háború történetében fordulópontot jelentett a 415-ben meginduló sziciliai expedició, amely Athén bukását előidézte. E vállalkozáshoz a háborús párt nagy reményeket fűzött, de az athéni lakosság más rétegeit ugyanakkor aggodalom szállta meg. Az athéni flottának a távoli Sziciliába való távozása és az általános nyugtalanság adta Aristophanésnek azt a gondolatot, hogy a «*Madarak*»-ban egy képzelt világot mutasson be, ahová két athéni polgár menekül a valóság elől, ami alkalmat ad az írónak arra, hogy az istenek világát is kigúnyolja, amint ezt az egyik bemutatandó részletből látni fogjuk. Aristophanés egyébként szívesen parodizálja a mitoszt is. Amikor a «Darazsak» egyik szereplője egy darázs potroha alá búvva igyekszik megszökni, nyilván Odysseusnak a kyklóps barlangjából való menekülésére céloz a költő, s a «Béke» főszereplőjének égbe emelkedése egy bogár hátán Bellerophón történetét idézi fel a néző emlékezetében.

A peloponnésosi háború korának osztályharcaiban született meg az az ideológiai küzdelem, amelyet a szofisták mozgalmának a városállam szerkezete ellen irányuló éles kritikája és a szofisták szubjektívizmusa ellen fellépő Sókratés tanítói tevékenysége kiváltott. Ebbe a gondolatkörbe vezet a «*Felhők*» című vígjáték, amelyben Aristophanés Sókratés torzképét rajzolja meg, amint «gondolkozdá»-jában egy függő kosárban lebegve elmélkedik. Egy apa hozzá küldi fiát, de az eredmény végzetes következményekkel jár. Az «igaz beszéd» és a «hamis beszéd» szóviadalában az utóbbi győz, s az ifjú a hamisság birtokában szülei ellen fordul, mire a felbőszült apa felgyújtja az istentagadó Sókratés gondolkozdáját. Aristophanés itt olyan tanokat tulajdonít Sókratésnek, amelyek távol álltak tőle, s alakját Sókratés pöre és halála előtt mintegy negyedszázaddal nyilván csak az újdivatú szellemi áramlatok tipikus képviselőjének bemutatására használja fel, amellyel szembeállítja a régi hagyományokat.

Hasonló ideológiai ellentétek tükröződnek Aristophanés irodalmi tárgyú darabjaiban is. A peloponnésosi háború éveiben egymás után jelentek meg az athéni színpadon Euripidés tragédiái. Aristophanés, aki több vígjátékában megcsipkedte őt, először a «*Nők ünnepe*» című darabban vitte színre alakját, jellemezve az athéni nők elkeseredését amiatt, hogy Euripidés olyan kedve-

zőtlen színben mutatta be tragédiáiban a nőket. 407-ben meghalt Euripidés, s két évvel később került színre Athénben Aristophanés «*Békák*» című vígjátéka, melynek középpontjában Euripidés alakja áll. A tragédia istene, Dionysos elindul rabszolgájával az alvilágba, hogy — miután az attikai színpad elárvult — felhozza onnan kedvencét, Euripidést. Különböző viszontagságok után elérik az alvilági tavat, melyben békák kuruttyolnak, s Dionysos Charón csónakjában átkel azon, míg rabszolgája nagy kerülővel cipeli a nehéz csomagokat. Hadés honában lezajlik Aischylos és Euripidés szóviadala, melynek folyamán mindkét fél saját műveiből idéz. Aristophanés szellemesen mondatja Aischylosszal: «Velem nem halt meg költészetem, ezzel pedig meg: ő könynyen idézhet», azaz Euripidés könnyűszerrel idézhet, mert magával hozta az alvilágba műveit, míg Aischylos költészete nem halt meg. E költői verseny kiindulópontja az a tétel, hogy a költő «az államban nemesebbeké s jobbakká teszi az embereket». Ebből a szempontból kerül megítélésre Aischylos és Euripidés, miközben Aristophanés kiemeli mindkettő erényeit és hibáit. De Aischylos magasztos alakjai azok, amelyek példaképül szolgálhatnak az athéni polgároknak, s az ő költészetének felújításától várható a város megmentése. A versenyből Aischylos kerül ki győztesen, s Dionysos, bár Euripidésért jött, őt vezeti vissza a földre. És valóban, kevéssel utóbb egy athéni néphatározat megengedte Aischylos műveinek újbóli színrehozatalát. Hogy Aristophanés gúnyos szelleméből némi izelítőt adjunk, hadd emeljük ki e darabból azt a, Lukianosra emlékeztető jelenetet, amikor Dionysos megérkezik az alvilági tóhoz, s felszólít egy halottat, vigye csomagjaikat a Hadésig. De mivel nem hajlandó ezért megadni a kért két obolosnyi viteldíjat, a halott visszautasítja a megbízást, s azt mondja: «Támadjak fel inkább».

Aristophanés darabjainak legállandóbb és ismételten visszatérő témája a háború és a béke kérdése, amely a peloponnésosi háború folyamán legélénkebben foglalkoztatta az athéni társadalmat. Mint ismeretes, a háborús és a békepárt élesen szemben állt egymással, s ebben az ellentétben kifejezésre jutottak az egyes osztályok egymással összeütköző érdekei. A háborús párt az athéni flottában és Athénnek a szövetségesek kizsákmányolása révén is gyarapított gazdasági erejében bízva a tengeren akarta kierőszakolni a döntést. Ezzel azonban összeütközésbe kerültek Attika földművelő rétegeinek az érdekei, akiknek vagyona és földje ki volt téve az ellenséges pusztításnak. Mindjárt a háború elején nyári időben, aratás előtt betört a spártai sereg Attikába, letiporta a lábon álló vetést, kivagdalta az olajfaligeteket és szőlőültetvényeket s kifosztotta a házakat. Ennek következtében a földművelő lakosság kénytelen volt a falaival jól védett Athénbe özönleni, ahol a menekültek összezsúfolódtak. Ezek a csapások és nélkülözések nagy elégedetlenséget keltettek az attikai parasztság körében, a háború ellen hangolták és a Spártabarátok oldalára állították őket. Súlyosbította még a helyzetet, amikor az athéni lakosságot a behurcolt járvány kezdte pusztítani, amelynek borzalmairól Thukydidés olyan szemléltető képet ad művében. A béke megkötésére már a háború elején lett volna alkalom, amikor az athéniek kezdeti sikerei folytán a spártaiak kérték ezt. Az athéni háborús párt azonban visszautasította, mondván — mint a «Lovagok»-ban olvassuk —: «Nem kell a béke; csak hadd folyjon a harc». Bár 421-ben létrejött a Nikias-féle béke, hét éves szünet után Athénben újból felülkerekedett a háború folytatásának vágya, amely nemcsak a nyereségre számító jómódú kereskedők és iparosok körében,

akik vezető szerepet játszottak a demokratikus pártban, hanem a rabszolgatartó társadalom széles rétegeiben is hódított, akik között voltak a háború következtében tönkrement, Athénbe menekült és városi szegényekké lett falusiak is.

Aristophanés már első, ránk maradt darabjában, az «*Acharnaibeliek*»-ben is ezzel a kérdéssel foglalkozik : egy igazságos polgár a maga nevében békét köt, élvezi annak áldásait, míg a hencegő katonát a háború terhei nyomják. Közvetlenül a Nikias-féle béke megkötése előtt, amikor a békevágyakozás az athéni körökben tetőpontját érte el, került színre a «*Béke*», amely a Béke istenasszonyának a Háború rabságából való kiszabadítását mutatja be és a béke áldásait magasztalja, amint ezt alkalmunk lesz látni és hallani. Később, az oligarcha-puccsot megelőző időkben készült a «*Lysistraté*»; ennek tárgya a görög nők házassági «sztrájk»-ja, amellyel férjeiket békekötésre kényszerítik, s amelyben a költő egyben azt az ósdi felfogást gúnyolja ki, mintha a férfi felette állna a nőnek.

A peloponnésosi háború befejezése után az athéni komédia légköre megváltozott. A politikai szatira s a háború és béke kérdése időszerűtlenné lett, s a vígjátéki szabadosság elvesztette éltető talaját. Aristophanés e korból való vígjátékai más világban mozognak. Mint ahogy minden olyan korszakban, amikor a viszonyok súlya ránehezedik az életre, az emberek az irrealitások felé fordulnak, Aristophanés is a társadalmi utópia témáját viszi színpadra. A városállam hanyatlásának korában, amikor az állampolgárok nagy tömege elszegényedett, amikor az osztályellentétek és vagyoni ellentétek egyre jobban fokozódtak és kiélesedtek, előtérbe lépett a vagyoni viszonyok szabályozásának gondolata, mint ahogy kevéssel később Platón «Állam»-ában is az eszményi állam utópista tervezete bukkan fel. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik Aristophanés két utolsó ránk maradt vígjátéka : «*A nőuralom*» és a «*Gazdagság*». Az előbbiben az állam vezetését a nők veszik kezükbe, megteremtik a vagyonközösséget s ezzel együtt a férfi-, nő- és gyermekközösséget, ami azonban a gyakorlatban a legkülönfélébb bonyodalmakra és végül is a rendszer csődjére vezet. A vagyoni rétegeződés kérdéseit hozza színre a «Gazdagság» is, melynek egy részletét szintén látni fogjuk. Aristophanés e legutolsó ránk maradt darabja már átmenet az ú. n. újattikai vígjátékhoz, amely a közéleti problémák helyett a magánélet köréből meríti tárgyát.

Mindezeket a politikai, társadalmi, nevelési és irodalmi kérdéseket Aristophanés páratlan művészettel eleveníti meg. A fantasztikus elemek és a valóság képeinek vegyítése és összeolvasztása, a komikus és burleszk jelenetek halmozása, s színpadra vitt típusok és egyének mesteri jellemzése és kifigurázása, a kifogyhatatlan ötletesség és szellemesség, a kétértelmű célzások szövevénye, a pajkos, féktelen jókedv kitörése, a vaskos komikum, a falusi élet idillikus rajza, a természeti képek leírása, lírai jellegű kardaloknak, s a népi komédia egyes elemeinek, főleg munkadaloknak és lakodalmi énekeknek a beleszövése — mindez majd gyönyörködteti és elbűvöli, majd meg kacajra fakasztja a hallgatót. Aristophanés vígjátékai «görbe tükrében» torzítva, kiszínezve, felnagyítva, a gúnyolódás és szatíra szinte tűzijátékszerűen káprázatos fényében megvilágítva tárul elénk az V. századi Athén egész világa, de egyben olyan igazságok felé is mutat, amelyek darabjait a kor és alkalomszerűség szférája fölé emelik, s amelyek nemcsak az athéni színház megnevettetett közönségének szolgáltak tanulságul.

Platón egyik epigrammája így jellemzi Aristophanést :

«Vágytak a szép Charisok szentélyre, mely össze nem omlik :
íme Aristophanés lelke megadta nekik.»

S nem véletlen, hogy Goethe ugyancsak a Charisokkel kapcsolja össze Aristophanés művészetét híressé vált mondásában : «Aristophanés a Gráciák neveletlen kedvence.» Azonban ha Aristophanésben csak a nagy művészt csodáljuk, még nem merítettük ki a lényeget. A korábbi polgári esztetikusok — így pl. nálunk Péterfy Jenő egyébként mesteri Aristophanés-jellemzésében, vagy a külföldiek közül egy Wilamowitz-Moellendorff — élesen tiltakoztak az ellen, hogy Aristophanésben a művészen kívül politikust vagy moralistát keressünk. Aristophanés valóban nem is volt az, de mint minden igazi nagy író többet adott a puszta gyönyörködtetésnél. Egyben tanítani és javítani is akart. Amit Horatius olyan tömören fejez ki — ridentem dicere verum, azaz «nevetve mondani ki az igazat» —, azt tette ő is. Amikor megnevetteti az athéni közönséget, egyben bírál, tanít, önismeretre indít, irányít és előre mutat. Vígjátékainak szatirikus éle a társadalmi kritika hathatós fegyvere, mely az akkori görög élet visszásságait, ferdeségeit és fonákságait a megelevenítő géniusz művészi erejével tárja hallgatói elé. Valóban van rokonság közte és a XVI. századi francia író, Rabelais közt, kinek emlékezetét a Békevilágtanács a mult évben újította fel. Ha Sókratés alakjával szemben igazságtalan is, új tanait azért figurázza ki, mert azokban az erkölcsi életet és nevelést fenyegető veszélyeket lát. Ezért hozatja fel az alvilágból Aischylost is, hogy drámaírói művészetével az athéni élet megújulását segítse elő. Ezért állítja az athéni közönség elé példaképül a marathóni nemzedék nagy alakjainak, egy Miltiadésnek, Aristeidésnek, Kimónnak és másoknak odaadó és önfeláldozó hazaszeretetét és hősiességét. S ha éles kritikája nem kíméli az athéni demokrácia elfajulását sem, melyet egy helyen — «Békák» 398. — Arany mesteri fordítása szerint «democsokráciá»-nak nevez, nem a demokratikus állami berendezkedést mint olyat, hanem athéni formájának ferdeségeit s főleg a vezető személyiségek emberi hibáit, gyarlóságait ostorozza. S e tekintetben egyezik felfogása Thukydidésével, aki az athéni nagyhatalmi politika bukásának okait a vezetők demagógiájában, érdekhajhászásában és pártoskodásában látta. A régi polgári tudomány egyes képviselőinek az a beállítása, mintha Aristophanés az arisztokráciával rokonszenvezett volna, éppen olyan tévedés, mint művészetének tisztán esztetikai értékelése.

Aristophanés súlyosan elítéli és kipellengérezi az athéni körök hódító, sőt világuralmi törekvéseit, amint ezt a «Madarak» zárójelenetében látjuk. Tiltakozik az athéni szövetségesek jogtalan elnyomása és kizsákmányolása ellen és szót emel a politikai száműzöttek amnesztiája érdekében. Világosan látja a görög államok háborúskodásának végzetes következményeit, s ezért újra és újra visszatér a béke kérdésére, amely a «Lysistraté»-ban a panhellénizmusnak, a görög államok összefogásának és egységének gondolatával kapcsolódik össze. Itt a női kar nemcsak athéniekből, hanem peloponnésosi és boiótiai nőkből is áll — a szereplő személyek között az athéni hősnő mellett ott van egy spártai nő is — akik nemcsak Athén, hanem egész Hellas érdekében fáradoznak a béke megteremtésén. A béke kérdése azonban Aristophanés gondolatvilágában a legszorosabban összefügg az attikai parasztság és a görög dolgozók érdekeivel és munkájával. Vígjátékainak számtalan helye bizonyítja a fizikai munka megbecsülését, ékes cáfolatául annak az elterjedt állításnak, mintha az antik világban a munka megvetése általános s nem csupán osztályokhoz

kötött fogalom lett volna. Az ő szemében béke és munka elválaszthatatlan. A «Béke» című darabban a Béke istennőjének a Háború rabságából való kiszabadításában athénieken kívül spártaiak, argosiak és megaraiak is részt vesznek, s «parasztok, kalmárok, jövevények, zsellérek, ácsok, kőművesek, szigetlakók», az «összes hellén nemzet» egyaránt fáradozik azon, hogy a békét újra visszahozzák a földre. Aristophanés nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a béke teszi lehetővé a sokat szenvedett lakosság termelő munkájának folytatását, s rokonszenve elsősorban az attikai földművesek felé fordul, akik legtöbbet szenvedtek és nélkülöztek a háború következtében.

Aristophanés béke-gondolata, hogy csak a dolgozók közös erőfeszítése, közös munkája varázsolhatja a földre a békét, melynek megjelenése nyomán áldás és bőség fakad, — ma éppen olyan időszerű, mint volt huszonnégy évszázaddal ezelőtt az antik Hellas világában.

DOBROVITS ALADÁR

TÁRSADALMI VALÓSÁG ÉS TÁRSADALMI KRITIKA AZ EGYIPTOMI MŰVÉSZETBEN

LYKA KÁROLYNAK, A MAGYAR MŰTÖRTÉNÉSZEK NESZTORÁNAK, NYOLCVANÖTÖDIK SZÜLETÉSNAPJA ALKALMÁBÓL

I

Hogy a felvetett problémát megvizsgálhassuk, előbb tisztáznunk kell az egyiptomi művészet osztályjellegét, helyzetét és szerepét az ókori egyiptomi társadalomban, létrejöttének körülményeit és célkitűzéseit. Nem gondolunk itt a művészi tevékenység kezdeteinek kérdéseire, mely minden művészet keletkezésével közös problémákat vet fel, nem a Szahara sziklarajzaira, a neolitikus Merimde-kultúra nílusi iszapból gyúrt nő-idoljaira, vagy aeneolitikus Negade I kultúra festett agyagedényeire, hanem arra, hogy a már kialakult egyiptomi osztálytársadalom egyes korszakaiban a művészet, mint a társadalmi tudat egyik formája, mint az egyiptomi felépítmény része mit fejez ki és milyen célok szolgálatában állott, másszóval milyen szükségletek váltották ki a művészi tevékenységet?[1]

Erőteljesen hangsúlyoznunk kell, hogy az egyiptomi művészet fejlődése korántsem olyan lassú, stagnáló, mint ezt a burzsoá művészettörténet sokáig hirdette és ahogyan ez a köztudatban ma is él. Kétségtelen, hogy a gazdasági, társadalmi fejlődés üteme nem mindig azonos a művészetével, azonban éppen az egyiptomi művészetben ezeknek fejlődése szoros összefüggést mutat. Itt a társadalom fejlődésének nagy korszakai szorosan egybeesnek a művészet nagy korszakaival, a társadalom hanyatlása a művészet hanyatlásával, a társadalomban folyó küzdelmek pedig kifejezésre jutnak a művészet változásaiban is.

«A művészet története, a realizmus születésének és fejlődésének folyamata, mely legfelsőbb fokára a szocialista-realizmusban jut el.»[2] Kereshetjük-e a realizmus megnyilvánulásait az egyiptomi művészetben, mely — kivételektől eltekintve — nem alkalmazza a perspektivikus térábrázolást a síkművészetben, a térben kötetlen, nem frontális felépítést a szobrászatban, tudatosan kerüli a mozgásábrázolás illúzióját a plasztikában, a térbeliség illuzióját a festészetben és domborműben?[3]

[1] Jelen tanulmány első vázlata a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Ókori-Keleti-Távolkeleti Munkaközösségének 1951. dec. 17-i vitaülésén »Társadalmi kritika az egyiptomi művészetben« címmel mutattatott be.

[2] *Szambok:* A művészet fejlődésének idealista magyarázatai ellen. Szovjet Művészettörténet II. Budapest, é. n. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja kiadása, kézirat gyanánt. 30. o.

[3] Az egyiptomi művészet stílustörvényeire vonatkozó összefoglaló munka *H. Schäfer:* Von ägyptischer Kunst,[3] Leipzig, 1930. E munka kritikájára ill. a «legnagyobb felületek törvényeire» von. 1. *Dobrovits:* Természetlátás és gondolkozás az ókori Egyip-

Igenis, kereshetjük. Hangsúlyoznunk kell, hogy a közérthetőség, a látott valóság lehetőséghez hű visszaadása a realizmus kérdésének csak egyik oldala. A realizmus a művészetben nem pusztán stíluskérdés. A barokk művészet a merész, perspektívikus térábrázolás terén, a szobrászat térbeli kötetlensége terén rendkívül messzire jutott el, ebben a tekintetben szinte az ellenkező végletet jelenti, mint az egyiptomi művészet, mégis *ez* önmagában nem teszi realistává a barokk művészetet. Sőt, a bravuros, perspektívikus megoldások, az illuzionisztikus hatáskeresések, a szobrászat túlhajtott kötetlensége az antirealista szándékú mondanivaló, a társadalmi valóságot elkendőző célkitűzések szolgálatában állhatnak. Határozottan rá kell mutatnunk arra, hogy a perspektívikus térábrázolás a síkban, illetve a perspektívátlan, a legnagyobb felületek törvénye szerinti ábrázolás nem az ábrázoló művész és az ábrázolt tárgy — objektív valóság — kétfajta viszonyát jelenti, hanem a térbeli jelenségek, tárgyak síkban való ábrázolásának kétféle megoldását. Mihelyt egyszer megszabadultunk attól az előítélettől, hogy a perspektívátlan, a legnagyobb felületek törvénye szerint ábrázoló művészet a látottakkal, az objektív valósággal szemben eleve elfogult, hogy emlékképek, elképzelések alapján áll, a német szakkifejezéssel élve «vorstellig», valamint attól a feltételezéstől, hogy a perspektívikus térábrázolás *egymagában* már a realizmus érvényesülése a művészetben, akkor semmi akadálya sincs annak, hogy ezt a körülményt a művészi realizmus kérdésének megítélésénél az egyiptomi művészetben ha nem is figyelmen kívül hagyjuk, de másodlagos fontosságúnak ítéljük. Ugyanez — mutatis mutandis — vonatkozik a frontális és térben kötetlen szobrászat megítélésére is.

Kétségtelen, hogy a legnagyobb felületek törvénye, valamint a frontalitás is korlátokat szab a művész elé, a látott, objektív valóság ábrázolása, visszaadása terén, kompromisszumos megoldásokra kényszerít. Kétségtelen, hogy az a fejlődés — vagy azok a kísérletek, — amelyek a perspektívikus ábrázolás terén elért eredményektől vagy a már általánossá vált perspektívikus ábrázolásmódtól való elfordulást célozzák, általában mindenkor a realizmustól való elfordulást is jelentették és általában a művészetnek a társadalmi valósággal szemben is elkendőző állásfoglalását leplezték. Nem véletlen, hogy az antik művészetben a perspektívikus ábrázolás az i. e. V. században válik általánossá a rabszolgatartó athéni demokrácia fénykorában és a római dominatus idején tűnik el ismét. A hellenisztikus festészet és dombormű nagyszerű perspektívikus megoldásai azonban nem egyszer épp úgy a társadalmi valóság elkendőzését szolgálják, mint a bukolikus költészet *látszólag* valóságízű, népi jellegű alkotásai is, nem felejtve el azt a tényt sem, hogy a hellenizmus művészetének, akár a hellenisztikus irodalomnak is van valóban realista oldala, megnyilvánulása is.

tomban, Történetírás, 1937, 339. o. *Dobrovits:* Harpokrates, Probleme der ägyptischen Plastik. Dissertationes in Honorem Dr. Eduardi Mahler, Budapest, 1937, 72 és kk. o. V. ö. még *Dobrovits:* Egyiptom festészete, Ars Mundi IX. Budapest 1944, *Dobrovits:* A fáraók művészete, Művészet és Valóság. Budapest 1947. L. még *A. Scharff:* Handbuch der Archäologie, *W. Otto:* Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. VI. Textband I. 1939, 491 és kk. o. Továbbá *Kees:* Ägypten. Kulturgeschichte des alten Orients, erster Abschnitt. Handbuch der Altertumswissenschaft, Abt. III., I. Teil, III. Band, I. Abschnitt. München, 1933, 244 és kk o. E művekben a kérdés részletesebb irodalma is megtalálható. V. ö. még *Morenz:* Ägypten und das Berliner Ägyptische Museum, Berlin, 1954, 69 kk. o.

Az egyiptomi művészetben, amint ez ismeretes, nem hiányoztak azok a törekvések, amelyek a síkművészetben a perspektívikus ábrázolásmód felé, a szobrászatban a frontálitással való szakítás felé mutattak. Nem véletlen, hogy ezek éppen azokban a korokban sokasodtak, amelyekben a társadalmi valóság közvetlen visszaadására is a legtöbb törekvést találjuk, amelyeknek nemcsak képzőművészete, hanem pl. irodalma is hasonló törekvéseket mutat.

A térbeli jelenségeknek a síkon való kétféle megjelenítése, a szoborfelépítés kétféle módja, mint lehetőség, a művészet kezdetei óta áll az objektív valóságot a művészet eszközeivel visszaadni kívánó művész előtt és egyik vagy másik mód választása — figyelembevéve a műalkotást létrehozó társadalom viszonyait — még nem jelent állásfoglalást sem az ábrázolt objektív valósággal, sem a társadalmi valósággal szemben. Azonban — kivételektől eltekintve és a hullámzások, a retardáció és a stiláris újraéledések lehetőségeit, a művészetnek az anyagból és a megjelenítés céljából vagy helyéből fakadó korlátozásait (pl. textilben való ábrázolás, architektonikus kötöttségek, monumentalitásra való törekvés) figyelembevéve — általában megállapíthatjuk, hogy a művészetek fejlődése, a társadalom és a termelőerők fejlődését követve a perspektívátlan ábrázolástól, a frontális szoborfelépítéstől a perspektívikus ábrázolás felé, a kötetlen szoborfelépítés felé tart és hogy éppen a társadalom haladó nézeteit hordozó társadalmi erőknek a művészetben való érvényrejuttatása a perspektívikus térábrázolás felé való törekvéssel, vagy uralomrajutásával, a kötetlen szoborfelépítésre való törekvéssel vagy annak uralomrajutásával párhuzamos. Így pl. a görög demokratikus fejlődés kezdetei nemcsak az ión természetfilozófia kezdeteivel, hanem a perspektívikus térábrázolás és a térben kötetlen szoborfelépítés kezdeteivel is egybeesnek, a rabszolgatartó demokrácia fénykora pedig a perspektívikus térábrázolás és a térben kötetlen szoborfelépítés diadalrajutását is jelenti. És ha a hellenisztikus művészetben a továbbfejlődő perspektívikus megoldások fokozása, a szobrászat térbeli kötetlenségének még erősebb hangsúlyozása éppúgy nem feltétlenül a társadalom haladó erőinek és gondolatainak kifejezője, nem azok szolgálója, ahogyan a barokkban sem, a későantik művészetben újra uralomrajutó perspektívátlanság, a szobrászat újra frontálissá válása a művészetnek a valóságtól való elfordulásával párhuzamos: a társadalom demokratikus erőinek elhalásával, az abszolút monarchia kialakulásával párhuzamos. A XX. század művészetének perspektívaellenes tendenciái szintén a hanyatló kapitalizmus népellenes, antirealista fejlődésének megnyilvánulásai, még ha egyes ilyen jellegű alkotásokat létrehozó művészek célkitűzéseikben haladók és realisták is óhajtottak lenni. Természetesen a fentebb vázolt fejlődés különböző társadalmakban, különböző korokban más és más színezetet mutat, és mindenkor az adott társadalom és kor sajátosságainak figyelembevételével tanulmányozandó.

A fentebbiek alapján tehát az ábrázolásmód stiláris kritériumait az egyiptomi művészetben a realizmus tekintetében csak annyiban vesszük figyelembe, hogy a hagyományos stílustörvényektől való eltérések vagy azok lerázására való törekvések, a perspektívikus ábrázolás, a kötetlen szobrászati megfogalmazás felé irányuló fejlődés mennyiben jelentkezik párhuzamosan a társadalmi valóság visszaadására, az esetleges társadalmi kritikára való törekvéssel, mennyiben támogatja azt.

Az egyiptomi művészek meg voltak győződve arról, hogy ők a látott objektív valóságot ábrázolják, illetve adják vissza a teret párhuzamos csíkokra osztó képfelületen, a profilba rajzolt arc, szembefordított mell emberábrá-

zolási sémájával, a felülnézetet és oldalnézetet összeillesztő, egységes nézőpontot nélkülöző tájábrázolással. Semmiképpen sem jogosult az a felfogás, hogy az egyiptomi művészet a részletábrázolásokban realista, a nagy egészben azonban a valóság visszaadására képtelen. Részletábrázolást és a kompozíció egészét ugyanaz a stílustörvény irányítja, sőt éppen a részletekben sok a konvenció, a sematikus elem, a «hieroglif-szerű» ábrázolási mód. Ezekben az egyiptomi művészek a látott objektív valóság egyes elemeinek lerövidített, sztereotíp megfogalmazását adják (ilyen pl. a fák, bizonyos növények valóban a hieroglifírás jeleivel rokon megfogalmazása, a víznek tört hullámvonalakkal való jelzése stb.), más esetben viszont a hasonló megfogalmazás éppen a legnagyobb felületek törvényéből következik (mint a lándzsával, szigonnyal való halászat ábrázolásánál az ú. n. «vízhegy»). Egyes ilyen sztereotíp ábrázolási sémák évszázadokon, sőt évezredeken keresztül élhetnek, egyidejűleg, sőt együtt ugyanazon részlet valósághű megfogalmazásával, realisztikusan visszaadott részletek mellett vagy realisztikusan megfogalmazott kompozíciókon belül. Megjelennek azután olyan realisztikusnak látszó részletmegfogalmazások, jelenetek is, amelyek a valóságban soha elő nem fordulnak, és ilyenek is élhetnek évszázadokon keresztül (hogy csak egyet említsünk, a krokodílust derékban kettéharapó viziló motívuma). Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a valósághű részletmegfigyelések valóban állandóan gazdagodnak a természet — a következőkben tárgyalandó — gondos tanulmányozása alapján.

Másik kérdés, amivel röviden foglalkoznunk kell, a portréművészet problémája az egyiptomi művészetben, ill. ezzel kapcsolatban az egyéniség és típus kérdése. Az egyiptomi portré reálportré jellegét, valóságvisszaadó voltát éppen azon az alapon vonták kétségbe, hogy nem az egyéni, individuális vonások visszaadására törekszik, hanem *csak* típust ábrázol.[4] Más helyen rámutattunk már arra,[5] hogy az egyiptomi művészet tudatosan látja meg és juttatja kifejezésre a tipikusat az egyéniben, amelyet a foglalkozás és az egyéniség összeolvadása, a társadalomban elfoglalt szerep befolyása még csak elősegít — és éppen ezáltal jut el a portré nagyobb hitelességéhez, a realizmus magasabb fokához.[6]

[4] *Scharff:* Handbuch der Archäologie, 501 és kk o. *Schäfer:* Das altägyptische Bildnis, Leipziger ägyptologische Studien, Heft 5, 1936. *Bissing:* Die Kunst der alten Ägypter Eine Einführung in ihre Geschichte, Leipzig 1911, 8 o. *Fechheimer:* Plastik der Ägypter, Die Kunst des Ostens I., Berlin 1923, 33 o. *J. Capart:* Leçons sur l'art égyptien, Bruxeles 1920, 226 o. *Kees:* Ägypten 163 o. Némileg eltérően *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte von den ältesten Zeiten bis auf die Eroberung durch die Araber. Berlin—Charlottenburg 1935. Text, 88 és kk o. Idézett művekben a kérdés részletesebb irodalma is megtalálható. V. ö.: alább 5 és 47. jegyzet.

[5] *Dobrovits:* Az egyiptomi portrészobrászat problémái. Emlékkönyv Lyka Károly hetvenötödik születésnapjára, Budapest 1944, 298 és kk o. A határozott potrészerűségre való törekvés mellett foglal állást pl. *P. Johansen:* Porträts in der ägyptischen Kunst? Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, 68 (1932) 205 és kk o., továbbá újabban *J. D. Cooney:* Two wooden Statues made for an Official of King Unas, The Brooklyn Museum Bulletin, 1953 XV. 1, 4 és kk o., aki arra is rámutat, hogy az egyes személyek portrészobrai közötti eltérések gyakran a művészek kvalitásbeli különbségeinek következménye. V. ö. még *Nora E. Scotts:* Egyptian Accessions. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1947 oct., 64 o.

[6] V. ö. *G. Malenkov:* A Központi Bizottság beszámolója a SzK(b)P XIX. kongresszusának, Budapest, 1952, 73 o, *Nedosivin:* A művészet viszonya a valósághoz, Szovjet Művészettörténet II., 61 és kk o., *Dmitrijeva:* A tipikus jelleg problémája a képzőművészetben, Szovjetszkoje Iszkusztvo, 1953, 9. A Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége dokumentációjában, kézirat gyanánt.

Még egy «korlátjáról» kell beszélnünk az egyiptomi művészetnek, arról, mely egyaránt jelentkezik a szobrászati és síkművészeti kompozícióban, arról, amit talán úgy nevezhetnénk, hogy a geometrikusságra való törekvés, a szobor felépítése mértani idomok szerint, a tömegelosztás tutatosan hangsúlyozott ritmusa mint a szobor esztétikai hatásának legfontosabb eszköze, aminek a síkművészetben a vonalritmus és vonalharmónia, a kontúrok tudatos hangsúlyozása és hol párhuzamos, hol ellentétes elrendezése felel meg.

Valóban az egyiptomi művészet igen messzire megy (és többnyire tudatosan) a szobor geometrikus felépítésében, sőt a formák geometrikus absztrakciója terén, — amint ezt a keresztbetett lábbal ülő ú. n. irnoktípus, esetében látjuk, vagy pedig még inkább az ú. n. kockaszobrok esetében olyannyira, hogy akadtak polgári tudósok, akik az egyiptomi művészet e kétségtelen tendenciáit összehasonlították és azonosították a XX. század dekadens polgári művészetének formalista törekvéseivel.[7] Ez az összehasonlítás, sőt azonosítás azonban egyike a polgári tudomány tudatos történelemhamisításainak és kiindulópontjában, szemléletében, valamint eredményeiben egyaránt hamis. Az egyiptomi szobrászat mindenkor a látott valóságot kívánta ábrázolni és megismertetni. A kétségtelen geometrikus felépítés, a geometrikus séma hangsúlyozása sőt az ez irányba való kétségtelen stilizálás, a tömegritmus tudatos alkalmazása a frontális szobrászatnál nemcsak érthető, de a szoborkompozíció egyik legfontosabb eszköze is. Az egyiptomi szobrászok az emberi vagy állati testben felismerni vélt geometrikus adottságokból indultak ki, az organikus formák mélyén felismerni vélt, azokból levezetett geometrikusat bontották ki vagy hangsúlyozták és így nem egyszer a valóság mélyebb megismerése alapjává tették. Az organikus részletek, felületek és a geometrikushoz közeledő formák látszólagos ellentéte pedig éppen az egyiptomi plasztika egyik legvonzóbb sajátsága, amely az egyiptomi szobrok sajátos dinamikájának alapja.

A XX. század dekadens művészetének látszólag rokon törekvése éppen az ellenkező kiindulópontból ered. Egyik részletjelensége a művészet elfordulásának a valóságtól, öncélúvá válásának. Ez a kompozíció, ez a stilizálás itt nem az organikus formák mögött rejlő, illetőleg azokból levezetett geometrikusat veszi alapul, nem azt szabadítja fel, hanem ellenkezőleg, külső, a valóságban nem létező mértani váz, séma kényszerébe torzítja az organikus alakot, vagy pedig az organikus formákat a bennük valóságban ugyancsak nem létező, avval ellentétes geometrikus részletformák értelmetlen rendszerébe tagolja és bontja, párhuzamosan a kapitalista társadalom emberellenes felfogásával, belső bomlásával. Még a legjobb esetben is a XX. század művészetének látszólag hasonló törekvései mögött tudatos archaizálást kereshetünk, — ami szintén a valóságtól való elfordulás egyik jelensége. Ami viszont a vonalharmónia és a vonalritmus megbecsülését, a kontúrok hangsúlyozását és tudatos elrendezését illeti, nem felejthetjük el, hogy az egyiptomi síkművészet (akár dombormű, akár festmény) lényegében mégis elsősorban grafikus művészet, márcsak keletkezése tekintetében is. A nagyméretű dombormüvet vagy festményt is általában mindig előre pontosan megrajzolt vázlatról nagyítják át részben mechanikus úton a templom vagy sír falára. Az egyiptomi síkművészetnél, mely kevés kivétellel nem ismeri a zárt kom-

[7] Így pl. *Schäfer:* Ägyptische und heutige Kunst. Zur Stellung der ägyptischen Kunst in der Weltkunst. Die Antike, 3 (1927) 187 és kk. o.

pozíciót, mely a teret egymás felett futó párhuzamos csíkokra bontja, a kompozíció legfontosabb módja a vonalharmónia és kontúrritmus alkalmazása marad, amely nem egyszer azután a térbeliség illúziójával való játék legfontosabb eszköze is. (Pl. a kulisszaszerű, párhuzamos kontúrelosztás és ennek megtörése ellentétes, elforduló kontúrral.) Mindez természetesen nem egyszer valóban stilizáláshoz vezet.

Röviden szólhatunk az egyiptomi síkművészetnek az objektív valóság visszaadásában a stílus törvényekből következő egyéb «korlátairól» is. Ezek a vetett és belső árnyék alkalmazásának, az atmoszféra elmosó hatásának (légperspektíva) hiánya, a tört és átmeneti színek kerülése, illetve az aránylag kevésszámú, jellemző és töretlen színek használata. Mindez a legnagyobb felületek törvényének velejárója és a síkművészet alapvetően grafikus jellegéből következik. Ezek alól a kötöttségek alól való felszabadulásra irányuló törekvésre is elégséges példát találunk.

II

Azoknak a »korlátoknak« megismerése után, amelyek az objektív valóságnak az egyiptomi művészetben való visszaadása elé az egyiptomi művészet stílustörvényeiben rejlenek, térjünk rá a bevezetőnkben felvetett problémánkra, vizsgáljuk meg az egyiptomi művészet osztályjellegét, helyzetét és szerepét az egyiptomi társadalomban, a műalkotás létrejöttének körülményeit és célkitűzéseit.

Az egyiptomi aeneolithikum a Negade I. (i. e. 3500—3200) és Negade II. (i. e. 3200—2900) korszak ősközösségi társadalmának temetőiben megjelenő festett vázák vadász és — a legutóbbi kutatások alapján valószínűleg sepulchralis jellegű — hajóábrázolásain a tér elrendezésének, a csíkokra osztásnak még jóformán semmi nyomát sem találjuk, éppúgy, ahogyan az Arab-sivatag ugyanezen időből való hasonló jeleneteket mutató sziklarajzain sem. A Negade II. kor vége felé a sírmellékletek terén érdekes változást tapasztalhatunk. A sírokból eltűnnek a festett vázák, helyüket elfoglalják a legkeményebb kövekből fúrt és csiszolt díszvázák, — vagypedig ezek festett agyag utánzatai. Amely sírokban azonban a kemény kővázákat találjuk, azokból általában hiányoznak azok agyagutánzatai és fordítva. Az előbbi sírok mellékletekben egyébként is általában gazdagabbak, — nyilvánvaló, hogy ez a vagyoni rétegeződés, az osztálytagozódás kezdetét tükrözi. Ezen időszakban épül a nevezetes hierakonpolisi festett sír, ahol először találkozunk monumentális falfestéssel. Ez a falfestés a festett vázák harci és hajójeleneteit folytatja és noha elhatárolással, az alapvonal jelzésével nem is találkozunk itt, hajóábrázolás és oroszlánvadászat egymás mellett foglalhatnak helyet, a jelenetek mégis két egymással párhuzamos, egymásfölötti csíkban rendeződnek el és jelenetek, alakok részleteikben is a legnagyobb felületek törvénye szerinti felépítés csíráit mutatják. Ez a nagyméretű épített sír kétségtelenül egy nagyhatalmú nemzetség vagy törzsfő, talán már fejedelem sírja, hiszen Hierakonpolis az ország egyesítését megelőzően, a felsőegyiptomi állam fővárosának számított. A következő korszak (ú. n. protodinasztikus kor) jellemző régészeti és művészeti emlékei a szemfesték eldörzsölésére szolgáló ú. n. palettak, ill. ezeknek szintén a hierakonpolisi templomban megtalált fogadalmi példányai. Ezeken és a velük együtt talált ú. n. Skorpió-király fogadalmi buzogányán nyomról-nyomra követhetjük a fejlődést, a teret teljességében

betöltő díszítéstől a szabályos, egymásfölötti párhuzamos csíkokra való elosztásig, amely az ismeretes Nar-mer király palettáján és a nagyjából egyidejű Skorpió-király buzogányán már a klasszikus formában áll előttünk, éppúgy, ahogy az emberi alaknak a legnagyobb felületek törvénye szerinti felépítése is. A Skorpió-buzogány és a Nar-mer-paletta az egységes királyság, a központi államhatalom létrejöttének megdönthetetlen történeti bizonyítékai, — az egyiptomi művészet klasszikus stílusának kialakulása az állam ,étrejöttétől elválaszthatatlan.[8]

III

Valóban, a felületes szemlélő előtt úgy látszik, az Óbirodalom (III—VI. dinasztia, kb. i. e. 2700—2240) művészete a királyi hatalom döntő befolyása alatt áll. A legnagyobb építkezések, a legnagyobbszabású szobrászati alkotások a király halotti kultuszának szükségleteit szolgálták. A művészeti tevékenység már az I—II. dinasztia idején, a tiniszi korban (kb. i. e. 2900—2700) is a két királyi temetkező-helyre, Abydosra és Szakkarára összpontosul, az Óbirodalom fénykorában pedig szinte a székváros, Memphis környékére korlátozódik. Az ország többi, arányszámban is eltörpülő műhelyeinek munkái általában, legalább is az V. dinasztiáig a központi műhelyek döntő befolyását mutatják. A királyi példa irányító szerepét megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy az V. dinasztia utolsó fáraójának, Unisznak piramisához felvezető, a közelmultban felfedezett fedett folyósó domborművei az V—VI. dinasztia-beli előkelők temetkezőhelyei, a masztabák gazdag festett és domborművű díszítése példaképeinek tűnnek fel.[10] Kétségtelen, hogy az Óbirodalom egyes dinasztiái időszakának művészete sajátos, önálló stiláris törekvéseket mutat.

Ez a királyi irányítás és befolyás azonban nem egy tekintetben csak látszólagos.

A király személyével közvetlenül kapcsolatos művészi tevékenység az építészet alkotásaitól eltekintve, meglehetősen korlátozott. A III—IV. dinasztia királyi piramisaiból és sírtemplomaiból a domborművű és festett díszítés úgyszólván teljesen hiányzik, a művészet alkotásai a király kultusz-szobraira korlátozódnak. A király sírtemplomaiban a dombormű először az V. dinasztia

[8] Az egyiptomi prehisztorikus művészetre von. l. *A. Scharff:* Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte, Morgenland XII., Leipzig 1927, a kemény kővázákról és azok festett utánzatairól 26. o. *A. Scharff:* Die Frühkulturen Ägyptens und Mesopotamiens, Der alte Orient, Bd. 41, Leipzig 1941, *Scharff:* Hbuch. Arch., 434 és kk. o. *Dobrovits:* Ókori történet, Az ókori Kelet, Egyetemi jegyzet, Debrecen, 1952, 20 és kk. o., *Vandier:* Manuel d'archéologie égyptienne I. 1, Paris, 1952, a palettákról 343 és kk. o., 570 és kk. o., a kierakonpolisi sírról 561 és kk. o. A palettákról legújabban l. még *Schott:* Die Hieroglyphen. Akad. d. Wissensch. u. Literatur, Abh. d. Geistes u. Socialwiss. 24, Mainz 1950.

[9] Az I. II. dinasztia abydosi nekropoliszáról, vagy talán inkább cenotaphiumjairól l. *Scharff:* Hbuch. Arch. 440 kk. o., *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte 29 kk. o. E helyeken részletes irodalom. Szakkara, mint királyi temetkezési hely: l. Archiv für ägyptische Archäologie I. 1938, 2, 50 és kk. o., I. 1, 21 és kk. o., I. 8—9, 182 és kk. o., *Christiane Desroches—Noblecourt:* Le style égyptien. Arts, styles et techniques, Paris 1946, 48 és k. o., *Dobrovits:* Ókori történet I. 23 o. *Vandier:* Manuel d'Archéologie I. 2. 637 kk. o., *Emery:* Excavations at Saqqarah 1937—38. le Caire 1939. Legújabban *Lauer:* Travaux et découvertes a Saqqarah (Campagne 1952—53), Bulletin de la Société Française d'Egyptologie 15 févr. 1954. 15 k. o.

[10] Archiv für ägyptische Archäologie, I., 8—9. 175 és kk. o. V. ö. *Scharff:* Hbuch der Arch. 507 és kk. o.

idején jelenik meg. A műalkotások legnagyobb tömegét, szobrokat, domborműveket, festményeket a kor kiváltságos osztályának temetőhelyein, az ú. n. masztabákban találjuk meg. A masztabák falfestményeinek és domborműveinek jelentőségéről más helyen már beszéltünk. Rámutattunk arra, hogy ezek a falképek, éppúgy, mint a mindig önéletrajz formájában megjelenő sírfelirat, céljukat tekintve tulajdonképpen indokolások. Céljuk az, hogy bemutassák a sír tulajdonosát mint a király hű szolgáját, tisztviselőjét, hatalmának eszközét, aki a király megbízásából kormányozza a rábízott alattvalókat, adminisztrálja a rábízott királyi birtokokat, és épp ezekért a szolgálataiért részesíti őt ura, a király, — aki a kor hivatalos felfogása szerint mint isten, egyedül jogosult az emberek között a túlvilági életre – a halhatatlanságban, mégpedig a sírépítés jogán vagy adományán keresztül a környezetében eltölthető halhatatlanságban. A király mintegy magával viszi házanépét, udvartartását a túlvilágra, ezért temetkeznek ezek az ő környezetében.[11] Éppígy az Óbirodalom portrészobrai is — a király kultusz-szobraitól eltekintve — az előkelők halhatatlanságának és halotti kultuszának szolgálatában állanak, annak szükségleteiből keletkeznek.[12]

A műalkotások létrejöttének ezek a körülményei világosan határozzák meg az Óbirodalom művészetének osztály-jellegét. Egy kiváltságos kizsákmányoló osztály szolgálatában áll, a világot annak alárendelve, annak szemszögéből tekinti. Ez azután a részletekben is megnyilvánul. Mindenekelőtt, a sírok falképei az előkelő úr, a sír tulajdonosának életét, tevékenységét, környezetét mutatják be.[13] Minden vele van összefüggésben, minden rá-

[11] E kérdésre l. *Dobrovits:* Das Erscheinen der schriftlichen Formulierung im Totenkult der alten Ägypter, Oriens Antiquus, A Magyar Keleti Társaság kiadványai 5—12, Budapest 1945, 34 és kk. o., *Dobrovits:* A fáraók művészete 15 és kk. o., *A. Moret:* L'accession de la plèbe égyptienne aux droits religieux et politiques sous le Moyen Empire. Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean François Champollion etc., Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes, Sciences historiques et philologiques, fasc. 234, 1922, 331 és kk. o. *A. Moret:* Le Nil et la civilisation égyptienne. L'évolution de l'humanité VII. 1926, 292 és kk. o. *H. Kees:* Totenglauben und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter, Leipzig, 1926, 160 és kk. o. E helyeken a részletes irodalom is megtalálható. A masztabák falképeinek régebbi, egyoldalúan vallásos-mágikus értelmezésére és az ezzel szemben felhozható ellenvetésekre l. *Joachim Spiegel:* Die Idee vom Totengericht in der ägyptischen Religion, Leipziger ägyptologische Studien 2, Glückstadt 1935, passim a kérdés irodalmával. L. még *Erman:* Die Religion der Ägypter 3 Berlin 1934, 245 k. 249 kk. 252 kk. o., *Vandier:* La religion égyptienne »Mana«. Introduction à l'histoire des religions orientales, Paris 1944, 77 kk. o., 114 kk. o., *Kees:* Totenglauben, 170 kk. o., 178 kk. o., *Vandier:* L'Egypte, Paris 1946, 191 k. o.

[12] Az Óbirodalom masztabáira vonatkozólag az alapvető munka ma is *Mariette:* Les Mastabas de l'Ancien Empire, Paris 1882—86. A falképekre vonatkozó alapvető összefoglalás *Luise Klebs:* Die Reliefs des alten Reiches, Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Heidelberg 1915. Rendkívül értékes anyag található *Wreszinski:* Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte I—III, 1923—1935 c. művében, továbbá az egyes ásatáspublikációkban. L. még *Maspero:* Égypte, Ars Una, Histoire générale de l'Art, Paris, é. n. (1911), 27 és kk. o., *Breasted—Ranke:* Geschichte Ägyptens, Grosse illustrierte Phaidon-Ausgabe, Zürich 1936, Kunstgeschichtliches Nachwort 183 és kk. táblák, *Schaefer—Andrae:* Propyläen Kunstgeschichte II. Berlin, 1925, 235 és kk. táblák, *Fechheimer:* Plastik 11 és kk. táblák. A továbbiakban a fent idézett munkákra csak kivételesen, egyes konkrét esetekben hivatkozunk.

[13] V. ö. *Dobrovits:* Lyka emlékkönyv, 301. A portrészobrászatra itt is, mint a következőkben, csak futólag térünk ki. L. még *Scharff:* Hb. Arch. 511 és kk. o., *Weynandts—Ronday:* Les statues vivantes, Bruxelles, 1926, *Maspero:* Études de mythologie et d'archéologie égyptienne. Paris I. 1895.

vonatkozik. Ez megnyilvánul már abban is, hogy az úr ábrázolása arányaiban rendszerint jóval nagyobb, mint a többi személy. Alakja nem egyszer áttöri a csíkrendszert, részben, hogy fontosságát hangsúlyozzák, részben, hogy a különböző csíkok jelenetei egyaránt rávonatkoztathatók legyenek. Az a gazdag és részletesen ábrázolt tevékenység, mely a földeken folyik, szántás, vetés, aratás, cséplés, az *ő* földjein vagy az *ő* általa kormányzott birtokokon történik. *Ő* az, aki kihallgatja az irnokokat, ad nekik parancsot, veszi át az adót vagy ajándékokat, a beszolgáltatandó termést. *Ő* az, aki kihallgatja a késlekedő fizetőket vagy panaszosokat, és a renyhe munkásokat, hátralékban levőket az *ő* szolgái botozzák meg kegyetlenül. Alázatosan görnyednek előtte a kihallgatásra várók, alattvalói ujjongva üdvözlik, hordszékét boldogan viszik a teherhordók és boldogságuknak a kép mellé vésett feliratban is kifejezést adnak. *Számára* dolgoznak a kőfaragók és iparosok, az *ő* nyájait hajtják, nyírják, fejik a pásztorok, számára fognak hálóikkal, csapdáikkal madarakat a madarászok, neki hizlalnak libákat a baromfiudvarban. *Számára* építenek hajókat, melyeken vadászatra és halászatra indul a Nílus mocsarai közé. *Ő* az, aki az akkor még bozóttal borított sivatagszegélyen kutyákkal üldözi a vadat. Látjuk szórakozva, éneket hallgatva, táncot nézve, ítélkezve, hadjáratot vezetve, az élet ezerféle megnyilvánulásaiban, — de látjuk a halál után is, amint a gyászolók kísérik sírjába, amit ura, a Fáraó adott neki, hogy ott az öröklétbe emelkedjék. Látjuk, amint kultuszszobrát szállítják, látjuk, amint hajón viszik múmiáját Abydosba, vagy Heliopolisba, hogy a Túlvilág isteneit felkeresse. De — mindez őt csak mint a Fáraó tisztségviselőjét, alattvalóját illeti meg, aki Urának akaratából emelkedett fel és annak parancsait hajtja végre. Úgy, miként a sírfeliratok is ebben a minőségében mutatják be őt.

Kétségtelen, hogy ez a művészet osztály-jellege és osztálycélkitűzései ellenére is a korabeli egyiptomi élet hihetetlen teljességét mutatja be nekünk, egyoldalúsága ellenére is mély bepillantást enged az egyiptomi társadalom életébe. Nem véletlen, hogy ezeknek az ábrázolásoknak a segítségével szinte jobban megismerhetjük az egyiptomi Óbirodalom mindennapi életét és társadalmát, akár saját középkorunkét.

A tásadalom szerkezetébe, viszonyaiba is mély bepillantást engednek. Megmutatják, hogy mennyire csak egy szűkkörű kizsákmányoló osztály szolgálatában állanak az ország gazdasági erőforrásai, mennyire ez élvezi a nép munkájának minden gyümölcsét. Megmutatkozik bennük a kizsákmányoló rendszer egész brutalitása, erőszakossága (botozási jelenetek, adószedés, munkafelügyelők tevékenysége stb.).

Noha a szövegek alapján teljesen világosan áll előttünk mindezeknek a jeleneteknek és a sírok tulajdonosainak a korlátlan királyi hatalomtól való függése, mégis — a király ábrázolása az Óbirodalom falképeiből teljességgel hiányzik. Ennek nyilván dogmatikus, vallásos okai is vannak (a király isteni személyének ábrázolása csak a királyi kultuszt szolgáló helyiségekre korlátozódhatott), de talán lehetnek egyéb okai is.

Ismerve ennek a művészetnek osztály-jellegét és célkitűzéseit, alig beszélhetnénk a művész *egyéni* állásfoglalásáról a társadalmi valósággal szemben, még kevésbbé esetleges kritikájáról, saját vagy osztálya mondanivalójáról. A kérdés ilyetén való feltevése már csak azért is idegennek látszik az egyiptomi viszonyoktól és művészettől, mert hiszen az egyiptomi művészet a közfelfogás szerint teljesen személytelen, az alkotó művészegyéniség teljes-

séggel háttérbe szorul, ismeretlen marad, művészneveket, kevés kivétellel, nem is ismerünk.[14]

Mégis, a művész álláspontját illető felvetett kérdés nem egészen jogosulatlan. Az Óbirodalom művészetének közelebbi analízise, fejlődésének az Óbirodalom társadalma fejlődésével való egybevetése nemcsak, hogy jogosulttá teszi a kérdés felvetését, hanem a művészet és a társadalom fejlődését meghatározó tényezők működésébe is mélyebb bepillantást enged.

Rá kell mutatnunk arra, hogy ha az Óbirodalom falképei, — a királyi sírtemplomoktól eltekintve, az «előkelőek» sírjainak kultuszhelyiségeiben találhatók is, mégis téves az a gyakran hangoztatott felfogás, hogy az Óbirodalom ragyogó művészetének alkotásai a kortársak előtt nem voltak láthatók, nem voltak ismeretesek, azaz nem volt közönségük. Ezeket a sírokat nemcsak a halottkultusz ünnepein és a különböző évfordulók alkalmával keresték fel a látogatók, hanem szokás volt felkeresni azokat egyéb alkalmakkor, sőt tisztán érdeklődésből is, és nyilván megvolt arra is a lehetőség, hogy a sírok felülvigyázásával megbízott őrszemélyzet a képekkel borított kultuszhelyiségeket az érdeklődők számára megnyithassa. A Középbirodalomban általánossá vált, de már az Óbirodalomban felbukkanó, az élőkhöz forduló halotti ima-formula egyenesen az ilyen, arramenő járókelőkre, *esetleges* látogatókra számít. Már igen korán elkezdték másolni az egyes sírok ábrázolásait és egyes sírok már az egyiptomi Ókorban ismeretesek voltak műalkotásaik révén.[15]

Így tehát eleve téves az a feltételezés, hogy a művész közönségre való számítás nélkül alkotott, hogy az aktualitástól elvonatkoztatva csak az öröklét felé irányulhatott tevékenysége. Mondanivalójának előadása közben számítani kellett az egykorú vagy alig utókor közönségre, éppúgy, ahogyan a sírfeliratok is csak részben irányítják szavaikat *csak* a király vagy csak az

[14] V. ö. *Dobrovits:* Egyiptom festészete 35 o., *Walther Wolf:* Individuum und Gemeinschaft in der ägyptischen Kultur, Leipziger ägyptthologische Studien I. Glückstadt 1935, 7 és kk. o., *Scharff:* Hb. Arch. 497 és kk. o. E kérdés további irodalma az idézett művekben megtalálható. Az egyiptomi művészet kollektív és személytelen jellegét a polgári tudomány, különösen a német fasizmus idején, túlságosan is hangsúlyozta. L. evvel szemben *I. M. Lurie* és *I. M. Djakonov* bírálatát *Avgyijev:* Az Ókori Kelet története c. művéről a mű magyar kiadásában, Budapest, 1951, Függelék, 403 o., továbbá *Matje:* Az amarnai művészet periodizálásának kérdéséhez, Vjesztnik Drevnyej Isztorij, 1953, 3. 212 kk. o., továbbá *Matje:* A művész egyéniségének szerepe az ókori Egyiptom művészetében. Az állami Ermitázs keleti gyűjteményének közleményei IV., 5 kk. o.

[15] Az egyes sírok falképeinek egymáshoz való viszonya kétségtelenné teszi, hogy a művészek ismerték a különböző masztabák falképeit. A másolás kérdésére l. többek közt *Schäfer:* Bildnisse aus der Zeit Amenophis IV. Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, 52 (1919), 87 és kk. o. A műtárgyak ismeretéről és megbecsüléséről: *Schäfer:* Von äg. Kunst, 67 és kk. o. és *Sethe:* Zwei bisher übersehene Kunstwerke, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, 53 (1918) 50 és kk. o. A masztabák áldozati kamráinak jelenetei kétségtelenül az áldozati kamrában lejátszódott áldozatok visszaadására törekszenek. L. még *Kees:* Totenglauben 171 és kk. o., 180 o. stb. Az «Ó, ti kik szeretitek az életet és gyűlölitek a halált» kezdetű halotti formulára nézve l. *J. Sainte Fare Garnot:* L'appel aux vivants dans les textes funéaires égyptiens des origines à la fin de l'Ancien Empire. Le Caire 1938. Recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire, IX, továbbá Sottas: La préservation de la propriété funéraire dans l'ancienne Égypte, Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences philologique et historiques, CCV. Paris 1913. V. ö. *Erman:* Ägyptische Chrestomathie, Berlin 1904, 90 k. o.

istenek felé.[16] Máskülönben nem volna értelme annak sem, hogy egyes sírokban a művész technikai újításaival dicsekedjék, vagy magát is ábrázolja, nevének említésével együtt.[17] Így tehát az Óbirodalom egyiptomi művészének is volt közönsége, közönségre számítania kellett mondanivalójának előadása közben, ő is, épp úgy, ahogy a sírfelirat is csak részben irányítja szavait a király vagy az istenek felé, másfelől szintén a kortársaknak vagy az utókornak szól.

Ismeretes az a küzdelem, mely az Óbirodalom látszólag nyugodt és végletekig megszervezett társadalmán belül végbement. A korlátlan, minden hatalmat magának igénylő és az egész országot személyes tulajdonának tekintő teoretikusan az isteneknél is nagyobb hatalmat jelentő istenkirályság rendszerét először is a papság részéről érte korlátozás. Ezt csakhamar követte az előkelők, különösen a kerületi arisztokrácia egyre erősödő önállósulási törekvése. Ezt a folyamatot a királyi kiváltságlevelek mutatják számunkra. Ezek egyúttal azt is megmutatják, hogy micsoda óriási súllyal nehezedett az Óbirodalom kizsákmányoló államrendszere Egyiptom dolgozó népének jogfosztott tömegeire, elmondva azt, hogy mit *nem* volt szabad követelnie a központi hatalomnak a kiváltságos birtokoktól, illetve az ezeken lakóktól. Az arisztokrácia király körüli temetkezésének kizárólagossága az V. dinasztia elején megszűnik, kialakul a vidéken, a kerület székhelyén való temetkezés szokása, éppúgy, ahogy az arisztokrácia is ketté oszlik: udvari és kerületi arisztokráciára. A kerületi arisztokrácia azután nemcsak kiváltságos földjeit, hanem a kerületben betöltött funkcióit is örökletesnek kezdi tekinteni. Kezdetben még királyi beiktatást kér méltóságai átvételekor, később már ezt is feleslegesnek tartja.[18]

A királyi hatalom természetesen nem adja fel ellenállás nélkül pozicióit. Az arisztokrácia szövetségesek után néz s ezt meg is találja kerülete dolgozó tömegeiben. Kétségtelen, hogy a harc nem szorítkozik csak a királyi hatalom és az arisztokrácia közötti küzdelemre, az osztályharc a kiváltságosak és a kizsákmányoltak, jogtalan tömegek között is folyik. A királyi hatalomtól füg-

[16] Az ú. n. «ideálbiográfiákra» von. l. *Thausing:* Schicksalsbegriff 8. o., *Spiegel:* Die Idee vom Totengericht, 24, 59 kk., 78 o., *Kees:* Totenglauben 151 kk. o., *Hellmut Brunner:* Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut, Ägyptologische Forschungen Heft 5 1937. 64 o., 11 o.

[17] V. ö. Klebs, 5 o., 67 o., 80 k. o. Természetesen a név fenntartásának a halotti kultusz által indokolt szempontjait sem hagyhatjuk figyelmen kívül. L. e kérdésről még *Erman—Ranke:* Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum, Tübingen 1923. 502 kk. o., *Bissing:* Der Meister des Grabes des Mereruka-Meri in Saqqara, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, 64 (1929) 137 és k. o. *Kees:* Ägypten, 163 kk. o., *Kees:* Studien zur ägyptischen Provinzialkunst, Leipzig, 1921 32 o., *Schäfer:* Von äg. Kunst 67 és kk. o. *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte, Erläuterungen, 88—91 o. Összefoglalóan kísérelte meg e kérdést tárgyalni *E. Williams Ware:* Egyptian Art signatures AJSL 43 (1926) 188 és kk. o. E kérdésről másként vélekedik *Scharff:* Hb. Arch. 505 o. L. még fentebb 14. jegyzet.

[18] L. a fentebb, 11. jegyzet alatt megadott irodalmat, továbbá *Drioton—Vandier:* L'Égypte. Clio, Introduction aux études historiques, Les peuples de l'Orient méditerranéens, II. Paris 1946, II. 1946, 172 és kk. o., 204 és kk. o., *Avgyijev:* Az Ókori Kelet története, 112 és k. o., *Dobrovits:* Ókori történet, 28 és k. o. A kiváltságlevelekre l. *Weil:* Les décrets-royaux de l'ancien empire. Paris 1912. *Moret:* Chartes d'immunité dans l'ancien empire égyptien, Journal Asiatique 1912—16, Série 10, vol. 20, 73—113 o., série 11. vol. 7, 271—341. o. Továbbá *Kees:* Beiträge zur ägyptischen Provinzialverwaltung und der Geschichte des Feudalismus. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil. hist. Klasse, 1932, 85 és kk. o., *Gauthier:* Le terme géographique šmᶜ et le titre mr — šmᶜ, Recueil Champollion 217 és kk. o.

getlenülni akaró arisztokrácia azonban felhasználja azokat az előnyöket, amelyeket számára éppen a királytól kicsikart adománylevelek biztosítanak. Az udvartartás és az állam éppen nem csökkenő terhei ugyanis most már fokozottabban háramlanak az egyre csökkenő királyi területekre, melyeknek lakossága valósággal áramlik a kiváltságos területek felé. Ezek birtokosai, elsősorban a kerületi előljárók, hovatovább fejedelmek pedig csábítják oda őket. Az V—VI. dinasztia előkelőinek, elsősorban Felső-Egyiptom kerületi fejedelmeinek vidéki sírfeliratai számtalan esetben emlékeznek meg «új városok» alapításáról, amit a sír tulajdonosa személyes érdemének tekintenek és elmondják, hogy azokban a paraszt jobban él, mint másutt (értsd: királyi földeken) a *szer*-ek (lokális előkelők, tisztviselők)[18a]. Mivel a kiváltságos területek elsősorban Felső-Egyiptomban voltak szétszórva, a deszpotikus államrendszernek véget vető felkelés is inkább Memphisben és környékén, valamint Alsó-Egyiptomban tör ki, míg Felső-Egyiptomban a hatalom aránylag nagyobb zökkenő nélkül ment át az országot részeire szakító helyi arisztokrácia kezébe, mely így a lázadás haszonélvezőjévé vált.[19] Hogy az Óbirodalom deszpotikus államhatalmának véget vető felkelés nem pusztán a királyi hatalom, a kizsákmányoló államrendszer ellen irányult, hanem a kizsákmányoló osztály, elsősorban pedig annak a király körül csoportosuló részének megsemmisítését is célozta, ez a ránkmaradt szövegekből világos, az is kétségtelen, hogy a királyi hatalommal együtt valóban a király körül csoportosuló réteget söpörte el.[20]

[18a] *Moret:* Le Nil. i. h.

[19] Hogy a felkelés éppen Memphisben és környékén tört ki, azt igazolja Manetho adata a memphisi VII. dinasztiáról, melyben 70 király uralkodott összesen 70 napig (v. ö. *Drioton—Vandier:* L'Égypte 214 o., Moret, L'accession, 342 o.); ez kétségtelenül a fővárosban kitört anarchia kifejezése a dinasztikus szemlélet tükrében. Ezt igazolják továbbá a memphiskörnyéki nekropolisokban kimutatható rombolások és a nekropolisok hirtelen elszegényedése a VI. dinasztia után (v. ö. pl. *Kees:* Ägypten 171. o., *Junker:* Vorbericht Gize, 1914, 27, 39 o., *Kees:* Totenglauben 180 és 303 k. o.), továbbá a felsőegyiptomi sírok szegénysége az Óbirodalom fénykora idején és gazdagodásuk az Óbirodalom hanyatlásakor, ill. a VI. dinasztia után (v. ö. *Scharff:* Hbuch d. Arch. 478 és kk. o., továbbá *Desroches—Noblecourt:* Le style 81 és kk. o., *Kees:* Studien zur ägyptischen Provinzialkunst). Az Óbirodalom sírfeliratai valószínűsíteni látszanak, hogy a kiváltságos birtokok zöme, amint ez a történeti fejlődésből és a földrajzi viszonyokból is következik, Felső-Egyiptomban volt. Hogy a lázadás Alsó-Egyiptomot is magával ragadta, ezt igazolják a Merikaré király számára írt intelmek, melyek tanusítják, hogy Alsó-Egyiptom forradalmi izgatás színhelyévé vált, majd ázsiai beduinok uralma alá került (v. ö. *Scharff:* Der historische Abschnitt der Lehre für König Merikarê, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Abteilung Heft 8, München 1936, 18 és k. o.). Hogy a felsőegyiptomi arisztokrácia vált a lázadás haszonélvezőjévé, arról l. *Dobrovits:* Ókori történet 29. o.

[20] Az Óbirodalom bukását előidéző körülmények tisztázására vonatkozólag rendkívül fontos lenne az »Ipu-wer intelmei« címen ismert irodalmi szöveg (v. ö. *Gardiner:* The Admonitions of an Egyptian Sage, Leipzig, 1909. *Erman:* Die Literatur der Ägypter, Leipzig, 1923, 130 és k. o.). pontos datálása. Míg a régebbi felfogás (*Gardiner, Erman, Moret:* Le Nil. i. h., *Moret:* L'accession 344 kk. o., *Drioton—Vandier:* L'Égypte 213 k. o. 235 k. o., *Scharff:* Merikarê 44 o., *Dobrovits:* Das Erscheinen stb. 54 és k. o., 86 jegyzet és az egyiptológusok tekintélyes része, lásd *Lurie—Djakonov* bírálatát *Avgyijev:* Az Ókori Kelet története c. művéről, i. m. 399. o.) e papiruszt az Óbirodalom végének eseményeire vonatkoztatja, mások (így *Sztruve, Avgyijev,* irodalmat l. *Avgyijev:* i. m. 350 o., továbbá *Czermak:* Über den Seth der Hyksoszeit, Mélanges Maspero I. Mémoires de l'Institut Français d'archéologie orientale LXVI Le Caire 1938, 722 és kk. o., *A. Volten, Wessetzky* és még többen) a Középbirodalom végén lejátszódott eseményekkel hozták kapcsolatba. A magunk részéről nem látunk döntő okot arra, hogy fentebb i. h. kifejtett

Az előkelőek, elsősorban a vidéki arisztokrácia sírfeliratai minden kétséget kizáróan mutatják, hogy milyen tudatosan fordultak ezek az arisztokraták a királyi hatalommal folytatott harcukban a dolgozó tömegek felé. Míg korábban a sírfeliratok általában csak a király szolgálatában szerzett érdemeket hangsúlyozzák, a király elismerésére hivatkoznak, az V. dinasztia későbbi időszakától fogva, de különösen a VI. dinasztia alatt egyre több az olyan hang, mely az embertársakkal szemben tanúsított igazságos magatartásra hivatkozik. Egyre több, mely a gondjaira bízott terület igazságos kormányzásában, az ott élőkkel szemben tanúsított magatartásban, ezek megsegítésében látja az érdemeket. E sírfeliratok úgy tüntetik fel a sírban eltemetett előkelőt, mint akinek élete célja az igazság diadalra juttatása, a szegények és gyöngék gyámolítása és védelme a hatalmassal szemben, az éhező táplálása, a mezítelen felruházása volt, aki a munkát és kenyeret biztosította mindenki számára, aki a magáét csak arra használta, hogy a szűkölködőnek juttason. Míg korábban a király szolgálatában szerzett érdemekkel indokolják a sírral való kitüntetés, a király környezetében eltöltendő túlvilági élet kiváltságát, úgy most az embertársakkal, a gondjaikra bízottakkal szemben tanúsított igazságos bánásmódjukért várják a túlvilági életet — az istenektől, azok ítélete után. Sőt, — ezek a sírfeliratok úgy mutatják be az előkelőt, mint aki a maga kerületében alattvalóival szemben gyakorolja az eddig kizárólag a királyt megillető jogokat: eltemetteti a sír nélkül maradtakat, temetési szertartásról és szükségleteiről maga gondoskodik, vagyis magával viszi alattvalóit a túlvilági életbe, ahogyan eddig a király tette ezt a maga környezetével, a szolgálatában álló arisztokráciával. Ki is alakulnak a kerületi centrumokban, a kerületi arisztokrácia temetkezési helyei körül a lokális nekropoliszok.[21]

Hogyan tükrözi ezt a folyamatot az Óbirodalom művészete? Tekintsük át röviden a sírok falképeinek fejlődését. E falképek a III. dinasztia idején jelennek meg, de éppúgy, ahogyan a szintén ekkor megjelenő önéletrajz-formájú sírfeliratok, szűkszavúak, sommásak, meglehetősen a halotti kultuszra irányulók. A halott földi tevékenységével kevesebbet foglalkoznak, inkább

véleményünket megváltoztassuk, mert 1. a kétségtelenül a Középbirodalom eleje előtti eseményekre célzó, «Nofer-rechu intelmei» (v. ö. *Erman:* Literatur 151 és kk. o.), amely ugyanolyan eseményekről beszél, mint Ipu-wer, sőt feltételezni látszik Ipu-wer intelmeinek ismeretét, a Deltában ez időben bekövetkezett ázsiai uralomról megemlékezik. Lényegében ugyanez vonatkozik az ú. n. «Cha-Cheper-Ré-szeneb intelmeire» is (v. ö. *Erman:* Literatur 143 és kk. o.). 2. A kétségtelenül az I. átmeneti korban keletkezett Cheti király intelmei Merikaré számára (v. ö. *Scharff:* Merikarê, *Erman:* Literatur 109 és kk. o.) az Óbirodalom végén és azután bekövetkezett forradalmi jelenségeket, különösen a Deltára vonatkozólag és a Delta fölött bekövetkezett ázsiai uralmat történeti bizonyossággá teszik (v. ö. *Drioton—Vandier:* L'Égypte 246 k. o.) és szintén sejtetni engedik Ipu-wer intelmeinek ismeretét. Az Ipu-wer Óbirodalom végére való datálása ellen felhozott nyelvi és adminisztrációs-nomenklatúrai érvek nem látszanak elégségesnek arra, hogy a fentiekkel szemben megállhassanak. Amennyiben azonban Ipu-wer intelmeit az Óbirodalom vége eseményei elbeszélésének tekintjük, világosan kitűnik belőlük, hogy a felkelés, bár általában a kiváltságos osztály ellen irányult, elsősorban annak a régi királyi hatalom körül csoportosuló rétegét söpörte el. Ez az I. átmeneti kor sírfeliratairól is kitűnik, v. ö. *Brunner:* Texte aus den Gräbern stb. számos helyét, így 27, 52 o. stb.

[21] A sírfeliratok fejlődésére von. l. a 11. jegyzet alatt felsorolt irodalmat, különösen azonban *Moret:* Le Nil. i. h., *Kees:* Totenglauben 152 és kk. o., 157 és kk. o., *Spiegel:* Totengericht és *Brunner:* Texte aus den Gräbern számos helyét. L. még *Avgyijev:* i. m. 112 és k. o.

utalnak rá. Dominál az a jelenet, mely a sír tulajdonosát áldozati asztal előtt mutatja. Megjelennek már az áldozathozó szolgák, a halott birtokához tartozó vagy kormányzása alatt álló falvak adományait hozók hosszú sora, az áldozati jelenetek. A halott földi tevékenységét inkább csak egy-két lerövidített jelenet jelzi csak. Mindez hideg, nagyvonalú stílusú festésben vagy domborműben, melynek magassága nagyobb a későbbinél, azonban erősen síkszerű, kerüli a felületek finoman hullámzó, érzékeny kidolgozását, kerüli a heves mozdulatokat, metszéseket, a térbeliséghez való minden közeledést. Lényegében ugyanez a helyzet a IV. dinasztia alatt is, sőt ez időben — általában — a domborművű, vagy festett dísz még inkább háttérbe szorul, gyakran csak az áldozati lakomára, vagy az áldozati jelenetekre korlátozódik.[22]

Az V. dinasztia idején (i. e. III. évezred közepe) a királyi sírtemplomok domborművű festett díszítésén, az előkelők masztabáinak falképein szinte az élet egész teljességét meghódítja az egyiptomi művészet. A királyi sírtemplomok falképeinek célja az, hogy bemutassák a világot mint a Napisten ajándékát fia, a király számára. De ha gazdag és sokoldalú is e királyi sírtemplomok díszítése, mégis elmarad az ábrázolás sokoldalúságában és teljességében a masztabák falképei mögött. Ezeken most is megmaradnak az áldozati és halotti kultusszal kapcsolatos jelenetek, de a hangsúly a földi tevékenységre tevődik át. A szántás, vetés, betaposás, aratás, beszállítás, cséplés, a különféle mesterségek: ácsok, asztalosok, hajóépítők, szobrászok, fémművesek, kosárfonók, mészárosok, pékek, sörfőzők tevékenységéből vett jelenetek mellett ott nyüzsög a pásztorok, halászok, vadászok, madarászok sokasága, az irnokok egész hada, itt-ott munkafelügyelők, katonák, harci jelenetek. Mindezek azonban már nem sematikusan, mintegy jelképesen, hanem mozogva, igyekezve, lázas tevékenységet kifejtve. A domborművű magasságából ugyan veszít, de felületi kidolgozása, a felület finom domborzatának hullámos játéka egyre gazdagodik, a színezés is egyre gazdagabb és élénkebb lesz, a mozdulatok is egyre életszerűbbek és hevesebbek. Egyre több és több az egymást keresztező mozdulat, metszés, a térbeliség illúziója felé irányuló megoldás. Megjelenik, ha elvétve és bátortalanul is, a háttér ábrázolása, inkább jelzése: az egyenes talpvonalak mellett a dombos-hullámos talaj, növényzetével.

Ez a folyamat a VI. dinasztia alatt folytatódik és fokozódik. A művészek látóköre egyre tágul és szinte elragadja őket a látás és ábrázolás öröme. Egyre több olyan jelenetet ábrázolnak, mely már, úgy hihetnők, semmi összefüggésben nincs az ábrázolás eredeti céljával. Azt hihetnők, a zsáner, az önmagáért való ábrázolás jelenik itt meg. Azonban még sincs így. Ezek a látszólag mellékes, öncélúnak látszó jelenetek azért vannak, hogy az ábrázolás hitelességét fokozzák. Ugyanez a céljuk a jeleneteket kísérő rövid feliratoknak is. Ezek a dolgozók szájába adott felkiáltások, a munkát kísérő megjegyzések, utasítások, néha a munka ritmusát aláhúzó ének szavai, nem egyszer szitkozódás, veszekedés kifejezései.[23]

[22] L. pl. *Junker:* Die Kultkammer des Prinzen Kanjnjswt, Führer durch die Kunsthistorischen Sammlungen in Wien, Wien 1931, 18 és kk. o., *Scharff:* Hb, Arch. 503 és kk. o., *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte 90 és k. o.

[23] A sírok falképeinek fejlődésére von. l. a 13. jegyzet alatt megadott irodalmat, továbbá *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte, 90. kk. o. Az e képeket kísérő feliratokra von. l. *Erman:* Reden, Rufe und Lieder auf Gräberbildern des Alten Reiches. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1919.

Ha megfigyeljük az V—VI. dinasztia falképeinek jeleneteit, lehetetlen észre nem vennünk két körülményt. Az egyik az, hogy amint már hangsúlyoztuk, e képek mind tevékenységet, munkát ábrázolnak, kevés, alább még megemlítendő kivétellel. A sír tulajdonosát, magát az itt eltemetett előkelőt is munka, tevékenység közben ábrázolják. Az ő feladata a képeken ábrázolt munka irányítása, vezetése. Másrészt ott látjuk a kormányzására bizottak munkáját, lázas, de szeretettel végzett tevékenységét. Lehetetlen, hogy e képek láttán ne emlékezzünk meg az Újbirodalom korából való novella szavairól, melyeket a szántóvetőkről mond el: «Munkához fogtak és szívük igen-igen megörvendezett munkájuk miatt a munka kezdetekor».[24]

És itt mutatunk rá az említett másik körülményre. Kétségtelen, mint már hangsúlyoztuk, hogy e képek bemutatják a kizsákmányolást, az elnyomást, nem egyszer a maga egész kíméletlenségében, durvaságában és nyerseségében is, főként azért, hogy a sír tulajdonosának hatalmát éreztessék. Ide tartoznak az említett botozási jelenetek, az alázat megnyilvánulásai az alattvalók részéről stb. De ugyanilyen kétségtelen, hogy e falképektől nem idegen az idealizálás, a megszépítés tendenciája sem. Ezért *is* jelennek meg a mellékes jelenetek, köztük az ének, a tánc, a játék, a tréfa jelenetei, gyakran vegyesen a munkát ábrázoló jelenetekkel. A munkafelügyelő nem hajszolja mindig a munkásokat, akik gyakran tempósan, kényelmesen dolgoznak, munka közben incselkedni, tréfálkozni is ráérnek, sőt pihennek, étkeznek. A pásztorok nem mindig a nyáj után járnak, vagy botjukkal csapkodva a krokodilusoktól hemzsegő folyón viszik át hátukon a kis borjút, hanem cserényük mögött ülve falatoznak a szabad tűzön sütött libából.

Emlékezzünk itt arra, amit a sírfeliratokkal kapcsolatban már elmondottunk, az «új városok» alapítására vonatkozólag, ahol állítólag a parasztnak jobb dolga volt, mint «másutt» a tisztségviselőknek. Ezért is olyan sok a zene-, tánc-, énekjelenet — ott, ahol ezek nem a halotti kultusszal kapcsolatosak. Igaz, hogy az úr is szórakozik rajtuk, de mégis csak a nép vidámságát mutatják be. Ugyanígy vagyunk a sok vadászat, halászat, madarászat jelenettel is. Részben munka ez is, élelemszerzés vagy kártékony vadak üldözése, ám úrnak és népének egyaránt szórakozást is jelent. És ha az úr hatalmas úr is, nagyobb — még az ábrázolás arányaiban is — mindenkinél, mégis jókedvű, kit alattvalói szeretnek, hiszen még teherhordói is azt dalolják, hogy édes és könnyű számukra a hordszék, mikor az úr ül benne. Nem kívánja azt, hogy emberei mindig dolgozzanak, örömmel látja, hogy gyakran pihennek és játszanak is. (Játékok és szórakozások ábrázolása valóban igen gyakori.) Akkor sem haragszik, amikor a Niluson fel- és lefelé haladó hajósok összeverekednek és kiáltozások közben dorongokkal, csáklyákkal taszítják egymást a vízbe. Nem is igazi verekedés ez, hanem játék ez is, a csónakverseny egy ma is általánosan elterjedt formája. És mikor az úr házanépét így ábrázoltatja, nemcsak életüket mutatja be, hanem holtuk után is gondoskodik róluk, magával viszi őket túlvilági életébe. Ezért kedvenc embereinek egyenként, másoknak, így falvai népének kollektíve, neveit is felvéseti sírjába.[25]

Világosan áll tehát előttünk e falképek mondanivalója, osztálytartalma. Ahogy a sírok feliratai tanúskodtak az előkelőknek a Fáraótól az

[24] *Gardiner:* Late Egyptian Stories, 110. Világirodalmi anthológia I. Budapest 1952. 42 o. (Dobrovits).

[25] V. ö. *Scharff:* Hb. Arch. 503 o., kk.; *Klebs:* i. m. passim, különösen 66 kk., 115 kk., 31, 121, 140, 109, 77; *Wreszinski:* Atlas, passim. L. fentebb 15. jegyzet.

«embertársak» felé való fordulásáról, ugyanúgy ezek az ábrázolások, amikor egyre szélesebben, színesebben a dolgozó tömegek életét mutatják be, ugyanennek a folyamatnak tanúi, sőt eszközei is. Nemcsak bemutatják az egyiptomi életet, hanem tanúi a társadalom fejlődésének, és a társadalomban érvényesülő politikai tendenciák szolgálatában állanak. Kétségtelen, hogy a haladást, a fejlődést szolgálják. Mert a fejlődést, a haladást szolgálta az a folyamat, amely az Óbirodalom istenkirályságának, korlátlan deszpotizmusának megdöntését eredményezte ; amely *kénytelen* volt tudomásul venni a dolgozó tömegek létezését, tevékenységét, életét és kívánságait és amely végül is a Középbirodalom új, tagoltabb és szabadabb társadalmához vezetett. Ennyiben — ezekben a törekvéseiben — az Óbirodalom végének masztabaművészete haladó és realista. És amikor az Óbirodalom művészei — maguk is dolgozó kézművesek — oly nagy szeretettel és valóságérzékkel ábrázolják a munkát és a dolgozó embert, a maguk érzelmeit, a maguk álláspontját is kifejezésre tudták juttatni.

IV

Ha az Óbirodalom bukását előidéző felkelés az egyiptomi gazdasági élet és társadalom szerkezetét gyökeresen nem is változtatta meg (hiszen a társadalom gazdasági alapjai lényegükben azonosak maradnak),[26] mégis mélyreható változásokat eredményezett. Az egységes állam egymással küzdő rész-államokra bomlott. Ezeken belül pedig megerősödtek a szabad kis- és középbirtokosok, továbbá a főként városokba tömörülő kézművesek. A nagybirtokos arisztokráciához tartozó főbb tisztviselők és kerületi fejedelmek mellett szóhoz jutottak a templomi és államapparátushoz tartozó közép- és alsótisztviselők, alkalmazottak is. Kétségtelenül kialakul egy elsősorban a városokban lakó középréteg, a *kicsinyek* (nedzseszu) rétege. Az urbanizáció a nyugtalan idők ellenére is megindul és biztos tudomásunk van arról, hogy a városokon belül a lakosság erősen érdeklődik a közügyek iránt és hogy körükben erős politikai agitáció folyik. A társadalom alsóbb és középrétegeit megnyerni az újból kialakuló központi hatalomnak, valamint a kerületi részfejedelmeknek egyaránt érdekében állott. Ezt a kor irodalma is, így a «Paraszt Panaszai» címen ismert novella és a kerületi fejedelmek sírfeliratai, (az ú. n. «ideálbiográfiák»), továbbá Cheti király intelmei fiához, Merikaréhez, egyaránt tanúsítják.[27]

[26] V. ö. *Marx:* Formen die der kapitalistischen Produktion vorhergehen. Grundriss der Kritik der politischen Ökonomie, Moszkva, 1933, 336 k. o. *Engels:* Anti-Dühring, 335 o. V. ö. *Avgyijev:* i. m. 5 o. L. még *A. Moret:* L'Accession, 348 o. Azokkal szemben, kik az Óbirodalom bukását követő időkben «feudalizmust» akarnak látni, l. *Avgyijev:* i. m. 85 o.

[27] L. a 20. és 21. jegyzeteknél megadott irodalmat, továbbá *Avgyijev:* 114 és kk. o., *Moret:* Le Nil. i. h., L'Accession 248 kk. o., 353 kk. o., (Moret téves «divulgation des secrets» teóriáival szemben l. *Dobrovits:* Oriens Antiquus 56 o. 94. jegyzet). *Drioton—Vandier:* 248 o., *Scharff:* Merikarê 19, 42 o., 60 kk. o. A «Paraszt Panaszai» címen ismert novella (l. *Vogelsang:* Kommentar zu den Klagen des Bauern, Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens, VI. Leipzig, 1913 ; *Erman:* Literatur 157 és kk. o.) értelmezésére, mint a megerősödő központi hatalom szolgálatában álló propagandairatra l. *Dobrovits:* Egyiptomi és antik széppróza, Antiquitas Hungarica 2 (1948) 17 o.

Ideológiai síkon a változás legszembetünőbben a túlvilági életre vonatkozó elképzelésekben nyilvánul meg. Az Óbirodalom dogmatikájával szemben, mely csak a királynak és az általa kiválasztottaknak osztályrészéül ismerte el a túlvilági életet, most ez a «jog» az egész népé lett [28] Ez a változás a művészet alkalmazásának jelentős kibővülését jelentette. A vidéki centrumokból, de különösen a halottak istenének szent városából, Abydosból a sírsztélék százai, sőt ezrei kerültek elő, nemcsak a nagy tisztviselőké, hanem a társadalom középrétegéhez tartozóké is.[29] E sírsztélék jelentős része — már csak a nyugtalan idők folytán beállott általános elszegényedés és hanyatlás következtében is — gyakran közepes, vagy még gyengébb alkotás. Érdemük azonban az, hogy nem egyszer a lokális műhelyeknek a központi irányítás alól felszabadult, sokszor szabadabb szemű, új kezdeményezésekre is sok példát mutató stílusát képviselik.[30] Megfigyelhetjük, hogy amíg Memphis nekropolisai a lehető legnagyobb elszegényedésről, silány anyagok felhasználásáról tanúskodnak, addig a felsőegyiptomi nekropolisok, még a középréteg sírjai is anyagban, tárgyban és értékben gazdagodnak.[31]

A kor, az ú. n. első átmeneti kor (i. e. 2240—2000) művészetének legfontosabb emlékei a «szolgaszobrok». Ezek a halottak sírjának állandó mellékletei közé tartoznak, kisméretű, inkább fa- ritkábban kőszobrok, terhet cipelő-áldozatot bemutató, munkákat végző alakokat ábrázolnak. Bár már az Óbirodalom végén, a VI. dinasztia idején megjelennek, és még a Középbirodalom, első felében is szokásosak, igazi divatjuk az első átmeneti kor, a IX—X—XI. dinasztia idején van. Megtaláljuk közöttük a mesterségek lehető mindegyikét, a szántóvetőt, hajóst, halászt, madarászt, a pásztort, teherhordót, sörfőzőt, péket, mészárost, ácsot stb., egyedül, vagy csoportosan, gyakran a műhellyel, konyhával, istállóval, állatokkal, áldozatokkal együtt. A munkások élén megjelenik a munkafelügyelő, a hajósok élén a kapitány, de sokszor a ház urának képmása is. Ezek a rendszerint kisméretű szobrok többnyire nem nagyigényű műalkotások, ha van is közöttük nem egy kiemelkedő darab. Ami művészeti szempontból jelentőssé teszi őket, az az ábrázolt tárgy vagy foglalkozás rendkívül friss valószerű visszaadása, a mozdulatok természethűsége, a biztos jellemzőkészség, amivel tárgyukat visszaadják, a szeretet, amivel e kis

[28] *Moret:* L'Accession 349 kk. o., Le Nil, i h., *Dobrovits:* Oriens Antiquus 35 és kk. o.

[29] *Drioton—Vandier:* 248 o. E tekintetben elégséges pl. *Lange—Schäfer:* Grab und Denksteine des Mittleren Reiches, Catalogue général du Musée du Caire, 1902—1925 négy kötetére vagy a leideni múzeum katalógusára utalnunk *(Boeser:* Beschreibung der ägyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden, Die Denkmäler der Zeit zwischen dem Alten und Mittleren Reich und des Mittleren Reiches, Haag, 1909). L. még *J. Vandier:* Quatre stèles inédites de la fin de l'Ancien Empire et de la première époque intermédiaire, Revue d'Égyptologie II. 1—2 1935, 43 és kk. o. L. még *Scharff:* Hb. Arch. 536.

[30] Alapvető *Kees:* Studien zur ägyptischen Provinzialkunst, Leipzig, 1921. L. még *Scharff:* Hb. Arch. 539 o., továbbá 510 o. (a lokális műhelyek önálló fejlődéséről), *Bissing—Bruckmann:* Denkmäler ägyptischer Skulptur München, 1914, 32 tábla és a hozzátartozó kommentár, *Wreszinski:* Atlas I. 85 kk. táblák. A korszak művészetének kitűnő összefoglalása részletes irodalommal *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte 105 kk. oldal (Kapitel V.). L. még *Chr. Desroches—Noblecourt:* Le style égyptien, Arts, Styles et Techniques Paris, 1946, 81 és kk. o., *Kees:* Ägyptische Kunst. Jedermanns Bücherei. Breslau, 1926, 24 és k. o.

[31] L. a 30. jegyzetnél megadott irodalmat, továbbá *Guy Brunton:* Burial Customs, The first Intermediate Period : *Engelbach:* Introduction to Egyptian Archaeology 212 és kk. o.

plasztikai pillantképek készítői abba az életbe, melyet kis alkotásaikba rögzíteni tudtak, elmerültek. Az Óbirodalom nagyszobrászatának alkotásainál gyakran sokkal életszerűbbek, — már csak ábrázolásuk tárgyánál fogva is. Ebből, valamint csoportos valósághű elhelyezésükből következőleg nem egy közülük részben, vagy egészben szakítást jelent a frontalitással is, mint a birkózókat ábrázoló közismert csoport.[32] Rendeltetésük részben kétségtelenül azonos az Óbirodalom sírjainak — ebben a korszakban is folytatódó — falképei, domborművei céljával. Hivatásuk, hogy a halott házanépét, földi életét és környezetét reprezentálják a síri, túlvilági életben. Keletkezésüket illetőleg volt olyan modern magyarázó, aki arra gondolt, hogy olcsóságuk, előállításuknak egyszerűbb volta tette közkedveltté őket ebben az elszegényedő, bizonytalan korban.[33] Ha ez a magyarázat részben indokolt is lehet, mégsem lehet egészen helytálló, mert e «szolgaszobrok» korábban is, a VI. dinasztia idején, de a gazdaságilag stabilizálódott XI. és XII. dinasztia idején is szokásosak.[33a]

Bármint álljon is a dolog, közös bennük és az Óbirodalom későbbi idejének falképeiben a munka, az emberi tevékenység, a dolgozó ember iránti érdeklődés Bár a halott házanépét, az ő cselédeit, szolgáit jelképezik, tehát a kizsákmányoló osztály szemszögéből, az ő érdekeit képviselve mutatják be őket és többnyire, bár nem kizárólagosan, a kor uralkodó osztályának, a kerületi fejedelmeknek sírjaiból kerültek elő, mégsem választhatók el attól a változatlan érdeklődéstől, amelyet e kor, éppúgy, mint a késői Óbirodalom a munka és a dolgozó ember iránt tanúsított Nem választhatók el nyilván attól a politikai tendenciától sem, melyre már a kései Óbirodalommal kapcsolatban rámutattunk, és amely ekkor is, irodalomban, sírfeliratban egyaránt megmutatkozik. Kerületi fejedelmek és újraéledni kívánó központi hatalom egymás ellen folytatott küzdelmüktől kényszerítve egyaránt az alsóbb és középrétegek kedvét keresték. A kor sírfeliratai, a kerületi fejedelmek ú. n. ideálbiográfiái még az Óbirodalom késői sírfeliratainál is fokozottabb mértékben fordulnak az élők, a kortársak és az utókor felé és tudatosan törekednek arra,

[32] Összefoglaló munka *J. H. Breasted jr.:* Egyptian Servant Statues, The Bollingen Series XIII. Washington 1948. L. még *Breasted—Ranke:* 75 és kk. táblák ; *Schäfer:* Prop. Kunstgeschichte, II. 280 és kk. táblák, *Guy Brunton:* i. m. 214 o., *Kees:* Ägypten 2, 16, 20 kk., 33, 55 táblák. *A. Hermann—V. Schwan:* Ägyptische Kleinkunst, Berlin 1940 29 kk., 45 kk. táblák, *Fechheimer:* Kleinplastik der Ägypter, Die Kunst des Ostens III., Berlin, 1922, 19 k., 27 kk. 40 k. táblák. *Wreszinski:* Atlas passim, *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte 112 kk. o. A birkózócsoportot l. *Bissing—Bruckmann:* Denkmäler äg. Skulptur, 29 tábla és Prop. Kunstgeschichte II. 282 tábla. Gyakori állítás az, hogy ezekre az ú. n. »szolgaszobrokra«, mint a népből származottakra, nem vonatkoznak az előkelőkre vonatkozó stiláris kötöttségek (l. pl. *Bénédite:* Signa Verba. Les jeux d'écriture dans l'image. Recueil d'études égyptologiques dédiées à la Mémoire de J. F. Champollion, Bibliothèque de l'École des Hautes Études stb. fasc. 234 Paris 1922, 23 és kk. o., *Avgyijev:* Az Ókori Kelet története 168 o., v. ö. *Maspero:* Égypte 91 kk. o.). Evvel szemben véleményünk szerint (l. *Dobrovits:* Harpokrates. Dissertationes in honorem E. Mahler, 106 és kk. o., A fáraók művészete 14 o.) nagyobb fokú kötetlenségük nem különleges stiláris törvényekből következik, hanem az ábrázolás tárgyából, vagyis abból, hogy tevékenységet folytató alakokat mutatnak. V. ö. még *Dobrovits:* Egy egyiptomi «szolgaszobrocska» a Szépművészeti Múzeumban. Az O. M. Szépművészeti Múzeum Közleményei, 1, 1947. május 27 és kk. o. (Une statuette de Serviteur égyptienne au Musée des Beaux-Arts de Budapest, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 1947, 5 és kk. o.) E kérdésről l. még *Schäfer:* Von ägyptischer Kunst 62 o.

[33] L. pl. *Kees:* Totenglauben, 183 k. o., *Desroches—Noblecourt:* Le style 83 o., *Kees:* Ägyptische Kunst 33 o., *Bissing:* Kunstgeschichte, 106 o. stb.

[33a] *Breasted jr:* i. m. 2 és kk. o.

hogy a sír tulajdonosát, a kerületi fejedelmet kortársak és utókor előtt úgy mutassák be, mint akinek egyetlen gondja volt, hogy szüntelen tevékenységével kerülete, házanépe jólétéről gondoskodjék. A már az Óbirodalom végén is felmerülő elképzelés a fejedelemről, aki az elnyomottat védi a hatalmaskodó, az erőszakos ellen, most a sírfeliratok vezérmotívumává lesz. Ez a tendencia, persze a központi hatalom által sugalmazott megnyilvánulásokat is áthatja, ez a vezérlő gondolata a «Paraszt Panaszai» című novellának is. Itt is a munka szabadságának, a kis emberek jogainak megvédéséről van szó, ahogyan nem egy sírfeliratban azzal dicsekszik a kerületi fejedelem, hogy az ő idejében mindenki nyugodtan dolgozhatott és senkit szántóföldjén agyon nem ütöttek.[34]

Ez a kor valóban bizonytalan, nyugtalan, háborús idő. A különböző központi hatalomalapítási kísérletek, a kerületi fejedelmek váltakozó koalíciói és a Deltába befészkelődött sémi nomádok küzdelmei között a közbiztonság erősen leromlott. A szüntelen háborúskodás a művészetben is tükröződik, az említett szolgaszobrok vagy «modellek» között éppúgy, mint a sírok falképein, megjelennek a zárt sorokban menetelő, könnyű, vagy nehézfegyverzetű katonák, fegyveres őrök és a várakat ostromló seregek.[35]

A Középbirodalom (2000—1680) idején a központi hatalmat véglegesen megszilárdító XII. dinasztia a kerületi fejedelmek hatalmát ügyes belpolitikai intézkedésekkel fokozatosan felszámolja. Az egyideig még fennmaradó kerületi fejedelmek továbbra is területük, elsősorban az ekkor erősen fejlődő városok lakosságára kívánnak támaszkodni. E városokban és a vidéken erősen fejlődésnek indulnak a középrétegek, elsősorban a szabad parasztság és kézművesség, ez a fejlődés azonban csakhamar újabb vagyoni rétegződéshez vezet, újabb osztályellentétek csírájává lesz. A központi hatalom nagyszabású, az ország gazdasági fejlesztését és védelmét szolgáló építkezésekhez fog. Ezekhez nemcsak az ország munkakötelezettségnek alávetett lakosságát, nemcsak bérmunkásokat, hanem külföldi munkaerőt is igénybe vesz.[36]

A munkások életkörülményeit a kahuni város romjai mutatják.[37] E rövidéletű, nagyrészt a közelben folyó építkezéseken dolgozó munkások által lakott városka szemétdombjain számtalan papirusztöredéket találtak. Ezek a papiruszok, melyek érdekes bepillantást engednek Egyiptom jogi viszonyaiba ez időben, azt mutatják, hogy a középrétegek meglehetős önálló-

[34] V. ö. *H. Brunner:* Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut 11 o., 17 és k. o., 27 o., ill. 65 és k. o., 43 és k. o., 53 és kk. o., *J. Vandier:* La tombe d'Ankhtifi, Bulletin de la Société Française d'Égyptologie, nr 7, juin 1951, 47 és kk. o. L. még a 27. jegyzet alatt megadott irodalmat.

[35] L. pl. *Newberry:* Beni Hâsan I. London, 1893—94. XIV és kk. tábla, *Maspero:* Égypte, 108 kk. o., *Erman—Ranke:* 41 tábla 2, *Maspero:* Histoire ancienne des peuples de l'Orient Classique I. Paris, 1895. 451 és kk. o. L. még a 34. jegyzet alatt megadott irodalmat, továbbá *Klebs:* Reliefs stb. (l. 40. jegyzet) 154 kk. o.

[36] V. ö. *Avgyijev:* 115 és kk. o., *Drioton—Vandier:* 234 kk., 245 kk. o., *Moret:* L'accession 353 kk. o., Le Nil, i. h. Krétaiak Egyiptomban : *Drioton—Vandier:* 254 o.; *Glotz:* La Civilisation égéenne, Évolution de l'Humanité stb. Paris 1923, 47 és k. o., 235 és kk. o., továbbá *Flinders—Petrie* 37. j. alatt felsorolt munkáit (Kahun, Gurob and Hawara, 42 o. Illahun, Kahun and Gurob, 9 és kk. o.).

[37] Kahunra l. *Avgyijev:* 122 o.; *Scharff:* Hb. Arch. 526 és kk. o., *Erman—Ranke:* 196 kk. o. ; *Bissing:* Äg. Kunstgeschichte 145 és kk. o. ; *Steindorff:* Aus einer altägyptischen Kleinstadt, Velhagen und Klasings Monatshefte, 1898, 717 kk. o. ; *W. Flinders—Petrie:* Illahun-Kahun and Gurob, London 1891 és Kahun, Gurob and Hawara London 1891. A kahuni papiruszokra, melyek az ott lakók életébe és jogi viszonyaiba engednek mély bepillantást, l. *Griffith:* Hieratic Papyri from Kahun and Gurob 1—2, London 1898, v. ö. *Drioton—Vandier:* 294 és kk. o.

ságban és viszonylagos anyagi függetlenségben éltek. Ezt a különböző iparok erős fejlődése, a külföld felé irányuló expanzió és kereskedelem, valamint a rabszolgatartás fejlődése is előmozdította Éppen a kahuni ásatások mutatták meg azonban, hogy a dolgozók nagy tömegei, a munkások milyen nehéz körülmények között éltek. Maga a téglalap-alaprajzú kis város fallal volt körülvéve és két részre oszlott, melyeket egymástól szintén fal választott el. A lakosság nagyobb része az aránytalanul kisebb munkásnegyedbe zsúfolódott, egymáshoz ragasztott kunyhókba, míg a város előkelői tágas, kertekkel körülvett, számos helyiségből álló villákban laktak. Hogy miként élhetett a dolgozók nagy tömege, arról egy, ez időből származó irodalmi alkotás, a «Mesterségek szatírája» vagy «Duauf intelmei» tanúskodnak.[38]

Ez az írásmű egy írnok-apa intelmeit tartalmazza, — úgy látszik — tanulni nem akaró fiához. Elmondja, hogy milyen hasznos az iskola és mindaz, amit ott tanulnak. Inti az ifjút, hogy jobban szeresse könyveit, mint anyját. Mert sem a szobrász, sem az ötvös (tehát kiemelt, megbecsült mesterségek képviselői) nem részesülnek magas és bizalmas küldetésben, a fémműves ott ül kemencéje nyílásánál és újjai olyanná lesznek, mint a krokodilus bőre. A vésővel dolgozó fáradtabb, mint a favágó, szántóföldje a fa, kapája az érc. Még éjszaka is, amikor szabad lehetne, dolgozik mécsvilágnál, többet, mint amit karjai elbírnak. A kőfaragó kemény kőben keresi munkáját, karját tönkreteszi. Fáradt, mikor alkonyatkor leülhet, combja és háta össze van törve. A borbély utcáról utcára jár, hogy munkát keressen, késő este is nyír és borotvál, karját megerölteti, hogy testét megtölthesse. A kereskedő a messzi Deltába megy, ahol a szunyogok összecsípik. A kőműves beteg és rosszul öltözik, újjai a kenyere, napjában csak egyszer mosdik. A kenyeret, amit kap, hazaviszi, megverik őt és gyermekeit. Rossz a kertésznek is, aki egész nap vállán hordja a vízzel telt csöbröket és öntöz, rossz a földművesnek, de a takácsnak is, mert ez folyton a műhelyben görnyed, sorsa rosszabb, mint egy asszonynak, combja a gyomrát nyomja (nyilván guggol) és hogy levegőre jusson, kénytelen megvesztegetni az ajtonállót. A varga örökké koldul, amit harap, az a bőr. A ruhamosót a krokodilus fenyegeti a folyó partján épp úgy, mint a halászt. Minden mesterség rossz, mindegyik fáradságos és mindegyiknek parancsolnak, mindegyiket hajszolják. Csak az írnok a kiválasztott, akit mindenki tisztel, akinek már gyermekkorában bőséget igértek a sorsistenek, akinek különleges megbízásokban van része, ő az, aki másokat is irányít.

Kétségtelen, hogy ez a kis munka, melynek teljes megértését töredékes volta és a másolók nyilvánvaló félreértései igen megnehezítik, a mesterségek vetélkedése elterjedt műfajának egyik őse és nyilvánvaló szándéka a tanulás és az írnoki pálya dicsérete a tanulni nem akaró előtt. Mégis, igen jellemző képet fest. Megtudjuk ugyan belőle, hogy a Középbirodalom idején a pályaválasztás szabad volt és azt is, hogy a kézművesek és parasztok, legalább részben, jogilag nyilván szabad emberek, de azt is megtudjuk, hogy reggeltől-estig, sőt éjszaka is dolgozniuk kellett, esetleg munkafelügyelők szigorú ellenőrzése mellett, hogy a legszükségesebbet meg tudják szerezni maguknak és családjuknak. Minden tendenciózus volta ellenére a mű túlságosan is valóságízű ahhoz, semhogy a benne lefestett képet túlzottnak tekinthetnők. Jellem-

[38] L. *Erman:* Literatur 100 kk. o. V. ö. *Maspero:* Du genre épistolaire 48 o., Histoire ancienne I. 311 kk. o. ; *Avgyijev:* 123 o. A munka értékelésére és jelentőségére l. *Dobrovits:* az Ókori Kelet irodalmai. A világirodalom története I. A művelődés könyvtára XVII. Budapest, 1944, 56 o. és *Moret:* L'accession 356 o.

zően egy-két szóval a leglényegesebbet kiemelve, nem nélkülözve a dolgozók nehéz sorsa felett megnyilvánuló szűkszavú részvétet, mégis szinte karikatúraszerűen írja le a mesterségeket, a nyomorúságot is humorral ecsetelve.

Ehhez hasonló megnyilvánulásokat a művészetben is találunk.[38a] A Középbirodalom nagy templomai és egyéb építkezései, kevés nyomtól eltekintve, nem maradtak ránk. A síkművészet legfontosabb forrásai számunkra továbbra is a kerületi fejedelmek sziklasírjai maradnak. Ezeknek tematikája nagyjából az Óbirodalomtól származik. Már az Óbirodalom idején itt-ott megcsillant ábrázolásaikban a humor, sőt a karikatúra nem egy vonása, a jellegzetes vonások kiemelésével, sőt eltúlzásával való jellemzés, a helyzetekben, mozdulatokban, típusokban rejlő komikum és groteszkség. Már az Óbirodalom művészei kedvelték a csökönyös szamár miatt dühöngő jelenetét, élvezték azt a kissé durva komikumot, amely akkor nyilvánul meg, amikor a láncon vezetett dühös pávián az előtte haladó szolga lábába harap. Elidőztek a sietők, alázatosak, önteltek kissé karikírozott ábrázolásánál. A Delta mocsarai között élő pásztort vagy madarászt már ők is furcsa torzonborz alaknak adták vissza. Már az Óbirodalom művészei kitűntek az idegenek, külföldiek kitűnő, nem egyszer fölényes jellemzésével.[39]

A Középbirodalom falképeit az V—VI. dinasztia élettől duzzadó, mozgással teli, a felület vibrálását visszaadó stílusával szemben hűvösebb szemlélet, higgadtabb és nagyvonalúbb fogalmazás jellemzi, nem egyszer fokozottabb hajlam az absztrakcióra. Ugyanakkor azonban ez a művészet jellemző erőben, különösen a mozdulatok lényegének visszaadásában nem marad a kései Óbirodalom művészete mögött.[40] Chnumhotep ismeretes beni-hasszáni sírjában láthatjuk ázsiai beduinok beköltözését Chnumhotep kerületébe. Az egyiptomiak ábrázolásával szemben tudatosan van itt hangsúlyozva, sőt túlhangsúlyozva a jövevényeknek nemcsak fiziológiai sajátossága és eltérő viselete, hanem magatartása is. A beduin férfiak méltóságteljesen fellépő csoportja éppen méltóságteljességében hat komikusan, a hozzájuk csatlakozó, kíváncsi asszonyok csoportja, szamárháton ülő gyermekeikkel még csak fokozza a hatást.[41]

Az ugyancsak Közép-Egyiptomban lévő Mer (Meir) sziklasírjainak domborművei[42] hasonlóképpen jellemzőerejükkel tűnnek ki, de ezen túlmenőleg is több szempontból nevezetesek. Ezek a meri domborművek megfogalmazásukban igen nagyvonalúak és a részleteket kerülők, gyakran szinte csak

[38a] A Középbirodalom falképei gyakran mutatnak mesterségeket, ipari munkát űző alakokat. Ezek az ábrázolások nem egyszer a Mesterségek Szatírája illusztrációiként hatnak. L. *Klebs:* Reliefs d. mittl. Reiches 105 kk. o. v. ö. 40 jegyz.

[39] L. pl. *Breasted—Ranke:* 196, 213 tábla, Prop. Kunstgesch. II. 255 ; *Klebs:* i. m. 115 és 117 o., 12, 20, 21 ábra ; *Wreszinski:* Atlas, I. 95 a, 99 tábla, *Lange:* Ägyptische Kunst, Zürich—Berlin 1939, 31 tábla stb., stb.

[40] A Középbirodalom falképeinek összefoglalása l. *Klebs:* Reliefs und Malereien des mittleren Reiches. Material zur ägyptischen Kulturgeschichte. Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Heidelberg, 1922. L. még *Scharff:* Hb. Arch. 533 kk. o,, 78 és kk. tábla, *Wreszinski:* Atlas I—II (főként II), *Breasted—Ranke:* 215 kk. tábla, 245 kk. tábla, *Lange:* Ägyptische Kunst 48 kk. tábla, *Dobrovits:* Egyiptom festészete 42 k. o., 64 tábla, *Maspero:* Égypte, 107 kk. o., stb. A szobrászatra l. *Evers:* Staat aus dem Stein, I—II. München, 1929, *Bissing:* Ägyptische Kunstgeschichte, 153 kk. o., a portréról 165 o.

[41] *Newberry:* Beni Hâsan, I. 30—31 tábla, *Wreszinski:* Atlas II. 6 kk., *Maspero:* Histoire ancienne I. 468 k. o., *Klebs:* i. m. 162 k. o.

[42] *Scharff:* Hb. Arch. 539 k. o. ; *Blackman:* The rock Tombs of Meir I—III. London 1914—15.

bekarcoltaknak hatnak. Annál figyelemreméltóbb egyikükön-másikukon a természeti háttér, a dombos-völgyes talaj egyenetlenségeinek visszaadása a sivatagos-bozótos háttér érzékeltetéseként a vadászjeleneteknél. A háttér visszaadására való törekvés egyébként sem idegen a Középbirodalom művészetéről, e tekintetben pl. a tébai Antefiker sír még a meri síroknál is messzebb megy.[43] Ami azonban a meri sírokat leginkább figyelemreméltóvá teszi, az erőteljes, kevés eszközt igénybevevő, tudatos jellemzőkészségük és mondanivalójuk tudatos megfogalmazása. Az egyik meri falképen papiruszaratást és papiruszcsónak-készítést látunk. A mezítelen munkások négykézláb emelik hátukra a nehéz sáskötegeket, roskadozva, görnyedezve cipelik azokat izmuk megfeszítésével és ugyanilyen módon erölködve dolgoznak a csónak összekötözésén.[44] Munkájukra egy idősebb, szakállas, pocakosodó munkavezető ügyel, aki kezében rövid, vastag, gombosvégű botot tart. Egy csatlakozó képen négy komikusan aprótermetű kövér ökröt vezet egy igen magas, hosszú, rendezetlenhajú végtelenül sovány, szakállas pásztor. Az előbbi munkavezető kerek formáival, gömbölyű mozdulataival élénk ellentétben van csontvázszerű alakja, vékony, inas nyaka, zörgő bordája, kiaszott karja-lába, mozdulatainak szögletessége. Ezt a hatást még fokozza botja, amely a munkavezető rövid, vastag, egyenes botjával szemben hosszú, vékony görcsös, szögletesen zegzugos, villásvégű. Mindkét alaknál nyilvánvaló a szándékolt karikírozás, a kövér, mérges munkafelügyelő és az ijedtarcú, zörgőcsontú pásztor esetében egyaránt.[45] Erről az ábrázolásról lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson az Óbirodalomból fennmaradt dal a pásztorról, mely a vízben álló pásztort a halálország (Nyugat) eljegyzettjének tekinti. De lehetetlen, hogy eszünkbe ne jusson a pásztor és a munkafelügyelő karikírozott, de komoly mondanivalót is közvetítő alakjairól, — és a Középbirodalom több más rokon alkotásáról — a «Mesterségek szatírája» is. Itt már nemcsak a társadalmi valóság felismerése és hű visszaadás jelentkezik, nemcsak a művészetnek a társadalmi valóság rögzítésével vállalt szerepe a haladás erőinek megsegítésében, hanem itt már a társadalmi kritika csírái is jelentkeznek. A Duauf intelmeinek szerzője, ha az írnok szűklátókörű szempontjából sajátos, a többi dolgozó osztálynál és rétegnél kiváltságosabb helyzetéből tekinti is a dolgozókat, meglátja és átérzi nyomorúságukat és hangot is ad annak. Ha a meri sír művésze a meri kerület fejedelmének sírjában — nem utolsó sorban az ábrázolás valószerűség fokozására és a komikus hatás kedvéért ábrázolja a fentebb részletezett módon a sovány pásztort és a kövér munkafelügyelőt, a társadalmi valóságot látja meg abban és annak visszásságait élezi ki. Az egyiptomi művészet újabb lépéssel haladt tovább a realizmus útján. A társadalom mélyén szembenálló, forrongó erők, a felszín alatt folyó osztályharc a művészetben is megnyilvánulnak, a művészet, ha néha kerülő úton is, ennek az osztályharcnak újból eszközévé válik.[46a]

[43] L. *Schäfer:* Prop. Kunstg. II. 289. tábla, *Scharff:* Hb. Arch. 535 o., 78. tábla 1. V. ö. *N. Davies—Gardiner:* The tomb of Antefoker, London, 1920, *Wreszinski:* Atlas I. 215.

[44] A papiruszcsónak készítéséről l. *Klebs:* Reliefs des Alten Reiches, 100 k. o.

[45] Prop. Kunstg. II. 290—91 tábla, *Blackman:* i. m. I. 9 tábla, II. XXVI. tábla, *Breasted—Ranke:* 218—19 tábla, *Klebs:* Reliefs und Malereien des Mittleren Reiches 91, 135 o., *Maspero:* Égypte, 62 o., 105—106 ábra és 66 o., tévesen az Óbirodalomra datálva.

[46] *Erman:* Ägyptische Chrestomathie, Berlin, 1909, 320, *Dobrovits:* Az Ókori Kelet irodalmai, 52 o.

Nem szándékozunk itt a Középbirodalom portréművészetével foglalkozni.[47] Csak emlékeztetünk arra, hogy az Óbirodalom bukása után bekövetkezett bizonytalan korszak küzdelmei és a Középbirodalom látszólagos nyugalma mélyén ott feszülő ellentétek a Középbirodalom portréművészetére is rányomták bélyegüket. Ekkor válik dominálóvá a problémákat felvevő, az egyéniséget és lelkiséget is hangsúlyozó portré. Az a keserűség és bizalmatlanság, mely a portrékban megnyilvánul, ugyanaz, mely a kor irodalmában is, elsősorban I. Amenemhat fáraó intelmeiben megnyilvánul. A Fáraó intelmeiben, bár egyfelől hangsúlyozza az alattvalók szolgálatának kötelességét, másfelől a tőlük való elzárkozottságot, a velük szemben való óvatosságot jelöli ki követendő út gyanánt.[47a] A helyreállt egységes állam többé nem keresi tehát propagandisztikus eszközeivel a nép, az alattvalók nagy tömegének kegyét, azt vélve, hogy ellenfeleinek nagy tömegét legyőzve újból elégséges magának, miként az Óbirodalom fénykorában. Ám ez a feltételezés is, a Középbirodalom állama is rövidéletű volt. Azok az ellentétek, az a fokozódó vagyoni és társadalmi rétegződés, melyről megemlékeztünk és talán a legyőzöttnek hitt, háttérbe szorított kerületi arisztokrácia tevékenysége az ú. n. XIII. dinasztia forrongó évtizedei után, mely a királyság hagyományos formáit is háttérbe szorította egy időre, és újból a nép és most már a katonaság forradalmi megmozdulásához vezetett, végül is az állam bukását és a hikszoszok évszázados idegenuralmát okozták.[48]

V

A hikszoszokat kiűző Egyiptom az Újbirodalom kezdetén (i. e. 1580) egy csapásra világbirodalommá változott, melynek birtokai Kis-Ázsiától mélyen a Szudánba be terjedtek. A kiterjedt kereskedelem, a hódító és rablóháborúk, melyeknek középpontjában Egyiptom áll, nyersanyag és rabszolgamunkaerőbőséget teremtenek. A gazdasági élet hatalmas fejlődésnek indul, melyet a centrális hivatalnokállam tudatosan igyekszik megszervezni. A városokban, a királyi és templomi műhelyekben a termelés, nem egyszer a munkások százait foglalkoztatva, fejlett munkamegosztással folyik. Kétségtelen, hogy az Újbirodalom, különösen a XVIII. dinasztia gazdasági életének fejlődését a munkamegosztás és különösen az ipari termelés tökéletesedése, egyre nagyobb számú embert foglalkoztató üzemek létesítése jellemzi. Ezek az üzemek nem pusztán a lakosság megnövekedett szükségleteinek, elsősorban az uralkodó osztály fényűzésének kielégítését szolgálták, hanem a központosított külkereskedelem céljait is. Az üzemek a fáraó, az egyes kormányhatóságok és nem

[47] *Dobrovits:* Lyka emlékkönyv, 305 és k. o., Fáraók művészete 18 o. *Bissing:* Die Kunst der alten Ägypter 17 o. tagadja ezek portréjellegét, mert »típusoknak« tartja őket. L. még *Bissing:* Äg. Kunstgeschichte 165 o., továbbá *Scharff:* Hb. Arch. 538 kk. o., *Evers:* i. m. passim.

[47a] *Erman:* Literatur 106 kk. o.

[48] V. ö. *Drioton—Vandier:* 275 és kk. o., 313 kk. o., itt a kérdés részletes irodalma megtalálható. Fontos *Czermak:* Über den Seth der Hyksoszeit stb., *Avgyijev:* i. m. 123 kk. o. A kor történetének eseményei, különösen a XIII. dinasztia korának gyors váltakozásai és a dinasztia származási rendjének gyakori megszakadása, továbbá a *Czermak:* i. m. által analizált tények a hikszosz-kor és a megelőző idők forradalmi jellegét akkor is kétségtelenné teszik, ha Ipu-wer intelmei tekintetében ragaszkodunk a fentebb 23. jegyzetben kifejtett véleményünkhöz.

utolsó sorban a templomok tulajdona voltak. A bennük dolgozó munkásság jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a XVIII. dinasztia idején a szokásos földművelési jelenetek mellett egyre nagyobb számban találkozunk ipari termelést ábrázoló jelenetekkel, melyek nem egyszer az ott dolgozók aránylag nagy száma mellett a fejlett munkamegosztásról is tanúskodnak.[48a] Új társadalmi rétegek emelkednek fel, elsősorban egy új hivatalnok és hivatásos katonatiszti réteg, amelyből csakhamar új hivatali arisztokrácia alakul. Hamarosan döntő befolyáshoz jut a papság. Most először alakulnak ki Egyiptomban olyan városok, melyek, ha agrárjellegüket teljesen nem is vesztik el, mint a város Egyiptomban soha, mégis soktízezres, sőt százezres dolgozó tömegek együttélését jelentik és tisztviselő-arisztokrata rétegük sajátosan urbánus vonásokat feltüntető kultúrát teremt.[49]

A kezdetben a hagyományos, középbirodalmi formákon újrainduló művészi tevékenység csakhamar megtalálja a módot a kor sajátos mondanivalója kifejezésére, csakhamar kifejleszti a sajátos uralkodó stílusát, jellegét. A tébai és vidéki sziklasírok a hagyományos, örökölt témakört variálják ugyan, a halott életéből vett jeleneteket, a birtokán,vagy körülötte folyó tevékenységet mutatják be, csakhogy egy megváltozott társadalom megváltozott szemléletével. Az országba áramló kincsek, az ország gazdasági fellendülése, a hódítások és kereskedelem kitágítják az emberek látókörét, nyílt-szeműekké teszik őket, igényessé és fényűzővé és nem mindig csak azokat, akik ezt könnyen megtehették. Bár a XVIII. dinasztia első évtizedeiben a művészet kifejezési eszközei nem oly gazdagok, mint a késői Óbirodalom idején voltak, mégis az Óbirodalom minden részletezése, felületi gazdagsága ellenére is most élettelibb, változatosabb és valószerűbb a művészek szemlélete. Ezt a valószerűséget derűs és optimista látás fokozza és valami finom, nagyon ritkán elmaradó humor, mely különösen a részletmegfigyelésekben érvényesül.[50] Az Uszerhat sírjában ábrázolt borbélyműhely kiváló életkép is egyúttal :[51] a szabadban, fák alatt dolgozik a két borbély, míg földön, csapószékeken tizenheten várakoznak beszélgetve, vitatkozva, szundítva. Hasonlóan kitűnő életkép a számtalan piaci jelenet, alkudozás, vásár stb. Krétai, vagy föniciai kereskedőhajók rakodnak ki a tébai Nílusparton, kíváncsiak nézik, vizsgálják áruikat. A munkaábrázolások mellett azonban egyre fokozódó jelentőséget kapnak a halott életéből vett ünnepi és hivatalos jelenetek. Az Óbirodalom

[48a] *Avgyijev:* 128 és k. o. V. ö. pl. *Erman—Ranke:* 537 o., 539 o., 541 o., 547 o., 549 o., 613 és kk. o., *Wreszinski:* Atlas I. passim, különösen 370, 366, 316, 322, 317, 314, 310, 312, 311, 315 stb. táblák, *Kees:* Ägypten 103 és kk. o., 126 és kk. o., 166 és kk. o.

[49] V. ö. *Avgyijev:* 127 kk. o. ; *Drioton—Vandier:* 322 kk. o., 374 kk. o., 435 kk. o.

[50] Az Újbirodalom művészetéről l. *Scharf:* Hb. Arch. 558 kk. o., 569 kk. o., Prop. Kunstg. II. 320 kk. tábla, *Breasted—Ranke:* 109 kk., 221 kk., 254 kk. tábla, *Maspero:* Égypte 167 kk. o., *Steindorff:* Die Blütezeit des Pharaonenreiches, Monographien zur Weltgeschichte, Bielefeld—Leipzig, 1926 (sok ábrával); *Dobrovits:* Egyiptom festészete 32 és kk. o., 43 és kk. o., Fáraók művészete, 19 és kk. o.; *Desroches—Noblecourt:* Le style 132 és kk. o., *M. E. Matje:* Az Ókori Kelet művészetének története. I. A régi Egyiptom. III. rész : Az Újbirodalom művészete. XVI—XV. század. Állami Ermitázs, Leningrád, 1947 М. Э. Матье: История искусства древнего востока том. I. Древний Египет, выпуск III Искусство нового царства XVI—XV века. Государственный Эрмитаж, Ленинград, 1947 stb. *Bissing* (Die Kunst der alten Ägypter, 20 o.) a korai Újbirodalom művészetét nem a középbirodalom tradicióin továbbfejlődő szerves folyamatnak tekinti, hanem tudatos archaizálásról beszél, melyet III. Thutmosz korában legyőz az «új művészet».

[51] *Wreszinski:* Atlas 44 és 186 tábla, *Erman—Ranke:* 20 tábla 1.

óta ismeretes motívum a vadászat csónakról a Nílus papiruszbozótjában. Ez a XVIII. dinasztia falképein teljesen kirándulás jelleget ölt fel. Megjelennek a bankettek, vendégeskedések, kerti ünnepségek mellett, amelyeket táncosnők, énekesnők és zenészek fellépése élénkít, a hivatalos fogadások a fáraó előtt, külföldi követek tisztelgése, kitüntetések osztogatása stb. Különösen IV. Thutmosz és III. Amenhotep korában gazdagodik ez a művészet. A tárgybeli és felfogásbeli gazdagodáshoz ekkor már a kifejezésbeli gazdagodás is fokozottan hozzájárul, merész, néha teljesen perspektívikus részletmegoldásokkal,[52] végtelenül elegáns vonalritmikával és hatásos tömegelosztással, a mozgásábrázolás rutinos könnyedségével, a színezés erőteljes gazdagodásával és nem utolsósorban a felület meleg vibrálásával. A falképek művészei éppúgy, mint a portréké, örömüket lelik az ez időben fényüző és dús, elég gyorsan változó divatú ruházat és ékszerek bőséges választékának részletezésében, a hajviselet különböző formáinak aprólékos ecsetelésében, a jeleneteket kiegészítő tárgyak, fák, növények nyíltszemű megörökítésében. Ugyanezt a szellemet sugározzák a fényűző, gyakran drága anyagból készült használati eszközök, balzsamtartó kanalak, fejtámlák, bútorok (székek, ládák, ágyak), fajánsztárgyak, — az újból magas művészi fokra emelkedő kerámia és az első fénykorát élő üvegművészet.[53] A szobrászat azonban, — és vele együtt a síkművészet nemcsak a felület megmunkálásának kifinomodásával, nemcsak tárgyában és fényűző jellegében gazdagodott, hanem az ábrázolt lelki életének, egyéniségének visszaadásában is újabb állomáshoz ért. A kor portréművészete az egyéniség megragadásán túl fokozottan hangsúlyozza és kifejti az intellektuálisat, az emberi egyéniséget átható értelmi elemet. A szobrászok most már nemcsak az időfelettiséget hangsúlyozzák,hanem merészen ábrázolják a hervadást, megtalálják abban is a benne rejlő sajátos szépséget vagy értéket, a csúnyában vagy aggkori vonásokban is megmutatkozó bölcseséget.[54]

Ebből következik, hogy a művészek nyitott szemmel ismerik fel, adják vissza, sőt keresik azt is, ami a felszín alatt van. Mondottuk, hogy felfedezik az intellektust, de nemcsak pozitív, hanem negatív értelemben is. Felfedezik és visszaadják portrészobron és domborműben egyaránt az üres hiúságot, pedantériát, az öntelt és önelégült fontoskodást.[54a] A néger hadifogoly rabszolgák eltompult közönyössége mellett, melyet a domború művésze azok tömeghatásával is fokoz, komikus ellentétet képez a háttérben elszórt és sürgölődő egyiptomi írnokok és katonatisztek piperkőc megjelenése és finomkodása.[5]

[52] *Maspero:* Égypte 171 o., 292 ábra. *Scharff:* Hb. Arch. 570, 89 tábla 1., *Wreszinski:* 142 tábla. Igen gyakoriak a rövidülésben rajzolt testtagok, pl. *Wreszenski:* 112, 144, 45, 91 stb. táblák. V. ö. *Schäfer:* Von äg. Kunst, 293 o., aki téved, amikor nem lát rövidülést a «háromnegyednézetes» alakoknál. L. e. kérdésről *Dobrovits:* Egyiptom festészete 44 o., Fáraók művészete 20 és kk. o.

[53] *Scharff:* Hb. Arch. 608 kk. o., Prop. Kg. 386 kk. tábla, *Maspero:* Égypte 202 kk. o., *Desroches—Noblecourt:* 153 és kk. o., *Herman—Schwan:* Kleinkunst 68 kk. o., *Matje:* i. m. XLIX kk. tábla. *Fechheimer:* Kleinplastik 126 kk. tábla, *Breasted—Ranke:* 287 kk. tábla, l. még *Caster—Mace—Steindorff:* Tut-ench Amon, Berlin 1924—27 passim stb., stb.

[54] *Dobrovits:* Lyka emlékkönyv 306 és kk. o., Fáraók művészete, 20 és kk. o. *Scharff:* Hb. Arch. 574 o. stb., stb.

[54a] V. ö. *Dobrovits:* Lyka emlékkönyv, 307 o. *Steindorff:* Die Kunst der Ägypter, Leipzig 1928, 217 o. Lesoványodott, alázatos paraszt karikatúraszobra: *Hermann—Schwan:* i. m. 62 o.

[55] *Fechheimer:* Plastik 156 tábla, *Breasted—Ranke:* 228 tábla, *Dobrovits:* Egyiptom festészete, 17 tábla.

A vak zenészek vakságát nem szemük, hanem arckifejezésük árulja el.[56] A temetési szertartásokon részvevők fájdalma nem a hivatásos siratók gesztikulálása, hanem igazi, gyakran néma gyász. Az igazi fájdalom, a nyomorúság és testi-lelki szenvedés mellett megjelennek az előkelő társaságnak visszásságai is. A dús lakomán a gazdag ruhák, kifinomult és előkelő mozdulatok mellett a magukról megfeledkezett, sokat ivott hölgyek megkönnyebülését ábrázoló jelenetek.[57] És megjelennek az előkelő társaság hazugságai is. Újólag idéznünk kell azt a domborművet, ahol a művész nagyszerű átmenettel jellemzi a megjelentek sorozatán keresztül a temetésen részvevők típusait és érzelmeit, a múmiával szembenálló legközelebbi hozzátartozók őszinte, kétségbeesett fájdalmától a megilletődöttek, komolyak, közömbösek és kíváncsiak alakján keresztül a parókáját hátrafordulva megigazító mosolygóig.[58]

Kétségtelen, hogy az Újbirodalom, a XVIII. dinasztia művészete is híven ábrázolja az egyiptomi társadalom teljes és sokrétű valóságát, szerkezetét ; ha nem is teljes tudatossággal, de rádöbben a társadalomban szembenálló ellentétekre és ujólag megjelenik benne, ha csírájában is, a társadalom kritikája is. Az egyiptomi művészet most sem szakad el a valóságtól és teljesen téves állítás az, hogy az egyiptomi művészek folyton az egyszer megtalált formát ismétlik és utánozzák. Kétségtelen, hogy van erősen konzervatív oldala is az egyiptomi művészetnek, ez az egyiptomi társadalom lényegében változatlan gazdasági alapjai mellett nem is lehet másként. Valóban megbecsülik és megőrzik a megtalált és bevált megoldásokat, típusokat, nem egyszer formális elemeikben is. Ezeket is meg tudják azonban tölteni új tartalommal, és állandóan kutatnak új megoldások, új ábrázolási lehetőségek után. Különösen a XVIII. dinasztia idejéből, de a korábbi és későbbi időkből nagyszámmal fennmaradt *ostrakon:* mészkő és cseréptöredék, melyeket a művészek vázlat készítésére használtak fel,[59] mutatja, hogy a művészek milyen nyílt szemmel járták a világot, tanulmányozták az életet, az őket körülvevő természetet és a társadalmat, amelyben éltek. A megfigyelésnek micsoda frissesége, a rajzkészség micsoda biztossága és merészsége van a torinoi múzeum híres ostrakonjában, amely hátrahajló, leomlóhajú táncosnőt ábrázol![60] Egymást megragadó, merész rövidüléssel ábrázolt birkózók,[61] tejesedény falára felkapaszkodó, nyalakodó macska,[62] — (az edény nyílása a konvencionális ábrázolásmóddal szemben a perspektívikus szabályok szerint keskeny ellipszisnek van ábrázolva), kemence előtt térdelő, előrehajló fiatal leány, aki kidagadt

[56] *Breasted—Ranke:* 227 tábla, *Dobrovits:* Fáraók művészete 49 o.

[57] L. pl. *Erman—Ranke:* 228 o., 128 tábla.

[58] *Dobrovits:* Lyka emlékkönyv, 307 o., (v. ö. Egyiptom festészete 33 o.) L. *Breasted-Ranke:* 230 tábla, *Fechheimer:* Plastik 167 tábla, *Morenz:* Ägypten, 14 tábla.

[59] V. ö. *Dobrovits:* Egyiptom festészete 35 o. A vázlatokra von. l. *Breasted—Ranke:* 268 kk. tábla, Prop. Kunstgesch. 381 tábla, *Maspero:* Égypte 168 és kk. o., *Desroches—Noblecourt:* L. tábla. V. ö. *Schäfer:* Ägyptische Zeichnungen auf Scherben, Jahrbuch der königlich-Preussischen Kunstsammlungen, 1916 I—II, 23 kk o., *J. Vandier D'Abbadie:* Catalogue des ostraca figurés de Deir el Médineh I—II, Le Caire 1936—7, továbbá *Drioton—Vandier:* 469 o. Az ostraka felhasználása vázlatok készítésére nemcsak a XVIII. dinasztia alatt volt divatos, hanem korábban és később is, így a XIX. és a XX. dinasztia alatt is virágzott, elvétve még később is előfordul. A szövegben említett ostrakonok egy része is a XIX—XX. dinasztia idejéből való.

[60] *Breasted—Ranke:* 268 tábla, *Dobrovits:* Fáraók művészete 63 o.

[61] *Breasted—Ranke:* 269 tábla.

[62] *J. Vandier:* Les dernières acquisitions égyptiennes, Musées de France, 1948 március, 340, 1. ábra.

orcával éleszti a kemence tüzét,[63] mindez nem több, mint egy-két vonással megrajzolt vázlat, mindegyik mégis mestermű a maga egyszerűségében és mindegyik arról tanúskodik, hogy a kor egyiptomi művészei mennyire együtt éltek az őket körülvevő világgal és mennyire megfigyelésre méltónak találtak minden, még olyan aprónak és jelentéktelennek tűnő részletet is. — Nem egyszer azt is látjuk, hogy e részleteket hogyan értékesítették. Legelésző, földet kaparó ló, talán egy várakozó kocsi, vagy királyi harcifogat nagyszabású képéhez végzett előtanulmány. Kecsesen oldalt forduló, virágfüzéres táncosnő, kezében bot és korbács, lehet hogy valamely sírkép lakomajelenetén szerepel majd, de az is lehet, hogy a mezítelenül oroszlánháton álló Astarté istennő kultuszképén fog megismétlődni.[65] Az ugyancsak hasonlóan ékesített, lóháton ülő leányt talán egy, — ebben az időben Tébában is elterjedt mutatványosbódénál rajzolta le a művész, szinte biztos, hogy ez szintén Astartét, mint a lovak úrnőjét ábrázoló domborműhöz készült tanulmány.[66] Amikor ugyanazon az ostrakonon látjuk megjelenni az imádkozó, kezében írópalettát tartó kövér írnok vázlatát és egy kutyafejű pávián képét, amint méltóságteljesen guggol, szinte biztos, hogy ez szobrász vázlata, akitől az írnok megrendelte a szent állata képében ábrázolt Thot bölcseségisten előtt imádkozó írnok ismeretes fogadalmi szobrának egy példányát.[67]

VI

Az a fejlődés, melyet a fentebbiekben vázoltunk, az Amarna-művészetben érte el tetőpontját. Az egyiptomi művészetnek evvel a talán legérdekesebb periódusával (i. e. 1360 táján), vagy talán epizódjával nem kívánunk itt részletesebben foglalkozni, csak annyiban, amennyire ez a továbbiakhoz föltétlenül szükséges. Az országban egyre nagyobb hatalommá váló papsággal és hadsereggel szembenálló, kisszámú, kiválasztott, nagyrészt a középrétegekből verbuvált új hivatalnok-arisztokráciára támaszkodó fáraó korának művészete éppúgy magán viselte a felülről forradalmat csinálni akaró király egyéniségének bélyegét, mint maga az általa propagált vallásosság vagy irodalom, egyszóval maga az egész mozgalom. És mégis, ennek ellenére, ez a mozgalom évszázados előzmények hirtelen, talán idő előtt történt kirobbanása volt, mely az egyiptomi társadalom és vele az egyiptomi szellemi élet ellentéteit a végsőkig fokozta.[68] Így az Amarna-művészet sem volt előzmények nélkül, hanem hirtelen, koncentráltan mutatta meg mindazt az előrehaladást, az eddigi kötöttségek alól való felszabadultság felé törőt, melyet az egyip-

[63] Ringer und Mädchen am Ofen. Ägyptische Skizzen aus der Zeit des Neuen Reiches. Zum Winkelmannsfeste des Archäologischen Seminars am 12. Dezember 1906 dargebracht von *Georg Steindorff*. Fénykép.

[64] *Breasted—Ranke:* 271 tábla.

[65] *Schäfer:* Propyläen Kunstg. 381.

[66] Prop. Kunstg. 381, v. ö. *Erman:* Die Religion der Ägypter 1934, 150 o., 60. ábra.

[67] Prop. Kunstg. 381. v. ö. *Erman—Ranke:* Ägypten 27 tábla 1, *Boreux:* Musée du Louvre, Antiquités égyptiennes. Catalogue-Guide II. Paris 1932. LXIV. tábla.

[68] *Avgyijev:* 135 kk. o., *Matje:* Az Amarna-művészet periodizálásának kérdéséhez. Vjesztnik Drevnyej Isztorij, 1953, 3.

tomi művészetben, különösen az Újbirodalom művészetében elszórtan, de fokról fokra és főként III. Amenhotep idejében tanulmányozhattunk.[69] De ugyanakkor megmutatta mindazokat a korlátokat is, melyeket az egyiptomi művészet további fejlődése elé éppen az egyiptomi társadalom struktúrája szabott. Hiába jutott el az Amarna-kor festészete a természetmegfigyelés terén messzebb, mint valaha az egyiptomi művészet addig, hiába jutott el az egyiptomi portré a király és királynő, valamint gyermekeik szobrain, de különösen a köztudatban tévesen élő vagy halott modellek arcáról leöntött maszkoknak tartott szobrásztanulmányokban az emberi egyéniség, az idegélet, intellektus és a hangulatok megragadásában olyan magas fokig, hogy csak a IV. századi görög művészet éri csak el újra ezt a színvonalat,[70] a lényegében változatlanul deszpotikus társadalomban, a reakció sűrűsödő erői által izoláltan zsákutcába jutott és nem egyszer önmaga karikatúrájává, manirrá fajuló kísérlet maradt.[71]

A Horemhib alatt győzedelmeskedő papi-katonai reakció uralomrajutásával megindul az egyiptomi társadalom és vele az egyiptomi művészet hanyatlása. Horemhib felismeri, hogy az egyiptomi társadalomban, az egyiptomi államban a válság súlyos jelei mutatkoznak. Nagyhangú nyilatkozatokban igéri a bajok orvoslását és Egyiptom dolgozó népének megsegítését,[72] de csak a tüneti kezelésig jut el az Amarna-kor zavarai alatt meglazult közbiztonság kegyetlen eszközökkel való helyreállítása, a népet fosztogató és zsaroló tisztviselők megfékezése terén. Az igazi bajokon nem tud és nem akar segíteni, hiszen éppen azok az erők, amelyek ezeket okozták, döntötték meg az Amarna-mozgalmat és emelték őt a trónra. Az eddiginél még fokozottabban megerősödő és még több kiváltságot kivívó papi nagybirtok, mely most már az állami kulcspozíciókat is hovatovább birtokába keríti, az örökletessé válni kezdő hivatali arisztokrácia és a bennszülött katonaságot lassan felváltó zsoldosrendszer az ország gazdasági erőit egyre inkább hatalmukba kerítik, kizsákmányolják és velük szemben a dolgozó tömegek, a parasztság és a nagyobb városokban tömörült üzemek munkássága egyre fokozódó nyomorba süllyed. II. Ramszesz, a XIX. dinasztia legnagyobb alakja, (1298—1232), úgy látszik, legalább részben, felismeri ezt a folyamatot. Ezért igyekszik egyes fontosabb papi tisztségeket családja tagjaival, vagy hozzá közelálló emberekkel betölteni és tudatosan fordul a középréteghez, de a dolgozó tömegekhez is, így az üzemek, a kőbányák munkásaihoz és nem utolsósorban foglalkoztatásuk céljából, munkaalkalmak teremtéséért kezd hatalmas építkezésekbe, új városok alapításába. A művészetben ennek inkább csak annyiban van nyoma, hogy ezek a középrétegek, melyek Ramszeszt, mint jótevőjüket tisztelik, számos fogadalmi sztélét állítanak tiszteletére, melyek sajátos ízlésüknek is kifeje-

[69] *Matje:* i. m. Az Amarna-művészetre vonatkozó kiterjedt irodalomból csak *Schäfer* munkájára hivatkozunk: Amarna in Religion und Kunst, 7. Sendschrift der Deutschen Orient Gesellschaft, Leipzig 1931. L. még *Scharff:* Handb. Arch. 575 kk. o., *Pendlebury:* Tell-el-Amarna, London 1935.

[70] *Dobrovits:* Lyka emlékkönyv 309 és kk. o., A fáraók műv. 55 o. V. ö. *Schäfer:* Von äg. Kunst 57 o.

[71] *Dobrovits:* Egyiptom festészete 45 o. L. evvel szemben *Matje:* i. m. 68. jegyzet, aki a »túlzó«, »karikatúraszerű« műveket koraiaknak, az amarna-stílus kialakulási periódusába tartozóknak ítéli.

[72] L. *Drioton—Vandier:* 341 kk. o., 362 o. (ott részletes irodalom is); *Avgyijev:* 138 kk. o.

zői.[73] Azonban Ramszesz húszéves hadjárataival sem tudja az egykori hódításokat visszaszerezni, a papsággal szemben lényeges eredményt nem ér el, sőt alatta a papság tovább erősödik, hadjáratai a zsoldosok befolyását növelik, harcai és építkezései pedig az ország erőit végleg kimerítik. Mintha ennek a nagy akarásnak és a mögötte rejlő kimerültségnek volna kifejezője a XIX. dinasztia, különösen pedig I. Széti és II. Ramszesz korának művészete, amely — mind szobornál, mind domborműnél, méreteiben, felfogásában monumentális, de ugyanakkor formáiban és kifejezésében effeminált, nem egyszer erőtlen stílust teremtett.[74]

Hogy a külföldi hódítások visszaszerzésére irányuló kísérleteknek gazdasági okai voltak, világosan igazolják a II. Ramszesz és III. Hattusilis hettita király között kötött béke- és szövetségi szerződés gazdasági vonatkozású következményei.[75] De az államilag irányított kereskedelem nem pótolhatta a provinciák közvetlen kizsákmányolásából folyó hasznot, annál kevésbbé, mert külföldön is hatalmas változások, háborús nyugtalanság állt be. Alig néhány évvel II. Ramszesz halála után utóda, Merneptah fáraó az ország erejének végső megfeszítésével, zsoldosai igénybevételével tudta csak az országra törő libyaiak és «tengeri népek» támadását elhárítani és mintegy harminc év mulva, III. Ramszesz fényesnek hírdetett győzelmei ellenére is kénytelen volt a megmaradt utolsó palesztinai provinciákat a «tengeri népek»-nek átengedni és a zsoldosként Egyiptomra kedvet kapott, most támadóként megjelenő libyaiak tömeges betelepedését megengedni. Már II. Ramszesz után a kiélesedő osztályharc nyílt polgárháborúra, trónzavargásokra és trónbitorlásokhoz vezetett, az ország egységét helyreállító III. Ramszesz, a XX. dinasztia első királya pedig összeesküvésnek esett áldozatul. Utódai, az ú. n. Ramesszidék már csak puszta árnyak, kiknek személyiségéről úgyszólván mit sem tudunk, teljesen eltűnnek a hatalmat ténylegesen birtokoló Ámon-főpapok mögött. Nemcsak a főbb, hanem a kisebb állami, papi és katonai tisztségek is örökletessé kezdenek válni és nem egyszer egy kézben halmozódnak fel. A papság mellett a legfőbb hatalom és legnagyobb birtokos a libyai zsoldosarisztokrácia.[76] Az igazságszolgáltatás is jórészt a papok kezébe került, az állami törvénykezést felváltja a jóval primitívebb istenítélet, a hiteles hely a kormányszékek helyett a templom lett.[77]

[73] A restauráció utáni állapotokra l. *Avgyijev:* 144 és k. o. II. Ramszesz belpolitikájára l. 142 és kk. o., továbbá *Dobrovits:* Ókori történet I. 50 o. *Drioton—Vandier:* 343 o. II. Ramszesz belpolitikáját teljesen tévesen ítéli meg. II. Ramszesznek a középrétegekkel szemben folytatott politikájára l. *G. Roeder:* Ramses II. als Gott, Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde 61 (1926) 57 és kk. o. A munkásokkal kapcsolatos politikájára nézve l. a turai bányafeliratot, *A. Hermann:* Die ägyptische Königsnovelle, Leipziger Ägyptologische Studien, Heft 10, 1938.

[74] *Dobrovits:* Egyiptom festészete 47 o., Fáraók művészete 24 o.; *Scharff:* Hb. Arch. 598 o. Jellemző példákat l. *Lange:* i. m. 90 és kk. tábla, továbbá *Capart:* Le Temple de Séti I. *Breasted—Ranke:* 158 és 160, 236 és kk. tábla, *Fechheimer:* Plastik 236 és kk. tábla. V. ö. *Maspero:* Égypte 191 és kk. o., *Drioton—Vandier:* 467 és k. o.

[75] *Avgyijev:* i. m. 129 o.

[76] L. *Avgyijev:* 144 és kk. o., *Breasted—Ranke:* 258 kk. o. *Drioton—Vandier:* 344 kk. o., 364 kk. o., 439 kk. o. V. ö. még *Maspero:* Hist. anc. II. 1897. 487 és kk. o. (fenntartással!).

[77] *A. Scharff—E. Seidl:* Einführung in die ägyptische Rechtgeschichte bis zum Ende des Neuen Reiches I. Juristischer Teil. Ägyptologische Forschungen Heft, 10, Glückstadt 1939, 38 és kk. o.: *Lurje:* Templomi bíróság az ókori Egyiptomban az Újbirodalom idején, Vjesztnik Drevnyej Isztorij 1949. 2. 32 kk. o. (Лурье, И. М.: Храмовый суд в древнем Египте во времена нового даства в ВДИ).

A dolgozó nép, a parasztok, üzemi munkások, de kisebb tisztviselők helyzete is elviselhetetlenül súlyossá és a végsőkig bizonytalanná vált, amint erről nemcsak okmányszerű adataink, hanem az irodalmi alkotások is tanúskodnak. Különösen súlyos volt a helyzete a nagyvárosok, elsősorban Téba pangásnak indult üzemei munkásságának. Ezek sorsáról és küzdelmeiről kivételesen alapos ismereteink vannak, de nyilvánvaló, amint erre nem egy jel mutat, hogy másutt sem volt különb a helyzet. A munkásság még nyomorúságos, a lét fenntartására is csak szűkösen elég bérét sem tudta hét- és hónapszámra megkapni, részben azért, mert a korrupt és a felsőbb hatóságok korruptsága miatt nem egyszer erre kényszerített tisztviselők azt elsikkasztották. Bérük, jogaik kiharcolása végett a munkások nem egyszer munkabeszüntetésekkel, utcai tüntetésekkel küzdöttek és ha néha, ideig-óráig könnyítettek is a helyzetükön és sikerült is kiharcolni, hogy egy-egy korrupt funkcionáriust leváltsanak, vagy megbüntessenek, lényegében mi sem változott, sőt a helyzet fokról-fokra súlyosbodott. A nyomor fokozódásával a tébai nekropolis lakossága körében rendszeressé vált előbb a magánosok, később a királyok sírjainak fosztogatása — és a hatóságok részéről megindított nyomozások, gátló intézkedések nemcsak tehetetlenségük, a papi és állami szervek egymásra való féltékenysége miatt maradtak lényegükben eredménytelenek, hanem azért is, mert a nyomozás adatai joggal arra a feltételezésre késztetnek, hogy a legmagasabb állású közigazgatási és rendőri személyek közül is egyesek részesei voltak a sírrablásoknak.[78] Az ország felbomlóban volt. Egy keskeny réteg kezében felhalmozódott hatalmas családi földbirtokok és az általa kifejtett féktelen fényűzés mellett a lakosság aránytalan többségének létalapja sem volt biztosítva. Az osztályharc hol burkoltan, hol nyíltan fegyveres formák közt folyt, és hol nyíltan, hol a kulisszák mögött folyt a harc a kizsákmányolók, a hatalom birtokosai között is.

Egyiptom társadalma megért az újabb forradalomra, megért arra, hogy a magukat túlélt formákat egy újabb lázadás, épp úgy, mint az Ó- vagy Középbirodalom végén elsöpörje. A lázadás, a harc már itt is volt, de az egyiptomi hanyatló rabszolgatartó társadalomnak nem volt olyan társadalmi osztálya, vagy olyan feltörekvő rétege, mely a harcot vezethette volna. A «keleti típusú rabszolgatartó társadalom» elérte legmagasabb fejlettségi fokát, melyet a termelőerők fejlettsége, az adott deszpotikus államrend keretei között elérhetett, és a termelési viszonyok sem Egyiptomban, sem sehol másutt a Keleten még nem tették lehetővé a klasszikus típusú rabszolgatartó társadalom kialakulását. Ezért a hanyatlás szükségszerűen be kellett, hogy következzék. Ekhnaton felülről irányított reform-mozgalma, II. Ramszesz politikája a dolgozórétegek iránt, a XIX—XX. dinasztia belső küzdelmei, a III. Ramszesz halálát okozó, az udvart és a főméltóságokat is kompromittáló háremösszeesküvés és a tébai munkásmozgalmak mind egy és ugyanazon folyamat megnyilvánulásai voltak, de ebből nem következett és nem is következhetett

[78] E kérdésre vonatkozólag maig alapvető munka *Spiegelberg:* Arbeiter und Arbeiterbewegung im Pharaonenreich unter den Ramessiden, Strassburg 1895. L. még *Erman—Ranke:* 140 és kk. o., 146 és kk. o., *Avgyijev:* i. m. 147 o., *Lurie:* A tébai nekropolisz naplója III. Ramszesz 29. évében Vjesztnik Drevnyej Isztorij 1950. 4. 81 kk. o. (Лурье: Дневник фиванского некрополя от 29 г. Рамсеса III.) V. ö. még *Kees:* Ägypten 160 és kk. o. A munkások munkakörülményeiről, üzemhezkötöttségükről l. *Kees:* 164 o., *Erman—Ranke:* 144 o.

be az egyiptomi társadalom és állam újjáalakulása.[79] Amikor Herihor, Ámon tébai főpapja előzte trónjáról XI. Ramszesz királyt, hogy maga üljön helyére, Smendés, a libyai zsoldosok vezére nem ismerte el, és Egyiptom részeire szakadva hosszú évszázadokra eltűnt a vezető hatalmak, sőt a vezető kultúrák közül.[80] (1085).

Hogyan tükrözi ezt a folyamatot ennek a szomorú és hanyatló kornak művészete? Már rámutattunk a XIX. dinasztia egyszerre monumentális célkitűzésű és effeminált művészetére. Lényegében a XIX. és még a XX. dinasztia művészete — különösen technikájában — sokáig nem mutatja azonban a hanyatlás képét. Még sokáig készülnek, a régi formák felhasználásával és a régi rutinnal kitünő műalkotások, és nagy számmal maradtak fenn ez időből is a valóság nyíltszemű tanulmányozásáról tanúskodó ostrakonok. — Sőt itt-ott egy-egy új kompozíciós megoldás, egy-két bensőséges hangulatú portré, nem egy kitűnő festmény is készül.[81] A közelebbi vizsgálat azonban csalhatatlanul rámutat a művészet hanyatlásának jeleire. Ez elsősorban a művészetnek a valóságtól való elszakadásában, az irreális és az absztrakció felé való fordulásában mutatkozik meg. Horemhib trónralépte után, ha nem is egy csapásra, de lényegében döntően megváltozik a sírok falképeinek tematikája. Az élet köréből vett jelenetek, a munka- ábrázolások, a társadalmi élet eseményei eltűnnek, hogy helyüket átadják a túlvilági élet képzeletből vett, sőt démoni világának. Lidércnyomásos álomra emlékeztető víziók — a nap éjszakai útja tizenkét órájának birodalmai — töltik meg a királysírok falát éppúgy, mint a koporsók díszítéseit, a túlvilági ítélet jelenetei, a halottat fenyegető démonok és szörnyek, késeikkel, kígyók, a tűztó és más eféle.[82] Imittamott megjelenik másszellemű ábrázolás is ; még legtovább tartja magát a halottat, mint a Túlvilág csodálatos termékenységű mezőin az istenek számára ünnepi ruhában szántót-aratót mutató jelenet. A képek színharmóniája is megváltozik, a meleg zöldek és pirosak helyett hideg kék-szürke színezés válik uralkodóvá. Lassan-lassan eltűnik minden kísérlet, mely a perspektívikus ábrázolásmód, a nem frontális szoborfelépítés felé tört. A portréban ugyan, különösen Horemhib és II. Ramszesz, de még elvétve a XX. dinasztia idejében néha fel-fel villan az Amarna-művészet emléke, de uralkodóvá inkább az ideálportré, az Óbirodalom portréi jórészének időfelettiséget hangsúlyozó megfogalmazása válik. Az emberi alakot végső geometrikus absztrakcióban megfogalmazó kockaszobor típusa — mely a Középbirodalom idején alakult ki és a XVIII. dinasztia elején is gyakori, most mint templomi fogadalmi szobor kizárólagossá válik. Egyébként is elterjednek az organikussal szemben az anorganikusat, architektonikusat hangsúlyozó kompozíciók.[83] A művé-

[79] Az egyiptomi történelem periódusaira vonatkozó ezen felfogásomat először a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1949. évi májusi felolvasóülésén fejtettem ki. Ez képezi alapját az Ókori Történet I. egyetemi jegyzetemben az egyiptomi történelemmel kapcsolatban elmondottaknak, továbbá a Munka értékelése az ókori Egyiptomban c. készülő munkámnak.

[80] V. ö. *Drioton—Vandier:* 348 kk. o.

[81] *Scharff:* Hb. Arch. 605 k. o., *Drioton—Vandier:* 460 kk. o. L. még 59. jegyzet.

[82] *Dobrovits:* Egyiptom festészete 47 és kk. o., Fáraók művészete 24 és k. o. *Scharff:* Hb. Arch. 599 kk. o. L. még *Jéquier:* Le livre de ce qu'il y a dans l'Hadès. Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences philologiques et historiques XCVII fasc., Paris 1894.

[83] *Scharff:* Hb. Arch. 603 kk. o., különösen 605 o. *Maspero:* Égypte 198 kk. o. A fentiekben vázolt fejlődést meggyőzően mutatja, ha a Kairói Múzeum katalógusait (*Legrain:* Statues et statuettes des rois et des particuliers, Le Caire 1906—1925, *Bor-*

szet, úgy látszik, lemondott arról a szerepéről, hogy az élettel tartsa a kapcsolatát, hogy a haladó erők mellé állva a fejlődést segítse elő, és maga is részesévé vált annak a folyamatnak, amely az egész egyiptomi társadalom fejlődését az ellenkező irányba indította.

Ugy látszik, de még sincs egészen így. A művészet kapcsolata a való élettel mégsem szűnik meg, mégsem mond le a társadalom valóságának feltárásáról, mégsem mond le a társadalom kritikája terén rá váró szerepéről. Ha nem teheti meg a «nagy, a hivatalos» művészet a sírok falképein és a szobrászatban, vállalja ezt a szerepet a karikatúra, a papiruszok művészete.

Említsük meg elsőnek a turini és londoni múzeum erotikus papiruszának karikatúráit a XX. dinasztia idejéről. A meglehetősen obszcén ábrázolások között ott találjuk az ajkát festő, magát tükörben néző szép leányt, ott találjuk az őt hívó nőtől borzadva elforduló borostás férfit stb. E karikatúrák a kifejlődött nagyvárosi élet egyik oldalát mutatják be, azt az oldalát, mely ellen a kor erkölcstanító életbölcsei nem egyszer és úgy látszik, nem mindig sikerrel emelik fel szavukat.[84] A karikatúrák egy másik csoportja még sokkal érdekesebb számunkra. Ezek az ábrázolások állatokat mutatnak emberi tevékenység közben.[85] Az ügyes megfogalmazásukban is humoros, gesztusaikban és arcvonásaikban is kifejező, szintén a XX. dinasztia idejéből származó ábrázolások bemutatják az oroszlánt és a gazellát, amint alacsony asztal előtt összehajlítható széken ülve ostáblán játszanak. Láthatjuk a kecskenyájat, melyet elől hátul egy-egy vállára vetett boton tarisznyát vívő farkas őriz, a második farkas a pásztorok kettős sípját fújja. Pásztornak csap fel a macska is, görbe pásztorbotjával a libanyájat tereli. A hímoroszlán szerelmesen közeledik a nyugágyon heverő emséhez. Lotuszvirágot tart kezében a díszes széken ülő egérhölgy, lakomára terített asztal előtt, a mögötte álló, borostömlőt cipelő macska legyezi, előtte is macska áll és virágot nyújt feléje. Látjuk a vízilovat, amint sört főz a disznó számára. Magas szikomórfán egy víziló fészkel és várja, hogy a fához támasztott létrán fáradságosan felmászó fecske ételt vigyen neki. Vizslák által vont harciszekéren vágtat elő az egérkirály, hogy megostromolja és nyílzáporral árassza el az elszántan védekező, de már-már megingó macskák magas várát. Zenekarban játszik együtt a szamár, az oroszlán, a krokodilus, a majom. Az ökör tanítójaként lép fel a szamár, de felcsap bírónak is, zord arccal, ékes díszruhában fogadja az ökör által elővezetett alázatos, ravaszarcú macskát. Nem egy jelenet, elsősorban a papiruszok erősen töredékes volta következtében sajnos nehezen vagy egyáltalában nem határozható meg.

E papiruszok értelmezése tekintetében megoszlanak a vélemények. Általában állatmese-illusztrációknak tartják őket, még pedig humoros állatmese-

chardt: Statuen und Statuetten von Könige und Privatleute, Kairo 1911—1936.) átlapozzuk. Az ú. n. kockaszobrok elterjedésének arányát a középbirodalomtól a XVIII—XIX—XX. dinasztiáig jól mutatja *H. Kayser* disszertációja: Die Tempelstatuen ägyptischer Privatleute im mittleren und im neuen Reich, Heidelberg 1936.

[84] V. ö. *Erman—Ranke:* Ägypten 182 o., 101 és 102 ábra, *Maspero:* L'archéologie égyptienne, Paris 1887, 164 o. A papirusz egy Ámon pap és egy templomi énekesnő szerelmi kalandjait mutatja, tehát társadalmi szatíra-jellege kétségtelen.

[85] E karikatúrák részben az előbb említett erotikus papirusz hátlapján találhatók, de töredékesen más papiruszokon és ostrakonokon is. L. *Erman—Ranke:* 181 és 186. ábra, *Breasted—Ranke:* 273 tábla, *Maspero:* Histoire ancienne II. 453 o., 494 kk. o., *Dobrovits:* Egyiptom festészete 29 tábla, *Maspero:* L'archéologie égyptienne, 164 o., 157. ábra.

illusztrációknak.[86] Köztudomású, hogy az állatmese általánosan elterjedt műfaja az ókori Keleten is ismert volt és ha Egyiptomból ilyen állatmese nem is maradt fenn, (vagy csak jóval későbbi korból)[87] egy könyvtok a könyv címét is feltünteti: »Könyv a kis szikomórról.«[88] Tény azonban, hogy a papiruszok keletkezési idejéből állatmesét nem ismerünk és, véleményünk szerint, ha lehetséges is, hogy a papiruszokhoz történetkék tartoztak, semmi sem teszi ezt a feltételezést szükségessé, ezek a papiruszok önmagukban is teljesen értelmezhetők, önmagukért beszélő, önálló alkotások.

Az emberi tevékenységet folytató állatok az ókori Kelet művészetének ősi motívuma, témája. Ismeretesek például Babiloniából, a Dzsemdet-Naszr periódus pecsétlőhengereiről, amelyeken a trónon ülő oroszlán előtt hódoló, előtte zenélő állatok csoportja jelenik meg, vagy az ur-i királysírok hárfáinak gyöngyházberakásairól, ahol ugyancsak az állatok zenekara jelenik meg.[89] Nem hiányoznak hasonló ábrázolások Egyiptomból sem, például a Dzsemdet-Naszr periódusnak megfelelő, Babiloniával egyébként is élénk kapcsolatot mutató proto-dinasztikus kor palettáiról. Itt például vadászjelenetek között ott látjuk a kettős sípot fujó sakált és egymással táncoló állatokat.[90] E paletta állatábrázolásaival kapcsolatban gondolhatunk esetleg arra, hogy ezek között, legalább is részben, nem igazi állatábrázolások rejlenek, hanem állatmaszkos vadászok ezek; ennek a vadász-szokásnak még ősibb eredetét a Szahara sziklarajzainak a későbbi egyiptomi kultuszokkal összefüggő ábrázolásai biztosítják.[91] Az egyiptomi vallás, mely ismerte a szent állatok tiszteletét, az állatalakban vagy állatfejjel ábrázolt istenek kultuszát, az állatalakban megjelenő istenekről szóló mitoszokat, emberi tevékenységet folytató állatok elképzelésére, ilyenek ábrázolására kétségtelenül elég alkalmat és talajt nyújt.[92] A babiloni hasonló ábrázolásoknál sem hiányzik a vallásos háttér, különösen kitűnik ez az ugyancsak a Dzsemdet-Naszr periódus óta elterjedt állatküzdelmek ábrázolásánál; ezek a babiloni Gilgames-eposszal és a félig-állat, félig-isten(ember) Engidu alakjával függenek össze. A Dzsemdet-Naszr periódus trónon ülő oroszlán előtt zenélő állatokat bemutató ábrázolásánál azonban alig hisszük, hogy az eredetét a vallásos elképzelések körében kellene keresnünk. Kétségtelen, hogy ezek abban a korban jelennek meg, amely Babiloniában a magántulajdonon alapuló osztálytársadalom kialakulását, az állam keletkezését, a királyság kialakulását jelenti. Aligha tévedünk tehát,

[86] *Maspero:* Histoire II. fentebb i. h., ott részletesen irodalom is. *Lauth:* Über die Thierfabel in Ägypten, Sitzungsberichte der Akademie der Inschriften, München 1868, II. 50 k. o., *Wönig:* Auf den Spuren des Bilderwitzes, der Fabel und der Satire. Am Nil. Leipzig, Reclam, 1892, 56 és kk. o.

[87] Későbbiekről l. *Wönig:* i. m. 60 o.

[88] *Erman—Ranke:* 474 o.

[89] *Andrae:* Handbuch der Archäologie, 133 tábla 1—3 kép, *Hrozný:* Älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens, Praha, 1943, 560.

[90] *Vandier:* Manuel d'archéologie égyptienne I. 579 kk. o., *Schott:* Hieroglyphen 15—160 o., I. tábla.

[91] *Frobenius:* Kulturgeschichte Afrikas, Zürich 1933. 24—26 tábla. *Dobrovits:* Ókori történet I. 17 o. E kérdésről bővebben »Sakál a bárkában« c. előkészületben levő tanulmányomban kívánok beszélni.

[92] V. ö. pl. *Maspero:* Hist. anc. I. 87 o. és *Naville:* Das altägyptische Todtenbuch der XVIII—XX. Dynastie I Berlin, 1886, XXX. tábla, Vignetta a Halottak Könyve XVII. fejezetéhez, LIV. tábla, Vignetta a XL. fejezethez.

[93] V. ö. *P. Amiet:* Les combats mythologiques dans l'art mésopotamien du troisième et du début du second millénaires. Revue Archéologique, XLII, 1953. II. 129 kk. o.

ha ezeknek az ábrázolásoknak létrejöttét is a királyság létrejöttével hozzuk összefüggésbe, őket a királyság elnyomó hatalma szimbolikus kifejezésének tekintjük.[94]

Hasonlóképpen a XX. dinasztia egyiptomi állatkarikatúráinál sem találunk se vallásos hátteret, sem pedig valamilyen népmesei vagy anekdotikus szöveget, amelynek illusztrációi lennének. Ezek a karikatúrák, mint említettük, minden háttér és szöveg nélkül önmagukban beszélnek, minden kommentár nélkül érthetők. Gazellával ostáblázó oroszlán, kecskéket őrző farkas, libákat őrző macska, egér előtt hódoló macskák, a macskák várát ostromló egerek ; fán fészkelő víziló, létrán járó fecske, disznóval szerelmeskedő oroszlán : az ábrázolások minden további kommentár nélkül : felfordult világ. Még pedig a XX. dinasztia Egyiptomának felfordult, ellentétektől dúlt, hanyatló világa. Macska a vádlott, ökör a vádló, szamár a bíró, — vagy pedig : szamár a tanító, ökör a tanítvány, azt hisszük, a kommentár teljesen felesleges. Ne feledjük el azt, amit a kor igazságszolgáltatásáról már mondottunk, amikor a korábbi, állami, kiforrott joggyakolaton, a tételes törvényeken alapuló bíráskodást az istenítélet gyakorlata váltja fel, amikor valóban tudomásunk van képtelen, igazságtalan ítéletekről, vagy pedig a perek végtelen elhúzódásáról ; arról, hogy egyszerűnek látszó esetek kiderítetlenül maradnak. Egér előtt hódoló macskák : eszünkbe kell, hogy jusson a Ramesszidák királyi hatalma és a zsoldos-papi hatalom viszonya. Eszünkbe kell, hogy jusson az a számtalan adat, melyet a kor tisztviselőinek korruptságáról, zsarolásairól, nyílt erőszakosságokról tudunk. Farkasra bízott nyáj : ez volt ekkor egész Egyiptom. Ám a képek maguk nemhogy nem tagadják, de nyíltan elmondják, hogy valóban saját korukra, saját társadalmukra céloznak, hogy aktuális mondanivalójuk van. Nyilvánvaló, hogy e képek előképeiket általában a nagy művészetből veszik. Pásztorjelenetek, ostáblajelenetek, lakomák ábrázolásai, harcijelenetek ismeretesek, hol a sírok falképeiről, hol a Halottak Könyve «vignettáiról», ismét más jelenetek pedig a nagy templomi reliefeken jelennek meg. III. Ramszesz medinet-habui, templommal egybeépült palotájának domborművei között ott találjuk a királyt, amint egy fiatal háremhölggyel ül az ostábla-asztal előtt és neki kedveskedik. Az egérkirály várostroma a nagy karnaki és luxori templomi domborművet idézik, a hatalmas várostrom jeleneteket, ahol I. Széti vagy II. Ramszesz hatalmas alakja tajtékozó lovaktól vont harcikocsiján vágtat előre, hogy nyílzáporral árassza el, tapossa szét és semmisítse meg a várát védő, de már megingott, menekülni kész, életéért könyörgő ellenséget.[95]

Ezek az állatkarikatúrák tehát valóban egy felfordult világot mutatnak be, ahol minden ellenkezőjére fordult, ahol a gyenge játssza az urat a hatalmas felett, ahol az állam vagyona, a gyengék őrízete a rablókra van bízva, ahol minden képmutató és álságos és ahol a közelmult dicsőségét és győzelmeit sem értékelik többre, mint az egerek győzelmét a macskák fölött. A XX. dinasztia irodalma sem mutat más képet. Jellemző műfaja a kor irodalmának a szatíra, mely nem tartózkodik attól, hogy a kor visszásságait megmutassa, hogy pellengérre állítsa a kor vezető társadalmi osztályait. A megvakított

[94] *Dobrovits:* Ókori történet I. 15 o.

[95] V. ö. *Wönig:* i. m. 62 k. o., *Maspero:* Histoire ancienne II. 501 o. E karikatúrák társadalmi-politikai szatíra jellegét már Maspero és Wönig is felismerték, éppúgy, ahogy a Maspero által idézett *Ollivier—Beauregard*, kinek munkáját (La caricature égyptienne, historique, politique et morale 1894) nem volt módomban megismerni.

Igazságról és fivéréről, Hamisságról szóló novella még komoly hangú és benne, ha hosszú-hosszú idő mulva is, mégis az Igazság diadalmaskodik.[96] Az «Igaztalanul üldözött himnuszai» címen ismert költeménygyűjtemény, mely egy IX. Ramszesz korából fennmaradt másolatban ismeretes, és az egyiptomi irodalom legnagyobb alkotásai közé tartozik, még szintén komoly és az isteni igazságosságban hisz, bár lépten-nyomon a bírák megvesztegethetőségéről, az erőszakosság uralmáról beszél.[97] A *talán* még a XIX. dinasztia idejében keletkezett Papyrus Anastasi I. címen ismert polemikus irat személyes éllel a legmaróbb szatíra hangján mutatja meg az írnokok tudatlanságát, a katonatisztek gyávaságát és tehetetlenségét.[98] És mindezeken túl ott van a világirodalom egyik legnagyobb szatírája, a Chester-Beatty irodalmi papiruszon fennmaradt Herusz és Széth története, mely kétségtelenül a XX. dinasztia idejéből való.[99] Ez a nagyszabású mitológiai pamflet az egyiptomi vallás legszentebb mitoszát használja fel, hogy ünnepi hangot, hivatali stílust és trágárságot jócskán keverve, nem egyszer kitűnő pszichológiával jellemezve bemutassa, hogy az istenek világában is (akár a földön) az erőszak az úr, ott is egyéni érdek és korrupció intézi az eseményeket, hogy ott is nyolcvan évig lehet csűrni és csavarni a legegyszerűbb pereket, hogy ott is fel lehet rúgni egy jogérvényes ítéletet és most már istenítélet elé vinni, hogy az istenek is hazugak, erőszakosak, gyávák és kéjvágyók, és hogy a jogos ügy is csak akkor diadalmaskodhat ott is, ha az érdek és a nagyobb hatalom melléje áll, hiszen a világ kormányzója, az igazság legfőbb védője és biztosítéka, maga a Napisten, Ré sem különb az embereknél.[100]

A XX. Dinasztia Egyiptomának írói és művészei tehát felismerték koruk visszásságait, annak a rothadt, kizsákmányoló, felboruló társadalomnak bűneit, melyben éltek. Felismerték és bátran meg is mutatják, a maguk eszközeivel harcolnak is ellene. Álláspontjuk azonban negatív. Csak arra tudnak rámutatni, ami rossz, bomló és bűnös, de semmivel sem tudnak rámutatni, hogy hol kereshetnék a kivezető utat, merre találják meg a továbbhaladás, a fejlődés lehetőségét. A fáraók Egyiptomának rabszolgatartó társadalma eljutott fejlődése legmagasabb fokára, ahonnan már csak lefelé vitt az út. Voltak még Egyiptom történetében kiemelkedő, új fellendülést hozó korok, voltak még rövidebb korszakok, amikor Egyiptom újból virágzásnak indult, amikor ismét számottevő hatalmi tényezővé vált és az egyiptomi művészet nem egy kiemelkedő alkotást hozott még létre. De az egyiptomi rabszolgatartótársadalom lényegében már nem fejlődött tovább, megmerevedett és megmaradt régi keretei között, az egyiptomi művészet is inkább multja, annak hagyományai felé fordult és a valósággal, a társadalom élő valóságával való kapcsolatát, egynéhány kísérlettől eltekintve, elvesztette. A rabszolgatartó társadalom magasabb fejlődés fokára jutott görögség és vele a görög művészet végül is diadalmaskodott fölötte.

[96] *Gardiner:* Late egyptian Stories 30 kk. o., *Lefebvre:* Romans et Contes égyptiens 159 kk. o.

[97] *Erman:* Literatur 373 kk. o.

[98] *Erman:* Literatur 270 és kk. o.

[99] *Gardiner:* Late egyptian Stories 37 kk. o. *J. Spiegel:* Die Erzählung vom Streite des Horus und Seth im Pap. Beatty I als Literaturwerk. Leipziger ägyptologische Studien, 9. *Lefebvre:* i. m. 178 kk. o.

[100] Erre az értelmezésre von. l. *Dobrovits:* Az ókori Kelet irodalmai, A világirodalom könyve. I. 1944. 59 o., Egyiptomi és antik szépprózа, Antiquitas Hungarica II. 1—2, 1948, 27 és kk. o.

VII

Fejtegetéseink végére érve, végül is rá kell mutatnunk, hogy a kép, amit nyújtottunk, csak vázlatos és szükségképpen egyoldalú. Egyoldalú, mert szinte kizárólag a művészetnek azokat a megnyilvánulásait veszi figyelembe, melyek a halotti kultusszal, a vallással vannak összefüggésben. Az egyiptomi művészetről, valamint az egész egyiptomi kultúráról alkotott képünket ez az egyoldalúság nagyon befolyásolja. Pedig biztos adataink vannak arra, hogy az egyiptomi művészet a mindennapi életben is nagy szerepet játszott.[101] Már az Óbirodalom sírjaiból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy nemcsak a sírokat, templomokat, hanem a házakat és egyéb középületeket, sőt magánlakásokat is falfestéssel, domborművekkel, szobrokkal díszítették. A Középbirodalomból már ismerünk is falfestéssel díszített házakat, még nagyobb mennyiségben az Újbirodalom idejéből, amikor is tudjuk, hogy szokásban volt szobrok, műtárgyak különböző alkalmakkor való ajándékozása.[102] Okunk van azt hinni, hogy nemcsak a Halottak Könyve papirusztekercseit, hanem egyéb irodalmi alkotásokat is elláttak illusztrációkkal. Nyilvánvaló, hogy különösen az Újbirodalom idején, amikor egyébként is igazolhatóan élénk szellemi élet folyt, amikor irodalmi és művészeti körök alakulhattak,[105] a művészet alkotásai is a ma feltételezettnél sokkal inkább közismertek voltak. Joggal feltehetjük tehát, hogy az egyiptomi művészet is az egyiptomi társadalomban számára kijelölt szerepét a társadalom fejlődésében az eddig feltételezettnél nagyobb mértékben kivette, — ahogy ez például a XX. dinasztia karikatúráinál nyilvánvaló.

[101] Egészen másként látja e kérdést pl. *Scharff:* Hb. Arch. 498 és kk. o. L. evvel szemben *P. Johansen:* Porträts in der ägyptischen Kunst?. Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde 68 (1922) 108 o.: «Dem Märchen, dass die ägyptischen Künstler nur für das Grab arbeiteten, muss endlich einmal ein Ende gemacht werden» stb. V. ö. *Schäfer:* Von äg. Kunst 32 o., *Dobrovits:* Harpokrates 105 o.

[102] Az Óbirodalom masztabáinak házszerű kiépítése, a Dzsószer-piramis csempedíszei, továbbá az olyan elrendezések, mint *Maspero:* Égypte 60 és kk. ábrák ezt valószínűvé teszik. A Középbirodalom idejéből már fennmaradtak falfestéssel díszített magánlakások, l. pl. *Maspero:* Egypte 108, 109 ábra. Hist I. 319 o. Az Újbirodalom idejéből ilyent többet is ismerünk, l. *Scharff:* Hb. Arch. 568 kk. o., 579 kk. o. Műtárgyak ajándékozására l. *Capart:* Leçons sur l'art égyptien Bruxelles, 1920, 346 o. *Johansen:* Porträts stb. 107 o., *Hermann—Schwan:* Kleinkunst 109 o., 81.

[103] Ezt egymagában a Pap. Anastasi vitairat is igazolja, l. *Erman:* Literatur 270 kk. o. A művészet szerepével az egyiptomi életben más helyen bővebben kívánunk foglalkozni.

HARMATTA JÁNOS

IRANO—ELAMICA II

Az elámi EL *írásjel hangértéke*

Az elámi EL írásjel hangértéke régóta vitatott kérdés, amelyet mindez ideig nem sikerült megnyugtatóan megoldani. A persepolisi kincstári táblákon ez a jel három helyen fordul elő, mind a három alkalommal ugyanabban a szóban :

7. sz. 1 *4* ME *10 kur-šá-am*
2 *6 ki*-EL KÙ.BABBAR^{idg}
«410 karsa
6 . . . ezüst»

8. sz. 1 *14 kur-šá-am* ⌜*6*(?)⌝[1]
1 *ki*-EL KÙ.BABBAR^{idg}
«14 karsa 6(?)
. . . ezüst»

27. sz. 4 *3 kur-šá-um 6 pan-su-kaš*(!) *a-ak 3.4*
5 *ir-mat-ki ki*-EL*na* KÙ.BABBAR^{idg} . . .
«3 karsa 6 sekel és háromnegyed . . . ezüst . . .»

A *ki*-EL szó mindhárom helyen a kiutalt fizetés részletezésében foglal helyet, kettőnél a karsa számadata után a sekel, egynél pedig a sekel számadata után a sekel törtrészének helyén. Ebből a sorrendből világosan megállapítható, hogy a szóbanforgó helyeken a *ki*-EL szó jelentése 'sekel', s így tehát a *pan-su-kaš* szó helyett áll. A *ki*-EL szóra Cameronnak nem sikerült magyarázatot találnia. Csupán a 27. sz. tábla *ki*-EL.*na* adatával kapcsolatban vetette fel azt a feltevést, hogy ebben az esetben az irnok tévedésével van dolgunk, amennyiben az KI.MIN.*na* ('ugyanannak') helyett *ki*-EL.*na*-t írt.[1]

Ez az elképzelés azonban aligha lehetséges. A KI.MIN.*na* kifejezés ilyen használatára ugyan van példánk,[2] viszont a KI.MIN és a *ki*-EL alakok írásképe annyira különbözik egymástól, hogy az írnok részéről történt összetévesztésükről aligha lehet szó. De még ha helyes lenne is Cameron feltevése, s a *ki*-EL szó előfordulása kettőre csökkenne, magának e kérdéses szónak a magyarázatához semmivel sem jutnánk közelebb. Pedig e szó elfogadható magyarázata jelentős segítséget nyujthatna az EL írásjel hangértékének

[1] *G. G. Cameron:* Presepolis Treasury Tablets. Chicago. 1948. 37.
[2] Ld. pl. 9. sz. tábla 17. sor.

meghatározásához is. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a *ki*-EL szó használata az eddig ismert anyag alapján ítélve mindössze két írnokra szorítkozik. A 27. sz. táblát *te-tuk-ka*$_4$, a 7. és 8. sz. táblát pedig *da-ad-da-man-ia*, illetőleg *da-du-man-ia* írta. Tetukkától több táblát jelenleg nem ismerünk, Dadumania azonban a 7. és 8. sz. táblán kívül még valószínűleg több táblát is írt. Kétségtelenül tőle származik ugyanis még a 6. sz., sőt Cameron feltevése szerint a 4. és 5., valamint a 12. sz. tábla is.[3] A 4. és 5. sz. táblán nincs feltüntetve az irnok neve, azonban kétségtelenül több érv szól amellett, hogy ezeket is ugyanaz az írnok írta, mint a 6., 7. és 8. sz. táblát. Ezt az öt táblát ugyanis több egyező vonás fűzi egymáshoz. A persepolisi kincstári táblák közül csak ez az öt dokumentum rögzít Dareios személyes rendelkezésére történt kiutalást. A kifizetés mind az öt esetben teljes egészében ezüstben történt. Az összes kincstári táblák közül csak ezen az ötön fordul elő az *un-sa-ak* 'administrator' szó. Mindezek az egyező vonások ezt az öt táblát a többi kincstári dokumentummal szemben szoros egységbe foglalják, s így nagyon valószínű, hogy egy írnok kezétől származnak. Ezzel szemben a 12. sz. táblát semmi sem kapcsolja ehhez a csoporthoz, csak az írnok nevének hasonlósága. Ezt a táblát ugyanis egy *da-ad-da* nevű írnok írta, s Cameron feltevése szerint ez a név nem más, mint a Dadumania név rövid alakja. Ez az elgondolás azonban korántsem következik szükségszerűen a rendelkezésünkre álló adatokból. A Dadda név lehet akármelyik, a *dāta*-szóval képzett óiráni névnek (mint *Vahmaēdāta-*, *Spəntōdāta-*, *Vaŋhuδāta-* stb.) a rövid alakja, s nem kell feltétlenül a Dadumania (Cameron szerint = = óperzsa *Dātuvahya-)* névvel kapcsolatba hoznunk. Így semmi komoly alapja nincs annak, hogy a 12. sz. táblát is a Dadumania által írt dokumentumokhoz soroljuk.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *ki*-EL szó egy olyan különálló dokumentum-csoportban fordul elő, amelyet más nyelvi jellegzetességei is elválasztanak a többi kincstári táblától. A 27. sz. táblának is vannak ilyen nyelvi sajátosságai. Csak ennek az irnoka használja pl. a *ka*$_4$*-ap-nu-iš-gi*(!) ▷▷– *sunki. na.ma.mar* »a király kincstárából« kifejezést. Úgy látszik, hogy a kincstári táblák nyelvében a sablonos formulákon is keresztül ütött helyenként az irnokok egyéni nyelvhasználata. Nagyon valószínű, hogy a *ki*-EL szó előfordulása a tárgyilag és nyelvileg is elkülönülő 4—8. sz. táblák szövegében és a nyelvileg szintén egyéni sajátosságokat mutató 27. sz. táblán ugyancsak az ezeket a táblákat író Dadumania és Tetukka írnokok egyéni nyelvhasználatával van kapcsolatban. Feltehető, hogy a sekel megnevezésére Persepolisban ebben a korban több szó volt használatban, s ez a két írnok az általánosan használt *pan-su-kaš* (< óperzsa *pasuka-* ‚sekel') szóval szemben a *ki*-EL kifejezést részesítette előnyben.

Természetesen rendkívül érdekes lenne tudni, hogy az óperzsából átvett *pan-su-kaš* kifejezés mellett használt *ki*-EL ‚sekel' szó milyen eredetű, ennek tisztázására azonban addig nem gondolhatunk, amíg nem sikerül meghatároznunk az EL írásjel hangértékét. Mivel ehhez a kincstári táblák nem nyujtanak megfelelő anyagot, vizsgálatunkba be kell vonnunk a többi Achaimenida-kori elámi szöveget is.

Az EL írásjel előfordul az óperzsa királyi feliratok elámi változatának szövegében is. Így megtaláljuk többek közt az *ú*-EL-*man-nu* szóban, amely

[3] *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 93.

az óperzsa *viθ-* ‚ház, nemzetség, királyi palota' elámi megfelelőjeként fordul elő Dareios bīsutūni feliratában. Ehhez a szóhoz kapcsolódik az első kísérlet az elámi EL írásjel hangértékének meghatározására. Hüsing az *ú*-EL-*man-nu* szót a héber *'ūlām* ‚előcsarnok' szóval vetette össze, s ennek az etimológiának az alapján feltette, hogy az EL írásjelnek *lam* volt a hangértéke.[4] Ez a magyarázat nem talált egyöntetű fogadtatásra. Egyes kutatók — mint Bork, König, Herzfeld[5] — elfogadták és továbbfejlesztették, mások — így Weissbach és Cameron[6] — elutasították vagy legalább is kétségesnek tartották. Hüsing magyarázatánál a főnehézséget az elámi és a héber szó egymáshoz való viszonyának és az elámi szó alaktani elemzésének kérdése okozza. Ami a két szó kapcsolatát illeti, erre vonatkozólag König részletes elméletet dolgozott ki. Szerinte a héber *'ūlām* és a későelámi *ulammanni* tulajdonképpen «subaru» jövevényszó, amely a későelámiba óperzsa közvetítéssel került át. Az *ulammanni* alakot König elképzelése szerint *ulam*+*anni* elemekre lehet bontani, s ezek közül *-anni* a hurri *marianni*-ból ismert többesszámképző. Ezzel szemben Herzfeldnek az a felfogása, hogy az *ulammanni* alakban melléknévképzővel van dolgunk.

Ezek a feltevések azonban számos nehézséget foglalnak magukban. Az *ú*-EL-*man-nu* szó a következő két kifejezésben fordul elő:

DB óperzsa II 16 *kara* : *Māda* : *hya* : [*viθāpatiy*]
elámi II 11 ▽*taš-šú-ib* ▽*ma-da-be ap-pa* ▷–*ú*-EL-*man-nu*
DB óperzsa III 26 *kāra* : *pārsa* : *hya* : *viθāpatiy*
elámi III 3 [▽*taš-šú-ib* ▽*bar-šip ap-pa* ▷–*ú*]-EL-*man-nu*

Bár az első helyen az óperzsa, a másodikon pedig az elámi szöveg kiegészítésen alapszik, a megmaradt részek olyan szerencsésen egészítik ki egymást, hogy a kiegészítések egészen kétségtelennek tekinthetők. Mint e helyekből láthatjuk, az elámi szöveg szóról szóra, kifejezésről kifejezésre követi az óperzsa eredetit. Az elámi *ú*-EL-*man-nu* szó az óperzsa *viθāpatiy* kifejezésnek a fordítása, amelynek jelentése ‚a palotában'. Ennek megfelelően az elámi *ú*-EL-*man-nu* alaknak locatívusnak kellene lennie, s ezzel összhangban áll az is, hogy előtte a helymegjelölés szokásos determinatívumát találjuk. Azonban az elámiból nem ismerünk olyan locativust, amely *-man-nu*-ra végződnék, s ezért igyekszik König ezt a szót többesszámnak, Herzfeld pedig melléknévképzős alaknak magyarázni. Csakhogy ezek a magyarázatok sem megnyugtatóak. Ha az *ú*-EL-*man-nu* alak többesszám a «subaru» *ulam* ‚előcsarnok' szóból, akkor jelentése nem ‚az előcsarnokban gyülekező harcosok', hanem csak ‚előcsarnokok' lehet, ez pedig egyáltalán nem illik bele a szövegösszefüggésbe («a méd *kāra*, amely előcsarnokok»?). A *marya-* ∼ *marianni* párhuzam egyáltalán nem támasztja alá az *ú*-EL-*man-nu* szónak König által feltett jelentését, mert ebben az esetben a szó egyes- és többesszámban azonos jelentésű (‚hős' ∼‚hősök'). Ezenkívül — hogy a «subaru» eredet teljesen bizonytalan voltáról ne is beszéljünk — valószínűtlen az óperzsa közvetítés feltevése is. Ha a feltett «subaru» *ulam* az óperzsába valóban átkerült s az óperzsa szókészletnek olyan állandó elemévé vált volna, hogy az elámiaknak éppen az óperzsából kellett átvenniük, akkor hangalakja az elámiban **urammanni* lenne. Az óperzsában ugyanis a szókészlet állandó elemévé vált jövevény-

[4] OLZ 6 (1903) 370.

[5] *F. Bork:* ZDMG 64 (1910) 559 skk.; *F. W. König:* Der falsche Bardija. Wien 1938. 165 skk.; *E. Herzfeld:* Altpersische Inschriften. Berlin 1938. 245, 353.

[6] *F. H. Weissbach:* ZDMG 67 (1913) 298; *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 80.

szavakban az *l* hangot *r*-rel helyettesítették.[7] Így König elgondolása egyelőre teljes egészében elfogadhatatlannak látszik.

De nem meggyőző Herzfeld magyarázata sem. Egyelőre nincs megfelelő támpontunk ahhoz, hogy az elámiban egy *-man-nu* melléknévképzőt feltehessünk. Ismerünk ugyan egy elég gyakran előforduló *-man-* képzőelemet, ez azonban az eddigi adatok alapján ítélve a tartós cselekvés kifejezésére szolgál,[8] s a vele képzett, az *ú*-EL-*man-nu* szóra emlékeztető alakok, mint pl. *da-man-na, pa-ri-man-na* jelenlegi ismereteink szerint egyesszámú, harmadik személyű igealakok. Nehezen egyeztethető össze Herzfeld felfogásával az a körülmény is, hogy az *ú*-EL-*man-nu* szó előtt a helymegjelölés determinatívumát találjuk. Ha ez a determinatívum egyszer kivételesen (valószínűleg tévedésből) előfordul a *sunki* ‚király' szó előtt (DB II. col. 1) is, ez nem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy az *ú*-EL-*man-nu* szó előtti megjelenését is tévedéssel magyarázzuk. A ▽*taš-šú-ib* ▽*bar-šip ap-pa* ▷-*ú*-EL-*man-nu* kifejezéshez hasonló szerkezetű ▽RUḪ^{idg} *ap-pa ḫa-tar-ri-man-nu* szövegrészletben ez a determinatívum sohasem fordul elő. Ellene szól Herzfeld magyarázatának az is, hogy az elámiban az épületnévből képzett, személyt jelölő melléknév képzése egyszerűen az *-ip/-be* többesjel segítségével történt. Így találjuk a kincstári táblák szövegében pl. a ▷▷-*kur-taš* ka_4-*ap-nu-iš-ki-ip* ‚kincstári munkások' kifejezést (39. sz. 3—4), amelyben a ka_4-*ap-nu-iš-ki-ip* ‚kincstáriak' szó a ka_4-*ap-nu-iš-ki* ‚kincstár' szóból van a személyt jelölő *-ip* többesjellel képezve. Ha az elámiban lett volna egy *ulam* 'palota' szó, és a szóbanforgó helyeken melléknévi szerkezettel lenne dolgunk, akkor — a fenti példa alapján következtetve — nem *ú*-EL-*man-nu*, hanem *ú*-EL-*be* alakot kellene találnunk. Végeredményben tehát az *ú*-EL-*man-nu* szó eddigi magyarázatait egyelőre nem tekinthetjük elfogadhatóknak, s így ez a szó sem nyujt megbízható alapot az EL írásjel hangértékének meghatározásához.[7a]

Az EL írásjel hangértékének meghatározására tett másik komolyabb kísérlet a Dareios naqš-i-rustami A feliratának elámi változatában előforduló *pir-ra-um-pi*-EL szóhoz fűződik. Ez a szó csak egy helyen fordul elő a következő szövegösszefüggésben :

DNa óperzsa	31	. . . *Auramazdā* : [*ya*]*θ*
	32	*ā* : *avaina* : *imam* : *bumim* : *yau*[*datim* :]
elámi	26	. . . DINGIR*u-ra-maš-da*
	27	*sa-ap ṣi-ia-ša ḫi* ▷-*mu-ru-un pir-ra-um-pi*-EL

A *pir-ra-um-pi*-EL szó ezen a helyen az óperzsa *yauda^{n}tim* fordítása, amelynek jelentése ‚mozgásban, zűrzavarban levő'. Az óperzsa szó jelentése alapján Herzfeld Hüsing nyomán azt a feltevést vetette fel, hogy a *pir-ra-um-pi*-EL szót az EL írásjel Hüsing által már korábban javasolt *lam* hangértékével *pir-ra-um-pi-lam*-nak kell olvasnunk, s ez nem más, mint egy óperzsa **framfram*

[7] Ld. *R. G. Kent:* Old Persian. Grammmar. Texts. Lexicon. New Haven 1950. 38.

[7a] Ezenkívül *Czeglédy K.* barátom még arra hívja fel a figyelmemet, hogy a héber אילם *('ēlām)* vagy אולם *('ūlām)* vitatott olvasatú és eredetű szó. A Sep'u ginta *αἰλαμ* alakja alapján az *'ūlām* olvasat létjogosultsága kétségbevonható. Az *'ēlām* és *'ūlām* olvasatok egyébként (sing., plur. és suffigált alakban) váltakozva fordulnak elő (Királyok könyve, Krónikák, Ezechiel). *Gesenius* szótárán k *Kautzsch*-féle 27. kiadása (1921) és *Gesenius-Köhler* az *'ēlām* olvasatot fogadják el helyesnek. *Gesenius-Köhler* szerint az *'ēlām* szó a héberben akkádból való átvétel.

[8] Ld. *Harmatta J.:* Acta Antiqua 1 (1951) 189—190.

alak elámi átírása. Ami azután ezt az óperzsa **framfram* szót illeti, erre vonatkozólag Herzfeld két magyarázatot is ad. Egyrészt azt tartja ugyanis, hogy az óperzsa **framfram* reduplikált, hangutánzó szó, mint pêle-mêle, másrészt viszont ezt a szót összeveti egy szent tűznek, az *ātaxš ī *Framkar*-nak a nevével, amelyet Bailey egy feltett **fram-* ‚mozgásban lenni' igéből származtat. Herzfeld ennek a tűznek a nevét *Frambar*-nak olvassa, összeveti a Ptolemaios (VI 2, 9) által említett *Φαραμβαρα* helynévvel, s úgy gondolja, hogy ez az óperzsa **framfram*-nak a középperzsa fejleménye.[9]

Herzfeldnek ezt a magyarázatát Cameron a jelenleg legmeggyőzőbb érvnek tekinti az EL írásjel *lam* hangértéke mellett, rámutat azonban arra, hogy a **framfram* szóra semmi más adatunk nincs az iráni szókészletre vonatkozó forrásanyagban, s hogy ez így csak puszta kikövetkeztetés a pêle-mêle stb. kifejezések mintájára. Ellene szól Herzfeld feltevésének Cameron szerint az is, hogy az elámi szöveg óperzsa eredetijében egészen más szót *(yauda^{n}tim)* találunk, s átvétel esetén ennek kellett volna a felirat elámi változatába átkerülnie. Maga Cameron az EL írásjelnek inkább *ram* hangértéket hajlandó tulajdonítani, arra hivatkozva, hogy a susai elámi szövegekben egy *šá.iš.šá*.EL.*ma.na.ma* ~ *ša-áš-šá-ra-ma.na* alakpárt találunk, s mivel kézenfekvő feltenni, hogy ez a két szó azonos, összehasonlításukból az EL írásjel számára *ram* hangértéket nyerhetünk.[10]

Herzfeldnek és Cameronnak ezek a feltevései tetszetősek ugyan, de nem teljesen meggyőzőek. Különösen kérdésesnek látszik Herzfeldnek a *pir-ra-um-pi*-EL szóra vonatkozó magyarázata. Itt elsősorban rá kell mutatnunk arra, hogy egyetlen biztos példánk sincs, amelyben az elámi *pi* írásjel óperzsa *f* hangot illetőleg valamelyik *l*-tartalmú elámi írásjel *(la, li* stb.) óperzsa *r* hangot adna vissza. Így jelenlegi ismereteink szerint teljesen valószínűtlen, hogy az elámi *pir-ra-um-pi-lam* olvasat egy óperzsa **framfram* alak átírása lenne. De nehezen is lehetne ilyen óperzsa alakot feltenni. Ami Herzfeld első magyarázatát illeti, az óiráni nyelvekből nem ismerünk egyetlen ilyen reduplikációs-hangutánzó szóképzést sem, s amíg az ilyenfajta szóképzésnek a megléte ezekben a nyelvekben kétségtelen módon bizonyítást nem nyer, addig egy **framfram* alak feltevésének semmi alapja nincsen. Nem sokkal meggyőzőbb a **fram-* igéből való származtatás sem. Először is ennek az igének a megléte több mint kétséges. Azután ha ez az ige léteznék is, a puszta reduplikált igető *(*framfram-)* nem állhatna önmagában jelzőként vagy határozóként. Herzfeld ezt a kérdést teljesen figyelmen kívül hagyta, s meg sem próbált feleletet adni arra, hogy a feltett **framfram* tulajdonképpen milyen alak és milyen színtaktikai funkciója van. Mindezeket a nehézségeket számításba véve, a *pir-ra-um-pi*-EL szónak Herzfeld által adott magyarázatáról le kell mondanunk.

Ami Cameron feltevését illeti, ennek valószínűsége annak a módszertani elvnek a helyességétől függ, amelynek segítségével megkísérelte az EL írásjel hangértékét megállapítani. Kétségtelen, hogy azonos szavak különböző írásmódjából joggal vonhatunk le következtetéseket a használt írásjelek hangértékére vonatkozólag. Ez a módszer azonban csak akkor áll szilárd alapon, ha a szóbanforgó szavak azonossága minden kétségen felül áll. Ellenkező

[8] Ld. *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 47.
[9] *Herzfeld:* Altpersische Inschriften. 148, 363.
[10] *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 80—81.

esetben ez a módszer könnyen tévedésekhez vezethet. Ezt elég egy példával megvilágítanunk. A kincstári táblákon többször előfordul a *sa-ad-da-bat-ti-iš* < óperzsa **satapati-* szó. Hasonló szövegösszefüggésben szintén többízben olvasható a táblákon a *kur-da-bat-ti-iš* szó. Cameron abban a meggyőződésben, hogy azonos szavakkal van dolga, feltette, hogy a *kur* írásjelnek az elámiban *sad* hangértéke is van.[11] Kiderült azonban, hogy ebben az esetben két különböző szóval kell számolniunk. A *kur-da-bat-ti-iš* szó nem az óperzsa **satapati-*, hanem az óperzsa **gardapati-* címnek az átírása,[12] s így a *kur* írásjel feltett *sad* hangértékét az elámiban egyelőre nem tarthatjuk bizonyítottnak. Mivel pedig a *šá.iš.šá.*EL*.ma.na.ma* és a *šá-áš-šá-ra-ma.na* szavak azonosságára sincs meggyőző bizonyítékunk, nem tekinthetjük kétségtelennek azt sem, hogy az EL írásjelet ebben az esetben *ram*-nak kell olvasnunk. Így Cameron feltevése sem szolgáltat szilárd alapot az EL írásjel hangértékének meghatározásához.

Mindenesetre Cameron elgondolásának az EL írásjel hangértékének tisztázására irányuló többi kísérlettel szemben megvan az az előnye, hogy csak bizonytalan, de semmiesetre sem tekinthető lehetetlennek. Így ha meg akarjuk kísérelni ennek a régóta vitatott kérdésnek a megoldását, célszerű Cameron feltevéséből kiindulnunk, s megvizsgálnunk, hogy az általa javasolt *ram* hangérték megfelelő értelmezési lehetőséget nyujt-e az EL írásjelt tartalmazó szavakban. Természetesen megbízható eredményre csak azokban az esetekben számíthatunk, amelyekben óperzsa jövevényszavakkal van dolgunk, mert csak itt van lehetőségünk a feltett alakok helyességének bizonyos mértékű ellenőrzésére.

Vizsgálatunkat kezdjük a *pir-ra-um-pi*-EL szóval, amellyel kapcsolatban már régebben felmerült az óperzsa eredet feltevése. Itt mindenek előtt azt a bizonytalanságot kell eloszlatnunk, hogy lehet-e ez a szó az óperzsából való átvétel akkor, amikor az óperzsa felirat megfelelő helyén egészen más szót találunk. Már korábban részletesen rámutattunk arra, hogy az óperzsa királyi feliratok elámi változatának szövegében jövevényszók formájában sokszor más óperzsa szavakat találunk, mint amelyek az óperzsa szöveg megfelelő helyén olvashatók.[13] Ennek a jelenségnek az a magyarázata, hogy az elámiba nemcsak az óperzsa feliratok elámira való fordítása során kerültek át óperzsa jövevényszók, hanem a mindennapi nyelvi érintkezés során is, s így megvolt annak a lehetősége, hogy az elámi irnok egy óperzsa szót vagy kifejezést egy az elámiba már korábban átvett óperzsa jövevényszóval adjon vissza. A *pir-ra-um-pi*-EL szó óperzsa eredetét tehát semmiesetre sem teszi valószínűtlenné az a körülmény, hogy az óperzsa szöveg megfelelő helyén más szót találunk.

Ha most a *pir-ra-um-pi*-EL szóba behelyettesítjük az EL írásjelnek Cameron által feltett *ram* hangértékét, akkor legelőször is azt kell tisztáznunk, hogy az így nyert *pir-ra-um-pi-ram* olvasat milyen óperzsa alaknak lehet az átírása. A rendelkezésünkre álló számos példa[14] alapján következtetve semmi kétség sem férhet ahhoz, hogy a *pir-ra-um-pi-ram* szó első három írásjele óperzsa **fram-* alak átírása, s mást, mint óperzsa **-ram* szóvégződést az utolsó írásjel sem igen adhat vissza. Így egyedül a *pi* írásjel óperzsa hangértéke

[11] *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 79.
[12] Ld. *W. B. Henning I. Gershevitch*nél: Asia Major N. S. 2 (1951) 142.
[13] Ld. *Harmatta J.:* Antik Tanulmányok 1 (1954) 73.
[14] Ld. *Cameron:* Persepolis Treasury Tablets. 107.

marad kérdéses. Mint már fentebb említettük, ez az írásjel sohasem ad óperzsa *f* hangot vissza. Így valószínűleg óperzsa *p*-t vagy *b*-t kereshetünk mögötte. Az ismert példák egy részében a *pi* írásjel óperzsa *pi*-nek felel meg, így pl. a *nu-pi-i[š-da-ma]* < óperzsa **nipištam* szóban és a ka_4-*ap-pi-iš-ša-*ka_4*-nu-iš* < < óperzsa *kāpišakāniš* névben. Emellett azonban van példánk a *pi* írásjel óperzsa *ba* vagy *pa* hangértékére is. A Ka_4-*ir-ba-ši-ia-iš* óperzsa hónapnévben ugyanis a *ba* írásjel *pi*-vel váltakozik : így két adatunk is van mind a Ka_4-*ir-pi-ši-ia-iš*, mind pedig a Ka_4-*ir-pi-ši-iš* írásra. Mivel pedig a *ba* írásjel az ismert példákban mindig óperzsa *ba* vagy *pa* visszaadására szolgál, ugyanezt a hangértéket kell feltennünk a Ka_4-*ir-pi-ši-ia-iš* stb. alakokban a *pi* írásjel számára is. Következésképpen az elámi *pir-ra-um-pi-ram* vagy óperzsa **fram-piram* vagy óperzsa **framp[b]aram* alaknak az átírása. Figyelembe kell vennünk még azt is hogy az elámi átírás nem tesz különbséget az óperzsa *a* és *ā* között, sőt az elámi átírásokban az óperzsa *-aha-* vagy *-āha-* is csak mint *a* jelenik meg (v. ö. pl. elámi *Tu-ra-ma-ir* < óperzsa *Θūravāhara)*. Ezt számításba véve az elámi *pir-ra-um-pi-ram* alak óperzsa eredetijének rekonstruálásánál a következő alakokra gondolhatunk : **frămpirăm*, **frăhămpirăm*, **frămpărăm*, **frăhămpărăm (-ăhăm* szövég nyilvánvalóan kevésbbé jöhet szóba).

A fenti alakok közül az első hárommal nemigen lehet mit kezdeni, a negyedik azonban még az igen hiányosan ismert óperzsa szókészlet alapján is világosan értelmezhető. A **frahampāram* alak ugyanis minden nehézség nélkül két elemre : *fra-* + *hampāram*-ra tagolható, s ezek az elemek is könnyen azonosíthatók. A *fra-* elem = az ismert óperzsa praefixum, *hampāram* pedig azonos az elámi *am-ba-rāš*, a pehlevi, pázend *anbār* 'heap, collection, store', turfáni pehlevi *'mb'rg* 'Speicher', az újperzsa *ānbār* 'Aufbewahrungsort, Speicher, Magazin', az örmény *ambar*, *hambar* 'Speicher, Magazin, Vorrath (an Lebensmitteln)' stb. adatok alapján feltehető óperzsa **hampāra-* szóval. A kérdés már most csak az, hogy a **frahampāram* szó hogyan értelmezhető formai és jelentéstani szempontból. Az óperzsa **hampāra-* egyik gyakori jelentése a fentebbi adatok alapján ítélve 'raktár, élelemraktár' volt. Emellett azonban — mint a középperzsa adatok mutatják — volt ennek a szónak általánosabb ‚halom, rakás, tömeg, készlet' jelentése is. Ha a **hampāra-* szó eredetét közelebbről megvizsgáljuk, kétségtelenné válik, hogy ez az utóbbi volt az eredeti jelentése. Az óperzsa **hampāra-* ugyanis az avesztai *par-* 'megtölt, telerak' stb.' és az óind *pṛ-* 'megtölt, telerak, teletöm, teleönt stb.' alapján feltehető **par-* igetőből és az ismert *ham-* 'együtt, össze' praefixumból álló óperzsa **ham-par-*, összetölt, összerak, összeönt, összehalmoz' igének a származéka, s így eredeti jelentésének 'összerakás, összehalmozás, összeöntés'-nek kellett lennie. Ebből az eredeti jelentésből egyrészt nagyon jól érthető a **hampāra-* szónak 'halom, rakás, tömeg, készlet' s az ebből fejlődött 'raktár' jelentése, másrészt pedig könnyen megmagyarázható, hogyan lehetett a **frahampāram* kifejezés alkalmas az óperzsa szövegben használt *yauda^{n}tim* visszaadására. Az 'összehalmozás, összeöntés, tömeg, rakás' jelentéshez ugyanis rendkívül közel áll az 'összevisszaság, zűrzavar' fogalomköre, úgyhogy az 'összehalmozás, összeöntés, tömeg' jelentésű szavaknak rendszerint 'zűrzavar, összevisszaság' jelentésük is van. Erre vonatkozólag elég a görög *ὄχλος* 'tömeg → zűrzavar', *συγχέω* 'összeönt → összezavar', *σύγχυσις* 'összekeverés, zűrzavar' vagy a latin *turba* 'zűrzavar, tömeg' közismert példáira hivatkoznunk. Joggal feltehetjük tehát, hogy az óperzsa

**hampāra-* 'összehalmozás, összeöntés, tömeg, rakás' szónak volt 'zűrzavar, rendetlenség' jelentése is.

Ami már most azt a kérdést illeti, hogy milyen nyelvtani alakot láthatunk a **frahampāram* szóban, erre vonatkozólag szintén nem nehéz magyarázatot találnunk. A **fra+hampāram* összetételnek pontos párhuzamát találjuk a bīsutūni felirat *fraharavam* 'összesen, egészben' kifejezésében. Ez a *fra-* praefixum és a *haruva-* 'összes' szó accusativusának összetételével képzett határozó.[15] Ennek pontosan megfelelő, a **hampāra-* szó accusativusának és a *fra-* praefixumnak az összetételével képzett határozót láthatunk a **frahampāram* alakban is, amelynek így következésképpen 'tömegben, halomban, összevisszaságban, zűrzavarban' jelentést kell tulajdonítanunk. Ez a magyarázat teljes mértékben érthetővé teszi a *pir-ra-um-pi-ram* szó szintaktikai szerepét. Az óperzsa *Auramazdā : yaθā : avaina : imām : būmim : yaudatim* «amikor Ahuramazda ezt a földet zűrzavarban l e v ő nek látta» igeneves szerkezetet az elámi változat a ^{DINGIR}*u-ra-maš-da sa-ap ṣi-ia-ša ḫi* ▷– *mu-ru-un pir-ra-um-pi-ram* «amikor Ahuramazda ezt a földet zűrzavar b a n látta» határozós szerkezettel adta vissza. Mivel pedig az átvett óperzsa **frahampāram* már határozói jelentésű volt, az elámiban nem bővült semmiféle határozói raggal.

Felmerülhet még az a kérdés, hogy a *yaudaⁿtim* és a **frahampāram* kifejezés hogyan viszonylik egymáshoz az óperzsa szókészletben elfoglalt helyzetük szempontjából. Mint ismeretes, az óperzsa *yaud-* igének az Avesztában a *yaoz-* 'in unruhige Bewegung geraten' ige felel meg, amely a Fravartīn Yast-ban (95) — ugyanúgy, mint a *yaudaⁿtim* alak a naqš-i-rustami feliratban — szintén a társadalmi nyugtalanság, forrongás kifejezésére szolgál: *miθrō . . . fraδāt vīspā̊ fratəmatātō daḫyunąm yaozaintīšča* (sc. *daiŋhuš) rāmayeiti* «Mithra . . . segíti a tartományok minden előljáróságát, és lecsendesíti a forrongó (tartományokat)». Az idézett avesztai részlet és a naqš-i-rustami felirat szóbanforgó helye között szoros tartalmi párhuzam figyelhető meg. Ahogy a feliratban Ahuramazda látja a zűrzavarban levő földet, és Dareiosra bízza, hogy rendbeszedje, ugyanúgy segíti Mithra az Avesztában a tartományok kormányzását, hogy lecsendesítsék a társadalmi forrongásokat. Mindkét helyből az óiráni uralkodó osztály szemléletét ismerhetjük meg, s nyilvánvalóan ez a szemlélet az, amely ezeken a helyeken a *yaud-* ~ *yaoz-* igék használatát meghatározza. Így az óperzsa *yaud-* ige valószínűleg társadalmi terminus jellegű kifejezés, s lehet, hogy ilyen használata is csak bizonyos társadalmi rétegekre (mindenek előtt az uralkodó osztályra) korlátozódott. Ezzel szemben a **frahampāram* 'egy rakásban, egy halomban, összevissza' kifejezés nem látszik ilyen társadalmi terminus jellegűnek. Inkább az a benyomásunk, hogy az az elképzelés, amely a «földet egy rakásban, összevisszaságban» látja, kevésbbé előkelő, népies, vulgáris szemléletből származik. Ha ez feltevés helyesnek bizonyul, igen érdekes fényt vethet az óperzsa szókészlet társadalmi rétegződésére, s egyben bizonyos mértékben felveti azt a lehetőséget, hogy az elámiban található óperzsa átvételekből az óperzsa nyelvnek a királyi feliratok nyelvétől némileg eltérő, népiesebb formáját ismerhetjük meg.

Végeredményben tehát a *pir-ra-um-pi-*EL szónak fentebb javasolt *pir-ra-um-pi-ram* olvasata, s az a tény, hogy ez az alak igen jól érthető mint egy könnyen magyarázható óperzsa **frahampāram* 'egy halomban, egy rakás-

[15] Ld. *A. Meillet—E. Benveniste:* Grammaire du vieux-perse. Paris 1931. 170 225; *Kent:* Old Persian. 66.

ban, összevissza' kifejezés átvétele, nagyon valószínűvé teszi, hogy az elámi EL írásjelnek *ram* hangértékét tehetjük fel. Természetesen ez a megállapítás nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ennek az írásjelnek még más hangértéke, sőt esetleg más hangértékei is voltak. Ezt a kérdést véglegesen csak úgy tisztázhatjuk, ha sikerül magyarázatot találnunk valamennyi, az EL írásjelt tartalmazó szóra. Ez azonban még további kutatások feladata. Így jelenleg csak annyit állapíthatunk meg, hogy az EL írásjelet a *pir-ra-um-pi*-EL szóban minden valószínűség szerint *ram*-nak kell olvasnunk.

Befejezésül még röviden foglalkozhatunk a Herzfeld által a *pir-ra-um-pi*-EL szó magyarázatába bevont *Φαραμβαρα* helynévvel. A fenti fejtegetésekből világos, hogy ez a helynév nem lehet azonos a **frahampāram* határozói kifejezéssel. Lehetséges azonban, hogy ez a helynév ugyanazokból az elemekből áll, mint a **frahamp̄āram* határozó. A görög *Φαραμβαρα* írás ugyanis valószínűleg egy iráni **Fərāmtār(a)* alaknak az átírása, amely egy korábbi **Frāmbār(a)* < **Fraambār(a)* < **Frahambār(a)* formára vezethető vissza. Ennek a feltevésnek az igazolására hivatkozhatunk a szintén Ptolemaios által említett *Φαράσπα* helynévre (VI 2, 10), amelynek korábbi *Φράασπα* alakját Stephanos Byzantios őrízte meg számunkra. Ennél a névnél tehát adatokkal tudjuk igazolni a **Frahaspa* > **Fraaspa* > **Frāspa* > **Fərāspa* fejlődést. A két névnél a párhuzamos hangfejlődést alátámasztja az is, hogy Ptolemaios mind a kettőnél azonos hangfejlődést mutató, tehát egykorú alakot közöl. Ami már most a feltehető **Frahamtār(a)* helynevet illeti, ez nemigen lehet más, mint a *fra-* praefixum és a **hamtāra-* < **hampāra-* 'raktár' szó összetétele. Hogy ez a szó helynévként valóban számításba jöhet, azt mutatja a *Γάζακα* helynév. Ez egy iráni **Ganjak(a)* névalakra megy vissza, amely a *ganja-* 'kincstár' szóból van képezve. Ezeknek az adatoknak az alapján kézenfekvő arra gondolni, hogy azokat a helységeket, amelyekben királyi kincstár vagy raktár volt, még az óperzsa birodalom fennállása idején erről nevezték el. Így jöhetett létre a **Frahambār(a)* helynév is. Könnyen lehetséges, hogy ebben a *fra-* praefixum bizonyos helyviszonyt fejez ki, s hogy így eredeti jelentése 'a királyi raktár előtt fekvő (helység)' lehetett. Annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a *Φαράμβαρα* < **Frahampāra*-helynév — bár azonos elemekből képzett szóalak — mégis sem képzésmódja, sem jelentése tekintetében nem függ össze közvetlenül a *pir-ra-um-pi-ram* < **frahampāram* kifejezéssel.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ZGUSZTA LÁSZLÓ

EGY ADAT A MYSEK SAMANIZMUSÁRA

Strabonnál (VII 296) a következő adatot olvassuk: *λέγει δὲ τοὺς Μυσοὺς ὁ Ποσειδώνιος καὶ ἐμψύχων ἀπέχεσθαι κατ' εὐσέβειαν, διὰ δὲ τοῦτο καὶ θρεμμάτων· μέλιτι δὲ χρῆσθαι καὶ γάλακτι καὶ τυρῷ ζῶντας καθ' ἡσυχίαν, διὰ δὲ τοῦτο καλεῖσθαι θεοσεβεῖς τε καὶ καπνοβάτας.* Hasonlót olvashatunk Strabon egy másik helyén (VII 297) és Eustathiosnál (916, 30=ad. Il. N 4). E három hely valamennyi kézirata a homályos *καπνοβάτας* szót varia lectio nélkül adja. Az olvasat tehát egészen biztos.

A szó emendálására mégis több különböző kísérlet történt, nyilvánvalóan azért, mivel a *καπνοβάται* szó jelentése, kb. 'a füstben járkálók', érthetetlennek látszott. Ha az olyan javaslatokat, mint *σεμνοβάτας, σεμνοβιώτας, ἀπνοβιώτας* figyelmen kívül hagyjuk, két lehetőség marad: *καπνοβόται*[1] vagy *καπνοπάται.*[2] Mindkét emendáció ‚füstevő, füstfogyasztó' jelentéshez vezet.

A szó magyarázatát azonban konjektura nélkül is sikerrel kísérelhetjük meg. Strabon idézett tudósítása — mint annyi más adata — egy hosszabb leírás lerövidítése által keletkezett. Ebben az esetben Strabon Poseidonios elbeszélését tartotta szem előtt. Ezt mutatja már az *ἀπέχεσθαι κατ' εὐσέβειαν* kezdet és a gyorsan következő . . . *καλεῖσθαι θεοσεβεῖς* . . . befejezés egymásmellettisége, amely azt a benyomást kelti, hogy a közbeeső leírásnak mai formájánál feltétlenül hosszabbnak kellett lennie. Következésképpen semmi sem kényszerít bennünket Casaubonus feltevésének az elfogadására, amely szerint a *διὰ τοῦτο* kifejezésből az derül ki, hogy a *καπνοβάται* szó *a frugalitate* származik. Mint megalapozatlant el kell vetnünk H. Jonesnak azt a gondolatát is, hogy ez a szó az áldozat füstjére vagy a nép aetherikus létére vonatkozik.

Véleményem szerint a *καπνοβάται* szó csak tautológia a *θεοσεβεῖς* kifejezés mellett, és csak ezeknek az »istenfélőknek« a lényét akarja jobban megmagyarázni. Ebben az összefüggésben igen fontos Herodotosnak két helye: IV 75 *ταύτης ὦν οἱ Σκύθαι τῆς καννάβιος τὸ σπέρμα ἐπεὰν λάβωσι, ὑποδύνουσι ὑπὸ τοὺς πίλους καὶ ἔπειτα ἐπιβάλλουσι τὸ σπέρμα ἐπὶ τοὺς διαφανέας λίθους [τῷ πυρί]· τό δὲ θυμιᾶται ἐπιβαλλόμενον καὶ ἀτμίδα παρέχεται τοσαύτην ὥστε Ἑλληνικὴ οὐδεμία ἂν μιν πυρίη ἀποκρατήσειε.οἱ δὲ Σκύθαι ἀγάμενοι τῇ πυρίῃ ὠρύονται· κτλ.* és I, 202 *ἄλλα δέ σφι (sc. Μασσαγέταις) ἐξευρῆσθαι δένδρεα καρποὺς τοιούσδε τινὰς φέροντα, τοὺς ἐπείτε ἂν ἐς τὠυτὸ συνέλθωσι κατὰ ἴλας καὶ πῦρ ἀνακαύσωνται κύκλῳ περιζομένους ἐπιβάλλειν ἐπὶ τὸ πῦρ, ὀσφραινομένους δὲ καταγιζομένου τοῦ καρποῦ τοῦ ἐπιβαλλομένου μεθύσκεσθαι τῇ ὀδμῇ κατά περ Ἕλληνας τῷ οἴνῳ, πλεῦνος δὲ ἐπιβαλλομένου τοῦ καρποῦ μᾶλλον μεθῦσκεσθαι, ἐς ὃ ἐς ὄρχησίν τε ἀνίστασθαι καὶ ἐς ἀοιδὴν ἀπικνέεσθαι.*[3] K. Meuli kimutatta,[4] hogy a szkitáknál több, a samanizmussal kapcsolatos szokás (többek között a fentebbi Herodotos leírásból ismert tisztító eljárás) megtalálható. A massagetáknak Herodotos fent idézett helyén leírt szokása még világosabban ehhez a szokáskörhöz kapcsolódik.

Ha tehát azt látjuk, hogy egyrészt azoknál a népeknél, amelyek az euráziai síkság nyugati végén éltek, a samanizmus nem volt ismeretlen, hogy másrészt e népek egyikénél a részegítő füstben való táncra határozott adatunk van, s hogy végül a *καπνοβάται* 'füstben járkálók' szó a myseknél «istenfélő» embereket jelöl, arra a következtetésre kell

[1] *Wakefield, Jones*nál, Strabon londoni és new-yorki kiadásában, 1924, a helyhez.
[2] *Holstein, Casaubonus*nál, Strabon amsterdami kiadásában, 1708, a helyhez és *Berkel, Jones*nál i. h.
[3] Már *Jones* i. h. gondolt ezekre a helyekre, de az összefüggést nem látta.
[4] Hermes 70 (1935) 121 skk.

jutnunk, hogy ez a szó szintén egy samanisztikus szertartást jelöl, s így a myseknél a samanizmus meglétéről vagy maradványairól tanúskodik.

Prága, Orientální Ústav.

L. ZGUSTA

EIN BELEG FÜR DEN SCHAMANISMUS BEI DEN MYSERN

(Zusammenfassung)

Bei Strabo VII 296 lesen wir: «Poseidonios erzählt auch, dass die Myser sich aus Frömmigkeit alles Belebten, folglich auch des Zuchtviehs enthalten, und in Ruhe lebend Honig, Milch und Käse geniessen, und deshalb Gottesfürchtige und Kapnobatai heissen». (Übersetzung Grosskurds.) Dasselbe lesen wir bei Strabo VII 297 und bei Eustathios 916, 30 (= ad Il. N 4). Alle Handschriften dieser drei Stellen haben das dunkle Wort *καπνοβάτας* ohne jede varia lectio. Die Lesung ist also ganz sicher.

Trotzdem wurden verschiedene Versuche gemacht, das Wort zu emendieren, weil die Bedeutung des Wortes *καπνοβάται*, etwa 'die im Rauche schreitenden' unbegreiflich erschien. Wir können aber die Interpretation des Wortes auch ohne jede Konjektur mit Erfolg versuchen. Die angeführte Nachricht Strabo's ist, wie so viele seiner Angaben, durch Kürzung einer längeren Schilderung, die er vor Augen hatte, in diesem Falle einer Erzählung des Poseidonios, entstanden. Das zeigt schon das Nebeneinander des Anfanges *ἀπεχεσθαι κατ' εὐσέβειαν* und des so rasch folgenden Endes . . . *καλεῖσθαι θεοσεβεῖς* . . ., welches uns den Gedanken aufzwingt, dass die in der Mitte stehende Schilderung unbedingt länger sein musste, als wir sie heute lesen. Folglich sind wir nicht zu der Annahme Casaubons (a. a. O.) gezwungen, dass es aus dem *διὰ τοῦτο* hervorginge, dass das Wort *καπνοβάται a frugalitate* abgeleitet sei. Als unbegründet abzulehnen ist auch der Gedanke von H. Jones (a. a. O.), dass das Wort den Rauch des Opfers oder das ätherische Dasein des Volkes andeutet.

M. E. ist das Wort *καπνοβάται* nur eine Tautologie neben *θεοσεβεῖς*, welche das Wesen dieser «Gottesfürchtigen» besser darstellen soll. In diesem Zusammenhange sind zwei bekannte Stellen des Herodot: IV 75 und I 202 von höchster Bedeutung. K. Meuli hat nachgewiesen, dass bei den Skythen mehrere zum Schamanismus gehörende Gebräuche zu finden sind (unter anderen auch das von Herodot IV 75 beschriebene Reinigungsbad). Der von Herodot I 202 geschilderte Brauch der Massageten zeigt noch mehr seine Zugehörigkeit zu dieser rituellen Sphäre.

Wenn wir also sehen, 1. dass den Völkern, die am westlichen Ende der eurasischen Ebene lebten, der Schamanismus nicht fremd war, 2. dass bei einem dieser Völker das Tanzen in dem berauschenden Rauche ausdrücklich belegt ist und 3. dass das Wort, *καπνοβάται* 'die im Rauche schreitenden' bei den Mysern «gottesfürchtige» Leute beschreibt müssen wir wohl zu der Schlussfolgerung kommen, dass das behandelte Wort auch einen solchen schamanistischen Brauch schildert und somit den Schamanismus oder Überbleibsel von ihm für die Myser bezeugt.

Praha, Orientální Ústav.

VISKY KÁROLY

VOTUM SOLVIT LIBENS MERITO

— A VOTUM MAGÁNJOGI VONATKOZÁSAI —

Az egykori római birodalom emlékei között — mint ismeretes — nagy számmal találhatók olyan oltárkövek és dísztáblák, amelyeket a különböző istenségek számára állítottak. Ezeknek a köveknek a feliratai rendszerint azt adják tudtára az olvasónak, hogy a felállító valamelyik istenségnek tett fogadalmát rótta azokkal le.[1]

A fogadalmi oltárkövek és dísztáblák feliratai elsősorban a vallásos életről adnak tájékoztatást. A feliratokon előforduló isten-nevek arra szolgálnak bizonyítékul, hogy az emlékkő felállításának helyén és idejében a lakosság között milyen istenségek tisztelete volt különösen elterjedve. A vallásos életre vonatkozó adatok következtetési alapot nyujtanak a kulturális viszonyokra, minthogy szemmelláthatő tanújelei a különféle kultúrák vallási vonatkozásban jelentkező hatásainak. Ezenfelül az, hogy a vallásos tisztelet mely istenek felé fordult, mely istenektől kértek és reméltek az emberek segítséget, rávilágít az egykori lakosság etnikai összetételére, sőt gyakran szociális helyzetére is. Innen van, hogy a fogadalmi emlékkövek feliratos anyagát a tudományos kutatás jóformán kizárólag az egykori társadalom vallási életének, művelődési és szociális viszonyainak feltárása végett vizsgálta és tanulmányozta.

A fogadalmi oltárköveken és dísztáblákon olvasható feliratok azonban mindezeken túl jogtörténeti szempontból is érdekesek. Az oltárkövek felállításának alapjául szolgáló fogadalom : a votum ugyanis olyan nyilatkozat volt, amelynek hatása nem záródott le a vallási élet körében, hanem nyomában jogi — közelebbről vagyonjogi — következmények jártak.

A votum érdekességét jogi vonatkozásban az a sajátszerűség adja, hogy a belőle eredő kötelezettség a fogadalomtevő egyoldalú nyilatkozatán, az általa tett ígéreten alapult. A római jog általános szabálya ugyanis az volt, hogy egyoldalú jognyilatkozatból — egyoldalú ügyletből — nem származik olyan kötelezettség, amelynek teljesítését peres úton ki lehet kényszeríteni. Egymagában tehát az ígéret, ha azt a másik fél részéről elfogadó nyilatkozat nem követte, nem hozott létre olyan kötelezettséget, olyan kötelmi jogviszonyt, amelynél fogva az igéretet meg is kellett tartani. Ez a jogi helyzet jut kifejezésre a Paulus-tól származó szabályban: *ex nuda pollicitatione nulla actio nascitur.*[2]

Az általános szabály alól kivétel volt az, ha valaki községnek vagy városnak tett nyilvánosan ígéretet arra, hogy épületet emeltet, pénzt ad, vagy más egyebet szolgáltat. Az ilyen ígéret a község (város) elfogadó nyilatkozata nélkül is kötelező erővel bírt akkor, ha azt jogos indokok miatt *(ob iustam causam)* — pl. valamilyen városi tisztség elnyeréséért *(ob honorem)* — tették, vagy az ígéret végrehajtását már meg is kezdték.[3]

[1] Hazánkban is nagyszámú feliratos fogadalmi emlékkő került elő. Az egykori Aquincum város területén talált ilyen emlékek egész sora látható a Budapesti Aquincumi Múzeum kőtárában kiállítva ; ismertetésüket l. Szilágyi János »Beszéljenek a kőemlékek« c. munkájában.

[2] Sent. Pauli 5. 12. 9.

[3] L. *Bonfante:* Istituzioni di diritto romano. Kilencedik kiadás 443. l. — Nagyobb részletességgel foglalkozott a kérdéssel *Albertario:* La pollicitatio. Studi di diritto romano. III. kötet.

Ugyanilyen kivételként említi a jogi irodalom az általános szabály alól a votum-ot, vagyis az istenség részére tett fogadalmat, amely a fogadalomtevőre nézve kötelező erővel bírt, úgy, hogy annak teljesítését tőle ki is lehetett kényszeríteni.[4]

A votum intézménye minden bizonnyal régibb eredetű a pollicitationál, sőt valószínű, hogy gyökerei abba az időbe nyúlnak vissza, amikor a vallási szabályok és a jog szabályai még szorosan egybefonódtak. De a vallási és jogi vonatkozásoknak ez az összeszövődése az intézményben — tekintettel különleges természetére — mindvégig meg is maradt.

A votum lényegében az ember és az istenség közötti vallásos kapcsolatból, közelebbről abból a vallásos hitből és tiszteletből fakadt, amellyel a fogadalomtevő az általa kiválasztott istenség felé fordult. A fogadalom egyik eleme az istenséghez előterjesztett kívánság volt, amellyel a fogadalomtevő valamilyen ügyében az istenség megnyilatkozását, kívánságának teljesítését kérte, — a másik eleme pedig a fogadalomtevőnek az az igérete, hogy a kívánság teljesülése esetére az istenségnek megfelelő — pontosan körülírt — ellenszolgáltatást fog adni.[5]

A fogadalomtevő kívánsága különféle természetű lehetett aszerint, hogy az élet milyen kérdéseket vetett fel számára és hogy milyen ügyének megoldását várta az istenség által nyújtott segítségtől. A feliratos kőemlékek nagy tarkaságát mutatják azoknak a kívánságoknak, amelyekkel kapcsolatban az egykori emberek támogatásért fogadalom tétele mellett fordultak a különböző istenekhez. Különösen gyakori volt a betegségből való gyógyulásért,[6] a veszélyből megmenekülésért,[7] a katonai győzelmekért[8] tett fogadalom, de akad példa a feliratos emlékek közt más célú fogadalomra is.

Hasonlóképpen változatos lehetett az igéret is, amelyet a segítség elnyerése, a kívánság teljesítése esetére az isteneknek tettek. Állhatott ez meghatározott pénzösszeg bizonyos célra való fizetésében, templom építésében, vagy más egyéb szolgáltatásban.[9] A leggyakoribb — mint a római feliratos emlékek tanúsítják — az az ígéret volt, hogy a fogadalomtevő kívánságának teljesülése esetén az istenség számára oltárkövet, dísztáblát vagy más hasonló emléket állít.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a votum nem olyan egyszerű egyoldalú ígéret, amelynél fogva a fogadalomtevő minden további nélkül köteles ígéretének a teljesítésére. A votum-ban tett ígéret teljesítése csak akkor kerül sorra, illetőleg akkor válik esedékessé és kikényszeríthetővé, ha az istenség már előbb megnyilatkozott olyan módon, hogy a fogadalomtevő kívánságát teljesítette.

A votum-ban tett igéret teljesítésének tehát lényegében feltétele az, hogy az istenség a maga részéről megtegye azt, amit a fogadalomtevő tőle kívánt. Ez a feltétel lényegében hasonló a jogügyleteknél ismert feltételhez *(condicio)*.[10] A kívánság telje-

[4] *Puchta:* Cursus der Institutionen. II. kötet (1881) 348. l.; *Girard:* Manuel élémentaire de droit romain. Ötödik kiadás 358. l.; *Costa:* Storia di diritto romano. Második kiadás (1925) 409. l.; *Perozzi:* Istituzioni di diritto romano. Második kiadás (1927) II. kötet 194. l.; *Monier:* Manuel élémentaire de droit romain. Második kiadás (1936) 93. l.; *Longo:* Manuale elementare di diritto romano. (1939) 347—348. l.; *Di Marzo:* Istituzioni di diritto romano. (1941) 362. l.; *Bonfante:* id. m. 443. l.

[5] *Wissowa* a votum-ról ezeket mondja: «... die in rechtsverbindlicher Form gegebene Feststellung sowohl dessen, was der Gelobende von der Gottheit erbittet, als dessen, was er für den Fall der Gewährung seiner Bitte jenen als Gegenleistung darzubringen sich verpflichtet.» (Religion und Kultur der Römer. 1902. 319—320. l.) *Arangio—Ruiz* viszont a votum-ban foglalt ígéretet állítja előtérbe és ilyen meghatározást ad: «... il voto ... è la promessa di una cosa a una divinità a scopo propiziatorio od apotropaico». (Istituzioni di diritto romano. Második kiadás 1927. 327. l.) V. ö. még *Nagy Tibor:* Vallási élet Aquincumban. Budapest története I. második rész. 395. l.

[6] Erre utalnak különösen az Aesculapius-nak és Hygiaea-nak állított oltárkövek. Ezekről hazai viszonylatban l. részletesen *Nagy Tibor:* id. m. 399—400. l.

[7] Ilyen esetet ismertet *Szilágyi János:* »Beszéljenek a kőemlékek« c. munkájában. (35. l.)

[8] A katonai győzelmek és a háborúból való szerencsés visszatérés végett tett fogadalmakról a Mars, Victoria és Fortuna részére állított fogadalmi emlékkövek tanúskodnak. Ilyenre utal többek közt pl. a C. I. L. III. 10. 436. alatt közölt felirat.

[9] Ismerünk olyan esetet, amikor a votum tárgya rabszolgafelszabadítás (manumissio sacrorum causa) volt. (L. *Wlassak:* Der Gerichtsmagistrat im gesetzlichen Spruchverfahren. Zeitschr. Savigny Stiftung. Rom. Abt. 1907. évf. 31. l.)

[10] V. ö. erre nézve *Daremberg—Saglio:* Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IX. kötet 974. l. (Votum). — A feltételről l. részletesen *Windscheid:* Lehrbuch des Pandektenrechts. Nyolcadik kiadás. I. kötet. 384. s köv. l.

sülése, illetőleg a kívánság teljesítésében jelentkező isteni megnyilatkozás az a bizonytalan jövőbeli esemény, amelynek bekövetkezésétől függ az, hogy köteles-e a fogadalomtevő az istenség irányában tett ígéretének teljesítésére. Addig, amíg ez a megnyilatkozás be nem következett, a fogadalomtevőnek az ígéret teljesítésére vonatkozó kötelezettsége függőben van és csak akkor hatályosul, ha az istenség a maga részéről a hozzá intézett kérésnek eleget tett.[11] Az isteni megnyilatkozás ehhez képest a fogadalomtevő teljesítési kötelezettsége szempontjából felfüggesztő feltételként *(condicio suspensiva)* hat.

Meg lehet azonban fogni a kérdést úgy is, hogy az istenség a fogadalomtevő kívánságának teljesítése révén az irányában megnyilvánuló tiszteletet és hitet méltányolja és egyben kifejezésre juttatja azt is, hogy a maga részéről a votum-ban tett ígéret teljesítésére igényt tart. Eszerint pedig a fogadalomtevő kötelezettségét lényegében két mozzanat : egyfelől az általa, a kívánsága teljesülése esetére tett ígéret, másfelől a kívánság teljesítésében álló isteni megnyilatkozás hozza létre. Az isteni megnyilatkozás tehát ilyen szempontból a fogadalomtevő ígéretének az istenség részéről mintegy utaló cselekvéssel való elfogadásaként jelentkezik. Ilyen szemlélet mellett a votum-nál a fogadalomtevő és az istenség akaratának kinyilatkoztatásában bizonyos kölcsönösség bontakozik ki, amely azt a kétoldalú ügyletekhez hozza közelebb. A Daremberg—Saglio-féle Dictionnaire-ben olvasható ismertetés ezen a nyomon a votum-ot egyenesen a hivő és az istenség közt létesült pactumként említi.[12] Ám, ha így a votum a hivő ajánlata nyomán a hivő és az istenség közt létrejött szerződésnek tűnik is fel, valójában mégsem erről, hanem egyoldalú nyilatkozaton alapuló kötelezettségvállalásról van szó, amelynek a hatálya a hivő nyilatkozatában megjelölt feltétel bekövetkezésétől függ. Ennek megfelelően a votum-okat a Justinianus-féle Digesta is az egyoldalú ígéret *(pollicitatio)* keretében tárgyalja[13] és ugyanígy foglalkozik vele a római jogi irodalom is.[14]

A votum mind a közéletben, mind a magánéletben egyaránt előfordult.

A közélettel kapcsolatos votum-okat *(vota publica)* rendszerint az állam érdekében tették. Lehettek ezek évenként ismétlődő jellegűek vagy olyanok, amelyeknek megtételére rendkívüli ok szolgált. Szokásos volt a votum a magasabb állami tisztviselők részéről hivatalba lépésük alkalmával, de sor került ilyenre háború esetén vagy máskor is, ha az állam veszélyben forgott. Az állam érdekében tett fogadalmakat a pontifex-ek foglalták írásba, a pontifex maximus ünnepélyes külsőségek közt olvasta fel és a szöveget a fogadalomtevő consul vagy praetor mondotta utána.[15]

A magánéletben tett votum-okat *(vota privata)* rendszerint ünnepélyesen a templomban tették. Ilyenkor a votum szövegét tekercsre írták s azt annak az istenszobornak a térdére helyezték, amelyhez a kérés szólt. Az istenség szolgálatára rendelt pap a tekercseket onnan akkor, amikor az ideje eljött, felvette és felnyitotta.[16]

A votum-nak, mint jogilag is kötelező nyilatkozatnak az érvényességéhez minden valószínűség szerint szigorú alakiságok megtartása volt szükséges, amelyekhez szakrális színezetű ünnepélyes szavak használata is hozzátartozott. A fogadalom megtételénél nyilván a »voveo« ige volt használatos (votum vovere).[17] A votum szövegének érdemi része az volt, amely a fogadalomtevő kérését és ígéretét foglalta magában. Ez volt

[11] *Wissowa* a fogadalomtevő helyzetét abban az időben, amíg kérésének teljesülése vagy nem teljesülése függőben van, az alperesnek a per alatti helyzetéhez hasonlítja. (Id. m. 320. l.) Találóbb azonban az olyan szerződő féllel való összehasonlítás, akinek a szerződéses kötelezettsége valamely kikötött feltételtől függ.

[12] «. . . ces voeux étaient toujours de véritables pactes avec la divinité.» (Id. h.) — Lényegileg hasonló megállapítást tesz *Beseler* is egy votivkő feliratának ismertetése kapcsán : «Zum Versprechen gehört ein consensus zwischen dem Versprechenden und dem Versprechenempfänger». (Kapitel der antiken Rechtsgeschichte. Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano. Nova Serie. 1948. évf. 313. l.)

[13] D. 50. 12.

[14] L. előbb a 4. jegyzetet.

[15] L. *Daremberg—Saglio:* id. h. — Ugyanitt részletes tájékoztatás található a közélettel kapcsolatos votum-okról a forrásokból ismert esetek bő felsorolásával.

[16] L. *Wissowa:* id. m. 320. l.

[17] Livius-nál van utalás a votum alakiságaira; nála olvasható, hogy Appius Claudius Caecus az etruszkok elleni háborúval összefüggésben a következőképpen tett fogadalmat : «Bellona si hodie nobis victoriam duis, ast ego tibi templum voveo». (10. 19. 17.) — A szakrális formulának megfelelő kifejezések használatát kiemeli *Nagy Tibor* is. (Id. m. 395—396. l.) L. még *Wissowa:* id. m. 320. l.

a nuncupatio, amely voltaképpen a fogadalomtevő kötelezettségét is meghatározta.[18] Valószínű továbbá, hogy a votum-nál tanúknak is kellett jelen lenniük.[19]

Az állam életével kapcsolatos fogadalomtételeknél sokszor a pontifexek testülete döntötte el azt, hogy a votum megengedhető-e.[20] Magán-votum-oknál ilyenre aligha lehetett szükség. A votum nuncupatio-jába foglalt ígéret, amellyel a fogadalomtevő magát elkötelezte, lehetett minden, ami egyáltalában kötelmi jogviszony tárgyaként szerepelhetett. A szolgáltatás tehát, amelynek teljesítésére a fogadalomtevő magát a votum keretében tett ígéretével kötelezte, sokféle lehetett, de mindenesetre olyannak kellett lennie, amely a törvény szerint megengedett volt.[21] Leggyakrabban — mint a római kor emlékei bizonyítják — az oltárkő, vagy a templomi dísz létesítésére tettek fogadalmi ígéretet.

Azt, hogy a fogadalomtevő által a votum keretében tett ígéret alapján kötelmi jogviszony, kötelmi kötelezettség keletkezett, tanusítják azok az Ulpianus-tól származónak jelzett töredékek, amelyeket a Justinianus-féle Digestá-ban olvashatunk.

D. 50. 12. 2. pr.

Si quis rem aliquam voverit, voto obligatur. quae res personam voventis, non rem quae vovetur obligat. res enim, quae vovetur, soluta quidem liberat vota: ipsa vero sacra non efficitur.

A szöveg szerint a votum-ból kötelem származik annak a terhére, aki a fogadalmat tette. Ezt fejezi ki az *obligatur* szó, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy a fogadalomtevő a votum alapján az istenség irányában van elkötelezve *(numini obligatus)*.[22] Különösen megerősíti a kötelezettség kötelmi jellegét a második mondat, amely a fogadalomtevő személyes kötelezettségére utal. Kitűnik továbbá a szöveg harmadik mondatából a votum-nak az a sajátsága is, hogy benne a jogi és a vallásos (szakrális) elem egymásba fonódik.[23]

A votum-ból eredő követelésről egyébiránt említés van a töredék további részében is (. . . *voti* . . . *obligationem* . . . D. 50. 12. 2. 2.). De nyilvánvaló a votum-ból származó jogviszony kötelmi természete azokból a forrásokból is, amelyek a votum teljesítésére utalnak. Így a D. 1. 18. 15. és a D. 47. 11. 2. alatti forrásokban a votum teljesítésének megjelöléséül Marcianus és Ulpianus egyöntetűen a *solvere* ige alakjait *(sub specie solvendi voti, voti solvendi causa)* használják. A *solvere* ige a kötelmi jogviszonyon alapuló kötelezettség teljesítésének *(solutio)* jellegzetes kifejezője. A votum teljesítését tehát a római jogtudomány kötelmi kötelezettség teljesítéseként fogta fel, aminthogy valóban az is volt.[24]

Azt, hogy a votum teljesítésében nemcsak a jogászok, hanem a római közfelfogás is a kötelmi kötelezettség teljesítését látta, bizonyítják azok a feliratok, amelyeket a votum alapján állított oltárköveken és egyéb köveken lehet olvasni. Ezeknek a kőemlékeknek a feliratain minduntalan ismétlődnek a V S L M betűk, vagyis a *votum solvit libens merito* kifejezés rövidítései. De ahol a köveken nem is ennek a kifejezésnek a rövidített alakja van, a teljesítésre utaló szó szinte kivétel nélkül mindig a solvere ige alakja.[25]

A votum-ból eredő kötelezettség kötelmi jellegéből indulnak ki azok a részletszabályok is, amelyeket a Justinianus-féle Digesta a votum-ra vonatkozóan tartalmaz.

D. 50. 12. 2. 1.

Voto autem patres familiarum obligantur puberes sui iuris: filius enim familias vel servus sine patris dominive auctoritate non obligantur.

A fogadalommal — mint a szövegből kitűnik — csak önjogú, serdült korban levők kötelezhették magukat, akik tehát a családapa *(paterfamilias)* jogállásával bírtak.

[18] Ugyanúgy, mint a régi civiljog szigorú formaságokhoz kötött ügyleteinél: «Cum nexum faciet mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita ius esto». (XII-táblás-törvény 6. l.; *Girard:* Textes de droit romain. Ötödik kiadás 15. l.) L. erre még *Daremberg—Saglio:* id. h. 974. l.

[19] V. ö. *Karlowa:* Römische Rechtsgeschichte. II. kötet 584. l.

[20] *Wissowa:* id. m. 447. l.

[21] *Bonfante:* id. m. 365. l.

[22] V. ö. *Perozzi:* id. m. 194. l.; *Di Marzo:* id. m. 362. l.; *Daremberg—Saglio:* id. m. 9. kötet 974. l.

[23] Erre utal egy helyen Cicero is. *(»ius civile cum religione coniunctum«* De leg. 2. 19. 147.) — V. ö. erre *Karlowa:* id. m. 582. l.

[24] «. . . solvere dicimus eum, qui fecit, quod facere promisit.» (D. 50. 16. 176.) — L. erről részletesen *Windscheid:* id. m. II. kötet 284—285. l.

[25] L. *Wissowa:* id. m. 320. l.; *Nagy Tibor:* id. m. 396. l. — Itt-ott előfordul ugyan a fogadalmi emlékkövek feliratain a *votum reddere* és *votum referre* kifejezés, de ezek is ugyanazt jelentik, mint a *votum solvere. (Daremberg—Saglio:* id. m. h.)

A családgyermek vagy a rabszolga, aki hatalom — közelebbről a családapa vagy az ura *(dominus)* hatalma — alatt állott, csak a családapa vagy a gazdája hozzájárulásával *(auctoritas)* tehetett kötelező fogadalmat. Ez a szabály egyébként következik a személyi állapotra vonatkozó római jogi rendszerből, amely a családfiú számára csak szűk körben biztosított vagyoni jogokat *(peculium)*, a rabszolgától pedig a jogképességet — vagyis azt, hogy jogoknak alanya lehessen — teljesen megtagadta. Arangio—Ruiz a szövegnek a családfiúra és a rabszolgára vonatkozó részeit interpoláltnak véli.[26] Ez a feltevés aligha állhat helyt, mert ha történt is változtatás a szövegen, az az érdemet nem érinthette. El lehet fogadni viszont azt a Girardtól származó véleményt, amely szerint abban, hogy a rabszolga is tehetett votum-ot, a rabszolga személyiségének elismerése, illetőleg személyisége elismerésének egyik bizonyítéka tükröződik.[27]

Egyébként aligha lehet kétség aziránt, hogy a családfiú vagy a rabszolga által tett votum-ból folyóan a családapa, illetőleg a gazda vált kötelezetté, ha a votum-hoz hozzájárult. Ilyen esetben ugyanis a votum hasonló jogi helyzetet teremtett ahhoz, amely a vagyonjogi jogképességgel nem rendelkező, hatalomalatti személyeknek a családfő hozzájárulásával kötött ügyleteiből származott.[28]

D. 50. 12. 2. 2.

Si decimam quis bonorum vovit, decima non prius esse in bonis desinit, quam fuerit separata, et si forte qui decimam vovit decesserit ante sepositionem, heres ipsius hereditario nomine decimae obstrictus est: voti enim obligationem ad heredem transire constat.

A forrás szerint a votum-ban a fogadalomtevő vagyona meghatározott hányadát is felajánlhatja. Ha a fogadalomtevő vagyona tizedrészét ajánlotta fel és a fogadalom teljesítése előtt meghal, a votum-ból eredő kötelem átszáll az örökösre, aki örökösi minőségében tartozik az örökhagyó által vállalt kötelezettségnek eleget tenni.[29] Ez a szabály abból a római elvből következik, hogy az örökös az örökhagyó vagyoni személyiségének mintegy a folytatója és így az örökhagyó minden kötelezettsége az örökös kötelezettségévé válik, amelyekért ő saját vagyonával is felel.

Karlowa felveti azt a kérdést, vajjon áll-e a votum-ból eredő kötelezettségre *(voti obligatio)* az a szabály, hogy azt nemcsak a fogadalomtevő, hanem helyette más is teljesítheti. Ő a tagadó álláspont felé hajlik, mondván, hogy votum publicum esetén külön záradékot használtak, amely a teljesítést a fogadalomtevő magistratus helyett más magistratus számára is lehetővé tette. (Pl. a consul helyett a praetor teljesíthetett.)[30] Ilyen elv azonban a votum privatum esetében aligha érvényesülhetett. Ha ugyanis a votum-ból eredő kötelezettség — mint a D. 50. 12. 2. alatti szövegből kitűnik — az örökösre átszállott, nyilván nem lehetett akadálya annak sem, hogy azt valaki más vállalja magára.

A sok fogadalmi oltárkő és más fogadalmi emlék, illetőleg az azokon olvasható feliratok azt tanúsítják, hogy az egykori emberek a különböző istenségeknek tett fogadalmaikat általában teljesítették. Az oltár- és egyéb fogadalmi köveken sűrűn előforduló *votum solvit libens merito* és más hasonló értelmű felirat egyben azt is mutatja, hogy a fogadalomtevők ígéretük teljesítését kőbe vésett betűkkel is igyekeztek nyilvánvalóvá tenni és mindenkinek tudomására hozni. A nyilvánosságra hozatalnak ez a módja indokát találja abban is, hogy a rómaiaknál a szerződések írásba foglalása a birodalom nagy részében — különösen a nyugati területeken — nem volt szokásos, a fogadalmi oltárkőre vagy a templom falába elhelyezett kőtáblára vésett néhány betű vagy szó viszont az ígéret teljesítésének mindenki által látható bizonyítékául szolgált.[31]

Az istenségnek tett fogadalmat, ha egyszer a votum-ban foglalt kívánsága teljesült, illetőleg az abban kért isteni segítséget elnyerte, mindenki igyekezett teljesíteni. Ez nemcsak a hála jele, nemcsak a vallásos tiszteletből fakadó megnyilvánulás volt, hanem sokszor az istenségtől való félelem adta az indító okát. A fogadalmat tevő félt attól, hogy az istenség, amelyhez votum-ával fordult és amely a külső jelekből megítélhetően

[26] *Arangio—Ruiz:* id. m. 327. l.

[27] *Girard:* id. m. 94. l.

[28] V. ö. *Karlowa:* id. m. 583. l. — Egyébiránt a D. 50. 12. l. alatt foglalt szabály nyilvánvalóan nem érvényesülhetett a filiusfamilias olyan külön-vagyonára nézve, amelyet katonai vagy hivatalnoki működésével szerzett *(peculium castrense, quasi castrense)* és amely felett az atyjától teljesen függetlenül és szabadon rendelkezhetett. *(Bonfante:* id. m. 161. és 163. l.)

[29] *Monier:* id. m. 93. l.

[30] *Karlowa:* id. m. 583—584. l.

[31] V. ö. *Fischer (Ferenczi) Endre:* A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. (Különlenyomat a Szentpétery-Emlékkönyvből. 1938.) 7. l.

kérését meg is hallgatta, a jövőben meg fogja tagadni tőle a segítséget vagy másként bosszút fog állani rajta, ha fogadalmi ígéretét nem teljesíti.[32] Az istenség bosszújától való babonás félelem kétségkívül nagy ösztönző erő volt, amely arra hajtotta az embereket, hogy fogadalmuknak még akkor is tegyenek eleget, ha talán nem voltak egészen bizonyosak abban, vajjon az istenség a hálát valóban megérdemli-e vagy ha talán utóbb — meggondolván a dolgot — szerettek volna elállani igéretük teljesítésétől. Sokszor bizonyára a fogadalom teljesítése nem is volt örömteli, mert az azzal járó anyagi megterhelés a fogadalomtevő lehetőségeit próbára tette. Talán ilyen oka lehetett sokszor annak, hogy a fogadalom teljesítésére utaló kőbe vésett szavakból elmaradtak azok, amelyek az istenség érdemének *(merito)* vagy a fogadalmat teljesítő örömének *(libens)* adtak kifejezést.

De talán mindezeknél is erősebb ösztönző hatása volt a fogadalmak teljesítésére annak, hogy a teljesítést a fogadalomtevőtől ki is lehetett erőszakolni, nevezetesen — ha ígéretét nem tartotta meg — megfelelő jogi eszközökkel kényszeríteni is lehetett őt, vállalt kötelezettségének teljesítésére. Ez következik abból, hogy a forráshelyek a votummal kapcsolatosan — mint láttuk — obligatio-t említenek.

Ismeretes azonban, hogy a római jog rendszerében követelési jogról csak akkor lehetett beszélni, ha annak megvolt a maga külön keresete. Ahhoz tehát, hogy a votumból eredő követelési jogot érvényesíteni lehessen, szintén külön erre a célra szolgáló keresetnek kellett lennie. Ilyen keresetről és annak közelebbi formájáról azonban a forrásokban nem lehet adatokat találni. A római kor feliratos emlékei is csak a már teljesített fogadalmakról tanuskodnak, de nem adnak tájékoztatást arról, hogy a fogadalomtevőt ígéretének teljesítésére mi módon lehetett rászorítani.

Karlowa valószínűnek tartja, hogy a votum teljesítésének kikényszerítésére eredetileg semmiféle jogi eszköz nem volt. Szerinte ugyanis a votum a legrégibb időkben mindig meghatározott pénzösszegre szólt,[33] és votum privatum esetén ezt az összeget a fogadalomtevő rendszerint mindjárt a votum megtételekor az istenség papjánál le is tette, aminek folytán a behajtás kérdése általában fel sem merült. Egyébiránt — mint Karlowa véli, — a votum a régi civiljognak egyik szigorú ügylete volt s ezért a fogadalomtevő kötelezettsége, ha az ígéret teljesítésének feltétele bekövetkezett, a *nexum*-ból eredő kötelezettséghez vált hasonlóvá, vagyis annak érvényesítése végett a fogadalomtevő ellen minden megelőző peres eljárás nélkül egyenesen *legis actio per manus iniectionem*, azaz végrehajtás volt indítható. Ebben látja magyarázatát Karlowa a forrásokban gyakran előforduló *voti reus* és *voti damnas* kifejezéseknek, amelyek közül az egyik a fogadalomtevőnek a feltétel bekövetkezte előtti, a másik pedig a feltétel bekövetkezte utáni helyzetét jellemzi; a feltétel bekövetkezte után a fogadalomtevőnek ígéretét teljesíteni kell ugyanúgy, mintha őt arra bírói ítélet kötelezte volna. Azt, hogy minderre vonatkozóan a Digesta-ba felvett töredékek adatot nem tartalmaznak, Karlowa a jusztinianuszi kompilátorok munkájának tulajdonítja, akik a kodifikációhoz felhasznált szövegekből — köztük az előbbiekben ismertetett Ulpianus-töredékekből is — az ezekre utaló részeket törölték.[34]

Karlowa álláspontjából tehát az következnék, hogy a votum legalább eleintén csakis pénzre, mégpedig meghatározott pénzösszegre szólott, miután manus iniectio csak pénzösszegre vonatkozhatott. Ámde annak a feltevésnek a helyességéhez, hogy a votum alapján a behajthatóság szempontjából a nexum-mal azonos jellegű kötelezettség származott volna, kétség fér. Nem tekintve azt, hogy a nexum maga is egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek körül a legnagyobb irodalmi vita folyt,[35] megfelelő forrásbeli adatok hiányában pusztán a *voti damnas* kifejezés alapján a votum és a nexum körében a behajtás azonosságára következtetést vonni nem lehet. A forrásokban előforduló

[32] *Karlowa* úgy véli, hogy éppen ennek a félelemnek a következményeképpen ritka lehetett az az eset, amikor a fogadalom teljesítéséért kényszereszközökhöz kellett fordulni. «... die Römer ... durch ihren superstitiösen Sinn bewogen sein werden, in der Erfüllung von vota durchgängig ängstlich gewissenhaft zu sein, so dass Zwang selten nötig gewesen sein wird». (Id. m. 582. l.)

[33] Erre lehet következtetni Livius-nak egyik — bár a votum publicum-ra vonatkozó — közléséből, amely szerint a Ptolemaeus egyiptomi király megsegítésére indított hadjárat kapcsán a pontifex-ek testülete mondta ki az *incerta pecunia*-ra szóló votum megengedhetőségét, míg azelőtt a votum tárgya csak *certa pecunia* lehetett. (Livius 31. 9.)

[34] L. *Karlowa:* id. m. II. kötet 582—584. l.

[35] V. ö. *Mitteis:* Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians. I. kötet 1908) 136. s köv. l.; *Perozzi:* id. m. II. kötet 202. s köv. l.

voti reus, voti damnas és *voti compos* kifejezések nem alkalmasak annak az igazolására sem, hogy a fogadalmi igéret teljesítését perrel lehetett kikényszeríteni.[36]

Elfogadható viszont Karlowá-nak az a feltevése, hogy kezdetben a fogadalom alkalmával az istenségnek igért pénzösszeget letették és csupán későbbi fejlődés eredményeképpen alakult ki az a helyzet, amelyben az igéret — mikor annak tárgya már nemcsak pénz, hanem más egyéb is lehetett — a feltétel bekövetkezte után került teljesítésre. Valószínű az is, hogy a votum-ból származó követelés érvényesítésének a lehetősége kezdettől fogva megvolt ugyan, de az érvényesítés nem peres eljárással, vagyis nem bírói úton, hanem — talán éppen az intézmény szakrális jellegéből folyóan — közigazgatási eszközökkel történt.[37]

A fogadalomból eredő követelés csak a császárkorban válhatott peres úton is kikényszeríthetővé. A császárkorban a votum-on alapuló követelés érvényesítésére — az irodalomban egyöntetűnek tekinthető vélemény szerint — rendkívüli peres eljárás *(extraordinaria cognitio)* szolgált.[38] Mivel pedig az extraordinaria cognitio egyre nagyobb jogterületen jutott érvényesüléshez, sőt legvégül — mint ismeretes — a rendes formuláris peres eljárást teljesen felváltotta,[39] azt lehet mondani, hogy a votum-ból származó követelés ezzel lett az érvényesíthetőség szempontjából is azonossá a többi kötelemmel.

Ugyancsak vitatott kérdés az is, hogy a votum-ból származó kötelezettséget a fogadalomtevővel szemben ki volt jogosult érvényesíteni, ki léphetett fel ellene, ha igéretét nem teljesítette. Az állam szervei, vagy a votum tartalma szerint érdekelt istenségnek vagy isteneknek papjai egyaránt számításba jöhettek, mint olyanok, akik a fogadalomtevővel szemben követelést támaszthattak.[40] A valószínű mégis az, hogy a követelésnek a fogadalomtevővel szemben való érvényesítésére annak az istenségnek a papjai, annak a templomnak az előljárói voltak jogosultak, amelynek tiszteletére a votum-ot tették.[41]

Összegezve az elmondottakat, az a sok felirat, amely az oltárköveken és más fogadalmi emlékeken a kegyes gondolkozásnak és általában a vallásos érzésnek a külső megnyilvánulásait mutatja, a jogász szemüvegén át némiképpen más megvilágításba kerül. Valószínű ugyan, hogy a votum teljesítése az esetek nagy többségében minden kényszerítő eszköz alkalmazása nélkül, pusztán vallásosságból és az istenség iránt érzett hálából és tiszteletből megtörtént. Előfordult azonban bizonyára sok olyan eset is, amikor a fogadalomtevő ígéretét nem vallásos buzgóságból, nem is az istenségtől való félelmében teljesítette, hanem azért, hogy így a pereskedést és annak nyomán a teljesítésnek végrehajtási úton való kikényszerítését elkerülje. Előfordulhatott ez különösen akkor, ha a fogadalmi igéretet nem maga a fogadalomtevő, hanem annak az örököse teljesítette.

A kőbe vésett felirat viszont esetleg bizonyítékul is szolgálhatott. Olyankor ugyanis, ha a fogadalom tárgya az istenség részére felállítandó oltárkő vagy más az istenség templomának díszítésére szolgáló emlékmű volt, márpedig a votivkövek feliratainak tanúsága szerint a legtöbb esetben ez volt a helyzet, a kőbe vésett felirat mindenki által látható módon tanúsította a fogadalomból eredő kötelezettség teljesítését, jelesül azt, hogy a fogadalomtevő a kő felállításával a fogadalmát lerótta. Az istenség papjai nyilván nem tűrték volna, hogy az ígéret teljesítésére utaló felirat olyan adatokat tüntessen fel, amelyek a valóságnak nem felelnek meg. Az ilyen feliratra éppen ezért — olyan adat lévén, amely alkalmas annak az igazolására, hogy a fogadalomtevő a kő felállításával igéretének eleget tett — hivatkozni lehetett minden olyan vitában, sőt esetleg perben is, amelynek során a kő felállítására tett fogadalom lerovását kétségbe vonták.

Nyilvánvaló az előadottakból, hogy a votivkövekbe vésett betűknek a jogász figyelmét — túl a vallási vonatkozásokon — a votum jogi hatásaira, az abból származó jogkövetkezményekre kell felhívniok. A fogadalmi oltár- és egyéb kövek felállítására ugyanis sokszor bizonyára serkentőbben hatottak a fogadalomhoz fűződő jogszabályok rideg parancsai, mint az istenek iránt érzett tisztelet és hála, amelyről a szépen hangzó feliratok beszélnek.

[36] L. *Perozzi:* id. m. II. kötet 194. l.

[37] *Longo* azt tartja, hogy a követelés érvényesítésének módját a klasszikus korban az adminisztrációs gyakorlat alakította ki. (Id. m. 348. l.) Ilyenféle megállapítást tesz *Albertario* is. (Id. m. 277. l.)

[38] L. *Albertario:* id. m. 277—278. l.; *Arangio—Ruiz:* id. m. 327. l.; *Longo:* id. m. 347—348. l.

[39] Diocletianus császár idején, 294-ben.

[40] V. ö. *Perozzi:* id. m. II. kötet 194. l.

[41] *Arangio—Ruiz* és *Longo* egyező véleménye szerint a teljesítés követelésére, illetőleg érvényesítésére annak az istennek a papjai voltak jogosultak, akinek a javára a fogadalmi ígéret történt. *(Arangio—Ruiz:* id. m. 327. l.; *Longo:* id. m. 347. l.)

K. VISKY

VOTUM SOLVIT LIBENS MERITO

(Zusammenfassung)

Die aus der römischen Zeit erhalten gebliebenen Altarsteine und Votivtafeln, deren Aufschriften Zeugnis von der Erfüllung der den verschiedensten Göttern gemachten Gelübde ablegen, sind neben zahlreichen anderen Beziehungen auch vom rechtshistorischen Gesichtspunkt von Interesse. Die Voten, über die diese Denkmäler aus Stein aussagen, waren nämlich mit vermögensrechtlichen Folgen verbunden.

In juristischer Beziehung war jene Eigentümlichkeit des Votums interessant, dass die aus ihm erwachsende Verpflichtung auf einem einseitigen Versprechen des Gelobenden beruhte, während es im römischen Recht im allgemeinen die Regel war, dass aus einer einseitigen Erklärung — falls sie nicht von der Annahmeerklärung der anderen Partei begleitet war — keine Verpflichtung entstand. Das Votum bildete also eine Ausnahme von dieser allgemeinen Regel.

Das Votum rührt von einer religiösen Beziehung zwischen Mensch und Gottheit her ; das eine Element des Votums besteht aus dem vom Gläubigen der Gottheit vorgetragenen Wunsch, das andere Element aus der für den Fall der Erfüllung gelobten Gegenleistung. Die Bedingung für die Erfüllung des Gelöbnisses war also, dass die Gottheit das mache, was der Gläubige von ihr verlangte. Diese Bedingung ist im Wesen der Bedingung bei Rechtsgeschäften gleich, weil sie von einem ungewissen zukünftigen Ereignis ausgeht, von dessen Eintreten es abhängt, ob der Gelobende sein Versprechen zu erfüllen hat (condicio suspensiva). Doch kann man dies auch so auffassen, dass die Verpflichtung des Gelobenden durch zwei Momente geschaffen wird, nämlich einerseits durch das von ihm gegebene Versprechen und andererseits durch die in der Erfüllung seines Wunsches zutage tretende göttliche Offenbarung. Eine solche Auffassung bringt das Votum wieder dem zweiseitigen Geschäft näher. Doch selbst wenn das Votum den Anschein eines zweiseitigen Geschäftes hätte, so handelt es sich aber in Wirklichkeit um eine auf einer einseitigen Erklärung beruhenden Verpflichtung, wie dies auch in der Kodifikation Justinians niedergelegt ist und wie dies von der juristischen Literatur behandelt wird.

Zur Gültigkeit des Votums als auch rechtlich verpflichtender Erklärung war wahrscheinlich die Einhaltung strenger Formalitäten notwendig. Auf Grund dieser Erklärung entstand das Rechtsverhältnis einer Verbindlichkeit (obligatio), wie dies auch in den Digesta Justinians zu lesen ist (D. 50. 12. 2. pr., 1., 2., D. 1. 18. 15., D. 47. 11. 2.). Der Gelobende ging eine Verbindlichkeit gegenüber der Gottheit ein (numini obligatus), wobei die Eigentümlichkeit seiner Verpflichtung darin bestand, dass sich das juristische und religiöse (sakrale) Element in ihr verflocht.

Jedermann war bestrebt, das der Gottheit geleistete Gelübde zu erfüllen, wenn sein Wunsch erhört worden war. Darauf weisen die Aufschriften der Votivtafeln hin. Zur Erfüllung des Gelübdes wurden indessen die Menschen des Altertums nicht nur durch das religiöse Gefühl angetrieben, sondern auch durch den Umstand, dass sie durch entsprechende Rechtsmittel zur Einlösung ihres Versprechens gezwungen werden konnten. Die Erzwingung der Erfüllung der aus dem Votum stammenden Forderung erfolgte in den älteren Zeiten wahrscheinlich nicht mit Hilfe eines Prozesses, sondern — infolge des sakralen Charakters dieser Institution — auf dem Verwaltungswege. Eine solche Forderung konnte wahrscheinlich erst in der Kaiserzeit auf dem Prozesswege geltend gemacht werden, wobei hierfür ein ausserordentliches Prozessverfahren (cognitio extra ordinem) diente. Ferner ist es wahrscheinlich, dass zur Geltendmachung dieser Forderung die Priester jener Gottheit berechtigt waren, zu deren Ehren das Votum abgelegt wurde.

Die Aufschriften der als Zeichen der Erfüllung des Votums aufgestellten Altarsteine und Votivtafeln legten in einer für jedermann augenfälligen Weise Zeugnis von der Einlösung des Versprechens ab. Dei Einlösung des Versprechens geschah jedoch nicht immer — wie dies aus den in den Stein gemeisselten Worten hervorgeht — aus Dank und Ehrfurcht vor der Gottheit, sondern häufig nur um zu vermeiden, dass der Gelobende in einen Prozess verwickelt werde. Dies konnte besonders dann vorkommen, wenn das Versprechen nicht vom Gelobenden selbst, sondern bereits von seinem Erben erfüllt wurde.

Die Aufschriften der Votivtafeln werden also das Interesse der Juristen — über das vom religiösen Gesichtspunkt Interessante hinausgehend – auf die in den obenstehend geschilderten rechtlichen Beziehungen lenken.

SZILÁGYI JÁNOS:

VARÁZSSZÖVEGES ÍRÁSOS TÉGLA AZ AQUINCUMI HELYTARTÓI PALOTÁBÓL

Az óbudai Hajógyárszigeten a M. Tud. Akadémia támogatásával éveken át folyt az aquincumi helytartói palota, egy díszes *villa urbana* maradványainak a feltárása.[1] Az építmény egyik falából — az építkezési periódusok vizsgálása végett — bélyeges téglákat bontottunk ki. Az egyik kiszedett[2] téglán (1 kép) nemcsak a téglavetésben közreműködő csapattestnek felelősséget vállaló és a kiszabott mennyiség elkészítéséről tanúskodó névbélyegét[3] olvashattuk: C(o)HORTIS (3. kép.), hanem kitűnik ez a tégla-darab átlóirányokba meghúzott, söprűs sáv-díszítéseivel, sőt hétsoros bekarcolt írásával is. Utóbbit, mint kultúrtörténeti szempontból jelentősebb adatot, vitatjuk meg ezúttal.

Ennek a hét sornak a bekarcolása még a kiégetés előtt, a nyers agyag felületébe történt (hegyes szerszámmal). Erre vall a betűtestek felpuffadása. Maguk a sorok a máshonnan is ismert két cryptogrammát (anagramma, versus recurrentes, palindrome) tartalmazzák (2. kép):

ROMA TIBI SUB
ITA ROTAS
OPERA
TENET
AREPO
SATOR

Mindenekelőtt feltűnő, hogy az első sort más kéz írta be, mint a rákövetkező 6 sort. Különösen az S és az R betűk vonalvezetése mutat különbséget. Az előbb, fentebb leírni kezdett varázsformulát különben sem fejezte be az írója. A *Sidonius Appollinaris* feljegyezte,[4] talán legrégibb ilyen nyelvi és költői játéknak csak az első felét karcolta be az egyik kéz: *Roma tibi subit(o motibus ibit amor)*. Esetleg a második sor elején még kitöredezhetett három-négy betű belőle. Műveltségi verseny folyhatott a két eltérő írás végzője között, erre magyarázhatjuk a második sor első megmaradt szavának a helyénvalóságát is: *ita* »ennek a példájára«.[5]

[1] Előzetes közlések: Építés Építészet 3 (1951) 550; Bud. Rég. 16 (1954).

[2] 1952-ben, 3,2 cm vastag falazó vagy mennyezeti téglán.

[3] A bélyeg három, ill. négy utolsó betűjét megfordítottan faragta ki a bélyegzőt készítő katona. Kísérletek ezen bélyegtípus kiegészítésére: Bud. Rég. 14 (1945) 111. Még arra is gondolhatunk, hogy az alakulóban levő (gyalogos) helytartói testőrség rejlik a sorszám és a népnév nélküli *cohors* mögött. A sorszám és népnév nélküli *numeri* és *alae* kilétéről hasonló vélemény: P. W.—R. E., Ovilavis c. *(E. Polaschek)*. A bélyeg és a díszítés keletezéséhez: Acta Ant. ASH 3(1954)...

[4] MGH, Auct. ant. 8, 167 — Epist. IX. 14, 4. Pentameter. *Dölger* utalása.

[5] A két varázsformula értelmének az összehasonlítását nem igen jelentheti az *ita*-szócska, hiszen logika külön-külön sem nagyon nyilvánul meg azokban. A *Rotas ... sator* formula eredeti értelméhez (rotae = kertészkocsi; opera = napszámos, rabszolga; *arepo* = eke): *Dölger:* Ἰχθύς 5 (1932) 59—63; Rev. Arch. 28[6] (1946) 240. o. *(J. Sundwall* után). Az ilyen varázsformulák értelemnélküliségéhez legjellemzőbb a carnuntumi aranylapocskára írt (mágikus jelek keretében) szó: ABLANATANALBA (*E. Swoboda:* Carnuntum..., 1949, 61. o.).

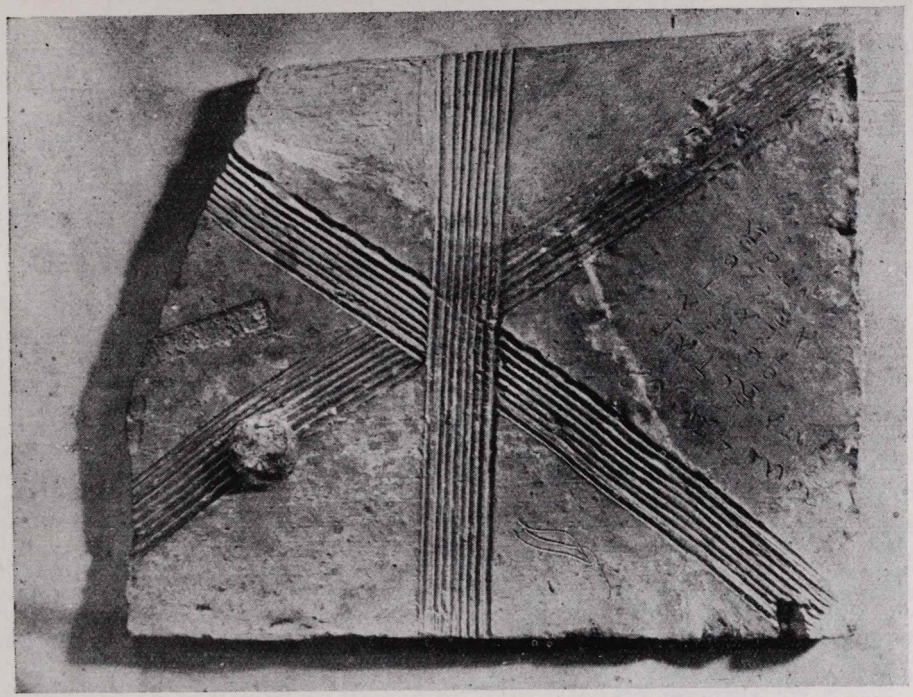

1. kép

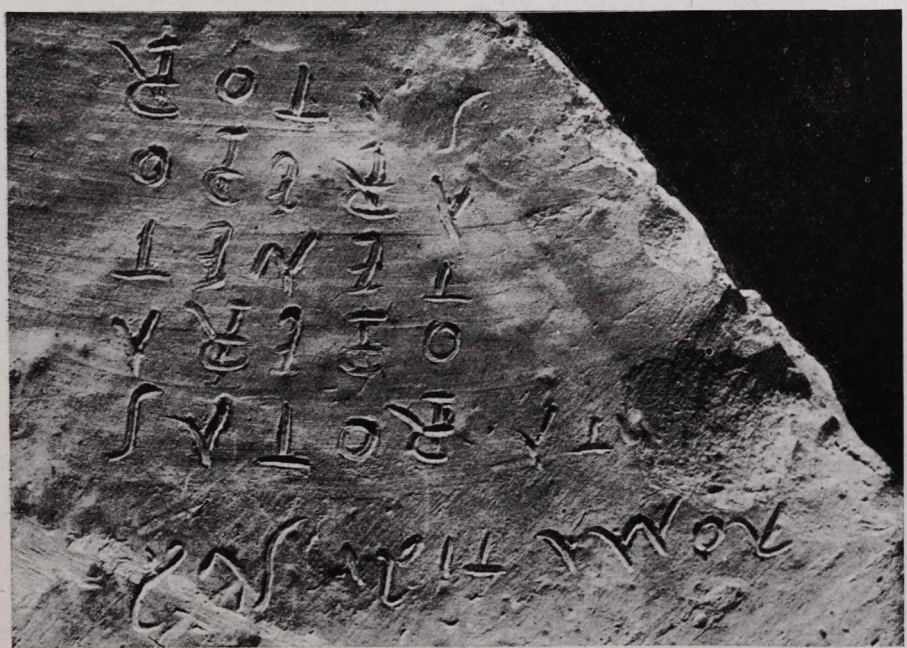

2. kép

Egészen a hosszabb és általánosan gyakoribb varázsformulát karcolták be, amely tudvalevőleg visszafelé, lefelé és alulról olvasva is ugyanazt a szöveget adja.[6] Ebből a formai szempontból tökéletes *versus recurrentes* a *rotas . . . sator*, ötsoros »írásmű«. Ezzel a trükkös négyszöggel természetesen már több kutató foglalkozott, mert az ókeresztény- és a középkoron át tovább élt, sőt a legújabb kor folyamán is varázs-szerként volt megtalálható a népi varázslási könyvekben.[7] Nem bocsátkozunk ezen a helyen

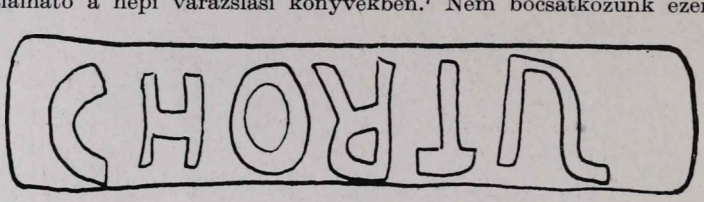

3. kép

ismétlésekbe, de végül is úgy tűnik fel, hogy a különböző magyarázatok[8] mélyebb értelmet hiába keresnek e mögött a mágikus formula mögött. Fontosabb az értelem kérdésénél szerintünk az eredet problémája. Egyik vélemény szerint a régi rómaiak vallási énekének a maradványával van dolgunk.[9] Mások szerint ez a gonosz ellen védő amulett-formula Dél-Itáliából ered, az orphikus mozgalom hatásaként.[10] Mi azon kutatók felfogásához csatlakozunk, akik a kelta szó *(arepo* = eke) előfordulása alapján Galliából származtatják[11] a szóbanforgó varázs-négyzetet.

A helytartói palotai legújabb előfordulás abból a szempontból fontos, hogy vajjon valóban keresztény ötlet volt-e kiindulásakor ez a formula (mint a kereszt jelképe), miként pl. *G. Jerphanion* gondolta. Ebben a felfogásban a *Rotas . . . sator*-varázs-négyzetnek az értelme a következő: *Sator tenet N(os) per T.*[12] Más keresztény felhasználások eseteiben a *Pater noster . . .* mágikus átalakításaiként látjuk viszont a formulát.[13] *M. Rostovtzeff* szerint talán a III. sz. első felében, Galliában keletkezett a formula, és a Doura Europos-i esetek a legrégibb ismert előfordulásai.[14] Aquincumi példányunk azonban döntő adat ezen utóbbi kérdésekhez. Olyan téglába karcolták be, frissen, a készítés idején, amely i. u. 107—8 években került első felhasználásra, vagyis abban a korai korszakban, amikor a kereszténység szélesebb elterjedésére (erre a legészakibb, határmenti katonai bázisra)[15] gondolni képtelenség lenne. A régebbi őspélda[16] *(Roma tibi subito . . .)* és a később keletkezett *Rotas . . .*-formulának egymás mellé írása különben sem mutat vallási

[6] Aquincum-ból egyébként eddig még csak egy írásos feljegyzésről tudunk (ugyancsak téglába karcolva), amely szintén nyelvi játék, de ez csak annyiban »érdekes«, hogy a szöveg visszafelé olvasva folytatódik, viszont eredeti eset a maga nemében. Bud. Rég. 15 (1950) . . . 464, 472

[7] *Dölger:* Antike u. Christentum 3 (1932) 278. A középkor folyamán olyan gyakori ez a formula, hogy kételkednek rómaikoriságában, amikor egy británniai téglán jelenik meg. *R. G. Collingwood:* The archaeology of Roman Britain, 174 és 176. o., Fig. 49/e.

[8] Rev. Arch. 34[6] (1949) 203. o.

[9] Academy . . . nr. 518, p. 250. *Dölger:* i. m. 59. o., utalása.

[10] *J. Sundwall:* i. m. 241. A pompeji gladiátori szállás palaestrájának a falkarcolatán a *rotas . . . sator* formulát egy-egy üdvözlést, áldást kifejező mondat közé írták. Az üdvözlések szövege — értelmileg — azonos.

[11] Rev. Arch. 4[6] (1934) 237 és 274. o.; 6[6] (1935) 240. o.

[12] Rev. Arch. 6[6] (1935) 240. o.; 8[6] (1936) 289. o. Teremtő = sator, T = Krisztus. *F. Grosser*, Arch. f. Religionszviss. 24(1925) 166.

[13] Rev. Arch. 8[6] (1936) 269. o. *(G. Maresch* nyomán). Az antik kor keretében a legfejlettebb eset a IV—V. sz-i (görög betűs) kisázsiai bronz amulet lehet. Az előlapon a szerencsét hozó halpár, hátlapján formulánk 25 betűjével sakktáblaszerű négyszög kockáit töltötték ki, efelett a *I(ησους)* χ betűk, ezek között pedig a kereszt. *Dölger:* Ἰχθυς 5 (1932), 57.

[14] Rev. Arch. 4[6] (1934) 237. és 299. o.; 10[6] (1937) 406. o.

[15] Az aquincumi katonavárosban ez csak a IV. sz. első felében következett be. Legutóbb: *Nagy T.:* AÉ 5—6 (1944—5) 273, 282. o.

[16] A például szolgálás természetesen csak formai ötlet, nem pedig értelem szempontjából értendő.

érzelmi háttérre, de ehelyett arra vall, hogy egyrészt még értették a kelta-gall szavakat Aquincumban (*arepo* gall!iai fogalom!), másrészt a latin irodalmi műveltségnek is, íme, alaposabb hordozói akadtak az aquincumi helyőrség körében is, egy jó évszázad, három emberöltő multán a római meghódítás után.[17]

Az aquincumi *Rotas ... sator*-varázsformula tehát (jelenlegi tudásunk szerint) a legkorábbi, határozottabban keltezett eset (a pompeji után) a maga nemében, amely szintén a galliai származás mellett tanúskodik és arra mutat, hogy ez a bűvös négyzet már az ókeresztény elterjedése előtt ismert volt, az új vallás azután felhasználta, új, szimbolikus tartalommal látta el.

KUBINYI MÁRIA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM GÖRÖG KÉZIRATAI

A magyar tudománynak régi tartozása a hazánkban levő görög kéziratok pontos és részletes katalógusának elkészítése, ami előfeltétele annak, hogy a kutatók ezt a kézirati anyagot feldolgozhassák és értékesíthessék.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával az utóbbi évek folyamán átvizsgáltam a budapesti könyvtárakban levő görög kéziratokat és elkészítettem azok katalógusát, amely megjelenés előtt áll. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Moravcsik Gyula egyetemi tanárnak, aki a katalógus szükségességére rámutatott, eszméjét felvetette, régebbi kutatásainak anyagát rendelkezésemre bocsátotta, és a munka folyamát figyelemmel kísérve értékes megjegyzéseivel támogatta. Ezúttal röviden azoknak a kutatásoknak eredményéről óhajtok beszámolni, melyeket a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában levő kéziratokra vonatkozólag végeztem.

A könyvtár 37 görög kéziratot őriz ; ennek az anyagnak legnagyobb része Jankovich Miklós gyűjteményéből került a könyvtárba. Jankovich Miklós (1773—1846) régiségbúvár és gyűjtő volt, aki vagyonát arra áldozta, hogy összegyűjtse mindazokat a tárgyi emlékeket, könyveket, műkincseket, amelyek a magyar nemzeti kultúra hordozói. Széleskörű és tervszerű gyűjtéssel bővítette gyűjteményét, megbízottai sorrajárták az ország főuri kastélyait, sőt külföldre is kiterjesztették tevékenységüket, hogy felkutassák számára a műértékeket. Legtöbbször vásárolt, sok esetben pedig cserélt számára kevésbé fontos anyaggal. Gyűjtési szempontja volt megmenteni a nemzet számára a magyar műkincseket. Az összegyűjtött anyagot kutatóknak is rendelkezésére bocsátotta.[1] Archeológiai és képgyűjteménye mellett könyvtára jelentéktelenebb helyet kapott. Ebben 30 darab görög és latin kézirat szerepelt. Gyűjteményének alapját a pesti egyetem könyvtárában elárverezett volt szerzetesi könyvtárak anyaga képezte.[2] A Magyar Nemzeti Múzeum 1832-ben 125.000 forintért megvásárolta gyűjteményét és az 1832/36-os országgyűlés József nádor felszólítására megszavazta az anyagi hozzájárulást (1832/36. évi XXXVII. t. c.).[3] Így kerültek görög kéziratai is az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába, és alkotják görög kéziratgyűjteményünk alapját, mert a jelenlegi 37 darab közül 17 az ő könyvtárából származik. Az összes budapesti kéziratok közül mindössze erről a gyűjteményről van egy elavult jegyzék.[4]

[17] *E. Swoboda* (Carnuntum, seine Geschichte u. seine Denkmäler, 1953, 117—124. o.), bizonyos mértékig és korszakig érvényesen, találóan hangsúlyozza, hogy (egyáltalán Pannóniában) a rómaiasodás az őslakosság körében csak a politika felületén maradt meg. Az aquincumi esetben azonban, a katonaság körében, számolnunk kell a szóbanforgó időpontban (bőven) itáliai és romanizált városi elemekkel (a világbirodalom más tájairól).

[1] *Entz Géza:* Jankovich Miklós, a műgyűjtő. AÉ 52 (1939) 167—168. l.

[2] *Fejér György:* Vadasi Jankovich Miklós gyűjteményeiről, Tudományos Gyűjtemény, 1817, XI. 11. l.

[3] *Entz Géza:* i. m. 166. l.

[4] *Hänel:* Ungedruckte Handschriften-Kataloge. I. Elenchus Manuscriptorum Nic. Jankovich. Archiv für Philologie und Pädagogie. 5. Suppl. (1837) p. 591—639.

A Jankovich-gyűjtemény egyik-másik darabjának távolabbi származása is ismeretes. Több kézirat a párisi jezsuita kollégium könyvtárából került ide, így Cod. 4. ([Fol. Graec. 4.] XV. sz.),[5] Cod. 9. ([Fol. Graec. 9.] XV/XVI. sz.), Cod. 10. ([Quart. Graec. 1.] XVI. sz.) és Cod. 15. ([Quart. Graec. 6.] XVI. sz.), mint erről az egykorú bejegyzés tanúskodik: «*Coll. Paris. Societatis Jesu*». Cod. 10. - és 15.-ben ezenkívül még egy másik érdekes, szintén korabeli bejegyzés található: «*Paraphé au desir de l'arrest du 5 juillet 1763. Mesnil*». Van két olyan kéziratunk is, amelyben csak ez az utóbbi, ugyanattól a kéztől származó bejegyzés olvasható, nevezetesen Cod. 2. ([Fol. Graec. 2.] XVIII. sz.) és Cod. 6. ([Fol. Graec. 6.] XVII. sz.) amiből arra következtethetünk, hogy ezek is párisi eredetűek.

Érdekes adatokat tudunk meg egy másik kézirat történetére vonatkozólag. Egy Nomokanon (Cod. 17. [Quart. Graec. 8.] XVIII. sz.) első röpülő lapján a következőket olvashatjuk: *Manuscriptum Graecum ex oppugnatione Taurini, nunc Belgrad dicti, mense Sept. 1789 a magno Laudanio incepta; oblatum Bibliothecae Hederwariensi a Comite Friderico Linzendorf, turmae equestris capitano, qui tunc praesens fuit 24ma Febr. 1790.* Ugyancsak az első röpülőlapon szerb nyelvű bejegyzést láthatunk: Сїа кнйга іерѡ Паїсїя лаврїѡѳа. Ez a latin bejegyzéssel együtt arra utal, hogy belgrádi szerb pravoszláv kézirat. A Héderváry-könyvtárból közvetve vagy közvetlenül került Jankovich Miklós gyűjteményébe, amiről az első röpülőlapon és a f. 1-en található nedves pecsét tanúskodik. A röpülőlapokon ha nem is művészi, de igen finom rajzok: az elején kétfejű sas, Krisztus mennybemenetele, egy szent és egy angyal; a végén Mária a gyermek Jézussal, egy szerzetes. Ezek a képek későbizánci ikon-stílusban készültek. A Mária-kép mellett felirat: *ζογράφος ἱερομ(όναχος) Ρουβήκος Ἐροεζ* valószínűleg a rajz készítőjét jelölte meg.

Legrégibb kéziratunk, egy XI/XII. sz-i evangeliarium, szintén a Jankovich-gyűjteményen keresztül került a Széchényi Könyvtár állományába (Cod. 11. [Cod. Graec. 2.]), és Biblia Carpzoviana néven ismeretes;[6] a Múzeum görög kéziratos anyagának legértékesebb darabja. Állítólag a Corvina könyvtárból származna, bár ennek az adatnak hitelessége vitatható.[7] Mindenesetre azonban már csak koránál fogva is számottevő.

A kéziratok többi részének eredete nem minden esetben ismeretes; némelyek különböző hagyatékokból kerültek a könyvtárba.

Kéziratainak legnagyobb része teológiai tárgyú, mint a fent említett evangeliarium, egy XVI. sz-i traktátus-gyűjtemény (Cod. 13. [Quart. Graec. 4.]), amely Markos Ephesios, Thomas Anchinus és néhány anonym-szerző munkáját tartalmazza, valamint Aquinoi Tamás Szentlélekről írt traktátusának görög fordítását; egy másik kéziratunk pedig Theodoretos Ezekiel- és Dániel-kommentárját és Ioannes Chrysostomos Jeremiás-kommentárját (Cod. 6. [Fol. Graec. 6.] XVII. sz.), egy későbbi Georgios Zaviras művét az Eucharistiáról (Cod. 14. [Quart. Graec. 5.] XVIII. sz.), Egyháztörténeti vonatkozású: *Ἔκθεσις ἤτοι ἀνάμνησις τῆς γενομένης τῆς ἐκκλησίας ἐνώσεως ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ* (Cod. 7. [Fol. Graec. 7.] XVII. sz.) és egy Nomokanon (Cod. 17. [Quart. Graec. 8.] XVIII. sz.). Van a kéziratok között egy Proseuchetarion (Cod. 26. [Oct. Graec. 3.] XVIII. sz.) és kilenc zenei kézirat: egyházi énekeskönyvek. (Cod. 18. [Quart. Graec. 9.] XVIII. sz., Cod. 25. [Oct. Graec. 2.] XVIII. sz., Cod. 27. [Oct. Graec. 4.] XVIII. sz., Cod. 30. [Oct. Graec. 7.] XVIII. sz., Cod. 32. [Oct. Graec. 9.] XVIII. sz., Cod. 33. [Oct. Graec. 10.] XVIII. sz., Cod. 35. [Duod. Graec. 2.] XVII/XVIII. sz., Cod. 36. [Duod. Graec. 3.] XVI/XVII. sz., Cod. 37. [Duod. Graec. 4.] XVIII. sz.).[8]

Néhány jogi munka is szerepel kéziratainak között: Theodoros Hermopolites Synopsis-a (Cod. 5. [Fol. Graec. 5.] XVII. sz.), Michael Attaleiotes Procheironja (Cod. 16. [Quart. Graec. 7.] XVII. sz.) és egy ókori esküszöveg másolata (Cod. 24. [Oct. Graec. 1.] 1548.). A filozófiát Eugenios Bulgaris Metaphysikája (Cod. 8. [Fol. Graec. 8.] XVIII. sz.) és Logikája (Cod. 8. és Cod 12. [Quart. Graec. 3.] 1795.), valamint Ioannes Aktuarios *Περὶ ἐνεργειῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος* c. műve (Cod. 4. [Fol. Graec. 4.] XV. sz.) kép-

[5] A szögletes zárójelben levő jelzet a könyvtári raktári számot jelöli, az előtte levő szám pedig a katalógusomban elfoglalt helyét.

[6] V. ö. *Mírfi S.:* Introductio in sacros libros Novi Testamenti. Pars generalis. Budae 1856. pp. 209—218; *C. R. Gregory:* Die griechischen Handschriften des neuen Testaments, Leipzig 1908, p. 50.

[7] *Fejér György:* i. m. 5. l.

[8] V. ö. *Dévai Gábor:* Manuscripts en notation byzantine dans les bibliothèques publiques de Budapest, Acta Antiqua Hungarica 1 (1951) 247—59. l.

viseli. Van egy érdekes természettudományi kéziratunk, amely Hermippos asztrológiai munkáját, Alexandriai Theonnak és egy ismeretlen exegétának Ptolemaios táblájához írt magyarázatát öleli fel (Cod. 10. [Quart. Graec. 1.] XVI. sz.). Egy másik kéziratunk Oreibasios két orvosi munkáját őrzi (Cod. 9. [Fol. Graec. 9.] XV/XVI. sz.). Ugyancsak az orvostudományt képviseli Ioannes Prisdryanos, Theophilos, Aetios, Hippokrates egy-egy értekezésének a gyűjteménye (Cod. 15. [Quart. Graec. 6.] XVI. sz.).

Néhány érdekes levél is van a Széchényi Könyvtár birtokában: Nektarios érsek levele Bogdán vajdához (Cod. 3. [Fol. Graec. 3.] XVI. sz.) és Theophylaktos bolgár érsek leveleinek a gyűjteménye (Cod. 2. [Fol. Graec. 2.] XVIII. sz.). Nyelvészeti vonatkozású Fábchich József[9] görög és latin nyelvű szójegyzéke (Cod. 1. [Fol. Graec. 1.] 1786—1797.). A szépirodalom elég kis számú: «Mária apokalypsise» (Cod. 31. [Oct. Graec. 8.] 1648.) és egy «Elbeszélés egy zsidóról» (Cod. 34. [Duod. Graec. 1.] 1740.). Tartalmilag teljesen vegyes a Cod. 19. ([Quart. Graec. 10.] XVIII. sz.). Több modern kéziratunk is van: Mednyánszky Dénes levele és Garay-fordítása (Cod. 20. [Quart. Graec. 11.] 1888.), Vári Rezső görög szövegmásolata Konstantinos «De administrando imperio» kiadásához (Cod. 21. [Quart. Graec. 12.] 1909.), azon kívül hasonló célból készült másolatok Isidoros Charakenos Mansiones Parthicae c. művéből két példányban (Cod. 28—29. [Oct. Graec. 5—6.] XIX. sz.).

Az eddig felsoroltak alapján láthatjuk, hogy kéziratainak kora elég széles skálában mozog, a XI. sz-tól napjainkig. A XI/XII. sz-ból csak egy kéziratunk van, azután már csak újabbkori következik, a XV. sz.-ból 2, XVI. sz.-ból 6, XVII. sz.-ból 7, a XVIII. sz.-ból 17, a XIX. és XX. sz.-ból 4.

A kézirattárban található auktorok kora is igen változatos. Az ókoriak közül legrégibb Hippokrates (i. e. V. sz.),[10] utána nagy időbeli ugrással Oreibasios következik[11] (i. u. IV. sz.),[12] majd Alexandriai Theon[13] (i. u. IV. sz., neoplatonikus filozófus, matematikával és asztrológiával foglalkozott),[14] végül az ókor kyrenei Synesios-szal zárul le[15] (i. u. IV/V. sz.).[16]

Az auktorok többsége bizánci: Ioannes Chrysostomos,[17] (V. sz.), Theodoretos,[18] (V. sz.), Aetios[19] (VI. sz. konstaninápolyi orvos, eklektikus, főleg Galenos követője),[20] Theophilos,[21] (VII. sz. orvosi művek szerzője),[22] Theophylaktos[23] (XI. sz. teológus, Bulgária püspöke),[24] Michael Attaleiotes[25] (XI. sz. jogász, hadbíró),[26] Ioannes Aktuarios[27] (XIV. sz. udvari orvos III. Andronikos uralkodása alatt, Galenos követője)[28] és végül Markos Ephesios (Eugenikos)[29] (XIV. sz. szerzetes, polemikus iratok, levelek írója).[30]

Újkori görög szerző Eugenios Bulgaris[31] (1716—1806) és Georgios Zaviras[32] (1744—1804).

[9] 1753—1809, tanár, görög filológus. V. ö. *Szinnyei:* Magyar írók élete és művei, III, 3—7. l.

[10] *Ἐκ Ἱπποκράτους προγνωστικῶν,* a hippokratesi Corpus egy darabja. Cod. 15.

[11] *Βιβλίον περιέχον τᾶς ἰατρικὰς σκευασίας ἐμπλάστων* és *Πρὸς Εὐνάπιον,* Cod. 9.

[12] *Christ—Schmid—Stählin:* Gesch. d. griech. Litteratur, II, 2, München 1924[6], pp. 1096—97.

[13] *Εἰς τοὺς προχείρους κανόνας.* Cod. 10/2.

[14] *Christ—Schmid—Stählin:* i. m. II, 2, p. 1065.

[15] *Ἐπιστολαί.* Cod. 19/2.

[16] *Christ—Schmid—Stählin:* i. m. II, 2, pp. 1397—98.

[17] *Τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν Ἱερεμίαν.* Cod. 6/2.

[18] *Ὑποθέσις τῆς εἰς τὸν προφήτην Ἰεζεκιὴλ ἑρμηνείας.* Cod. 6/1.

[19] *Περὶ τῆς ἐκ διαχωρημάτων σημειώσεως.* Cod. 9.

[20] *Krumbacher:* Gesch. d. byz. Litt. München 1897[2], p. 614.

[21] *Περὶ χρωμάτων.* Cod. 15/2.

[22] *Christ—Schmid—Stählin:* i. m. II, 2, p. 1099.

[23] *Ἐπιστολαί.* Cod. 2.

[24] *Krumbacher:* i. m. p. 464.

[25] *Πρόχειρον.* Cod. 16/1.

[26] *Krumbacher:* i. m. p. 270.

[27] *Περὶ ἐνεργειῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος.* Cod. 4/1.

[28] *Krumbacher:* i. m. p. 618.

[29] *Τοῖς ἁπανταχοῦ γῆς καὶ εἰς τὴν νῆσον εὑρισκομένοις χριστιανοῖς.* Cod. 13/1.

[30] *Krumbacher:* i. m. p. 115.

[31] *Μεταφυσική.* Cod. 8/1, *Λογική.* Cod. 12/1, *Τῆς λογικῆς βιβλίον β′.* Cod. 8/2.

[32] *Σύνταγμα περὶ τῆς ἑνώσεως ἢ κράσεως τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου.* Cod. 14.

A Nemzeti Múzeum kéziratai között elég sok a kiadott, de van több, amelynek mint kiadatlan szövegnek is van értéke. Előkerült néhány ismert munka újabb variánsa, mint pl. Michael Attaleiotes jogtudományi munkája: *Μιχαήλου τοῦ Ἀνθυπάτου τοῦ Ἀταλειώτου πρόχειρον.* (Cod. 16. [Quart. Graec. 7.] XVII. sz. 1. darabja, f. 1—24v).[33] Ez sokkal bővebb, mint a mi kéziratunk. Először is egy epigrammát közöl Michael Attaleiotesről, amely a kiadás alapjául szolgáló kéziratban megelőzi magát a művet, majd az auktor előszava következik: *Προοίμιον τῆς πραγματείας τῶν συνοψισθέντων νομίμων.* Csak ezután adja magát a jogi művet. A mi kéziratunk felépítése megegyezik ugyan a kiadással, de lényeges eltérések vannak, általában sokkal rövidebb a kiadott szövegnél. Így mindjárt az 1. fejezetnek csak az első mondata van meg, az is lerövidítve, a 2. fejezet hiányzik kodexünkből, a 3—13. fejezet nagyjából egyezik a kiadással, de sokkal rövidebb, a 14. fejezet hiányzik, 25—29. ismét egyezik. Az egyezések alatt természetesen nem teljes szószerinti egyezés értendő, csak tartalmi. Innen azután most már végig eltér a kézirat szövege. Valószínű, hogy kodexünk a kiadás alapját alkotó kéziratok valamelyikének kivonata, feltehetőleg iskolai célra.

Hasonlóképpen variánst nyújt egy vulgáris elbeszélést tartalmazó kéziratunk, Mária apokalypsis-sze (Cod. 31. [Oct. Graec. 8.] 1648, f. 1—15, cím nélkül, eleje csonka). Az apokryph apokalypsisek egyik darabja Mária pokolraszállása. Ez más egyéb pokoljárásokkal együtt a középkor (v. ö. Dante, Tar Lőrinc pokoljárása stb.) és a középgörög vulgáris költészet egyik kedves témája: Mária az Olajfák hegyéről leszáll a pokolba Mihály arkangyal vezetésével, ahol kikérdezi a bűnösöket, hogy ki miért szenved, majd visszatér a mennyországba, ahol kieszközli számukra, hogy egy kis időre — húsvéttól mindenszentekig — megszűnjön szenvedésük. Egy ilyen szöveget adott ki M. Gidel,[34] amely a párisi Bibliothèque Nationale Ms.Gr. 390. sz. darabjában található (f. 174). Valamivel később Hubert Pernot Chios szigetén, Pyrghiben talált egy nem nagyon régi kéziratot, amelynek három variánsát ismerte. Az egyik: *Ἀποκάλυψις τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἥτις κατέβη εἰς τὸν ᾅδην καὶ εἶδε πῶς κολάζονται οἱ ἁμαρτώλοι,* már ki is volt adva: *Συνταχθεῖσα καὶ τυπωθεῖσα πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἁπανταχοῦ Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, Ἐν Ἀθήναις* 1870. A másik kettő a párisi Bibliothèque Nationale tulajdona: Ms.Gr. 395. (XV—XVI. sz.) és Suppl. Gr. 136. (XVI. sz.). Pernot ez utóbbi kéziratot adta ki,[35] összevetve az általa talált másik párisi (A = Gr. 395), a Gidel által kiadott párisi (B = Gr. 390) és a Chios szigetén talált (C = ms. de Pyrghi) kézirattal, és ellátta kritikai jegyzetekkel. A mi kéziratunk (Cod. 31.) szintén ezeknek a kéziratoknak a körébe tartozik. Megegyezik az elbeszélés felépítése is, a szöveg azonban, bár párhuzamos, mégis lényegesen eltérő, és így nem sorolhatjuk a fentemlített kéziratok családjába.

Szintén eltér a kiadott szövegtől Eugenios Bulgaris Logikája, amely két kodexben van meg a Széchényi Könyvtár kéziratai között. Az első része: *Λογικὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ἣν σχολαρχῶν ἐν Ἰωανίνοις παρέδιδε τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς.* (Cod. 12. [Quart. Graec. 3.] 1795. f. 1—217v). Ez azonban a műnek csak az első része. A címhez mindjárt hozzáfűzte a másoló: *Τῆς λογικῆς τῆσδε τὸ δεύτερον μέρος (ὅπερ ἐστὶ τὸ Διαλεκτικόν) σὺν τῇ τοῦ Γενουενσίου Μεταφυσικῇ ἐστὶ δεδεμένον.* A második rész valóban megtalálható egy másik kodexben, amelynek első részét Eugenios Bulgaris Metafizikája foglalja el: *Τῆς λογικῆς τοῦ σοφωτάτου κὺρ Εὐγενίου βιβλίον β' ὅπερ ἐστὶ τὸ διαλεκτικόν.* (Cod. 8. [Fol. Graec. 8.] 1749. f. 103—176v). Mind a két kézirat tanítványai számára készült előadásai alapján, amelyeket Janinában tartott 1749 körül. Erről tanúskodnak a bejegyzések; a 12. kodexben a röpülőlapon: *Eugenii Bulgaris ex Cephalonia Monachi et Professoris in Epyro et urbi Janina Logica 1749, Conscripta ab auditore Mich. Pap. Graeco Praeceptore Wiennensi Anno 1795 ibidem morituo(!).* A 8. kodexben pedig (f. 1v): *Ἐν δὲ τῷ τέλει τῆς βίβλου ταύτης ἐστὶ τὸ δεύτερον μέρος τῆς λογικῆς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ἣν παρέδιδε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ σχολαρχῶν ἐν Ἰωανίνοις περὶ τὸ ἔτος* 1749. *Ἀνεγράφθη μὲν διὰ χειρὸς Μιχαὴλ Παπᾶ Γεωργίου τοῦ Σιατιστέως νυνὶ δὲ κτῆμα ὑπάρχει Γεωργίου Πάπ.* Ha tehát ugyanaz a Michael Papageorgiu másolta mind a kettőt, valószínűleg ez is ugyanabban az időben készült, és ez utóbbi folytatása a másik Bulgaris kéziratunknak.

[33] *Μιχαὴλ Ἀνθυπάτου κα κριτοῦ τοῦ Ἀτταλειώτου ποίημα νομικὸν ἤτοι πραγματικὴ πονηθεῖσα κατὰ κέλευσιν τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Δουκᾶ I. Zepos—P. Zepos:* Jus Graeco-romanum VII. Athenis 1931, pp. 418—476.

[34] Étude sur une apocalypse de la Vierge Marie. Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques 5 (1871) p. 109—113.

[35] Descente de la Vierge aux enfers. D'après les manuscrits grecs de Paris. Revue des études grecques 13 (1900) pp. 239—248, 249—256.

Hogy viszonylanak ezek a kiadáshoz? 1766-ban jelent meg nyomtatásban Bulgaris Logikája.[36] Sokkal bővebb a mi kéziratunknál. Öt könyvre oszlik, amelyek kivonata 12. kodexünk: egy-egy könyvnek megfelel a kézirat egy-egy fejezete. Felépítésük azonos, csak valamivel rövidebb a kiadás szövegénél, viszont kéziratunkban található hét schematikus tábla, ami a kiadásban nincs ; betoldásukat magyarázza az a körülmény, hogy a kézirat didaktikai célokat szolgált. Másik kéziratunk, bár folytatása kellene, hogy legyen az elsőnek, mivel *βιβλίον β'*, mégis a bevezetést tartalmazza a logika tanulásához. Ez azután már teljesen eltér a kiadástól. Az évszámokból világosan kitűnik, hogy jóval az előadásai után dolgozta ki részletesebben és adta ki a szerző a Logikát.

Vannak kiadatlan kézirataink is. Ókori alexandriai Theon Ptolemaios tábláira vonatkozó exegetikus munkája : *Εἰς τοὺς προχείρους κανόνας.* (Cod. 10. [Quart. Graec. 1.] XVI. sz.). A szöveg megegyezik a Codd. Vaticani Graeci 175, 208-ban található szöveggel,[37] részben egyezik a Codd. Vat. Gr. 198, 214 és 304 szövegével.[38]

Ugyancsak a kiadatlan antik szövegek közé sorolhatjuk a Senatorok Esküjét (Cod. 24. [Oct. Graec. 1.] 1548.), amely minden valószínűség szerint nem humanista hamisítvány, hanem valóban ókori, mégpedig görög területen keletkezhetett a római imperium alatt (i. e. 30-i. u. V. sz.). Kéziratunkban görög, latin és német nyelven van meg a szöveg, az eredeti a görög nyelvű, mint az Jacobus Mycillus[39] ugyancsak mind a három nyelven írt előszavából kitűnik. Közli, hogy ezt az antik emléket nemrégiben találták a lorschi kolostorban, és ezt Joannes Sichardus thübingeni jogtudós[40] Otto Henrik herceg rajnai palatinus és Hollandia fejedelme számára lemásolta, latinra fordította és javította 1548-ban.[41]

Bizánci szövegeink közül kiadatlan Theodoros Hermopolites jogtudományi műve: *Σύνοψις ἐκλογὴ ἐκ τῶν κωδίκων Θεοδώρου Ἑρμοπολίτου.* (Cod. 5. [Fol. Graec. 5.] XVII. sz.). Van ugyan egy kiadás jogszabályok gyűjteményéből : *Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν*[42] amely azonban egészen más, több jogtudós munkájából áll. Ebben szerepel Theodoros Hermopolites, de csak a scholionok között (pp. 55, 69, 153, 169, 194, 318 sq., 527, 545) és más köze nincs a mi szövegünkhöz, mint csak a szerző személyének azonossága. Kodexünk leszármazására a következő érdekes bejegyzés utal (f. 1v): *Theodori Hermopolitae Synopsis ἐκλογὴ Codicis Justinianei ex duobus Mss. Bibliothecae Vindobonensis Caesareae descripta, et hucusque inedita.*

Egy másik bizánci kéziratunk vulgáris elbeszélésnek nevezhető, bár nem kimondottan szépirodalmi jellegű : «Elbeszélés egy zsidóról», mely minden cím és szerző nélkül maradt fönn (Cod. 33. [Duod. Graec. 1.] 1740, f. 1—96). Az elbeszélés tulajdonképpeni célja egy laza keretbe foglalt theológiai fejtegetés : Iustinianos idejében élt egy Theodosios nevű zsidó, akit a keresztények nagyon szerettek, különösen pedig barátja, Philippos, aki keresztény hitre akarta őt téríteni.

Újkori auktor kiadatlan kézirata Eugenios Bulgaris fent említett Metaphysikája és Georgios Zaviras theológiai munkája : *Σύνταγμα περὶ τῆς ἑνώσεως ἢ κράσεως τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, κατὰ Ἰωσήφου τοῦ Βανδάλε.* (Cod. 14. [Quart. Graec. 5.] XVIII. sz.).[43]

Szintén kiadatlanok a bukaresti iskolából származó darabok (Cod. 19. [Quart. Graec. 10.] XVIII. sz.), levelek, enkomionok, panegirikuszok a bukaresti iskola tanáraitól. Ezek között említésre leginkább méltó a 9. darab (f. 193—194.) : Nikephorosnak, Szlavonia és Cherson érsekének beszéde Nagy Katalin cárnőhöz (1763—1796) : *Προσφώνημα*

[36] *Ἡ λογικὴ ἐκ παλαίων τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα, Ὑπὸ Εὐγενίου διακόνου τοῦ Βουλγάρεως. Ἐκδοθεῖσα Θωμᾶ Μανδακάσου. Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξονίας αψξ'.*

[37] V. ö. *I. Mercati—P. Franchi de'Cavalieri:* Codices Vaticani Graeci, Romae 1923, I, pp. 199—201, 254—255.

[38] U. o. p. 238, 277, 441.

[39] Jakob Molsheim v. Moltzer, német humanista, 1503—1558. V. ö. *Jöcher:* Gelehrtenlexikon s. v.

[40] 1499—1552, átkutatta a német könyvtárakat régi kéziratok után, v. ö. *Jöcher:* s. v.

[41] Itt mondok köszönetet Horváth János docensnek, aki a fenti adatokat volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

[42] Ed. *C. E. Zachariae von Lingenthal, I. Zepos—P. Zepos:* Jus Graecoromanum V, Athenis 1931.

[43] V. ö. *Horváth Endre:* Zavirasz György élete és munkái, Budapest 1937, Magyar-görög tanulmányok 3., 44—46. l.

τῇ εὐσεβστάτῃ θεοστέπτῳ τρισμεγίστῃ καὶ φιλανθρωποτάτῃ αὐγούστῃ Κυρίᾳ Αἰκατερίνῃ Ἀλεξίδᾳ αὐτοκράτορι πάσης Ῥωσσίας ἐκφωνηθὲν ὑπὸ Νικηφόρου ἀρχιεπισκόπου Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος καθ' ἣν ἡμέραν ἐπὶ τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης βαθμὸν προεβιβάσθη. Mint a címből látjuk, Nikephoros főpapi előléptetése alkalmából tartotta ezt a beszédet, amely felsorolja az uralkodónő érdemeit : törvényhozó tehetségét, különösképpen pedig hadvezéri ügyességét, amellyel a törököket, a kereszténység ellenségeit legyőzte, és mindnyájuk közös hasznára megkötötte a békét, amely jótékony szerződésnek ígérkezik és ezzel visszaállítja a nyugalmat. Vagy a kücsükkainardzsi (1774), vagy a jasszi-i békére (1792) céloz, de valószínűbb az előbbi, minthogy kéziratunk jellegzetesen XVIII. sz-i, és bizonyos idő kellett, hogy elteljen a beszéd elmondása és a kodex másolása között. Így kéziratunkat megközelítőleg datálni is tudjuk : a beszéd 1774 és 1796 között készülhetett, kéziratunk pedig a század két utolsó évtizedéből való. Tartalmi szempontból is érdekes a beszéd, amennyiben kiemeli, hogy a cárnő az európai haladást veszélyeztető hatalmat fékezte meg, és hogy a nemzetközi béke helyreállításának gondolata irányította.

Ugyancsak érdekes egy tudomásunk szerint kiadatlan levél, amelyet Nektarios érsek intézett Bogdán vajdához (Cod. 3. [Fol. Graec. 3.] XVI. sz.), eredeti példányban. Korát csak megközelítőleg tudjuk megállapítani, ezt is inkább paleográfiai alapon, minthogy sem Nektarios érsek személyére vonatkozólag nincsenek más adataink, csak ami a levélből kitűnik, t. i. hogy Bulgária, Szerbia, Albánia, a magyarországi oláhság és Moldva érseke, sem pedig Bogdán vajdáról nem tudunk mást, mint a megszólításból annyit, hogy egész Dácia fejedelme. A meglehetősen hosszú és terjengős levél tárgya az, hogy Nektarios közli a vajda vejének és a bahcsiszeráji khán vejének a szultántól való együttes szabadulását, de a sorok közül kitűnik, hogy az érsek nem bízik teljesen a khánban.

Végül meg kell említenünk egy egészen késői, szintén kiadatlan kéziratot, amely magyar kéztől származik (Cod. 20. [Quart. Graec. 11.] 1888). Ennek egyik darabja Mednyánszky Dénes levele Ürményi Miksához 1848-ból (f. 2—3) és Garay János költeményének (Az Árpádok c. ciklusból Árpád a honalapító) görög fordítása (f. 4—6). Mednyánszky Dénes gimnazista korából való kísérlet ez, amelynek sem filológiai, sem művészi értéke nincs, pusztán iskolás jellegű stílusgyakorlat. Prózai fordítás, csak egyes helyeken van némi ritmus, de valószínűleg ez sem szándékos. Ahhoz képest, hogy nem verses fordítás, nem elég pontos ; helyenként oda nem illő Homeros-idézetekkel tarkítja. A fordítás iskolás jellegét legjobban bizonyítja megjegyzése (f. 4) szélén : «*Zárjelekben Zichner tanár javító variánsai*». A kézirat érdekes dokumentuma annak, hogy a görög tanulmányok a XIX. század közepén milyen nagy szerepet játszottak a magyar oktatásban.

MŰFORDÍTÁSOK

MESOMÉDÉS HIMNUSZA A NAPHOZ

Te, aranyszemű pirkadat atyja,
Ki a rózsaszín égre kihajtasz
Szárnyas, rohanó lovaiddal;
Pompázik az égen aranyhajad,
Ha ragyogva kibontod a végtelen
Menny boltozatán fonadékait;
A földön elömlik, elárad
Sugarad folyamárja ragyogva;
Ha leszáll a folyókra örök tüzed
Kikél ölükből a pirkadat;
Kartáncra fogódzva a csillagok
Kara is szeliden teneked lejt,
S öröm-éneket énekel egyre,
Hallgatva a phoibosi lant szavát.
Így újra meg újra kiméri
A tavaszt meg az őszt az ezüst Hold
Hószínü uszályt tovahúzva;
S a te szíved örül, ha irányitod
Az ezernyi ruháju világot.

ford.: Ritoók Zsigmond

VERGILIUS V. ECLOGÁJA

MENALCAS

Most, hogy két jó pajtás, Mopsusom, összeakadtunk,
És te a nádsíphoz, versmondáshoz magam értek,
Szilfa alatt, mogyoróbokor alján, mért ne pihenjünk?

MOPSUS

Úgy illik, hogy rád hallgassak, mert öregebb vagy,
Hol szellő lóbálja a lombot s rezzen az árnyék,
Vagy menjünk inkább ama hűs barlangba, Menalcas.
Nézd, a falát vadszőllő futja be ritka kacsokkal.

MENALCAS

Nincs e hegyekben más versenytársad, csak Amyntas.

MOPSUS

Ő Phoebusszal kész versenyre kiállni a dalban.

MENALCAS

Kezdd te a dalt, Mopsus, Phyllist zengd és a szerelmet,
S Codrus versengését, vagy dícsérheted Alcont,
Kezdd el, a kecskéket majd addig Tityrus őrzi.

MOPSUS

Inkább azt próbálom, amit minapában a bükkfa
Zöld kérgébe bevéstem, közben mondva a verset,
Aztán hívd ide, szálljon síkra dalommal Amyntas.

MENALCAS

Sápadt bár, kellőbb hitvány fűznél az olajfa,
Bíborszínű rózsák szebbek a tüskebokornál:
Így múlod felül énekben te szerintem Amyntast.
— Gyermek, elég a beszédből, itt van máris a barlang.

MOPSUS

Daphnis gyászos sorsa felett keseregnek a nymphák,
— Fájdalmukra tanuk vagytok ti folyók s mogyorósok —
Míg fia hült testét a szegény anya tartja ölében,
S kárhoztatja a zordon csillagokat s a kegyetlen
Isteneket. Nem vitte le egy pásztor sem az ökrét,
Daphnis, hűs forrásra, de négylábú se kívánta
Aznap a friss vizet egy sem s nem nyúlt fűhöz a réten.
Még az oroszlán is sírt érted a pún sivatagban,
Így mondják a hegyormok, Daphnisom, és a vad erdők.
Daphnis fogta először a tigriseket kocsijába,
Ő rendelt thiasust Bacchusnak tiszteletére
S hajlékony vesszőt lombbal betakarni tanított.
Mint kertben szőllővenyigék, venyigéken a fürtök,
Barmok közt a bikák, zsíros szántókon a búza,
Így voltál minden díszünk, s hogy a sors keze elvett,
Már nem járja Pales a mezőket, sem maga Phoebus.
Jó magvat bár garmada számra fogad be barázdánk,
Mégis konkollyal s vadzabbal van tele földünk,
Illatozó violák és bíbor nárciszok ágyán
Most csak kóró nő s a bogáncs szúrós tövisekkel.
Árnyékoljátok be a forrást lombbal, a földet
Hintsétek be levéllel — Daphnis imígyen akarja —
S hantoljátok fel sírját, ezt vésve a kőre:
«Daphnis voltam az erdőn, csillag lettem az égen:
Szépséges nyájamnak még szebb pásztora voltam«.

MENALCAS

Jól esik énekedet hallgatnunk, isteni költő,
Oly jól, mint fáradt vándornak a fűben az álom,
Vagy mint szomjuhozóknak a forrás friss vize esnék.
Boldog gyermek, mesteredet már-már utoléred,
Nádsípoddal s szózatos ajkaddal vagy utódja.
Mégis, bármily gyönge a hangom, dallal a dalra
Válaszolok, Daphnis neve szálljon a csillagos égig,
Daphnisodat zengem, hiszen engemet is szeretett ő.

MOPSUS

Ennél szebbet nem tudnál semmit nekem adni,
Méltó dalra az isteni ifjú s ép e dalod volt,
Melyet a multkoriban Stimichon dícsért meg előttem.

MENALCAS

Tündöklő arccal bámulja a fényes Olympust
Daphnis s lába alatt felhőt és csillagokat lát.
Erdőn, réten ezért száll át szárnyas gyönyörűség,
Pan meg a pásztornép kél táncra a szűz dryasokkal,
S farkas lesbe nem áll az akolnál, szarvas elé sem
Vet már hálót senki : a békét kedveli Daphnis.
Zeng a vadon hegyorom, vígsága a csillagokig hat,
Dalra fakadnak a kősziklák is, zúgnak a bokrok
Boldogan : »Isten lett, istent láss benne, Menalcas!«
Nézz kegyesen tieidre : e négy oltár a tanyámon,
Ketteje, Daphnis, tégedet illet, ketteje Phoebust.
Évről-évre habos tejjel telt két poharam fog
Állni az oltáron s két kelyhem zsíros olajjal,
S hogy vendégeimet víg bacchusi kedvre derítsem,
Tél idején tűzhely mellett, aratáskor a hűsben
Nektárként Ariusia nedvét ontja a ḳorsóm.
Damoetas dalol énnekem és a krétai Aegon,
És a szatírok táncát játssza meg Alphesiboeus.
Ennyi megillet téged, akár ünnepre a nymphák
Hívnak, akár a vetést szenteljük körmenetünkkel.
Míg a hegyen vadkan s a folyókban míg halak élnek,
Míg mézfű táplálja a méhet, harmat a tücsköt,
Él köztünk a neved s a dicsőséged maradandó.
Mint Bacchus s Ceres, úgy várhatsz te is áldozatot már,
Mert a parasztot hozzád is köti majd fogadalma.

MOPSUS

Mondd, mi ajándékkal tudnám dalodat viszonozni?
Mert nem ilyen kedves nékem, ha a déli fuvalmak
Suttognak, se ha zúgva a tenger verdesi partját,
Sem sziklás völgyben lefutó patakok ha csobognak.

MENALCAS

Tőlem előbb e kicsinyke büröksípot te fogadd el:
Hogy »Corydon hevesen szereté szépséges Alexist«
S hogy »Ki e nyáj gazdája?« e síp játszotta először.

MOPSUS

Én meg e szép pásztorbotot őrzöm, hogy neked adjam
— Jó pajtás volt Antigenes, de hiába kívánta —,
Rézveretű s minden görcs formás rajta, Menalcas.

Fordította: TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

HORATIUS I. 1. SZATIRÁJA

Hogy van, Maecenas, hogy az ember meg nem elégszik
Sorsával, mit a véletlen juttat neki, vagy mit
Önszántából vállal, s mind dícséri a másét?
»Oh, boldog kalmárok!« — mondja az évei súlyát
S fáradozás-megtörte hátát vonszolva a zsoldos.
Ámde a kalmár, míg vad szél hajigálja hajóját —
»Jobb a vitézélet — szól. S mért ne? Ha harcbarohannak
Víg diadalt vagy gyors véget hoz egy óra futása».
Az, ki tudós jogban s törvényben, ahogy jön az ügyfél
S zörget (még a kakas sem szólt!) a parasztot irígyli.
Ez, hogy falvából a biró városba citálja,
Azt kiabálja, csupáncsak a városi ember a boldog.
Annyi ilyen példát tudok, elfáradna idézni
Egy Fabius-szerű nagy-locsogó is. Nos, de figyeld, nem
Húzom már — mi a lényeg. Gondold el, ha egy isten
»Jó, legyen úgy, ahogy óhajtjátok: — szólna — te zsoldos
Kalmár lész. Te paraszt lész, jogtudor. És ti azokkal
És ti ezekkel sorsotokat kicserélhetitek . . . no,
Mért álltok?« — Nem kell, hogy az alkalom itt van, a jobb sors!?
Hogy lehet az, hogy képét fel nem fújja haraggal
Juppiter és méltán nem igéri meg: oly puhaszívű
Nem lesz többet, hogy füle meghallgassa a kérést?!
Szóval, hogy ne csak így viccelve-vidulva szaladjak
Végig (bár az igazságot mért is ne nevetve
Mondjuk meg? Hisz a nyájas mesterek is süteménnyel
Édesgetve tanítják ábc-re a kölyköt . . .)
Mégis, a pajzánságot váltsuk fel ma komollyal.
Az, ki rögös földjét forgatja kemény vasekével,
Fondor csapláros, zsoldos s a hajós, ki merészen
Kóborol át minden vizeken, mind-mind csak azért tűr
Fáradságot, hogy biztos rév várja, ha vén lesz,
S mint mondják, legyen akkor majd aprítni a tejbe.
Mint a kicsiny s nagyszorgalmú hangyácska (az ismert
Példa szerint) szájjal vonszol mindent, amit elbír,
Hogy halmához rakja; okos, készűl a jövőre —
És ha az év a Vizöntőnél téllé komorul már,

Nem csúszik-mászik többé, azt éli, mit eddig
Bölcsen megszerzett. Te viszont?! Lángolhat a hőség —
Üzöd a hasznot ; tél, tenger, tűzvész vagy a kardvas
Fel nem tart egyik is, csak más ne legyen vagyonossabb.
Oly nagy öröm roppant halmát az aranynak, ezüstnek
Mindentől rettegve titokban a földbe leásnod?
Jaj, ha kikezded, egy olcsó krajcár sem marad abból!
És?! — Mi a jó gyűjtött kincshalmadban, te? Nem ép ez?
Szérűd százezer egységnyit csépel gabonából,
Ámde te sem tölthetsz többet — mint én — a hasadba.
Mint ha ki tán hátán kenyereskosarat cipel árult
Rabszolgák közt, mégsem bír többet befogadni,
Mint aki nem visz semmit. Mondd, számít valamit, hogy
Száz, vagy ezer jugerum szántód van, hogyha határt a
Természet szab?
A nagy halmazból venni oly édes!
Csak' — ha kevésből is kikerül ugyanannyi, ugyan mért
Kell magtáraidat kosarunknál többre dicsérned?
Mintha — mikor csak egy urna- vagy egy cyathusnyi vízecske
Kellene — így szólnál : »Inkább órjási folyamból
Mint egy ilyen kis erecskéből meritem ki». Nos, így van,
Hogy ki a bőségből többet kíván a jogosnál,
Partostul lesodorja a zúgó Aufidus árja.
Míg ki csak annyicskát vár, mint szükséges, iszaptól
Nem zavaros vize, hogyha merít s a habokba se fullad.
Csakhogy a legtöbb ember, kapzsi reménye megejtvén,
Így szól : »Sohsem elég! Ki-ki annyi, amennyije van». Mit
Van tennünk vele? Hagyd, éljen nyomorultul, amigcsak
Szívessen teszi. Úgy mondják, az athéni, ki gazdag
S sóher volt, a világ rosszallására legyintve
Így szólt : »Nyelvét ölti a nép rám. Én meg a pénzzel
Telt ládákra tekintve magam megtapsolom otthon».
Szomjan kapdos a szájától osonó viz után hát
Tantalus . . . ej! Te nevetsz? A nevet kicserélve, azonnal
Rólad szól a mesém : száz helyről egybeharácsolt
Zsákjaidon hálsz tátott szájjal s mint ami szent, úgy
Kell kímélned. Akár festett képekbe gyönyörködj!
Elfeleded, mire szolgál és mért hasznos a pénzmag ;
Húst, kenyeret s pint bort vásárol az ember a pénzen
S miknek az emberi természet megsínyli hiányát.
Vagy virrasztani félsztől félholtan, citerázni
Folyton a gaz tolvajtól, tűzvésztől, meg azon, hogy
Szolgáid kirabolnak s megszöknek — gyönyör ez? No,
Én csak szűkölködjem mindig eféle javakban!
Hogyha hidegrázás lelvén ki beteg lesz a tested,
Vagy más kórság ver le az ágyra, ki lesz, aki ott ül
Melletted, borogat s orvost hív, hogy felerősödj
S visszaadassál gyermeknek, szerető rokonoknak?
Sem feleséged, sem fiad épséged nem akarja,
Gyűlöl a szomszéd és ki csak ismer, mind, fiú és lány.

Tán csoda, míg a szívednek előbbrevaló a vagyon, ha
Másnak utolsó gondja szeretni, ki rá so'se szolgálsz?
Vagy, ha rokonságod vonzalmát, mert hiszen ingyen
Kaptad a természettől, tartani, óvni igyekszel,
Az csak balga idővesztés, mint hogyha szamárral
— fékre tanítva — a Mars Mezején futtatni akarnál?
Tudj a vagyonszerzésbe' határt! S ahogyan vagyonod nő,
Egyre kevésbbé félj a szegénységtől s so'se gürcölj
Annyira már, hogy megvan, amit vágytál, nehogy úgy járj,
Mint az az Ummidius. Nem túl hosszú mese: gazdag
Volt, vékával mérte a pénzt, ám annyira sóher,
Hogy szolgája se járt toprongyossabban egész a
Végső percéig, mert attól félt, hogy a szükség
Ránehezül majd ... s bárddal kettévágta a bátor
Felszabadított nő, legjobbja a Tyndaridáknak.
Mit javasolsz? Úgy éljek hát, mit Naevius él, vagy
Mint Nomentanus?
Tessék! Csupa végleteket tudsz
Szembeszögezni csak egymással? Megitélem a fösvényt,
Ez szent. Ám szélhámos s rongyember se legyél — mert
Van Tanais s a Visellus apósa között fokozat még.
Van mértéke a dolgoknak s a határok is állnak,
Melyeken innen s túl helyesen cselekedni so'sem bírsz!
S most hol elindultunk, oda térjünk vissza: az ember
Mert fösvény, a saját sorsát csak szidja dicsérvén
Minden mást s sorvad, ha a más kecskéje dagadtabb
Tőggyel jár és nem veti össze sorát a szegények
Nagy seregével: egy-egy dúsabbat akar lepipálni.
Míg törtet, mindíg az szúrja szemét, aki dúsabb —
Mint, ha a színből gyors-pata-vonta kocsin kiröpült, azt
Űzi a hajtó ráfekvén, aki őt megelőzte
S azt akit elhágy, megveti, úgyis hátramaradt már.
Innét van, hogy olyant, aki úgy érezze, hogy élte
Boldog s eltöltvén idejét úgy menjen el innen,
Mint eltelt vendég - oly ritkán lel csak az ember.
Ámde elég! Egy szót sem szólok már, nehogy azt hidd
Tán a csipás Crispinus könyvtárát kiraboltam.

Fordította: HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

VITA

ÚJ GÖRÖG MŰVÉSZETTÖRTÉNET FELÉ

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: GÖRÖG MŰVÉSZET. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Tudományos Ismeretterjesztő Sorozata. Akadémiai Kiadó. 1954. 112 lap, 48 tábla.

Tíz év múlva lesz kétszáz esztendeje, hogy megjelent J. J. Winckelmann könyve az ókori művészet történetéről (Geschichte der Kunst des Altertums). Bár az ókor emlékeinek gyűjtése, leírása és a megfejtésükre irányuló kísérletek a reneszánsz kezdetei óta a művelt körök érdeklődésének előterébe kerültek, Winckelmann volt az első, aki vállalkozott arra, hogy az ókor ismert művészeti emlékeiből az ókori művészet történetét kerekítse ki. Bár munkája ma már sok tekintetben elavult, sőt mai szemmel ítélve talán még a *történet* nevet sem érdemelné meg, korszakalkotó jelentőségét nem lehet elvitatni. Megjelenése egy új tudományág születését jelentette. Ez a tudományág azóta hatalmas eredményeket ért el. A csaknem valamennyi nemzet soraiból toborzódott művelőinek fáradhatatlan munkája feltámasztotta az évszázadokon keresztül teljesen ismeretlen és elveszettnek hitt görög művészetet és ezzel visszaadta az emberiségnek az egyetemes kultúra egyik legértékesebb művészeti kincsestárát. A görög művészet kutatásából, — ha szerény mértékben is, — a magyar tudósok is kivették részüket. Ez a részvétel nem lehetett jelentős, hiszen mióta a görög művészettörténet megszületett, a magyar nép félgyarmati, elnyomott sorban élt, és nem nyílhatott lehetőség arra, hogy — mint más kis nemzeteknél — a görög kultúra egykori földjén magyar tudósok önálló kutatásokat végezhessenek. A számra nézve nem nagy részletkutatások mellett azonban Magyarországon sem lehetett nélkülözni a görög művészettörténet eredményeinek megismertetését. Az első ezirányú munka a Beöthy-féle «Művészetek története» keretében jelent meg Láng Nándor tollából, aki kora színvonalán álló, rendszerességében, terjedelmében és alaposságában máig sem utolért háromszáz oldalas fejezetben írta meg a görög művészet történetét. A második összefoglaló munkát Hekler Antal írta 25 évvel később, már lényegesen nagyobb anyag alapján, de a terjedelem és a tudományos módszer tekintetében lényegesen alacsonyabb színvonalon. Tíz évre Hekler kis könyvének megjelenése után adták ki a »Művészetek könyve« című kötetet, amelyben a görög művészetről szóló rövid fejezeteket Oroszlán Zoltán írta. Míg Láng Nándor összefoglalása alaposságával a kézikönyv célját is megközelítette, a két későbbi összefoglalás szerzője a szorosan vett ismeretterjesztést tekintette feladatának.

Lényegében ez a feladata Szilágyi János György könyvének is. Módszerében és tartalmában azonban gyökeresen különbözik nemcsak az eddigi magyar, hanem a külföldi polgári munkáktól is.

A tudományos ismeretterjesztés ma nem elégedhet meg azzal, hogy a tudomány elfogadott és a kutatók számára magától értetődő tételeit népszerű formában kivonatolja. A mi ismeretterjesztő munkánknak azzal a nehéz feladattal kell megbirkóznia, hogy a régi, megtámadhatatlannak hitt tételeket és nézeteket megszabadítsa idealista, reakciós magvuktól, és úgy állítsa őket összefüggésbe a marxista szempontú kutatás új eredményeivel, hogy abból a tudományos képzettség nélküli olvasó is kerek és világos képet kapjon. Nem a régi, megkövesedett tudományt, hanem a fejlődőben lévő tudományt kell népszerűsíteni, de természetesen úgy, hogy ne annyira kérdőjeleket, mint inkább felkiáltójeleket használjunk. Nem mintha az ismeretterjesztő munkának el kellene hallgatnia a problémákat és a megoldatlan kérdéseket, de a dolog természete szerint számolni kell azzal, hogy a szélesebb tömegek nem annyira a tudomány műhelytitkai,

mint inkább eredményei iránt érdeklődnek, nem azt várják, hogy nehézségekkel és problémákkal gyötörjék, hanem azt, hogy világosságot derítsenek számukra, hogy eligazítsák a tárgyalt területen.

Ilyen feladatnál a kutató — és csak a kutató képes ezt a feladatot jól megoldani, — állandóan egyezkedésre kényszerül. Kénytelen egyes kérdéseket, amelyeket tudományos munkáiban nyitva hagyna, megválaszolni és előlegezni sok mindent, amit a részletekbe menő kutatás talán csak évtizedek múlva fog törleszteni. A problémák áthidalásának mértékét és módját csak a marxista elméletre támaszkodó szigorúan tudományos lelkiismeret szabhatja meg. Ennyiben minden ismeretterjesztő munkánál közös a nehézség.

A görög művészet történeténél azonban még külön nehézségek adódnak. Elsősorban is a feldolgozandó tudományos irodalom hatalmas mennyisége. A művészettörténet egy részéről sem írtak annyit, mint éppen a görög művészetről. Részlettanulmányok, összefoglalások, kézikönyvek erdején, a legkülönbözőbb elméletek, nézetek és szempontok útvesztőjén kell átvágnia annak, aki az új összefoglalást egyben a régivel való leszámolásnak is tekinti. A tudományos irodalom nagysága azonban ellentétben áll a forrásanyag, az emlékek tekintetében való meglehetősen nagy bizonytalansággal. A görög művészet ránkmaradt emlékei nemcsak hiányosak — töredékei annak, ami egykor létezett — de ráadásul állandóan újabb és újabb emlékekkel gyarapodnak, amelyek szinte napról-napra döntően megváltoztatják egyes részletekről vagy egész összefüggésekről alkotott képünket. Egy-egy fontosabb lelet új szempontok tömegét vetheti fel, és aki tegnap azt hitte, hogy a leglényegesebből ítélt, annak ma rá kell döbbennie, hogy fogalma sem volt, mi a lényeges. Fontos emlékek jelentéktelenné zsugorodnak és jelentéktelen momentumok döntőekké válnak az ásató munka eredményeképpen. Szobrok, amelyekről Winckelmann oldalakat és fejezeteket írt, ma a kézikönyvek egy-egy sorában, vagy eldugott jegyzetében szerepelnek, — és vázacserepek, amelyeket régebben arra sem tartottak méltónak, hogy megemlítsék őket, ma hatalmas kötetek egész sorozataiban kerülnek tárgyalásra. Túlzás lenne természetesen azt mondani, hogy ilyen körülmények között le kell mondanunk a törvényszerű igazságok megismeréséről. A fejlődés folyamata azt mutatja, hogy éppen az emlékek gyarapodása — lassan, de biztosan — oda vezet, hogy a részletek minden változékonysága ellenére a főbb vonalak egyre inkább szilárdakká válnak.

A tárgyalt könyv szerzőjének a nehézségeken kívül még kezdeményező szerepet is kellett vállalnia. Bármilyen különös, mégis tény, hogy a marxista tudomány a legutóbbi időig nem kísérelte meg a görög művészet történetének összefoglaló képét megrajzolni. Részletek elemzése, vagy néhány általánosabb megállapítás történt ugyan, de a történeti fejlődés összefüggő előadása hiányzott, és elmondható, hogy hiányzik ma is. A legutóbbi időben jelent meg néhány kisebb időszakot felölelő népszerű összefoglalás szovjet és cseh kutatók tollából, amelyeket azonban Szilágyi már nem használhatott fel. A szerzőnek tehát a marxista tudomány területén példa és alapvető előmunkálat nélkül kellett munkához látnia, tudományos marxista összefoglalás nélkül írni tudományos igényű marxista ismeretterjesztő munkát. Magától értetődik, hogy erre a feladatra vállalkozni nemcsak bátorságra volt szükség, hanem arra is, hogy a szerző megkísérelje elvégezni a munka tudományos részét, legalább olyan mértékben, amennyire ezt el lehetett, és el kellett végezni ahhoz, hogy a könyv megszülethessék.

A jelen ismertetésnek az a célja, hogy a tárgyalt munkának éppen ezt az oldalát vizsgálja meg, vagyis azt a kérdést, hogy a könyv *tudományos szempontból* milyen új eredményeket hoz.

Figyelembe véve a szerző előtt álló feladat nagyságát, nem lehet feladatunk, hogy olyant keressünk a műben, amely nincs benne, vagy amiről nem is akar beszélni, hanem azt kell, hogy megvizsgáljuk, hogyan oldotta meg a szerző a maga elé tűzött feladatokat.[1]

A szerző azt tekintette céljának, hogy bemutassa és megvilágítsa a görög művészet történetiségét és hogy a magyar olvasóközönséggel megismertesse — szóban és képben —

[1] Nem térhetünk ki ezek mellett azokra az értékes eredményekre, amelyekkel a szerző a polgári kutatás eredményeinek felhasználásával és továbbfejlesztésével a görög művészet történetének egyes pontjait gyarapította. Ilyenek például a Daidalosra vonatkozó hagyomány új értelmezése (21), a görög művészet egykorú hatásának értékes összefoglalásai (37 k., 98, 100), a 4. sz.-i művészet — és főleg a festészet — új megvilágítása (76), és általában a legújabb eredmények olyan sikerült összefogása, amelyet egyetlen újabb — még terjedelmes — kézikönyvben sem találunk meg.

a görög művészet alkotásait, azokat a kincseket, amelyekből évezredek óta táplálkozott a haladó művészet, és feltárja ezeknek az alkotásoknak legértékesebb, számunkra is példaadó vonásait.

»A görög művészet történetiségének bizonyítása«, — mint vezérelv — Szilágyi könyvét már eleve a szokványos polgári összefoglalások fölé helyezi. Ezekben is találunk ugyan utalásokat a görög művészetnek a görög történelemmel való bizonyos összefüggéseire, de ezek amolyan öröklött frázisok, amelyeket kötelességszerűen ismételnek, anélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítanának nekik. Csaknem minden görög művészettörténetben megtaláljuk a Periklés-kori Athén virágzása és a klasszikus athéni művészet virágzása, Nagy Sándor hódításai és a hellenisztikus művészet kialakulása közötti összefüggés emlegetését. Nyilvánvaló azonban, hogy a »történetiség« ilyen színvonalú felismerése nem sokat jelent sem a művészet megértése, sem a történelem mélyebb megismerése szempontjából. Szilágyi már eleve tovább akar menni ennél, és — mint ahogy az előszóban mondja — szembe akar szállni azzal a felfogással, amely korszakok és műalkotások között önkényesen téve különbséget, nem törekszik a fejlődés szerves egészként való vizsgálatára, vagy ha el is ismeri a fejlődést, azt simának és egyenesvonalúnak tekinti.

Már a görög művészetnek a könyv beosztásában mutatkozó periodizációja is tanúskodik az új szemléletről. A polgári tudomány általában ragaszkodik a szokványos hármas beosztáshoz, amely a görög művészet történetét archaikus, klasszikus és hellenisztikus szakaszra tagolja. E hármas beosztás nemcsak azért avult el, mert nem tükrözi a fejlődés meneténck tényleges szakaszait, hanem azért is, mert nagyon alkalmas a körforgáselmélet számára, amely a görög művészet történetét a fejlődés-virágzás-hanyatlás szkémára egyszerűsíti le. A görög művészetnek természetesen voltak fejlődő és hanyatló szakaszai, és volt virágkora is, — ha az egyes korszakok legfőbb tendenciáját emeljük ki, lehet ilyenekről beszélni. Vigyázni kell azonban a szavak mögött megbúvó tartalomra. A polgári történész számára ezek a szavak lényegében egy immanens fejlődés kifejezői, míg számunkra az egész történelem menetében megjelenő, konkrét folyamatok összefoglalásai.

Szilágyi nagyon helyesen szakított a begyökerezett hármas szkémával, amikor a görög művészet fejlődését hat szakaszra bontotta. Ezek a szakaszok (Geometrikus művészet, Az »orientalizáló« és »daedalikus« stílus kora, Archaikus művészet, A görög művészet klasszikus kora, Az i. e. 4. század művészete, A hellénizmus korának görög művészete), bár elnevezésük nem egységes alapelv, hanem a szokásos terminológia szerint történt, lényegében a történeti fejlődés szakaszai, amelyeknek elkülönítése tartalmilag is indokolt.

A könyv beosztásának másik lényeges vonása az, hogy az egyes szakaszokon belül egymás mellett és egymással összefüggésben tárgyalja a művészet különböző ágainak történetét. A polgári irodalomban ezzel szemben vagy teljesen elválasztják egymástól az építészetet, szobrászatot és festészetet, vagy egyes nagyobb szakaszokon belül szétválasztva és egymástól meglehetősen függetlenül veszik őket sorra, jeléül annak, hogy az egyes művészeti ágak belső, önálló fejlődésének nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint egy-egy történelmi perióduson belüli összefüggésüknek. A művészet különböző ágait természetesen nem lehet teljesen összekeverni. Különálló létezésük és különleges szerepük indokolja, hogy tekintettel legyünk műfaji törvényeikre, sajátos hagyományaikra és egymáshoz való változó viszonyukra. Itt is a történeti periodizációra érvényes elv az egyedül helyes : a valóság szerkezete kell hogy megszabja a tárgyalás szerkezetét. Éppen ezért szerencsés az a megoldás, amelyet Szilágyi választott akkor, amikor egy-egy nagyobb művészi egységet (Olympia, Parthenon, Maussoleion) a bennük alkalmazott művészeti ágakat összefogva, egységesen mutat be.

A könyv tartalmát jelentősen gazdagítja másik újszerű vonása, hogy nagymértékben támaszkodik a görög irodalom ismeretére és azt felhasználja a történeti és művészeti kép megvilágításához. Az irodalmi forrásokat nemcsak az eddig általában szokásos módon, tehát kizárólag a művészetre vonatkozó adatok felhasználásával vonja be a munkába, és nem is csak mint a művészettel analóg jelenséget kezeli a görög irodalmat, hanem mint a felépítménynek olyan részét, amely sajátos szerepének megfelelően a görög társadalom világnézetének sok olyan vonását ismerteti meg, amelyet pusztán a művészetből nehéz lenne megismerni.

Az egyes szakaszok élén a szerző röviden jellemzi a történelmi helyzetet, a társadalmi-politikai fejlődésnek azokat az irányait, amelyek az adott szakasz művészetének fejlődését meghatározták. A történelmi jellemzések tömörek és alkalmasak a történelemben járatlanok tájékoztatására is. Az olvasó így lépésről lépésre együtt látja kibontakozni a görög társadalom és művészet fejlődését.

A nemzetségi társadalom felbomlását, az árutermelés, az ipar és kereskedelem kialakulását, a gyarmatosítást nyomon kísérte a geometrikus művészet felbomlása, s a természet formáit egyre nagyobb hűséggel visszaadó »orientalizáló« és »daedalikus« stílus kialakulása a festészetben és a szobrászatban. A görög társadalom fejlődése más úton haladt, mint az ókori kelet társadalmaié. A kereskedelem és ipar egyre nagyobb szerepet játszott a Földközi tenger medencéjét bejáró és megszálló görögök gazdasági életében. Ez a folyamat létrehívta a kereskedők és iparosok önálló rétegét, amely következetes harcot indított a konzervatív, és a nemzetségi társadalom csökevényeit őrző földbirtokos arisztokrácia ellen. Így válik érthetővé, hogy a görög művészet az ősközösségre jellemző kezdetleges fokról gyors ütemben fejlődött tovább, és az ókori keleti művészetek vívmányainak felhasználásával egy évszázad alatt messze túlszárnyalta az összes környező népek művészete által elért legnagyobb eredményeket is. Az archaikus művészet korában, amikor a görög városállamokban a feltörekvő kereskedő és iparos rétegek szívós harccal küzdöttek a hagyományos politikai és társadalmi berendezkedés ellen, és meghonosították a rabszolgatartó rend kibontakozása számára legalkalmasabb államformát, amely a görög demokráciában érte el csúcspontját, a művészetben a valóság egyre hívebb és pontosabb, a természet — és elsősorban az ember — egyre realisztikusabb ábrázolásáért folytatott küzdelem zajlott le, amely évtizedről évtizedre gyorsabb ütemben haladt előre.

A fejlődés nem volt egyenesvonalú. Megfigyelhetők benne az egyes városállamok sajátos viszonyainak megfelelő különbségek és az uralkodó osztály egyes rétegeinek irányzatai: a konzervatívabb, és az archaikus művészet kötöttségeihez szívósabban ragaszkodó, és a realisztikus ábrázolás felé törő irányzatok.

A görög városállamok művészete az athéni demokrácia művészetében érte el csúcspontját. Athén, amely a perzsa háborúkban viselt szerepének és fejlett kereskedelmének eredményeképpen legkövetkezetesebben valósította meg a szabad polgárok demokratikus politikai egyenlőségét, Periklés korában az irodalom és a művészet ragyogó alkotásainak vált szülőhazájává. Ezek az alkotások magasrendű művészi formában fejezték ki a városállam szabad polgárainak öntudatát és eszményeit. A klasszikus görög művészet, amely a megelőző évszázadok művészi eredményeit tökéletesítette, és az ábrázolási eszközök addig ismeretlen gazdag tárházával rendelkezett, először érte el a realizmusnak azt a fokát, amely a természeti és a társadalmi valóság lényeges vonásainak bemutatásával erősítette és szolgálta az őt létrehívó társadalom alapjait.

A peloponnésosi háborúval megkezdődött a görög városállamok válsága. A rabszolgatartó rend kifejlődése és a kereskedelmi tevékenység kibontakozása túlnőttek a kis városállamok keretein, amelyek már nem voltak alkalmasak a rabszolgatársadalom belső és külső érdekeinek védelmezésére. A 4. századi görög művészet e válság jegyeit viseli magán. Egyrészt az önmagáért való szépség, másrészt a viharos érzelmek és szenvedélyek ábrázolásának irányába fejlődött tovább, egyaránt kifejezésre juttatva a valóság lényeges kérdéseitől való elfordulást és a válság küzdelmeinek nyugtalanságát. A városállamok válságát a hellénisztikus görög birodalmak kialakulása oldotta meg, amely a görög rabszolgatartó társadalom fejlődését magasabb fokon ismételte meg. Az új birodalmakban, — amelyekben a görög uralkodó osztály nemcsak a rabszolgákat, hanem az elnyomott népek hatalmas tömegeit is kizsákmányolta — a művészet képe rendkívül bonyolulttá válik. A szó szoros értelmében vett görög művészet mellett — a könyv csak ennek fejlődését kíséri figyelemmel — a bennszülött lakosság saját művészete is tovább élt. A görög művészet, amely eddig a rabszolgák leszámításával az államok valamennyi polgárának művészete volt, — most egy szűk uralkodó réteg sajátjává vált. Bár az időleges gazdasági, politikai és kulturális föllendülés a művészetet is új vívmányokkal gazdagította, a hellénisztikus görög művészet egyre inkább eltávolodott a realizmus irányától és a hellénisztikus birodalmak válságának és a rómaiak által történt leigázásának idején az eklekticizmus, modorosság és a naturalizmus útvesztőjébe tévedt.

E rövid áttekintés is érzékelteti, hogy a könyv mennyire gyökeresen szakít a görög művészet fejlődésének szokványos ábrázolásával.[2] Következetesen igyekszik érvényesíteni

[2] Semmi sem mutatja jobban a marxista szemlélet fölényét a polgári fölött, mint éppen a görög művészet fejlődésének hajtóerejére vonatkozó nézetek. A polgári tudomány rendszerint egy, vagy egynéhány mozgatóerőt jelöl meg, pl. a görög faj művészi hajlama, a görög vallás sajátosságai, az agonisztikus szellem, a görög sport stb. Ezek azonban önmagukban is magyarázatra szorulnak és együttvéve sem teszik érthetővé a görög művészet fejlődését.

a marxizmus-leninizmus által felismert törvényszerűséget, amely szerint a társadalmi tudat megnyilvánulásai, — és közöttük a művészet is — a társadalmi fejlődés függvényei, a mindenkori gazdasági-társadalmi alapon épülnek fel és azt szolgálják. Túlmegy a polgári művészettörténet által elért leghaladóbb álláspontonis, amely a görög művészet fejlődését fokozatos, de önmagából kibontakozó evolúció formájában mutatja be, — figyelembe veszi az alap és felépítmény közötti kölcsönhatásokat, s az egymással szembenálló irányzatok harcát.

A görög művészet marxista kutatásának mai fokán természetesen ezt a feladatot még nem lehet hibátlanul megoldani. Az ismeretterjesztő munka céljának megfelelően a szerző — nagyon helyesen — igyekezett olyan kérdéseket is megválaszolni, illetve áthidalni, amelyekre tudományosan kielégítő választ adni még nem tudott. Könnyű dolog a könyvnek ezeket a pontjait kritizálni, anélkül, hogy a kritikához a helyes megoldást csatolnánk. Mégis legyen szabad legalább egy-két gyenge pontra rámutatni, — nem azért, hogy a munka egészének eredményét kétségbe vonjuk, hanem azért, hogy a megoldatlan kérdésekre felhívjuk a figyelmet.

A történeti és művészettörténeti részek viszonyában és összefüggésében mutatkozik meg legszembetűnőbben az, hogyan sikerül a görög művészet történetiségének bemutatása. Ha e viszonyt megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy az összefüggés sokszor eléggé felületes. A szerző megállapítja, hogy az adott periódusban a görög társadalom bizonyos irányú fejlődésen ment keresztül, utána pedig elemzi azt a fejlődést, amely a görög művészetben zajlott le. A két fejlődés párhuzamossága természetesen önmagában is bevilágító. Az olvasó érzi, hogy a kettő között összefüggés van, hogy a művészi fejlődés nem véletlenül volt olyan, amilyennek leírják előtte, s a párhuzamosság logikusnak tűnik. Mégsem tagadható, hogy ez inkább párhuzamosság, mint a folyamatoknak az a szoros összefonódása és egymásból következése, amelyet feltételezünk. Az olvasó tudja, hogy van törvényszerű összefüggés, de nem tudja meg, hogy ez pontosan miben áll, s az egyik folyamatból hogyan következik a másik.

Vegyünk egy példát. A II. fejezet elején a görög gyarmatosítás gazdasági és társadalmi alapjait, valamint főbb adatait vázolja a szerző. Rámutat arra, hogy a gyarmatosítással szoros összefüggésben alakul ki és erősödik meg a görög városállamokban a kereskedők és kézművesek rétege, amelynek a földbirtokos arisztokráciával folytatott harca határozza meg a jövő fejlődésének útját. A történeti bevezetés után a művészi fejlődés kitűnően jellemzett rajzát kapjuk, anélkül azonban, hogy ennek a történeti fejlődéssel való mélyebb összefüggését megértenénk. A geometrikus vázafestészet felbomlása, az orientalizáló stílus, a nagyszobrászat kialakulása — kétségkívül fejlődést jelent. De hiszen fejlődésről hallottunk a »történelmi« részben is. Két fejlődés egyszerre, ez nem lehet véletlen! Az olvasónak meg kell éreznie ezt, de az összefüggés pontos mibenlétét már magának kell kitalálnia. Van azonban egy szorosabb összekötő kapocs a történelmi és művészeti rész között. «A görög művészetre a gyarmatosítás és a kereskedelem, a tengeri hajózás fellendülése nemcsak közvetve volt hatással». — A *közvetlen* hatás, a Földközi-tenger keleti medencéjének megismerése útján történő orientális elemek és minták átvétele. E közvetlen hatás meglétét és jelentőségét nem lehet kétségbevonni. Jelentőségét azonban a szerző nem is becsüli túl, mert rámutat arra, hogy »a keletről kölcsönzött elemek segítették a görög művészetet, hogy a kölcsönzöttet továbbfejlesztve megtalálja új művészi mondanivalójának a megfelelő kifejezési formát«. — Itt tehát új művészi mondanivalóról van szó, de a mondanivaló mibenléte homályban marad. Úgy látszik, hogy a művészeti rész tárgyalása azért kezdődik a fentebb idézett mondattal, hogy a közvetlen hatás szorosabb kapcsolatot teremtsen az előző történeti résszel, a »közvetett hatásról« viszont nem olvashatunk.

A következő fejezetben találjuk ezt a mondatot: «A legelemibb demokratikus jogoknak a szabad polgárok széles körére való kiterjesztéséért vívott harc légkörében a geometrikus ábrázolások merevsége teljesen eltűnik az emberi és állati test anatómiájának egyre pontosabb ismeretét érvényesítő festészetből és szobrászatból». — Ez a mondat jellemző kísérlet arra, hogy stilisztikai fogással teremtse meg az összefüggést, hogy mintegy sejtesse azt, amit nem tudott okfejtéssel megmagyarázni. A demokratikus jogok kiterjesztéséért folyó harc haladó törekvés a társadalomban, — a geometrikus ábrázolások merevségének eltűnése haladó jelenség a művészetben. Ha mindez egyidőben és egy helyen zajlik le, nyilvánvalóan volt és kellett a kettő között összefüggésnek lennie: ennyi, amit megtudunk. De ha arra gondolunk, hogy a geometrikus ábrázolások merevségének eltűnése az egyiptomi művészetben is a bekövetkezett, néhányezer évvel azelőtt, hogy Egyiptomban a demokratikus jogok követelése felmerült, vagy arra, hogy a demokratikus jogok követelése a francia forradalom idejében milyen művészeti irányzatokkal volt kapcsolatban, akkor ez a megállapítás nem látszik elégnek.

Másik példa (28. l.): «Az istennő arcán a korábbi szobrok merev tekintetével szemben az az »archaikus mosoly» jelenik meg, amely ennek a nagy tettekre készülő és nagy tetteket végrehajtó kornak minden görög ábrázolásán ott van és csak a század végén tűnik el, a nagy belső átalakulások és külső válságok idejében«. — Nyilvánvaló, hogy a szerzőt nem a könnyű megoldás szándéka vezette ilyen «költői» magyarázathoz, hanem az a körülmény, hogy ennél többet mondani nem lehetett. A párhuzamosság hangsúlyozása stilisztikai eszközökkel, lehet, hogy ez még mindig jobb, mint koholt összefüggések hangoztatása.

Hogy ez mennyire így van, bizonyíthatja a következő idézet (80. l.): «Az alakok egyre jobban elszigetelődnek egymástól, s az egyes alakok kidolgozására fordított figyelem a kompozíció egészének válik kárára. Szinte külön szobrokat és alakokat látunk, sokszor pusztán a váza, vagy a sirsztélé adta architektonikus kerettel összefogva. A legkiemelkedőbb mesterek sem jutnak más megoldáshoz, mint hogy a tökéletes magányosságukban ábrázolt alakokat — s a dombormű alakjainak ez a magukra maradása a felbomló athéni polgárság belső érzését tükrözi — lelki kapcsolattal kötik össze». — Egy politikai formáció válsága itt mint egy kompozicionális vonás közvetlen magyarázata jelenik meg. A párhuzamosság áttörése tehát megtörtént, de az eredmény ebben a formában kétségesnek mondható.[3]

Ezek a példák is mutatják, hogy a mélyebb történeti összefüggések megvilágítása a kutatás mai fokán a legtöbb esetben még nem vezethet teljes sikerre. Nem lehet véletlen, hogy ebből a szempontból a legjobbani sikerült rész a klasszikus kor athéni művészetéről szól. Erről a periódusról vannak legbővebb ismereteink, s a marxista kutatás is több oldalról — ha nem is a művészet oldaláról — megvilágította. A Periklés-kori Athén politikai és társadalmi viszonyainak ismertetését a szerző át tudta vezetni az athéni polgárság ideológiájának, eszmevilágának vázolásához, amelyhez a filozófia és az irodalom emlékei nyujtottak elsősorban segítséget. Ezen az alapon tudta feltárni a pheidiasi művészet mélyebb belső tartalmát, amely a maga részéről igazán meggyőző kapcsolatot mutat a történeti alapvetéssel. Ebben az összefüggésben megtalálják méltó helyüket a közvetlen, szinte napi politikai összefüggések is, amelyek így megerősítik az alaptételt, mert nem kénytelenek pótolni azt. Ez a fejezet a könyv leghelytállóbb és legszebb része, mert tudományosan a legjobban megalapozott. Ha nem is nyujtanak ilyen kerek egészet, mégis igen sok termékeny gondolatot tartalmaznak a 4. sz.-ról és a hellénizmusról írott fejezetek.

Célként tűzi ki a szerző, hogy bemutassa az egyenesvonalú fejlődés elméletének helytelenségét, a görög művészet ellentmondásos, bonyolult fejlődésének útját. E célkitűzés feltétlenül helyes. Osztálytársadalom művészetére, — mint ahogy egészére is — jellemző az ellentmondásos fejlődés. A társadalmi fejlődés e törvényszerűségére támaszkodva — talán először a görög művészet vonatkozásában — néhány rendkívül figyelemreméltó megállapítást tesz, elsősorban a késő archaikus és a 4. sz.-i művészettel kapcsolatban. E korszakokban két művészeti irányzat párhuzamos létezését és tudatos szembenállását mutatja ki, s ezt a szembenállást két társadalmi réteg szembenállásával és törekvéseivel magyarázza.

A társadalmi harcoknak a művészetben való megjelenésével kapcsolatban felvetődik azonban a kérdés: várhatjuk-e a görög művészetben a rabszolgatársadalom alapvető osztályai harcának tükröződését és megnyilvánulását? A szerző ezt a problémát helyesen veti fel akkor, amikor rámutat arra, hogy a rabszolgáknak nem volt és nem is lehetett saját művészetük, s ilyenformán a görög művészet «*közvetlenül* a szabad pogárság egyes rétegeinek a harcát tükrözi és elsősorban ebben vesz részt». A szabadok egyes rétegeinek különböző művészi irányzatait a továbbiakban néhány ponton meggyőzően ki is mutatja. Ugyanakkor azonban, — bár az előszóból idézett mondat szerint ez csak a *közvetlen* tükrözésre vonatkozik, — s a művészet csak *elsősorban* korlátozódik az uralkodó osztály harcainak szolgálatára, — a továbbiakban alig látunk valamit a művészetnek arról a szerepéről, amelyet, ha nem is közvetlenül és elsősorban, de mégis a két alapvető osztály harcában játszott. Az egyetlen megjegyzést erről a klasszikus athéni művészetet tárgyaló részben találjuk, ahol e művészet korlátairól esik szó. Ennyi azonban nem látszik elegendőnek. Az egész görög művészet megértéséhez jutunk közelebb, ha az alapvető társadalmi ellentét művészeti vonatkozását alaposabban vesszük szemügyre.

[3] Nem látszik meggyőzőnek a geometrikus vázafestészet fejlődésében tapasztalható helyi változatok történeti magyarázata sem. A szerző szerint (16. old.) a protogeometrikus vázafestészet egyöntetűsége a 10. sz. második felében érintkezésre vall. Később viszont helyi változatok alakulnak ki — talán az érintkezés megszakadása miatt?

A szerző másik alapvető célja a görög művészet kincsestárának megismertetése, elsősorban a görög művészet értékes vonásainak, ma is élő és példamutató hagyományainak feltárása útján. E cél elérésére ugyanolyan következetesen törekszik, mint a görög művészet történetiségének bemutatására. A történeti fejlődés illusztrálására a legkiemelkedőbb és a leginkább épségben fennmaradt alkotásokat használja fel. Nem az emlékek nagy tömegének felsorakoztatására törekszik, hanem kiemeli a legjellegzetesebb alkotásokat, és ezek részletesebb elemzésével, képük bemutatásával vezeti be az olvasót a görög művészet megértésébe és ismeretébe.[4]

A műalkotások leírása pontos, és általában a leglényegesebb vonásokra hívja fel a figyelmet. Ugyanakkor azonban a leírások hangja kissé száraz és hűvös, nem melegíti át eléggé a művészi szépség iránti lelkesedés. A szerző bizonyára tudatosan törekedett arra, hogy ne essen azoknak a művészettörténészeknek hibájába, akik, — mint például Hekler Antal — bombasztikus szóáradattal és felsőfokú jelzők özönével árasztották el az olvasót, aki ezek után képtelen volt különbséget tenni az egyes műalkotások értéke és sajátosságai között, mert a szóvirágoktól nem látta meg a lényeget. Ez az alapjában véve helyes törekvés azonban néha az ellenkező véglethez vezetett : az olvasót nem ragadják eléggé magukkal a leírások, amelyek így nem válnak méltatásokká.

A görög művészet értékes vonásainak feltárása csak tudományos esztétikai értékelésük útján érhető el. A polgári művészettörténet esztétikai kategóriáit és értékeléseit azokhoz a célkitűzésekhez szabta, amelyek a görög művészetről alkotott képét is kialakították. Ítéletei aszerint változtak, ahogy éppen a formalizmus, az akadémizmus vagy a miszticizmus szempontját helyezte előtérbe. Nem csodálkozhatunk tehát, ha a polgári tudomány a klasszikus görög művészetet idealistának mondja, és a hellénisztikus művészet realizmusáról beszél.

Szilágyi János e téren is szakított a polgári tudomány ingadozó és szubjektív ítéleteivel, s a marxista esztétika szilárd alapjára igyekezett támaszkodni. A marxizmusnak a realizmusról szóló tanítása alapján jellemzi a görög művészet irányzatait és alkotásait. Felfogása szerint a görög művészet az 5. sz.-ban érkezett el a realizmus fokára, egyrészt, mert ekkorra szerezte meg az ehhez szükséges ábrázolási eszközöket, másrészt mert ekkor vetette fel teljes egészében a valóság hű ábrázolásának kérdését. A Periklés-kori művészet »a szándék és képesség teljes harmóniájának« jegyében született. Realisztikus törekvések természetesen ezt megelőzően is voltak a görög művészetben, hiszen az archaikus művészetet főleg ez hajtotta előre, és később a válság idején is születtek tiszta realizmusú alkotások. Ami azonban az alaptendenciát s az általános képet illeti, Szilágyi — véleményünk szerint — teljesen helyesen kapcsolja a realizmus fogalmát a klasszikus görög művészet alkotásaihoz. Az antirealizmus különböző megnyilvánulásait, a formalista és naturalista tendenciákat, — hacsak futólag is — szintén felfedezi a görög művészet egyes jelenségeiben.[5]

A realizmus fogalmának helyes alkalmazásához azonban ez még csak az első lépés, amely arra elegendő ugyan, hogy a polgári tudomány zavaros és hamis nézetei helyébe szilárd és tudományos terminológiát állítson, de nem jelenti a művészeti alkotások teljes történeti-esztétikai értékelését. Ehhez mindenekelőtt az szükséges, hogy az általános realizmus-fogalmat történetileg konkretizálva megvizsgáljuk, hogy a görög művészet realizmusának milyen sajátos vonásai vannak, amelyek megkülönböztetik más korok és népek realista alkotásaitól. E vizsgálat alapvető feltétele, hogy a realizmus fogalmát összekapcsoljuk a művészet felépítmény-voltáról szóló tanítással, és részleteiben elemezzük a görög művészet alkotásainak eszmei tartalmát és ennek formai kifejezését.

[4] A képanyag tekintetében nehézséget jelentett a könyv előre megszabott szűk terjedelme. Emiatt a szerző kénytelen volt ahhoz a megoldáshoz folyamodni, hogy több esetben a Szergejev- és Maskin-féle görög, illetve római történelemkönyvekben megjelent reprodukciókra utalt és a könyvben olyan képeket közölt, amelyek a szélesebb olvasóközönség számára jelenleg még nehezebben hozzáférhetők. E megoldás hátránya az, hogy a kevésbé igyekvő olvasó, aki nem veszi magához az idézett könyveket, több alkotást nem láthat képben, előnye viszont, hogy gyarapítja a közkézen forgó reprodukciók számát. Éppen azért, mert ezek olyan kisszámúak, sajnálatos, hogy a könyv képeinek technikai kivitelezése nagyon gyenge. Érthetetlen, hogy az Akadémiai Kiadó — ilyen magas áron — nem tudja ezen a téren legalább azt a színvonalat elérni, amelyet más könyvkiadóink. Kár, hogy az egyébként nagyon jól kiválasztott képek közé a knidosi Aphrodité vatikáni másolatának egy régi fényképe került, amelyen még rajta van a szobor alsó részét elektelenítő bádog-drapéria.

[5] Naturalizmus : 81 ; 94. Formalizmus : 16.

A szerző nyomatékosan hangsúlyozza a görög klasszikus realizmus történeti kötöttségeit és elveti az ennek abszolút érvényűségéről vallott polgári nézeteket, amikor a görög realizmus korlátairól beszél (48—49). Itt főleg két szempontra hívja fel a figyelmet: az egyik, hogy a görög klasszikus művészettől idegen volt a munka művészi ábrázolása, a másik pedig, hogy a legáltalánosabb igazságokra irányította figyelmét, amelyeket nem egyénített, hanem *általános* típusokkal mutatott be.

A munka művészi ábrázolásának hiánya közvetlenül magyarázható a rabszolgatartó társadalom ideológiájával, az egyedit háttérbe szorító általánosításra azonban már nem kapunk ilyen közvetlen magyarázatot. Véleményünk szerint azonban ebben a formában ezt nehéz is lenne megtalálni. Nehéz lenne a realizmus konkrét megjelenési formáit a műalkotásnak pusztán a természeti, külsőleges valósághoz való viszonya alapján magyarázni.

A klasszikus realizmus pontosabb meghatározását nem ebből kiindulva kell megkísérelni, hanem abból a tartalomból, abból a vezető eszméből, amelynek a klasszikus görög művészet formát adott. Ezt a világnézetet egy oldalról szépen jellemzi a szerző, amikor a Periklés-kori Athén kultúrájáról és művészetéről beszél (46 kk. l.). E világnézet egyik alapvető vonása volt a politikai öntudat, az emberi méltóság érzése, a szabadság tisztelete, amely az embert az állatok sorából, a görög embert a barbárok közül, és az athénieket a többi görögök közül kiemelte.

Ez azonban a dolognak csak az egyik oldala. A klasszikus kor görögje számára a tökéletes ember fogalma azonos volt a tökéletes állampolgár fogalmával. Állampolgár azonban nem mindenki volt és nem mindenki lehetett. A rabszolgák nem voltak állampolgárok és az idegenek is csak nehezen szerezhették meg az állampolgári jogokat. Az állam a szabad emberek, a rabszolgatartók állama volt, és az állampolgár vagy ténylegesen, vagy lehetőség szerint a rabszolgatartók közé tartozott. Az 5. sz.-i Athén polgárai, — még ha nem is volt nagyrészüknek rabszolgája — együttesen kizsákmányolói voltak az állam rabszolgáinak, és azoknak az idegen városoknak és területeknek, amelyeket fennhatóságuk alatt tartottak.

A görög polités nemes ideálja tehát a rabszolgatartó ideálja volt, és a művészet, amikor ennek az eszmének formát adott, végeredményben a rabszolgatartó eszményi típusát alkotta meg.

Hogy ez nemcsak puszta elmélet, hanem ténylegesen igazolható, mutatja a következő példa. Közhellyé vált a görög művészet történetével foglalkozó irodalomban, hogy milyen sokat köszönhet a görög művészet — elsősorban a szobrászat — a görög sportnak, hogy a klasszikus görög szobrászat férfialakjai vagy atlétákat ábrázolnak, vagy a ruhátlanul gyakorlatozó atléták megfigyeléséből merített képet rögzítik meg. Valóban így is van, az archaikus és klasszikus görög szobrászat legfontosabb témája és típusa a ruhátlan ifjú, akinek testalkata a sokoldalú sportgyakorlatok során harmonikusan képzetté, erőssé és egészségessé vált.

Köztudomású az is, hogy a gimnasztika a görög társadalomban nem volt puszta kedvtelés. Eredete az ősi nemzetségi társadalom, a katonai demokrácia fegyveres férfiainak katonai gyakorlataiban rejlik, klaszikus kifejlődése arra az időszakra esik, amikor az állam hadserege a görög városállamok szabad polgáraiból állt, akiknek kora ifjúságuktól fogva megtisztelő kötelességük volt a katonai szolgálatra előkészítő testgyakorlás, amelyet állami intézményekben, kialakult szabályok szerint végeztek, úgyhogy ez a testgyakorlás a görög iskola gerincévé és alapjává vált. Hozzájárult természetesen a zene, az írás, olvasás és a magasabb szellemi műveltség (költészet, szónoklás, filozófia, matematika stb.) ágainak elsajátítása, de ezek a görög társadalom életében sohasem szorították ki az első helyről a testgyakorlást. Köztudomású az is, hogy az iskola, a gymnasion, — és ezen keresztül a sport — csak a szabad polgárok gyermekei számára voltak kötelezők és elérhetők, úgyhogy a gymnasionba való felvétel egyben az állampolgárság elismerését jelentette.

Ilyen körülmények között a testgyakorlás, a sport a görög polgárok előtt nemcsak egyszerűen gyakorlati szükségesség, hanem kiváltság és dicsőség dolga volt, amely a szabad polgárok életétől és eszményképétől elválaszthatatlanná vált. Sportversenyen győzni a legnagyobb dicsőségnek számított, éppen úgy, mint a csatában való bátor viselkedés. A görög városállam polgára, a görög rabszolgatartó így gondolkodásban, külső megjelenésében és eszméiben egyaránt különbözött a rabszolgáktól és az idegenektől, és ezektől meg is különböztette magát. A görög ember testi megjelenése már külsőleg is megmutatta osztályhelyzetét. A szép ember — görög értelemben — előkelő embernek számított. Ezt az embertípust ábrázolta és mutatta be a görög művészet. Ilyen szempontból közeledve alkotásai felé, világosan láthatjuk, hogy a klasszikus görög szobrászat embertípusa, típusalkotása mennyire a rabszolgatartó osztály eszméinek kifejezése.

Szilágyi könyvében a vizsgálatnak azt a módját, amelyet a fenti példa szemléltet, csak nagyon kevéssé alkalmazza. Általában keveset foglalkozik a görög művészet alkotásainak eszmei tartalmával. Többször beszél művészi mondanivalóról, tartalomról, de nem mondja meg, mi ez a mondanivaló.[6] Sokszor úgy tűnik, mintha a mondanivalót azonosítaná a formai megjelenéssel, ennek szépségét és tökéletességét, a természeti valóság lényeges formáinak megragadását tekintené az alkotás tartalmának. Könyve elején megemlékezik Marx mondásáról, amellyel a mitológia nagy szerepét hangsúlyozza a görög művészetben. Nem vizsgálja azonban a későbbiek folyamán, hogy a mitológiai tárgy hogyan függ össze a műalkotások belső tartalmával. Általában hajlik afelé, hogy a mitológiát a mondanivaló külső burkának fogja fel, holott nyilvánvaló, hogy többről van szó, mint külső burokról. Nagyon helyesen szakít az imperializmus reakciós «tudományának» misztikus és mitologizáló irányzatával, de ugyanakkor a görög művészetet hajlandó leegyszerűsíteni tisztán profán tartalmú művészetté. Ebben a modernizálás veszélye rejlik és eltereli a figyelmet az alkotások tartalmi elemzéséről.

Az eszmei tartalom elemzésének hiánya nemcsak az esztétikai értékelést gyengíti, hanem a történetiség bizonyítását is. E hiányosság magyarázata, hogy miért nem sikerül a szerzőnek a társadalmi alap és a művészet összefüggéseinek maradéktalan feltárása, a görög művészet osztály-jellegének megvilágítása. A görög művészet történetiségének kimutatásához nem elegendők a külsőleges, közvetlen összefüggések, a párhuzamos fejlődés bemutatása. Minden közvetlen összefüggésnél fontosabb az a belső összefüggés, amely a műalkotásokat eszmei tartalmukon keresztül kapcsolja össze az alappal.

Azok a hibák, amelyekre a fentiekben igyekeztünk rámutatni, nem annyira a szerző saját hibái, mint inkább a görög művészet marxista kutatásának hiányosságai. A szerző különös érdeme, hogy a kezdeményező merészségével megkísérelte a görög művészet történetét marxista módon tárgyalni és elmondhatjuk, hogy ez a kísérlet kitűnően sikerült. Könyvének több megállapítása, vonalvezetése és alapgondolatai nemcsak ma jelentik a marxista művészettörténet gyarapodását, hanem feltétlenül időállóak is lesznek.

De éppen ez a merész kezdeményezés mutatta meg, hogy mennyi még a teendő. A hiányokat, a homályos pontokat, amelyek a könyvben találhatók, nem lehet egyszerűen elméleti munkával pótolni. Ehhez beható és részletekbe menő vizsgálatok szükségesek, amelyek nemcsak a művészeti fejlődés folyamatát, hanem ennek sokoldalú összefüggését a görög társadalom történetével is megvilágítják. Ez a munka csak akkor vezethet sikerre, ha lépést tart vele a polgári tudomány nézeteinek és eredményeinek kritikája. Kétségtelen, hogy a polgári tudomány sok mindent végzett a görög művészet történetének kutatása terén. Mérhetetlen anyagot tárt fel és hordott össze, rendszerezte és finoman elemezte ennek részleteit, az alapvető összefüggéseket azonban sokszor figyelmen kívül hagyta vagy meghamisította. Ezeket az összefüggéseket nem lehet kivülről ráakasztani a készenálló polgári rendszerekre. A marxista kutatásnak be kell hatolnia a legkisebb részletekbe is, a téglákkal kell foglalkoznia, mielőtt felépíti új épületét. De a téglák rendberakásához tervrajzra van szükség, szempontokra, amelyek segítenek eligazodni a részletek tömegében. Az összefoglaló és áttekintő munka, — még ha időelőttinek látszik is — a nélkülözhetetlen tervrajzot adja kezünkbe.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

[6] 24. old. 2. bekezdés: «... demokrácia felé haladó görögség sajátos mondanivalója».

PUBLIKÁCIÓK A GÖRÖG ÉS RÓMAI MŰVÉSZETRŐL A NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁGBAN (1952—53)[1]

A Német Demokratikus Köztársaság megélénkülő tudományos tevékenysége a klasszika-archaeológiai kiadványok számának növekedésén is észrevehető. Bár külön szakfolyóirata a görög és római régészetnek és művészettörténetnek nincs, a nyugatnémet szakfolyóiratokban és a Német Demokratikus Köztársaság új egyetemi folyóirataiban egyre sűrűbben megjelenő ilyentárgyú cikkek mutatják, hogy a kutatás — elsősorban az egyetemi intézetek keretében — folyik, és új kutatógárda is van kialakulóban.[2]

Az önálló kiadványok közül a benne felvetett probléma érdekességénél fogva is első helyen érdemel említést *R. Hamann* tanulmánya.[3] Az ismert herculaneumi falfestményt kísérli meg új megvilágításba helyezni, amelyen Héraklés megtalálja és felismeri Kisázsiába került fiát, Télephost. (1. kép) A festmény előképének a kutatók jelentős része hellénisztikus ábrázolást tartott s itt kézenfekvő volt a pergamoni ú. n. kis friz hasonló tartalmú domborművére utalni. Hamann helyesen fordul szembe az újabb kutatásnak azzal az irányzatával, amely a herculaneumi és pompei falfestészetben csak görög minták másolatait látja és belőlük még a görög festészet egyes történeti fázisait is megpróbálja rekonstruálni. Megszívlelendő az a kritika is, amellyel az elemzések sokszor önkényes állásfoglalásait illeti olyan kérdésekben, mint hogy mi »eredeti« és mi a másoló hozzáadása egy képen ; helyesen mutat rá arra is, hogyan vezet ez a módszer a képnek egyes motívumokra való szétdarabolásához, miközben teljesen elvész a kompozíció egészének szemlélete.

Hamann szerint az i. e. és i. u. 1. századi itáliai falfestmények — bár tárgyban és motívumokban a hellénisztikus művészethez kapcsolódnak — «szellemükben és kompozíciójukban is római munkák« és »a legjobb fogalmat adják az eredeti római művészetről» (17. lap).

A Télephos-festményben is ennek példáját látja, mert szerinte a pergamoni frizzel való összevetésnél sokkal meggyőzőbb az Ara Pacis Tellus-reliefjének párhuzama. Utalva arra, hogy kora-császárkori emlékeken a Télephos—Héraklés mítosz ábrázolása olykor Romulus és Remus megtalálásának párjaként szerepel, azt feltételezi, hogy a két ábrázolást Rómában azonos jelentésűnek tartották (12. lap) ; a festmény »Arkadia« istennőjét Tellussal hozza kapcsolatba s az egész képben »a boldog birodalom Tellus szimboluma alatti dicsőítését« látja (13. lap). Héraklés és az oroszlán is a »béke-allegoria« körébe utal s a festmény egységes egészében »az uralkodóház udvaronci dicséretének hamisítatlanul római felfogáskörébe« tartozik (15. lap), »formában és tartalomban az augustusi vagy Augustus utáni idők szellemének felel meg« (14. lap).

Maga a római festészet eredetiségének hangsúlyozása, illetve az itáliai hagyomány és a római megrendelők szerepének értékelése a császárkor elejének festészetében olyan gondolat, amely egyre általánosabban tért hódít az újabb szakirodalomban.[4] Kérdés azonban, nem megy-e túlságosan messze Hamann, mikor a római művészetnek egy irányára és korszakára, az Augustus-kori udvari művészetre jellemző allegorikus értelmet

[1] A beszámoló csak a Magyarországon hozzáférhető önálló kiadványokra terjed ki.

[2] A fenti időszakban a Német Demokratikus Köztársaság egyetemi folyóirataiban megjelent klasszika-archaeológiai tanulmányok : *E. Bielefeld:* Erotostasie. Wissenschaftliche Zeitschr. d. Univ. Greifswald 1(1951—2) Gesellschafts- u. sprachwiss. Reihe Nr. 1, 53—4 ; *E. Bielefeld:* Zum Relief aus Mondragone. U. o. Nr. 3, 1—35 ; *E. Bielefeld:* Aphrodite *ἀναδουμένη παρασθεῖσα*. U. o. 3(1953—4)107—113 ; *E. Bielefeld:* Die Antiken-Sammlung des Archäologischen Instituts der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Wiss. Zeitschr. d. Univ. Halle-Wittenberg 2(1952—3) Ges. u. sprachwiss. Reihe Nr. 2, 81—134 ; *G. Zinserling:* Ein Porträt des Geta im Landesmuseum zu Gotha. Wiss. Zeitschr. d. Univ. Jena 2(1952—3)141—7 ; *L. Alscher:* Rundbilder und Stufen der Rundansichtigkeit griechischer Plastik. Wiss. Zeitschr. d. Humboldt-Univ. zu Berlin 3(1953—4) Ges. u. sprachwiss. Reihe Nr. 1, 33—50.

[3] Herakles findet Telephos. Abh. d. Deutschen Akad. d. Wiss. zu Berlin, Klasse f. Sprachen, Literatur u. Kunst, Jg. 1952, 9. Berlin, Akademie-Verlag 1953. 17 lap.

[4] Már *Winckelmann* élesen szembeállította a pompei festményeket a görögökkel, többek közt éppen a Télephos-festménnyel kapcsolatosan is, s ugyanő a Tellus-értelmezést is felvetette (idézve *L. Curtius*-nál, Die Wandmalerei Pompejis, Leipzig 1929, p. 4).

tulajdonít egy herculaneumi falfestménynek, amelyet — erre nem tér ki a tanulmány — több más, stílusban is jórészt rokon görög mitológiai falképpel együtt találtak a herculaneumi ú. n. Basilicá-ban.[5] Ezek a freskók (Achilleus és Cheirón, Théseus a Minótauros legyőzése után, stb.) a Télephos-képpel egy terem falát díszítették, és — ha Hamann új értelmezése helytálló — épp olyan joggal rajtuk is augustusi béke-szimbolikát, vagy legalább az Augustus-kori művészet eszmevilágával való kapcsolatot lehetne keresni, illetve kellene kimutatni, amit azonban nem kísérel meg a szerző. De a fő nehézség nem ez, nem is a kép szimbolikus-aulikus értelmének feltevése, — hiszen a régebbi értelmezés ebben megegyezett Hamannéval, csak nem az Augustus-ház, hanem a pergamoni uralkodóház dicsőítését látta a freskó kikövetkeztetett mintájában. Az új interpretáció legfőbb akadálya kronológiai: a képet eddig egyértelműen a pompei negyedik stílusba sorolták,[6] amely már a Flavius-korban, a két Vezuv-környéki város pusztulását megelőző évtizedben virágzott. A Télephos-képnek stílusa és tartalma szerint Augustus-kori keletkezését csak az egész pompei falfestészet eddig elfogadott kronológiájának és fejlődésmenetének komoly érveken alapuló revíziójával lehetne valószínűsíteni. Enélkül és erősebb tárgyi alátámasztás nélkül ez pillanatnyilag éppoly kevéssé látszik meggyőzőnek, mint azok a stíluskritikai érvek, amelyekkel Hamann az értelmezést többek között indokolja: sem az gyes motívumok «klasszicisztikus, szimbolikus elszigeteltségét», amelyet a császárkori római művészet jellemzőjének tart, sem Héraklés alakjának »erőtlenségét, véznaságát« (14. lap) nem fogja a képen felfedezni az, aki nem az Ara Pacis domborművével való párhuzambahozás igyekezetével nézi — olyan igyekezet, amelynek jogosultságát legalább is a Hamanntól ajánlott értelmezés helyességének kellene bizonyítania.

*

Értékes új anyagot hoz az Akadémiai Kiadó egy másik kiadványa.[7] *C. Blümel*, a Staatliche Museen antik részének vezetője, akinek nevét elsősorban a görög szobrászat technikájáról írt két könyve tette a szakemberek szűkebb körén túl is ismertté és megbecsültté, huszonhat antik tárgyat tesz közzé benne. A tárgyak túlnyomórészt még fényképről sem voltak ismertek eddig; jórészük magántulajdonban van, hat közülük a háború után került a berlini múzeumba. A bemutatott tárgyak között az antik művészetnek az i. e. 7. századtól az i. u. 3. századig legtöbb korszaka és jónéhány műfaja szerepel, a monumentális szobrászattól a vázafestészetig. Az újonnan publikált anyagból kiemelkedik egy archaikus bronz oroszlánfej (No. 1), egy oroszlánfejben végződő archaikus ivóedény (No. 3.), egy 5. század elejei attikai feketealakos lékythos kecskéket számláló szatirok ábrázolásával (No. 9.), egy 4. századi márvány női fej síremlékről (No. 13.), egy Diphilos műhelyében készült kisázsiai terrakotta-ifjúszobor (No. 20.) és egy i. u. 2. századi fára festett női portré Egyiptomból (No. 25.).

A képeket kísérő rövid szövegek az érdeklődők legszélesebb köréhez fordulnak. A bemutatott tárgy rövid technikai és formai elemzését adják; készítési helyének és idejének meghatározása mellett csak kivételes esetben utalnak további szakirodalomra. A szöveg közti képek a meghatározáshoz szükséges legfontosabb analógiákat mutatják be. Kár, hogy a méretek mellől elmaradt a múzeumi darabok leltári számának feltüntetése. Ennél sokkal jobban fogja azonban az a széles olvasó-réteg, amelyhez a könyv fordul, a bemutatott tárgyak keletkezésének és művészeti stílusának történeti-társadalmi hátterét hiányolni.

A rövid és első tudományos meghatározásnak számító szövegekhez néhány megjegyzés kínálkozik: Az 1. sz. bronz oroszlánfej már csak a szem formája miatt is aligha készülhetett a 7. sz. elején, jó egy évszázaddal későbbinek látszik; egyébként típusában is elüt a krétai bronzpajzsok oroszlánfejeitől, amelyekre a szöveg hivatkozik (l. Kunze, Kret. Bronzereliefs 185—8). — Az 5. sz. bronz griff-protomé datálása is túlkorainak látszik. A csoport nemcsak a 7. sz. első felében terjedt el a görög művészet egész körében, mint Blümel írja, hanem jóval később is (v. ö. Kunze, II. Olympiabericht, 1938, 115;

[5] *A. Maiuri:* Herculaneum (Führer durch die Museen und Kunstdenkmäler Italiens Nr. 53, Roma 1936) 15.

[6] Legutóbb *K. Schefold:* Pompejanische Malerei (Basel 1952) 139—41 (Schefold egyébként szintén említi a császárkultusszal kapcsolatos allegoria lehetőségét, csak a datálásnak megfelelően »Héraklés és Vespasianus összehasonlításá«-ról beszél).

[7] Antike Kunstwerke. Berlin, Akademie-Verlag 1953. 40 lap, 19 kép, 53 (számozatlan) tábla.

Payne, Perachora I. 1940, 126—130; Akerström, Opuscula Archaeologica 2, 1941 175—7) és ha az Olympia-publikációban tárgyalt darabokkal összehasonlítjuk (i. h. Taf. 47—51), nyilvánvaló, hogy a megszelidült arckifejezés, a szem fölötti ráncok eltűnése, a kevésbé kitátott száj ragadozó-kifejezésének enyhülése, a nyak elegáns, de kissé merev tartása az 51. tábla griff-fejével mutatja a legközelebbi kapcsolatot, amely a típusnak már kissé dekoratívvá merevedett 6. századi változata. — A 8. sz. feketealakos csésze formája aligha bizonyít korinthosi származása mellett, inkább attikai lehet s a datálása is korainak látszik.

Végül néhány darabnál fel kell vetni az eredetiség kérdését. A 11. és 12. sz. kisbronzra vonatkozólag autopszia híjján a gyanunál kell maradni (mindenesetre a 12. sz. szobor 5. századi datálása nem látszik meggyőzőnek); két darabnál viszont, a 17. sz. kettős bronz Aphrodité-Erós pár és a 19. sz. ezüst-szatírszobor esetében a fénykép alapján is a leghatározottabban újabbkori munkára kell gondolni, nem feltétlenül 19. vagy 20. századi hamisítványra, hanem esetleg reneszánsz-kori antikutánzatra; semmiképpen nem lehet azonban a 19. sz. szatirt a Sansovino-szobor és Mantegna-metszet antik mintájának tekinteni. Sokkal könnyebben elképzelhető, hogy a szóbanforgó szobornak szolgált egyikük vagy másikuk, esetleg egy ma ismeretlen harmadik szobor mintául.[7a]

Külön ki kell emelni a könyv szép tipográfiáját, jó képeit és ízléses kötését, amelyeket jó volna mintául venni igen alacsony színvonalon álló művészeti könyvkiadásunknak. A kötet külső megjelenése is biztosan hozzájárul ahhoz, hogy jó szolgálatot tegyen a görög és római művészet megismertetése és megkedveltetése ügyének. Nem tudnánk a magyar művészeti kultúra emelése érdekében mi is hasonló, sőt még gazdagabb anyagot tartalmazó kiadványt megjelentetni?

*

Ugyancsak az érdeklődők szélesebb köréhez fordul, de a tudományos ismeretterjesztő feladatot sokkal magasabb fokon oldja meg *E. Bielefeld* könyve,[8] amely már problémáiban, szempontjaiban is a haladó német tudomány új irányának képviselője. Negyvenhat, kis részben eddig ismeretlen, nagyobb részében ismert, de nem közismert görög vázaképet mutat be és elemez, az ábrázolás tárgya, kompozíciója, stílusa szempontjából. Az egy kivételével a 6—4. századból származó vázaképek tárgyalása azonban nem esik szét apró részletképekre, hanem a három század görög vázafestészetének vázlatos fejlődéstörténete kerekedik ki belőle. A sokoldalú tárgyalásmód a fejlődés technikai oldalára éppúgy tekintettel van, mint a rajzolásmód, a tematika, a belső tartalom, a térábrázolás és árnyékolás fejlődésére, illetve kialakulására. Mindezek mögött pedig a görög társadalom fejlődésének azokat a legfontosabb mozzanatait is igyekszik érzékeltetni, amelyeknek ezek a változások a tükröző. Így a 6. század utolsó negyedének új »stílusvilágát« a régebbivel szembeállítva, a század végén létrejött athéni demokrácia szellemét ismeri fel benne, (7. lap) s ugyanakkor helyesen figyelmeztet arra is, mennyire nem szabad ezt a kapcsolatot mechanikusan túlságosan közvetlenként felfogni.

Míg az archaikus és klasszikus kor tárgyalása a két korszak uralkodó athéni stílusának rövid leírására és elhatárolására, az átmeneti kor jól megválogatott képek szembeállításán alapuló jellemzésére szorítkozik, részletesen, sokoldalúan dolgozza ki annak a nagy változásnak a képét, amely az 5. század végén lezárta a klasszikus kort és új korszakot nyitott. A gyökereit ennek a változásnak helyesen keresi az athéni polis-társadalomnak a peloponnésosi háborúval kezdődő válságában. Jól határozza meg Erós és Dionysos, illetve kíséri megváltozott ábrázolásmódjának, megnövekedett jelentőségének társadalmi gyökereit («Dionysos mindig az arisztokráciával szemben ellenséges érzületű osztályok isteni képviselője» — írja, és itt csak a «mindig»-et kell túlzottnak tekinteni). Találóak a tematikai változásra vonatkozó megjegyzések, s új megfigyelésekkel gazdagítja az árnyékolás, a perspektívikus ábrázolás, általában a térbeliség ábrázolása görög kialakulásának és fejlődésének történetére vonatkozó ismereteinket. A vázafestészetnek ezeket az új vívmányait, mint már mások is, az egykorú nagyfestészetből vezeti le és — részben korábbi megfigyeléseit összefoglalva[9] — megpróbálja Polygnótos,

[7a] A hamisítványok kérdéséhez most *R. Lullies*, Gnomon 26 (1954) 196—7. Korrektúra-jegyzet.

[8] Zur griechischen Vasenmalerei des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr. Halle, VEB M. Niemeyer 1952. 27 lap, 32 tábla.

[9] V. ö. *E. Bielefeld:* Von griechischer Malerei. Hallische Monographien Nr. 13. Halle, Niemeyer 1949.

1. kép. Héraklés megtalálja Télephost. Falfestmény Herculaneumból a nápolyi múzeumban.

Zeuxis és — kevésbé meggyőzően — Pausón művészetének az írott forrásokból ismert sajátságait az egykorú vázafestészet jelenségeivel összekapcsolni, amire természetesen már szintén sok kísérlet történt. Végül az új ábrázolásmód 4. századi, főként itáliai fejlődését vázolja, különös tekintettel a portré- és burleszk-elemek talán itáliai hagyományának érvényesülésére. Befejezésül röviden utal a vázafestészet művészi formanyelvének néhány sajátosságára és a műfajnak arra a jelentőségére, hogy az egész nép között a legszélesebb körben elterjedt művészeti ág volt.

A szép illusztrációktól kísért könyv így valóban alkalmas rá, hogy az érdeklődők széles körét bevezesse az antik művészet egy területének legérdekesebb problémáiba, de a szakkutatók számára is van új, vagy csak a szerző más munkáiból megismerhető mondanivalója.[10]

*

Az előbbihez hasonló igénnyel készült *E. Bielefeld* egy másik könyve, vezetője az altenburgi múzeum antik vázagyűjteményéhez.[11] Előszavában is hangsúlyozott törekvése az, hogy »a klasszikus ókorról semmiféle ismerettel nem rendelkezőket« röviden bevezesse »azoknak az embereknek az életébe, akik között egykor ezek a vázák keletkeztek«. Az áttekintés ezúttal a múzeum anyaga által felölelt egész területre, tehát a geometrikus művészet korától a hellénizmusig terjed, s az etruszk és délitáliai anyagot is magába foglalja. A tárgyalás itt is sokoldalú ; technikai, ikonográfiai, vallástörténet kérdések is helyet kapnak benne. Maga a tárgyalt anyag, ha nem is elsőrendű, eléggé változatos, s a fényképen bemutatottak közül is kiemelkedik néhány : egy italogeometrikus edény, egy rhodosi Fikellura-amphora táncosokkal, egy töredékes Exekias-amphora, egy attikai korai feketealakos amphora olajkereskedés ábrázolásával, egy vörösalakos amphora az ú. n. Nikon-festőtől, egy délitáliai vörösalakos peliké növénydíszek közt női fejjel, néhány más délitáliai vörösalakos nagyobb edény és egy etruszk vörösalakos stamnos «Charun» és szárnyas haláldémon ábrázolásával.

A szöveg a társadalmi-történeti háttér rajzát tekintve elmarad az előbbi mögött; aránylag igen kevés, s a munka célját tekintve érdemtelenül kevés helyet szentel neki a szerző. A fentebb ismertetettnél sokkal kevésbé mentes a munka bizonyos át nem gondolt régi frazeológia és gondolatmenetek átvételétől. Megvan a görögség indokolatlan idealizálásának a nyoma is pl. olyan állításokban, hogy a görögök teremtettek először monumentális művészetet (9. lap). Azok számára, akik nem ismerik közvetlenül a múzeum anyagát, hiányzik legalább a rövid említése annak, hogy mi van a reprodukált darabokon kívül a gyűjteményben. A szakember azt is hiányolja, hogy a képek jegyzékében nincs feltüntetve, hol publikálták már az egyes darabokat, hiszen legtöbbjük régóta ismeretes a szakirodalomban. A képanyag minősége alatta marad Bielefeld másik munkájáénak, bár természetesen a vezető-jelleg és az olcsó előállíthatóság követelménye indokolja ezt. Mindennek ellenére a kis kötet nemcsak az altenburgi múzeum látogatóinak tesz jó szolgálatot, hanem az antik vázák kutatóinak is az egybegyűjtött, részben először publikált, anyagért, s műfaját tekintve is érdekes, jó irányban induló kísérletnek látszik.[12]

*

Az antik művészet emlékeinek az érdeklődők legszélesebb körével való megismertetését szolgálja az a két kiadvány, amely a drezdai Albertinum gipszmásolatairól készült fényképeken mutatja be a görög és római szobrászat legjelentősebb anyagát. Az Albertinum gipszműhelyének negatív-anyaga a háborúban teljesen elpusztult, s most kezdték meg fokozatos pótlását. Az egyik megjelent kötet tulajdonképpen a már kapható gipszmásolatok katalógusa, valamennyi darab fényképével és rövid irodalom-jegyzékkel.[13]

[10] A 13. kép kylixéhez, amelynek értelmezését B. megoldatlannak mondja (10. lap), v. ö. *G. Becatti*, Arch. Classica 4(1952) 162—73. Becatti szerint a jelenet Kephalos utódainak visszatérését ábrázolja Attika földjére.

[11] Griechische und etruskische Tongefässe im Staatlichen Lindenau-Museum. Altenburg, Staatliches Lindenau-Museum 1953. 56 lap, 16 tábla.

[12] A 15. tábla etruszk vörösalakos edényéhez írt magyarázatban a 7. századi datálás sajtóhiba : a váza a 4. századi. — A 16. táblán alul jobbra ábrázolt edény nem itáliai, hanem attikai hellénisztikus munkának látszik.

[13] Bildwerke des Altertums in Abgüssen aus dem Albertinum zu Dresden. Staatliche Kunstsammlungen, Dresden Albertinum 1953. 167 lap, 289 kép. A tudományos rész G. Weinholz és Chr. Bähr munkája.

Így két szempontból is van jelentősége. Egyrészt az egyiptomi, asszír, görög, etruszk és római művészetből kiválogatott közel 300 jelentős szobor, illetve dombormű szép kivitelű reprodukciójának igen olcsón megszerezhető gyűjteménye, másrészt figyelmeztet rá, hogy a művész- és tudósképzés szempontjából egyaránt nagyjelentőségű gipszmásolatanyag a drezdai műhely révén az érdekelt magyar intézmények számára is olcsó áron hozzáférhető, s az egyetemeknek és főiskoláknak, különösképpen pedig a mielőbb felállítandó másolatmúzeumnak módja nyílik arra, hogy szép tanulmányi anyaggal pótolja, amennyire lehet, a hallgatók és növendékek számára az eredeti szobrok látásának hiányát.

A katalógus-kötetben a meghatározások és az irodalom-jegyzék természetesen tudományos igénnyel készült és így ebből a szempontból is hozzászólást igényel. Az előszó igérete után, hogy az anyag kronológiai sorrendben van, megtévesztően hat ugyanis, hogy az olympiai szobrok az Erechtheion után következnek, a Ludovisi-trón a Parthenon után, a függelékszerű portré-fejezetben pedig Pheidias Anakreónja és Krésilas Periklése a lateráni Sophoklés után. A görög anyag négy fejezetre osztása (archaikus kor, 5. sz., 4. sz., hellénizmus) elvben helytálló, csak a gyakorlatban nem valósul meg pontosan. Így pl. érthetetlen a müncheni kuros (Nr. 77) elszakítása az archaikus kortól és az 5. századba sorolása; a firenzei Idolino-t Rumpf tanulmánya után (Critica d'Arte 4, 1939, 17—27) aligha lehet az 5. századba sorolni, négy századdal későbbi klasszicizáló munka; Hégésó síremléke (Nr. 193) is jogtalanul került a 4. századhoz: még az 5. században készült; a 124. lapon közölt daraboknak (Nr. 222—4) sincs semmi keresnivalója a 4. századnál, a római részben pedig teljes a kronológiai zavar: etruszk és római darabok vegyesen következnek egymás után, s a primaportai Augustus megelőzi az »Arringatore«-t stb. Itt még az a kérdés is felmerülhet, milyen alapon került a »Grosse Herculanerin« a római művészetbe? — A gipszmásolatok főelőnye egyébként az eredetihez való pontos hűség legalább méretekben és a felület állapotának visszaadásában; így nem látszanak indokoltnak az olyan kiegészítések, mint két olympiai metopén (Nr. 111—2), vagy az olympiai Hermésen (Nr. 217).

Bár a bevezető hangsúlyozza, hogy az irodalom-jegyzék nem tart igényt teljességre, megbízhatatlanságára külön fel kell hívni a figyelmet. A legnagyobb gyűjteményes munkákat sem használja fel következetesen (Propyläen Kunstgeschichte, Brunn-Bruckmann stb.), általában sem a kiválogatás szempontja, sem célja nem világos. Egyes helyeken részlettanulmányok is idézve vannak, máshol a legfontosabbak sem. Néhány darabhoz semmiféle irodalom nincs, holott a többi jegyzetben idézett munkák valamelyikében is megtalálhatók. Érthetetlen pl. hogy az olympiai Herméshez (Nr. 163) miért Blümel tanulmányát idézik, aki mind a 4. századi datálást, mind Praxitelés szerzőségét tagadja, míg a szöveg mindkettőt elfogadja. A pontatlan idézés (pl. a Nr. 126-hoz: Schweitzernek nincs «Meister am Parthenon» c. munkája) és a sok sajtóhiba is megnehezíti a használhatóságot.

*

Egészen más jellegű a másik füzet, amely egy népszerűsítő művészeti sorozatban jelent meg.[14] Az Albertinum gipszeiről vett 17 reprodukcióval illusztrálva a klasszikus görög szobrászatról ad képet. A szöveg — *G. Rudloff—Hille* munkája — élvezetes formában, közérthetően megírt elemzése az egyes szobroknak, s az elemzés során a klasszikus görög szobrászat realizmusának leglényegesebb kérdéseibe is bevezeti az olvasót. Az egyes darabok és az általuk képviselt művészeti korszak vagy irány mindenhol megkapja hátterét a görög társadalom-, ill. politikai történetben s befejezésül külön fejezet szól a görög művészet kapcsolatáról az irodalommal, filozófiával, természettudományokkal.

Éppen a könyv helyes célkitűzése és a legszélesebbkörű olvasottságra való igénye indokolja a tudományos megbízhatóságával való foglalkozást. Sajnos, ezen a téren a bevezető szöveg nem kifogástalan. Jónéhány tárgyi tévedés és pontatlanság akad benne, így Myrón diszkoszvetőjének az 5. sz. elejére (a közepe helyett), az Idolinonak az 5. századra való helyezése; nem áll az, hogy a Parthenon oromcsoportjairól nem ismerünk arckifejezést: megvan a keleti oromcsoport Dionysosáé és az ú. n. Weber—Laborde-fej (158. kép az Albertinum fenti gipszkatalógusában); a polykleitosi Doryphorosnak nem csak márvány másolatát ismerjük (13. lap), hanem a nápolyi bronzfejet is; az Akropolis Niké-balusztrádján nemcsak Niké-alakok voltak (15. lap), hanem Athéné is; meg-

[14] Plastische Werke aus der klassischen Zeit Griechenlands. Dresden, VEB Verlag der Kunst 1953. 23 lap, 17 tábla.

tévesztő az a fogalmazás, hogy «Praxitelés is gondosan festette alakjait» (17. lap), hiszen Pliniustól (Nat. Hist. 35, 133) tudjuk, hogy legszebb szobrait Nikias festette.

A befejező fejezet nem-művészettörténeti fejtegetéseiben is több problematikus van. Így az, hogy Euripidés «Hérakleitoson és Anaxagorason alapszik» (21. lap); hogy Hérakleitos az 5. sz. elején működött (20. lap); hogy Délos szigete Nagygörögország rabszolgapiaca volt (19. lap). Más tételei időtlen fogalmazásukkal válnak félrevezetőkké, így az, hogy «a rabszolgákat védő törvény nem volt» (19. lap), vagy hogy «a tudományos megismerés ... kényelmetlen és fenyegető volt az uralmon levőknek» (22. lap). Így nem csoda, ha a szerző számára »a tudományos ismeretek fellendülése az 5. sz. filozófusainál csaknem éppolyan megfoghatatlan (unbegreifbar), mint a szobrászaté« (u. o.) Nem érthetünk egyet a stílusnak azzal a szűkkörű meghatározásával sem, hogy az «a mód, ahogy az írásban a szavak egymás után következnek, a rajzban a vonalakat huzzák és a zenében a hangokat egymás mellé rendelik» (17—8. lap). Általában olyan munkától, amely az olvasók legszélesebb rétegei számára készült, fokozottabb igényességet, felelősségérzetet kell megkövetelni, mert jó, de esetleges rossz hatásuk is szélesebbkörű, mint a szakemberek szűk köre számára készülteké. A Német Demokratikus Köztársaság egyre inkább fellendülő tudományos ismeretterjesztő munkájában ennek az igényességnek a jövőben fokozottabban kell érvényesülnie.

Szilágyi János György

A PRINCIPATUS KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

N. A. MASKIN: AUGUSTUS PRINCIPATUSA. KIALAKULÁSA ÉS TÁRSADALMI LÉNYEGE. Akad. kiad. Bpest, 1953. (Ford. Borzsák István.)

A szovjet tudományos életben komoly eseményt jelentett N. A. Maskin művének megjelenése 1949-ben, amellyel a szerző 1942-ben elnyerte a doktori címet, és amelyet a szovjet kormány Sztálin-díjjal tüntetett ki. A magyar tudomány számára nem kisebb, sőt talán még nagyobb a jelentősége annak, hogy ez a mű magyarul is olvashatóvá vált. Ma még nehéz pontosan lemérni, de a következő években római történészeink munkája bizonyára szemléletesen meg fogja mutatni, mekkora segítséget jelent fiatal marxista ókorkutatásunk számára a római történet legkiemelkedőbb szovjet kutatójának nagy műve.

Mi adja meg számunkra és általában az egész marxista történettudomány számára ennek a könyvnek a jelentőségét? Mindenekelőtt ki kell emelnünk a könyv tárgyának rendkívüli fontosságát. A principatus kialakulása, amely a római birodalom szerkezeti változását hozza magával, egyike a leglényegesebb fordulópontoknak a rabszolgatartó formáció történetén belül, és egyben bevezeti a rabszolgatartó rend utolsó virágkorát. Ez a fontos történeti átalakulás már régtől fogva a kutatók érdeklődésének előterében állott; ami azonban ennek az átalakulásnak a lényegét, társadalmi tartalmát illeti, ezt a polgári kutatók nem tudták feltárni, legfeljebb néhányan bizonyos fokig — hiányosan, félreértésekkel, sőt modernizáló ferdítésekkel — megközelíteni. A principatus társadalmi lényegének feltárása olyan feladatot jelentett, amelynek sikeres megoldását csak a marxista történettudomány kísérelhette meg.

Maskin ennek a feladatnak a szolgálatában írta meg művét, amely a szovjet történettudomány vezető alakjai közé emelte íróját. A teljesítmény értékét nagyban emeli az a körülmény is, hogy ezt megelőzően a szovjet ókorkutatás sajnálatosan keveset foglalkozott Augustus korának kérdéseivel, úgyhogy Maskin nem sok előmunkálatra támaszkodhatott: lényegében magának kellett elvégeznie mindent, a polgári tudomány által felhalmozott anyag kritikai feldolgozását és értékelését, a problémák marxista kidolgozását és megoldását. Óriási, egy ember erejét szinte felülmuló munka volt ez; de elmondhatjuk, hogy Maskin — az emberi lehetőségek határán belül — sikerrel oldotta meg a maga elé kitűzött feladatot.

A könyv anyagának gazdagsága, a feldolgozás alaposssága, magas elvi színvonala valóban minden tiszteletet megérdemel. Az aprólékos pontosságú forráskritika és forrásfelhasználás, a polgári tudósok műveinek helyes, kritikus értékesítése, a részletkérdések gondos megvizsgálása egyesül itt a magas ideológiai színvonalon tárgyalt elvi

problémákkal sikeres szintézisbe foglalva. Meg sem kísérelhetjük felsorolni azokat a vitatott kérdéseket, amelyekkel eddig a polgári tudomány hiábavalóan birkózott és amelyeket Maskin alapos tárgyismerettel és a marxista kutató fölényes ideológiai biztonságával old meg. Elég, ha csak példaképpen utalunk olyan problémákra, mint a köztársaságkori »pártok« lényege, a caesarizmus és bonapartizmus kérdése, Augustus hatalmának alapja és monarchikus jellege, a forradalmi mozgalmak szerepe a principatus létrejöttében, egyáltalán magának a principatusnak a társadalmi lényege stb. De ezeket a példákat még szaporíthatnánk. Minden esetre megállapíthatjuk, hogy Maskin ebben a művében mintaszerűen összefoglalja a principatusra vonatkozó kutatás egész anyagát, általában helyes beállítással felveti a legfontosabb kérdéseket és — a kutatás adott fokának megfelelően — meg is oldja ezeket, vagy legalább is a megoldás felé mutató javaslatokat nyujt. Nem a lelkesedés túlzása, hanem a tények komoly mérlegelése késztet bennünket arra a megállapításra, hogy Maskin műve a legmagasabb tudományos teljesítmény a magyarra lefordított szovjet ókori történeti művek között — és a szovjet ókortudomány egész területén is csak egy-két mű állítható még mellé.

Nehéz feladat lenne a könyv egész gazdag anyagáról csak megközelítően teljes képet is adni. Ez azonban nem is célunk: a könyv tartalmi gazdagságáról és pozitív eredményeiről jó képet adnak az eddig megjelent recenziók is. (Borzsák István e folyóirat első számában, Castiglione László a MTA II. O. K. IV. 1—2. számában.) Ezeket elismételnünk felesleges lenne. Szeretnénk azonban nyomatékosan rámutatni a könyvnek arra az előbbi recenziókban kellően ki nem emelt értékére, amely a könyv által felvetett problematika gazdagságában rejlik.

Egy nagyfontosságú téma (jelen esetben a principatus kialakulása és lényege) problematikájának első kidolgozása mindig nagy előrelépést jelent az illető területen, és kidolgozójának megszerzi az úttörő dicsőségét. Ezt nem homályosítja el az ilyen munkálatoknak az a természetes velejárója sem, hogy éppen ilyen esetekben az újonnan megnyitott utakon továbbhaladó, elődeik művét folytató kutatók munkája, a szaktársak hozzászólásai, a felvetett problémák újabb megvitatása, más oldalról való megvilágítása igen gyakran módosítja az első kutatók által javasolt megoldásokat. Az úttörők kénytelenek sokszor feltevésekkel dolgozni, nem mindig teljesen bizonyított megoldásokkal kísérletezni, de a munkájuk nyomán meginduló további kutatás, a tudományt előrevivő termékeny viták nyomán e feltevéseken keresztül egyre többet hódítunk meg a szilárdan megalapozott bizonyosságból. Véleményünk szerint Maskin művének ezt az úttörő jelentőségét is nyomatékosan hangsúlyoznunk kell.

A következőkben éppen ezért a könyv néhány olyan megállapítására szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek nézetünk szerint fontos problémákat vetnek fel, és további megvitatást igényelnek. Természetesen nem gondolhatunk arra, hogy e problémákat teljes egészükben ismertessük; csak egy pár kiemelt kérdésre vonatkozólag teszünk néhány megjegyzést.

*

A könyvnek az augustusi principatussal foglalkozó két főrészét megelőzi egy bevezető fejezet, amely a római *caesarizmus* kialakulását tárgyalja. A szerző először röviden ismerteti a római köztársaság válságának kibontakozását és az ezzel járó társadalmi-politikai harcokat, különös tekintettel a »pártok« és a rendkívüli magistraturák rendszerére. Ezután áttér Caesar pályafutásának és általában a 60-as—40-es évek történetének részletes ismertetésére, majd behatóan elemzi a caesarizmus fogalmát, kritizálja a polgári történészeknek az ezzel a fogalommal kapcsolatos félreértéseit és hamisításait, és megkísérli ezt a politikai jelenséget a maga korának társadalmi viszonyai között elhelyezni és azokból levezetni. Az egész fejezet jól sikerült része a könyvnek, de a téma ilyen módon való elkülönítésével és kiemelésével kapcsolatban mégis felmerülhetnek bizonyos meggondolások.

A caesarizmus ilyen kiemelése, a könyv témája tárgyalásának ezzel való megnyitása szükségképpen azt a gondolatot ébreszti az olvasóban, hogy a császársághoz vezető úton *ezzel* a jelenséggel történik meg a döntő lépés. Ez nagyjából meg is felel Maskin koncepciójának, amelyben a császárság főjellemzői: a katonaságra támaszkodó diktatúra, és lavirozás a társadalom egyes csoportjai között. Ez valóban jellemző Caesar politikájára is, amely így joggal nyilvánítható a principatus közvetlen elődjének. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind a katonai diktatúra, mind pedig a lavirozás (bár ez utóbbi kétségtelenül kezdetlegesebb formában) megjelenik jóval Caesar előtt is: pl. Mariusnál, sőt Sullánál is, nemcsak a katonai diktatúrát találjuk meg, hanem — bár egész politikájuk szempontjából kisebb jelentőséggel — a különféle társadalmi

csoportok közti lavirozást is. Ebből a szempontból Caesar működése nem jelent olyan új mozzanatot, hogy lényeges változás kezdetét pillanthassuk meg benne.

A »caesarizmus« fogalma maga is kissé elmosódott és a vele jelölt mozzanat túlságosan is általános jelensége az I. sz. római történelmének. A caesarizmus lényege Maskin fejtegetései után is bizonyos mértékig problematikus marad. Méginkább Caesar konkrét politikája, mert a könyvből nem tűnik ki, volt-e ennek a politikának határozott irányvonala. A lavirozás kiemelése önmagában nem sokat mond, és szükséges lenne pontosabban meghatározni, hogyan és milyen mértékben használta fel Caesar azokat a társadalmi csoportokat, amelyeket Maskin támaszaiként jelöl meg. Érzésünk szerint pl. Maskin lebecsüli a lovagrend, az itáliaiak és a provinciális arisztokrácia Caesar sikereivel kapcsolatos szerepét ; az azonban, hogy az említett csoportok közül ebben az időben számbelileg még viszonylag kevesen kerülnek vezető állásokba, nem bizonyítja társadalmi súlyuk jelentéktelenségét. Annál fontosabb jele a végbemenő változásnak maga az a tény, hogy ezek az emberek egyáltalán bekerülnek ilyen helyekre. — Egyébként azonban a »caesarizmus«, amint jeleztük, annyira általános jelenség, hogy talán az is kétségbevonható : érdemes-e külön névvel jelzett, konkrét történeti mozzanatként elkülöníteni?

Ez utóbbi kétely persze már túlságosan messzire menne. Az viszont bizonyos, hogy joggal merülhetnek fel kételyek azzal a felfogással szemben, amely a caesarizmusban az I. sz. római történetének legdöntőbb fontosságú és elsősorban jellemző mozzanatát látja. Anélkül, hogy magának a caesarizmusnak (és Caesar személyének) ténylegesen nagy jelentőségét kisebbíteni akarnánk, meg kell állapítanunk, hogy egy ilyen — önmagában bármennyire is fontos — katonai-politikai jelenség a mélyebben működő gazdasági-társadalmi erőkkel szemben csak felületi jelentőségű mozzanat, kísérő jelensége az osztályok és rétegek harcainak, és előtérbeállításának megvan az a veszélye, hogy fontosabb dolgok elé kerülve, azok helyét elfoglalva, megzavarja az adott történeti kor tényezőinek és fejlődésének helyes felismerését és értékelését.

Ez a veszély, ha csak kis mértékben is, de jelentkezik Maskin könyvében is. A köztársaság végének nagy válsága némileg aránytalan ábrázolást kap a műben : a 60-as évekig, Caesar fellépéséig egészen vázlatos, szűkreszabott, attól kezdve bő és részletes. Ez szükségszerűen következik Maskin koncepciójából, amely kiemeli a caesarizmusnak és Caesar működésének, mint az augustusi principatus közvetlen előzményének fontosságát ; de a polgárháborúk korának első és második fele között nem látunk olyan nagy különbséget, amely elvileg indokolhatná különböző kezelésüket. — Ezen túlmenőleg pedig : a válság leírásában csak egészen általános és rövid jellemzést kap a gazdasági fejlődés, valamivel többet az ebből eredő társadalmi harc, — és a hangsúly ennek a társadalmi harcnak a politikai formáira tolódik át.

Annak, hogy a válság lefolyása és az osztályharc menete Maskin könyvében — a szerző nagy erudíciója, elvi megalapozottsága, új, eredményes problémamegoldásai ellenére is, — nem fogadható el minden részletében teljesen világosnak és véglegesen megoldottnak, van egy igen lényeges elméleti oka : a szerzőnek nincs egészen világosan kidolgozott képe a római társadalom *osztályszerkezetéről*. Ennek eredményeképpen előáll az a helyzet, hogy a rabszolgákon kívül más osztály nem szerepel világos elhatároltsággal a műben. Maskin beszél a rabszolgatartó osztályról, de nem határolja körül pontosan ; a szabadok társadalmának különböző csoportjai — »rabszolgatartók«, »municipiumi arisztokrácia«, »vagyonos rétegek«, »középrétegek«, »plebejusok«, »alsóbb rétegek«, »proletárok« stb. — úgy szerepelnek (meglehetősen határozatlan fogalmakként) a műben, hogy nem mindig tűnik ki világosan, milyen egységek ezek : osztályok, vagy rétegek? Egy osztály tagjai, vagy különböző osztályokhoz tartoznak? (Maskin pl. úgy látszik, hajlik arra, hogy egy osztálynak fogja fel az egész szabad római polgárságot. V. ö. 243. l.) Ez a körülmény a II—I. sz. osztályharcainak, főleg a szabadok körén belül lezajló polgárháborúknak a megértését és értékelését bizonyos mértékig megnehezíti, és kétségtelenül hiányossága a műnek. (Ennek a hiányosságnak egy konkrét következményére lentebb még rá fogunk mutatni az augustusi állam jellegével kapcsolatban.)

Természetesen nyomatékosan kell hangsúlyoznunk, hogy ez a hiányosság nem írható a szerző rovására. 1942-ben — mikor Maskin elkészítette nagy művét — a rabszolgatartó társadalom osztályszerkezetének kérdését még korántsem vetette fel és dolgozta ki világosan a szovjet tudomány. Ez a problémakör csak az utóbbi évek kutatásában került (elsősorban Mejman és Utcsenko tanulmányai révén) a megillető elsőrangúan fontos helyre. Régebben a szovjet tudományban is előfordultak olyan téves nézetek, amelyek elmosták a határvonalat a szabadok jogi egységén belül a különböző osztályok között. (E téves nézetek egyik jellemző kifejezése volt a szabadok, mint »tényleges és potenciális rabszolgatartók« egységének formulája.) A nem rabszolga-

tartó szabadok helyzetét nem világították meg: a »középrétegek«, »szegény szabadok« általánosan használt kifejezései keveset mondanak. Maskin egyébként kitűnő művének egyes részleteire, általános megfogalmazásaira is hátrányosan hat ez a bizonytalanság.

Bár az idevonatkozó kutatás és a felmerült problémák megvitatása még elég kezdeti stádiumban van, máris kétségtelen és lényegében általánosan elfogadott az a nézet, hogy az antik államokban a szabad polgárság jogi egységén belül külön osztályokként élesen meg kell különböztetnünk a nagy rabszolgatartókat, vagyis a tulajdonképpeni rabszolgatartó osztályt, másfelől pedig a köznép nagy tömegeit, akiknél a rabszolgatartás általában csak mint kismértékű és szórványos jelenség fordul elő. (Mejman és Utcsenko »kistermelők«-nek nevezik ezt az utóbbi osztályt; ez az elnevezés persze csak bizonyos fenntartásokkal alkalmazható az antik társadalom egyes fejlődési szakaszaira.) Természetesen a szabadok osztályainak határa — bármilyen világosan elkülöníthetők egészükben egymástól — nem huzható meg élesen; az átmeneti rétegek léte pedig méginkább bizonytalanná teszi ezeket a határokat. Ilyen körülmények közt csak nagy általánosságban határozhatjuk meg, hogyan viszonylik egymáshoz a római polgárság osztályszerkezete és rendi tagozódása. Csak egészen hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg, hogy a szenátorok és lovagok alkották a nagy rabszolgatartók osztályát, a plebs pedig (legalább is a nagymértékű proletarizálódás előtt) nagy többségében a »kistermelők« osztályát. (Természetesen a plebs nem tekinthető homogénnek: keretén belül széles skála különböztethető meg a kis- és közép rabszolgatartóktól a kisbirtokos parasztokon és kézműveseken keresztül a teljesen nincstelen, deklasszált proletárokig. Ez utóbbiak száma a tárgyalt korban állandóan emelkedik, s a plebs régebbi viszonylagos egysége is folytonosan bomlik.)

Így a polgárháborúk korában dúló osztályharcnak a rabszolgatartók és rabszolgák harca mellett van egy másik, amazzal véleményünk szerint egyenlő jelentőségű frontja is a szabadok két osztálya között, ahol gyakran nem kevésbé hevesen folyik a harc, mint az előbbi területen. Ennek a ténynek a szem előtt tartása és kellő értékelése (hogy t. i. nem egyszerűen rétegek, vagy csoportok, hanem osztályok harcáról van szó ebben az esetben is) nagyban elősegíti a polgárháborúk kora történetének megértését. (Természetesen még ez is csak leegyszerűsített képe a valóságnak: ugyanis mind a rabszolgatartó osztályon, mind a köznépen belül erős réteg- és csoportharcok teszik bonyolulttá a helyzetet.)

Azzal a szereppel kapcsolatban, amelyet *a rabszolgák mozgalmai* játszottak a principatus kialakulását megelőző periódusban, szintén van megjegyeznivalónk. Maskin ábrázolásából úgy tűnik ki, hogy a rabszolgák forradalmi mozgalmai (minden esetre a szabad szegények mozgalmaival együtt) adták meg közvetlenül is a döntő lökést a principatus kialakulásához; ezek a mozgalmak tették hajlandókká a rabszolgatartó osztály különböző rétegeit, csoportjait a katonai diktatúra elfogadására.

A rabszolgatartás válsága kétségtelenül központi helyen állott a polgárháborúk korának kérdései között. Az is bizonyos, hogy a rabszolgatartás megszilárdítására irányuló törekvés valóban nagyon fontos tényezője volt a principatus kialakulásához vezető konszolidációs folyamatnak.

Kérdéses azonban, hogy ez a megszilárdítási törekvés ilyen módon a középpontba állítható-e. Véleményünk szerint ezzel a nézettel szemben jogos kifogások merülhetnek fel, különösen akkor, ha nem a polgárháborúk *egész* periódusára, hanem, mint Maskin, a polgárháborúk korának második felére, a principatus kialakulását *közvetlenül megelőző* szakaszra vonatkozólag vizsgáljuk a rabszolgamozgalmak szerepét.

A köztársaság korának nagyméretű rabszolgamozgalmai a II. sz. 30-as éveiben indulnak meg és I. sz. 70-es éveiben végződnek a rabszolgafelkelések csúcspontját jelentő Spartacus-felkeléssel. Ez az idő a klasszikus ókor rabszolgamozgalmainak kulminációja, mind kiterjedésüket, mind dinamikus voltukat tekintve. Ezek bukásával azonban hosszú időre végetért a jelentős és önálló rabszolgamozgalmak kora. A rabszolgatartás válsága nem vezetett — nem is vezethetett —a rabszolgatartó rend bukásához, de bizonyos változásokat eredményezett a rabszolgatartó gazdasági és társadalmi életben. Nem szükséges itt kitérnünk a rabszolgákkal szembeni enyhébb bánásmód, a colonusok alkalmazásának kezdete stb. sokszor megtárgyalt kérdéseire. Legfeljebb — mellékes megjegyzésként — rá kell mutatnunk egy olyan — ebben a vonatkozásban általában nem eléggé értékelt — tényezőre, amely megkönnyítette a római rabszolgatartó állam számára a válságból való kijutást: arra a tényre, hogy a szövetséges háború után a polgárjogot kiterjesztik az itáliaiakra. Nem kell részletesen fejtegetnünk, hogy a rabszolgatartó rend válságát mennyire elmélyítette éppen az a körülmény, hogy a parasztság egyre szélesebb rétegei proletarizálódtak, és ezzel a folyamattal egyre élesebbé vált a szabad

polgárság különböző osztályai és rétegei között az ellentét. Ennek a veszélyes helyzetnek a leküzdését segítette elő a polgárjog kiterjesztése egész Itáliára. Ismeretes, hogy a Román kívüli Itáliában a proletarizálódás távolról sem volt olyan előrehaladott, mint a róma-városi polgárság körén belül. Ilyen módon ezeknek az új polgároknak bevonása jelentősen kiszélesítette és megerősítette a római állam társadalmi alapját, — és a rabszolgák tetőpontra érő mozgalma már ezzel a megerősödött római állammal találta szemben magát.

A rabszolgaság hasonló méretű és jelentőségű válságának nincs jele a polgárháborúk második szakaszában. Főleg kisebb városi mozgalmakról, lázongásokról tudunk, amelyek távolról sem hasonlíthatók össze a régebbi, nagyszabású felkelésekkel. Az is rendkívül jellemző, hogy — szemben a régebbi felkelésekkel, amelyek spontán módon robbannak ki a rabszolgatömegek elviselhetetlen helyzetének következményeként — a rabszolgák szereplését (főleg a proscriptiokban) félig-meddig mesterségesen megindított, felülről (főleg a triumvirek kormányzatának részéről, de ellenfeleik részéről is) előhívott fellépésnek tekinthetjük. A triumvirek építhettek a rabszolgák (vagy legalább is egyrészük) uraikkal szemben érzett osztálygyűlöletére ; ez azonban — szemben a megelőző periódussal — nem vezetett a rabszolgák semilyen nagyobbméretű és önálló megmozdulására. A rabszolgák a polgárháború által nyújtott egészen kedvező alkalmat általában csak szökés formájában használják ki és legjelentősebb szereplésük (tömeges csatlakozásuk Sextus Pompeiushoz) is jellemzően mutatja egyrészt teljes politikai önállótlanságukat, másrészt azt, hogy ekkori szereplésük már pusztán mennyiségileg is messze alatta marad az előző szakasz felkeléseinek. — Ami végül Augustusnak a rabszolgatartás megszilárdítását célzó törvényeit illeti : nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezek a törvények nem a későköztársasági — koracsászárkori fejlődés fő vonalát jelzik, hanem csak egy azzal ellentétes konzervatív irányú intermezzót, és a fejlődés egészében csak másodlagos jelentőségűnek tekinthetők. (Természetesen e kérdés teljes felderítéséhez szükséges lenne a rabszolgatartásban az I. sz. folyamán lejátszódó lényeges változásoknak az eddigi kutatásoknál sokkal alaposabb vizsgálata.)

Maskinnak a rabszolgatartás válságára, illetve ennek a válságnak a principatus kialakulásában játszott szerepére vonatkozó tételét tehát csak a fentebb jelzett megszorításokkal fogadhatjuk el.

Ki kell térnünk a *katonaság* szerepére és ennek értékelésére is. Ez a kérdés igen fontos, hiszen, amint Maskin helyesen kifejti, a katonaság döntő szerepet játszik a polgárháborúk korában, és a császárság maga is mint katonai diktatúra alakul ki. Ez megokolttá teszi, hogy közelebbről szemügyre vegyük a katonák társadalmi szerepét, a katonaság viszonyát a társadalom egészéhez.

Maskin szerint a katonaság általában deklasszált, a társadalom többi részétől elszakadt, sőt azzal ellentétbe kerülő tömegeket egyesít magában, amelyek politikailag tulajdonképpen közömbösek, amelyeket sajátságos »testületi szellem« hat át, és amelyeknek nincs kapcsolatuk a néppel és a népmozgalmakal. Véleménye szerint a katonaság polgárháborús szerepében nincs jelentősége annak, hogy ez a katonaság milyen társadalmi rétegekből toborzódott.

Véleményünk szerint azonban a kérdésnek éppen ez a része — a katonaság társadalmi összetétele — nem ilyen elhanyagolható, sőt nagyon is lényeges a polgárháború egész menetének megértéséhez. Nem tarthatjuk valószínűnek, hogy egy embercsoport — adott esetben : a katonaság — egész politikai szerepe, állásfoglalása, ideológiai beállítottsága független lehetne annak a társadalmi rétegnek a helyzetétől, amelyből az illető csoport tagjai kikerültek. Ha még oly erős és a társadalom többi rétegétől elkülönülő testületi szellem hatotta is át a katonaságot, akkor is világos, hogy ez a testületi szellem sem valami légüres térben mozgó, a társadalomtól függetlenül létrejött ideológia volt, hanem nyilván lényeges részében abból a meggyőződésből és politikai állásfoglalásból jött létre, amelyet a katonák magukkal hoztak azokból a rétegekből, amelyekből kikerültek. Közismert viszont, hogy a katonaság nagy többségét a plebs proletarizálódott tömegei szolgáltatták. A plebsnél, főleg pedig éppen a proletárrétegeknél gyakran élesen megnyilatkozik a szembenállás a nagy rabszolgatartók osztályával Ez a beállítottság meghatározó jelentőségű volt a katonaság társadalmi állásfoglalására is. Maga Maskin is nagyon helyesen utal arra, — saját általános tézisének ellentmondóan, de a tényeknek megfelelően, — hogy a proscriptiók idején a katonaságot erős arisztokrata- és plutokrataellenes hangulat fűtötte. (162. l.) Ez a megállapítás már a katonaság szerepének helyes értékelése felé mutat.

A katonaság egész politikai szerepét, tevékenységének irányát meghatározta az a tény, hogy ez a hadsereg a plebsnek, s főleg deklasszált, proletarizált elemeinek nagy tömegeit foglalta magában, amelyek ellenségesen álltak szemben a szenátorokkal és néha

a lovagrenddel is. — A hadsereg Marius reformja óta egyre fokozódó mértékben a szenátus-ellenes elemek gyüjtőhelye lesz ; s hogy ez a reform nem pusztán egy katonai probléma megoldása volt, hanem egyben politikai támadás is a szenátori arisztokrácia ellen, az már a kortársak előtt is világos volt (l. pl. Sallustius, B. Iug. 86.). Bizonyos megszorításokkal azt is mondhatnánk, hogy a hadseregbe való belépés a főleg a szenátori arisztokrácia ellen irányuló plebejus osztályharc egy speciális formája volt, illetőleg azzá lehetett bizonyos esetekben.Természetesen ez a megállapítás csak bizonyos korlátok közt érvényes. Először is : a plebs és egyes részei (itt elsősorban a proletáriátus érdekel bennünket) szembenállása a felső osztállyal nem egységes és nem egyirányú. A plebs egésze (eltekintve itt a clientela kötelékeinek gátló hatásaitól) szembenáll politikailag a szenátus uralmával ; közvetlenül gazdasági síkon azonban a falusi plebs elsősorban a nagybirtokos szenátorokkal, a városiak pedig inkább a hitelező, uzsorás lovagokkal kerültek szembe. Ez a többirányú szembenállás, amely végső fokon a rabszolgatartó osztály egésze ellen irányult, magyarázza meg azt — nemcsak a hadsereg deklasszált és zsoldos jellege — hogy a rabszolgatartó osztály egyik része bármikor felhasználhatta a másik ellen a proletárok közül toborzott hadsereget, nemcsak demokratikus mozgalmakban, hanem pl. Sulla reakciós, és elsősorban a lovagrend (mint a rabszolgatartó osztály másik, a szenátussal szembenálló része) ellen irányuló diktatúrájában is. — Másrészt a hadsereget semmiesetre sem tekinthetjük a római proletáriátus tudatos, forradalmi osztályszervezetének, amint arra a polgári modernizálók, mint. pl. Rosztovcev, hajlamosak; a hadsereg egy olyan készenkapott, máscélú szervezetet jelentett, amelyen keresztül a köznép osztályharca csak közvetett formában, gyakran következetlenül nyilvánult meg, és általában világosan megfogalmazott politikai célok nélkül.

Ami a katonaság harcának jellegét és célját illeti : ennek megítélésében nem ajánlatos általánosítanunk a második triumvirátus proscriptioinak éveit, amikor az állandó kilengésekben, fosztogatásokban egyidőre valóban a katonaság — hogy Maskin kifejezését használjuk — »leghitványabb« elemei kerülnek előtérbe. Adódik viszont egy elég világosan megfogható központi mozzanat, amely megkönnyíti az egész kérdés helyes értékelését. Ez az, hogy a katonáknak, illetve legalább is többségüknek *földbirtokot adományoztak* leszerelésük után. Tudjuk, hogy ez a katonák egyik fő követelése volt, és vezéreik általában igyekeztek is teljesíteni ezt. Az is ismeretes, hogy a kiosztott földek jelentős része a szenátori arisztokrácia tagjainak elkobzott birtokaiból került ki. Ha ezeket a tényeket figyelembe vesszük, a katonaságban nem láthatunk politikailag közömbös, csak a zsákmányolásnak élő tömeget, hanem úgy kell tekintenünk részvételét a polgárháborúban, mint a földnélkülivé vált, deklasszálódott, proletarizálódott kistermelők tömegeinek harcát a szenátori arisztokrácia politikai uralma ellen és gazdasági helyzetük megjavítása, előbbi helyzetük visszaszerzése érdekében.

Meg kell állapítanunk azt is, hogy ez a harc bizonyos — gyakran elég jelentős — eredményeket is ért el. A nagybirtokokat egyidőre visszaszorították, és a polgárháborúk idején a katonák százezreit látták el földdel. Régebben ezeket az új birtokokat általában nem tartották hosszúéletűeknek ; de éppen Maskin mutat rá (246. sk. l.) nyomatékosan arra: nincs okunk feltételezni, hogy a katonákból lett birtokosok nagy része megvált volna földjétől. Lényegében tehát a katonaság működése azt eredményezte, hogy a kis- és középbirtokos réteg megerősödött, és a proletáriátus jelentős része kiemelkedett deklasszált helyzetéből.

Foglalkoznunk kell Maskin művének tulajdonképpeni, szorosan vett központi témájával is : hogyan alakult ki az augustusi principatus, és mi a principatus társadalmi lényege? Ezt a kérdést mi itt csak abból a — már érintett — szempontból vizsgáljuk, hogy hogyan viszonyul a principatus a létrejöttét megelőző társadalmi mozgalmakhoz. Maskinnak erre a kérdésre adott válaszát röviden, csak a leglényegesebb mozzanatokat kiemelve, a következőkben foglalhatnánk össze : Augustus principatusa osztályharc és polgárháborúk eredményeként jött létre ; de nem forradalomnak volt az eredménye, hanem éppen *reakció* volt a megelőző forradalmi mozgalmak ellen. Lényegét tekintve a principatus katonai diktatúra a rabszolgatartás megszilárdítására ; közvetlen támasza elsősorban a hadsereg, de lavirozva támaszkodik a társadalom több rétegére is.

Ezek a tételek, amelyek az ókori történelem e fontos szakaszának első nagyszabású marxista feldolgozása eredményeit foglalják össze, több problémát vetnek fel. Először is : a principatus létrejöttére vonatkozólag. Kétségtelenül igaz, hogy a principatus osztályharcból, polgárháborúkból jön létre, valamint az is, hogy megalakulása reakciót jelent a megelőző mozgalmak ellen. Azonban *csak* reakciót jelent a principatus ezek ellen a mozgalmak ellen? Sőt, továbbmenve : ez a reakció jelenti-e a principatus kialakulásának döntő mozzanatát? Ez nem látszik számunkra feltétlenül biztosnak.

Kiknek kik ellen irányuló mozgalmai zajlanak le a polgárháborúk korában? Elsősorban a rabszolgák harca a rabszolgatartók ellen, és a plebs harca, más síkon, de ugyancsak a rabszolgatartók ellen ; ezzel párhuzamosan folyt a lovagok politikai harca a hatalomért a szenátori arisztokrácia ellen, az itáliaiak küzdelme a polgárjogért, és a provinciák felkelései a római uralom ellen.

Ezeket a mozgalmakat minden különbözőségük ellenére is összefüggésükben mint egy sokoldalú, bonyolult folyamat részeit kell szemlélnünk. Nehéz problémát jelent azonban e mozgalmak *forradalmisága*. Egyes esetekben — mint pl. a lovagok harca a szenátorokkal — első pillantásra világos, hogy itt nem lehet szó forradalmi mozgalomról. A többi esetekben viszont kétesebb a helyzet.

Maskin — Sztálin meghatározása alapján — azokat a mozgalmakat minősíti forradalmiaknak, amelyeknek célja az, hogy »gyökerében megsemmisítsék a régi rendet és *minőségi* változásokat vigyenek az életbe, hogy új rendet teremtsenek« (242. l.). Ennek alapján a rabszolgák és részben a plebs és az itáliaiak mozgalmait sorolja ebbe a kategóriába.

Ha azonban az előbb idézett iránymutató meghatározás alapján vizsgáljuk a polgárháborúk korának mozgalmait, szükségszerűen kérdésessé válik előttünk, hogy e mozgalmak közül nevezhetünk-e egyet is a szó előbb idézett pregnáns értelmében forradalminak? Hiszen — már amennyire ismerjük történetüket — még az alapvető kizsákmányolt osztály, a rabszolgák nagy felkeléseiről sem mondhatjuk el (eltekintve talán az Aristonikos-felkelés kétes kivételétől), hogy a társadalom gyökeres átalakítását, minőségi megváltoztatását tűzték ki céljukul. (Nem is szólva arról, hogy ebben a korban a rabszolgatartó társadalom fejlődése még egyáltalán nem érte el azt a fokot, amelyen a rabszolgatartó rend megdöntése objektív lehetőséggé vált volna.)

Még fokozottabban áll az előbbi megállapítás a római plebs és az itáliai alsó rétegek mozgalmaira. Nem érthető, milyen alapon minősíti Maskin »valóban forradalmi« megnyilvánulásoknak a katonai önkény ellen irányuló mozgalmakat és miért beszél olyan, forradalminak minősíthető plebejus és itáliai mozgalmakról, »amelyek a fennálló társadalmi rend gyökeres megváltoztatását tűzték ki célul« (242. l.), mikor olyan célkitűzéseket, amelyek valóban a társadalom (Sztálin idézett meghatározása értelmében vett) gyökeres, minőségi megváltoztatására irányultak volna, a polgárháborúk korának egyetlen mozgalmában sem találunk. (Ez legjobban éppen azokból az elemzésekből derül ki, amelyeket maga Maskin ad a források beható és alapos feldolgozása alapján pl. Clodius, Caelius Rufus, Dolabella stb. mozgalmairól, tehát a plebs legradikálisabb megmozdulásairól.)

Világosan látható tehát, hogy a principatus kialakulását megelőző periódus harcainak forradalmi jellege erősen vitatható, és további pontosabb megvizsgálást igényel. Az azonban nem kétséges, hogy Rómában ebben az időben komoly, éles formák közt folyó és jelentős változásokra vezető társadalmi harc zajlott le. — Itt térjünk vissza az előbb jelzett kérdéshez : helyes-e és mennyiben az a felfogás, amely a principatusban az említett mozgalmak ellen irányuló reakciót lát?

A több fronton folyó, bonyolult társadalmi harcban a támadások központja az eddigi helyzet fő haszonélvezője, a politikai vezetést monopolizáló szenátori arisztokrácia volt, amely lényegében a társadalom összes többi csoportjával szembekerült, — függetlenül attól, hogy az ellene harcoló társadalmi csoportok közt is gyakran éles ellentétek álltak fenn, és közülük egyesek néha közeledtek a szenátushoz is. Az említett mozgalmak elleni reakció tehát lényegében egyenlő lett volna a régi rend fenntartásával, a szenátori arisztokrácia győzelmével. Azonban a tények egészen mást mutatnak : a társadalmi harcok eredményeképpen a szenátori arisztokrácia politikai hatalma megsemmisül, — politikai síkon épp ez az egyik fő jellemzője a principatus kialakulásának. Ez nem nevezhető egyszerűen reakciónak a forradalmi mozgalmak ellen. Ezek a mozgalmak elérték céljaiknak legalább egyrészét : megtörték a szenátori arisztokrácia hatalmát és lényegében új vezetőréteget juttattak hatalomra. Természetesen a radikális mozgalmak elleni reakció megvolt és lényeges szerepet játszott : főleg a rabszolgák és plebejusok elleni rendszabályok világosan mutatják ezt ; viszont nem ez volt a kialakuló principatusnak egyedüli lényeges tartalma, csupán egyik legfontosabb mozzanata, amely azonban csak a szenátori arisztokrácia hatalmának megtörése után került előtérbe. Hogy valóban ez a helyzet, még jobban kiviláglik a principatus társadalmi lényegének vizsgálatából.

Amint már idéztük, Maskin a principatus lényegeként a rabszolgatartást megszilárdító, a rabszolgatartók érdekeit védelmező katonai diktatúrát jelöli meg. Ha el is fogadjuk e meghatározás helyességét, meg kell jegyeznünk, hogy ebben a formájá-

ban túlságosan általános jellegű. Ez a meghatározás ugyanis éppúgy érvényes pl. a hellenisztikus monarchiákra, vagy a későrómai dominatusra, mint a principatusra.

A principatus specifikus sajátságait ezen az általános meghatározáson belül legegyszerűbben az egyes osztályok, rétegek, társadalmi csoportok egymáshoz, illetve az államszervezethez való viszonyán keresztül lehet megközelíteni. Maskin ezt a kérdést részletesen kidolgozza, főleg az »Augustus társadalompolitikája« c. fejezetben (346. sk. l.). Itt is akad azonban pár vitatható megfogalmazás, főleg az egyes társadalmi csoportok sajátságos szerepével és az állami életben elfoglalt helyzetével kapcsolatban.

Ami a *szenátori rend* szerepét illeti, Maskin részletes és jó képet ad a szenátori arisztokrácia helyzetének változásáról, amely a principatus kialakulásával párhuzamosan folyt le, de eredményeinek végső megfogalmazásában túlzásnak véljük azt, hogy a principatus alatt is a szenátori rend maradt az »uralkodó rend«. Ez a megállapítás a külső formáknak a valóságos tartalommal való felcserélésén alapul. A polgárháborúk lényegében megsemmisítették a szenátorok politikai hatalmát, jelentős részüket kiirtották a háborúk és proscriptiok, a megmaradtak jórésze elszegényedett. A köztársasági kor szenátori arisztokráciája, amely valóban uralkodó rend volt a római államban, lényegében megsemmisült. Maradványai, ha behódoltak a princepsnek, bekerültek az új szenátori rendbe. Ennek azonban a régihez nem sok köze volt, még ha később ki is alakult az ideológiai folytonosság. (Általában a köztársasági és a császárkori szenátori rend közti különbséget, minden formai folytonosság ellenére, erősebben kellene hangsúlyozni, mint Maskin teszi.) Ha erre a formális kiváltságokkal rendelkező, de alapjában véve bizalmatlanul kezelt és korlátozásoknak alávetett szenátori rendre gondolunk, túlságosan enyhének tűnik Maskin megfogalmazása: «a szenátori rend vesztett ugyan politikai erejéből, de azért a társadalmi életben minden kiváltságot továbbra is élvezett». (361. l.)

A *lovagrendre* vonatkozólag véleményünk szerint Maskin ellenkező irányban túloz, mint a szenátorokkal kapcsolatban: némileg leértékeli a principatus államában játszott szerepüket. Megállapítja ugyan, hogy »a lovagság az új rezsimnek hathatósabb segítséget nyujtott, mint a szenátori rend«, rámutat arra, hogy a császári államszervezet bürokráciája a lovagok közül került ki, az állam legfontosabb, mondhatni kulcspozicióit csak lovagokkal töltötték be, közülük kerültek ki a császár »barátai«, de végső következtetésként mégis ezt vonja le: «nem mondhatjuk el, hogy a lovagság — a szenátori rend ellensúlyozásául — Augustus fő támasza lett volna.» (365. l.) Véleményünk szerint azonban éppen ez a helyzet. Sőt ezen túlmenőleg: a szenátori arisztokrácia köztársaságának összeomlása éppen a lovagokat juttatta legelőnyösebb helyzetbe, politikai téren is; a principatus államában a lovagrend befolyása nagyobb volt, mint a szenátori rendé. Az, hogy a lovagoknak — eltérőleg a köztársaság korától — nincs saját politikai programmjuk, nem bizonyít ez ellen: a lovagrendnek nem volt szükséges külön célkitűzésekre, mert a császárság kielégítette minden lényeges igényét.

A *plebs* helyzetének és szerepének tárgyilag szintén igen jó leírásához talán csak azt lehetne megjegyezni, hogy ez a kategória Maskin ábrázolásában szinte teljesen egybeesik a városi proletáriátussal és keveset hallunk a nem-proletarizálódott középrétegek szerepéről.

Az említett rétegek, valamint az itáliaiak és provinciabeliek helyzetének tárgyalása során Maskin kiemeli, hogy mindezek egyike sem tekinthető önmagában a pricipatus fő támaszának, hanem a principatus lavirozással, egyensúlypolitikával igyekszik támaszkodni mindegyikükre. Ez kétségtelenül helyes megállapítás, azzal a megszorítással, illetve korrekcióval, hogy ez a különböző rétegekre való támaszkodás mértékében is igen különböző volt, és bizonyos rangsorolást is lehetővé tesz; a szenátori arisztokrácia támogatása viszonylag csekély, míg viszont a lovagrend a principatus elsőrendű támaszának mondható.

A principatus államával kapcsolatban felmerül egy nehéz probléma. Erre az államra vonatkozólag ugyanis Maskin két nagyon fontos, de nehezen összeegyeztethető megállapítást tesz. Egyrészt alkalmazza a principatusra Engels egy ismert megállapítását, mint olyan korszakra, «amikor a küzdő osztályok az erőknek olyan egyensúlyát teremtik meg, hogy az államhatalom egyidőre bizonyos önállóságra tesz szert a két osztállyal szemben, mint látszólagos közvetítő közöttük». Másfelől megállapítja, hogy «Augustus támasza a rabszolgatartók osztálya volt, illetőleg annak egyes rétegei. A princeps ennek az osztálynak az érdekében folytatta bel- és külpolitikáját egyaránt». (488—489. l.)

Világos, hogy itt a két megállapítás ellentmond egymásnak. Erre Castiglione László hívja fel a figyelmet már említett recenziójában. Castiglione kétségbevonja Engels tételének alkalmazhatóságát a principatus viszonyaira és csupán a második megállapítást fogadja el helyesnek. Ezek azerint a principatus a rabszolgatartó osztály katonai

diktatúrája, és az egyensúlyozás és lavirozás a császárság részéről csak a rabszolgatartó osztály egyes rétegei között folyik.

Az elmondottak alapján úgy hisszük, hogy más megoldás is lehetséges. Maskin azok közt a társadalmi rétegek között, amelyekre a principatus támaszkodik, felsorolja a plebset is, mint a rabszolgatartó osztály, illetve társadalom (a megfogalmazás sajátságosan elmosódott!) egyik rétegét. A rabszolgatartó társadalom osztályszerkezetéről fentebb mondottak alapján azonban tudjuk, hogy a szabadok megoszlása nem egyszerűen réteg-, hanem osztályjellegű volt. Augustus rendszere tehát valójában nem egyszerűen rétegek és csoportok, hanem a szabad lakosság *osztályai* között egyensúlyoz. Ez a körülmény — mutatis mutandis — alkalmazhatóvá teszi Engels tételét a principatusra is; viszont módosítja Maskinnak azt a megállapítását, hogy Augustus principatusa csak a rabszolgatartókra támaszkodott volna, és csak érdekükben folytatta volna politikáját.

*

Talán kicsinyeskedésnek tűnhetik fel, hogy ebből a nagy tudományos teljesítményt jelentő munkából elsősorban éppen a problematikus részeket emeltük ki. De már előljáróban hangsúlyoztuk, hogy mennyire fontosnak és termékenynek tartjuk ezt a szempontot, és jeleztük ismertetésünk ennek megfelelő célkitűzését is. Ki kell emelnünk, hogy azért is fontosnak tartottuk épp e részek megbeszélését, mert bizonyosra vesszük, hogy Maskin könyvének megjelenése, amely teljes szélességükben felveti a pricipatus problémáit, a magyar tudományban is termékeny vitát fog kiváltani ezekről a kérdésekről. S a legszebb elismerés, amelyet ezzel kapcsolatban Maskin művéről joggal elmondhatunk, az, hogy ezekhez a vitákhoz a leghatékonyabb segítséget jelenti maga a mű, amely szilárd és maradandó értékű alapot teremtett a további kutatás számára.

SARKADY JÁNOS

OVIDIUS FASTI-JÁNAK FORDÍTÁSÁHOZ

P. OVIDI NASONIS FASTORUM LIBRI SEX. OVIDIUS RÓMAI NAPTÁRA. Latinul és magyarul. Fordította *GAÁL LÁSZLÓ*, a bevezető tanulmányt írta *BORZSÁK ISTVÁN* (Görög és Latin Írók — Scriptore Graeci et Latini 1.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954, 341 lap.

Két szempontból is nagyjelentőségű ez az új kötet. Először, mert Ovidius Fastijának, a római vallás- és kultúrtörténet egyik legfontosabb dokumentumgyűjteményének első metrikai és filológiai hűségre igényt tartó magyar fordítása. Másodszor, mert első kötete a M. T. Akadémia «Görög és Latin Írók» sorozatának.

A M. T. Akadémia szinte megalakulása óta szívén viselte a görög és római irodalom fordításának ügyét és főként a század elején sok értékes fordítás jelent meg kiadásában az eredeti szöveg kiséretében — olyan vállalkozás, amelyre akkoriban nem akadt magánkiadó. Az Akadémia ilyenirányú tevékenységének abbamaradása az első világháború után gyakorlatilag a kétnyelvű görög és latin szövegkiadások szüneteléséit jelentette egészen a harmincas évek végéig, amikor magánkiadók vállalkozásaiként indultak meg újra. A felszabadulás óta ennek természetesen nem volt helye, az így támadt űr betöltésére azonban csak most vállalkozott az erre elsősorban hivatott M. T. Akadémia, az új sorozat megindításával.

Az első kötet tárgyválasztása mutatja, hogy az új sorozat ebben a régi sorozat jó hagyományának nyomában jár: a magyarul hozzá nem férhető és történeti forrásértékű szövegek kapnak elsősorban helyet benne. Ugyanezt a célkitűzést tartják szem előtt a készülő következő kötetek is. A görög és latinnyelvű szövegek megszerzésének mai nehézségei a tudományos kutatás szempontján felül az egyetemi oktatás szempontjából is fokozottan indokolják, hogy a fordítás mellett az eredeti szöveg is megjelenjék, hogy a sorozat, mint azelőtt, most is kétnyelvű legyen.

A sorozat jelentősége, másfelől a magyar műfordításirodalom igényességének megnövekedése mind a tartalmi, mind a formahűség tekintetében különösen súlyossá teszi a feladatot, amelyre *Gaál László*, a fordító vállalkozott. Meg kell mondani, hogy ennek a feladatnak csak nagyjában tudott megfelelni, fordítása alatta marad annak a

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

színvonalnak, amelyet görög és latin fordításaink az utóbbi években elértek. Nem, mintha az igényesség hiányoznék belőle, sokkal inkább a költői érzék, a költői gyakorlat és, amiért talán leginkább hibáztatható, a fordítás végső csiszolására fordított műgond. Ez természetesen már bizonyos mértékig a szerkesztő és a lektorok hibája is, akiknek még több tanácsot, filológiai és metrikai jellegű útmutatást, konkrét segítséget kellett volna adni a fordítónak, mint amennyinek a megjelent fordításban nyoma van.

Természetesen a szerkesztő és lektor nem segíthetett azon, ami a fordítás főhibája: a fordító nem eléggé költő, még kevésbé ovidiusi stílusú költő, és ezért a fordítás folyamatos olvasásából minden részletesebb elemzés nélkül is kitűnik, hogy az ovidiusi költészet hangját nem tudta átmenteni a fordításba. Aki a magyar szöveget magában olvassa, igen keveset fog megérezni ennek a költészetnek könnyedségéből, játékosságából, csillogó ötletgazdagságából, sokszor keresetten elegáns fordulataiból, városias csiszoltságából, s mindezek mellett klasszikus neveltségéből, a következő századok számára példaadó forma- és nyelvteremtő tehetségéből, kifejezés-gazdagságából. Ez az *általános* kép; de már előljáróban hangsúlyozni kell, hogy nem arról van itt szó, mintha a fordításból mindez *teljes egészében* hiányoznék, mintha a fordítás híjával volna ötleteknek, olykor bravuros megoldásoknak. Ezek azonban túlságosan ritkán villannak fel benne ahhoz, hogy az olvasó összképét elhatározóan befolyásolják. A részletek elemzése mindezt jobban megvilágítja.

Ami a versformát illeti, a fordító itt a metrumhű fordítás egyedül helyes elvének alapján állt. A magyar nyelvben a distichonnak messzenyúló hagyományai vannak, nem új ruha számára. Legnagyobb költőink azt is megmutatták, milyen sokoldalú ez a versforma, milyen változatos zenei hatások elérésére alkalmas, milyen sokféle mondanivaló számára tud mindig a tartalomhoz igazodó megjelenési formát adni. A distichon — különösképpen pedig a hexameter — a magyar költészetben már nem egyhúrú hangszer, és az utóbbi évtizedekben legjobb műfordítóink is példát mutattak arra, hogy milyen mértékben lehet az antik költők hexameterei közti különbségeket, az egyes költők formai sajátosságait az azonos versmérték használatán belül, magyarul visszaadni. Gaál László fordítása, sajnos, nem ezt a hagyományt folytatja. Kétségtelenül igen nagy érdeme az időmértékek korrektsége — ebben ritkán, elenyésző számban akad hiba (pl. I. 414; V. 541); igen kevés a régebbi műfordítói gyakorlatban igen elterjedt önkényesség is egyes szavak köznyelvi ejtésének megváltoztatásában (pl. II. 114: *ül* hosszú; VI. 215: *végül* második szótagja is természettől hosszúként használva). Ebben a tekintetben sikeresen vette fel a harcot a Nyugat-kör műfordítóinak körében elterjedt henyeség ellen, amelyet sokan még ma is elméletileg igazolhatónak gondolnak. Arról azonban, hogy a mértékes verselés másból is áll, mint az időmérték szabályainak megtartásából, igen kevéssé vesz tudomást a fordítás. A cezurák a pentametereknél jók, a hexametereknél sem mutatnak jelentősebb eltérést az ovidiusiaktól, bár a penthemimerest két-háromszor olyan gyakran mellőzi, mint az eredeti. Az ovidiusi versek sajátos zenéjét előidéző többi szabályt azonban nem veszi figyelembe s ezzel jelentős része vész el az ovidiusi költészet hatásának. Ovidiusnál bizonyos tekintetben normativvá váltak egyes, részben a görög, részben már a római költészetben kialakult verssor-, ill. félvers-záró formulák s éppen ez a normativitás volt a formában is sokszor retorikus módon felépített ovidiusi gondolatok legalkalmasabb megjelenési módja. Ilyen szinte kivétel nélkül érvényesülő szabály Ovidiusnál, hogy a hexameter nem végződhet egytagú szóval. Gaálnál a metrikai szempontból megvizsgált I. és IV. énekben 41, ill. 52 ebből a szempontból hibás sor van. Ovidiusnál nem végződhet hexameter négy- vagy öttagú szóval sem, (legföljebb tulajdonnevek esetében); a fordításban az I. énekben 39, a IV. énekben 66 ilyen van a 362, ill. 476 hexameter között. Sokkal lényegesebben változik meg a fordításban az egyébként is jóval nagyobb problémát jelentő pentameterek felépítése. Ovidius nem ismer egytagú szót az első félsor végén; a fordítás I. énekében 81, a IV. énekben 117 ilyen van. Ugyancsak nem fordul elő az eredetiben egytagú szó a második félsor végén sem; a fordítás I. énekében 88, a IV. énekben 124 alkalommal. A kettőnél többtagú szóval végződő sorok száma (Ovidiusnál ezt sem találjuk a Fastiban) az I. énekben 103, a IV. énekben 106. Így, a vizsgált két éneket véve alapul, a fordítás hexametereinek közel negyedrésze, a pentameretek mintegy 60%-a az ovidiusitól eltérő gyakorlatot követ. Olyan szám ez, amely már lényegesen befolyásolja a versek hatását a természetesen nem statisztikai szempontokkal hozzájuk ülő olvasóra. Kétségtelen, hogy lehetetlen az ovidiusi metrika sajátságait magyar versekben száz százalékig visszaadni; megközelíteni azonban lehet és kell is, sokkal nagyobb mértékben, mint Gaál László teszi.

Ugyanez áll a tartalomra és még inkább a stílusra is. A kettő sokszor azonos feladat a fordítónak: az ovidiusi tartalmat híven csak ovidiusi stílusban lehet visszaadni

A fordítás itt is a metrikánál látotthoz hasonló képet mutat. Méltánytalan volna a közel 5000 sorból kiragadott egy-két esetet általánosítani ; a valamennyi énekből vett mintegy 1000 sornak az eredetivel való összehasonlítása azonban nagyjából mindenhol azonos képet adott és bizonyos tipikusnak vehető hibákat mutatott meg. A legáltalánosabb és legtipikusabb az ovidiusi költői képek triviálissá egyszerűsítése, elköltőietlenítése. A fordító szinte megnyugszik, ha egy szokványos magyar köznyelvi fordulatot tud az értelem nagyobb veszélyeztetése nélkül a versbe vinni. Pl. : I. 15 *annue conanti per laudes ire tuorum :* ihlesd azt, ki nevét örökíti dicső eleidnek! ; I. 299 *vitiisque locisque :* bűnökön és kicsiségen ; II. 199 *miles generosus :* a hős faj ; III. 483—4 *ausus es ante oculos adducta paelice nostros / tam bene compositum sollicitare torum? :* Színem elé merted szeretődet hozni s a benső / kapcsolatot köztünk szertezilálni vele?

Ugyanebben az irányban színezik az ovidiusi mondanivalót azok a minden fordításban elkerülhetetlen egy-két szavas betoldások is, amelyeket a fordító hozzátesz az eredetihez. Itt is a századelejei hivatalos költészetünkre jellemző legszokványosabb jelzőkkel találkozunk, mint bővítményekkel : az ijfú : *legény* (I. 371), ; a nagyatya : *dicső* (I. 590); a fagyok még tavasszal is «téli»-ek (I. 680); a név : *büszke* (I. 602); ugyancsak *büszke* lesz a vitorla is (II. 3) ; a dal *örökre* zengi a tetteket (II. 16) ; a cinkosok *bőszek* (II. 100) ; a paripák : *jók* (IV. 680) ; a mese : *régi* (IV. 689) ; a bort csak «kupába» lehet tölteni (V. 511) ; a II. ének 123. sorát egy *dicső feladat*-tal toldotta meg a fordítás, stb.

Szembetűnő a fordításnak ez az ellaposító, banálissá változtató iránya az ovidiusi költői képek visszaadásánál : ezek igen sok esetben válnak a fordításban semmitmondókká vagy egészen más ízűekké. Néhány jellemző példa : I. 381 *poscit ovem fatum :* birkát végzete sújt ; I. 437 *deus obscaena nimium quoque parte paratus :* fura állapotát nem leplezhette az isten (nem kell mondani, hogy épp Ovidiushoz mennyire nem illik ez az «in usum Delphini» átköltés) ; I. 677 *frugibus immensis avidos satiate colonos :* hadd hordják takarékos (!) gazdák bőven a termést ; II. 3—4 *elegi... exiguum, memini, nuper eratis opus :* verseim, eddigelé nem nagyigényü dalok; III. 236 *victae nives :* lehullott hó ; IV. 688 *emeriti equi :* elfáradt lovai ; IV. 707 *incendit vestitos messibus agros :* tüze felgyújtotta a termést ; V. 426 *compositique nepos busta piabat avi :* ősei sírja felett áldoz a jámbor utód ; V. 498 *pronus saturae lac bibit agnus ovis : pihenő* bárány szopta az anyja tejét ; V. 538 *ille deae custos, ille satelles erat :* mindenkor vele járt, Delia őre maradt.

Ez az utóbbi példa átvezet egy másik jellemző elszínezésmódhoz, amikor az eredeti költői mondanivalója azáltal csorbul meg, hogy a fordító visszaadás helyett mindjárt magyarázza az eredeti szöveget : II. 89 *Palladis ales :* baglyok ; II. 136 *solis utrumque latus :* a világ ; VI. 236 *a tergo non habet Ursa metum :* pásztora már nincsen a Medve mögött; VI. 784 *constituit dubiae templa propinqua deae :* Fors, ő épített templomokat teneked.

Az ilyen átszínezési törekvés sokszor egyenesen pontatlanságot eredményez : I. 371 *aequoreus... senis :* tengeri isten; I. 587 *castus :* szent ; I. 414 *nequitia est, quae te non sinit esse senem :* vén kéjenc, nem bírsz megöregedni soha! ; III. 482 *in lacrimas cognite, Bacche, meas :* (Bacchus,) siralom vagy te örökre nekem!

Van, hogy a pontatlanság olyan méretű, hogy szinte alig lehet fordításról beszélni : II. 113—4 *tergo delphina recurvo/se memorant oneri supposuisse novo :* egy delfin úszik elébe,/ s egyszeriben hátán űl a szokatlan utas ; III. 252 *haec nos praecipue tam pia causa decet :* illendő hozzánk így magyarázni e tényt ; III. 503 *nec, quod nos uris, mirum facis :* azt se csodáld, ha e tűzben elégek ; IV. 709—10 *vivere captam /nunc quoque lex volpem Carseolana vetat :* Még ma is emlegetik, noha rég volt. S Carseoliban/róka, ha tőrbe esett, nem marad élve tovább ; V. 479 *Romulus obsequitur, lucemque Remuria dicit :* Romulus így e napot felavatja Remuria néven ; VI. 728 *coepit Aventina Pallas in arce coli :* áldja Aventinus vára Minerva nevét ; VI. 759—60 *Juppiter exemplum veritus, direxit in ipsum/ fulmina, qui nimiae moverat artis opem :* Juppiter a példát maga sem helyeselve, lesújtja/ azt, aki többet adott, mint amit adni szabad.

Nem kevés esetben a fordító betoldásai annál kevésbé indokoltak, mert helyettük az eredetinek egy-egy szép, jellemző jelzője, fordulata maradt ki ; itt tehát nem a magyar nyelv nagyobb tömörsége miatt megtakarított szótagok kitöltéséről van szó, hanem az eredeti egy-egy részletének feláldozásáról valami más, nem-ovidiusi kedvéért, s a fordító önként, külső kényszerítő ok nélkül költi át eredetijét : I. 411 *satyris incendia mitia praebent :* ezt, vagy amazt a szatirt szerelemre gyulasztja (a *mitia* helyett »ezt, vagy amazt«) ; I. 422 *iacebant /corpora diversis victa sopore locis :* mindeniküket szunnyad szerte a bokrok alatt (a *victa sopore* visszaadása helyett «szerte a bokrok alatt», tehát költői kép helyett triviális betoldás) ; II. 60 *sacratus dux :* egy fejedelmi vezér ; II. 107 *induerat Tyrio bis tinctam murice pallam :* tiruszi bíborból készült ruha hull le a vállán

(a *bis tinctam* helyett a triviális «hull le a vállán») ; II. 193 *fumant altaria Fauni:* Faunusnak tüze füstöl (pedig mennyire kézenfekvő volna : a paraszt Faunusnak füstöl az oltár); V. 453—4 *Faustulus infelix et passis Acca capillis /spargebant lacrimis ossa perusta suis:* Gyászban Faustulus is, könnyét ontotta fölötte,/ s Acca is ott zokogott, szertezilálva haját (a szép *ossa perusta* helyett a szükségtelenül ismételt «ott zokogott»).

Az átstilizálásoknak, mint látható, egy irányba mutató módjára jellemzőek azok az esetek, mikor a fordítás — bár tartalmilag hű — Ovidiustól teljesen idegen provinciális, vagy éppen a századvég színpadáról túlságosan is elterjedt népszínmű-népiességű ízt ad a verseknek : II. 1 Janus a végihez ért ; II. 111 s egyszer csak, teljes díszben, beleugrik a vízbe (Arion); III. 497—8 idegen szerelemnek | tedd az enyémet elé! Hű feleség vagyok én ; III. 510 «majd meglásd, ketten az égbe megyünk!» (az eredeti : *pariter caeli summa petamus* — semmi egyéb) ; VI. 753 mellire hármat ütött (az eredeti : *pectora ter tetigit).*

Ugyancsak a tartalom lényeges része vész el még filológiailag hű fordítás mellett is azáltal, hogy a fordítónak oly kevésszer sikerül — és tegyük hozzá : oly kevésszer kísérli is meg — az ovidiusi játékosságot visszaadni. Itt lehet természetesen a legkevésbé teljességet megkívánni a fordítástól, de a magyar költészet hagyományai Csokonaitól Kosztolányiig éppen eléggé felvértezhették fordítóinkat arra, hogy sokkal jobban megközelítsék az eredetit, mint Gaál teszi. Csak egy-két példa arra, hogy miről mondott le a fordítás : I. 144 *caelestem fecit te pater, ille patrem:* téged atyád helyezett mennybe, de ő — szülejét ; V. 501 *'longa via est, nec tempora longa supersunt'* : »Hosszu az út. Estig már nem sok időnk van; VI. 245—6 *cum Menti vota senatus | suscipit et melior protinus illa venit:* A Tanács akkor fogadást tett. | És szabadítani jött arra azonnal az Ész. — Pedig, hogy a jelenleginél sokkal többre lett volna képes a fordító ezen a téren, azt mutatják az olyan sorok. mint I. 80 : ünnepi színben a nap, s ünnepi mezben a nép ; II. 52 : holtaknak hava mért egykor az évre halált ; V. 460 : Nézzétek, mi vagyok! Tudva, mi voltam előbb! ; és még jó néhány.

Mindez műgond, költői tehetség és gyakorlat kérdése. Azt azonban válogatás nélkül minden fordítástól meg lehet követelni, hogy az eredeti szöveg tárgyilag helyes, biztos értelmezésén alapuljon, legalább is ott, ahol ezt a consensus philologorum lehetővé teszi. Sajnos, a fordításban e tekintetben is sok a kifogásolható. Többször fordul elő, hogy egyébként megengedhető szabadságok azáltal válnak értelemzavaróvá, hogy az eredeti szöveg vallástörténetileg hangsúlyos kifejezését, mondanivalóját változtatják meg. Így az I. ének 675 s köv. sorainak himnikus könyörgés-jellege vész el, ha a kérések nem közvetlenül az istennőkhöz fordulnak (pl. 681 *cum serimus, caelum ventis aperite serenis:* kellemetes szellő az eget kiderítse vetéskor), pedig nyilvánvaló, hogy Ovidius, mint a Fasti több más helyén, itt is a római ritusból őrzött meg valamit (igen jól sikerült ezzel szemben épp a római rituális költészet stílusának visszaadása szempontjából a IV. ének 767—72 sora); I. 609—10 *augusta vocantur | templa sacerdotum rite dicata manu:* templomaink is azok (szentek), mert felavatja a pap (itt a *rite*-n volna a hangsúly); II. 27 *flaminicam poscentem februa:* a papnő *februa* néven | kért adományt (az »adomány« szó itt megtévesztő a papok és az áldozat résztvevőinek viszonyát illetően a római vallásban); II. 31—2 *secta. . . pelle luperci | omne solum lustrant, idque piamen habent:* Faunusnak a papjai szíjjal | járnak: a tisztítás eszköze náluk a szíj (a szertartás szempontjából lényeges *omne solum lustrant* kimaradt); II. 35 *purgamina:* tiszta | áldozat (helyesen : tisztító áldozat) ; III. 167—8 *Si licet occultos monitus audire deorum | vatibus:* Hogyha az istenség titkos szava zendül a költő | lelkében (a *si licet* visszaadása itt lényeges a költő és a megszólított isten viszonya szempontjából) ; IV. 727 *Certe ego transilui positas ter in ordine flammas:* Rendre rakott tüzeket háromszor is általugortam (az »is« betoldása folytán elvész a háromszori átugrás rituális előírás-jellege) ; IV. 756 *agresti fano:* erdei szenthelyeden (Palesről, aki bár *silvicola* is, szent helyét nem véletlenül helyezte a szántóföldre Ovidius) ; IV. 802 *transferri iussos in nova tecta lares:* és befogadta az új templom az isteneket (a Larok templomáról, különösen Róma alapítása idején, nem lehetett szó, — ezt Ovidius pontosan tudta) ; V. 432 *habent gemini vincula nulla pedes:* lábán nincs most, egyiken se, sarú (a hangsúly a rituális előírású kötetlenségen, a *vincula nulla*-n *van*) ; V. 443 *'manes exite paterni':* «lelkek, távozzatok innen!» (a *paterni*-nek itt döntő hangsúlya van) ; az sem mindegy, hogy az *umbra*-t «lélek»-nek fordítja-e, vagy a metrikailag minden további nélkül helyére illeszthető «árnyék»-nak (V. 440) ; VI. 757 *(Clymenus) Clothoque dolent: haec fila reneri:* Lachesis haragos : fonalát nem szőheti újra (Clotho, akiből érthetetlen okból lett a fordításban: Lachesis, azért haragos, mert felbontották, amit már megfont).

Lényegében ugyanide sorolhatók azok az esetek, amelyekben az Ovidius-kori római társadalomtól és kultúrától idegen kifejezések jelennek meg, anakronisztikusan

visszavetítve később kialakult társadalmi vagy vallási terminológiából: I. 298 *inque domus superas scandere cura fuit:* gondolatuk szárnyalt égi hazája felé; II. 20 *dant verbo plurima signa fidem:* van hiteles hagyomány erre a szóra elég; II. 37 *principium moris:* kezdete annak a hitnek (a hit fogalma ismeretlen a római vallásban); a folytatása pedig *nocentis | impia lustratos ponere facta:* kegyes áldozatunk ténye letörli a bűnt; II. 62 *nec satis est homines, obligat ille deos:* áldja is érte a föld, áldani fogja az ég (itt különösen éles az ellentét a kereszténységgel homlokegyenest szembenálló tartalom és a kereszténységből kölcsönzött kifejezés közt); II. 64 *superi:* isteni kéz; III. 182 *turbae:* nép (a Rómát alapító mindenhonnan összegyűlt bűnözőket nem véletlenül nevezi Ovidius *turba*-nak); III. 505 *caelum:* mennyország; III. 506 *pro caelo:* mennynek az üdve helyett; V. 526 *urna tegit:* sír fedi már (abban az időben az égetés volt szokásos); VI. 764 *signa movere velim:* (szeretném), hogy felemeld zászlód; VI. 810 *femina:* nagyasszony. — Különösen sajnálatos, ha az eredeti mondanivaló társadalmi tartalma vész el: II. 198 *sumunt gentiles arma professa manus:* fegyveresen kivonult szent fogadalma szerint (a Fabius- család) (a háború különleges történeti érdekessége a *gentiles* által kiemelt nemzetségi jellegében van); VI. 782 *ex humili sceptra tulisse loco:* mélyrül emelte fel ő (Servius Tullius) azt a királyi jogart (persze, nem a jogar volt mélyen, hanem ő: alacsony származása ellenére királyi jogart viselt).

Végül meg kell mondani, hogy akad a fordításban nem is egy tárgyi vagy nyelvi félreértés, filológiailag hibás megoldás is. Pl. I. 303 *perfusa gloria fuco:* bíborszínü dicsőség (a *fucus*-nak itt nyilvánvalóan átvitt értelme van, tehát «csalás, látszat», s a dicsőségnek nem színét, hanem belső tartalmatlanságát akarta vele a költő jellemezni, ahogy a vele párhuzamba állított *levis ambitio* is mutatja); I. 165—6 *cur non sine litibus esset | prima dies:* mért törvényszünet Újév | napja (az eredetiben éppen, hogy *nem* törvényszünet); I. 603 *Magne, tuum nomen rerum est mensura tuarum:* Címedet, ó Magnus (t. i. Pompeius), munkád nagysága szerezte (helyesen: neved mutatja, hogy mekkorák a tetteid); I. 606 *illa domus meritis Maxima dicta suis:* Maximusoknak (t. i. a Fabiusoknak) e ház érdeme adta nevét (helyesen: e háznak a Maximusok érdeme adta nevét); I. 613 *imperium* itt nem birodalmat, hanem a hadvezéri hatalmat jelenti; I. 662 *ager:* mező (lényeges különbség, kivált, ha vetésről van szó, mint itt); I. 675 *consortes operis, per quas correcta vetustas:* ó társ-istennők (t. i. Ceres és Tellus), akik által a régi megújul (valójában a következő sorból is nyilvánvaló, hogy Ceres és Tellus a gabona adományával éppen megjavította az emberek régebbi életét, akik azelőtt makkon tengődtek); II. 17—8 *placido paulum mea munera voltu | respice, pacando siquid ab hoste vacas:* kegyesen nézz buzgó áldozatomra (?),| hogyha csatáid alatt engedi olykor időd (csata alatt ritkán nyílik a hadvezérnek alkalma versolvasásra, *vacare* dativussal «ráérni», *ab*-bal azonban «abbahagyni, távol lenni» stb. jelentésű); II. 39—40 *Phoci caede.... solvit:* megtisztította... Phocus eleste után (helyesen: megtisztította Ph. megölésének bűnétől); II. 129 *res tamen ante dedit* (sc. *nomen patris patriae):* Érdemedért van e név (helyesen: tetteiddel már azzá váltál, mielőtt a nevet megkaptad volna); II. 194 *ubi discretas insula rumpit aquas:* hol a sziklafokon kétfele árad a víz (valójában itt a római Tiberis-szigetről van szó); IV. 723 *faveas pastoria sacra canenti:* kedvezz, ha a pásztori ünnepet áldom; IV. 735 *pastor, oves saturas ad prima crepuscula lustra:* este ha jő, s megetetsz, akkor tisztítsad a nyájat (a jóllakottan hazatérő nyájat már nem igen eteti este a pásztor); IV. 773—4 *lanaque proveniat nullas laesura puellas, | mollis et ad teneras quamlibet apta manus:* Fínom gyapja legyen! Szivesen dolgoznak a lányok | véle, ha durván nem sérti a gyönge kezet; IV. 779 és V. 522 *crater* nem kancsó, sem korsó, hanem a nagy vegyítőedény, amelyben a bort vízzel keverték; VI. 210 *quod deus Euboico carmine munus habet:* tiszteletet rendelt néki Sibylla szava (helyesen: ezt a tisztet rendelte stb.).

Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a fenti felsorolás nem tart igényt semmiféle teljességre, csak a tipikusnak tartott hibák jellegét akarja bemutatni. Ugyanakkor arra is még egyszer nyomatékosan rá kell mutatni, mennyire félrevezető volna a fordítás értékét az itt bemutatott, 5000 közül kiragadott sorok alapján megítélni. A munka nagyságát és értékét elég a feladat nagyságával mérni: eddig még senki nem vállalkozott rá a magyar irodalomban. Már csak ezért is fontos és jelentős Gaál László munkája, ezért is indokolt volt a kiadása. De nem csak ezért. Ha hiányolni kellett a fordításban a magyar időmértékes verselés legfejlettebb technikájának felhasználását, rá kellett mutatni következetes formahűségének nagy érdemeire is, amelyek közül nem a legutolsó, hogy a latin tulajdonnevekre is kiterjed s megkönnyíti az olvasó útját Ovidiushoz. Ha stílusában nélkülözni kellett az ovidiusi költészet sok vonzó tulajdonságát, semmiképpen nem lehet meg nem látni azt a nemes patináját, amelyet a fordítónak a latin kultúrával való évtizedes közvetlen, szeretetteljes kapcsolata adott s amely sok minden hiányért kárpótlást jelent. Ha sok kifogás esett is a fordítás filológiai hűsége ellen, ez távolról sem jelent

azt, hogy nem lehet elmondani róla : nagyjában és egészében híven adta vissza az ovidiusi mű tartalmát és a csak-magyarul olvasó számára is lehetővé tette, hogy mint történeti forrást használja az Augustus-kornak ezt a fontos dokumentumát.

Annál sajnálatosabb, hogy nem sikerült legalább ebben a tekintetben, a filológiai hűség tekintetében tökéletessé csiszolni a fordítást. Egyebekben a szerkesztés — *Borzsák István* munkája — szinte mintaszerűen gondos. A fordítás előtt a római naptárról adott tájékoztatás ; a latin szövegbe a római naptár feliratokon fennmaradt adatainak beillesztése ; a magyar szöveg oldalán a napok mai számítás szerinti dátuma és a hozzájuk fűződő események, ünnepek címe ; a kötet végén levő név- és tárgymutató, amely a tulajdonnevek legszükségesebb magyarázatát is adja — mind ennek az alapos, körültekintő szerkesztői munkának az eredménye és nagy mértékben hozzájárul a kötet használhatóságához. Ugyancsak filológus-gonddal végezte Borzsák a latin szöveg sajtó alá rendezését is : a 26. lapon közölt rövid apparátus mutatja, hogy a közölt szöveg nem egyszerű átvétele egy modern kiadásnak, hanem a kódex-hagyomány figyelembevételével alakította a szerkesztő. Külön kiemelést érdemel a szöveg viszonylagos sajtóhiba-mentessége. Nem lényegbevágó, de említést érdemel, hogy a 27. oldalon levő cím a kéziratból ottfelejtettnek hat (kétnyelvű cím kívánkozott volna ide) ; hogy a jegyzetek számozása 9-től végig elcsúszott, és hogy az I. ének címének fordítása — következetlenül — nem teljes. Ezek a kötet alacsony példányszáma után ítélve hamarosan esedékes új kiadásban könnyen eltüntethetők lesznek.

Végül — de nem utolsósorban — beszélni kell a kötet szerkesztőjétől származó bevezető tanulmányról is. A tanulmány röviden, de a leglényegesebb kérdéseket érintve, vezeti be az olvasót először Ovidius korába, a Fasti történelmi-társadalmi hátterébe, azután az augustusi politika alapelveibe es az augustusi uralom megítélésével kapcsolatos legfontosabb kérdésekbe. Az augustusi politika ellentmondásosságát hangsúlyozva, már az Augustus-kor költőinek értékeléséhez is megadja a legfontosabb támpontot s azután különösen nagy gonddal elemzi magának Ovidiusnak a viszonyát ehhez az augustusi politikához, az Augustus-kori társadalomhoz. Felhívja a figyelmet arra az Ovidius és az idősebb generációhoz tartozó költőtársai közötti alapvető beállítottságbeli különbségre, amely részben onnan adódott, hogy Ovidius már beleszületett a véres polgárháborúk után létrejött «augustusi béké»-be (új megfigyeléseket tartalmazó összevetései Horatius- és Vergilius-helyeknek ovidiusi imitatiójukkal mindennél jobban jellemzik ezt a különbséget) ; megmutatja, hogyan mutatkoznak meg világosan éppen Ovidius költészetében a «Pax Augusta»-nak és az augustusi törvényhozásnak, az egész egykorú társadalomnak az ellentmondásai, és nyilvánvalóan helyes úton jár, amikor az uralkodó és a költő közti konfliktus főokát éppen abban látja, hogy Ovidius költészetében túlságosan is szembetűnővé vált az augustusi «reformok» alapjainak bizonytalansága. Végül útmutatást ad a bevezetés az ovidiusi költői stílus és a Fasti jelentőségének értékeléséhez is. A világos fogalmazás, és a bevezetés műfajának helyes, sem túlsokat, sem túlkeveset markolni nem akaró felfogása nem elhanyagolható érdeme a tanulmánynak.

A 26. lapon igért külön kommentár-kötet kívánatos voltára és jelentőségére külön is nyomatékosan fel kell hívni mind a vele foglalkozó kutatóink, mind a kiadó figyelmét.

Szilágyi János György

KÖNYVSZEMLE

VILÁGIRODALMI ANTOLÓGIA. I. kötet, ókor. Szerkesztette *SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY* és *TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE*. Budapest, 1952. 792 lap.

A könyv mint egyetemi segédkönyv jelent meg, de jelentősége jóval túlnő egy átlagos egyetemi tankönyvén. Nem hiába állnak ott élén mottóként Lenin híres szavai arról, hogy proletárkultúrát csak a múlt egész kultúrájának átdolgozása alapján lehet építeni, a könyv csakugyan ennek a feladatnak a megvalósításához járul hozzá, s jelentősége így egész kulturális életünk, kultúrforradalmunk szempontjából igen nagy. A modern nyelvek irodalmának anyagából még csak jelentek meg antológiák (a különféle »Kincsesház«-akra gondolunk), melyek egyike-másika igen szépen sikerült is, az ókori irodalmaknak azonban, néhány, többnyire gyenge és ma már elavult kísérlettől eltekintve a legújabb időkig nem volt semmiféle gyűjteménye. Az első ilyen irányú kísérlet az 1949-es kiadású Magyar Könyv világirodalmi része volt, de ez míg egyfelől túlnőtt egy I. gimnazista tankönyv keretein, másfelől éppen korlátozott terjedelme miatt sem tölthette be egy ókori irodalmi antológia szerepét. Ezért a kötet nemcsak önmagában értékelendő, hanem mint hézagpótló munka is, mely sok olyasmivel ismerteti meg olvasóközönségünket, ami eddig számára egyáltalán nem, vagy csak alig volt hozzáférhető.

A kötet három részre tagozódik : az ókori kelet irodalmára, továbbá a görög és a római irodalomra. Az ókori keleti irodalmakból (kínai, óind, óiráni, egyiptomi, mezopotámiai, óhéber) adott szemelvények inkább csak izelítő, mint teljes áttekintés, de a szerkesztők kezét megkötötte, hogy az egyetemi oktatásban az ókori keleti irodalmaknak nincs önálló szerepe. Még az ilyen sajnálatosan kevés anyag is örvendetes azonban annyiból, hogy felhívja a figyelmet a nálunk legnagyobbrészt ismeretlen keleti irodalmakra, és sok magyarul eddig egyáltalán nem olvasható művet is ad az olvasó kezébe.

A szűk keleti anyaggal szemben annál gazdagabb a görög és római irodalmi rész. A görög irodalomból a görög népköltészettől és Homérostól Musaios Héró és Leandrosáig, a latin irodalomból Plautustól Apuleiusig ill. egy késő-császárkori hajós énekig olyan bő áttekintést kapunk, amilyet csak a keretek megengedtek, és ami gazdag ismeretet nyújt a klasszikus irodalom egész fejlődéséről. A szerkesztők a legjellemzőbb részleteket igyekeztek kiválogatni, de amellett arra törekedtek, hogy lehetőleg teljes műveket adjanak. Egy drámaírónál pl. nem valamennyi drámájából akartak valami keveset adni, hanem csak néhány drámát adnak igen bő szemelvényekben, a kihagyott részeket tartalmi kivonatokkal pótolva. Ez egyebek mellett azért is helyeselhető, mert így az egyes alkotások művészi oldala (szerkesztés, jellemzés, meseszövés stb.) szinte teljes egészében érvényesül, vagyis a nagy alkotókról nemcsak egyszerűen mint koruk gondolatainak kifejezőiről, hanem mint művészi kifejezőiről is képet kapunk.

Ami a kiválasztott anyagot illeti, abban a könyv megvitatása során is mindenki egyetértett, hogy a felvett anyagból semmi sem felesleges, csak ki ennek, ki annak kimaradását kifogásolta. Egy antológiában azonban, még ha még olyan nagy terjedelmű is, nem lehet benne minden. Éppen ezért nem azt a kérdést kell a középpontba állítanunk, hogy egy vagy más szép részlet vagy alkotás miért maradt ki, hanem hogy kimaradt-e olyan író, aki *irodalmi* szempontból a *fejlődés egészében* jelentős helyet foglal el, másfelől pedig, hogy akik bekerültek, helyesen vannak-e jellemezve a kiválasztott szemelvényekkel. Az első kérdésre nagyjából nemmel válaszolhatunk. Aki igazán jelentős író kimaradt, mint pl. Hippónax, Stésichoros a görög irodalomban (a szintén kimaradt Sémónidés a fejlődés egészét tekintve nem különösebb jelentőségű), vagy az archaikus latin irodalom

néhány nagy alakja, mint Ennius, Naevius, Lucilius, többnyire olyan töredékesen maradt fenn, hogy hosszabb összefüggő részletet nagyon nehéz vagy éppen lehetetlen lett volna kiválasztani, néhány soros töredékek pedig — még ha egyébként jellemzőek is — nem igen érték volna meg, hogy ennek fejében jobban épségben maradt nagy írókból kapjunk kevesebbet. Egyedül a kései latin irodalom részesült egy kicsit mostoha elbánásban. Az elgondolás az volt, hogy ami itt jelentős, az már a II. (középkori) kötet elejére kerül. Így azonban van, ami ott még nem és itt már nem szerepel. És ha még így is pl. Claudianusnak, Ausoniusnak vagy Suetonius császáréletrajzai némely irodalomtörténeti érdekű részének kimaradását esetleg el tudjuk fogadni, meg kell vallanunk, nem értjük, hogy maradhatott ki egy olyan szép, nagyon jellemző és nem is nagyon hosszú darab, mint a Pervigilium Veneris.

Ami a másik kérdést illeti (hogy t. i. a kiválasztott szemelvények helyesen jellemzik-e az egyes írókat), erre a kérdésre határozott igennel felelhetünk. A szabott terjedelem miatt minden oldalú jellemzésre nem mindig volt mód, de az bizonyos, hogy ha valaki csak az adott szemelvényeket ismeri is, akkor sem lesz egy íróról sem hamis vagy ferde képe. Ezt a helyes képet rögzítik (és ahol kell kiegészítik) azok a rövid bevezetések, amelyek az egyes írók legjellemzőbb vonásait foglalják össze és értékelésük főszempontjait adják meg. Ellentétben tehát az antológiákban szokásos két véglettel — vagy száraz életrajzi adatok, vagy tudományos értékelésre nem törekvő, csak »hangulatkeltő« bevezetések — ezek a tömör összefoglalások valóban tudományos, irodalomtörténeti igényűek, és ha egy irodalomtörténet megfelelő részét természetszerűleg nem is pótolják (már csak terjedelmüknél fogva sem tehetik), hasznos útbaigazítást adnak a tájékozódni kívánó számára.

Az antológia irodalmi jellegű. Ezért a történetíróktól, filozófusokból is csak olyan részletek kerültek be, melyek irodalmi értékűek vagy érdekességűek. Egyebek között ezért is van szükség arra, hogy minél előbb megvalósuljon az ókori történeti chrestomathia (melyre különösen az ókori keletet illetőleg van égető szükség) és a filózófiai olvasókönyv terve, hogy a Világirodalmi Antológia gazdag, nagy nyereséget jelentő ókori kötete mellé sorakozva ismertessék meg egész dolgozó népünkkel azt a kultúrát, amit az emberiség fejlődése ókori szakaszában létrehozott, és járuljanak hozzá ahhoz, hogy az mai kultúránknak is szerves részévé váljék.

Ritoók Zsigmond

JEAN COUSIN: ÉTUDES SUR LA POÉSIE LATINE (Nature et mission du poète.) Párizs. 1945. IX. 249.

1945-ben jelent meg Jean Cousinnek, a besançoni egyetem professzorának rendkívül érdekes munkája »Études sur la Poésie Latine« címen. Jelen recenziónk tehát eléggé megkésett, — amihez nem kis mértékben hozzájárult (egyebek közt) klasszika-filológiai folyóiratunk többéves szünetelése. Úgy hisszük azonban, nem lesz felesleges, hogy a mulasztást, ha megkésve is, pótoljuk.

A több mint kétszáz oldalas könyv címe eléggé félrevezető: nem tanulmánygyűjtemény, hanem római irodalomtörténet — éspedig egy igen sajátos nézőpontból tárgyalt irodalomtörténet — tárul elénk, ha Cousin munkáját végiglapozzuk. Ez a nézőpont, ahogy maga a szerző megfogalmazza a könyv alcímeként: »Nature et Mission du Poète«. Előzmények persze ezen a téren bőségesen találhatók. O. Riedner: »Typische Aeusserungen der röm. Dichter über ihre Begabung, ihren Beruf und ihre Verse« (1903) c. disszertációja mellett számos olyan tanulmány állt a szerző rendelkezésére, melyekben a részletkérdésekre kész megoldásokat találhatott — így P. Boyancé: »La culte des Muses et les philosophes grecs«, O. Falter: »Der Dichter und sein Gott bei den Griechen und Römern« stb. . . . De, úgy hisszük, felesleges lenne az előzmények és forrásmunkák felsorolását folytatnunk: kétségtelen, hogy a szerző a legtöbb részletkérdésben kész megoldásokkal operálhatott, viszont a munka jelentősége nem is a részlet-felfedezések újságából, hanem a koncepció egészének eredetiségéből adódik.

Mindenek előtt: a szerző igyekszik megmutatni, milyen fejlődésen megy keresztül a költői küldetés-gondolat a római költészet egész történetét átfogóan, a legelső nyomoktól Claudius Claudianusig s az egyes korszakokban ez a gondolat milyen filozófiai inspirációkból, milyen társadalmi és politikai áramlatokból táplálkozik. Hangsúlyozza, hogy költészet, filozófia és politika a római irodalomban rendkívül szorosan összefonódik s ennek megfelelően a legszubjektívebbnek tűnő nyilatkozatokat, a legfélreesőbb kifeje-

zéseket is a korabeli szellemi és társadalmi élet eleven összefüggéseiből próbálja magyarázni. Cousin számára a római irodalom nem szöveggyűjtemény, hanem egy eleven életfolyamat tükröződése, melyben költők és közönség, különböző érdekektől vezetett egyének vagy csoportok találkozása s maga az élet alakítja a költő hitvallását. S bármilyen magától értetődőnek látszik is ez a felfogás, — érvényesítésében még mindig nem tartunk ott, hogy ne kellene örömmel üdvözölnünk egy olyan munkát, melyben világosan kifejezésre jut.

Sokkal kevésbé tartjuk azonban szerencsésnek azt az eleve adott feltevést, hogy a római költészet története — legalábbis ami a költői küldetés-gondolatot illeti — a hellén »esztétikai miszticizmus« (a szót Cousin M. Seilliere-től kölcsönzi) és a »latin racionalizmus« harcának története. Cousin sémája a következő: A kezdeti időkben a miszticizmus az uralkodó. A továbbiakban Terentius—Lucilius—Lucretius—Cicero vonalán egyre erőteljesebben bontakozik ki az a tipikusan itáliai racionalizmus, melynek szemében az isteni megszállottság, a muzsák vagy Apollón és Bacchos »felsőbb beavatkozása« már csak szimbolikus értékű, de mindenesetre filozófiai, ill. természettudományos indokolást kíván. A két irány teljes kibontakozásának és összhangjának korszaka az Aranykor. Utána, ahogy a racionalizmus túlsúlyba kerül, a muzsákkal együtt a költészet is haldokolni kezd.

Vajjon mi más ez, mint egyszerű szellemi játék — játék fogalmakkal és kifejezésekkel, melyek önmagukban keveset mondanak, de mögéjük bármit gondolhatunk?! — S ha a szellemtörténet eféle játékait elítéljük és károsnak tartjuk, magából Cousin (egyébként kitűnő) könyvéből is igazolhatjuk ítéletünk helyességét. A szerzőnek kétségbeesett erőfeszítéseket kell tennie, hogy sémáját ráhúzhassa az egész római irodalomra. Ciceróból »misztikus racionalista« lesz, aki Démokritos atom-tanának köszönheti ezt a különös filozófiai állapotát. Emellett a szerzőnek el kell túloznia a görög filozófia hatását is: maga is hatása alá kerül annak az orphikus, majd pythagoreus »divatnak«, mely a XIX. sz. végén, ill. a XX. sz. elején hatalmába keríti a klasszikus-filológia tudósait, s amelyről ő maga is szkeptikusan nyilatkozik. »Et qui ne sait qu'un homme quand il parle, porte toutes ses idées avec lui et qu'on ne le comprend pleinement qu'en jetant aussi un regard sur les horizons lointains de sa pensée?« — állapítja meg Terentiusszal kapcsolatban, mintha csak saját módszerét akarná jellemezni. S ha elismerjük is, hogy ennek a gondolatnak van némi igazsága, teljesen hibásnak tartunk minden olyan próbálkozást, mely ezen az alapon egy költő valamely szavából terjedelmes filozófiai elmefuttatást igyekszik kibontani, a kérdéses filozófiai tanok következetes képviselője után fürkészve. Mindezzel persze nem akarjuk azt állítani, hogy a könyv teljesen elhibázott, de óvatosan kell bánnunk egyes megállapításaival, különösen azokkal, melyek az »esztetikai miszticizmus« ködös kifejezéseinek leplébe burkolóznak, s melyekből, ha a leplet lehántjuk, sok esetben egészséges és eredeti gondolat bontakozik elénk.

Végső értékelésként így is minden további nélkül el kell ismernünk, hogy a könyvben összegyűjtött igen terjedelmes tényanyag s a tények feldolgozásának alapossága azon művek sorába emeli Cousin professzor könyvét, melyeket nem csak a római költői öntudat speciális kutatója, hanem egyáltalán a római irodalomtörténész sem mellőzhet.

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

DAVID MAGIE: ROMAN RULE IN ASIA MINOR, TO THE END OF THE THIRD CENTURY AFTER CHRIST. I—II. 1661 oldal, Princeton, New Yersey, Princeton University Press. 1950.

A két hatalmas kötet egyike a szöveget, másik a jegyzeteket, egy térképet és négy appendixet tartalmaz. Az appendixek a hat római provincia tisztviselőinek időrendi listáját, a provinciális méltóságok (asiarchos, pontarchios, galatarchos, lyciarchos, ciliciarchos, pamphyliarchos, az archónok és archiereusok) nevét, a Róma és Augustus-kultusz lelőhelyeit, valamint a kisázsiai rómaiak települési helyeit adják.

A könyv címe a Kisázsia feletti római uralom történetét igéri i. e. 133-tól egészen Diocletianus uralma kezdetéig. Amit valóban ad, az több is, kevesebb is. Magie ugyanis nagyon helyesen visszanyúl az első kisázsiai provincia megalkotása előtti időbe; és Kisázsia sorsának, főleg a görög városok sorsának alakulását a Nagy Sándor utáni időktől kezdi figyelemmel kísérni. Ez többlet, amely azonban elkerülhetetlenül szükséges annak a helyzetnek megértéséhez, amit Róma Kisázsiában talált. Ugyanakkor azonban a második század utolsó negyedének és a harmadik századnak szentelt rész egészen rövid,

vázlatszerű. Az egyensúly eltolódását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a mű 29 fejezetéből 19 jut a köztársaság, és csak 10 a császárság korára, és ezen belül mindössze a két utolsó fejezet foglalkozik a Marcus Aurelius és Diocletianus trónralépése közötti korral.

Magie a könyvhöz írt előszavában hangsúlyozza, hogy ». . . a study of geography must go hand in hand with the presentation of history« Ennek az alapelvnek valóban érvényt is szerez. A pergamoni királyság annektálását megelőző két század történetével foglalkozó öt első fejezet közül a II., III. és V. teljes egészében a pergamoni királyság földrajzi leírását adja, a területén található városok felsorolásával és ezek vázlatos történetével, valamint a királyság természeti adottságainak ismertetésével. A továbbiakban a VIII. fejezet Pontus, a XI. Cilicia és Pamphylia, a XIII. Bithynia, a XIX. Galatia és Lycaonia, a XXII. Lycia hasonló jellegű leírását tartalmazza, abban a sorrendben, ahogyan ezek a vidékek a rómaikkal közvetlen k csolatba kerültek, illetve provinciákká lettek. Különös gondot fordít a szerző az egész műben az útrendszerrel kapcsolatos kérdésekre, és ennek segítségével sikerül több helyen meggyőzően rámutatni egyes városok felemelkedésének, sőt bizonyos politikai akcióknak közvetlen okaira. (Pl. Cibyra elfoglalása). Sajnálatos azonban, hogy Magie a leíró földrajz ilyen arányú felhasználása mellett (és tegyük hozzá, hogy ennek a mértéknek a könyvben található egyetlen térképmelléklet semmiesetre sem felel meg) majdnem semmi figyelmet nem fordít az emberföldrajzra. Néhány utóláson kívül semmit sem találunk a provinciák nem hellénizált lakosságára vonatkozóan. Ezen a téren az egyetlen kivételt a galaták képezik.

A szerző érdeklődése elsősorban a politikai-katonai történet felé irányul, de ezen belül számos helyen tér ki államjogi, gazdasági kérdésekre is. Pontos és néhol túl részletes elemzését kapjuk a hadjáratoknak, valamint a provinciák megszervezésének é területük változásának. Két kitűnő rész foglalkozik a városok önkormányzati szervezetének leírásával. (III. és XXVII. fejezetben.) Sok helyen taglalja Magie a városok és az uralkodó viszonyát, és ezzel kapcsolatban a Róma és Augustus-kultusz elterjedését. Egyik kimagasló része a könyvnek az, amelyik a császárkultusz kialakulásával kapcsolatban megalakuló koinonok szervezetével és jogkörével foglalkozik. Szépen mutatja be Magie, hogyan változik Róma politikája a függő helyzetben levő »vazallus«-királyokkal szemben és Armenia meg a pártus kérdés tekintetében.

Nagy hiányossága azonban a könyvnek — és ezt nyugati bírálói is észrevették —, hogy túlnyomórészt politikai-katonai történet. Ritkán és csak általánosságban történik említés arról, milyenek voltak és hogyan fejlődtek a társadalmi viszonyok, milyen volt a rabszolgák termelésben való alkalmazásának mértéke, mi volt a viszony kis és nagybirtok között, milyen társadalmi változások történtek a III. századi válságban. Igaz, ezek ma is vitatott kérdések, és a szerző saját bevallása szerint »Mere surmises, based on insufficient evidence . . . have, in general, been avoided«. Mégis, ezen a területen már nyugaton sem »puszta feltevések«-kel dolgozik a tudomány, úgyhogy ennek a szempontnak figyelembe nem vétele nehezen megbocsátható hiba a könyvben. Azt maga Magie is tudja, hogy az olvasó «will miss an account of the cults of deities or a presentation of the literary and artistic productivity of the Asianic provinces». Valóban, a terjedelmes geográfiai excursusok helyett a könyv sok olvasója szívesebben venné, ha a keleti provinciák általános gazdasági felemelkedésével kapcsolatban hallana a császárkorban már birodalomszerte elterjedt kisázsiai kultuszokról, és az ugyanebben az időben nagyon megélénkült kisázsiai irodalmi életről. Rosztovcev nagy, a császárkort tárgyaló monográfiája mutatja, milyen eredményeket lehet kihozni olyan forrásokból, mint Ailios Aristeidés vagy Dion Chrysostomos. Különösen feltűnő, hogy kereszténye kről első ízben Decius uralmával kapcsolatban esik szó, itt is csak futólag.

Magie azt írja művéről az előszóban, hogy az negyedszázad munkája. Ha beletekintünk a jegyzeteket tartalmazó több mint 900 oldalas kötetbe, el kell hinnünk a szerző állítását. Antik és modern szerzők, hatalmas epigrafikai és numizmatikai anyag van itt felhalmozva és kritikailag rendszerezve, melynek összegyűjtése valóban évtizedek munkáját követelte. Magie műve hiányosságai mellett is az ókori történet, az ókori Kisázsia-kutatás nagy teljesítményei közé tartozik.

Szepessy Tibor

EUGENIO MANNI: L'IMPERO DI GALLIENO CONTRIBUTO ALLA STORIA DEL III SECOLO. (A. Signorelli, Roma. 1949) 116 l.

Gallienus császárról és koráról az első önálló monográfiát veheti végre kezébe a kutató. A hosszú várakozás okai ismeretesek : a római és bizánci írók ellentmondó adatai ingoványos talajra vezetik a szakembert. Aki például a Historia Augusta alapján ítéli meg az uralkodót (mint ahogy a római történelem kutatásának úttörői tették Gibbontól kezdve), egész más képet kap, mint aki a keresztény Eusebiost, és ismét mást, aki Zosimost és a bizánciakat tanulmányozza.

Sok új szempontot és általános átértékelést tartalmaz Homo-nak a Revue Historique-ban 1913-ban megjelent két tanulmánya, majd Alföldi foglalkozott legtöbbet e korral, miközben az auktorhelyeket numizmatikai, epigráfiai és stíluskritikai adatokkal és megfigyelésekkel támasztotta alá.

Manni műve részben összefoglalja az eddigi részletkutatásokat és eredményeket, részben új szempontokkal bővíti ki.

A bevezető rész a III. század általános képét adja és beváltja a címben tett igéretet. A birodalom egészének gazdasági helyzetét elemezve az egyes tartománycsoportok sajátos viszonyait is érinti a szerző, említi a latifundiumok és a pénzromlás kérdését, majd társadalmi rétegek és érdekcsoportok harcát ismerteti, amelyet ezek — a senatus, az equites és a militia — az uralomért folytattak. Ebben a környezetben helyezi el Gallienus uralkodását, akinek első feladata a római birodalom határainak védelme volt a mindenfelől támadó külső ellenséggel szemben. A perzsákon és a rajnai front germánjain kívül most már a megindult népvándorlás hullámai veszélyeztették egyremásra a limes és a mögöttes területek biztonságát, Dácia kezdett kicsúszni a birodalom kezei közül, és a Historia Augusta-ban Scythae-nek nevezett gótok hajókra szállva fosztogatták a kisázsiai városokat. A harcok szinte megoldhatatlan nehézségek elé állították a császárt, akinek ráadásul a belső katonai felkelések ellen is páncélt kellett öltenie. Postumus vezetésével Gallia és a nyugati provinciák egy része fordult szembe Rómával és Palmyrában Zenobia az összeesküvők ellenére szintén nagy területet hasított ki a birodalom testéből. Ezeken kívül is számos császárjelölt használta ki a súlyos helyzetet. A Historia Augusta harminc tyrannusa természetesen túlzott szám (a szerző megjegyzi, hogy e műnek ez talán legkevésbbé megbízható fejezete, legjobb teljesen figyelmen kívül hagyni). Részletesebben foglalkozik Valens, Piso, a minket különösen érdeklő Ingenuus és Regalianus, Macrianus, Postumus, Aemilianus és Aureolus felkelésével. A Milanoban körülzárt Aureolus elleni ostrom végülis a császár életébe került.

A »katonai reformok és belpolitika« című fejezet első felében főként a hadsereg senatusi vezetésének korlátozásáról olvashatunk, míg belpolitika címén a szerző legtöbbet Plotinos-szal és a kereszténységgel foglalkozik, a gazdasági kérdéseket éppen csak érinti. Plotinos jelentőségét az eddigi kutatók nagyrészével ellentétben erősen kisebbíti, azt állítván, hogy egyrészt a filozófusváros, Platonopolis, nagy terve sohasem valósult meg, másrészt pedig a neoplatonizmus bonyolult filozófiai- és vallásrendszere csak kevés kiválasztott számára volt érthető (62. old.). A kereszténységet tárgyalva, Tertullianus és Origenes működését és műveit idézi, akik közül előbbi a katonáskodást nem tartotta a keresztény eszmékkel ellentétesnek. Gallienus pedig azért szűntette be a keresztényüldözéseket, hogy a nagyszámú keresztény katona az ő oldalán álljon a senatus elleni harcában (69. old.). A szerző — tudomásunk szerint elsőként — összegyűjtötte a Codex Iustiniani-ban Gallienus neve alatt szereplő edictumokat, és ezek alapján azt a következtetést vonja le, hogy a császár törvényhozói tevékenysége a családi élet megszilárdítását és az általános erkölcsi színvonal emelését célozza (60. old.). A könyvet rövid kiértékelő összefoglalás, majd két Appendix zárja le : az első Dexipposról és a Historia Augustáról, a második a III. századi históriakusok történelemszemléletéről szól.

Az első kérdés, amit a könyvvel kapcsolatban feltehetünk : sikerült-e a szerzőnek Gallienus személye és kora megítélését biztos történelmi alapokra fektetnie? Azt kell válaszolnunk, hogy nem. A bevezetés sok jót igér a III. század gazdasági és társadalmi viszonyainak elemzésével, de mindjárt itt hiányérzet ébred bennünk : a társadalmi ellentét a senatorok, azaz »konzervatívok« és a lovagok, azaz »progresszívek« harcában merül ki (12. old.). Rabszolgákról és az ekkortájt lábrakapott colonatusról egy árva szót sem hallunk. Nem jár jobban a gazdasági élet sem, amely a bevezetésben adott és a II. század egészére vonatkozó közismert általánosítások után kiszorul a 253—268 éveket tárgyaló részből, egy rövid félmondat a 61. oldalon megemlíti a pénzromlást, majd visszatér egy rövid bekezdés erejéig, de már csak a kiértékelésben (Conclusione : Il posto di Gallieno nella storia). E helyütt szintén csak az inflációt említi, és a bibliográfiai utalás is meglehetősen hiányos (77. old.).

Legtöbb helyet a kronológiai kérdések tárgyalása foglalja el. A több harctéren egyszerre folyó háborúk és az ellencsászárok tevékenységének időrendje az utóbbi évtizedekben sok tudományos vitára adott alkalmat, egy-egy trónpretendensről több hosszabb cikk is megjelent. Manni a felkelők legtöbbjét néhány sorban intézi el. Módszere általában az, hogy hol elfogadja Alföldi kutatásainak eredményeit, hol cáfolja. Ugyanígy tesz a Historia Augustával: hol kritika nélkül veszi át adatait, hol elveti azokat. A gótok kisázsiai és görögországi kalózhadjáratait például egyszerűen a vita Gallieni, mint ezúttal teljesen megbízható forrás alapján ismerteti (33 sk. old.). A »bizonyítékot« a függelékben olvashatjuk (99. skk. old.): Alföldi — akinek egyébként erre vonatkozó »A gót mozgalom és Dácia feladása« (EPhK 1929—30) c. cikkét Manni saját bevallása szerint nem is olvasta — szerinte tévedett, amikor a Historia Augustával Synkellost és Zosimost állítja szembe, mert utóbbi auktorok sem megbízhatóak. Ebből — érthetetlen módon — arra következtet, hogy a Historia Augusta adatai reálisak. E forrásmű bírálatára és méltatására egyébként 14 oldalt fordít a függelékben, de itt természetesen épp oly felületes marad, mint a többi problémához való viszonyában. Egy olyan kérdéskomplexust, amellyel a neves kutatók egész serege foglalkozott, — Mommsen, Seeck, Hohl, Baynes, Lambrechts, Alföldi, Seston, Hartke, hogy csak azokat említsük, akik összefoglalóan, nem egy-egy vita-t elemezve írtak róla, — nem lehet néhány megjegyzéssel elintézni.

Hasonló felületességre vall az az odavetett néhány szó, amely Gallienus érdemeinek felsorolása közben a limes megerősítéséről tesz említést (79. old.). Építkezéseket az erődvonalon a régészeti és egyéb adatok csak egy-két helyen bizonyítanak (58. old. 3. jegyz.), de a legtöbb helyen, így Pannóniában is, ebben az időben inkább csak a limes pusztulásáról beszélhetünk. A megerősítés a hátország néhány városára korlátozódott. A katonaság egy részét pedig éppen Gallienus vonta hátra az első vonalból, hogy mozgékony tartalékcsapatokat képezzen, a római határvédelem korábbi elgondolásával ellentétben (l. pl. Grosse, Röm. Militärgeschichte, stb.).

A császár és a kereszténység viszonyának elemzésével (66. skk. old.) szintén nem érthetünk teljesen egyet. Történelmietlen véleményünk szerint már az is, hogy Tertullianusnak több mint fél évszázaddal Gallienus trónralépte előtt írt »Apologeticum«-át minden további megjegyzés nélkül felhasználja, hiszen köztudomású, hogy a keresztény tanok ebben az időben még állandó fejlődésben voltak. A császárnak a keresztények iránti jóindulatát egyébként csak az elfogult Eusebios említi, viszont néhány egyéb adat másképp mutatja a dolgokat: Gallienus a kereszténységet nem tette hivatalosan elfogadott vallássá; Plotinos és főként követői, akik mégiscsak a császári udvar szellemében dolgoztak, tovább oltalmazták az ősök vallását az újítókkal szemben, és a császár maga még az eleusisi mystériumokba is beavattatta magát.

A felületességek mellett ez az első modern Gallienus-monográfia jó tulajdonságokkal is rendelkezik, főként a lábjegyzetekben található igen bőséges bibliográfiája révén válik a kor kutatójának hasznára. Néhány helyen ügyesen és szellemesen kísérli meg a hadjáratok kronológiáját tisztázni, és a jogi anyag felhasználása révén egy új oldalról vet fényt a császár ködbeburkolt alakjára.

Pekáry Tamás

HÍREK

ARISTOPHANES-EMLÉKÜNNEPÉLY

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karának és Történettudományi Karának Békebizottsága 1954 május 14-én az egyetem aulájában Aristophanés emlékünnepélyt rendezett, az író születésének 2400. évfordulója alkalmából. Az évfordulót a Világ Béke Tanács felhívására világszerte megünneplik ; hazánkban ez volt az első ilyen ünnepség. Oroszlán Zoltán professzor megnyitója után Moravcsik Gyula akadémikus tartott előadást. A műsor keretében Halmi Lujza énekművésznő és az egyetem énekkara Szőnyi Ferenc vezetésével Molnár Anna hárfaművésznő kíséretével antik görög dalokat és himnuszokat adott elő ; a Görög és Latin Filológiai Intézet tagjai Aristophanés Plutos, Madarak és Béke c. darabjaiból adtak elő egy-egy részletet. Összekötő szöveget Ritoók Zsigmond mondott. Az ünnepséget Turóczi-Trostler József akadémikus zárszavai és az egyetemi énekkar előadásában bemutatásra került görög szabadságharcos énekek zárták be.

R. Zs.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI FŐBIZOTTSÁGA MELLETT MŰKÖDŐ MUNKAKÖZÖSSÉG ÚJABB RENDEZVÉNYEI*

1954. május 28.-án Hahn István "Patrocinium és colonatus„ c. értekezését mutatta be.

1954. szeptember 29.-én a MTA Régészeti Főbizottságával közösen Szilágyi J. György «Görög művészet» c. könyvét vitattuk meg.

A további programm: Októberben Kádár Zoltán és Wessetzky Vilmos ismerteti a savariai emlékek vallástörténeti és egyiptológiai vonatkozásait, novemberben a világirodalom és a néprajz művelőinek bevonásával ankétet rendezünk I. M. Tronszkij «Az antik irodalom története» c. egyetemi tankönyvéről, decemberben Borzsák István mutatja be Budai Ézsaiásról szóló tudománytörténeti monográfiáját.

Itt jelentjük be azt az előadássorozatot is, amelyet a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat szervez 1954/55-ben. A két-kétórás előadások az ókori népek irodalmának mai művelődésünk szempontjából is legjelentősebb teljesítményeit fogják ismeretni, a következő sorrendben:

Egyiptomi irodalom. (Dobrovits Aladár.)
Babilóni irodalom. (Dobrovits Aladár)
Óhéber irodalom. (Dobrovits Aladár.)
Óind irodalom. (Harmatta János.)
Kínai irodalom. (Csongor Barnabás.)
Homéros. (Szabó Árpád.)
A görög líra. (Devecseri Gábor.)
A görög tragédia. (Trencsényi-Waldapfel Imre.)
A görög komédia. (Trencsényi Waldapfel Imre.)
Az ókori regény. (Révay József.)
Plautus és Terentius. (Szilágyi J. György.)
Lucretius és Catullus. (Borzsák István.)
Vergilius és Horatius. (Szabó Árpád.)
A római elégiaírók. (Borzsák István.)
A császárkori szatíra. (Révay József.)

B. I.

* Ld. folyóiratunk 1. számának 202—8. lapját.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

RES GESTAE DIVI AUGUSTI

BEVEZETÉS

A római «feliratok királynőjét» tudvalevőleg azért emlegetik «Monumentum Ancyranum» néven, mivel hosszú időn keresztül egyetlen ismeretes példánya a kisázsiai Ankyra (a mai Ankara) Augustus-templomának márványfalaiba vésve maradt ránk. Ezt másolta le jól-rosszul A. G. Busbecq flandriai humanista 1555-ben, mikor II. Ferdinánd császár törökországi követeként ott megfordult. Későbbi utazók is készítettek róla másolatokat, de az első tudományos feldolgozás G. Perrot nevéhez fűződik, aki 1861-ben a helyszínen vetette egybe az eredetit az addigi megbízhatatlan másolatokkal, majd 1872-ben — francia fordítás kíséretében — kiadta. Perrot és kutatótársa, E. Guillaume mindjárt a helyszíni vizsgálat után közölte eredményeit Mommsennel, aki a pisidiai Apolloniából 1821 óta ismeretes töredékek («Monumentum Apolloniense») felhasználásával még 1865-ben közrebocsátotta a «Res gestae divi Augusti» szövegét. 1882-ben Humann német konzul gondos gipszlevonatot készített a Monumentum Ancyranum latin és (addig elhanyagolt) görög szövegéről ; erre támaszkodva adhatta ki Mommsen a következő évben a «Res gestae» sokáig mérvadónak tekintett, mesteri kommentárral ellátott szövegét. (2. kiad. : 1883.) Ezek után (1914-ben) került elő a «Res gestae» harmadik másolata — ugyancsak Kis-Ázsiában — a régi Antiocheia helyén ; 1924-ben ugyanitt újabb töredékeket fedezett fel W. M. Ramsay. A «Monumentum Antiochenum»-ot az ásató Ramsay A. Premersteinnel együtt adta ki 1927-ben (Die neugefundene Aufzeichnung der Res gestae divi Augusti im pisidischen Antiocheia. Klio 19. Beih.), az 1930. évi ásatások eredményeképpen előkerült apolloniai görögnyelvű töredékekre vonatkozólag ld. Premerstein, Klio 25 (1932) 199, l. és 224. Így a különböző helyekről származó töredékek majdnem minden esetben lehetővé teszik, hogy a Monumentum Ancyranum sérült részein a szöveget pontosan és biztosan rekonstruálhassuk.

A Monumentum Ancyranum — mint mondottuk, — az ankarai Roma- és Augustus-templom (jelenleg török temető) előcsarnokának egymással szembenéző két falán — 6—6 columnában — van márványba vésve. Az első három columnáról készített igen jó fényképet ld. a Propyläen-Weltgeschichte II. kötetének (Hellas und Rom, 1931.) 369. lapja előtti műmellékleten. Ezt a bejárattól balra eső feliratrészletet a következő, nagyobb betűkkel vésett három sor koronázza : Rérum gestárum díví Augusti, quibus orbem terrarum ímperio populi Romani | subiécit, et impensarum, quas in rem publicam populumque Romanum fecit, incísarum | in duabus aheneis pílís, quae sunt Romae positae, exemplar subiectum. Az utolsó két szó — szakkifejezés a hivatalos levelekhez stb. csatolt okmányok jelölésére. Mommsen magyarázata szerint az a római hatósági szerv, amely Ancyra városának a hivatalos szöveget megküldte, a kísérőiratban jelölhette a feliratmásolatot «exemplar subiectum»-mal, az ancyrai előljárók pedig — túlzott buzgalomból, vagy mert nem tudtak elég jól latinul? — ezt is kőbevésették.

Az eredeti római feliratra vonatkozólag a következő adataink vannak : Augustus i. u. 13-ban a Vesta-szűzekre bízott végrendeletéhez három iratot csatolt (Suet., Aug. 101 ; Cass. Dio 56, 33), mégpedig 1. a temetésére vonatkozó utasításokat (mandata de funere suo), 2. indicem rerum a se gestarum, quem vellet incidi in aeneis tabulis, quae ante Mausoleum statuerentur (Cassius Dio ugyanígy), és 3. egy kimutatást a római birodalom katonai és pénzügyi helyzetéről. Amit mi »Monumentum Ancyranum«-nak nevezünk, Suetoniusnál »index rerum gestarum« megjelöléssel szerepel. Ezt a »beszámolót« vésette tehát Tiberius, a végrendelet végrehajtója két «ércoszlopra» (in duabus aheneis pilis) az i. e. 28-ban épített családi mauzóleum előtt, a Mars-mezőn. Magának a római eredetinek mindeddig egyetlen töredéke sem került elő ; az ankyrai felirattal, ill. a

galatiai uralkodókultusszal kapcsolatban csak annyit, hogy az i. e. 25-ben szervezett »Galatia« provincia kezdettől fogva közeli kapcsolatban állott a császári házzal.

Ami magát a császári beszámolót illeti, megállapíthatjuk, hogy az eredeti felirat csak latinnyelvű volt, görögre a keleti provinciákra való tekintettel fordították ; címe is rövidebb lehetett, mint az ankyrai másolaté (Suet., Aug. 101, 4 : index rerum ab Augusto gestarum, Mommsen szerint «Res gestae divi Augusti») ; a másolatok végén szereplő «appendix» is későbbi hozzátoldás, ismét a provinciákra való tekintettel, mert maga az eredeti csak Róma városi lakosságának volt szánva.

Az egész felirat 35 fejezetre oszlik, melyeket régebben három — tartalmilag korántsem kifogástalanul összeillő) — részre tagoltak : honores (1—14), impensae (15—24) és a tulajdonképpeni «res gestae» (25—35). A látszólag következetlen anyagcsoportosítás ténye nem egy kutatót arra késztetett, hogy a szöveg folyamatos kialakulásával és többszöri átfogalmazásával kapcsolatos találgatásokba bocsátkozzék. Vonatkozik ez elsősorban a Monumentum Ancyranummal összefüggő kérdések különben érdemes kutatójára, E. Kornemannra. (Korábbi kutatásainak összefoglalása : Mausoleum und Tatenbericht des Augustus, 1921 ; a kérdésben való tájékozódáshoz elengedhetetlenül szükséges a PWRE-ba írott «Monumentum Ancyranum»-cikkének az ismerete.) Kornemann arra gondolt, hogy a 28. évi mauzóleum-építés és a «beszámoló» elválaszthatatlan egymástól. Octavianus, az actiumi győzelem után a birodalom korlátlan ura, a marsmezei monumentális nemzetségi temetkezőhely megépítésével egyidejűleg elkészítette a mauzóleum feliratát is : a későbbi «index rerum gestarum» első négy fejezetét, amely világos időmeghatározással zárul : consul fueram terdeciens, cum scripsi haec, et eram septimum et tricensimum tribuniciae potestatis. Kornemann szerint ez a datálás eredetileg csak a consuli hivatal viselésének számával történt, vagyis még akkorról való, amikor Octavianus évről évre viselte ezt a legfőbb köztársasági méltóságot (31—23). A négy első fejezetben vázolt események a 29. augusztus 13—15-i triumphus leírásában tetőződnek. Octavianus, mint köztársasági vezér bebizonyította, hogy *vir* (c. 1.), még pedig *iustus* (c. 2.), *clemens* (3.) és *pius* (4.), királyok és a rómaiságtól elrugaszkodott Antonius legyőzője, és rövid, de hatásos beszámolóját köztársasági egyszerűséggel fejezte be : consul eram sextum(?), cum scripsi haec, — vagyis 28-ban, a mauzóleum építésének évében. Fölösleges tovább részleteznünk Kornemann tagadhatatlanul szellemes ötleteit, amelyek azonban mégis csak ötletek, és nem egyszer erőltetettek. Ezzel függ össze az is, hogy a «Res gestae» keletkezésének és egyes redakcióinak időpontját egyszer így, másszor úgy határozta meg. Feltétlenül helyesnek mondhatjuk azonban a 34. fejezet fontosságának kiemelését, az aranypajzson feltüntetett négy fejedelmi erény (virtus, clementia, iustitia, pietas) hangsúlyozásának jelentőségét, az *auctoritas*-nak, mint az uralkodói hatalom eszmei forrásának a magyarázatát. De ha az egészet tekintjük, semmiképpen sem adhatunk igazat Kornemannak, nem szabdalhatjuk kényünkre-kedvünkre ezt a reprezentatív feliratot. A dokumentum szerkezetileg és tartalmilag összefüggő, nagyon is átgondolt, következetes alkotás. A «beszámoló» megfogalmazásának gondolatával persze Augustus már előbb is foglalkozhatott, de a dokumentum a maga egészében Augustus uralkodásának utolsó szakaszából való.

«Beszámolót» említettünk több ízben, pedig a kutatók korántsem képviselnek egységes véleményt a «Res gestae» «műfajának» kérdésében. Vannak, akik a római sírfeliratok (elogia sepulchralia), mások a végrendeletek kategóriájába sorolnák, egyesek politikai végrendeletnek tartják, de felmerült az a gondolat is, hogy a «Res gestae» nem más, mint a római tisztviselőktől hivatali idejük lejártakor megkövetelt «eskü alatti számadás» (eiuratio). Párhuzamba állították végül egy elterjedt hellénisztikus műfajjal, uralkodók és istenek «tetteinek» (praxeis) az ókori Kelet gyakorlatában gyökerező ünnepélyes felsorolásával. A Wilamowitztól felvetett, majd W. Weber «Princeps»-ében továbbfejlesztett *ἱερὸς λόγος*-elmélet tiszta misztifikáció. Teljes mértékben elfogadhatjuk Maskin összefoglaló fejtegetéseit (Augustus principatusa, 258. skk.), aki egyrészt az említett műfajok, vagy jelenségek különböző voltára, másrészt a «Res gestae divi Augusti» római jellegére mutat rá. Maskin a «Res gestae divi Augusti» mintáját a triumphatorok és consulok elogiumaiban látja. Gondoljunk csak a római forum restaurált, vagy újonnan állított dicsőítő elogiumaira (Aeneastól és Romulustól kezdve), vagy azokra a — már nem merőben fiktív — feliratokra, amelyeknek szereplői büszkén számolnak be győzelmeikről, teljesítményeikről, elsőségükről. Ezektől a «Res gestae divi Augusti» csupán terjedelmében különbözik, de az egész dokuméntum római jellegét nem zavarják az esetleges hellénisztikus reminiszcenciák.

Persze azt a «Res gestae divi Augusti»-tól sem várhatjuk, hogy elfogulatlan történeti forrás legyen. A principatus egész problematikája kibontakozik ebből az írás

műből. Nagyon jól tudjuk például, hogy Octavianust a senatus nem azért fogadta tagjai sorába, amiért «a párturalomtól szorongatott államot felszabadította», hanem azért, mert a «puer» egyik centuriója a vonakodó senatorok előtt a kardjára csapott: «Hic faciet, si vos non feceritis!» (Suet., Aug. 26, 1.) A Monumentum Ancyranum első fejezetének diplomatikus fogalmazása nem a döntő mozzanatot emeli ki. Ugyanezzel a szándékolt kétértelműséggel még több ízben találkozhatunk (pl. a 26. fejezetben Germaniával, vagy az arábiai vállalkozás kiemelt részsikereivel és elhallgatott végeredményével kapcsolatban). Természetes, hogy a teutoburgi katasztrófáról Augustus ugyanúgy nem tesz említést, mint pl. Dareios a marathóni vereségről. Octavianus már túl van a polgárháborúk korának szenvedélyes invektiváin, szilárd helyzetének tudatában fölényes nyugalommal emlékezik meg ellenfeleiről: is, cum quo bellum gesseram (c. 24., Antonius); nem tépi fel a testvérháború sebeit, csak a békét jelentő actiumi győzelmet említi (c. 25: belli, quo vici ad Actium); a félreállított Lepidust sem nevezi nevén (c. 10: eo mortuo, qui civilis motus occasione sacerdotium occupaverat), a Sextus Pompeiusszal vívott nehéz háborút is egyszerűen «bellum servile»-nek tünteti fel (c. 27.).

Sokan foglalkoztak Augustusszal, mint az ősi hagyományok élesztgetőjével, vagy fordítva: a korábbi kísérletekkel, az augustusi principatus köztársaság-kori ideológiai előkészítésével. A «Res gestae divi Augusti»-val kapcsolatban ez annyit jelent, hogy Augustus — főleg pályája elején — szívesen alkalmazta azokat a hivatalos formulákat, vagy közkeletű szólamokat, amelyek régies színezetükkel a tisztes és kívánatos köztársasági hagyományokat idézték az olvasók, vagy hallgatók emlékezetébe, egyben mintegy szentesítették a princeps mondanivalójának helyességét. Ebbe az összefüggésbe illik bele Cicero szerepe is az ősi *res publica* filozófiai indokolásával kapcsolatban. Nem egy esetben Cicero kovácsolta azokat az ideológiai fegyvereket, amelyekkel Augustus — a köztársasági látszat mentésén, fenntartásán túlmenőleg — katonai diktatúráját létrehozta és így a válságbajutott rabszolgatartó római birodalom életét még jó időre meghosszabbította.

A modern kutatás nem annyira a más forrásokból nem ismeretes adatok felsorolásában látja a «Res gestae divi Augusti» jelentőségét, hanem az egész dokumentum politikai irányzatosságában. Mert Augustus beszámolója voltaképpen nem más, mint a principatus rendszerének programmja, — még ha ez a programm ilyen formájában már a principatus kialakulása *után* született is meg. Megtudjuk belőle, hogy látta és hogyan szerette volna másokkal is láttatni Augustus a «princeps» hatalmát, milyen színben tüntette fel az egyelőre leplezett katonai diktatúra kialakítására irányuló törekvéseit, egész politikai útját.

*

A «Res gestae divi Augusti»-val foglalkozó irodalom felsorolását ld. Kornemann RE-cikkének bibliográfiájában és Maskinnál; a szövegkiadásokat u. o.; fordításunk alapjául H. Volkmann kiadása (Res gestae divi Augusti. Kritische Textausgabe. Leipzig, 1942. Bursians Jahresberichte, 276. köt.) szolgált. Az a magyar fordítás, amelyet Mika Sándor «Az ó-kor története» c. történeti olvasókönyvében (1916; 2. kiad.: 1922, 130—133. lap) találhatunk, sem nem teljes, sem nem megbízható.

Borzsák István

FORDÍTÁS

Az isteni Augustus tettei, amelyekkel a földkerekséget a római nép hatalma alá hajtotta, és azoknak a kiadásoknak a jegyzéke, amelyeket az állam és a római nép javára fordított. A Rómában felállított két ércoszlop feliratának másolata.

1. Tizenkilencéves koromban a magam elhatározásából és a magam költségén *(privato consilio et privata impensa)* hadsereget szerveztem, melynek segítségével a párturalomtól szorongatott államot *(rem publicam a dominatione factionis oppressam)* felszabadítottam. Ezen a címen a senatus kitün-

tető határozatával tagjai közé választott C. Pansa és A. Hirtius consulsága alatt (i. e. 43), mégpedig úgy, hogy véleményemet a volt consulokkal együtt adhattam elő, és *imperium*-mal ruházott fel. Propraetori minőségemben engem és a consulokat bízott meg azzal, legyen gondunk rá, hogy az állam semmi kárt ne szenvedjen *(res publica ne quid detrimenti caperet)*. A nép pedig ugyanebben az évben, miután a háború során mindkét consul elesett, consullá és triumvirré választott az állam ügyeinek rendbehozatalára *(rei publicae constituendae)*.

2. Atyám gyilkosainak istentelen tettét *(facinus, ἀσέβημα)* törvényes ítélettel megtoroltam : száműzettem, majd mikor fegyverrel támadtak az állam ellen, nyílt csatában kétszer is legyőztem őket.

3. Nem egyszer viseltem hadat szárazon és vizen, belső és külső ellenség ellen *(bella civilia et externa)*, az egész földkerekségen, és győzelmeim után minden kegyelmet kérő polgárnak megkegyelmeztem. Az idegen népeket *(externas gentes)* sem irtottam ki, ha biztonságunk veszélyeztetése nélkül *(tuto)* meg lehetett nekik bocsátani, inkább megoltalmaztam. Körülbelül 500 000 római polgár tette le kezembe az esküt *(sub sacramento fuerunt)*. Ezek közül szolgálati éveik leteltével coloniákba telepítettem vagy municipiumaikba visszabocsátottam több, mint 300 000-et. Valamennyiük számára földet utaltam ki *(agros adsignavi)*, vagy katonáskodásuk jutalmául pénzt adtam. Hajót zsákmányoltam hatszázat, a három evezősorosaknál kisebbeken kívül.

4. Kétszer vonultam be *ovatio*-val *(ovans triumphavi)*, háromszor ünnepélyes diadalmenetben *(egi curulis triumphos)*, és huszonegyszer kiáltottak ki imperatorrá. A senatus több triumphust is szavazott meg számomra, de én nem fogadtam el. Az egyes háborúk során tett fogadalmaim beváltásául az engem megillető vesszőnyalábokról a babért a Capitoliumon helyeztem el. Az általam, vagy az én auspiciumaimmal legatusaim által szárazon és vizen elért sikerek miatt a senatus ötvenötször rendelt hálaadást a halhatatlan isteneknek. A napok száma pedig, amelyeken senatusi határozat alapján hálaadó istentiszteleteket tartottak, 890 volt. Diadalmeneteimen kilenc király, vagy királyi sarj vonult fel szekerem előtt. Tizenháromszor voltam consul, mikor ezeket írtam, és harminchétszer nyertem el a tribunusi hatalmat *(tribunicia potestas)*.

5. A dictaturát, amelyet a nép és a senatus mind távollétemben, mind jelenlétemben megszavazott, M. Marcellus és L. Arruntius consulsága alatt (i. e. 22) nem fogadtam el. Nem utasítottam azonban vissza a nagy ínség idején a gabonaellátásról való gondoskodást *(curatio annonae)*. Ezt a tisztemet úgy láttam el, hogy az egész polgárságot saját költségemen és gondoskodásommal néhány napon belül megszabadítottam a félelemtől és a fenyegető veszélytől. Az akkor egyszersmindenkorra felajánlott consulságot szintén nem fogadtam el.

6. M. Vinicius és Qu. Lucretius, majd P. Lentulus és Cn. Lentulus, harmadszor pedig Paullus Fabius Maximus és Qu. Tubero consulsága alatt (i. e. 19, 18 és 11) a senatus és a római nép egyetértőleg megbízott azzal, hogy korlátlan hatalom birtokában, egyedül legyek a törvények és az erkölcsök felvigyázója *(curator legum et morum summa potestate)*, de én egy olyan tisztséget sem fogadtam el, amelyet az ősök szokása ellenére *(contra morem maiorum)* ruháztak rám. Azt, aminek végrehajtására a senatus megkért, tribunusi felhatalmazásom birtokában hajtottam végre. Ebben a hatáskörben magam kértem öt ízben a senatustól hivatali társat, és meg is kaptam.

7. Tíz esztendőn keresztül egyfolytában voltam az államügyek rendbehozatalára szervezett háromtagú bizottság tagja *(triumvirum rei publicae constituendae)*. A senatus feje *(princeps senatus)* voltam addig a napig, amikor ezeket leírtam, negyven éven keresztül. *Pontifex maximus, augur*, a kultusz felügyeletére rendelt 15-tagú bizottság *(XV virum sacris faciundis)* és a héttagú *epulo*-testület tagja, *frater arvalis, sodalis Titius* és *fetialis* voltam.

8. Ötödik consuli évemben (i. e. 29) a nép és a senatus parancsára növeltem a patriciusok számát. A senatust háromszor választottam újra. Hatodik consulságom évében (i. e. 28) hivatali társammal, M. Agrippával együtt népszámlálást tartottam *(censum populi egi)*. Előzőleg 42 éven át nem volt *lustrum*. Ezen a lustrumon 4 063 000 római polgárt vettünk számba. Másodízben consuli hatáskörben, egyedül tartottam lustrumot C. Censorinus és C. Asinius consulsága alatt (i. e. 8), amikor is 4 233 000 római polgár került a census-jegyzékbe. Ugyancsak consuli hatáskörben harmadszor is rendeztem lustrumot fiammal, Tiberius Caesarral, mint hivatali társammal együtt, Sex. Pompeius és Sex. Appuleius consulsága alatt (i. u. 13). Ekkor az eredmény 4 937 000 fő volt. Az én kezdeményezésemre hozott új törvényekkel *(legibus novis me auctore latis)* az ősöknek sok, a mi korunkból már-már kiveszőben példáját elevenítettem fel és én magam is sok mindenben hagytam hátra követendő példát az utódok számára *(multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi)*.

9. Senatusi határozat alapján a consulok és a papok *(sacerdotes)* minden ötödik évben fogadalmat tettek, hogy egészséges maradjak. Ilyen fogadalmak alapján még életemben több ízben rendezett játékokat néha a négy legtekintélyesebb papi testület, néha pedig a consulok. De magánszemélyekként és községekként is valamennyi polgár egyetértőleg és állandóan mutatott be áldozatokat minden oltár előtt egészségem érdekében.

10. Nevemet senatusi határozat alapján belefoglalták a saliusok énekébe és törvényt hoztak, hogy személyem egyszersmindenkorra szent és sérthetetlen legyen *(sacrosanctus in perpetum ut essem)*, és hogy míg csak élek, megillessen a tribunusi hatalom. A nép felajánlotta nekem azt a papi méltóságot, amelyet azelőtt atyám töltött be, de én nem fogadtam el, mert nem akartam a még életben levő pontifex maximus (Lepidus) helyébe lépni. Ezt a tisztséget néhány év mulva nyertem el, annak halála után, aki a polgárháborúk zavarai közepette előzőleg elfoglalta, P. Sulpicius és C. Valgius consulsága alatt (i. e. 12), amikor is egész Italiából akkora sokaság gyűlt össze megválasztásomra, amekkora a hagyomány szerint még sohasem volt Rómában.

11. Visszatérésem örömére a senatus a Porta Capena mellett, Honos és Virtus templom előtt oltárt szentelt a «Visszavezető Szerencse» *(Fortuna Redux)* tiszteletére, és úgy rendelkezett, hogy a pontifexek és a Vesta-szűzek minden évben áldozatot mutassanak be rajta azon a napon, amikor Qu. Lucretius és M. Vinicius consulsága alatt (i. e. 19. okt. 12) Syriából jövet bevonultam a városba, és ezt a napot nevemről «*Augustalia*»-nak nevezte el.

12. A senatus kezdeményezésére *(ex senatus auctoritate)* a praetorok és néptribunusok egy részét Qu. Lucretius consullal és a legtekintélyesebb férfiakkal *(principibus viris)* elémküldték Campaniába. Ilyen megtiszteltetést eddig rajtam kívül még senkinek sem szavaztak meg. Mikor Hispaniából és Galliából, az illető provinciák ügyeinek sikeres elintézése után, Tiberius Nero és P. Quintilius consulsága alatt (i. e. 13) Rómába hazatértem, a senatus

a Mars-mezőn «*Ara pacis Augustae*» néven oltárt emeltetett visszatérésem örömére, és úgy rendelkezett, hogy ott a magistratusok, a papok és a Vesta-szűzek minden évben áldozatot mutassanak be.

13. Ianus Quirinus kapuját, amelyet őseink akarata szerint csak akkor lehetett zárva tartani, amikor a római nép hatalma alá tartozó területeken, szárazon és vizen mindenütt győzelmek árán kivívott béke uralkodik, bár a hagyomány szerint születésem előtt a város alapításától fogva mindössze kétszer volt zárva, főségem évei alatt *(me principe)* a senatus háromszor záratta be.

14. Fiaimat, akiket a sors fiatalon ragadott el tőlem, Gaius és Lucius Caesart a senatus és a római nép az én megtiszteltetésem végett tizenöt éves korukban consuloknak jelölte, azzal, hogy öt év elteltével foglalják el ezt a hivatalt. És a senatus úgy rendelkezett, hogy attól a naptól fogva, amikor a forumon megjelentek, részt vehessenek az állami ügyeket tárgyaló tanácsüléseken. A római lovagok pedig egyhangúan mindkettőjüket ezüstpajzzsal és lándzsával ajándékozták meg és az ifjúság vezéreinek *(princeps iuventutis)* kiáltották ki.

15. A római plebs minden tagjának 300—300 sestertiust fizettem ki atyám végrendelete alapján, ötödik consulságom évében (i. e. 29) a magam nevében 400 sestertiust a hadizsákmányból, tizedik consulságom idején (i. e. 24) pedig saját vagyonomból ismét 400—400 sestertius *congiarium*-ot fizettem mindenkinek, majd tizenegyedik consulságom évében (i. e. 23), a saját pénzemen vásárolt gabonából tizenkét gabonaosztást rendeztem, amikor pedig tizenkettedszer nyertem el a tribunusi hatalmat (i. e. 12), harmadszor is 400—400 sestertiust adtam minden embernek. Ezek az ajándékaim minden esetben legalább 250 000 személyt érintettek. Mikor tizennyolcadszor nyertem el a tribunusi hatalmat és tizenkettedszer voltam consul (i. e. 5), a városi plebs 320 000 tagjának adtam fejenként 60—60 denariust. Földhözjuttatott katonáimnak ötödik consulságom évében (i. e. 29) a hadizsákmányból 1000—1000 sestertiust adtam fejenként ; ebben a diadalmenetem örömére juttatott ajándékban a coloniák telepesei közül mintegy 120 000-en részesültek. Tizenharmadik consulságom évében (i. e. 2) a plebsnek, amely akkor államköltségen gabonát kapott, 60—60 denariust adtam ; ez is 200 000-nél több embert érintett.

16. A municipiumoknak megfizettem azoknak a földeknek az árát, amelyeket negyedik consulságom évében (i. e. 30), majd M. Crassus és Cn. Lentulus Augur consulsága alatt (i. e. 14) a katonáknak kiosztottam. Az összeg, amelyet az italiai földekért kifizettem, körülbelül 600 000 000 sestertiusra, a tartományi földekért kifizetett összeg pedig körülbelül 260 000 000 sestertiusra rúgott. Mindazok közül, akik eddig Italiában, vagy a provinciákban katonai telepeket alapítottak, ezt elsőnek és egyedül én tettem. Majd később Tiberius Nero és Cn. Piso consulsága alatt (i. e. 7), ugyanígy C. Antistius és D. Laelius consulsága alatt (i. e. 6), C. Calvisius és L. Pasienus consulsága alatt (i. e. 4), L. Lentulus és M. Messalla consulsága alatt (i. e. 3) és végül L. Caninius és Qu. Fabricius consulsága alatt (i. e. 2) azoknak a katonáknak, akiket szolgálatuk leteltével municipiumaikban letelepítettem, készpénzjutalmat adtam, és erre körülbelül 400 000 000 sestertiust költöttem.

17. Négyszer segítettem ki saját pénzemből az államkincstárat, oly módon, hogy 150 000 000 sestertiust bocsátottam a kincstár vezetőinek rendelkezésére. M. Lepidus és L. Arruntius consulsága alatt (i. e. 5) pedig

a katonai kincstár javára, amelyet az én tanácsomra azért alapítottak, hogy meg lehessen jutalmazni a húsz, vagy több szolgálati év után elbocsátott katonákat, saját vagyonomból 170 000 000 sestertiust utaltattam át.

18. Cn. és P. Lentulus consuli évétől (i. e. 18) kezdve, valahányszor csak nem volt elegendő az adójövedelem, hol 100 000, hol még sokkal több embernek juttattam gabonát és pénzbeli segítséget raktáraimból és vagyonomból.

19. Felépíttettem a curiát és a vele szomszédos Chalcidicumot (Minerva-szentélyt) és a palatiumi Apollo-templomot a csarnokokkal együtt, az isteni Iulius templomát, a Lupercalt, a Circus Flaminius melletti csarnokot, — azt is megengedtem, hogy ezt «*porticus Octavia*»-nak nevezzék, arról, aki ugyanezen a helyen a régebbi épületet emeltette, — a Circus Maximus melletti szentélyt, a Capitoliumon Iuppiter Feretrius és Iuppiter Tonans templomát, Quirinus templomát, az Aventinuson Minerva, Iuno Regina és Iuppiter Libertas templomát, a Larok szentélyét a Szent Út emelkedőjén, a Penates templomát a Velia-városrészben, Iuventus templomát és a Mater Magna templomát a Palatiumon.

20. A Capitoliumot és a Pompeius-színházat, mindkettőt roppant költséggel újjáépíttettem, anélkül, hogy nevemet feltüntettem volna. A régiségtől több helyütt megrongálódott vízvezetékeket helyreállíttattam, az úgynevezett «Aqua Marcia» vizét új forrás bevezetésével megkétszereztem. A Forum Iuliumot és azt a bazilikát, amely a Castor- és a Saturnus-templom között volt, vagyis azokat az építkezéseket, amelyeket atyám kezdett és nem sok híján be is fejezett, én befejeztem, majd ugyanezt a bazilikát, mikor tűzvész pusztította el, alapterületének megnövelésével és fiaim nevének feltüntetésével újrakezdtem, és úgy rendelkeztem, hogy ha életemben nem tudnám felépíttetni, örököseim fejezzék be. Hatodik consulságom évében (i. e. 28) a senatus kezdeményezésére a városban az istenek nyolcvankét templomát építtettem újjá, egyet sem hagytam ki, amelyet akkor helyre kellett állítani. Hetedik consuli évemben (i. e. 27) a Via Flaminiát a várostól Ariminumig helyreállíttattam, ugyanígy a hidakat is a Mulvius- és a Minucius-híd kivételével.

21. A Bosszuló Mars (Mars Ultor) templomát és a Forum Augustumot a hadizsákmányból vásárolt saját telkemen építtettem fel. Az Apollo-templom melletti színházat nagyrészt magánosoktól vásárolt telken építtettem fel, hogy vőmnek, M. Marcellusnak a nevét viselje. Azok a hadizsákmányból szerzett ajándékok, amelyeket a Capitoliumon és az isteni Iulius templomában, Apollo templomában, Vesta szentélyében és Mars Ultor templomában helyeztem el, körülbelül 100 000 000 sestertiusomba kerültek. Azt a 35 000 font súlyú és koszorúra szánt aranyat, amelyet Italia municipiumai és coloniái diadalmeneteim alkalmából felajánlottak, ötödik consulságom évében (i. e. 29) visszaadtam nekik, majd később is, valahányszor csak imperatorrá kiáltottak ki, a koszorúra szánt aranyat nem fogadtam el, bár a municipiumok és coloniák ugyanolyan szívesen szavazták meg, mint azelőtt.

22. Háromszor rendeztettem gladiatori játékokat a magam nevében és ötször fiaim, vagy unokáim nevében. Ezeken a játékokon körülbelül tízezer ember küzdött a porondon. Kétszer gondoskodtam a magam nevében a nép számára olyan látványosságról, amelyen mindenünnen meghívott athléták mérték össze az erejüket, harmadízben pedig unokám nevében. Játékokat rendeztettem a magam nevében négyszer, más magistratusok helyett pedig huszonháromszor. A XV-virek testülete helyett, mint a collegium feje, C.

Furnius és C. Silanus consulsága alatt (i. e. 17) M. Agrippával együtt százados játékokat rendeztettem. Tizenharmadik consulságom évében (i. e. 2) én vezettem be a Mars tiszteletére rendelt játékokat, amelyeket ezután a következő esztendőkben senatusi határozat alapján és a törvény szerint a consulok rendeztek meg. Afrikai vadállatokkal való viaskodást a magam nevében, vagy fiaim és unokáim nevében a cirkuszban, vagy a forumon, vagy az amphitheatrumokban huszonhatszor rendeztem a nép szórakoztatására. Ezeken a hajszákon körülbelül 3500 vadállat hullott el.

23. A Tiberisen túl, ahol most a Caesarok nevét viselő liget van, hosszában 1800, szélességben pedig 1200 lábnyira kiásattam a földet és hajókkal tengeri ütközetet mutattam be. Ez alkalommal harminc megvasalt orrú három- vagy két evezősoros és még több kisebbméretű hajó küzdött egymással. A hajók fedélzetén az evezősökön kívül mintegy háromezer ember tartózkodott.

24. Győzelmem után a kisázsiai városok templomainak visszaadtam azokat a drágaságokat, amelyeket hadi ellenfelem *(is, cum quo bellum gesseram;* Antonius) a templomok kifosztása után magántulajdonának tekintett. A városban körülbelül nyolcvan álló-, lovas és quadrigára emelt szobrom volt, ezeket eltávolíttattam és az így nyert pénzből Apollo templomában arany fogadalmi tárgyakat helyeztem el a magam és azok nevében, akik a szobrokkal megtiszteltek.

25. A tengert megtisztítottam *(pacavi)* a kalózoktól. Azoknak a rabszolgáknak a leverése után, akik megszöktek uraiktól és fegyvert emeltek az állam ellen, körülbelül 30 000 foglyot adtam át uraiknak büntetés végett. Önként fogadott hűséget egész Italia és engem jelölt ki annak a háborúnak a vezéréül, amelyben Actium mellett győztem. Ugyanígy hűséget fogadtak a galliai és hispaniai provinciák, Africa, Sicilia és Sardinia. Azok között, akik akkor zászlóim alatt harcoltak, több, mint hétszázan voltak senatorok, ezek közül vagy előbb, vagy utóbb, ennek a leírásáig 83-an voltak consulok, papok pedig körülbelül 170-en.

26. A római nép valamennyi provinciájának a területét megnöveltem, amelynek csak a szomszédságában hatalmunkat el nem ismerő népek éltek. A galliai és hispaniai provinciákat, valamint Germaniát, amerre az Oceanus határolja, Gadestől az Albis (Elbe) folyó torkolatáig, megbékéltettem. Az Alpok vidékét az Adriával szomszédos területektől egészen a Tyrrhén-tengerig biztonságossá tettem, anélkül, hogy egy népet is jogtalanul megtámadtam volna. Hajóhadam a Rhenus torkolatától Kelet felé, egészen a cimberek határaiig előrehatolt, ameddig római ember előzőleg sem szárazon, sem tengeren el nem jutott, és a cimberek, a Charydes és Semnones népe, valamint az ott élő más germaniai népek követeik útján kérték barátságomat és a római nép barátságát. Parancsomra és legfőbb vezérletem alatt majdnem egy időben két sereg vonult Aethiopiába és Arabiába, amelyet Eudaemonnak (Arabia Felix, «boldog» A.) neveznek, és mindkét ellenséges népnek hatalmas veszteségeket okozott és sok várost elfoglalt. Aethiopiában egészen a Meroével határos Nabata városáig nyomultak előre. Arabiában a sereg a sabaeusok területén lévő Mariba városáig hatolt előre.

27. A római nép fennhatóságát Egyiptomra is kiterjesztettem. Armenia maiort királyának, Artaxesnek halála után provinciává tehettem volna, de inkább őseink példáját követtem és ezt az országot Tiberius Nero útján, aki akkor mostohafiam volt, átadtam Tigranesnek, Artavasdes király fiának,

Tigranes király unokájának. Ugyanezt a népet, mikor elpártolt és fellázadt, Gaius fiam útján levertem és átadtam Ariobarzanes királynak, Artabazes méd király fiának, hogy uralkodjék rajta, majd az ő halála után Artavasdes nevű fiának. Ennek megöletése után az armeniai királyi nemzetségből származó Tigranest küldtem ebbe az országba. Az Adriai tengeren túl, Kelet felé elterülő valamennyi provinciát és a cyrenéi provinciákat, amelyeket már nagyrészt királyok vettek birtokukba, valamint még előzőleg a rabszolgaháborúba bonyolódott Siciliát és Sardiniát visszaszereztem.

28. Africában, Siciliában, Macedoniában, mindkét Hispaniában, Achaiában, Asiában, Syriában, Gallia Narbonensisben és Pisidiában katonai telepeket alapítottam, Italiában pedig huszonnyolc, az én kezdeményezésemre *(mea auctoritate)* alapított colonia van, amely még az én életemben virágzó és népes várossá fejlődött.

29. Hispaniából, Galliából és a dalmatáktól az ellenség legyőzése után számos olyan katonai jelvényt szereztem vissza, amelyeket más vezérek vesztettek el. A parthusokat arra kényszerítettem, hogy szolgáltassák vissza a három római hadseregtől zsákmányolt jelvényeket és megalázkodva kérjék a római nép barátságát. Ezeket a jelvényeket pedig Mars Ultor templomának a szentélyében helyeztem el.

30. A pannoniai törzseket, amelyeket az én principatusom előtt *(ante me principem)* a római nép hadserege sohasem közelített meg, Tiberius Nero révén, aki akkor mostohafiam és legatusom volt, legyőztem, a római nép hatalma alá vetettem, és Illyricum határait előbbrevittem egészen a Danuvius folyó partjáig. Az a dák sereg, amely az innenső partra átkelt, az én legfőbb vezérletem alatt teljes vereséget szenvedett, majd az én seregem kelt át a Danuvius tulsó partjára és a dák törzseket a római nép fennhatóságának vállalására kényszerítette.

31. Indiából gyakran járultak elém az ottani királyok követségei, amilyeneket eddig még egy római vezér sem látott. A mi barátságunkat keresték követeik útján a bastarnák és skythák, valamint a Tanaison innen és túl élő sarmaták királyai, Albania, Hiberia és Media királya.

32. Hozzám folyamodtak könyörgéseikkel a parthusok királyai: Tiridates és később Phrates, Phrates király fia, Artavasdes méd és Artaxerxes adiabenéi király, Dumnobellaunus, a britannok királya és Tincommius, a sugamber Maelo és . . . rus, a markomann suebek királya. Phrates parthus király, Orodes fia, hozzám küldte valamennyi fiát és unokáját Italiába, nem azért, mert háborúban legyőztem, hanem hogy fiainak kezessége révén elnyerje barátságunkat. Igen sok más nép, amely azelőtt semmiféle követküldési és baráti viszonyban nem állott a római néppel, most tapasztalhatta a római nép megbízhatóságát *(p. R. fidem)*.

33. A parthusok és médek népei követeik útján tőlem kérték és kapták fejedelmi sarjaikat királyaikul: a parthusok Vononest, Phrates király fiát, Orodes király unokáját, a médek pedig Ariobarzanest, Artavazdes király fiát, Ariobarzanes király unokáját.

34. Hatodik és hetedik consulságom idején (i. e. 28—27), miután a polgárháborúknak végetvetettem, a legfőbb hatalom közös egyetértéssel rámruházott birtokában az állam ügyeinek intézését a magam hatalmából a senatus és a római nép kezébe tettem *(per consensum universorum potitus rerum omnium rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli)*. Ezért az érdememért senatusi határozat alapján Augustusnak neveztek és

házam ajtófélfáját az egész nép nevében babérral díszítették, ajtóm fölé koszorút tűztek polgártársaim megmentésének jutalmául, és aranypajzsot helyeztek el a Curia Iuliában, melyet a felirat szerint a senatustól és a római néptől vitézségemért, nagylelkűségemért, igazságosságomért és jámborságomért kaptam. *(Quo pro merito meo senatus consulto Augustus appellatus sum, . . . et clupeus aureus in curia Iulia positus, quem mihi senatum populumque dare virtutis clementiaeque iustitiae et pietatis caussa testatum est per eius clupei inscriptionem.)* Ezután tekintély dolgában mindenkit felülmúltam, hatalmam viszont semmivel sem volt több, mint hivatalbeli társaimnak. *(Post id tempus auctoritate omnibus praestiti, potestatis autem nihilo amplius habui, quam ceteri, qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt.)*

35. Tizenharmadik consulságom évében (i. e. 2) a senatus és a lovagrend és az egész római nép a haza atyjának *(patrem patriae)* jelentett ki és úgy rendelkezett, hogy ezt feliraton tüntessék fel házam előcsarnokában, a Curia Iuliában és azokon a quadrigákon, amelyeket senatusi határozat alapján az Augustus-forumon tiszteletemre állítottak. Amikor ezeket leírtam, hetvenhatodik évemet éltem (i. u. 14).

App. 1. Annak a pénznek az összege, amelyet vagy a kincstárnak, vagy a római plebsnek, vagy az elbocsátott katonáknak adott : 600 000 000 denarius.

App. 2. Új építkezései : Mars, Iuppiter Tonans és Iuppiter Feretrius, Apollo, az isteni Iulius, Quirinus, Minerva, Iuno Regina, Iuppiter Libertas, a Larok, Penates, Iuventas és Magna Mater temploma, a cirkusz melletti szentély, a Curia a Chalcidicummal együtt, az Augustus-forum, a Basilica Iulia, a Marcellus-színház, a Porticus Octavia, a Tiberis túlsó partján a Caesarok ligete.

App. 3. Helyreállíttatta a Capitoliumot, számszerint nyolcvankét szentélyt, a Pompeius-színházat, vízvezetékeket, a Via Flaminiát.

App. 4. Azokat a kiadásokat, amelyeket színi látványosságokra, gladiatori játékokra és athlétákra, állathajszákra és tengeri ütközetekre költött, valamint azt a pénzt, amelyet a coloniáknak, municipiumoknak, a földrengéstől és tűzvésztől elpusztított városoknak, vagy esetenként olyan barátainak és senatoroknak adományozott, akiknek a becslését *(census)* ő intézte, számba sem lehet venni.

A kiadásért felel: Az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki felelős: Tóth Ferenc
Kézirat érkezett 1954. VII. 28. Terjedelem: 11 (A/5) ív, 4 ábra. Példányszám: 500

32711/54 — Akadémiai nyomda. — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc